

॥ ॐ श्रीं ॥

॥ मंगलम् ॥

कारुण्याब्धिं महेशं यं दुःखपाशाति मुक्तये
सानंदं जीव आर्द्रैः शब्दैर्मनोभिश्च नौति ।
यद्रूपप्राप्तिजन्या क्लेशप्रशान्तिर्हि तस्मै
कार्येऽस्मिन्मंगलार्थे प्रेम्णा प्रणामान्कुर्मः ॥ १ ॥

જે કૃપાસાગર પરમાત્માની આર્દ્ર અંતઃકરણ તથા વાણીવડે ગદ્ગદ્-
ત કંઠથી જીવો દુઃખમાત્રથી અત્યંત મુક્ત થઈને આનંદથી સ્તુતિ કરે છે
. જેના સ્વરૂપના યથાર્થ અનુભવમાત્રથી આ સંપૂર્ણ દુઃખની નિવૃત્તિ
થ છે તે વિશ્વવંદ્ય પરમાત્મસ્વરૂપને અમે મંગલાર્થે નિમિત્તે પ્રેમથી
પ્રણામ કરીએ છીએ. (૧)

जीवनतत्त्वप्रति जयजय.

પદ. (રૂપ રસની રાત બની, એ ઢાળ.)

જય જય જય જીવનવારિ, લીલા અદ્‌ભુત તારી,
ગતિ અગમ્ય જોઈ મતિ, મૂંઝાઈ બને મા, —
પૃથ્વી અગ્નિ વાયુ તું જ,
તું જ છે સકલ ઋતુ જ,
સૂર્ય ચંદ્ર તારા તુંજ,
તુંજ મુજ પરમપૂજ્ય,
બલિહારી ! બલિહારી ! —
તુજ બલ અપ્રકટ ક્રિયા સર્જીને, ઉદ્ધારે દઈ ઉન્નતગતિમૃતને,
તુજને સમજી જે ગ્રહણ કરે, પ્રકટાવે તું તેમાં અમૃતને:—

स्नेहाभिनंदन.

પદ. (પ્રભુ ચરણોમાં, રમવું મુજને ભાવે—એ ઢબ.)

બંધુજનોને, હર્ષથી આજ વધાવું,
અતિમલકાઉં, હરખાઉં;—
પ્રભુનંદચિંદર સ્વરૂપ છો, દૃષ્ટિ જુએ મુજ એમ,
ત્રિવિધાત્મા પ્રભુ ન્યાળીને, ઉપજે અંતર પ્રેમ,
ગઉ સ્નેહનો લ્હાવો લીજીએ, ને દીજીએ, અતિ ભીંજીએ,
આલિંગીએ, આરોપીએ, ગુણ, પ્રભુમય જો થાવું·—
જ્યાં જ્યાં પ્રભુરૂપતાતણું, કરીએ જે દાણ ભાન,
સ્નેહનું આકર્ષણ થતું, સહજે તે તે સ્થાન,
સઘળી ભ્રાંતિને ભૂલીએ, ભૂલાવીએ, ને ખીલીએ, ખીલાવીએ
પ્રતિ ડાળીએ, ફુલ ઐક્યતાનું આવું;*—

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ सुखार्थे सदुपदेश ॥

(द्वितीय उपदेश.)

થમ કહેવાયલા ચાર પ્રકારનાં સુખ સાધવાની ઇચ્છાવાળા અધિકારિ પુરુષો પોતપોતાના અધિકારપ્રમાણેનું ઈપ્સિત સુખ કેવા પ્રકારના વિચાર, ક્રિયાદિરૂપ પ્રયત્નવડે સાધ્ય કરી શકે એમ છે, એ સંબંધમાં વિશેષ વિચારથી નિર્ણય કરવો આવશ્યક હોવાથી અત્ર તે યથામતિ કરીએ છીએ.

સુખરૂપ પરમાત્મતત્ત્વરૂપ વસ્તુ સર્વને નિત્ય પ્રાપ્ત હોવાથી વસ્તુતઃ તો સુખ સર્વને પ્રાપ્ત હોય છે. પણ, તે સુખની જે શરીરીના અંતરમાં અભિવ્યક્તિ નથી હોતી તે શરીરીઓએ તે સુખાભિવ્યક્તિ નિમિત્ત યોગ્ય સાધનો સેવનની અપેક્ષા છે, એ [illegible] વિવેકપ્રાપ્ત પુરુષોને નવીન નથી. તેથી માત્ર [illegible]ભિવ્યંજક હેતુરૂપ વિહિત સાધનના અર્થાત્ વિચાર, નિશ્ચય તથા ક્રિયા આદિનાં સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપને જ અત્ર પ્રતિપાદન કરવા [illegible] ગણ્યું છે.

મનુષ્યમાત્રને અંતઃકરણઉપાધિ જે વિચાર, નિશ્ચય તથા ક્રિયાઆદિ સાધનસામગ્રીના ક્ષેત્રરૂપ છે, તે તો પ્રાપ્ત જ હોય છે. તથાપિ તે ક્ષેત્રરૂપ અંતઃકરણ ન્યૂનાધિક સત્ત્વવાળાં હોવાથી સર્વ મનુષ્યો એક સરખીરીતે યોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય તથા ક્રિયાઆદિને કરવાને સમર્થ હોતાં નથી. અને તેથી જ આ વિશ્વમાં પૂર્વકાલથી ન્યૂન સત્ત્વવાળાં મનુષ્યોપ્રતિ અધિક સત્ત્વવાળાં મનુષ્યો વિવિધ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગમાં વારંવાર બોધ આપતાં આવ્યાં છે.

આજે પણ જનસમુદાયમાં આપણે જોઇએ જાણીએ છીએ કે જ્યાં જ્યાં ન્યૂન આંતર બલવાળાં મનુષ્યો હોય છે, ત્યાં ત્યાં

તેમને તેમનાથી અધિક આંતર બલવાળા મનુષ્યો પ્રસંગવશાત્ સ્વમતિઅનુસાર બોધ આપતા હોય છે.

આ અસંખ્યસરખા મનુષ્યસમુદાયમાંના કોઇ કોઇ તો માત્ર વિચારો કરવામાં જ પ્રવીણ હોય છે, પણ તે પોતે કરેલા વિચાર કેટલે અંશે યોગ્ય અને કેટલે અંશે અયોગ્ય છે, તેનો સપ્રમાણ તર્ક કે વિચારથી નિશ્ચય કરતાં નથી, અને તદનુકૂલ ક્રિયા પણ કરવા સમર્થ થતા નથી, અને તેવા કોઇ કોઇ તો તે પોતાના યોગ્ય વા અયોગ્ય વિચારથી કરેલા નિશ્ચયપ્રમાણે ક્રિયા કરનાર પણ હોય છે. આ જનમંડલમાંના કેટલાક તો વિશેષત. યોગ્ય વિચારને જ કરનારા હોય છે. તથા તે વિચારપ્રમાણે જ યોગ્ય નિશ્ચયમાં સ્થપાઇને યોગ્ય ક્રિયાને જ કરતા રહે છે. અને કેટલાક મનુષ્યો તો અયોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય તથા ક્રિયાને જ યોગ્યબુદ્ધિથી સેવે છે. વળી કેટલાક તો અયોગ્ય વિચાર, ક્રિયાઆદિને અયોગ્ય જાણીને પણ સુખની આશાથી સેવે છે. અને અંતમાં, આરંભમાં કે મધ્યે દુઃખની પ્રતીતિથી વિકલ થતા રહે છે.

સર્વ મનુષ્યો ન્યૂનાધિક અંશે પણ એટલું તો સમજે જ છે કે અયોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય તથા ક્રિયાનું ફલ સારૂં તો નથી જ. તોપણ ઘણા મંદમતિવાળા મનુષ્યો સુખની પ્રાપ્તિની અને દુ.ખની નિવૃત્તિની ઉત્કટ ઇચ્છાવડે અનેકવાર અયોગ્ય વિચારાદિને સેવે છે, અને પ્રતિકૂલ ફલ મેળવી સંતાપને અનુભવે છે.

યદ્યપિ ઇંદર્વિચાર નિશ્ચયાદિનાં સામાન્ય સ્વરૂપ તો સર્વમાન્ય જ હોય છે, તથાપિ દેશના ભેદથી, જાતિના ભેદથી અને ધર્મના ભેદના ભાનથી કે અનુમાનથી વા પોતપોતાના કુલાચારના કે સંપ્રદાયના માનેલા ભેદથી મનુષ્યો વિશેષ વિચાર નિશ્ચયાદિમાં ભેદવાળા ભાસે છે. એ ભેદ પરસ્પરથી પરસ્પરને ભયનું કારણ થઇ રહે છે. એ ભેદ પણ યોગ્ય વિચારથી વિરોધનું કે ભયનું કારણ થતો નથી. તોપણ અજ્ઞાનથી થતા દુરાગ્રહવડે એ ભેદ પણ ભયનું તથા દુઃખનું કારણ થઇ રહે છે. જેથી સુખની અભિલાષાવાળા મનુષ્યોએ સદા યોગ્ય વિચારાદિને સેવીને ભેદ, ભય તથા દુ ખની નિવૃત્તિઅર્થે સુખના અધિકારિ થવું ઉચિત છે.

સ્થલે સ્થલે પ્રસંગોપાત્ત વિવેકી પુરુષોને પ્રતીત થાય છે

કે કેટલાક મનુષ્યો સ્વાભિમાનથી તથા દુરાગ્રહથી વિવિધ વિષયમાં ભિન્ન ભિન્ન નિશ્ચયોને સાધે છે; અને કોઇ સમયે યોગ્ય વિચારથી તે જ મનુષ્યો જ્યારે દુરાગ્રહને તથા મિથ્યાભિમાનને ત્યજે છે ત્યારે એકસરખા નિશ્ચયમાં વર્તે છે.

જગત્‌વૃત્ત જોતાં વિવેકીને સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે કે યોગ્ય વા અયોગ્ય નિશ્ચયને કેટલાક મનુષ્યો તો પોતે વિચાર કર્યા વિના વિશ્વાસથી જ ગ્રહણ કરી લે છે. અને કેટલાક તો પોતાનામાં વિચાર કરવાનું સામર્થ્ય નહિ છતાં પણ પોતે સમર્થ હોય તેની પેઠે યથામતિ વિચાર કરીને અયોગ્યમાં યોગ્યબુદ્ધિ કે યોગ્યમાં અયોગ્યબુદ્ધિ કરે છે, અને દુઃખી થાય છે. કેટલાક દુરાગ્રહવિનાના તો પોતાને અસમર્થ જાણીને જ્યાં જ્યાંથી યોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય મળે છે ત્યાં ત્યાંથી મેળવીને તે પ્રમાણે વર્તે છે અને સુખી થાય છે. અને કેટલાક સ્વાર્થપરાયણ મનુષ્યો તો અસૂયા કે દ્વેષાદિ દોષોને વશ થઇ સ્વાર્થસિદ્ધિઅર્થે જાણી જોઇને યોગ્યનો નિંદાપૂર્વક ત્યાગ અને અયોગ્યનું સ્તુતિપૂર્વક ગ્રહણ કરે છે. વળી કેટલાક તો પોતપોતાના સ્નેહસંબંધઆદિ નિમિત્તોથી બાંધેલા પક્ષને અનુસરીને વિચારથી અને પ્રસંગોપાત્ત અવિચારથી તે એકની વા અનેકની પાછળ જ દોરાયા જાય છે. અને તે પ્રમુખ એક વા અનેકના નિશ્ચયે પોતાનો નિશ્ચય બાંધી સર્વ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

આ આદિ અનેક પ્રકારના સ્વભાવપ્રકૃતિ કે સંસર્ગાદિ નિમિત્તોથી થતા વિચાર નિશ્ચયાદિના ભેદવડે અનેક પ્રકારથી ઇચ્છાવિના પણ કષ્ટને સેવતા મનુષ્યોને સર્વ વિવેકી જન જુએ છે. અને તે સર્વ આપ્તવિવેકપુરુષો તે દુઃખગ્રસ્ત મનુષ્યોને યોગ્ય યુક્તિથી તથા યોગ્ય શબ્દોવડે કર્તવ્યને સૂચવે છે. તથાપિ બહુ કાલના પ્રમાદદોષથી અને વર્તમાનમાં યોગ્ય પ્રયત્નના અભાવથી તે સર્વ મનુષ્યોની એકકાલે એકસરખી પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તથાપિ સજ્જન પુરુષો પૂર્વકાલથી આરંભીને આ ક્ષણપર્યંત અન્ય સર્વ સુબોધના અધિકારિ મનુષ્યોને અર્થે સદુપદેશ કરતા આવ્યા છે અને કરે છે.

પ્રાણિમાત્રમાં શ્રેષ્ઠ આપણે મનુષ્યો વિચાર નિશ્ચય અને ક્રિયાઆદિ સાધનોની સામગ્રીવાળાં છીએ તેથી આપણે તે સાધનરૂપ

સામગ્રીનો ઉત્તમ પ્રકારે ઉપયોગ કરવો જોઇએ.

જનસ્વભાવથી સર્વ સુજ્ઞ જાણે છે કે મનુષ્યમાત્ર પોતાને અપ્રાપ્ત એવા અનુકૂલ પદાર્થની પ્રાપ્તિમાટે સદા પ્રયત્ન કરે છે. તેમ જ પ્રાપ્ત કરેલા અનુકૂલ પદાર્થનું સદા રક્ષણ કરવા તથા તે અનુકૂલ પદાર્થોની વૃદ્ધિ કરવા અર્થે પણ યત્ન કરે છે. તો શરીરીમાત્રને પ્રાપ્ત જે અંતઃકરણ છે તે અનુકૂલ પ્રતિકૂલ એમ બે પ્રકારના સંસ્કારવાળું છે. તેમાં પ્રાપ્તઅનુકૂલઆંતરબલની વૃદ્ધિઅર્થે તેમ જ જે અનુકૂલ સંસ્કારબલ અપ્રાપ્ત હોય તેની પ્રાપ્તિનિમિત્તે પણ મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવો અવશ્યનો છે. વળી જેમ વ્યાધિઆદિ પ્રતિકૂલની નિવૃત્તિને ઇચ્છીએ છીએ તથા પ્રતિકૂલ એવા રોગશત્રુઆદિની નિવૃત્તિઅર્થે પ્રયત્ન પણ કરીએ છીએ તેમ આપણા અંતઃકરણમાં પ્રાપ્ત રોગશત્રુરૂપ પ્રતિકૂલ કામક્રોધાદિ દોષોના તથા પ્રતિકૂલ વિચારનિશ્ચયાદિ દોષોના નિવારણાર્થ પણ પ્રયત્ન અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

ઘણા પુણ્ય સંચયવાળા મનુષ્યો આ કર્તવ્યને સુખાર્થે ઇચ્છે છે, પણ જાણવાયોગ્ય ઉપાયને જાણ્યાવિના તેઓ યોગ્ય પ્રકારે સાધી શકતા નથી. સર્વ યોગ્ય ક્રિયા વિચારાદિનાં સ્વરૂપને સત્શાસ્ત્રોમાં કર્તવ્યસહ નિરૂપણ પૂર્વપુરુષોએ કર્યું છે. તથાપિ અધિક વ્યવસાયવાળાં અને અલ્પાયુ તથા અલ્પવિદ્યાદિ સાધનોવાળાં મનુષ્યોને સુગમ કર્તવ્યાદિનો બોધ થવા અર્થે તે સત્શાસ્ત્રના સારને આ સ્થલે સ્થાપી કર્તવ્યસિદ્ધિમાં ઉપયોગી વિચાર નિશ્ચયાદિનાં સ્વરૂપને વર્ણવવા યોગ્ય ગણ્યું છે. યદ્યપિ જીવોને જેનો આરંભ અજ્ઞાત છે એવા બહુ કાલથી વહેતા આ સંસારપ્રવાહમાં વસ્તુતઃ નવું તો કાંઇ જ નથી તોપણ જેમ દેશકાલ તથા રૂપાંતરને પામવારૂપ પદાર્થના સ્વભાવવડે સ્વાભાવિક પ્રતીત થતા ભેદથી આ વિશ્વમાં સદા નવીનતા પ્રતીત થવા સંભવ છે, તેમ પૂર્વપ્રતિપાદિત વિષયને પણ દેશકાલાનુસાર યુક્તિ આદિ નિમિત્તોથી નવીનતા પ્રાપ્ત થવા સંભવ છે, તેથી સુજ્ઞની દૃષ્ટિથી આ પ્રકારનો શ્રમ નિરર્થક ગણાય તેમ નથી.

વિચાર, નિશ્ચય તથા ક્રિયા આ જીવોની ઉન્નતિ તથા પ્રચ્યુતિમાં હેતુરૂપ છે. ત્યાં યોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય અને ક્રિયા તો

મનુષ્યની ઉન્નતિમાં કારણ થઇ રહે છે. તથા અયોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય અને ક્રિયા તો મનુષ્યની પ્રચ્યુતિમાં કારણ થઇ રહે છે. માટે સર્વ ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોએ નિરંતર યોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય અને ક્રિયાને જ સેવવા ઉત્સાહ રાખવો ઘટે છે.

વિચારના વિષય અનેક છે, તેથી વિચાર અનેક પ્રકારના હોવા ઘટે છે, તોપણ સારીરીતે સમજાય એવા તેના ભેદ પાડીએ તો બે ભેદ પડે છેઃ હિતકર અને અહિતકર અને અહિતકર. એ બેના પુનઃ સ્વપર હિતના ભેદથી આ ત્રણ ભેદ થાય છેઃ ૧ સ્વહિતાર્થ હિતકર વિચાર, ૨ પરહિતાર્થ હિતકર વિચાર, ૩ સ્વપર ઉભયહિતાર્થ હિતકર વિચાર. એ જ પ્રમાણે અહિતકરના આ ત્રણ ભેદ થાય છેઃ ૧ સ્વઅહિતાર્થ અહિતકર વિચાર, ૨ પરઅહિતાર્થ અહિતકર વિચાર, અને ત્રીજો સ્વપરઉભયઅહિતાર્થ અહિતકર વિચાર.

આ પ્રકારે જ નિશ્ચય તથા ક્રિયાના પણ છ ભેદ પાડી શકાય છે. જેમકે (૧) સ્વહિતાર્થ હિતકર નિશ્ચય, (૨) પરહિતાર્થ હિતકર નિશ્ચય, (૩) સ્વપરઉભયહિતાર્થ હિતકર નિશ્ચય, (૪) સ્વઅહિતાર્થ અહિતકર નિશ્ચય, (૫) પરઅહિતાર્થ અહિતકર નિશ્ચય, અને (૬) સ્વપરઉભયઅહિતાર્થ અહિતકર નિશ્ચય. અને (૧) સ્વહિતાર્થહિતકર ક્રિયા, (૨) પરહિતાર્થ હિતકર ક્રિયા, (૩) ઉભય હિતાર્થ હિતકર ક્રિયા, (૪) સ્વઅહિતાર્થ અહિતકર ક્રિયા, (૫) પર અહિતાર્થ અહિતકર ક્રિયા, અને (૬) ઉભય અહિતાર્થ અહિતકર ક્રિયા.

આ વિના અન્ય બે ક્રિયાઆદિ ત્રણેનાં, હિતાહિતકરરૂપે વિશેષ ભેદ આ છેઃ

(૧) સ્વહિત ને પર અહિતાર્થ વિચાર, (૨) પરહિત અને સ્વઅહિતાર્થ વિચાર.

(૧) સ્વહિત ને પર અહિતાર્થ નિશ્ચય, (૨) પરહિત અને સ્વઅહિતાર્થ નિશ્ચય.

(૧) સ્વહિતને પર અહિતાર્થ ક્રિયા, (૨) પરહિત અને સ્વ અહિતાર્થ ક્રિયા.

વિચાર અને નિશ્ચય પણ અંતઃકરણમાંથી થતી ક્રિયાના પરિણામરૂપ છે, તથાપિ આ સ્થલ પૃથક્પણે ક્રિયાની ગણના કરી છે તે વાણીની તથા શરીરની ક્રિયા જાણવી. આ પ્રકારથી ક્રિયા,

મનની, વાણીની અને શરીરની એમ ત્રણ પ્રકારની પણ ગણાય છે. એક પક્ષથી જોતાં પ્રથમ અંતરની ક્રિયાના આરંભપછી વિચાર થાય છે, અને તે પછી નિશ્ચય બંધાય છે. અને પશ્ચાત્ બહિર્ ક્રિયા થાય છે. પણ અત્ર તો અંતકરણ યોગ્ય પ્રકારે સ્ફુટ થયા પછીના વ્યવહારસંબંધમાં કહેવાય છે. તેથી પ્રથમ વિચાર, પછી નિશ્ચય અને પછી વાણી તથા શરીરની ક્રિયા થાય છે. માટે આ સ્થલે વિચાર, નિશ્ચય અને ક્રિયા—એવા ક્રમથી ત્રણની ગણના કરવામાં આવી છે. જેથી આ પ્રકારની ગણના પણ દોષરૂપ નથી. યદ્યપિ દ્રવ્યાંતર્ગત વર્તતી સૂક્ષ્મ ક્રિયા, આ સર્વ વ્યવહારના કારણ-રૂપ છે, તોપણ તે કેવલ જીવને અધીન વર્તતી નથી. તેથી તેને આ કર્તવ્યસંબંધી વર્ણનમાં પ્રધાનપણે ગણવી ઉચિત માની નથી.

હવે પ્રથમ યોગ્યાયોગ્ય વિચાર, નિશ્ચય અને ક્રિયાસંબંધી એકત્ર વિચાર કરીએ.

વર્ષાકાલમાં જેમ પૃથ્વીમાં રહેલાં બીજ બલ પામીને અંકુર કાઢે છે, તેમ અંતઃકરણઉપાધિ વા ભૂમિમાં રહેલા સંસ્કારરૂપ બીજ યોગ્ય પ્રકારે સ્થૂલ રચાયા પછી બલ પામીને અંકુર કાઢે છે. એ અંતકરણસ્થવાસનાખ્યસંસ્કારરૂપ બીજનાં જે સુકોમલ સૂક્ષ્મ અંકુરો તે જ વિચાર છે, એમ માનવાને ચિંતા નથી. જેમ પૃથ્વી અનેક જાતિના બીજવાળી છે, તેમ અંતકરણભૂમિ પણ અનેક જાતિના વાસનાખ્યસંસ્કારરૂપ બીજવાળી છે. તેમાંના જે જાતિના સંસ્કાર બલ પામી અંકુર કાઢે છે, તે તે જાતિના તે અંકુરરૂપ વિચારો હોવાથી વિચારની પણ અનેક જાતિ થવી સંભવે છે. પ્રત્યેક જાતિના વિચારરૂપ અંકુર બલ પામતાં સ્કંધરૂપ થાય છે. અને તે વિચારરૂપ સ્કંધથી અનેક શાખારૂપ નિશ્ચયો પ્રકટે છે, અને તે શાખારૂપ નિશ્ચયોથી વિવિધ પલ્લવરૂપ ક્રિયા પ્રકટે છે અને તે ક્રિયારૂપ પલ્લવોના પરિણામમાં કામ ક્રોધાદિ વા રાગદ્વેષાદિ અનેક દોષોરૂપ તેમ જ દયા, ક્ષમા, પરોપકારાદિ વા વિવેક વિરાગાદિ ગુણોરૂપ અનેક પત્ર પુષ્પ પ્રકટે છે. અને તેના અવધિએ, સુખ દુઃખરૂપ ફલનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

આ પ્રકારના વિચારરૂપ વૃક્ષના સ્વરૂપપ્રતિ લક્ષ કરતાં એ વિચાર જ સર્વ અર્થ તથા અનર્થના કારણરૂપ ઠરે છે. તેથી સદા

મનુષ્યમાત્રે અંતરમાં થતા વિચારોની જાતિને ઓળખવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઇએ. અને જેમ ક્ષેત્રપાલ પોતાના ક્ષેત્રમાંથી સુખના વિરોધી વૃક્ષનાં પુષ્ટ થવાને માટે વૃદ્ધિ પામતાં અંકુરોને કાઢી નાંખે છે, તેમ સાવધાન મનુષ્યોએ પોતાના સુખદુઃખના કારણરૂપ ક્ષેત્રમાંથી સુખને વિરોધી વા દુઃખનાં સાધક એવાં દુષ્ટ વિચારરૂપ અંકુરોને પ્રકટ થયેલાં જોઇ જાણીને તેને તત્કાલ કાઢી નાંખવા અવશ્ય યત્ન કરવો જોઇએ. જો સમયપરત્વે એ યત્ન થતો નથી તો પુષ્ટિને પામી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં એ અંકુરો અંતમાં દુઃખરૂપ ફલને અવશ્ય આપે છે. માટે તે સંબંધમાં બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યોએ સાવધાનતા સેવવી ઘટે છે.

(અપૂર્ણ.)

વૃત્તિનિરોધનો મુખ્ય ઉપાય.

મનના નાશમાં વૃત્તિનિરોધની અપેક્ષા છે. તેથી વૃત્તિનિરોધના ઉપાયદ્વારા વૃત્તિસહ મનનો નાશ કરવો ઉચિત છે. આ વૃત્તિનિરોધના અનેક ઉપાય પૂર્વકાલથી નિશ્ચય કરાયા છે, જેથી મનનો સહજ જય કે નાશ થાય છે. એ અનેક ઉપાયમાંનો મુખ્ય ઉપાય એ જ છે કે સત્પુરુષનો સંગ કરવો. સત્પુરુષના સંગથી અન્ય સર્વ ઉપાયની પ્રાપ્તિ થાય છે. સત્પુરુષના વેષમાત્રને ધરનાર પુરુષ તે સત્પુરુષ નથી, પણ શાસ્ત્રે વર્ણવેલા અનેક શુભ લક્ષણવાળા જે સત્પુરુષ હોય તે જ સંગ કરવા યોગ્ય કહ્યા છે. તેવા સત્પુરુષના સંગથી આપણો અધિકાર તથા અનુકૂલ ઉપાય પ્રાપ્ત કરાય છે અને તે દ્વારા મનોનાશ થાય છે.

સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ પ્રકારની કરવાની કલા.

અનેક વિદ્યાર્થીઓતરફથી સ્મરણશક્તિ બળવાન્ કરવા અમારે શું કરવું, એવા પ્રશ્નો અમને વારંવાર પૂછવામાં આવે છે. પત્રથી સંક્ષેપમાં આપવામાં આવતા ઉત્તરથી તેમનું જોઇએ તેવું સમાધાન ન થતું હોવાથી, આ સંબંધી વિસ્તારથી એક લેખ લખવો જ અધિક યોગ્ય જાણી આ વિષયનો આજે આરંભ કર્યો છે.

સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ પ્રકારની કરવાની અનેક રીતો આ દેશના તેમ જ અન્ય દેશના વિદ્વાનોએ શોધી કાઢી છે. લોઇસેટ, પેલમેન, હિકસન, એપલબાય, ઉર્બાન, વગેરે અનેક વિદ્વાનોની પદ્ધતિઓ આજે વિદ્યાર્થીવર્ગમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ સર્વ પદ્ધતિમાંથી કયી ઉત્તમ છે, અને ઓછે શ્રમે સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ પ્રકારની કરે છે, તેનો નિર્ણય કરવાનું આ સ્થળ નથી. લેખકે અત્ર ગણાવેલી અને નહિ ગણાવેલી વિવિધ પદ્ધતિઓમાંથી ઘણીને જોઈ છે, અને તેને અનુભવ થયો છે કે એમાંની કોઇક જ પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓને જોઇએ તેવો સંતોષ થતો હશે.

આ લેખમાં સ્મરણશક્તિને કેળવવાની એક નવી જ કળા વર્ણવવાની ધારણા છે. કેવળ નવીન તો નથી જ; કારણ કે આ જગતમાં જે છે તેનું તે જ, નવાં નવાં ... ધરીને ફરી ફરીને આવે છે, અને તેથી જાણે તે નવું હોય, એમ જોનારને ભાસે છે. ખરૂં જોતાં સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાન વિશ્વના અખૂટ જ્ઞાનભંડારમાં રહેલાં છે; અને તેમાંથી શોધકો પોતાની વાણીનાં વસ્ત્રો પહેરાવી વિવિધ જ્ઞાનને બહાર કાઢે છે.

જો કે આ લેખમાં વર્ણવેલી સ્મરણશક્તિને કેળવવાની કળા, આજ સુધીમાં જણાયલી બીજી કળાઓકરતાં જૂદા પ્રકારની છે, પરંતુ તેથી પૂર્વની સર્વ કળાઓ ખોટી છે, અને આ જ એકલી સાચી છે, એમ કહેવાનો લેશ પણ આશય નથી. ઉંટ, બળદ, ઘોડો, હાથી, ખચ્ચર એ વગેરે સર્વ વાહનો, પ્રવાસનું કોઇ નવું વાહન શોધી કાઢવામાં આવતાં નકામાં ગણવાની ભાગ્યે જ કોઇ ભૂલ કરે છે.

પોતાને જેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત છે, તેના કરતાં વધારે જ્ઞાન મેળવવાની અને તેને સ્મરણમાં રાખી રહેવાની અભિલાષાવાળા જેઓ છે, તેમને માટે આ લેખ લખ્યો છે. જે સમયે જે વાત યાદ આવવી જોઇએ, તે સમયે તે વાત યાદ ન આવવાથી, જેઓ પોતાની સ્મરણશક્તિ બહુ જ નબળી છે, એમ માને છે, અને તેથી કરીને તેને બળવાન્ કરવા જેઓ આતુરતાવાળા છે, તેમને માટે આ પ્રયત્ન કરવાનો પ્રેમ પ્રકટ્યો છે.

સ્મરણશક્તિને કેળવવાના પૂર્વે જે જે ઉપાયો, આ વાંચનારે વાંચ્યા હોય, અને આચારમાં મૂક્યા હોય તે સર્વને ભૂલી જવા આરંભમાં તેને વિનવવામાં આવે છે, અને આ કળાનું ખરાપણું અથવા ખોટાપણું, તર્કથી નહિ પણ અનુભવથી કરી જોવા તેને નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે.

જે સમયે જે વસ્તુ સ્મરણમાં આણવી હોય તે સમયે તે વસ્તુ સ્મરણમાં આણવાનું સામર્થ્ય એ વ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં થોડું ઉપયોગનું નથી. બળવાન્ સ્મરણશક્તિ આ સંસારમાં મનુષ્યને જેવું સુખ અને જેવો વિજય અપાવે છે, તેવું સુખ અને તેવો વિજય ભાગ્યે જ મનની બીજી કોઇ શક્તિ અપાવતું હશે.

સ્મરણશક્તિને બળવાન્ કરવાની આ કળાનું ખરાપણું, અનેક મનુષ્યોએ અનુભવ વડે સિદ્ધ કર્યું છે. તેથી વાંચનારને શ્રદ્ધાથી તેને આચારમાં મૂકવા એકવાર પુનઃ વિનતિ કરી, મંગલમય કાર્યોની સિદ્ધિમાં સર્વદા અનુકૂલ બળ અર્પનાર મંગલસ્વરૂપ પરમાત્માનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરી વિષયનો આરંભ કરીએ છીએ.

પ્રકરણ ૧.

'અરરર! એ તો હું ભૂલી ગયો,' 'સવારથી એ કામ કરવાનું ગોખી રાખ્યું હતું, પણ પછી કોણ જાણે શું થયું કે મને યાદ જ ન આવ્યું,' આવાં વાક્યો કેટલા અસંખ્ય મનુષ્યો દિવસમાં કેટલી બધી વાર બોલે છે! ભૂલી જવાથી જગતમાં કેટલું નુકસાન, કેટલી મહાવિપત્તિઓ, અને કેટલાં દુઃખો આવી પડ્યાં છે, અને હજી આવી પડે છે, તેનો એક ક્ષણવાર વિચાર કરો, અને તમને બળવાન્ સ્મરણશક્તિ હોવી, એ કેટલું લાભકારક છે, અને ભૂલી જવું, એ કેટલું હાનિકારક છે, તેનો થોડોઘણો ખ્યાલ તરત જ આવ્યા વિના નહિ રહે.

મનુષ્યની વૃદ્ધિમાં, વિકાસમાં અને વિજયમાં દુર્બળ સ્મરણશક્તિના જેવું હાનિ કરનારૂં બીજું કશું જ નથી. ભુલકણા સ્વભાવથી મનુષ્યને જેટલું નુકસાન થાય છે તેટલું હાથપગ વગેરે અવયવોમાંથી અથવા નેત્રકાન વગેરે ઇંદ્રિયોમાંથી એકાદ ન હોવાથી થતું નથી. હાથી બારણે બાંધવાથી મનુષ્યને પૈસાની જેટલી ખુવારી થાય છે, તેના કરતાં ભુલકણો સ્વભાવ હોવાથી વધારે થાય છે. તમે ભારે કરકસર કરીને એક વર્ષમાં જેટલું બચાવો છો, તેના કરતાં ભુલકણો સ્વભાવ એક હજારગણું વધારે દ્રવ્યની તમને હાનિ કરે છે. ઉપર ઉપરથી વિચાર કરતાં તમને આ સમજાતું નથી, પણ સૂક્ષ્મવિચાર કરીને જોશો તો આ વાતમાં રહેલું સત્ય તત્કાળ તમને લક્ષમાં આવશે. ગોખેલું યાદ ન આવવાથી આ વર્ષે પરીક્ષામાં તમે નાપાસ થાઓ છો, તેથી તમારૂં એક વર્ષ નકામું જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ તે વર્ષમાં નોકરી કરવાથી અથવા બીજો કોઈ સદુદ્યોગ કરવાથી તમને જે ધન મળત, અથવા નવો અભ્યાસ કરી જે નવું જ્ઞાન તમે મેળવત, અને તેથી ભવિષ્યમાં જે લાભ તમને થાત, તે સર્વઉપર પાણી ફરી વળે છે. દુર્બળ સ્મરણશક્તિને લીધે મનુષ્યને કોઇ પણ અભ્યાસ કરવામાં હદકરતાં વધારે મહેનત કરવી પડે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ મહેનતના પ્રમાણમાં તેને ઘણું જ થોડું સ્મરણમાં રહે છે; અને જ્ઞાન એ જગતમાં મોટામાં મોટું બળ હોવાથી, જેની સ્મરણશક્તિ દુર્બળ હોય

છે, તેને આ મોટામાં મોટું બળ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતું રહેતું હોવાથી, બીજાં સઘળાં બળ હોય છે તોપણ તે દુર્બળ જ રહે છે, અને જ્યાં ત્યાં હારને જ પામે છે. વળી દુર્બળ સ્મરણશક્તિને લીધે તેનું તે કામ મનુષ્યને ફરી ફરીને કરવુ પડે છે, અને તેમ કરવામાં અમૂલ્ય આયુષ્યનો તથા મનનો વ્યર્થ ક્ષય કરવો પડે છે.

જોયેલી, સાંભળેલી અથવા ગોખેલી વાત સ્મરણમાં નહિ રાખી શકવાથી જ અસંખ્ય સ્રીપુરૂષોને ગદ્ધાવૈતરૂ કરતાં નિર્ધન સ્થિતિમાં દિવસો કાઢવા પડે છે. એક મનુષ્ય નિરક્ષર રહે છે, અને બીજો સાક્ષર થાય છે, તેનાં અનેક કારણોમાંનું મુખ્ય એક કારણ સ્મરણશક્તિની દુર્બળતા જ છે, કારણ કે ઠોઠ રહેલા મનુષ્યને જે કંઈ શીખવવાની મહેનત લેવામાં આવી હોય છે, તે તેના ભુલકણા સ્વભાવથી નિષ્ફળ ગઇ હોય છે. એક મનુષ્ય રોગી રહે છે, અને બીજો સુદૃઢ આરોગ્યને ભોગવે છે, તેમાં પણ સ્મરણશક્તિની દુર્બળતા જ એક મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે આરોગ્યના જે નિયમો તેણે જાણ્યા હોય છે તે નિયમો જે સમયે પાળવા જોઇએ, તે સમયે તેમને પાળવાનું તે ભૂલી જાય છે. આમ વિચાર કરીને જોતાં વિવિધ પ્રતિકૂળ સ્થિતિઓમાં સ્મરણશક્તિની દુર્બળતા, એ સીધી અથવા આડકતરીરીતે કારણ છે, એ સ્પષ્ટ થાય છે.

પોથાં એ થોથાં છે, અને ડાચાં એ સાચાં છે. એવું જનકથન પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે કે પુસ્તકોમાં રહેલુ જ્ઞાન વ્યવહારમાં મનુષ્યને કશા પણ ઉપયોગમાં આવતું નથી, પણ જે જ્ઞાન તેને મુખે હોય છે, અર્થાત્ સ્મૃતિમાં તાજું હોય છે, તે જ તેના ઉપયોગમાં આવે છે. સેંકડો પુસ્તકો અથવા હજારો પુસ્તકો આપણે વાંચ્યાં હોય, પણ તેમાંનું કશું જ બીજે દિવસે અથવા એક અઠવાડીયાપછી અથવા એક માસપછી આપણને સ્મરણમાં ન હોય તો તે વાચવાથી આપણને શો લાભ છે? મોટા મોટા વક્તાઓનાં ચમત્કારિક ભાષણો આપણે સાંભળ્યાં હોય, મોટા મોટા મહાપુરુષોની તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચાઓ આપણે શ્રવણ કરી હોય, પણ તેમાંથી કશુ જ આપણને બે દિવસપછી કે બે મહિનાપછી સ્મરણમાં ન રહ્યું હોય તો તેવા શ્રવણમાં આપણું ગયેલું આયુષ્ય શું નકામું નથી? હજાર સોનાની મહોરો કમાઇને ગજવામાં ભરી ઘેર આવતા હોઇએ, પણ ઘેર આવીને ગજવું તપાસતાં તેના કાણામાંથી એક એક મહોર નીકળી પડી હોય, અને ગજવુ ખાલીનું ખાલી રહ્યુ હોય તો તેવી મહોરો કમાયા તોએ શુ ને ન કમાયા તોએ શું? આખું વર્ષ ગોખી ગોખીને મરી ગયા હોઇએ, પણ પરીક્ષામાં ખરી અગ્નિની વખતે ગોખેલું કશુ જ ન સાંભરે તો તેવા માથાતોડ અભ્યાસનો શો ઉપયોગ? અસીલના મુકદ્દમાની વિગતો ઘેરથી ગોખી ગયેલા વકીલને, કામ નીકળતાં કચેરીમાં મુદ્દાની વાતો યાદ ન આવે તો ગોખવામાં લીધેલા શ્રમનું શું પ્રયોજન? વૈદ્યવિદ્યાનો અભ્યાસ કરનાર, રોગનાં લક્ષણો અને કયા રોગઉપર કયી દવા આપવી જોઇએ તે વાત રોગીનું ઔષધ કરવાની વખતે વિસરી જાય તો તેવો વૈદ્ય જગતમાં કેટલો વિજય મેળવે અને કોઇ દવાને બદલે ભૂલથી કોઇ બીજી જ દવા આપી બેસે તો રોગીની જીંદગી કેવી રીતે જોખમમાં આવી પડે?

ભૂલી જવાના સ્વભાવથી કેટલા કેટલા વૈદ્યો અને ડોકટરો કેટલા કેટલા રોગીઓના આયુને આજે દુનિયામાં હરી લેતા હશે તે કોણ કહી શકે એમ છે? એ જ પ્રમાણે ભૂલી જવાના સ્વભાવથી કેટલા અસંખ્ય મનુષ્યો, અન્ય અસંખ્ય વિષયોમાં પારવિનાની

હાનિને સહન કરતા હશે, અથવા અન્યને કરાવતા હશે તેનું અનુમાન કોનાથી કરી શકાય તેમ છે?

ઘણા બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યો ઘણે પ્રસંગે આરંભેલાં ઉત્તમ કાર્યોમાં નિષ્ફળ ગયે જગત્માં જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ તેઓનામાં તે કામ કરવાની બુદ્ધિ નથી હોતી, એમ કંઇ નથી; પરંતુ જે સમયે જે કરવું જોઇએ તે કરવાનું તેઓ વિસરી ગયા હોય છે, એ છે.

જે જે મનુષ્યોએ આ વિશ્વમાં અધિક વિજય મેળવ્યો હોય છે, અથવા મેળવે છે, તે સર્વની સ્મરણશક્તિ અત્યંત બળવાન્ હોય છે, અને જે જે મનુષ્યો આ જગત્માં નિષ્ફળતાને પામ્યા છે, અથવા પામે છે, તે સર્વની સ્મરણશક્તિ અત્યંત દુર્બળ હોય છે, એ અવલોકન કરનાર કોઇ પણ મનુષ્યને સ્પષ્ટ થયા વિના રહે તેમ નથી. આથી જેમ સ્મરણશક્તિ બળવાન્ તેમ વિજય મળવાનો અધિક સંભવ, અને જેમ સ્મરણશક્તિ દુર્બળ તેમ વિજય મળવાનો અધિક અસંભવ: એ સિદ્ધાંત નિઃશંકપણે આપણે સ્થાપીએ છીએ.

તમારા પોતાના જ અનુભવના પ્રસંગોનો તમે વિચાર કરી જોશો તો આ સિદ્ધાંતની સત્યતા તમને જણાયાવિના રહેશે નહિ. એવા અનેક પ્રસંગો તમારા જીવનમાં બન્યા હશે કે જેમાં કોઇ અમુક વાત યોગ્ય સમયે સ્મરણમાં ન આવવાથી તમને થોડી અથવા ઘણી હાનિ થઇ હશે.

કોઇ સ્થળે ગયા હોય છે ત્યાં કેટલા બધા માણસો પોતાની લાકડીને, છત્રીને કે જોડાને ભૂલી જાય છે! કેટલા બધા વિદ્યાર્થીઓ નિશાળમાં આવ્યા પછી, પોતાની ડ્રોઇંગ કરડીને, અરર! હું ફ્રી લાવવી ભૂલી ગયો! અરર! ઘેર એકસરસાઇઝ લખવી ભૂલી ગયો; વગેરે ઉદ્ગારો કાઢતા સાંભળવામાં આવે છે! કેટલા બધા મનુષ્યો ધંધાસંબંધી કાગળોમાં પોતાનું અને પોતાના ગામનું નામ લખવું ભૂલી જાય છે, અને તેથી પોતાને અને બીજાને નકામી ઉપાધિમાં નાંખે છે! કેટલાં બધાં માણસો કાગળઉપર સરનામાં જ લખવાં ભુલી જાય છે, અને નામ લખે છે, તો ગામ નથી લખતા, અને ગામ લખેછે તો પ્રસંગે ધુનમાં ને ધુનમાં બીજું જ લખી દે છે, અને આ પ્રમાણે પોતાને અને ટપાલ ખાતાને હાનિ કરે છે! વ્યવહારમાં આવા હજારો સામાન્ય પ્રસંગોમાં દુર્બળ સ્મરણશક્તિનાં ઉદાહરણો અને તેથી થતી હાનિનાં સ્વરૂપો તમારા જોવામાં આવશે. આમ હોવાથી વિજયને માટે બળવાન્ સ્મરણશક્તિની કેટલી બધી મનુષ્યને અગત્ય છે, એ શું તમને નથી સ્પષ્ટ થતું?

પ્રકરણ ૨.

સ્મરણશક્તિ એટલે શું તે ઘણા મનુષ્યો જાણતા નથી. યાદ આણવું અથવા ભૂલવાની ક્રિયાથી ઉલટી ક્રિયા કરવી, એટલો જ અર્થ તેઓ સ્મરણશક્તિનો કરે છે. આથી વધારે સ્મરણશક્તિવિષે તેઓ કશું જ જાણતા હોતા નથી. વિદ્વાન્ પુરુષોને પણ આ વિષયમાં ખરૂં શું છે, તેનું જ્ઞાન હોતું નથી તો સામાન્ય મનુષ્યોને તો ન જ હોય તેમાં આશ્ચર્યજેવું કશું નથી.

કોઇ પણ સારા કેળવાયલા મનુષ્યને તમે પૂછશો કે, આપણે જે કંઇ જોઇએ છીએ અથવા સાંભળીએ છીએ તે આપણને શાથી યાદ રહે છે; તો તે તમને તરત જ ઘણું કરીને ઉત્તર આપશે કે અહો ! એમાં શું ! જે આપણે જોઇએ છીએ અથવા સાંભળીએ છીએ તેની છાપ અથવા છબી આપણા જ્ઞાનતંતુઓદ્વારા આપણા મગજમાં પડે છે, અને મગજના અણુઓમાં પડેલી આ છાપ અથવા સંસ્કારને, જ્યારે આપણે કંઇ યાદ લાવવું હોય છે, ત્યારે આપણે જોઇએ છીએ. મગજના અણુમાં પડેલી લાખો છાપોમાંથી જે છાપ આપણે યાદ લાવવી હોય તે છાપવાળો અણુ ક્યાં પડ્યો હોય છે, તે આપણે શી રીતે ખોળી કાઢીએ છીએ, અને તે અણુવડે શીરીતે આપણે આપણી ઇચ્છેલી વાતને મગજમાં પાછી ખડી કરીએ છીએ, તેનો સમજણ પડે એવો કશો ખુલાસો તે આપી શકતો નથી; કારણ કે તેના વાંચવામાં અથવા સાંભળવામાં તે વિષે કશું આવ્યું હોતું નથી, અને જે થોડુંઘણું આવ્યું હોય છે તે ગુંચવણને ઉકેલવાને બદલે ગુંચવણને વધારનાર હોય છે. વિદ્વાનો જેમને સ્મરણશક્તિના અણુ કહે છે, અથવા જે અણુમાં સ્મરણશક્તિનું સ્થાન છે, એમ કહે છે, તેવા અણુ મગજમાં છે જ નહિ, એ વાતની તેને ખબર હોતી નથી.

મગજના અમુક ભાગના અણુઓમાં સ્મરણશક્તિ રહેલી છે, એવું જે વિદ્વાનોમાં હાલ મનાય છે, તે સાચું છે કે ખોટું, તેનો આપણે વિચાર કરીએ. આપણા જીવનમાં પ્રત્યેક ક્ષણે જે જે બને છે, તે સર્વની છાપ જો મગજના અણુઓઉપર પડતી હોય— જે સ્થળો, જે ચર અચર પ્રાણીપદાર્થો, જે ધ્વનિઓ, જે શબ્દો, અને જે લાગણીઓ આપણને પ્રતિક્ષણે થાય છે તે સર્વના સંસ્કાર જો આપણા મગજમાં પડતા હોય—અને આ છાપો અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, એમ કબુલ કરીએ તોપણ મગજમાં રહેલા જરાજેટલા ભાગમાં તે સર્વનો શી રીતે સમાસ થઇ શકે તે બુદ્ધિમાં ઉતરી શકતું નથી. એક જ દિવસમાં આપણા મગજમાં આપણી ઇંદ્રિયોદ્વારા કેટલી કેટલી બાબતોની છાપો આણવામાં આવે છે, તેનો વિચાર કરો, અને પછી તેને ત્રીશે ગુણીને વિચારી જુઓ કે એક માસના અનુભવનો મગજમાં સંચય થવાને માટે, મગજમાં કેટલો અવકાશ જોઇએ. પછી પ્રત્યેક વર્ષના બાર બાર માસનો વિચાર કરો, અને તમારી બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ જશે.

આપણી આંખઆગળ થઇને જે જે વિચાર, જે જે અનુભવ, અને જે જે ચિત્ર પસાર થઇને જાય છે, તે સર્વના સંસ્કાર પડવાને મગજમાં પ્રત્યેકને માટે પૃથક્ પૃથક્ અણુની જરૂર હોત તો કુદરત આપણા મગજમાં કરોડો અણુને સ્રજત, એટલું જ નહિં પરંતુ આ સર્વના સંસ્કાર તેમના ઉપર પડે એટલા માટે તેમને મગજમાં હમેશ તૈયાર સ્થિતિમાં રાખત. પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે આ અણુઓ સૂક્ષ્મ છતાં પણ ભૌતિક છે, અને ભૌતિક શરીરમાં જે કંઇ વપરાયાવિનાનું પડી રહે છે, તે ક્ષયને પામે છે. આમ હોવાથી ભવિષ્યના ઉપયોગને માટે અગાઉથી તૈયાર કરી રાખવામાં આવેલા અણુઓ ક્રિયારહિત પડી રહેવાથી ક્ષયને પામે છે, અને તેમ થતાં શરીરમાંથી તેઓને કચરારૂપે બહાર કાઢી નાંખવામાં આવે છે. વળી કુદરત જેનો ઉપયોગ નથી એવી કોઈ વસ્તુને કદી પણ સજતી નથી. તે જ પ્રમાણે કોઇ વિચાર અથવા અનુભવનો સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાને માટે અણુઓને તે તત્કાળ રચતી પણ નથી. કારણ કે તાત્કાલિક સર્જન

એ ચમત્કાર છે, અને તેવા ચમત્કારો કુદરત કદી કરતી નથી. ક્રમથી ઉત્પન્ન કરવાનો અને ઉછેરવાનો કુદરતનો નિયમ છે, અને પોતાના નિયમનું કુદરત ઉલ્લંઘન કરતી નથી.

એક ઉદાહરણ લેવાથી આપણને આ વિષય બરાબર સમજાશે. ધારો કે નિશાળમાં સાથે ભણનારા બે વિદ્યાર્થીઓને વીશ વર્ષસુધી એકબીજાસાથે કદી મળવું થતું નથી; વીશ વર્ષના અરસામાં આ બન્ને જણે એકબીજાનું કદી સ્મરણ કર્યું હોતું નથી. અકસ્માત્ તેઓ એકબીજાને એક દિવસ મળે છે. બન્નેને વીશ વર્ષપૂર્વેની વાતો જાણે આજે જ બની હોય તેમ સાંભરી આવે છે. હવે વીશ વર્ષઉપર બનેલી વાતોના સંસ્કાર મગજના અણુઓમાં પડયા હતા અને તે સંસ્કાર આજે જાગ્રત્ થવાથી બન્નેને જુની વીશ વર્ષની વાતો આજે સાંભરી આવી, એ વાત જો આપણે કબુલ રાખીએ તો જે અણુઓમાં તે સંસ્કાર પડયા હતા તે અણુઓ વીશ વર્ષસુધી ક્રિયાવિનાની જડ હાલતમાં મગજમાં પડયા રહ્યા હતા, એમ આપણે સ્વીકારવું જ જોઇએ. અને વીશ વર્ષસુધી ક્રિયાવિનાની હાલતમાં પડી રહેલા અણુઓ એકાએક આમ સચેતન થઈ ક્રિયા કરે, અને નાનપણનાં ચિત્રો આબેહુબ દૃષ્ટિસમીપ આણે, એ શું સંભવે છે ? ભૌતિક શરીરના અણુઓ આમ કરી શકે છે, એવો એક પણ દાખલો આપી શકશો ? વીશ વર્ષસુધી ડાબા કે જમણા હાથને, પેલા ઉંચો હાથ રાખી તપ કરનારા બાવાઓની પેઠે ક્રિયાવિનાનો ઉંચો રાખી મૂકયા પછી, તે હાથવડે તત્કાળ કશું પણ કામ કરવાની શું તમે આશા રાખી શકો છો ? વીશ વર્ષસુધી નેત્રને બંધ રાખી મૂકયા પછી, તે નેત્રોવડે પૂર્વના જેવું સ્પષ્ટ જોઇ શકાશે, એવું શું તમે ધારો છો ? હાલવાચાલવાવિના પથારીમાં એક અઠવાડીયું પડી રહેનાર મનુષ્યના શરીરમાં પણ કેટલી બધી દુર્બળતા આવી જાય છે, એ શું તમે વ્યવહારમાં નથી જોતા ? થોડા દિવસ નહિ વાપરવાથી શરીરના બળવાન્ અવયવો પણ દુર્બળ પડી જાય છે, અને તત્કાળ કશું કામ કરી શકતા નથી તો વીશ વર્ષસુધી જડ પડી રહેલા મગજના અણુઓ તત્કાલ શી રીતે જાગ્રત્ થાય, અને પૂર્વે અનુભવેલી વાતોનાં ચિત્રો મનની દૃષ્ટિઆગળ શી રીતે રજુ કરે, તે સ્પષ્ટ થતું નથી. આ એક જ દૃષ્ટાંતથી અણુઓમાં સંસ્કાર પડવાના મતમાં કંઇક દોષ છે, એ કોઈ પણ બુદ્ધિમાનને સ્પષ્ટ થયા વિના નહિ જ રહે.

અનુભવેલા વિષયોના મગજના અણુમાં પડેલા સંસ્કાર જાગ્રત્ થવાથી આપણને કોઇ વાત યાદ આવે છે, એ સિદ્ધાંત ઉપરના વિચારથી આ પ્રમાણે ભૂલભરેલો જણાય છે. મગજ એ કંઇ ચોપડીનાં પાનાંજેવું નથી કે તેમાં છાપો પડી રહે; તેમ જ તે કંઇ મધપુડાજેવું નથી કે તેમાં દરેક અનુભવની નોંધ, મધની પેઠે પૂરવામાં આવે. જો એકેક અણુમાં એકેક વાતનો સંસ્કાર પડે તો થોડા દિવસમાં બધા અણુ ભરાઇ જાય, અને તેમ થતાં નવા જ્ઞાનમાટે આપણે કેટલાક અણુને ખાલી કરવા પડે, પણ આ ખાલી કરવાનો અર્થ, બીજો કશો જ નથી, પણ ભૂલી જવું, એ જ છે. અને ભૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરનાર સઘળા જ જાણે છે કે જે વાતને ભૂલી જવાનો આપણે અધિક પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે વાત અધિક અને અધિક આપણી સ્મૃતિમાં તાજી થતી જાય છે; આમ ભૂલી જવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતો હોવાથી આ મતપ્રમાણે નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો આપણને અસંભવ જ રહે છે.

ભાષાજ્ઞાનનો વિચાર કરતાં પણ આ મત ભૂલભરેલો લાગે છે. ભાષાના દરેક શબ્દનો સંસ્કાર પડવાને એકેક અણુ જોઇએ, એમ જો આપણે સ્વીકારીએ તો એક ભાષાના વિદ્વાનના માથામાં જેટલા અણુ છે, તેના કરતાં બે ભાષાના વિદ્વાનના માથામાં વધારે અણુ હોવા જોઇએ; અને દશ અથવા વીશ ભાષા જાણનારના માથામાં તો દશગણા અથવા વીશગણા વધારે અણુ હોવા જોઇએ. પણ વ્યવહારમાં આવું ક્યાંહિ અનુભવમાં આવતું નથી. દશ ભાષા અથવા વીશ ભાષા જાણનારનાં માથાં એક ભાષા જાણનારકરતાં દશગણાં અથવા વીશગણાં મોટાં જોવામાં આવતાં જ નથી. જો આ બધું જ્ઞાન અણુઓમાં જ રહેતું હોય તો આ વધારાનાં અણુનો મગજમાં સમાવેશ શી રીતે થયો ?

મગજમાં સ્મરણશક્તિનું સ્થાન કયું છે, અથવા મગજના કયા ભાગમાં સ્મરણશક્તિના અણુ રહેલા છે, એ વિદ્વાનો હજી સુધી નિર્ણય કરી શકયા નથી. મગજના અમુક ભાગમાં તેની ક્રિયા થતી અનુભવીને ત્યાં તે છે, એમ તેઓ કહે છે ખરા, પણ તે સ્થાન ખરૂ છે એવું હજી સુધી સિદ્ધ થયુ નથી. તે સ્થાનમાં સ્મૃતિજેવી કોઇ માનસિક શક્તિને હજી સુધી તેઓ શોધી શકયા નથી, કારણ કે તે સ્થાનમાં તેવી કોઇ શક્તિ છે જ નહિ. સ્મૃતિનું સ્વરૂપ કેવું છે, એ વર્ણવવું કઠિન છે, કારણ કે સ્મૃતિ એવી કોઇ વસ્તુ જ નથી. આ કથન ઘણાને હસવાજેવું લાગશે, અને તેમ લાગે તેમાં નવાઈ નથી કારણ કે સ્મૃતિ એ કોઇ શક્તિ નથી, એવો નિશ્ચય કોઇ પણ વિદ્વાને હજુ સુધી સ્થાપ્યો નથી. તોપણ એ નિશ્ચયમાં જ બીજા બધા નિશ્ચયોકરતાં વધારે સત્ય રહેલું છે, એ આપણે હવે પછી જોઇશું *

(અપૂર્ણ.)

* માનસશાસ્ત્રનો થોડો અથવા ઘણો અભ્યાસ કરનારા સર્વને આ લેખના સંસ્કારોસંબંધી વિચારો વિચિત્ર તથા વિપરીત ભાસ્યાવિના ભાગ્યે જ રહેશે. જે શોધકના શોધ અને અનુભવને આધારે આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે, તેના આ પ્રકરણમાં લખેલા વિચારો જેમને વિપરીત ભાસે તેમને તે પ્રતિ અલક્ષ કરવા વિનવવામાં આવે છે. સ્મૃતિને કેળવવાની જે કળા આ લેખમાં લખવામાં આવી છે, તેનું જ જિજ્ઞાસુને મુખ્ય કામ છે, અને તે જો અનુભવમાં મૂકી જોતાં ખરી જણાય તો પછી તેમના બીજા વિચારોપ્રતિ તત્કાળ ધ્યાન આપવાનું બુદ્ધિમાન્નું કામ નથી આ કળાના શોધકે મગજ અને તેના વ્યાપારોનો દીર્ઘકાળ અભ્યાસ કર્યા પછી, તથા પોતે તથા પોતાના પરિચયમાં આવનાર અનેક મનુષ્યોએ ત્રણ વર્ષસુધી તેનો અનુભવ કરી જોયા પછી અને તેમા સફળતા પામ્યા પછી જ તેને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી છે; તેથી મિથ્યા તર્કોનો તે પરિણામ છે, એવી અશ્રદ્ધા ધરવાનું પ્રયોજન નથી.

ब्रह्मसूत्र अथवा ब्रह्ममीमांसा.

(અનુસંધાન ૨૬ મા વર્ષના પૃષ્ઠ ૩૧૬ થી.)

ॐ परमात्मने नमः ।

चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

સૂત્રાર્થઃ—તે જ પ્રમાણે પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે.

તૃતીય પાદમાં આકાશાદિ વિષયક તથા ભોક્તૃવિષયક શ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે. હવે એ ભોક્તા જીવોનાં ઉપકરણરૂપ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ આ પાદથી કહેવામાં આવે છે. એટલે કે ભૂત તથા ભોક્તાના વિચાર પછી ભૌતિક પ્રાણના સંબંધની શ્રુતિઓના વિરોધનો પરિહાર આ પાદમાં કરવામાં આવે છે. તેથી તૃતીય ચતુર્થપાદની એ પ્રકારની સંગતિ છે.

ત્યાં तत्तेजोऽसृजत–તેણે તેજની સૃષ્ટિ કરી, तस्माद् वा एतस्मादात्मनःआकाशः संभूतः–આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું–ઇત્યાદિ ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન કરનાર ઉપનિષદ્ પ્રકરણમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિનું કથન કર્યું નથી. કોઇક સ્થળે પ્રાણની અનુત્પત્તિ જ કહેવામાં આવી છે. असद्वा इदमग्र आसीत् तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वात्र तेऽग्रेऽसदासीत् तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः । આ પૂર્વે અસત્ હતું. એ અસત્ તે શું? પૂર્વે જે અસત્ હતું તે અસત્ તે ઋષિઓ. એ ઋષિઓ કયા? એ ઋષિઓ તે પ્રાણ–આ શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિપૂર્વે પ્રાણનો સદ્ભાવ કહેલો છે. અહિંનો પ્રાણશબ્દ બ્રહ્મવાચક નથી કેમકે એ પ્રાણ તે ઋષિઓ કહ્યા છે અને ઋષિઓ એ બહુવચન છે તથા प्राणाः એ પણ બહુ વચન છે. सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति આ સર્વ ભૂતો પ્રાણમાં જ લય પામે છે ઇત્યાદિ સ્થળે પ્રાણશબ્દ એક વચનમાં હોવાથી બ્રહ્મવાચક થઇ શકે છે. તેથી ઉપરની શ્રુતિ પ્રાણની જ અનુત્પત્તિ કહે છે. અન્ય સ્થળે પ્રાણની ઉત્પત્તિનો પણ પાઠ છે. यथाऽग्नेर्ज्वलतः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्ति एव मेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः જેમ પ્રજ્વલતા અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર તણખાઓ નીકળે છે તેમ આ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે–એ શ્રુતિમાં તથા एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च–એમાંથી મન, પ્રાણ તથા સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, એ શ્રુતિમાં, सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्–તેમાંથી સાત પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે, એ શ્રુતિમાં તથા स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नम् તેણે પ્રાણને સર્જ્યો, તથા પ્રાણમાંથી શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, તેજસ્, જલ, પૃથિવી, ઇંદ્રિયો મનસ્ તથા અન્ન એ આદિ શ્રુતિમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહી છે. આ પ્રકારે ત્રણ પ્રકારની

શ્રુતિઓ છે; અને તે વિરોધી અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે, અને તેમાં એકને સત્ય માનવી અને અન્યને નહિ એવું નિર્ધારણ કરાવનાર કોઇ હેતુ નથી તેથી આ શ્રુતિઓ અપ્રમાણ છે એ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા તો ઉત્પત્તિપૂર્વે એટલે કે પ્રલયમાં પ્રાણનો સદ્ભાવ શ્રુતિ કહે છે તેથી એ *શ્રુતિને મુખ્ય લઇ, પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિને ગૌણ માનવી એ દ્વિતીય પૂર્વપક્ષ* પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રકારના પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થવાથી આ સૂત્રથી સિદ્ધાન્ત કરવામાં આવ્યો છે કે પ્રાણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે પ્રાણની ઉત્પત્તિનું કથન કરનારી શ્રુતિ મુખ્ય છે. ખરૂં જોતાં તો એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન થાય છે એ મહતી શ્રૌતી પ્રતિજ્ઞા છે-અને એની સિદ્ધિમાટે પદાર્થમાત્ર બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઇએ છે. આ વિયદધિકરણમાં આ ન્યાયનું સ્થાપન કર્યું છે. તેથી એ ન્યાયપ્રમાણે પ્રાણની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ જ થાય છે છતાં આ અનધિકરણ પૃથક્ રચવાનું કારણ આ છે કે પ્રલયમાં પ્રાણનો સદ્ભાવ રહે છે એવી શ્રુતિ છે. તે શ્રુતિની મતિ શી છે તે જણાવવું અર્થાત્ એ શ્રુતિના અવિરોધનું સ્થાપન કરવું. આમ હોવાથી પ્રથમ સિદ્ધાન્ત જણાવવામાં આવ્યો છે કે તે જ પ્રમાણે પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ સૂત્રમાં પ્રથમ પદ **તથા**–તે પ્રમાણે છે. જેમ અમુક છે તેમ અમુક છે એમ કહેવાય છે એટલે કે તેમ અમુક છે એવું કથન પૂર્વપ્રકૃત ઉપમાનના સદ્ભાવની અપેક્ષા રાખે છે. અહિં એવું કોઇ ઉપમાન કહ્યા વિના **તથા** એમ કહ્યું છે તે કેવી રીતે ઘટી શકે ? પૂર્વ પ્રકૃત એવું કર્યું છે કે તેની માફક પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાય ? ત્યાં અતીત અનન્તર પાદાન્તમાં તો સર્વમત બહુ આત્મા છે એ વાદીના મતનાં દૂષણો આપવામાં આવ્યાં છે. એ પૂર્વપ્રકૃત તો અહિં ઉપમાન થઇ શકે તેમ નથી કેમકે તેની તથા પ્રાણની વચ્ચે સાદશ્ય નથી. જ્યાં સાદશ્ય હોય ત્યાં જ ઉપમાન થઇ શકે છે જેમકે ‶વો સિંહ તેવો બલવર્મા. અન્ય પૂર્વપ્રકૃત પદાર્થ અદષ્ટ છે. તેની સાથે સામ્યનું પ્રતિપાદન કરવા **તથા** પદ મૂકયું છે એમ કહો તો જેમ સર્વ આત્માના સંનિધિમાં ઉત્પન્ન થનાર અદષ્ટ અનિયત છે તેમ પ્રાણ પણ સર્વ આત્માપ્રતિ અનિયત છે એવો અર્થ થયો કે જે અસંબદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ દેહ અનિયત છે અને તેથી પ્રાણ અનિયત છે એ તો કહેવાઈ ગયું છે તેથી પુનરુક્તિદોષ આવે છે. જીવો પૂર્વપ્રકૃત છે તેને ઉપમાન લો તો જેમ જીવો ઉત્પન્ન થતા નથી (જીવોની અનુત્પત્તિ પૂર્વપાદમાં સ્થાપન કરી છે) તેમ પ્રાણ પણ ઉત્પન્ન થતા નથી એવો અર્થ થયો કે જે સિદ્ધાન્તથી વિરોધી છે. તેથી જીવને ઉપમાન લેવાથી અપસિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી **તથા** એ પદ અસંબદ્ધજેવું દેખાય છે.

આમ કહેવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી. આ સર્વે અધિકરણોની જેમ પરસ્પર સંમતિ છે તેમ *એમની શ્રુતિવાકયોસાથે પણ સંમતિ છે. તેથી શ્રુતિવાકયમાં આવેલા* પદાર્થને અહિં ઉપમાન લઇ **તથા**નો સંબંધ કરવાનો છે અર્થાત્ તેમ સંબંધ થઇ શકે છે. આ અધિકરણમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ કથન કરનાર શ્રુતિવાકય માત્ર ઉદાહરણ છે, જેવું કે **एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि च व्युच्चरन्ति.**

આ આત્મામાંથી સર્વે પ્રાણ, સર્વે લોક, સર્વે દેવ તથા સર્વે ભૂત ઉત્પન્ન થઇ રહે છે. તેથી આ સૂત્રનો એવો અર્થ થયો કે જેમ લોક, દેવ વગેરે પરબ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેજ પ્રમાણે પ્રાણ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ સર્વે લોક, દેવ આદિ ઉપમાન છે. આ જ પ્રમાણે અન્ય શ્રુતિ કહે છે કે **एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी**–આ આત્મામાંથી પ્રાણ, મનસ્, સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને સર્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી આકાશાદિવત્ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે એમ આ સૂત્રનો અર્થ થયો અર્થાત્ આકાશાદિ ઉપમાનરૂપે થઇ શકે છે.

દૃષ્ટાન્ત દાર્ષ્ટાન્તિકના સંનિહિત હોય તે જ લેવું એવો નિયમ સ્વીકારી આ પ્રમાણે ઉપમાન થઇ શકે છે એ દર્શાવવામાં આવ્યું. હવે ખરૂં જોતાં તો એ નિયમ જ નથી. ભગવાન્ જૈમિનિએ પૂર્વમીમાંસામાં અવ્યવહિતની માફક વ્યવહિત પદાર્થ પણ દૃષ્ટાન્ત થઇ શકે છે એ ન્યાયને સ્થાપન કર્યો છે. પૂર્વમીમાંસામાં **पानव्यापच्च तद्वत्** એમ કહ્યું છે. એનો અર્થ એ છે કે સોમપાન કરતાં જો વમન થાય (**व्यापत्**) તો આ સૌમેન્દ્ર ચરુનો નિર્વાપ કરવો. એમાં **तद्वत्** એનો અર્થ અશ્વપ્રતિગ્રહેષ્ટિના અધિકરણના ન્યાયપ્રમાણે એવો છે. એ અધિકરણ ઘણાં સૂત્રથી વ્યવહિત છે, છતાં તદ્‌પદથી તેનો પરામર્શ કરી તેને ઉપમાનરૂપે દૃષ્ટાન્તરૂપે લીધો છે. તેથી એ નિયમપ્રમાણે અહિં જોઇએ તો અતીત જે તૃતીયપાદ તેમાં વિયદાદિ બ્રહ્મના વિકારો કહ્યા છે; આ સૂત્રથી એ વિયદાદિ ઉપમાન વ્યવહિત છે છતાં તેનો પરામર્શ કરી કહેવામાં આવ્યું છે કે જેમ એ બ્રહ્મના વિકાર છે તે જ પ્રમાણે પ્રાણો પણ બ્રહ્મના વિકાર જ છે.

પ્રાણોને બ્રહ્મના વિકારરૂપ, ઉત્પત્તિવાળા લેવામાં કારણ તો શ્રૌતત્વ છે. શ્રુતિ પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહે છે માટે સાચું છે કે કોઇ કોઇ પ્રદેશમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ નથી કહેવામાં આવી. પણ તેની સાથે આ ઉત્પત્તિશ્રુતિને બાધ નથી. ઉત્પત્તિશ્રુતિ છે માટે જ પ્રાણની ઉત્પત્તિ લેવી જોઇએ. એક સ્થળે ઉત્પત્તિનું શ્રવણ નહિ હોય પણ તે અન્યત્ર વિદ્યમાન શ્રવણને બાધ કરી શકતું નથી તેથી જેમ વિયદાદિની ઉત્પત્તિ શ્રુતિમાં કહી છે તેથી એમની ઉત્પત્તિ લેવામાં આવે છે તેમ પ્રાણની ઉત્પત્તિ પણ શ્રુતિમાં કહી છે માટે તે લેવી જોઇએ.

પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેનાર શ્રુતિને ગૌણ લેવી એવું કહ્યું હતું, તેનું હવે શ્રીસૂત્રકાર ઉત્તર આપે છે.

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

સૂત્રાર્થઃ—(એ શ્રુતિ) ગૌણ હોવાનો અસંભવ છે તેથી.

પ્રલયસમયે પ્રાણ વિદ્યમાન રહે છે એવી એક શ્રુતિ છે તેને અનુસરીને આ પ્રાણની ઉત્પત્તિશ્રુતિને ગૌણ લેવી એવું પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું હતું તેનું આ સૂત્રથી એ ઉત્તર આપ્યું કે એ શ્રુતિ ગૌણ લેવાય તેમ નથી કેમકે ગૌણીનો અસંભવ છે, એ શ્રુતિ ગૌણ હોય એનો અસંભવ છે. એ શ્રુતિને ગૌણ લેવામાં આવે અને પ્રાણ ઉત્પન્ન થતા નથી એમ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. **कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति**–હે ભગવન્ ! કોનું વિજ્ઞાન થયે આ સર્વ વિજ્ઞાત

मारा ओरडानी मुसाफरी.

[અનુવાદક—શ્રી ધીમંતરામ નવલરામ પંડિત]

दिवस १.

પુસ્તકનિરૂપણ.

આકાશમાં આકસ્મિક ગતિએ આવાગમન કરનાર ઝગઝગતા ધૂમકેતુની માફક નૂતન પથિનું દર્શન કરાવી સાક્ષરસૃષ્ટિસમક્ષ નવીન વિવરણનું પુસ્તક બ્હાર પાડવાજેવું બીજું કયુ કીર્તિવંત કાર્ય છે ! ગૃહસ્થો, તેને હવે વધારે વખત અંધકારમાં રાખી મુકીશ નહી. તે આ રહ્યું: વાંચો અને વિચારો.

મ્હેં મ્હારા ઓરડાની આસપાસ '૪૨ દિવસની મુસાફરી કરવાનું' માથે લીધું હતું અને તે પ્રમાણે તે કાર્ય મ્હેં પુરૂં કર્યું છે. જે ચિત્તાર્ષક અને મનમોહક અવલોકન મ્હારાથી થયું છે અને જે અવર્ણનીય આનંદ મ્હને રસ્તામાં મળ્યો છે, તે વાચકવર્ગને દર્શાવી મ્હારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા આ કાર્ય ઉદ્ભવ્યું છે અને ઉપયોગ તથા આનંદની ખાત્રીએ પુષ્ટિ આપી છે.

આધિવ્યાધિ ને ઉપાધિથી પીડાતા અસંખ્ય મનુષ્યોને કંટાળાભરેલા કાળમાંથી મુક્ત કરી અખૂટ આનંદનું સાધનભૂત થનાર આ જ પુસ્તક છે. અને મ્હારા હૃદયમાં તો અવર્ણનીય સંતોષ ઉપજે છે. પોતાના દિવાનખાનામાં પર્યટન કરવાની મઝા, મનુષ્યપ્રાણીની ઈર્ષ્યાથી પણ અગમ્ય છે અને લક્ષ્મીથી પણ સ્વતંત્ર છે.

ખરેખર આ જગતમાં એવો કોઇ પણ નિર્ભાગી મનુષ્ય નહિ હોય કે જેને એક પણ વિશ્રાંતિસ્થાન નહિ હોય ! તે છતાં જેને એવા વિશ્રાંતિસ્થાનનો અભાવ હોય તેને આ મ્હારી મુસાફરીથી ઘણી વિશ્રાંતિ મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

મ્હને ખાત્રી છે કે દરેક સમજુ માણસ મ્હારી પદ્ધતિ દાખલ કરશે—પછી તેનો સ્વભાવ કે મિજાસ ગમે તેવો હોય, ઉડાઉ કે કંજુસ, તવંગર કે ગરીબ, જુવાન કે વૃદ્ધ હોય અથવા ઉષ્ણકટિબંધમાં કે શીતકટિબંધમાં જન્મ્યો હોય ! પૃથ્વીના પડઉપર ખદબદી આવે છે અને ઉત્તરાવસ્થાને નિક.પણ એવો નહી હોય કે જે આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી હિરણ્યગર્ભ આરંભમાં હતા—એ શ્રુતિમાં · રીનને સાનંદાશ્ચર્યથી અવલોકશે નહિ

દિ કાર્ય છે—ઇત્યાદિ સ્મૃતિમાં હિરણ્યગર્ભ our de ma chambre " નામના એક લઘુ વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેથી આ શ્રુતિઓને વિચારોને ૪૨ દિવસના પ્રવાસરૂપે ૪૨ પ્રક-નાર શ્રુતિ મુખ્ય છે તથા ગૌણ લેવાય તેમ વિચારોનું કથન વાચકોને રુચિકર થઇ પડશે,

ગૌણ્યસમ્પ્રઘાત્ એવું જ સૂત્ર તૃતીય પ સ્ય॰ महाकाल.

ત્યા એ પૂર્વપક્ષનુ સૂત્ર છે તેથી તેને અનુસરી.

दिवस २.

પર્યટનપ્રશંસા.

મ્હારી મુસાફરીની પ્રશંસાના ઉપોદ્‌ઘાતમાં મ્હારે સૌથી પહેલું નિવેદન કરી દેવું જોઇએ કે આ મુસાફરીમાં એક પાઇનો પણ ખર્ચ લાગતો નથી. આ હકીકતમાં આકર્ષણ શક્તિ છે. મધ્યમ વર્ગના મનુષ્યોને આ હકીકત ખેંચાણ કરે છે એટલું જ નહી પણ ગર્ભશ્રીમંતોને પણ આકર્ષવા પૂરતી સમર્થ છે. વળી માંદા માણસોમાટે તો આ મુસાફરી આશીર્વાદસમાન છે; પવનના સપાટા કે ઋતુના ફેરફારથી બ્હીવાજેવું અહિં કંઇ નથી. વળી બ્હીકણ મનુષ્યોમાટે કેટલી મઝા ! આ મુસાફરીમાં ચોર કે લુટારા કદી આવી શકતા જ નથી; રસ્તામાં કંઇ ખાઇ કે કોતર નડવાનાં નથી. લાખો મનુષ્યોમાંથી કોઇએ હજુ હિમ્મત ધરી નથી, અને સ્વપ્ને ખ્યાલ પણ કર્યો નથી એવી મુસાફરી કરવા માટે તમે સર્વ તૈયાર થાઓ. ખરેખર એદીનો પાદશાહ હશે તે પણ મારી સાથે મુસાફરીએ નિકળવામાં આંચકો ખાશે નહિ, કેમકે મ્હારી મુસાફરીમાં જરાએ મહેનત પડવાની નથી. ત્યારે ચાલો, આપણે પ્રયાણ શરુ કરીએ. પ્રણયખંડનથી કે મિત્રદ્રોહથી માનભંગ થયલા સર્વ મનુષ્યો ! દુનીયાની ઇર્ષ્યા અને ક્ષુલ્લકતા મુકી મારી સાથે ચાલો મારી મુસાફરીમાં દુઃખીયા, માંદા, કાયર, મૂજી વગેરે સર્વનો સમાવેશ થશે. કુધારાની કુટિલ યોજનાઓને અને વિશ્વાસઘાતના વૈરસાધનોને મગજમાં ચગડોળે બેસાડનારા હે મનુષ્યો ! ઉઠો અને તમારા મગજમાંથી મલિન વિચારોને હાંકી કાઢો. એક ક્ષણનું ડહાપણ ગ્રહણ કર્યા શિવાય એક ક્ષણની મઝા તમે ગુમાવો છો. મારી મુસાફરીમાં આવવાની હિમ્મત ધરો. જે મુસાફરોએ રોમ તથા પારસની સ્હેલ કરી છે તેથી કંઇક વધારે જ સ્હેલો અને રસિક રસ્તો આપણે ગ્રહણ કરીશું. માત્ર કલ્પનાદેવીના આનંદમાં તલ્લીન થઇ સ્વર્ગીય વિમાનવાળી આપણી મુસાફરી સર્વને પ્રિય થઇ પડ્યા વગર રહેનાર નથી.

दिवस ३.

કાયદાકાનુન.

અહો ! જગતમાં અધીરા પુરુષો કેટલા બધા છે ! મને ખાત્રી છે કે મારા વાંચનાર જાણવાને જિજ્ઞાસુ બન્યા હશે કે મ્હારો આશ્રમઆસપાસનો પ્રવાસ ૪૨ દિવસમાં કેમ પૂરો થયો અને ૪૩ કે બીજો કોઇ આંકડો કેમ ન થયો ! પરંતુ હું પોતે જ તેનો ખુલાસો કરવા શક્તિ ધરાવતો નથી તો પછી વાચકવર્ગને હું શું ખુલાસો આપું ? પણ હું એટલું જ કહી શકું છું કે જો આ પુસ્તક વાંચનારને લાંબુ લાગે તો તે ટુંકું કેમ ન થયું તેમાં મારો દોષ નથી. કોઇ પ્રવાસી પોતાના પ્રવાસવર્ણનને પ્રમાદમાં લાંબુ કરે પણ હું ચાહું તો મ્હારૂં વર્ણન એક જ પ્રકરણમાં શમાવી દઉં એવું હૂં ખુલ્લેખુલ્લું જાહેર કરી દઉં છું.

એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે મ્હને મ્હારો પ્રવાસ સુખરૂપ નિવડ્યો છે; તે છતાં હું તે ક્યારે પૂરો કરી શકીશ તેની મ્હને સમજ પડતી નથી. વિશેષમાં હું એમ ધારૂં છું કે કેટલાક મહાપુરુષો જો આ કાર્યમાં વચ્ચે ન આવ્યા હોત તો એક મહાભારત પુસ્તક સ-

ખવાને મ્હને પુષ્કળ વખત મળ્યો હોત ! પણ તેમની કૃપાથી જ હું મ્હારા ઓરડાની આસપણ મુસાફરી કરી શકયો છું.

તેમ છતાં તેઓ કેટલે દરજ્જે દોષવાન્ હતા તે હે બુદ્ધિશાળી વાંચનાર ! તમારાથી બની શકે તો નીચેની દલીલપરથી સમજી લેજો.

અવિચારી કૃત્યથી ઉત્પન્ન થયલા ક્ષણિક ગુસ્સાના આવેશમાં જો કોઇ માણસ તમારા તરફ કટુ કટાક્ષ નાંખે અથવા ધપ્પો મારી જાય અથવા તમારી પ્રિયતમાની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં ફાવી જાય તો તે વખતે તમારે તરવાર મ્યાનબહાર કાઢવી પડે તેના કરતાં બીજું વધારે ન્યાયી કાર્ય કયું હોઈ શકે ?

આવા જ બનાવવખતે તમે ઉસ્કેરાઇ જંગલમાં જાઓ છો અને નીકોલ તથા ગામડીયાની માફક જયારે તમારો દુશ્મન તમારાપર ઘા કરે છે ત્યારે તમે સજ્જડ પ્રતિજ્ઞા મારોછો તમારૂં વેરવળ્યા પછી તમે તમારા પ્રતિસ્પર્ધીને હાથે તમારા મરણનું જોખમ વ્હોરી લઈ તમેત મારી છાતી ખુલ્લી મુકો છો. આ પ્રમાણેનો રીવાજ વાસ્તવિક ગણાય. એમ છતાં આવા પ્રશસનીય કાર્યને વખોડનારા લોકો ઘણી વખત મળી આવે છે; પણ તેવું કહેનારાઓઉપર જ્યારે આવા પ્રસગો આવી પડે છે ત્યારે જેમની તેઓ મોટી ભૂલ કાઢતા હોય છે તેવી જ ભૂલમાં તેઓ પોતે ગોથાં ખાધાવગર રહેતા નથી. આવા માણસોના અભિપ્રાયઉપર વજન મુકી કેટલાક અભાગીયા માણસો પોતાની આબરૂ અને ગુજરાનનું સાધન ગુમાવી દે છે. તેથી આવી જાતના કાર્યનું સમાધાન કરવા રીવાજ તથા માનની ખાતર જે લોકો વચ્ચે પડે છે તેઓ કાયદાકાનુનપ્રમાણે સમાધાન કરાવવાના કરતાં માત્ર ઉટાંગ ગોઠવે છે. વળી કાયદો તથા રીવાજ એક બીજાના વિરોધી હોવાથી ન્યાય આપનાર પણ ઉટાંગના પાસા નાંખી ન્યાય આપે છે.

તેથી મારી મુસાફરી ૪૨ દિવસમાં પૂરી થવાનો ચુકાદો કોઈ આવા જ કારણથી કેમ ન કલ્પી શકાય ?

दिवस ४.

અક્ષાંશરેખાંશ.

બેકારીયા ગુરુના ગણીતશાસ્ત્રપ્રમાણે મારી ઓરડી પૂર્વ ૪૮ અક્ષાંશપર આવેલી છે અને તે પૂર્વપશ્ચિમાભિમુખ છે તથા જો વધારે ઉંડાણથી વિચારીએ તો ૩૬ ક્રમ ફરતો સમાંતર ચતુર્ભુજ થાય છે. મારી મુસાફરી આ ચતુર્ભુજના કરતાં વધારે લાંબી થશે, કારણ કે અમુક નિયમ કે યોજનાવગર હું આમથી તેમ ફરીશ, વક્રગતિ લઇશ અને જરૂર પડતાં ભૂમિતિની દરેક રેષાનું અનુકરણ કરીશ ! દરેક પગલું ભરતાં વિચાર કરી જોઓ એમ કહે છે કે હું કાલે ત્રણ જણની મુલાકાત લઇશ, ચાર કાગળ લખીશ અને ફલાણું કરીશ તેવા મનુષ્યોપર મને ઝાઝો વિશ્વાસ નથી. દરેક જાતના વિચાર, રસ તથા લાગણીને માટે મારો આત્મા એટલો બધો ખુલ્લો છે કે જે કંઇ દૃષ્ટિએ પડે તેને તે તત્કાળ ગ્રહણ કરે છે, જીંદગીના કઠણ રસ્તાપર વેરાયલાં આનંદપુષ્પો વીણવા આત્માએ શા માટે તૈયાર થવું ન જોઇએ ? તે એટલાં બધાં આત્રાં આત્રાં અને જવલ્લે વેરાયલાં છે કે જો સદ્ભાગ્યે આપણા પગઆગળ આવી પડે તો તે વીણવાને કયો મૂર્ખ ઉભો નહી રહેશે ? અમુક નિયમિત પગથી પકડવાના ડોળ-

શિવાય જેમ પારધી શિકારપાછળ દોડતો જાય છે તેમ પોતાની કલ્પનાને નિરંકુશ છોડી દઈ તેના વેગમાં ચાલ્યા જવા જેવું સુખ બીજું શેમાં રહેલું છે ? તેથી હું જ્યારે મારા ઓરડામાં મુસાફરી કરૂં છું ત્યારે મારો પ્રવાસ ભાગ્યે જ સીધી લીટીમાં થાય છે. હું ટેબલ-પાસેથી ખુણામાં આવેલા તકતાતરફ જાઉં છું. ત્યાંથી બારણાતરફ કુચ કરતા તિર્યક્ ગતિ પકડું છું અને જો કે વિચાર તો કર્યો હોય કે પ્રદક્ષિણા કરી ટેબલપાસે પાછું આવવું તોપણ જો રસ્તામાં આરામખુરસી આવી ગયું તો વિવેક કે સલુકાઈને સંઘર્યા વિના હું મારૂં સ્થાન ત્યાં જ જમાવી દઉં છું. વચમાં વચમાં મને કહી લેવા દો કે આરામ ખુરસી એ રાચરચીલામાંની એક અતિ ઉત્તમ વસ્તુ છે, અને વિચારમસ્ત મનુષ્યોના મગજને અતિ લાભકારી છે. શીયાળાની લાંબી રાતે ગીચ વસ્તીના કોલાહલથી દૂર જઈ આવી ખુરસીપર લાંબા થવામાં ઘણે અંશે ડહાપણ તથા આનંદ શમાયલો છે. એક સારી સળગેલી સગડી, કેટલાંક પુસ્તકો અને કાગળ પેન્સીલ—વાહ ! ગમગીનીનો કિલ્લાકોટ તોડી પાડવા માટે કેવા સુંદર ફિરસ્તાઓ ! વળી સગડી સંકોરતાં પુસ્તક તથા પેન્સીલને ભુલી જઈ મનમાં કંઈ રમણીય તરંગોના વહનમાં ઘસડાઈ જવું કેવું સર્વોત્તમ લાગે છે ! અનંતકાળના ચક્રમાં સુરો થતા આ દરરોજના કલાકોની ગતિ દિલગીરી ઉત્પન્ન કર્યા શિવાય લપસી જાય છે. તેમ મિત્રમંડળની રમુજના હેતુથી થોડી લીટીઓની ગુંથણી કરવામાં કેટલી રમ્યતા લાગે છે !

दिवस ९

બીછાનું.

મ્હારી આરામખુરસીની પાસે ઉત્તરાભિમુખ કરી ચાલીએ તો તરત જ મ્હારૂં બીછાનું એક ખુણામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મ્હારા બીછાનાએ ઘણી જ સરસ જગા પસંદ કરી છે અને પ્રાતઃકાળના કિરણો તેની અંદર નિરાંતે રમે છે. સુંદર ઉનાળાની સ્હવારે સફેદ દિવાલપરથી સરી આવતા કિરણો સૂર્ય ઉગતાં જ પ્રવેશ કરે છે અને બારીની સામે આવેલું વૃક્ષ આ સઘળા કિરણોનું પ્રથક્કરણ કરી રંગબેરંગી નમુનાનું પ્રતિબિંબ ઓરડામાં પાડે છે. મ્હારા છાપરાંનો કબજો કરી બેઠેલાં પક્ષીઓનો કિલકિલાટ હું રોજ સવારમાં સાંભળું છું. તે વખતે મ્હારો આત્મા કંઈક હજારો રમણીય તરંગોમાં તર્યા કરે છે, અને અર્ધ જાગ્રતિના તરંગવાળું આનંદમય સુખ બીજા કોઈ પણ પ્રાણીને ભાગ્યે જ મળતું હશે. હું ખરેખર તલ્લીન બની જાઉં છું અને બીછાનાની સુખવાળી હુંફમાં મનન કરવાની ક્ષણો બને ત્યાં સુધી લંબાવું છું. કલ્પનાની કળી ખીલવનારૂં અને સુંદર તરંગ પ્રદિપ્ત કરનારૂં બીછાનું એવી સુંદર વસ્તુ ગણાય છે કે તેના ઉપર આપણે સુતા કે આત્મવિસ્મૃતિમાં લીન થયા વગર રહેતા જ નથી. પુત્રના પ્રસવથી હર્ષઘેલી બનેલી માતા આ જ ઠેકાણે પ્રસુતિની વેદના ભુલી જાય છે. વિલક્ષણ પ્રમોદ, કલ્પના અથવા આશાના અંકુરને તલપાપડ થવાની આ જ જગા છે. ટુંકામાં કહીએ તો આયુષ્યકાળના અર્ધા વખતમાં બાકીના અર્ધા વખતની વેદના ભુલવનારૂં આ જ બીછાનું છે.

પણ અરે ! કેટલા સારા અને કેટલા દિલગીરીભરેલા વિચારો મારા મગજપર ઘુમેલો

કરે છે ! ભયાનક અને રમણીય દેખાવના વિરોધાભાસથી મિશ્રણ થયેલી આ વસ્તુ ખરેખર નવીનતા ઉપજાવે છે. બીજાનાએ આપણને જન્મ લેતા જોયા છે અને મૃત્યુ પામતા પણ જોયા છે. હમેશાં બદલાતો અને અસ્થિર રહેતો આ એક એવો પડદો છે કે જેના ઉપર મનુષ્યજાતિ વારાફરતી રસમય નાટકો, હાસ્યયુક્ત ફારસો અને કરુણારસવાળાં નાટકો ભજવ્યા જ જાય છે.

બીજાનું પુષ્પથી આચ્છાદિત થયલું પારણું છે, યુવાવસ્થામાં પ્રેમદેવીની ગાદી છે અને અંતે શ્મશાનભૂમિનું પહેલું સ્થાન છે.

દિવસ. ૬

તત્ત્વવિચારકમાટે.

આ પ્રકરણ માત્ર તત્ત્વશાસ્ત્રીઓને માટે જ છે, બીજાને માટે નથી. એનાથી જનસ્વભાવપર ઘણો પ્રકાશ પડશે. બુદ્ધિના સ્વચ્છ કિરણમાંથી આણુતત્ત્વને જુદું પાડી મનુષ્યપ્રકૃતિનું પ્રથક્કરણ કરનાર લોલકીયાકાચ (Prism) રૂપ આ પ્રકરણ છે.

મારી મુસાફરીના આરંભમા મારી આંગળીઓ શી રીતે દાઝવા પામી તેનો ખુલાસો આત્મા અને જીવ[1] વિષેની મારી દર્શનપદ્ધતિ વાંચનારઆગળ સમજાવવા શિવાય આપી શકાય એમ નથી, અને વળી મારા વિચાર તથા કાર્યપર આત્મતત્ત્વવિદ્યાની એવીમોટી અસર થયલી છે કે જો હું એનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાની કુચી પહેલેથી જ આપું નહી તો પછી આ પુસ્તકનો ગૂઢાર્થ ગ્રહણ કરતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે.

ભિન્ન ભિન્ન અવલોકનથી મને માલમ પડયું છે કે મનુષ્ય આત્મા તથા જીવનો બનેલો છે. આ બે તત્ત્વો કેવળ જૂદા છે તોપણ તે એકબીજાસાથે એવાં તો ગુંથાઇ ગયલાં છે કે જો તેમની વચ્ચે આપણે કંઈ પણ ફરક યોજવા તત્પર થઈએ તો આત્માને જીવઉપર ઉપરીપણું ભોગવનારની સત્તા આપવી જોઇએ. એક વૃદ્ધ વિદ્યાગુરુએ મને કહ્યું હતું કે પ્લેટો સ્થૂળ વસ્તુને 'ઇતર' એટલે બીજું એવું નામ આપતો હતો. એ ઠીક છે પણ હું તો આપણા આત્માની સાથે જે જીવ રહેલો છે તેને જ સર્વોત્તમ ગણી એ નામ આપવું પસંદ કરૂં છુ. ઇતર પદાર્થ કહીએ તે ખરેખરો આ જ છે અને તે જ આપણા ઉપર વિચિત્ર અવળચંડાપણું વાપરે છે. મનુષ્યમાં દ્વિત્વ રહેલું છે એ વાત સામાન્યરીતે સમજવી અઘરી નથી; પણ લોકોનું કહેવું એવું છે કે મનુષ્ય આત્મા અને શરીરનો બનેલો છે અને તે ઘણા જ વિરોધીપણાથી શરીરને શિર ઘણી બાબતોનો વાંક મુકે છે, કારણ કે શરીરને તો સ્પર્શ કે વિચારશક્તિ નથી; ઠપકાને પાત્ર તો માત્ર જીવ જ છે. તે તીવ્ર લાગણીવાળું પ્રાણી છે જે આત્માથી સંપૂર્ણ રીતે અન્ય હોવાને લીધે જુદુ જ પ્રાણી બની એક જુદી હયાતી ભોગવે છે અને જેનામાં પોતાના જ સ્વાદ, વલણ તથા ઇચ્છા હોવાથી બીજાં પ્રાણીઓના કરતાં ઉંચું ગણાય છે; કારણ કે તે બીજાકરતાં વધારે

---

[1] આત્મા અને જીવ એ શબ્દો અર્થશાસ્ત્રપ્રમાણેના અર્થમાં લેવાતા નથી પણ આત્માનો અર્થ પ્રેરકઆત્મા છે અને જીવનો અર્થ પ્રેર્ય અથવા નિયોજ્ય આત્મા છે.

કેળવાયલું છે અને તેમના કરતાં વધારે સંપૂર્ણ ઇંદ્રિયોવાળું છે. હે સ્ત્રિ પુરુષો, તમે બુદ્ધિનેમાટે જોઇએ તેટલા અહંકારી ભલે થાઓ, પરંતુ ઇતર પદાર્થથી હમેશાં સાવચેત રહેજો; તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જ્યારે તમે એકલાં હો ત્યારે તો ખૂબ સાંભળજો.

આ બે વિરુદ્ધ પ્રકૃતિના પ્રાણીઓના એકત્રપણાપર મેં કોણ જાણે કેટલાએ પ્રયોગો કીધા છે. દાખલાતરીકે મેં સ્પષ્ટ રીતે નિશ્ચય કર્યો છે કે આત્મા જીવને પોતાના તાબામાં લઇ શકે છે અને સામી થાપ મારવા માટે જીવ પણ આત્માને તેના વલણથી વિરુદ્ધ વર્તાવી શકેછે. નિયમતરીકે એક નિયમઘડનારછે. બીજું અમલ કરનાર છે; પણ બહુશઃ તે બન્ને વિરોધી વર્તનારછે. બુદ્ધિશાળી પુરુષનું મહાન્ કાર્ય એ છે કે પોતાના જીવને બરાબર કેલવણી આપવા દેવી કે જેથી તે એકલું વર્તી શકે નહી અને આત્મા તે જંગલી મિત્રથી મુક્ત થઇ આકાશમાં ગમન કરી શકે. આનો દાખલો આપવાની જરૂર જણાય છે. આપ જ્યારે એક પુસ્તક વાંચતા બેસો છો, જ્યારે કોઇ મનોરંજક ઊર્મિ મગજમાં ભ્રમણ કરે છે ત્યારે આપનો આત્મા એ નવી ઊર્મિસાથે એકદમ જોડાઇ જાય છે અને તમે પુસ્તકને ભુલી જાઓ છો; એટલે તમારી ચક્ષુઓ યાંત્રિક ગતિએ શબ્દ તથા લીટીપછવાડે જાય છે, સમજ્યાવગર અને શું વંચાય ગયું તે યાદ રહ્યા વગર તમે પાનાં ફેરવ્યા જાઓ છો. આમ થવાનું કારણ એ કે તમારા આત્માએ પોતાના સાથીને પોતાની આગળ વાંચી જવાનો હુકમ કર્યો અને પછી પોતે થોડો વખત ગેરહાજર રહેવા વિચારે છે એની કોઇ સૂચના આપી નહિ. તેથી આત્મા સાંભળતો ન હતો તોપણ જીવ તો હુકમપ્રમાણે વાંચ્યો ગયો.

દિવસ ૭

આત્મા.

હજુ તમને સ્પષ્ટ રીતે સમજ પડી નથી કેમ ? ચાલો ત્યારે દાખલા દલીલ લઇને આપણે તે વિષયને હજુ વધારે સ્પષ્ટ કહીએ.

એક દિવસ ગયા ઉનાળામાં હું અમુક વખતે દરબારતરફ ધીરેધીરે જતો હતો. આખો દિવસ હું ચિત્ર કાઢ્યા કરતો તેથી મારા આત્માએ ચિત્રકળાપર જ ધ્યાન લગાડવાનું પસંદ કરી રાજદરબારતરફ મને લઈ જવાનું કામ જીવ જેને આપણે ઇતરની સંજ્ઞા આપી છે તેને જ તદન સોંપી દીધું. આત્મા વિચાર કરવા લાગ્યો કે વાહ ! ચિતારાની વિદ્યા પણ કેવી સર્વોત્કૃષ્ટ છે ! કુદરતની પ્રતીતિથી જે આર્ય થયો છે અને જેણે એ કળા આજીવિકાના આધારભૂત કરી નથી, જે ગમતની ખાતર ચિત્ર કાઢતો નથી પણ સૃષ્ટિસૌંદર્યની મહત્તાથી અને ચિત્ર વિચિત્ર રંગોથી મનુષ્યવદનપર રમી રહેલા પ્રકાશના અગમ આશ્ચર્યયુક્ત નિયમથી વિસ્મય પામી, પોતાના કૃત્યમાં કુદરતના કૌતુકની છાયા આવિર્ભૂત કરવા યત્ન કરે છે તેવા જ ચિતારાને ધન્ય છે ! વન કુદરતના પ્રેમથી ખેંચાઇ જે એકાંત પગથીમાં ભટકવા નિકળે છે અને અંધમય જંગલ અથવા અદ્ભુત અરણ્યથી ઉત્પન્ન થયલી ગ્લાનિની લાગણીથી પીગળે છે તેવા ચિત્રકારને જ ધન્ય છે ! તેની કૃતિ કુદરતનુંજ અનુકરણ કરે છે; નવો જ દરીયો અને સૂર્યપણ પ્રવેશ ન કરી શકે એવી અંધમય ગુહાઓ- મગજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; લીલી વેલીવાળા લતામંડપોનો જીવનઅંકુર તેના હુકમને અધીન થઇ સ્ફુરે છે અને આકાશના ભુરા રંગો તેના ચિત્રમાં પ્રતિબિંબ પાડે છે; તે

અવકાશને ઘેરી લે છે તથા આપણને તોફાનના ગડગડાટ સંભળાવે છે. કોઇ વખત વિસ્મય પામેલા પ્રેક્ષકની દ્રષ્ટિ આગળ પ્રાચીન સિસીલીના આનંદમય કિનારાનું તે દર્શન કરાવે છે. વનજલદેવતાથી નમ્ર બરૂમાં નાસતી ફરતી થમકેલી અપ્સરા અને પવિત્ર અરણ્યની આસપાસ આવી રહેલાં, શિલ્પકારીગિરીના રમ્ય નમુના રૂપ મંદિરોનાં ભવ્ય મોંખરા ચીતરી આપે છે. આવા સ્વર્ગીય પ્રદેશના શાંત ચીલામાં ચાલતાં કલ્પનાદેવી પણ ભુલી પડી જાય છે. આસમાની રંગની પૃષ્ઠભૂમિ આકાશસાથે અવિભક્ત થઇ જાય છે અને આખો દેખાવ શાંત સરિતાના પાણીમાં ચિતરાયેલો થઈ એવો તો રમણીય ચિતાર ઉભો કરે છે કે તેનું વર્ણન કરવા જીભ અશક્ત છે.

જ્યારે મારો આત્મા આવા વિચારમાં તલ્લીન થયો હતો ત્યારે મારું ઇતર કંઇ નવે જ રસ્તે ચઢી ગયું હતું. આજ્ઞાનુસાર અદાલતતરફ જવાને બદલે ડાબી બાજુએથી એણે એવો તો કતરાતો રસ્તો લીધો કે અદાલતથી છેક અર્ધગાઉ આઘે મેડમ દી હોત કેસલના બારણાસુધી મારૂં ઇતર ભટક્યું ત્યારે જ આત્માએ તેને પકડયું.

હવે હું વાંચનારની કલ્પનાને જ માત્ર સોપું છું કે જો આ ભટકતું ઇતર તે સુંદરીને એકાંતમાં મળી ગયું હોત તો શો પરિણામ થાત !

દિવસ ૮.

ઇતર જીવ.

જો ઇતર જીવથી આત્માને આમ છુટો રાખી તેને મરજીમાં આવે તેમ મુસાફરી કરવા દેવાનું ઉપયોગી તથા અનુકૂળ હોય તો તેના ગેરફાયદા પણ છે. તેથી જ દાખલાતરીકે મેં આગળ કહ્યું હતું તે મુજબ મારી આંગળીઓ દાઝવા પામી હતી.

હું ઘણોખરો ઇતરજીવને મારો નાસ્તો તૈયાર કરવાની ખટપટ સોંપું છું. તે સર્વે સામગ્રી **સંભાળથી** રાંધી આપે છે; કાફી બનાવવામાં તો તે ઉસ્તાદ બની ગયો છે અને મારા આત્માની મદદશિવાય આવા વ્યાપારમાં તો તે સર્વે સરાડે ઉતારે છે, પણ અનુસંધાન કરવા માટે આ ઘણું કઠિન કાર્ય છે; કારણ કે ઇતરજીવ યાંત્રિકજેવા કાર્યમાં ગુંથાઇ રહે ત્યારે તદન નવે જ રસ્તે વિચારવાનું કાર્ય જો કે સહેલું છે તોપણ તે કાર્યપર દ્રષ્ટિ રાખી સાચવવું અર્થાત્ નિયમાનુસાર બોલીએ તો ઇતરજીવના કાર્યપર આત્માને પરીક્ષા લેવાનું સોંપવું અને તે કાર્યમાં આત્માએ બીલકુલ ભાગ લીધા વિના તપાસવું—એ અતિ દુર્ઘટ છે. માણસ જો કરી શકે તો આત્મતત્ત્વ વિદ્યાની રમતનો આ અતિ અસાધારણ ખેલ છે.મારો ખોરાક પકાવવાને સગડીઉપર મેં મારો ચીપીયો મુકયો હતો અને થોડીવાર પછી જ્યારે મારો આત્મા નવા જ સ્થાનમાં પ્રયાણ કરવા નિકળી પડયો તેવામાં તે લાલચોળ થયલી લાકડી સગડીપર પડી, મારા બિચારા ઇતરજીવે તે ચીપીયો ઝાલ્યો અને તેથી મારી આંગળીઓ દાઝી ગઈ.

બાલકોનો બોધ.

ઘણાખરાનું એવું માનવું છે કે જ્ઞાન પુસ્તકોમાંથી અને મોટા પુરુષનાં વચન તથા કૃતિમાંથી મળે છે. એ માનવું સાચું છે પણ તે સાથે આ પણ સાચું છે કે જેને આપણે નજીવી વાતો ગણીએ છીએ જેને આપણે હલકાં માનીએ છીએ તેનાથી પણ આપણને ઓછો બોધ મળતો નથી. બોધ લેવા ધારનાર, જેમ હંસ જ્યાં ત્યાંથી દુધને ગ્રહણ કરે છે, અને જલને પૃથક્ કરે છે તેમ, જ્યાં ત્યાંથી બોધ લઇ શકે છે. એટલું જ નહિ પણ કેટલોક બોધ જે આપણને નજીવી વાતોથી મળે છે તે મોટાં મોટાં પુસ્તકોમાંથી મળતો નથી. શ્રી દત્તાત્રય સમર્થ મહાપુરુષ છે, ઇશ્વરનો અંશાવતાર મનાય છે છતાં તેમણે બોધ શાથી લીધો છે? તેમણે ૨૪ ગુરુ કર્યા છે, તે કયા? સૃષ્ટિમાં રહેલાં હલકાં પ્રાણિઓનું આખું કુદરતનું પુસ્તક જ ખરૂં બોધ આપનાર છે અને તેથી ન્યૂન બોધ જ બીજાં કાગળનાં પુસ્તકો આપે છે. કુદરત જે બોધ આપે છે તેમાં તકરાર હોતી નથી, તેને સિદ્ધ કરવા અસંખ્ય પુરાવાની અપેક્ષા રહેતી નથી, છતાં તે બોધ શબ્દપ્રમાણજન્ય નહિ હોવાથી પરોક્ષ નહિ રહેતાં તરત જ અનુભવરૂપ થઇ રહે છે. એક વાર એ બોધ થતાં મનુષ્ય તરત જ તે પ્રમાણે વર્તવા માંડે તેમ છે. મધમાખીને નિરંતર કામ કરતી વિવેકવડે જોનાર ઉદ્યોગ કરવા ઉત્સાહવાળો થઇ રહે છે, કીડીને અનુકૂળ સમયે કણુસંચય કરી રાખતી જોનાર ઉતર સમયમાટે પ્રથમથી વ્યવસ્થા કરી રાખતાં શીખે છે, કુતરાને નિમકહલાલીપણે સેવા કરતો જોનાર આભાર માનતાં શીખે છે અને પ્રમાણિકપણાનો પાઠ સચોટ ભણે છે,—ને વિચારપૂર્વક નિરીક્ષણ કરનાર પત્નીવ્રત તથા પતિવ્રતના સંસ્કારથી રહિત રહેતો નથી અને પોતાનાં બચ્ચાંને પોતાની પાંખવડે સારીરીતે રક્ષણ કરનાર મરઘીને જોનાર માતાપિતાના ધર્મનો દૃઢ બોધ ગ્રહણ કરે છે. જ્યારે માણસો ગંભીર થઇ બેશી રહેનાર ઘુવડનો તિરસ્કાર કરે છે ત્યારે માણસોમાંથી જ કોઇ સદા એવો ગંભીર બેશી રહે, વાતચિતમાં પણ પોતે મોટો મહાત્મા છે એવું બતાવવા ગંભીર મુખમુદ્રા કરી રહે તો તેવા લાંબું મોઢું કરી રાખનારને કોણ પસંદ કરે, પ્રીતિથી જુએ! બકબકાટ કર્યા કરનાર મેગપાઇ નામના પક્ષીને કોઇ સાંભળતું નથી એ જોનાર પોતાની વાણીને નિયમમાં સ્થાપતાં શીખે છે. જ્યારે આપણે સમડી, બાજ અને વરૂને ધિક્કારીએ છીએ ત્યારે એનાથી જ આપણને બોધ મળે છે કે ઇતરના હકને છીનવી લેનાર તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે તો આપણે અન્યના હકપર હુમલો કરવાનો શો હક છે? જ્યારે દેડકાંને તથા સર્પને માટે આપણને કમકમાટ છૂટે છે ત્યારે ઇર્ષ્યા, દ્વેષઆદિ દુર્ગુણો જેનો દંશ એથી અધિક વિષમય છે તેનો આપણે કેવી રીતે સંગ્રહ કરીએ? ચક્રવાકીને કમલમાત્રનો અંતર થતાં રડતી જોઇ કયી સ્ત્રી પતિવિરહનાં દુઃખોથી અજ્ઞાત રહે અને તેથી પતિપ્રતિના ધર્મને સેવવા વિલંબ કરે? સૂર્યને અસ્ત તથા ઉદય પામતા જોઇ જગતમાં આવી પડતી દશાના વિપરિણામોથી કોણ આશ્ચર્ય ધરે? દુધમાં ઉભરો આવતાં તેમાં જલ રેડતાં તે ઉભરો શમેલો જોનાર તથા પુનઃ તાપવડે જળ બળી જતાં દુધ પણ પોતાના આત્માને અગ્નિમાં આહૂતિ કરનાર જોનાર કોણ મિત્રોના સ્નેહ તથા મિત્રના ધર્મથી અજ્ઞાત રહી શકે? સંક્ષેપમાં એ જ કે વિવેકદૃષ્ટિથી

જોવામાં આવે છે તો નીતિધર્મનું જ્ઞાન મોટી મોટી સંસ્થાઓમાં કેળવાયેલા પુરુષોતરફથી જેમ થાય છે તેમ પ્રસંગે આવતા સાદા અને સર્વત્ર સુલભ હલકા તથા નજીવા મનાતા વ્યતિકરોઉપરથી પણ થાય છે.

આપણે જોઇએ છીએ કે વૃદ્ધ પુરુષો વિશેષ અનુભવવાળા હોવાથી બાળકોને ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય છે પણ આપણે એ પણ સ્વીકારવું ઘટે છે કે બાલકો પણ દૂષિત નહિ થયેલી એવી સ્વપ્રેરણાથી વર્તન રાખનાર હોવાથી ઘણે પ્રસંગે વૃદ્ધોને પણ આ જ નિયમથી બોધ આપી શકે તેમ છે. કયો આહાર શુદ્ધ છે, કેવો વિહાર શરીરના સંરક્ષણમાટે કરવો જોઇએ, કેવી ક્રિયાઓ બલની અને શરીરની વૃદ્ધિ માટે કરવી જોઇએ, કેવો હસમુખો અને નિશ્ચિન્ત સ્વભાવ રાખવાથી જગતમાં સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એ આદિ અનેક અંશો બાલકો મોટાંને પોતાની કૃતિથી શીખવે છે. જ્યારે પાશ્ચાત્ય કવિશિરોમણિ વર્ડ્સવર્થે The child is father of the man-બાલક એ યુવાનનો પિતા છે, એ અમર ચરણ પોતાના કાવ્યમાં લખ્યું ત્યારે બાલપણાની લાગણી અને સંસ્કારો યુવાવસ્થામાં રહે છે અને તેથી પુત્રનાં લક્ષણો તે પારણામાંથી જણાય છે એ ભાવ વિવક્ષિત કર્યો હતો છતાં એમની પ્રતિભાથી નીકળેલું આ વચન અનેક અર્થમાં સત્યતાથી પૂર્ણ થયેલું જણાય છે. અનેક રીતે બાલક મોટાંનો ગુરુરૂપે પિતા છે, બોધ આપી પાલન કરનારરૂપે પિતા છે. આટલું જ નહિ પણ જેમ મોટાંની રમતો અનેક ગંભીર અર્થને સૂચવે છે તેમ બાલકોની રમતો પણ તેથી અન્યૂન અર્થને સૂચવે છે. શેતરંજની રમત અનેક પુરુષો રમે છે, પણ એનાપર વિચાર કરનારને એ મોટું સત્ય ખુલ્લું કરે છે. રમતના આરંભમાં રાજા, પોતાના પ્રધાન તથા લશ્કર વગેરેથી સુરક્ષિતપણે, નિર્ભય થઇ બેઠેલો હોય છે અને આ જગતમાં તેને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી જ, તે સુરક્ષિત સ્થિતિ સદા માટે રહેવાની છે એવું ભાન થાય છે. પણ થોડી જ ક્ષણ પછી રંગભૂમિપર દૃષ્ટિ નાંખનારને જણાય છે કે રાજાની નિશ્ચિન્ત સ્થિતિ ક્યાં ને ક્યાં જતી રહી છે, અનેક પ્રકારનાં દશાન્તર તેને થયાં છે. પદાતિ જે આરંભમાં પલટણબંધ શોભતું હતું તે ગમે ત્યાં આડુંઅવળું કુચ કરી ગયું છે, કેટલા હણાયા છે, કેટલા મૃત્યુના મુખમાં ઝઝૂમતા આવી રહ્યા છે અને બીજા અન્ય સ્થિતિને આશ્રય આપતાં રાત્રિદિવસ ઉજાગરો કરતા બેઠા છે. આ ક્ષણે ભય આવશે, આમથી આવશે, તેમથી આવશે એવી ભયભીત સ્થિતિમાં આવી રહ્યા છે. જે પ્રધાન રાજાના સામી ધ્યાને આરંભમાં ભોગવતો હતો તેની કાર્યની વિલક્ષણ મતિએ ક્યાં દૂર પ્રદેશમાં ખસેડી નાંખ્યો છે કે જ્યાંથી તેને રાજા જોઈ શકતો પણ નથી યુદ્ધની રચના સક્રમ થતી જાય છે અને પરિણામમાં સર્વ ભગ્નના જતી રહે છે અને સર્વ પ્રકારે રક્ષાયેલો રાજા નિરાધાર થઈ પડે છે, તેનું લશ્કર જેને લીધે તે પોતાને સુરક્ષિત માનતો હતો તે ક્યાંનું ક્યાં લુપ્ત થયું છે અને રાજા બીચારો દીનતા ધરતો અનેક પ્રહારો આવી પડવાથી આમ નાસે છે, તેમ નાસે છે અને છેવટે શત્રુના પંજામાં પકડાય છે. આ પ્રકારે વિવિધ દશાન્તરોનું દર્શન કરાવી, જગતની સંપત્તિનું ક્ષણિકત્વ એ રમત જણાવે છે અને તેથી એને વિવેકપૂર્વક જોનારને એ અમાનિત્વ, નિત્યાનિત્ય વિવેક, વિપત્તિમાં ધૈર્ય, વિરાગ, સમત્વ આદિ અનેક દુર્લભગુણો રાખવાની આવશ્યકતા સૂચવે છે. આ જ પ્રમાણે મોટા પુરુષોની અન્ય રમત પણ વિવિધ

ઉપયોગી અર્થનું ભાન કરાવે છે. તે જ રીતે બાલકોમાં રમાતી સ્વર્ગનિઃસરણીજેવી બાલિશ રમત પણ તેવા જ ગંભીર અને સત્ય અર્થનું શિક્ષણ આપે છે. પાસના દાણા પડવાથી એક છેક શિખરપર ચઢી સ્થિર થઇ રહે છે અને બીજો તેથી વધારે દાણા નાંખવા છતાં વારંવાર સર્પના મુખમાં પકડાઇ પૂંછડે ઉતરી નીચે પડપડ કરે છે. શું આ તમારૂં કર્તવ્ય જણાવતો નથી? ઉંચે ચડેલાને જોઇ તમને આશ્ચર્ય થાય છે પણ જે ઉંચે ચઢવાનો યત્ન કર્યાં છતાં તેમ નથી કરી શકતો તેનું કારણ તમને આથી સ્પષ્ટ થતું નથી? અહિં સ્પષ્ટપણે જણાય છે કે ઉંચે ચઢનાર મનુષ્ય જો એક પણ પગથીયું ચૂકે છે તો તે ઉન્નતિને બદલે અવનતિને પામે છે. આ નિયમ કેવળ આ રમતમાં જ નથી પણ સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિમાં દેખાય છે. દાદરે ચઢી મેડાઉપર જનાર માણસ સીડીનું એક પગથીયું ચૂકે છે તો તેની શી દશા થાય છે? તે દાદરેથી નીચે જ અફળાય છે. પર્વતના શિખરઉપર ચઢનાર એક પગ જો ઉતાવળથી શિથિલ મૂકે છે તો તેની કેવી દુર્દશા થાય છે? તો વ્યવહાર તથા પરમાર્થમાં ઉન્નતિ સાધનારે ઉંચે ચઢવા જતાં એક પણ પગથીયું ચૂકવું જોઇતું નથી. શરીરનું આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરનાર વિવિધ વ્યાયામો કરે છે, પુષ્ટિકર આહાર લે છે, રોગિક દવાઓ પણ લે છે, પણ જો તેના કોઇ મુખ્ય પગથીયાને ચૂકે છે, નિરંતર ચિન્તાવાળો રહે છે તો તે શરીર સુધારવાના ક્રમમાં પાછો જ પડે છે. સમાજની ઉન્નતિ સાધવા પ્રયત્ન કરવા નીકળી પડનાર પણ આવી જ કોઇ ભૂલ જાણી જોઇને કે અજાણતાં કરે છે તો તે ઉન્નતિ કરવા ધારેલા સમાજને અવનતિને અધીન કરે છે. ધર્મમાર્ગમાં ઉંચે ચઢનાર ધર્મનું એક પણ પગથીયું ચૂકે છે તો તે ક્રમે ક્રમે અથવા એકદમ નીચે પછડાય છે. નિરંતર ઉત્તમ આચાર પાળનાર મનુષ્ય એકવાર તેમાં ભૂલે છે અને પોતાની દુર્બળતાથી જરા પણ ખસે છે તો તેને નીચે આવી પડતાં વાર લાગતી નથી. દુષ્ટના સ્પર્શવાળા પદાર્થનો એક વાર ઉપયોગ કરવાથી તેને થાય છે કે આપણે હવે આ કર્યું છે તો આ બીજો આહાર કયો અધિક ઉતરતો છે. એ પણ પૂર્વના જેવો જ છે. તો હવે કંઇ નહિ. એક વાર એને સેવાથી શું થાય છે? આમ વિચારી તરત જ બીજું પગથીયું તે ચૂકે છે, અને એક ક્રમે ક્રમે ઉતરતાં તે છેક નીચેની પંક્તિમાં અલ્પ સમયમાં આવી રહે છે. શ્રીઇષ્ટપ્રતિ શ્રદ્ધા રાખનાર શ્રદ્ધામાં જરા ભૂલ કરે છે અને એક નજીવી વાતમાં પણ મિથ્યા સંશયવાળો થાય છે તો તરત જ બીજે પ્રસંગે તેને તે સંશય બળવાન્ વેગમાં સ્ફુરે છે; તૃતીય પ્રસંગમાં તે ઇષ્ટનું આમાં જ્ઞાન નહિ હશે એવો નિશ્ચય કરે છે અને એમ ઇષ્ટના જ્ઞાનની મર્યાદા કરતો કરતો ઇષ્ટને પોતાની પંક્તિમાં આણી મૂકે છે, અર્થાત્ ઇષ્ટબુદ્ધિથી રહિત થઈ જાય છે અને એથી પણ આગળ ચાલે છે તો ઇષ્ટને તુચ્છવત્ ગણતાં પણ તે આંચકો ખાતો નથી. ઈશ્વરને દૃઢપણે માનનાર પુરુષ એક વાર તેમના અસ્તિત્વમાં સહજ પણ શંકાશીલ થાય છે, અને જો તેને માટે તાત્કાલિક ઉપાયોને યોજતો નથી તો અલ્પ સમયમાં એ શંકા વિપર્યયમાં પરિણામ પામે છે અને એક વાર જેને આપણે આસ્તિકરૂપે જોતા હતા તે હવે અલ્પ સમયમાં નાસ્તિકનો શિરોમણિ થઇ રહે છે. પ્રતિમાદ્વારા શ્રીઇશનું પૂજન કરનાર પ્રતિમા તો પીતળની છે કે પાષાણની છે માટે એમાં શું ઈશ હોઈ શકે, પ્રતિમાપર તો ઉંદર ફરી જાય છે ઇત્યાદિ મિથ્યા મુંઝવણમાં પડે છે અને એનું સમાધાન શાન્ત મતિથી મહણ-પ્રાપ્ત કરતો નથી તો અલ્પ

સમયમાં તે પ્રતિમાપૂજાને છોડી દેનાર અને એ પૂજાનું ખંડન કરવા તત્પર થઇ રહેનાર થાય છે. સદા સત્ય બોલનાર એકવાર પણ અસત્ય બોલે છે તો પછી અસત્ય બોલવામાં જે અંતરનો કમકમાટ થાય છે તેને તે દાબી દે છે અને બીજીવાર અસત્ય બોલતાં તે ઓછો આંચકો ખાય છે અને એમ ચાલતાં પછી તે કે જે પૂર્વે સત્યશિવાય બોલતો નહોનો તે હવે અસત્યાશવાય બોલવું નહિ એવા શપથ લેનાર જાણે હોય તેવો થઇ રહે છે. આ જ પ્રમાણે વિચારીને જોતાં સર્વત્ર જણાશે કે ધર્મનું એક પગથીયું જે પ્રમાદથી ખસે છે તે અલ્પ સમયમાં અધઃપતનને પામે છે. માટે બાળકોની આ રમત જણાવે છે કે તમે તમારા નિશ્ચયથી લેશ પણ ડગો નહિ. તમે ધર્મમાર્ગે વહન થાઓ છો તેમાંથી તત્કાળ આગળ નહિ વધાય તો ચિન્તા નહિ પણ તેનું એક પણ પગથીયું નહિ ચૂકતાં લબ્ધભૂમિકાને મીનની માફક પકડી રાખો. આમ કરવાથી તમે તમારી મેળે જ થોડા સમયમાં આગળ વધેલા તમને પોતાને જોશો. આમ હોવાથી જ એક કવિ કહે છે કે **यथा हि मलिनैर्वस्त्रैर्यत्र तत्रोपविश्यते । एवं चलितवृत्तस्तु वृत्तशेषं न रक्षति॥** જ્યાંસુધી મનુષ્યોનાં વસ્ત્રો બીલકુલ ડાઘવિનાનાં હોય છે ત્યાંસુધી તેનાપર એક પણ ડાઘો નહિ પડે તેની તેઓ સર્વોત્તમ સંભાળ રાખે છે પણ ગમે તે કારણથી એક પણ ડાઘો પડે છે તો પછી એ સંભાળ જતી રહે છે અને મલિન વસ્ત્ર થતાં તેના તે જ મનુષ્ય સ્થાનને સાફ કર્યાવિના, સ્થાન સ્વચ્છ કે અસ્વચ્છ છે તે જોયાવિના પણ ગમે ત્યાં બેશી જાય છે. તે જ પ્રમાણે જ્યાંસુધી વૃત્તનો લેશ પણ ભંગ થયો નથી ત્યાંસુધી વૃત્તનું ઉતમ પાલન તથા રક્ષણ થાય છે પણ એક વાર તેમાં લેશ પણ ભંગ થાય છે તો પછી બાકીના વૃત્તના રક્ષણમાટે પ્રમાદ જ થાય છે અને અલ્પ સમયમાં તે રહેલા વૃત્તનું પણ વિસ્મરણ થઇ જાય છે. માટે વૃતમાં પ્રથમ ચૂક કરતાં અતિશય વિચાર કરવાનો છે. સર્વ ઉન્નતિ સાધવા પ્રયત્ન કરનારે આ જ પ્રમાણે વર્તવાનું છે, અને એ બોધ તે બાળકો વિવિધ પ્રકારે આપે છે.

શરીરપર ચરબી વધારવા માટે શું કરવું.?

યોગ્ય આહાર ગ્રહણ કરવાથી શરીરઉપર ચરબી વધારી શકાય છે. પણ ચરબીથી શરીરનાં હાડકાં પૂરવાં તેના કરતાં માંસ અને રુધિરથી તે પૂરવાં, એ અધિક યોગ્ય છે. અડદ, વટાણા વગેરે કઠોળ તથા કેળાં ખજુર વગેરે મીઠાં ફળ પ્રમાણમાં અધિક ખાવાથી શરીર પુષ્ટ કરી શકાય છે. પ્રત્યેક ગ્રાસ, મોંમાં લગભગ પાણીજેવો થઇ જાય ત્યાં સુધી ચાવવાની જરૂર છે. આથી આહારમાં રહેલું સઘળું પૌષ્ટિક તત્ત્વ તેના કણોમાંથી છુટું પડે છે. ગમે તેવા પૌષ્ટિક ખોરાક પણ યોગ્ય રીતે ચાવવામાં નથી આવતો તો ધારેલી પુષ્ટિ આપી શકતો નથી. વધારે ચાવવાથી થોડા ખોરાકથી ઘણી પુષ્ટિ મળે છે, એટલું જ નહિ, પણ ક્ષુધા શમવાથી મનુષ્ય-સહેલાઇથી મિતાહારી થઇ શકે છે.

सद्गुरुकृपाना अनुभवकाले सद्गुरु-शरणप्राप्त साधकना हर्षोद्गार.

દોહરા.

અરિદલબલ નિવારવા, જે બલવત્તમ ઢાલ,
તે રક્ષક સદ્‌ગુરુતણું, શરણ ગ્રહ્યું મેં હાલ.
વક્રદૃષ્ટિ જેની થતાં, યમ પણ ધારે ભીત,
એવા ગુરુને શરણ થઇ, થઇ રહ્યો હું અભીત.
સમર્થ કરવા, પાલવા, સંહરવા આ દૃશ્ય,
તેવા ઉગ્ર ગુરુતણો, આજ થયો હું શિષ્ય
બ્રહ્મા અને બૃહસ્પતિ, સરસ્વતી પણ સાથ,
જેથી જ્ઞાન ગ્રહણ કરે, તે મુજ ગુરુ સાક્ષાત્.
જેને ઉપમા આપવા, જડતી ન વસ્તુ કોય,
એવા નિરુપમ સદ્‌ગુરુ, સુભાગીને શિર હોય.
વેદશાસ્ત્ર જેને સ્તવે, સેવે ઋષિમુનિ આદિ,
તે સઉ જનના ધ્યેયરૂપ, મુજ ગુરુ આદિઅનાદિ.
જેની સત્તા સ્ફુર્તિથી, જગત્‌તણો વ્યવહાર,—
નીભે છે જે પૂર્ણથી, તે મુજ ગુરુ આ વાર.
જેમાંથી છે ઉપજ્યું, ત્રિવિધ ભાતિનું જ્ઞાન,
તેહ જ્ઞાનઘન ગુરુતણા,-શિષ્યતણું ધરૂં માન.
જેની દૃષ્ટિમાત્રથી, કોટિ જન્મનાં પાપ,—
ટળી જાતાં ક્ષણ એકમાં, તે મુજ ગુરુ માબાપ.

જેની દષ્ટિથી સ્રવે, વિશુદ્ધ પ્રેમપ્રવાહ,
તે પ્રેમાસ્પદ ગુરુતણો, શિષ્ય થયો હું આહ !
યોગી યતિ ને સિદ્ધ પણ, જેની સિદ્ધિનો અંશ,—
માત્ર લહો તે સિદ્ધિનિધિ, (મુજ) હૃદયમુકુટઅવતંસ.
આવા સદ્‌ગુરુ પામતાં, થયો જગત્‌માં ધન્ય,
દેવાદિક સ્તુતિ ઉચ્ચરે, એથી શું સુખ અન્ય.
સદ્‌ગુરુની છાયામહિં, રમણ કરૂં હું નિત્ય,
જેની છાયામાં રમે, બ્રહ્મા શિવ આદિત્ય.
અનવધિ જે આનંદને, અનુભવતો ઉરમાંહ્ય,
કાચી કલમથકી નહિં, તે કદી પૂર્ણ લખાય.
જે શ્રીસદ્‌ગુરુ તારતા, અધમાધમ આ જીવ,
તેવા સમર્થ શરણથી, ધારૂં ગર્વ અતીવ.
મુજમાં વાસ્તવ માલ નથી, મુજમાં કાંઇ ન જ્ઞાન,
પણ શિરપર રાજે સબલ, શ્રીસદ્‌ગુરુ ભગવાન્.
તે સદ્‌ગુરુના આશ્રયે, રહી હું દાખવુ જોર,
ખીલો સુદૃઢ જોઇને, ખેંચ કરે જેમ ઢોર.
મુજમાં સ્વતંત્ર બલ નથી, સદ્‌ગુરુવિણ બલહીન,
(પણ) મુજથી સદ્‌ગુરુ નિકટતમ, થઇને રહ્યા અભિન્ન.
ખરૂં જોતાં જડરૂપ હું, કાષ્ઠનું પોલું ઢોલ,
સદ્‌ગુરુચર્મ થકી મઢ્યું, જેથી બોલું બોલ.
પ્રેમાવેશે આવી જઈ, અનુચિત દઉં દષ્ટાંત,
કાં જે એથી પ્રકટતો, મુજ સાચો સિદ્ધાંત.
રદ્દી કાગળનો હું તો, પતંગસરખો તુચ્છ,
સંધાતાં ગુરુદોરથી, પહોંચું ગગને ઉચ્ચ.
દુષ્ટ જનોના હિતને, કરવામાંહિં નિપુણ,
હૃદયધ્વાંત નિવારવા, મુજ ગુરુ દિવ્ય અરુણ.
આવા સદ્‌ગુરુ શિર લહી, રહે શી મારે ખોટ,
અભાગીસમ મુજ હૃદયમાં, નથી ભરતી કે ઓટ.
જે જોઇએ તે આપવા, સમર્થ સદ્‌ગુરુરાય,
વલવલતા આ વિશ્વમાં, કોણ હવે તે ધાય ?
અનવધિ ધન વૈભવતણા, મહારાશિ ગુરુદેવ,
મુજ શિર રાજે પ્રકટ પછી, કોની કરૂં હું સેવ.
હૃદયવિષે ઉપજે કદી, મોહવૃત્તિ કો વાર,

તૃપ્તિ પામું નિરખી ગુરુ, સુંદરતાના સાર.
જેના મોહક રૂપસમ, ત્રિભુવનમાં નથી ક્યાંય,
એવા શિરપર ગાજતા, મારા સદ્ગુરૂરાય.
કલેશ શોક મારા ટળ્યા, ચિંતા ને વળી દૈન્ય,
નષ્ટ થયું અંતર થકી, કામ ક્રોધનું સૈન્ય.
ગુરુના બોધ થકી થયું, મારૂં અંતર શાંત,
સંશય વિપર્યય જતાં, થઇ રહ્યો નિર્ભ્રાંત.
અમૃતથી પણ અધિક પ્રિય, શુણતાં સદ્ગુરુવાણ,
ગળી જતો આશ્ચર્યથી, હોયે પાકો પ્હાણ.
અહો ! મધુર ધ્વનિ ગુરુતણો, જે ક્ષણ પડતો કાન,
આ વ્યવહારતણું સકલ, ભુલું તત્ક્ષણ ભાન.
જે ક્ષણથી મેં સાંભળ્યો, સાચો ગુરુનો બોધ,
તે ક્ષણથી ઉર અનુભવ્યો, સુખસરિતાનો ધોધ.
અદ્વિતીય એ બોધને, શુણી થયું મન સ્તબ્ધ,
અંતર જણવી ના શકે, જડે ન વદવા શબ્દ.
શુણ્યો અનુપમ બોધને, જેણે પ્રીતે કર્ણ,
ધન્યભાગ્ય તે જાણવો, (તેનું) ફર્યું ભાગ્યનું પર્ણ.
એ ઉત્તમ આનંદને, વર્ણવતાં વહી જાય,—
દિવસોના દિવસો તદપિ, યથાર્થ નહિ કહેવાય.
જ્ઞાનતણા નિધિરૂપ એ, સદ્ગુરુ મારી પાસ,
તેને ત્યજીને અન્યની, કેમ ધરૂં હું આશ.
ભલે જ્ઞાન દર્શાવતા, વિવિધ જાતિનું લોક,
મુજ ગુરુજ્ઞાનનિકટ ગણું, એ સઘળાને ફોક.
શંકામાત્ર વિદારતા, જે ક્ષણ જે જે થાય,
થઇ રહ્યો નિઃશંક હું, મુજ સન્નિશ્ચયમાંહ્ય.
સર્વૈશ્વર્યતણા મહા,—સમુદ્ર છે ગુરુરાય,
જેની ઇચ્છા ઉપજતી, તે હું જોતો ત્યાંય.
સંપત્તિ થોડી ગ્રહી, આડંબર ધરનાર,
આ જગમાં નાના જનો, ગણતાં ના'વે પાર.
કંઇક કહે હું જ્ઞાની છું, સઉની પૂરૂં આશ,
પણ નિજની તો ના પુરે, એ જોઇ આવે હાસ્ય.
હું તો સમર્થ ગુરુતણો, જગમાં શિષ્ય ગણાઉં,
ભિક્ષાર્થ એવાથકી, કેમ હું મોહે તણાઉં.

શ્રીસદ્દગુરુકરુણાથકી, મુજમાં દૈવી જોર,—
ભાસે અજાવધિ આવતું, વય છો હોય કિશોર.
અંધ ઉકેલે શાસ્રને, મૂગો કાવ્યો ગાય,
બહેરો શ્રવણ કરે બધું, એ મુજ ગુરુમહિમાય.
અજ્ઞાની મતિહીન પણ, ગુરુનો સેવક હું જ,
જગના જ્ઞાની જે નહિ, મુજ ગણુતીમાં કુછ.
નથી અભિમાને બોલતો, અંતર નિરભિમાન,
ગુરુપ્રતાપ બોલાવતો, બોલાવે ગુરુજ્ઞાન.
શાસ્ત્ર નથી શીખ્યો નથી,—જાણ્યાં પુરાણઆદિ,
તોપણ ગુરુકરુણાથકી, સત્ય લહ્યું મેં આદિ.
શાસ્રાધ્યયનતણો ભલે, દર્શાવે બહુ ડોળ,
(પણ) લવરી કરતી જીભ એ, ચુંગે ન અનુભવગોળ.
ગુરુએ નિજ સામર્થ્યથી, મુજમાં મેર્યું જ્ઞાન,
નિ સંશય તેથી થઇ, ફરૂં થઇ મસ્તાન.
ઉપરના આચારથી, ભલે જનો વહેમાય,
મુજ અંતરની જે સ્થિતિ, તેથી કદી ન કળાય.
પ્રતાપ એ સદ્દગુરુતણો, નથી મારો પુરુષાર્થ,
ગુરુઅનુગ્રહથી સુધર્યા, મારા સ્વાર્થ પરાર્થ.
નિર્મલતા અંતરવિષે, ક્રમથી થતી જણાય,
ગુરુપ્રદર્શિત માર્ગમાં, હાવે સરલ વહાય.
નિજ સ્તુતિનાં આ વાક્યને, વદવાં છે ન ઉચિત,
(પણ) ગુરુનાં એ સ્તુતિવચન લહી, ગાઉં ગુરુનાં ગીત.
જે જ્ઞાનેથી ના ટળે, અંતરનો પરિતાપ,
તેહ જ્ઞાન સાચું નહિ, બાણવિનાની ચાપ.
બોધ સ્વલ્પમાં જે દીધો, પણ એ તો અદ્દભુત,
હું એ સાચું માનતો, બાકી બીજાં તુત.
ગુરુએ દીધા જ્ઞાનથી, જગત લહું હરિરૂપ,
હરિથી ભિન્ન ન દશ્ય આ, રંક હોય કે ભૂપ.
આ વિધિ જ્ઞાન થતાં, ઉરે, નથી રહ્યું દુઃખસ્થાન,
કાં જે એ નિશ્ચય થતાં, રહ્યું નહિ અજ્ઞાન.
દ્વૈતભાવ જગે સદા, આપે દુઃખ વિવિધ,
દ્વૈતાભાવ થતાં થતો, જીવ પણ મોટો સિદ્ધ.
કેવલ હરિરૂપ જ્યાં લહ્યો, સમગ્ર કાર્યપ્રપંચ,

એક ભાસતા અંતરે, શંકર વિષ્ણુ વિરંચ.
હરિના રાજ્યાવિષે નથી, ભય શોકાદિ લેશ,
(હું) હરિના રાજ્યવિષે રહું, મુજને ક્યાંથી ક્લેશ.
જગના અજ્ઞાની જનો, જેને કહે વિકાર,
હરિદષ્ટિ જોતાં મને, જણાય પ્રભુઆકાર.
હરિ સ્વેચ્છાનુસાર જેમ, ધારે અન્ય સ્વરૂપ,
હરિ જ જ્યાં ત્યાં ધારતા, વિકારકેરું રૂપ.
સેવે નિશ્ચય વૃત્તિ આ, કર્યા પછી દુઃખનું ભાન,
ત્રિકાળ સુખમાં હું રમું, ધરતાં હરિનું ધ્યાન.
નિંદા કે સ્તુતિથી મને, થાય ન રાગ દ્વેષ,
' તું પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે,' કહે ગુરુદેવેશ.
પરબ્રહ્મમાં સ્તુતિ અને નિંદાનો નથી ભેદ,
અખંડ એક સ્વરૂપ તે, બ્રહ્મ કહે છે વેદ.
ગુરુકરુણાથી હું લહું, મુજને તે પરબ્રહ્મ,
અનવધિ મસ્તીમાં વહું, ' જ્ઞાનઘન શિવોહમ્.'
સદ્ગુરુ નિત્ય પ્રબોધતા, રહેવું પરમ પ્રસન્ન,
ઉચ્ચભાવ ઉર સેવવો, બનવું કદી ન દીન.
બ્રહ્મભાવ જે શ્રેષ્ઠ છે, જેથી પર ના કોઈ,
તેમાં મુજને સ્થાપતો, સાવધાન ગુરુ હોઈ.
ક્ષણ ક્ષણ ઉચ્ચપદે થતો, સ્થિર જાણે હું હોઉં,
અંતરમાં તેમ ભાસતું, મુજને યોગી જોઉં.
પ્રતાપ છે આ ગુરુતણો, તે જેમ નચાવે જાય,—
ગુરુઅધીન આ પૂતળું, તે વિધિ જ્યાં ત્યાં ધાય.
કદી નહિ દુઃખમાં મને, સ્થાપે નિશ્ચય એહ,
તો પછી કરીને કલ્પના, ધરવો શીદ સંદેહ.
તોપણ જો કદી આપશે, આગળ દુઃખ ગુરુનાથ,
વિચારી દુઃખી ના થતો, ત્યારની ત્યારે વાત.
માતપિતાનો પ્રેમ પણ, ગુરુથી ગણાય ન્યૂન,
ગુરુનો સ્નેહ અમૂલ્ય છે, બાકી બીજું શૂન્ય.
જેહ પ્રેમના સ્મરણથી, હૃદય અતિ ઉભરાય,
અનુભવ કરતાં સુખ લહું, (તે) કહ્યું ન મુખથી જાય.
પુત્રતુલ્ય પ્રીતિ ધરે, સાચા સદ્ગુરુ તે જ,
નિર્હેતુક ગુરુપ્રેમથી, અવધિ અવધિ છે જ.

તેવા દુર્લભ પ્રેમનું, આસ્વાદન કરૂં નિત્ય,
એથી અધિક ન ભાળતો, કોથી થાવું હિત.
કોણ પ્રેમ દર્શાવતું, સદ્‌ગુરુ સરખો આજ,
ચૌદ લોકમાં ના લહું, સત્યપ્રેમ ગુરુમાં જ.
લહ્યો જગજજન સ્નેહને, તે પણ કરીને વેઠ,
પણ તે મુજ ઉર ભાસતો, ગુરુપ્રેમથી હેઠ.
એવું કાંઇ ન દેખતો, મુજ ગુરુમાં ના હોય,
આપે પ્રેમવડે બધું, મુજ ઇચ્છા જે જોય.
મનમાન્યા સદ્‌ગુરુ મળ્યા, હવે શું મારે ન્યૂન,
નિશ્ચય આજ ઉદય થયાં, સર્વ પૂર્વનાં પુણ્ય.
ક્ષુધિત જેમ ભોજન મળ્યે, તરસ્યાને જળ જેમ,—
મળતાં તૃપ્તિ થતી અતિ, મુજને ગુરુથી તેમ.
જ્ઞાન, વિભવ ને વિષયથી, સર્વથકી હું પૂર્ણ,
ગુરુકૃપાર્થી જીવ લોહસમ, થયો હું ચિતિસુવર્ણ.
ગુરુકરુણાથી જ્ઞાનની, નિત્ય ધૂનમાં રહીશ,
મુજ અનુભવના દોહરા, જ્યારે ત્યારે ગઈશ.

સુખનું સ્થાનઃ

આડંબરવાળો દબદબો નહિ, તેમજ કંગાલપણું નહિ એવા પ્રકારની જે સાદાઈ તે સુખનું સ્થાન છે. અનેક વૈભવો મળે અને અનેક સ્થૂળ પદાર્થોનું સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત થાય તેમ જ કેવળ બુદ્ધિ, તર્ક આદિની શક્તિઓનો અત્યંત વિકાસ થાય, એ બધામાં સુખનું સ્થાન નથી. આપણા ઉપર અનેક પ્રકારનો કર્તવ્યભાર રહેવો એમાં પણ સુખનું સ્થાન નથી. મનની પ્રશાંત અવસ્થા એ સુખનું રહસ્ય છે. જ્યાં ચિંતા અને ઉદ્વેગનાં કીડીયારાં ઉભરાતાં હોય છે, ત્યાં મનની પ્રશાંતિનો નિરંતર દુકાળ જ હોય છે. જેટલા પદાર્થોનો ઉપયોગ હોય તેટલા પદાર્થોનો સંગ્રહ રાખો. ઘરમાં, શરીરમાં, મગજમાં અને મનમાં—બધે જ આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરજો, અને જેટલાની આપણાથી સરળપણે વ્યવસ્થા થઈ શકે તેટલી જ જવાબદારી તમારે માથે રાખો. તેથી વધારે નહિ તેમ એથી ઓછી પણ નહિ.

प्रतापमय चारित्र्य.

મનુષ્યનાં જીવનમાં જે જે તત્ત્વો રહેલાં છે તે સ્વતઃ (પોતાના મૂળરૂપે) સારા પ્રકારનાં જ છે, તેથી જ્યારે તે બધાં ક્રિયામાં યોજાય છે—જો તે ક્રિયા અયોગ્ય પ્રકારની નથી હોતી તો—તેનો પરિણામ સારો જ આવે એ નિઃસંશય છે; કેમકે તે સારાં ફળ પ્રકટાવનારાં હોય છે, પરંતુ તે ક્રિયાને ખોટા માર્ગમાં વાળવામાં આવે છે ત્યારે જ અનર્થ પ્રકટે છે. માનવ જાતિને દુઃખોત્પત્તિ થવામાં આ જ કારણ હોય છે.

જગત્‌માં જે કંઇ ખરાબ અથવા અયોગ્ય છે તે સારી વસ્તુનો દુરુપયોગ કરવાથી તથા તેને અયોગ્ય રૂપમાં ગ્રહણ કરીને તે જ પ્રકારથી તેનો વ્યવહાર કરવાથી, પ્રકટેલું છે. તેથી ખરાબ અથવા અયોગ્યનો નાશ કરવાને માટે મનુષ્યની કર્તવ્યમર્યાદામાં જે જે વસ્તુ આવી મળે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું જ્ઞાન મનુષ્યે મેળવવાની જરૂર છે.

કોઇ પણ વસ્તુનો દુરુપયોગ થવામાં કાં તો અજ્ઞાન અથવા ચારિત્ર્ય (character) બળની ન્યૂનતા એ, બેમાંથી એક અથવા એ બંને કારણરૂપ હોય છે.

જે સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય રહે છે તેમાં વ્યાપાર કરતાં સામર્થ્યો તથા તત્ત્વોનું જેને જ્ઞાન નથી હોતું તે મનુષ્ય અનેક પ્રકારના દોષો કરે છે. અને જેમને તેનું વાસ્તવ જ્ઞાન છે તે મનુષ્યના ઉપદેશને જેઓ અનુસરતા નથી તેઓ લગભગ પ્રત્યેક વસ્તુનો દુરુપયોગ કરતા રહે છે. આમ હોવાથી મહાપુરુષોના નેતૃત્વની જનસમાજના કલ્યાણઅર્થે અનિવાર્ય અગત્ય છે. અને તોપણ જગત્‌માં કેવળ નેતૃત્વ હોવામાં જ બધું સંપૂર્ણ થાય છે એવું નથી; બીજી વસ્તુની પણ તેને અગત્ય છે.

ઉચ્ચ અંતઃકરણવાળા મહાપુરુષોનું નેતૃત્વ અથવા ઉપદેશ અમુક પ્રમાણમાં સહાય કરે છે, અને તે પણ જ્યાંસુધી મનુષ્યની ક્રિયાઓ સરળ હોય છે ત્યાંસુધી. પરંતુ અમુક પ્રકારનો વિશેષ વિકાસ કરવાને માટે મનુષ્યને જ્યારે આચારના પ્રદેશમાં ઉતરવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે આચારો પણ સરળ નહિ પરંતુ કંઇક ગુંચવાડાભરેલા હોય અને તે કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મનુષ્યે જાતે જ જીવનના અનેક નિયમોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. તે સમયે તેને બીજાઉપર આધાર રાખવાનું પરવડતું નથી.

તેથી જેમ મહા પુરુષોના નેતૃત્વની જનહિતઅર્થે અનિવાર્ય અગત્ય છે, તેમ તે નેતૃત્વનો ઉપયોગ એવા પ્રકારનો ન થવો જોઇએ કે જે મનુષ્યસમુદાયને સામાન્ય સ્થિતિમાં જ રહેવા દે તથા પરાધીનતાનો જ નિરંતર અનુભવ કરાવ્યા કરે; પરંતુ પ્રત્યેક વ્યક્તિ જ્યાંસુધી તેને બહારના નેતૃત્વની અગત્ય નથી રહેતી એવી સ્થિતિમાં મૂકાય ત્યાંસુધી તેને

અખંડ પ્રગતિમાં જાગ્રત્ રાખ્યા કરવામાં અને તેના વિકાસની વૃદ્ધિ કરવામાં જ તે નેતૃત્વનો ઉપયોગ થવો જોઇએ.

સમર્થ પુરુષોનો વાસ્તવ ઉદ્દેશ એ જ હોવો જોઇએ કે જે દુર્બળ છે તેનામાં સામર્થ્યનો વિકાસ કરવો. અને તે દુર્બળ મનુષ્યોને સમર્થ પુરુષની નિરંતર પરાધીનતા રહે, એવું પણ તે મહાપુરુષો ઇચ્છતા ન હોવાથી તે દુર્બળ મનુષ્યોની દુર્બળતા શીઘ્ર ટાળવી એ પણ તેમનો તેટલો જ ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ.

સ્ત્રિપુરુષોમાં અધિક પ્રમાણમાં ઉત્તમતાનો વિકાસ થાય, અને આજે અનેક મનુષ્યો જે બંધનમાં પોતાનું જીવન ગાળ્યાં કરતાં હોય છે તેમાંથી છુટી મુક્તત્વનો અનુભવ કરે એ પ્રકારનું થવામાં જે કંઇ બને તેટલો પ્રયત્ન કરવાનો આપણો પણ ઉદ્દેશ હોવો ઘટે છે.

બાલ્ય કાલ વીત્યા પછી જ મનુષ્યને કંઇ પણ સ્વતંત્રપણે પ્રાપ્ત કરવાનો સમય આવે છે. પરંતુ આ સમયને વિનાકારણ લંબાવ્યા કરવાની કશી જરૂર નથી. તેમ પ્રત્યેક બલવાન્ અંતઃકરણવાળો પુરુષ દુર્બળ અંતઃકરણવાળા મનુષ્યની દુર્બળતા ટાળવાનો અને બળનો તેનામાં વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરે અને દુર્બળ મનુષ્યની દુર્બળતાનો તે અયોગ્ય લાભ ન લેવો ધારે તો તે સમય અધિક લંબાતો નથી.

મનુષ્યની ઉન્નતિના નિયમોનું જેમને જ્ઞાન છે તેઓ અજ્ઞાન મનુષ્યોને કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો બોધ આપે છે, અને તેને લીધે અજ્ઞાન મનુષ્યો સ્વતંત્રપણે જે અનેક દોષો કરતા હોય છે તેમાંના કેટલાક દોષો કરતા તેઓ અટકે એ સત્ય છે, પરંતુ અનુભવ મનુષ્યને જણાવે છે કે આ પ્રકારનું નેતૃત્વ સર્વ પ્રકારના દોષોથી આશ્રિતને મુક્તત્વ અર્પનાર નથી. કારણ કે બીજાના ઉપદેશને સમજીને તેના પ્રકારે આપણા જીવનમાં ઉપયોગ કરવો એવું પણ યોગ્ય જ્ઞાન હોવાની અગત્ય છે, અર્થાત્ ઉપદેશનો લાભ ઉપજે એવા પ્રકારનો ઉપયોગ કરવામાં પણ અમુક પ્રકારના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે.

આમ હોવાથી જેમને એ પ્રકારનું જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિ નથી તેઓ જીવનનાં તત્ત્વોનો પ્રત્યેક પ્રસંગે દુરુપયોગ કરવાના, પછી ભલે ગમે તેવા પ્રબુદ્ધ પુરુષોવડે તે મનુષ્ય દોરવાતા હોય. એથી ઉલટું જેમનામાં એ પ્રકારની બુદ્ધિ છે તેઓ, તેમના નેતાના અખંડ ઉપદેશ અથવા સૂચનાવિના પણ યોગ્ય પ્રકારે કાર્ય કરવાના. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે ઉક્ત વિષયસંબંધમાં આ એક બાજુથી જોતાં પ્રત્યેક મનુષ્યે જેમ બને તેમ વધારે પ્રમાણમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ જ મુખ્ય ઉપાય છે; અને તેમ છતાં તેની બીજી બાજુ પણ છે.

વધારે ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કયું છે એ ન જાણવાને લીધે પણ અનેક મનુષ્યો અયોગ્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા હોય છે. તેમને માટે ઉન્નતિના માર્ગનું વાસ્તવ જ્ઞાન થવું એ જ અયોગ્ય પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત કરનાર કારણ છે. જ્યારે તેમને યોગ્ય જ્ઞાન આવે છે ત્યારે તેમનાં બંધન શિથિલ થઇ જાય છે. પરંતુ ખરૂં જોતાં એમ છે કે અયોગ્ય માર્ગે જતા મનુષ્યોનો મોટો ભાગ યોગ્ય માર્ગ કયો છે અથવા યોગ્ય કર્તવ્ય કયું છે તે સારીરીતે જાણતા હોય છે.

જ્યારે આમ છે ત્યારે તે લોકો શા માટે અયોગ્ય માર્ગે વહેતા હશે ?

આનું કારણ બીજું કાંઇ જ નથી, પરંતુ ચારિત્ર્યની ન્યૂનતા એ જ છે. જે કંઇ કાર્ય તમે કરતા હો તે કરવામાં તમે નિષ્ફળ જ થતા હો તો જાણવું કે તમારા ચારિ-

ગ્યમાં દુર્બલતા છે. તે જ પ્રમાણે એક વસ્તુનો તમે ઉપદેશ કરતા હો અને તેની વિરુદ્ધ કોઈ બીજી જ જાતનો આચાર કરતા હો તો તેમાં પણ ચારિત્ર્યની દુર્બળતાને જ કારણરૂપ જાણજો.

જેવા પ્રકારની પૂર્ણતા તમારે તમારામાં પ્રકટાવવી હોય, તેમ જેવા પ્રકારનો સદ્અંશ તમારે તમારામાં જાગ્રત કરવો હોય અને જેવા પ્રકારના આદર્શરૂપ તમારે થવું હોય તેવા પ્રકારની પૂર્ણતા, સદ્અંશ તથા આદર્શરૂપતા તમને ન પ્રાપ્ત થાય, અથવા બીજું કંઇ પણ સિદ્ધ કરવું હોય તે સિદ્ધ ન થાય, અથવા તમને એમ લાગે કે અમુક પ્રકારનું તો હું મેળવીશ અને તે છતાં ન મળે તો તે બધામાં દોષપાત્ર તમારૂં ચારિત્ર્ય છે. મનના વ્યાપારોને ગતિમાં અથવા ક્રિયામાં દોરનાર વસ્તુ તે ચારિત્ર્ય છે. ચારિત્ર્યની ન્યૂનતા અથવા દુર્બલ ચારિત્ર્ય જ મનુષ્યને ઉંધેમાર્ગે વાળે છે; અને તેથી જે તમને શક્ય લાગતું હોય તે પણ સિદ્ધ કરવામાં અશક્ય થઈ પડે તો જાણવું કે તમારામાંનું કંઇક ઉંધે માર્ગે વહેતું હોય છે.

જે કંઇ તમે કરી શકો એમ છો એવું તમને લાગે, તે કરવાનું તમારામાં સામર્થ્ય હોવા છતાં તે જો તમે ન કરી શકો તો જાણવું કે તમારામાંનું કંઇક ઉંધે માર્ગે વહેતું હોય છે.

તમારી સ્વતંત્ર ઇચ્છાપ્રમાણે તમે જે કંઇ ન કરો એમ હોય અને તે છતાં કોઇના દબાણથી તમારે તે કરવાનું આવે-તમે તે કરો-તો તેનો અર્થ પણ એ જ છે કે તમારૂં ચારિત્ર્ય શિથિલ છે. તેમ જ આસપાસના સંજોગોથી દબાવું, વિવિધ સ્થિતિઓ અથવા પ્રસંગોમાં મૂકાતાં અનિચ્છા છતાં અમુક પ્રકારે અનુસરવું, એ વગેરે થવામાં પણ એક જ વસ્તુની દુર્બળતા અથવા ન્યૂનતા કારણરૂપ છે; અને તે ચારિત્ર્ય.

બલવાન્ ચારિત્ર્યવાન્ મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ કશાથી પણ દબાતો નથી. તે કશાથી સંકોચ પામતો નથી કે તેને કોઇનો ક્ષોભ થતો નથી. તે કોઈ પણ કારણથી અકળાઇ ઉઠતો નથી, ઉશ્કેરાઇ જતો નથી, કે કશાથી સીઘલીયા થતો નથી. મનની નિર્માલ્ય ઇચ્છાઓને તે મનુષ્ય વશ થતો ન હોવાથી તેને અંગે કોઇની તાબેદારી તેને ઉઠાવવી પડતી નથી, અને તેથી કોઈ તેનું અપમાન પણ કરી શકતું નથી. એ પ્રકારનાં કાર્યો કેવળ દુર્બળ મનુષ્યમાટે જ નિર્માણ થયું હોય છે.

મનમાં પ્રતિકૂળ વૃત્તિઓના ઉભરાઓ ઉઠયા કરવા, વારંવાર કટોકટીના સમય આવી મળવા, વારંવાર વિરોધ પ્રકટાવાનાં કારણો ઉપજવાં, જેના તેના સામે થવાના પ્રસંગો પ્રકટવા જ એ બધું પણ ચારિત્ર્યની દુર્બલતાને જ આભારી છે.

જેમ જેમ ચારિત્ર્ય બળવાન્ થતું જાય છે તેમ તેમ જેની તેની ટીકા કરવાનો રસ ઓછો થતો જાય છે. કોઈની ટીકા ન કરવાનો સ્વભાવ તેના રમણીય ચારિત્ર્યનું જ દર્શન કરાવે છે. તેમ જ કોઇના દોષોનું કોઇ ખાસ કારણસર પ્રતિપાદન કરવાનું આવે તો તે વખતે બહુ જ સ્વલ્પમાં અને કવચિત્ જ તે દોષોનું કથન કરવું એ પ્રકારનો અભ્યાસ પણ ઉત્તમ ચારિત્ર્યના જ લક્ષણરૂપ છે.

બલવાન્ ચારિત્ર્યવાળો મનુષ્ય પ્રતિકૂળની સામે થવામાં બળ વાપરતો નથી, પરંતુ અનુકૂળ અથવા ઉત્તમને રચવામાં જ પોતાના સમય તથા સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરતો હોય છે. તે અંધારાને હાંકી કહાડવાનો યત્ન કરતો નથી પણ દીપકને પ્રકટાવવાનો યત્ન કરે છે. તે જાણે છે કે જ્યાં પ્રકાશ થશે કે અંધકાર તત્કાળ જ ત્યાંથી ભાગશે.

પ્રબળ ચારિત્ર્યવાળાને કશાનો ભય નથી હોતો. તે કશાની ચિંતા કરતો નથી, કશાથી નિરાશ થતો નથી કે કશાથી ક્ષોભ પામતો નથી. કોઈ પણ કામમાં પ્રથમથી કે નિષ્ફળતા મળવા છતાં પણ હિંમત હારી જતો નથી.

ચિંતાના પંઝામાં જો તમે સપડાયા હો તો જાણવું કે તમારા ચારિત્ર્યનો કંઇક વિકાસ કરવાની અગત્ય છે. હાથ જોડીને દુર્બળ બની દૈવને આધીન થઇ રહેવાની જો તમારામાં વૃત્તિ હોય, આમથી વિપત્તિ આવશે કે આમથી આવશે એવો તમને અખંડ ભય થયા કરતો હોય, કામ કરતાં જરી કઠિનતા કે પ્રતિકૂળતા આવી તે વખતે તે કાર્ય તમે તત્કાળ છોડી દેતા હો, વિરોધી કારણોની મધ્યે તમે તમને સપડાયેલા જુઓ તે વખતે કંપી ઉઠતા હો, તેમ જ નિષ્ફળતા કે પરાધીનતા અથવા હૃદયથી વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાના વખતે પણ તમે તાબે થઇ જતા હો તો જાણવું કે એ બધામાં એક જ કારણ છે. કયું ? ચારિત્ર્યની દુર્બલતા.

કશા પણ અપવાદવિના કે લેશ પણ અતિશયોક્તિવિના કહીશું તો તે યોગ્ય જ છે કે મનુષ્યમાં જેટલી વ્યગ્રતા તથા ઉગ્રતા તેટલી ચારિત્ર્યની દુર્બળતા.

ક્રોધ એ બીજું કાંઇ જ નથી પણ સત્વબળનો દુર્વ્યય છે. પરંતુ મનુષ્યમાં રહેલા સત્વબળને યોગ્ય દિશામાં વાળવાનું કાર્ય ચારિત્ર્યનું જ છે. તેથી જ્યાં ચારિત્ર્યનો યથાર્થ વિકાસ થયો છે ત્યાં ક્રોધનો સંભવ જ રહેતો નથી.

જે અંતઃકરણ સહજ સહજમાં પલટાઇ જાય છે, અર્થાત્ ગમે ત્યાં દોરવાઈ જાય છે અને જેનામાં કોઇ પણ વિષયનું સમતોલપણું રહી શકતું નથી—કશામાં જે મનની સમતોલ સ્થિતિ નથી રહી શકતી—એ બધું એકના જ પ્રતાપે છે—ચારિત્ર્યદૌર્બલ્ય. બલવાન્ ચારિત્ર્યવાળા મનુષ્યને પોતાનો અભિપ્રાય અથવા નિશ્ચય ફેરવવાનું કારણ જણાય છે તો અત્યંત વિચારપૂર્વક, શાંતિથી અને સમજીને ફેરવે છે. તેમાં તે જરા પણ તાલાવેલીયાપણું કરતો નથી. પ્રખર ચારિત્ર્યવાન્ પોતાનામાં ક્રમપૂર્વક ફેરફાર કરે છે, એક એક પગથીયે જેમ જેમ તે ચઢે છે તેમ તેમ તે પોતાનામાં ફેરવવાજેવું ફેરવે છે, નવીન કર્તવ્યનું સર્વ રીતે પૃથક્કરણ કરી તેમાં પગલું ભરે છે, અને આગળનો માર્ગ હિતકર જણાય છે તો જ તેમાં પ્રવેશ કરે છે.

મનુષ્યમાં જેમ જેમ અધિક વ્યક્તિત્વ (Individuality) તેમ તેમ તેનું ચારિત્ર્ય અધિક બલવાન્. મનુષ્યની પોતાનામાં જેમ વધારે બલવતી દૃઢ શ્રદ્ધા તેમ તે ઉચ્ચતર ચારિત્ર્યવાન્. તમને પોતાને રચવાનો અભ્યાસ પાડો. સર્વોત્તમ પ્રકારના થવાનો તથા અત્યંત વિશાળ થવાનો અભ્યાસ પાડો. અને તમારૂં ચારિત્ર્ય આશ્ચર્યકારક રીતે વૃદ્ધિ પામશે.

જે મનુષ્યને જેમાં તેમાં ન્યૂનતાનું અને દોષોનું જ ભાન થાય તથા જેના ચિંતનમાં એ જ અખંડ રમણ કરતું હોય તેનું ચારિત્ર્યબળ હલકું સમજવું. તેનું કારણ એ છે કે જ્યારે ચારિત્ર્યની દુર્બળતા હોય છે ત્યારે જ તેની દૃષ્ટિએ વારંવાર હલકાપણું જણાઇ આવે છે.

જેનું ચારિત્ર્ય બળવાન્ છે તેને સદા અનુકૂળતું જ ભાન રહે છે, તેની વૃત્તિ અનુકૂળ અંશમાં જ રમેલી રહે છે, કેમકે તેનું ચારિત્ર્ય જ્યાં અનુકૂલ અથવા યોગ્ય અંશ છે ત્યાં જ રહેલું છે; અને તેથી તે પોતાની કર્તવ્યમર્યાદામાં આવતી સર્વ વસ્તુને અનુકૂળ પ્રકારની થવાના જ કારણોને ઉપજાવે છે.

(અપૂર્ણ.)

સમુદ્ર ખારો શા માટે છે.

સમુદ્રમાં ખારા જળને બદલે મીઠું જળ હોત તો જગતને કેટલું બધું સુખ થાત, એવા વિચારો કેટલાક મનુષ્યો પ્રસગે દર્શાવે છે, પરંતુ પરમેશ્વરે જે કર્યું છે તે બહુ જ વિચારીને કર્યું છે. ઈશ્વરના કલ્યાણકર હેતુઓ ન જાણવાથી આપણે તેમની કૃતિમાં દોષ કાઢીએ છીએ. સમુદ્રને પરમેશ્વરે જો ખારો ન કર્યો હોત તો આ આખું જગત્ આજે વિવિધ વ્યાધિઓથી ભરાઇ ગયું હોત. હવામાં વ્યાપેલા રોગને ઉત્પન્ન કરનાર સઘળાં કારણોને પવન ઉડાડીને સમુદ્રપ્રતિ ઘસડી જાય છે, અને ત્યાં સમુદ્રનું ખારૂં જળ તેમને તત્કાળ શોષી લે છે. મીઠું એ શુદ્ધ કરનાર તત્ત્વ છે, અને તે સમુદ્રમાં મોટા પ્રમાણમાં રહેલું છે. સમુદ્ર એ અશુદ્ધ દ્રવ્યને શુદ્ધ દ્રવ્યમાં રૂપાંતરને પમાડનાર, વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલું અત્યંત મોટું ગંજાવર કારખાનું છે. પ્રત્યેક અશુદ્ધ અને રોગ કરનાર વસ્તુને તે ચુસી લેઇને આરોગ્યને આપનાર ' ઓઝોન ' (Ozone) ના રૂપમાં જગતને પાછી આપે છે, અને જગતની આવી મહામૂલ્યવાન્ સેવા કરવા છતાં તે બદલામાં એક દમડીસરખી પણ માગતો નથી. સમુદ્રની શુદ્ધ હવા આવતી હોય તેવા સ્થળમાં અથવા કોઇ વહાણના તુતકઉપર એક પ્રહર ઉભા રહો, અને ત્યાં ત્રણ કલાક દીર્ઘ શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયા કરો, અને અનુભવ કરી જુઓ કે સમુદ્ર તમને શો લાભ કરે છે. તમારાં ફેફસાંમાં ભરાઇ રહેલું સઘળું જ મલિન દ્રવ્ય, સમુદ્રની હવા વાળીઝુડીને સાફ કરી નાંખશે. તમારૂં લોહી તમારી નસોમાં ઉછાળા મારતું વહેવા માંડશે. તમારા હૃદયને નવા પ્રાપ્ત કરેલા બળથી ધબકારા મારવાની ફરજ પડશે. ભરતી એ સમુદ્રની જીભ છે. જમીનની ગંદી વસ્તુઓને ચાટી જવાને અને સમુદ્રના ઉદરમાં તેમને લઇ જવાને દિવસમાં બે વાર તે આવે છે. જે ગંદી વસ્તુઓને તે સમુદ્રમાં ઘસડી જાય છે, તે વસ્તુઓ સમુદ્ર પોતાના ઉદરમાં પચાવે છે, તેમને ક્ષારમય કરે છે, તેમને નિર્દોષ કરે છે, અને મનુષ્યનું આરોગ્ય વધારનાર સ્થિતિમાં તેમને પાછી જગતમાં આપે છે.

જૈનસમાજ તથા દેશનું ઉપયોગી એક ગુપ્ત બલ.

તમે પૂછશો તો મનુષ્યોમાં સોએ પોણોસો ટકા કહેશે કે આપણો દેશ નિર્માલ્ય થતો જાય છે, લક્ષ્મી, ધાન્ય વગેરે પરદેશોમાં ઘસડાઇ જાય છે, બંધનો વધતાં જાય છે અને તેથી દેશનું બળ ઘટે છે. દુષ્કાળથી, કરવેરાથી, વિવિધ પ્રકારના હક ન મળવાથી, અને પૈસો મળવાનાં સાધન ઓછાં અને સંકુચિત થઇ ગયાં હોવાથી દેશ દુર્બલ બને છે. કોઇ એવાં કારણો જણાવે છે તો કોઇ કહે છે કે આ દેશનું પુષ્કળ ધન લશ્કરીખાતામાં અને એવાં જ બીજા કામમાં જતું રહે છે. અમલદારોને મોટા મોટા પગારો આપવામાં, કોંગ્રેસજેવી સંસ્થાનાં ખર્ચ પૂરાં કરવામાં અને એવી અનેક શાખાઓમાં ધનનો વ્યય થતો હોવાથી દેશ દુર્બલ પડે છે. કોઈ કહેશે કે આપણા દેશમાં ૫૦૦૦૦૦૦૦ (પાંચ કરોડ) બાવા, સાધુ, ભિખારી વગેરે ન કમાનાર મનુષ્યો છે, તેમનો ખાવાનો ખર્ચ પ્રજાઉપર જ પડે છે, અને તેથી દેશના બળમાં ઘટાડો થાય છે.

આવાં આવાં અનેક કારણોનો અનેક મનુષ્યો વિચાર કરે છે, અને તેથી દેશનું બળ ઘટી ગયું એમ માની અસંતોષના ઉદ્દગારો કાઢ્યા કરે છે. મનથી તેઓને ગણગણાટ થાય છે. હવે દિવસે દિવસે દેશનું બળ ઘટતું જશે, એ જ નિર્ણયઉપર તેઓ આવતા જાય છે. મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ દેશની દુર્બલતા થવાનાં કારણનો વિચાર કરવામાં વિવિધ પ્રકારના બળના ક્ષયને આગળ આણે છે. તે ખરું છે, પણ તે વિચાર કરવાથી અને તેને માટે નિસાસા નાખ્યા કરવાથી શું દેશના ઉદયનાં સૂર્યરશ્મિ આપણી દૃષ્ટિએ આવવાનાં હતાં ?

આ સ્થાને જ વિચારને ફેરવવાની જરૂર છે; તેને બીજી દિશાએ વાળવાની અગત્ય છે. દેશનું બળ ક્ષીણ થવાનાં અનેક કારણો વિચાર્યાં તો હવે દેશનું બળ વધવાનાં કારણોનો વિચાર કરી તેમાં જો પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો આજે અનેક મનુષ્યોનું વિચાર કરવામાં જે બળ નકામું ચાલ્યું જાય છે તે અટકીને તેનાવડે દેશને પુષ્ટિ મળે.

દેશના બળને ઘટવાના અનેક વિચારો કર્યા કરીએ તો તેથી શું તેના બળમાં વૃદ્ધિ થાય એમ છે ? નહિ જ. અને જ્યારે તેમ છે ત્યારે જે પ્રકારે તે બળ વધે એમ હોય તેના વિચારપ્રતિ લક્ષ વાળવો શું ઉચિત નથી ?

દેશને પાંચ કરોડ ભીખારી ભારરૂપ છે, તેમનો ખર્ચ દેશને ભારરૂપ છે, તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો દેશની ઉન્નતિમાં તેમ જ વ્યવહારમાં ઘણી સુગમતા થઇ જાય એમ ઘણા કહે છે. તો દેશમાં તેના કરતાં પણ અત્યંત પ્રમાણમાં સંખ્યાવાળી અને જેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ ભીખારીઓ કરતાં અત્યંત પ્રમાણમાં ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે એવી કોઇ પ્રજા નથી ? દેશનાં ખેતરોમાંથી રસકસ ક્ષીણ થાય છે એમ કહેવામાં આવે છે, પણ અસંખ્ય પ્રમાણવાળી એક પ્રજાની મનોભૂમિ કંઈ કાળથી ઉખરસરખી થઇ પડી રહી છે, તેમાં યોગ્ય ખેડાણ કરવામાં આવે તો શુ તે દેશને અને મનુષ્યોના વ્યવહારને અધિક ફલદ્રુપ કરી શકે એમ નથી ? પરદેશમાં ઘસડાતી લક્ષ્મીથી પ્રાપ્તિ થતી દુર્બળતાકરતાં આપણી એક સંપત્તિનો ભંડાર તે હજી દબાઇ રહેલો છે,

તેને ઉઘાડવામાં અને તેનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરી તેમાંથી બલ પ્રકટાવવામાં આવે તો શું દેશ અલૌકિક સંપત્તિને અધિક પ્રમાણમાં પ્રકટાવી શકે એમ નથી ?

અવશ્ય, જો કે દેશની અવનતિનાં ઉપરનાં કારણોનો વિચાર કર્તવ્યરૂપ નથી એમ કંઇ નથી, પરંતુ જ્યારે એમ જ જણાય કે તે કારણોને નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય બળ આપણને પ્રાપ્ત નથી તો પછી તે કારણોને વિચારી મિથ્યાં શા માટે રોદડાં રડ્યાં કરવાં? એક ઘર બળી ગયું તો પછી બીજું શોધવાની જ જેમ પ્રથમ અગત્ય છે, નહિ કે બળેલા ઘરની પોકો પાડયા કરવાની, તેમ મુખ્ય કર્તવ્ય છે તો તે એક જ છે કે દેશમાં જે જે સાધનો હાલ પ્રાપ્ત છે, અને તેમાં પણ જે ઉત્તમ ફલ પ્રકટાવીને દેશના ઉદયમાં તથા મનુષ્યના સમગ્ર જીવનમાં અભ્યુદય તથા શ્રેષ્ઠત્વ અને બલને ઉપજાવી શકે એમ છે તેનો વિચાર કરી તેની યોજના કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી.

વાચકો ! વિચારી જોશો તો જણાશે કે હિમાલયના બરફમાં રહેલા બળ (Energy) કરતાં, નાયગરાના ધોધમાં રહેલા બળકરતાં અને એવાં અનેક પાર્થિવ તત્ત્વોકરતાં અત્યંત દિવ્ય એવું એક બળ મનુષ્યસમુદાયમાં રેલાઇ રહ્યું છે. અને તેનો જો યોગ્ય પ્રકારે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે જનસમુદાયને અને તેવડે દેશને અપરિમિત સાહાય્ય આપી શકાય એમ છે. એ બળની વૃદ્ધિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થનાર મનુષ્ય સાથે સાથે પોતાના બળની પણ વૃદ્ધિ કરી શકે છે.

પાંચ કરોડ ભીખારીને લીધે દેશને ઘણી હાનિ થાય છે અને તેના બળનો ક્ષય થાય છે એ વિચારનારે તે સંખ્યાકરતાં અત્યંત વધારે એવી સ્ત્રીજાતિની સંખ્યાને જોઇને તેમનામાં રહેલા બળને જ્યાં સુધી પ્રકટ કરવામાં નથી આવ્યું ત્યાં સુધી તેઓ પણ ઘણી વખતે હાનિના કારણરૂપ થાય છે, અને તે બળવિના દેશ ભિક્ષુ રહે છે, અને તેમનામાં પુરુષોના બળનો ઘણો ક્ષય થાય છે તથા ઘણા સંસારોમાં તેઓ એક ભારરૂપ થઇ અનેક પુરુષોના બળના ક્ષયના કારણરૂપ થઇ રહે છે, તે શું વિચારવા સરખું નથી ? અને તેઓ આવી જ સ્થિતિમાં રહ્યા કરે તો શું સમાજને ભારરૂપ થઇ પડે એમ નથી ? પરદેશ જેટલું દ્રવ્ય લઇ જાય છે તેના કરતાં સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન, પુરુષોનું બળ શું ઓછું લઇ લે છે ? અને જો તેમ છે તો પુરુષોની પાસે જ રહેલા એ બળના ક્ષય કરનાર અગ્નિને યોગ્ય દિશામાં વાળીને તેમાંથી સર્વોત્તમ લાભ લેવાની અગત્ય નથી ?

અને કોણ કહે છે કે સ્ત્રીજાતિ બળનો અને અનેક ગુપ્ત સામર્થ્યોનો ભંડાર નથી ? કોણ કહે છે કે સ્ત્રીજાતિમાં રહેલું એ બળ જનસમાજને અને દેશને ઉપયોગી નથી ? અને એ બળનો જ્યાં સુધી ઉપયોગ થયો નથી ત્યાં સુધી સમાજ સર્વ પ્રકારના બળથી ઉભરાતો થઇ શકવાની આશા રહે છે ? જે કેટલાંક બળની ઉત્પત્તિ અને ઉપયોગ સ્ત્રીજાતિમાં અને સ્ત્રીજાતિવડે જ થઇ શકે છે, તે શું બીજા કોઇ માર્ગે કરીને થઇ શકે કે મળી શકે એમ છે ? અને જ્યાં સુધી તે નથી મળી શકતું ત્યાં સુધી અર્ધાંગરૂપ ગણાતો પુરુષ પૂર્ણ શી રીતે થઈ શકે ? અને તે પૂર્ણ થયા વિના તેને પૂર્ણ બળ, પૂર્ણ સામર્થ્ય કે કોઇ પણ પ્રકારની પૂર્ણતાનો અનુભવ શી રીતે થાય ?

જગતની સૃષ્ટિનો સંકેત જ એ પ્રકારનો છે કે મનુષ્ય જ્યારે પૂર્ણતાને પ્રકટાવે—જ્યારે પૂર્ણ થાય—ત્યારે જ તેમાંથી પૂર્ણ ફલ ઉપજાવી શકે છે. અને એકલો પુરુષ કે

એકલી સ્ત્રી એ પૂર્ણરૂપે ગણાતું નથી. એ ઉભયનું સંયોગી કાર્ય—જે રૂપમાં યથાર્થરીતે થવું જોઇએ તે પ્રકારનું સંયોગી કાર્ય—જ પૂર્ણ વસ્તુરૂપે ગણાય છે. કુદરતનાં કાર્યોપ્રતિ જોશો તો જણાશે કે તેનું પ્રત્યેક કાર્ય આ ઉભય તત્ત્વનું સંયોગી છે, અને એ ઉભય તત્ત્વનો જ્યારે કુદરત સંયોગ કરે છે, ત્યારે જ તે પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે.

પુરુષજાતિ અને સ્ત્રીજાતિ એ બે કુદરતનાં મોટામાં મોટાં કાર્યો છે. અને તે પ્રત્યેકમાં તેણે અનેક સ્વતંત્ર બળને સ્થાપ્યાં છે. બંને બળ સ્વતંત્ર શક્તિવાળાં છે અને સ્વતંત્ર સામર્થ્યવાળાં છે. પરંતુ તેઓ સ્વતંત્ર ક્રિયા કરી શકતાં નથી, સ્વતંત્ર પ્રકારે ફળ પ્રકટાવી શકતાં નથી. સર્વોત્તમ ફળ ત્યારે જ પ્રકટે છે કે જ્યારે એ બે જાતિમાં રહેલાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં બળ પરસ્પર મળે છે. અને તેમ થવામાં હેતુ એ છે કે બંને જાતિનાં બળમાં જૂદા જૂદા પ્રકારની કળાને પ્રકટાવનાર તત્ત્વો છે, અને તેથી એ બે તત્ત્વો જ્યારે મળે છે ત્યારે જ ફળને પ્રકટાવે છે. ફળ પ્રકટાવવામાં એક તત્ત્વ કારણરૂપ નથી પણ બંનેનાં તત્ત્વો કારણરૂપ છે. પુરુષજાતિનાં તત્ત્વમાં ખૂટતી વસ્તુ સ્ત્રીજાતિના તત્ત્વમાંથી મળે છે, અને સ્ત્રીજાતિના તત્ત્વમાંથી ફળ પ્રકટાવવામાં ખૂટતી વસ્તુ પુરુષતત્ત્વ પૂરી પાડે છે.

અને એ તે બંનેની શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક એ સર્વે સૃષ્ટિમાં એ જ પ્રકારનો નિયમ છે. તેથી જો એ ત્રણે સૃષ્ટિનાં તત્ત્વોનો એક બીજાનાં તત્ત્વોની સાથે જ્ઞાનપૂર્વક અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંયોગ કરવામાં આવે છે તો તેમાંથી અદ્ભુત બળ પ્રકટ થાય છે અને તે બળ જનસમાજનું તથા દેશનું સર્વરીતે હિત કરે છે.

જનસમાજના હિતને ઇચ્છનાર બંધુઓ! દેશના હિતચિંતક બંધુઓ! તમારું કર્તવ્ય છે તો આ એક જ છે કે સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભયમાં રહેલાં સામર્થ્યોને બહાર પ્રકટાવવાનાં સાધનો રચો. પુરુષો કંઇક અંશમાં પણ પ્રયત્નશીલ છે, અને તેઓ પોતાના સ્વતંત્ર બળને પ્રકટાવે છે, પણ સ્ત્રીજાતિના સ્વતંત્ર બળને પ્રકટાવવાનો પૂર્ણ યોગ જાગ્યો નથી. સ્ત્રીજાતિમાં રહેલાં સ્વતંત્ર બળ જ્યારે અપૂર્વ પ્રમાણમાં પ્રકટ થશે ત્યારે તેઓ વિશ્વમાં એક અદ્વિતીય વ્યક્તિરૂપે જણાશે. અને ત્યારે જ સમજાશે કે દેશમાં બળ નથી એમ નથી, પણ અત્યંત પ્રમાણમાં છે.

સ્ત્રીજાતિનું સ્વતંત્ર બળ ખીલવાની સાથે પુરુષજાતિમાં પણ અનેક બળ ખીલી ઉઠશે. પુરુષનાં અનેક સામર્થ્યો દબાઇ રહેવામાં સ્ત્રીજાતિનું અજ્ઞાન એ એક મુખ્ય કારણ છે. સ્ત્રીજાતિના અજ્ઞાન અને અકુશલતાને લીધે પુરુષને અનેક નિરુપયોગી કાર્ય કરવાં પડે છે, અને તેવાં કાર્યોમાં તેના બળનો ઘણો ક્ષય થઇ જાય છે. અને તેથી જ્યારે સ્ત્રિઓ તેમના કર્તવ્યને ઉત્તમ પ્રકારે કરી પુરુષજાતિને સહાય આપશે ત્યારે તે પ્રજા ઉન્નતિના ગિરિશૃંગઉપર વિરાજશે, અને આ સૃષ્ટિરૂપ નભોમંડલમાં સૂર્ય અને ચંદ્રસમાન દીપ્તિને પ્રસારશે.

ઇતર દેશકરતાં આ દેશમાં સ્ત્રીજાતિ વિશેષ લાભ પ્રકટાવી શકે એમ છે. કારણ કે ઇતર દેશની સ્ત્રિઓ પોતાના કર્તવ્યને જે રૂપમાં સમજે છે, તેના કરતાં આ દેશની સ્ત્રિઓ—આર્ય મહિલાઓ—પોતાના કર્તવ્યના અમુક અંશો વધારે સારી રીતે સમજે છે. અને તેમાં પણ સ્ત્રીજાતિનાં અલંકારરૂપ પતિભક્તિ, પતિસેવા, પતિપરાયણતા, અને સ્વલ્પમાં કહીએ તો સર્વ પ્રકારનો પતિભાવ તેમના અંતઃકરણમાં બહુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે સ્થ-

પાપે છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં પણ એનો મોટે ભાગે દુષ્કાળ છે. પતિની આજ્ઞા ઉઠાવવામાં અને પતિને અનુસરવામાં આ દેશની સ્ત્રિઓ પૂર્વથી પ્રથમ પંક્તિએ જ વિરાજી છે.

અને એ ગુણ તે તેમનામાં મોટામાં મોટો ગુણ છે. જ્યારે આવો મોટામાં મોટો ગુણ તેમને પ્રાપ્તસરખો છે, તો પછી તેઓને જો યોગ્યરીતે કેળવવામાં આવે તો તેઓ ઇતર ગુણો શા માટે સિદ્ધ ન કરે ? આ દેશની પૂર્વની સ્ત્રિઓ સર્વ પ્રકારના ગુણને ધારણ કરનાર હતી, તો તેની પ્રજારૂપ આજની સ્ત્રીજાતિ શામાટે તેવા ગુણયુક્ત થઇ ન રહે ? અવશ્ય થાય.

પરંતુ આજકાલ મનુષ્યસમાજમાં બે અંત્યના વિચારો ચાલતા જોવામાં આવે છે. એક સ્ત્રીજાતિને કેવળ અધમ અને નિંદ્યરૂપે માને છે. જ્યારે બીજો વર્ગ સ્ત્રીના અત્યંત માહાત્મ્યને પ્રકટાવતો જણાય છે. પરંતુ તે ઉભય વર્ગમાંથી કોઇએ પણ સ્ત્રીજાતિના વાસ્તવ હાર્દને-રહસ્યને-જાણવાને માટે ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કર્યો હોય છે. અને તે જાણ્યાવિના એ બંને પ્રકારના નિર્ણય કરનાર મનુષ્યો ભૂલે છે. સ્ત્રીજાતિની ક્યાં મહત્તા છે, ક્યાં તેમની પ્રધાનતા છે, શેમાં તેમના સામર્થ્યોની અધિક અપેક્ષા છે અને તેમનામાં કયું બળ સવિશેષ છે, એ જ્યાં સુધી નથી જાણ્યું ત્યાંસુધી તેમની કરેલી નિંદા અથવા સ્તુતિ કાંઇ પણ યથાર્થ લાભને પ્રકટાવતાં નથી.

જગતમાં સર્વ અંશે પુરુષ જેમ મુખ્ય નથી, તેમ સ્ત્રી પણ નથી. તેમ જ કેવલ સ્ત્રીજાતિ જ અધમ છે અને પુરુષ ઉત્તમ છે, સ્ત્રી પ્રધાન છે અને પુરુષ ગૌણ છે, એવું પણ નથી. પરંતુ પ્રત્યેક ગૌણ અને પ્રત્યેક મુખ્ય છે. કોઈ કાર્યમાં સ્ત્રી ગૌણ છે તો પુરુષ મુખ્ય છે. અને કોઇમાં સ્ત્રી મુખ્ય છે તો પુરુષ ગૌણ છે. અને આ પ્રકારનો ભેદ હોવાથી જ એ ઉભયનો શરીર, મન તથા આત્માના પ્રદેશમાં યોગ્ય પ્રમાણપૂર્વક સંયોગ હોવાની અગત્ય છે.

જ્યાં પુરુષની પ્રધાનતા હોવી ઘટે ત્યાં પુરુષ પ્રધાનરૂપે રહે અને સ્ત્રી ગૌણપણે રહે અને જ્યાં સ્ત્રીની પ્રધાનતા હોવી જોઇએ ત્યાં પુરુષ પોતાની ગૌણતા સ્વીકારી તે રૂપે પ્રવૃત્તિ કરે તો તે સમાજ સર્વોત્તમ હિતને બહુ અલ્પ સમયમાં પામી શકે એમ છે. પરંતુ તકરાર આ જ જગાએ થાય છે. પણ તેમ ન થાય અને પ્રત્યેક પોતાના અધિકારને ઉત્તમ પ્રકારે જાણે અને તે પ્રકારે વર્તે એ જ કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે.

પ્રિય વાચકો ! આ કર્તવ્યને સ્વીકારો. બલ દેશમાં અને દેશમાં જ છે. ફુલ વૃક્ષમાં અને વૃક્ષમાં જ છે. તેને પ્રકટાવવાનો યત્ન કરો. રત્ન ખાણમાં અને ખાણમાં જ છે. તેને ખોળી કહાડવા યત્ન કરો. ભંડાર ઘરમાં અને ઘરમાં જ છે. તેને શોધી લેવા મહેનત કરો.

સ્ત્રીજાતિમાં રહેલા બળને પ્રકટાવવામાં પુરુષે આડે ન આવતાં સહાય કરવાની છે, તેમને ઉત્તેજન આપવાનું છે, તેમને તે માર્ગે દોરવાનાં છે. પુરુષે સ્ત્રીજાતિના બલની ઉપેક્ષા કરવાની અગત્ય નથી, પણ તેને ખીલવવાની અગત્ય છે. અને તેને પ્રિય બધુઓ ! તમે જ કરી શકો એમ છે.

બે ભેદ.

નિર્વેદવાદી (Pessimist) તેના કરવાના કામમાં ઘણો કઢંગો અને ભુલભુલામણીવાળો માર્ગ લે છે, અથવા સીધીભાઈના કાનના જેવો નકામી બમણી મહેનત આપનારો એવો ગોળગોળ માર્ગ તેને જડી આવે છે. કારણ તેનું ચિત્ત હંમેશાં એવા કઢંગા માર્ગમાં જ રમ્યા કરતું હોય છે. અનિર્વેદવાદી (Ohtimist) હમેશાં સૌથી સરળ માર્ગ લે છે, અને તેનું જે લક્ષ્યસ્થાન હોય છે ત્યાં જ તેને દોરી જનાર હોય છે. કારણ કે તેનું ચિત્ત હમેશાં લક્ષ્યઉપર જ વળગેલું રહ્યા કરે છે.

*　　*　　*　　*

નિર્વેદવાદી અંધકારમય, કંપારી આણનાર અને ફલદ્રુપ ન હોય એવા જગતમાં રહે છે, કેમકે તેણે વિચારમાં, કલ્પનામાં, નિશ્ચયોમાં, ચિંતનમાં, દષ્ટિમાં અને કહેવામાં, એવું જ જગત્ રચેલું હોય છે. અનિર્વેદવાદી પ્રકાશમય, બળ (ગરમી,) આપનાર અને ફલદ્રુપ જગત્માં રહે છે. આરંભમાં કદાપિ તે તેનું માનસિક જગત્ હોય છે, પણ સમય જતાં અને એ જ માનસિક જગત્માં દઢ રહેતાં, તે સ્થૂલ જગત્ પણ એવા જ પ્રકારનું ઉપજાવી શકે છે. તેને સ્થૂલ જગત્માં જેવા થવું હોય છે, તેવો જ તે આંતર જગતમાં રહે છે. તેના આંતર જગત્ની વિચાર, કલ્પના, નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ, ચિંતન, સંકલ્પ એ વગેરે ભૂમિ છે.

*　　*　　*　　*

નિર્વેદવાદી અસત્ની સાથે ઝુંબેસ ચલાવે છે, અને પ્રકાશતરફ વળ્યા વિના જ અંધકારને ઉસેડી કાઢવા મથે છે; અર્થાત્ સુખના સ્થાનતરફ ગતિ કર્યાવિના જ દુઃખને દૂર કરવા મથે છે. પણ સુખ અને દુઃખશિવાય ત્રીજી કોઇ સ્થિતિ ન હોવાથી જ્યાંસુધી તે દુઃખને છોડતો નથી ત્યાંસુધી તે સુખમાં આવી શકતો નથી. એ નિર્વેદવાદી સત્યના બળને વધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે જાણે છે કે જ્યારે સત્ય પૂરેપૂરૂં બળવાન્ થશે ત્યારે અસત્નો સલાહથી અને શાંતિમયો અંત આવી જશે સત્ય એ સદ્‌ગુણો છે. સામાન્ય સદ્‌ગુણો નહિ, પણ સચેતન સદ્‌ગુણો છે, અને અસત્ એ અંધકાર, દુઃખ અથવા દુર્ગુણ છે.

*　　*　　*　　*

અનિર્વેદવાદી એ નિર્માતા બળ (Building force) છે. નિર્વેદવાદી એ પ્રગતિ-આગળ વૃદ્ધિ-ના માર્ગમાં એક મોટા વિઘ્નરૂપ છે. અનિર્વેદવાદીને તે નિશ્ચયનો ઉત્તમ બદલો મળ્યા કરે છે અને તેથી તે અનિર્વેદવાદમાં વધારે અને વધારે દઢ થતો જાય છે. નિર્વેદવાદીને નથી મળતો અને તેમ છતાં પણ બીજે માર્ગે વળવા તેની આંખ ઉઘડતી નથી. તે અનિર્વેદવાદમાં જ વધારે હઠીલો થતો જાય છે. તે જ પ્રમાણે અનિર્વેદવાદીને જ્યારે નિત્ય સુદિના દિવસો આવે છે, (વૃદ્ધિ થતી હોય છે) ત્યારે નિર્વેદવાદીને વદીના દિવસો આવે છે. (ક્ષય થતો હોય છે) અને તેથી પરિણામે અનિર્વેદવાદી પૂર્ણિમાની રમણીય અને અમૂલ્ય રાત્રિને જુએ છે, જ્યારે નિર્વેદવાદી ઘોર, ભયાનક અને અંધારી અમાવાસ્યાની રાત્રિને જુએ છે.

*　　*　　*　　*

નિર્વેદવાદી તેના આગળ વધવાના માર્ગમાં તેની મેળે જ આડખીલી નાંખીને આગળ વધતો અટકે છે. તેના શરીરમાં રહેલા દરેક બળઉપર તે કરવત ચલાવીને તેનો વિનાશ કરતો જાય છે. અને તેની ક્રિયાની સૃષ્ટિ જે નંદનવનસરખી નવપલ્લવિત હરિયાળી અને ફલદ્રુપ તથા સુવાસિત હોવી જોઈએ, તેને બદલે ઉકરડાસરખી હોય છે. અનિર્વેદવાદી તેનામાં જે કંઇ હોય છે તે સઘળાને સારામાં વાળે છે, અને તેથી તે દરેક પ્રસંગમાં સર્વોત્તમ પરિણામનું ઇનામ ખેંચી જાય છે.

श्री योगसार.

(અનુસંધાન ૨૬ મા વર્ષના પૃષ્ઠ ૩૦૨ થી.)

(૧) असदकरणात्—જે કાર્યકારણની અવસ્થાવિશેષ નહિ હોય અને કાર્યનો પૂર્વે અભાવ હોય અને એ અભાવમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો તે યોગ્ય નથી, કેમકે નીલત્વરૂપમાં પીતત્વનો અભાવ છે તો એ અભાવમાંથી પીતત્વ કોઇ પણ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન કરી શકાતું નથી. જે અસત્ છે તે સદા અસત્ જ રહે છે. વંધ્યાપુત્ર અસત્ છે તો એની ઉત્પત્તિ કારણના વ્યાપારથી થઇ શકતી નથી. તેથી પ્રથમ દોષ એ જ છે કે જો કાર્ય અસત્ હોય તો એ કદાપિ સત્ થઇ શકે નહિ. તેથી જેમ કારકના વ્યાપારથી પછી કાર્ય સત્ થાય છે તેમ કારકવ્યાપારપૂર્વે પણ એ સત્ જ હોય છે. તિલમાં તૈલ છે તો તેની કારકવ્યાપારથી અભિવ્યક્તિ કરાય છે. રેતીમાં તૈલ નથી તો રેતીમાંથી કોઇ પણ પ્રકારના કારકવ્યાપારથી તૈલ કાઢી શકાતું નથી.

(૨) उपादानग्रहणात्—ઉપાદાન એટલે ઉપાદાનકારણ અને તેનું ગ્રહણ એટલે તેનો સંબંધ. કારણસાથે કાર્યનો સંબંધ છે તેથી કાર્ય સત્ છે એમ માનવું જોઇએ. જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણથી સંબદ્ધ જ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ કાર્યસાથે જે કારણ સંબંધવાળું હોય છે તે જ કારણ તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જો તિલ તૈલસાથે સંબંધવાળાં હોવાથી તિલ તૈલને ઉત્પન્ન કરી શકે છે, મૃત્તિકા ઘટસાથે સંબંધવાળી હોવાથી મૃત્તિકા ઘટને ઉત્પન્ન કરી શકે છે; મૃત્તિકાનો સંબંધ તૈલસાથે નહિ હોવાથી અને તિલનો સંબંધ ઘટસાથે નહિ હોવાથી મૃત્તિકામાંથી તૈલ થતું નથી અને તિલમાંથી ઘટ થતો નથી. તાત્પર્ય કે આ વિશ્વમાં આપણે વિવિધ કાર્યોનાં વિવિધ ઉપાદાનકારણ જોઇએ છે. ઘટની ઇચ્છાવાળો મૃત્તિકાનું જ ગ્રહણ કરે છે, તૈલની ઇચ્છાવાળો તિલનું જ ગ્રહણ કરે છે, દધિની ઇચ્છાવાળો દુધનું ગ્રહણ કરે છે. અસત્કાર્યવાદ સ્વીકારીએ-કાર્ય ઉત્પત્તિપૂર્વે અસત્ છે અને સ્વીકારીએ-તો પ્રતિનિયત પ્રવૃત્તિ ઉપપત્તિવિનાની ઠરે છે. કાર્ય જે કારણસાથે સંબંધવાળું હોય તે કાર્યની ઉત્પત્તિમાટે તે કારણનું ગ્રહણ કરવું પડે એ યોગ્ય છે, પણ તેમ હોય તો કાર્ય સત્ હોવું જોઇએ, કેમકે જે પદાર્થ અસત્ છે તેનો સંબંધ કદાપિ થતો નથી. સંબંધ એ ભાવરૂપ ધર્મ છે અને એ ધર્મનો આશ્રય જે હોય તે સત્ હોવો જોઇએ. અસત્ પદાર્થ ભાવરૂપ ધર્મનો આશ્રય કોઇ સ્થળે દેખાતો નથી. હવે જો એમ કહો કે સંબંધવિના જ કારણમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ કારણથી અસંબદ્ધ જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તો જેમ ઘટનો મૃત્તિકાસાથે સંબંધ નથી તે જ પ્રમાણે દધિ, તિલ આદિ સર્વ પદાર્થસાથે સંબંધ નથી. તેથી જેમ મૃત્તિકાસાથે સંબંધવિના પણ ઘટ મૃત્તિકામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે દુધસાથે પણ સંબંધ નથી તો દુધમાંથી પણ ઘટ થવો જોઇએ અને તે જ હેતુથી તિલમાંથી પણ ઘટ થવો જોઇએ; કારણ કે ઘટનો અભાવ જેવો મૃત્તિકામાં છે તેવો જ દુધ,

તિલઆદિમાં પણ સમાન છે. અને આ રીતે સર્વ પદાર્થનો સર્વમાંથી સંભવ થવો જોઇએ પણ તેમ નથી (૩) **सर्व संभवाभावात्**-સર્વમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેથી કાર્યનો કારણસાથે સંબંધ છે એ સ્વીકારવું જોઇએ.

સાંખ્ય વૃદ્ધો કહે છે કે **असत्त्वान्नास्ति संबन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः । असंबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥** જો કાર્ય ઉત્પત્તિપૂર્વે અસત્ હોય તો તેનાં કારણો તો સત્ત્વસત્તાવાળાં છે અને તેની સાથે અસત્ કાર્યનો સંબધ થાય નહિ અને કાર્યનો કારણસાથે સંબંધવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ જે માને છે તેના મતમાં અમુક કાર્યમાટે અમુક કારણનું જ ગ્રહણ કરવું ઇત્યાદિ જે પ્રતિનિયત પ્રવૃત્તિ લોકમાં દેખાય છે તેની વ્યવસ્થા થઇ શકે તેમ નથી જો કોઇ આની સામે એવું જણાવે કે કાર્ય અસત્ છતાં અમુક કારણ અમુક કાર્યની જ ઉત્પત્તિ કરી શકે કેમકે તેમ કરવા તેની શક્તિ છે અર્થાત્ જે કારણની શક્તિ જે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની હોય તે જ કાર્યને તે કારણ ઉત્પન્ન કરી શકે એ પ્રમાણે કારણનિષ્ઠ શક્તિ માનવાથી વ્યવસ્થા થઈ શકે છે તો ત્યાં સાંખ્યશાસ્ત્ર ઉત્તર આપે છે કે (૪) **शक्तस्य शक्यकरणात्** એ હેતુથી સાંખ્યશાસ્ત્ર એ પૂછે છે કે એ શક્તિ ભલે કારણનિષ્ઠ માનીએ તોપણ એ શક્તિનો કાર્યસાથે કોઇ સંબંધ છે નહિ ? જો સંબંધ છે એમ માનો તો કાર્ય અસત્ છે અને શક્તિ સત્ પદાર્થ છે. એ બેનો સંબંધ કેવી રીતે થઇ શકે ? તાત્પર્ય કે શક્તિનો કાર્યસાથે સંબંધ માનવા કાર્ય સત્ છે એમ માનવું જોઇએ. જો સંબંધ નથી એ પક્ષ સ્વીકારો તો જેમ દુધરૂપ કારણની શક્તિનો દધિસાથે અસંબંધ છે તેવી જ રીતે ઘટસાથે પણ અસંબંધ છે તો પછી એ શક્તિથી દુધમાંથી દધિની જ ઉત્પત્તિ થાય અને ઘટની નહિ થાય એમ માનવા કોઇ હેતુ રહેતો નથી. ખરૂં જોતાં દૃષ્ટને અનુસાર કલ્પના થાય છે. અને દૃષ્ટમાં તો જે શક્તિવાળું કારણ છે (જે શક્ત કારણ છે) તે જે શક્ય છે, જે એ શક્તિસાથે સંબંધવાળું છે તેને જ ઉત્પન્ન કરતું દેખાય છે. તેથી એ રીતે કાર્ય ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્ છે, એમ માનવું જોઇએ. કારણની શક્તિ તે કારણરૂપ જ છે અને શક્તિના આત્મભૂત કાર્ય છે, તેથી કાર્ય એ વસ્તુતઃ કારણરૂપ જ છે. વળી આ અર્થની સિદ્ધિમાટે ઇતર હેતુ આ છે કે (૫) **कारण भावात्**-તન્તુઓ જ પટરૂપ થાય છે એવી અબાધિત પ્રતીતિ આપણને થાય છે. પટપ્રતિ આપણે જોઇએ છીએ તો આડાઅવળા તન્તુઓ જ દેખાય છે અને એથી અતિરિક્ત પટ એવી કોઈ વસ્તુ પ્રતીત થતી નથી. તે જ પ્રમાણે હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજન એના જેટલા અણુઓ છે તેટલા જ અણુઓ જલમાં દેખાય છે અને આથી કરીને જ એ બે કારણનું જે વજન હોય છે તેથી તલભાર પણ વજન એનાથી થયેલા જલનું વધતું નથી. બીજ જ્યારે વૃક્ષરૂપ થાય છે ત્યારે પણ બીજ પોતામાં રહેલી શક્તિવશાત્ ભૂમિ, જલ અને હવામાંથી વિવિધ અણુઓને ખેચે છે અને તેથી જ મોટા વૃક્ષરૂપ થઇ રહે છે. અહિં પણ એ કારણભૂત તે બીજ, ભૂમિ, જલ અને હવાના અણુઓકરતાં તલભાર પણ વૃક્ષનું વજન અધિક હોતું નથી. તેમજ બીજ જ વૃક્ષરૂપ થયેલું છે એ આપણને પ્રતીતિ થાય છે. આ જ પ્રમાણે રેતસ્માંથી શરીર થાય છે ત્યારે કારણ અને કાર્યના પ્રમાણમાં ફેર દેખાય છે. પણ તે ફેર બીજા અણુઓ તેમાં વધવાથી થાય છે તેથી જેમ રેતસ્ અ-

રીરનું ઉપાદાન કારણ છે તે જ પ્રમાણે છે રેતસ્વડે આકર્ષાઈ આવેલા અણુઓ પણ શરીરના કારણરૂપ જ છે. અને એ કારણભૂત અણુઓનું વજન અને શરીરનું વજન એક જ હોય છે. એ કારણભૂત અણુઓ જ અમુક રચનામાં ગોઠવાયેલા શરીરરૂપ છે એ આપણને જણાય છે. તેથી સર્વત્ર જોતાં કાર્ય કારણરૂપ જ દેખાય છે અને તેથી સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે કે કારણથી કાર્ય જૂદું નથી, કારણ એ કાર્યની ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્ છે તેથી કાર્ય પણ કારણરૂપ જ હોવાથી ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્ છે. વળી આ જ અર્થની સિદ્ધિ આ અનુમાનોથી પણ થાય છેઃ—આપણે જોઇએ છીએ કે અશ્વ અને ગાય એ બંને ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુ છે અને તેમાં અશ્વ ગાયનો ધર્મ નથી અને ગાય અશ્વનો ધર્મ નથી. ઘટ અને કડું એ બંને ભિન્ન વસ્તુ છે અને તેમાંથી કોઇ એકબીજાના ધર્મરૂપ નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્યાં વસ્તુઓનો ભેદ હોય છે ત્યાં તે એકબીજાના ધર્મરૂપ હોતી નથી. પટ એ તન્તુનો ધર્મ છે તેથી પટ અને તન્તુ એ બંને ભિન્ન વસ્તુઓ નહિ હોવી ઘટે પણ એક જ હોવાં જોઇએ. વળી અશ્વ અને ગાય, ઘટ અને કડું ઇત્યાદિ જે ભિન્ન વસ્તુઓ છે તેમાં એકબીજાનું ઉપાદાન કારણ નથી અને બીજું તેનું ઉપાદેય કાર્ય નથી, અર્થાત્ જ્યાં વસ્તુઓનો ભેદ હોય છે ત્યાં તે બેની વચ્ચે ઉપાદાનોપાદેયસંબંધ હોતો નથી. પટ અને તન્તુવચ્ચે એ જાતનો સંબંધ છે તેથી તે પટ તન્તુથી ભિન્ન વસ્તુ નહિ હોઇ શકે. જે જે ભિન્ન વસ્તુઓ હોય છે તેમની વચ્ચે સંયોગ થઇ શકે છે અર્થાત્ સંયોગની પ્રાપ્તિ જ હોતી નથી. ઘટ અને જલ એ બંને ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુ છે તો તેનો સંયોગ થાય છે. હિમાલય અને વંધ્યા એ બે પર્વત ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે રહેલા છે અને તેમના સંયોગનો સંભવ આવતો નથી. પટ અને તન્તુ એમાં એ બંનેનો અભાવ છે. પટ અને તન્તુ એ બંને એક પ્રદેશમાં જ છે તેથી એમાં સંયોગની પ્રાપ્તિ છે છતાં સંયોગ બેની વચ્ચે નથી. તેથી પટ એ તન્તુથી ભિન્ન વસ્તુ નથી. વળી પુસ્તક અને કપડું એ બંને ભિન્ન વસ્તુઓ છે તો એ બંનેને સાથે મિશ્રિત કરીએ છીએ, પુસ્તકના ઉપર કપડું વીંટાળીએ છીએ ત્યારે એ મિશ્રિત વસ્તુનું ગુરુત્વ (વજન) પ્રત્યેકના ગુરુત્વકરતાં અધિક થાય છે. તેથી એ નિયમ જણાય છે કે જ્યાં વસ્તુનો ભેદ છે ત્યાં તે બે વસ્તુનું સામટું ગુરુત્વ પ્રત્યેકના ગુરુત્વકરતાં વધે છે. પટને જોખવામાં આવે છે તો એનું વજન તન્તુના વજનકરતાં વધારે થતું નથી. તન્તુનું વજન પ્રથમ લઇએ અને પછી પટ અને તન્તુ એ બંનેનું વજન ભેગું લઇએ તો તન્તુનું વજન અને એ બંને સરખાં જ થઇ રહે છે. તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પટ એ તન્તુથી ભિન્ન વસ્તુ નથી.

આ પ્રમાણે વિવિધ હેતુથી અને પ્રતીતિથી કાર્ય અને કારણનો અભેદ જ જણાય છે. અહિં તમને શંકા થશે કે જો કાર્ય એ કારણરૂપ જ હોય તો કારણમાંથી કાર્ય થાય છે એ વ્યવહાર તથા એ બેની વચ્ચે કાર્યકારણભાવસંબંધ એનું શું? તેમ જ કાર્યથી જે અર્થ સરે તે કારણથી પણ સરવો જોઇએ. ઘટથી જલ લાવવાની ક્રિયા કરી શકાય છે તે મૃત્તિકાથી પણ થવી જોઇએ. શરીરને ઢાંકવાની ક્રિયા પટથી થાય છે તે તન્તુથી પણ થવી જોઇએ કેમકે એ બંને એક છે, પણ તેમ થતું નથી. વળી કાર્ય અને કારણ એક હોય તો તન્તુ એ જ પટ છે તો તન્તુમાંથી પટ વણના વણકર આદિની જરૂર નહિ રહેવી જોઇએ અર્થાત્ કારકોનો વ્યાપાર વ્યર્થ ઠરવો જોઇએ. આ પ્રકારની શંકા આ

પ્રસંગમાં પ્રાપ્ત થાય છે પણ તે ભેદને સાધવા સમર્થ નથી, એ વિશેષ વિચારથી જણાય છે. જેમ કાચબાના શરીરમાંથી તેનાં અંગો બહાર નીકળે છે અને પુનઃ અંદર પ્રવેશે છે અર્થાત્ જેમ અંગોનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થયા કરે છે તેજ પ્રમાણે કાર્ય પણ કારણમાંથી બહાર નીકળે છે અને કારણમાં અંદર પ્રવેશે છે. જ્યારે કાર્ય કારણમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે આપણે કાર્ય ઉત્પન્ન થયુ એમ વ્યવહાર કરીએ છીએ અને જ્યારે કાર્ય પુનઃ કારણમાં શમી જાય છે, કારણાકાર થઇ રહે છે ત્યારે કાર્ય નાશ પામ્યું એમ કહીએ છીએ. પણ એમાં ઉત્પત્તિ કહેવામાં કોઇ અપૂર્વ પદાર્થ અસ્તિત્વમાં આવે છે એમ થતુ નથી અને નષ્ટ થાય છે એમ કહેવામાં તે પદાર્થનો ઉચ્છેદ થઇ જાય છે એમ નથી, માત્ર અભિવ્યક્તિ અને અનભિવ્યક્તિ થયા કરે છે. આથી ઉત્પત્તિ-આદિ વ્યવહારની ઉપપત્તિ થાય છે. આ પ્રકારે કાર્યદશામાં કારણના પ્રતીન થતા ગુણ-ધર્મો જે કારણ દશામાં અભિવ્યક્ત નહોતા તે અભિવ્યક્તિમાં આવવાથી આપણે તેને કાર્ય કહીએ છીએ, અને જે દશામાં એ ગુણધર્મો અભિવ્યક્ત નહોતા તેને કારણ કહીએ છીએ, અર્થાત્ તે બેની વચ્ચે કાર્યકારણસંબંધનો વ્યવહાર કરીએ છીએ. તેથી કાર્યકારણસંબંધ એ અભેદનો, તાદાત્મ્યનો જ બોધક છે અને ભેદનો બોધક નથી. ગુણ-ધર્મોની અભિવ્યક્તિ અને અનભિવ્યક્તિ થવાનું કારણ રચનાવિશેષ છે. જ્યારે એક રીતે કારણની રચના હોય છે ત્યારે તે કારણ કહેવાય છે અને જ્યારે એ જ વસ્તુમાં રચનાનો ભેદ થાય છે ત્યારે તે કાર્ય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી એ રચનાનો ભેદ કરવા કુલાલાદિ કારકનો વ્યાપાર અપેક્ષિત રહે છે. એ કારકોના વ્યાપારને લીધે જ કારણની તે પ્રકારની વ્યવસ્થા થાય છે કે જે વ્યવસ્થામાં તે જ કારણ કાર્યરૂપે પ્રતીત થાય છે. આ રચનાના ભેદને લીધે જ કાર્યથી જે અર્થ સરે છે તે જ અર્થ કારણથી સરતો નથી. દેવદત્ત ઉભો હોય તો ટેનિસ અથવા ક્રિકેટ રમી શકે છે અને એ જ પુરુષ બેઠો હોય તો એનાથી એ બનેમાંથી એક પણ ક્રિયા કરી શકાતી નથી છતાં દેવદત્ત ઉભો હોય અથવા બેઠો હોય તોપણ એક જ છે. ઉભેલો દેવદત્ત અને બેઠેલો દેવદત્ત એ ભિન્ન ભિન્ન પુરુષો નથી. તે જ પ્રમાણે જ્યારે મૃત્તિકરૂપ સ્થિતિ કારણની હોય ત્યારે જલ તેમાં નહી રહી શકે અને ઘટરૂપ સ્થિતિ તેની થાય ત્યારે જળ તેમા રહી શકે છતાં તેટલાથી મૃત્તિકાનો અને ઘટનો ભેદ પડતો નથી. ચાર પુરુષ પૃથક્ પૃથક્ હોય તો કોઇ પણ પાલખી ઉપાડી શકે નહિ પણ જ્યારે ભેગા થાય ત્યારે પાલખી ઉંચકી શકે છતાં તેટલાથી એ ચાર પૃથક્ હોય ત્યારે અને ભેગા થાય ત્યારે તેમનામાં ભેદ થતો નથી. કાર્ય એ કારણની અવસ્થા-વિશેષ હોવાથી એક અવસ્થામાં જે અર્થ સરે તે અન્યમાં ન સરે એ સ્વાભાવિક છે; છતાં તેટલાથી તે વસ્તુ કંઇ બદલાઇ જતી નથી. તેથી સર્વ રીતે વિચારતાં કાર્ય એ કારણથી ભિન્ન નથી અને તેથી કાર્ય ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. આ જ હેતુથી શ્રીમદ્ ભ૦ ગીતામાં કહ્યું છે કે नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः। જે અસત્ છે તેનો સદ્ભાવ કદાપિ થતો નથી અને જે સત્ છે તેનો અભાવ કદાપિ કરાતો નથી. શ્રુતિ પણ कथ असत सज्जायेत–અસતમાંથી સત્ કેવી રીતે થાય એ પ્રકારે અસત્ કાર્યવાદનું ખંડન કરીને सदेव सोम्येदमग्र आसीत्–હે સૌમ્ય! આ ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્ હતું એમ સતકાર્યવાદનું સ્થાપન કરે છે. તેથી સર્વ પ્રમાણોથી સત

કાર્યવાદની જ સિદ્ધિ થાય છે; અર્થાત્ કાર્ય એ કારણથી ભિન્ન વસ્તુ નથી પણ કારણનો જ પરિણામ છે એ પરિણામવાદ જ સિદ્ધ થાય છે[1].

આ કાર્યના કારણથી અભેદના સિદ્ધાન્તપ્રમાણે હવે તમને સ્પષ્ટ સમજાશે કે આ વ્યાકૃત નામરૂપવાળું સમગ્ર વિશ્વ તે પાંચ ભૂતના અણુઓનો પરિણામ છે. પાંચ ભૂતની રચનાવિશેષ છે તેથી પાંચ ભૂતરૂપ જ વસ્તુતઃ છે; પાંચ ભૂત તે પાંચ તન્માત્રાની રચનાવિશેષ માત્ર છે માટે વસ્તુતઃ તન્માત્રારૂપ જ છે. તન્માત્રા અને એકાદશ કરણરૂપ ઇન્દ્રિયો તે ત્રિવિધ અહંકારની રચનાવિશેષમાત્ર છે તેથી વસ્તુતઃ અભિમાનમાત્ર ધર્મવાળા અહંકારરૂપ જ છે; અહંકાર તે મહત્તત્ત્વની રચનારૂપ જ છે તેથી વસ્તુતઃ મહત્તત્ત્વરૂપ જ છે અને મહત્તત્ત્વ તે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોની અવસ્થાવિશેષમાત્ર છે તેથી એ ત્રણગુણરૂપ જ છે. આ જ અર્થે શ્રી પાતંજલ યોગસૂત્રમાં કહેતાં જણાવ્યું છે કે તે व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ ४. १२ ॥–કાલભેદથી અભિવ્યક્ત અને અનભિવ્યક્ત થઇ રહેનાર એટલે અતીત, અનાગત અને વર્તમાનરૂપે થઇ રહેનાર ધર્મો તે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોરૂપ જ છે. આ સૂત્રમાં તે–શબ્દનો અર્થ ધર્મો છે કે જેમના સંબંધમાં ૪. ૧૨ માં સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ ધર્મો જ્યારે વર્તમાન દશામાં હોય છે ત્યારે તે વ્યક્ત કહેવાય છે અને જ્યારે અતીત તથા અનાગત દશામાં હોય છે, ત્યારે તે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. એ ધર્મોમાં મહત્તત્ત્વથી આરંભી ઘટપટાદિ સ્થૂલમાં સ્થૂલ પદાર્થસુધી સર્વનું ગ્રહણ કરવાનું છે, કેમકે ઉપર જણાવ્યું તેમ સર્વ કાર્ય પોતાના કારણના ધર્મરૂપ જ છે. તેથી આ સૂત્રનો એ અર્થ થયો કે વ્યક્ત અને સૂક્ષ્મ એ બે રૂપે રહેનાર મહત્તત્ત્વથી આરંભી સ્થૂલમાં સ્થૂલ પદાર્થોરૂપ સર્વ ધર્મો તે વસ્તુતઃ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રિવિધ દ્રવ્યરૂપ જ છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાર્યનો કારણમાં લય કરતાં, કાર્ય એ કારણની અવસ્થામાત્ર છે, ધર્મમાત્ર છે એ રીતે લયચિંતન કરતાં ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાપર્યન્ત પહોંચાય છે અને એ ત્રણ ગુણોના પરિણામો વિચારતાં સ્થૂલમાં સ્થૂલ અન્નમયીપર્યંત આવી પહોંચાય છે. અહિં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સામ્યાવસ્થાવાળા આ ત્રણ સત્ત્વાદિ ગુણોને પ્રકૃતિસંજ્ઞા આપી છે તે હવે સ્પષ્ટપણે યથાર્થ જણાય તેમ છે, કેમકે એના વિવરણરૂપ જ આખું અનાત્મ વિશ્વ છે. એ પ્રકૃતિને અવ્યક્ત સંજ્ઞા પણ અપાય છે અને તેની અપેક્ષાથી સર્વ પરિણામોને વ્યક્ત કહેવામાં આવે છે. એ બેનું સાધર્મ્ય તથા વૈધર્મ્ય સાંખ્યશાસ્ત્ર આ પ્રમાણે જણાવે છેઃ શ્રી સાંખ્યકારિકામાં જણાવ્યું છે કે—हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥ त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि । व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ ११ ॥ આ કારિકામાં પ્રથમ તો એ કહ્યું કે જે વ્યક્તસંજ્ઞાવાળા વિકારો છે તે હેતુમત્ છે એટલે તેનું કોઇ કોઇ કારણ છે. જેમ પંચભૂતનું તન્માત્રા, તન્માત્રાનું અહંકાર ઇત્યાદિ, એ વ્યક્ત વિનાશી છે એટલે તિરોભાવ પામનાર છે, અવ્યાપિ છે એટલે સર્વને વ્યાપન કરનાર નથી. જે કારણ હોય તે કાર્યમાં વ્યાપી રહે છે, તેથી જે સર્વનું કારણ હોય તે વ્યાપી થઇ શકે પણ વ્યક્તસંજ્ઞાવાળા વિકારો

---

૧. આ સંબંધમાં વિશેષમાટે જુઓ શ્રી મહાકાલ ૩૫.

હોવાથી પરમ કારણરૂપ નહિ હોવાથી એ સર્વ વ્યાપક છે પણ એની સ્થિતિ મર્યાદાવાળી હોય છે. આ વ્યક્તમાં પરિસ્પન્દરૂપ ક્રિયા રહેલી છે, જેમ કે બુદ્ધિઆદિ તે તે દેહને ગ્રહણ કરે છે અને ત્યજે છે અર્થાત્ ગતિઆગતિવાળાં છે. વળી બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો આદિ પ્રતિપુરુષ ભિન્ન ભિન્ન છે. એક પુરુષની બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો જે હોય તેથી ભિન્ન જ બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો બીજા પુરુષનાં હોય છે, તેમ જ ઇતર સર્વ-પાંચ ભૂતાદિ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે તેથી આ વ્યક્તસંજ્ઞાવાળા વિકારો અનેક છે એ સ્પષ્ટ છે. જે કાર્ય હોય તે કારણના ધર્મરૂપ છે તેથી કારણરૂપ વસ્તુતઃ હોવા છતાં ભેદવિવક્ષા કરીએ તો કારણ તેના આશ્રયરૂપ કહી શકાય છે. તે પ્રમાણે આ વ્યક્તસંજ્ઞાવાળા વિકારો પોતપોતાનાં કારણમાં આશ્રિત છે, એ સર્વ મહદાદિ વિકારો પ્રકૃતિના અનુમાન કરાવનાર હોવાથી લિંગરૂપ છે, એના વિભાગ થઇ શકે છે એવું પૃથક્કરણ થઇ શકે છે તથા પરસ્પર સંયોગને પામી શકે છે તેથી સાવયવ છે. વળી એ સર્વ પરતન્ત્ર છે એટલે અન્યની અપેક્ષા રાખનાર છે. મહત્તત્ત્વમાંથી અહંકારની ઉત્પત્તિ કરવી હોય ત્યારે પ્રકૃતિના સાહાય્યની [1]અપેક્ષા રહે છે. પ્રકૃતિપૂરણ જો બુદ્ધિને થતું નથી તો એ અહંકારને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. તે જ પ્રમાણે અહંકારઆદિ સર્વ વિકારો પોતાનાં કાર્ય કરવામાં પ્રકૃતિની સહાયની અપેક્ષા રાખે છે. આ પ્રકારનું વ્યક્ત છે અને પ્રકૃતિ અથવા અવ્યક્ત તે આથી વિપરીત સ્વરૂપવાળી છે કેમકે એનો કોઇ હેતુ નથી, એ જાતે જ સર્વના હેતુરૂપ છે, નિત્ય છે, કારણ કે સદાસર્વદા અસ્તિત્વમાં રહેછે (એ પરિણામિ નિત્ય છે), સર્વના કારણરૂપ હોવાથી સર્વ અનાત્મ પદાર્થમાત્રમાં વ્યાપી રહેલી છે, પરિણામરૂપ ક્રિયા એને છે પણ ગતિઆગતિરૂપ ક્રિયા એને નહિ હોવાથી એ નિષ્ક્રિય છે, અનાશ્રિત છે, અલિંગ છે, અવયવરહિત છે અને પરિણામ પામવામાં કોઇની અપેક્ષા નહિ હોવાથી એ સ્વતન્ત્ર છે. આ પ્રમાણે વ્યક્ત અને અવ્યક્તની વિલક્ષણતા છે.

હવે એ બંનેનું સાધર્મ્ય અથવા સાદૃશ્ય આ પ્રમાણે છેઃ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એ બંને સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણરૂપ છે અર્થાત્ ત્રિગુણરૂપ છે. જેમ પ્રકૃતિ પોતાથી વિવેક કરવા અસમર્થ છે, તેમ બુદ્ધિ આદિ સર્વ પણ પોતાનું ભિન્નપણું જાણવા અસમર્થ છે તેથી ઉભય વિવેકહીન છે અર્થાત્ અવિવેકી છે. એ સર્વ જ્ઞાનના વિષયરૂપ થાય છે, જણાય છે તેથી વિષયરૂપ છે અર્થાત્ દૃશ્ય છે અને એ સર્વ પુરુષોમાટે સાધારણ છે, સર્વ પુરુષોને સાધારણ રીતે દૃશ્ય થાય છે, કોઇ એક પુરુષના જ દૃશ્યરૂપ નથી તેથી એ સાધારણ છે અર્થાત્ સામાન્ય છે, ચેતનાવિનાનાં હોવાથી અચેતન છે, સર્વ પરિણામ પામનાર છે તેથી પ્રસવરૂપ ધર્મવાળાં છે. આ પ્રમાણે એ બંનેનાં સમાન ગુણો છે અને આગળ કહેવામાં આવશે તેમ પુરુષ આ ઉભયથી વિલક્ષણ ધર્મવાળો છે.

(અપૂર્ણ.)

---

[1] આ પ્રકૃતિની સાહાય્યનું આગળ વિસ્તારથી વર્ણન આવનાર છે તેથી અત્ર વિસ્તાર કર્યો નથી. એને યોગશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિપૂરણ નામ આપવામાં આવે છે.

सच्चिंतनमाला.

જીવન બે પ્રકારથી ગાળી શકાય છે: ૧ દૃષ્ટરીતે અને ૨ અદૃષ્ટરીતે; અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એક બાહ્યરૂપમાં અને બીજું આંતર રૂપમાં. બાહ્ય જીવન ગાળવામાં અનેક સ્થૂલ સાધનોની અને તેને અનુકૂલ વિવિધ પ્રકારની પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે. તેથી તેવાં સાધનો અને પરિસ્થિતિ તમને ન પ્રાપ્ત હોય તો બાહ્યજીવનને અમુક ઉચ્ચ પ્રકારનું અથવા વૈભવી કે દબદબાભર્યું ગાળવાની લેશ પણ સ્પૃહ કરશો નહિ. બહારનું જીવન જ એવી રીતે ગાળવાથી તમારા જીવનના ઉંડાણમાં તમને વાસ્તવ આનંદ નહિ રહે. તમને બાહ્યજીવનનાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં સાધનો પ્રાપ્ત ન હોય તો તેથી લેશ પણ નિરાશ ન થશો. અદૃષ્ટ જીવન અથવા આંતર જીવનમાં તમે જેવી ભવ્યતા, જેવી સુંદરતા, જેવી અનુપમતા લાવવા-ઉપજાવવા-ધારશો તેવી લાવી શકવા-ઉપજાવી શકવા-તમે સમર્થ છો. વસ્તુતઃ બાહ્યજીવનમાટે જોઇતા મૂલ્યવાન્ પદાર્થોને આંતરજીવનને માટે અગત્યની સામગ્રીસાથે કશો જ સંબંધ નથી. અને તેથી આંતર જીવનમાં ગમે તેવી દિવ્યતા લાવવી હશે તો બાહ્યજીવનમાટેની કોઇ પણ સામગ્રી તમને પ્રાપ્ત નહિ તો પણ નિઃશંકપણે તમે લાવી શકશો.

તમારાથી ગાળી શકાય એવા ઉત્તમ પ્રકારથી તમે તમારૂં આંતર જીવન ગાળો, આંતર જીવનને દેદીપ્યમાન કરનાર જે જે સદ્ગુણો હોય તે તે સદ્ગુણોને તમે ફાવે તેટલા પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરો. ઘાસની ઝુંપડીમાં વ્યતીત થતું તમારૂં બાહ્યજીવન, તમારા આંતર જીવનને ત્રિલોકના નરપતિના મહાલયમાં મહાલવામાં લેશ પણ પ્રતિબંધક થઈ પડે તેમ નથી. બાહ્ય જીવનના ઠાઠનો પરિત્યાગ કરો, એ મૂર્તિ નથી પણ છાયા છે; જ્યાં મૂર્તિ પ્રકટશે ત્યાં એ છાયાની પેઠે અવશ્ય પ્રકટ્યા વિના નહિ રહે. મૂર્તિ એ આંતર જીવન છે, તેને પ્રથમ પ્રકટાવો.

દૃષ્ટજીવન અથવા બાહ્યજીવનને શોભાવવાનો અને તેદ્વારા અન્યઉપર તમારો પ્રતાપ પાડવાનો જે પ્રયત્ન તમે કરો છો, અને તેમાં જેટલો કાળક્ષેપ કરો છો, તેના કરતાં ઓછા સમયમાં અને ઓછા પ્રયત્નમાં જો તમે યોગ્યરીતે વર્તશો તો તમારા અદૃષ્ટ અથવા આંતર જીવનને અત્યંત શોભાયમાન અને અત્યંત પ્રતાપમય કરી મૂકશો. બાહ્યજીવનથી તમે મૂલ્યવાન્ ગણાવામાં, તમારૂં જેટલું મૂલ્ય અંકાય છે, તેનો મોટો ભાગ બાહ્યસાધનો જ કારણરૂપ છે. તમારી પાસે કરોડ રૂપૈયા છે માટે તમે કોટ્યાધિપતિ છો, એ રૂપૈયા જતા રહેતાં તમે કોડીના પણ નથી. ત્યારે કોટ્યધિપતિતરીકે તમારી જે ગણના થાય છે તેનો લગભગ બધો જ ભાગ રૂપૈયા જ હેતુરૂપ છે, નહિ કે તમે અને તેથી જગતમાં તમારૂં મૂલ્ય તો કશું જ નથી, માત્ર તમને પ્રાપ્ત સ્થૂલ સાધનોનું જ છે.

તો આવા મૂલ્યરહિત તમારે ગણાઇને સંતોષ પામવાનું શું તમને સારૂં લાગે છે ?

તમારૂં આંતરજીવન જો અત્યંત ભવ્ય હશે, અને તેનું જેટલું મૂલ્ય જગતમાં અંકાશે એ તમારૂં પોતાનું જ સ્વતંત્ર મૂલ્ય છે એમ જાણજો. એ મૂલ્યથી તમે સર્વત્ર સંપત્તિસંપન્ન ગણાશો. અને એ સંપત્તિવાળી તમારી મૂર્તિ જ્યાં ઘડાશે કે તત્કાળ તેની છાયારૂપે સ્થૂલ જીવન સંપત્તિવાળું અને ઉત્કૃષ્ટ થતું જશે.

અદષ્ટ જીવનને ઉચ્ચ કરવામાં તમારા પોતાના સ્વતંત્ર બળની જ મુખ્ય જરૂર છે. અને બાહ્ય જીવનને ઉચ્ચ કરવામાં અન્યના બળની વિશેષ અપેક્ષા રહે છે. અન્યનું બળ આપણને ત્યારે જ મળે છે કે જ્યારે આપણામાં કંઈ સ્વતંત્ર બળ હોય છે. સામો મનુષ્ય આવીને તમને ત્યારે જ રૂપૈયા ધીરે છે કે જ્યારે તમારી પોતાની પાસે સ્વતંત્ર રૂપૈયા છે એમ તે જાણે છે; આથી બહારનાં સાધનોવગેરેમાટે તમારી પાસે જો સ્વ-તંત્ર બળ નથી તો તે મળવાં કઠિન થઇ પડે છે. માટે તે પ્રયત્ન કરવાનો પ્રથમ પડતો મૂકો. જેમાં અન્ય મનુષ્યોના બળની જરૂર નથી, પણ તમારા પોતાના સ્વતંત્ર બળની જરૂર છે એવા પ્રયત્નને પ્રથમ આદર આપો. અવશ્ય, આંતર જીવનને બહુ મૂલ્યવાળું કરવામાં બહારના કોઇ કોઇ પુરુષોની સહાયની અપેક્ષા રહે છે, પરંતુ તે પ્રાપ્ત થવી બહુ સુગમ છે. કારણ કે તેવા મહાપુરુષો એ સહાયને કશા પણ બદલાની આશા રાખ્યાવિના જેને તેને આપવાને તત્પર હોય છે. અને તેથી તેવી સહાય તમે સુગમપણે પામી શકો એમ છે.

અદષ્ટ જીવનને કેવું કરવું તેનો સંપૂર્ણ આધાર તમારા પોતાના ઉપર જ છે. તેમાં પ્રતિબંધક બહારની કોઇ પણ વસ્તુ નથી. અને તેમાં જે કંઇ પ્રતિબંધક થઇ પડે તેને દૂર કરવા તમે સ્વતંત્રપણે સમર્થ છો. એ પ્રતિબંધોસામે યુદ્ધ કરવા કોઇ બીજા મનુષ્યોને આમંત્રણ કરવાની જરૂર નથી કે તોપના કારખાનામાં તોપો ઘડાવવાનો 'ઑર્ડર' આ-પવાનો નથી. તમે ઘરના ખુણે બેઠા બેઠા એકલા જ તે પ્રતિબંધોનો ક્ષય કરી શકો એમ છે.

જેમણે જેમણે આવા પ્રતિબંધોનો ક્ષય કર્યો છે તેમણે એકલાએ જ કર્યો છે. તેમને બીજા મનુષ્યોની જરૂર નથી પડતી એટલું જ નહિ પણ બીજાં બહારનાં સાધનોની પણ જરૂર નથી પડતી. એથી ઉલટું બહારનાં સાધનો અને અન્ય મનુષ્યોનો મોટે ભાગે પરિ-ત્યાગ કરવો પડે છે. આમ હોવાથી જ તે કાર્ય તમે ધારો એટલું ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકો એમ છે. સ્થૂલ અથવા બાહ્ય સાધનો અને પરિસ્થિતિને રચવામાં અને તેનાદ્વારા સહાય લેવામાં તમારા પોતાના બળનો અત્યંત વ્યય થાય છે, અને તેથી એ સાધનોનો જ્યાં ઉપયોગ નથી હોતો ત્યાં તમારા તે બળનો સંયમ રહેવાથી બીજી દિશામાં તમારા તે બળને સારી રીતે વાળી શકો છો.

અદષ્ટ પ્રકારે ગળાતા તમારા જીવનને ઉત્કૃષ્ટ કરવા માટે જે આંતર સામગ્રીની જરૂર છે તે તમને પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત છે. પરંતુ તે જણાવાને માટે જે દૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે તે તમને હાલ પ્રાપ્ત ન હોવાથી જ તમે પોતે તમને પોતાને તે સામગ્રીથી રહિત માનો છો.

એ સામગ્રી તમારા પોતાના જ અંતરમાં છે, અને તે અત્યંત પ્રમાણમાં છે. એક ડબ્બીમાં બીજી ડબ્બી અને બીજી ડબ્બીમાં ત્રીજી ડબ્બી એમ ડબ્બીઓની પરંપરા એક જ મોટા ડબ્બામાં હોય છે એવા ડબ્બા તમે જોયા છે ને? ઉપરથી જોતાં એક જ ડબ્બો દેખાય, પણ એક એકની અંદર જેમ એક એક ડબ્બી રહેલી હોય છે, તેમ મનુષ્યની આંતર સામગ્રીમાં છે. ઉપરથી જોતાં મનુષ્યને એમ લાગે છે કે મારામાં અમુક નાની સામગ્રી જ છે. પણ જ્યારે તે તેનો ઉપયોગ કરે છે, અને એ પ્રકારે એ સામગ્રીરૂપ ડબ્બીને ઉઘાડે છે, ત્યારે તેને જણાય છે કે તેની જ અંદર બીજી નવીન સામગ્રીરૂપ ડબ્બી તૈયાર જ છે. આવીરીતે જેમ જેમ તે એક એક સામગ્રીને ઉઘાડતો જાય છે, વાપરતો જાય છે, તેમ તેમ તેની અંદરથી નવીન અને નવીન સામગ્રી તેને પ્રાપ્ત થતી જાય છે. ઢાકાની ઝીણી મલમલનો આખો તાકો જેમ એક આંગળની ઝીણી વાંસની ભુંગળીમાં શમાઇ રહેલો હોય છે, તેમ અનંત સામર્થ્યની સામગ્રી તમારા અંતરમાં રહેલી હોય છે. તમારે તેને કેવી રીતે વાપરવી એ જ વિચારવાનું છે. અને આથી જ અદષ્ટ રીતે ગાળવાના જીવનને તમે જેવું ઉત્કૃષ્ટ કરવા ધારશો તેવું ઉત્કૃષ્ટ કરી તે વડે સુખનો અનુભવ કરી શકો એમ છે.

* * * *

તમારા અદષ્ટ જીવનનું ઉંચામાં ઉંચું જેવું સ્વરૂપ તમે કલ્પ્યું હોય તેવા પ્રકારનું જીવન ગાળવા માંડો. દષ્ટ પ્રકારનું જીવન તમને પ્રાપ્તસામગ્રીને અનુસાર ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારે ગાળવામાં કશો જ વિરોધ નથી. પરંતુ તેમાં તમારા બળ તથા સમયનો કેટલો ભોગ આપવો પડે છે, તેનો પૂર્ણ વિચાર કરજો. તમારા અદષ્ટ પ્રકારે ગાળવાના અર્થાત્ આંતર જીવનની સાથે તમે વધારે અને વધારે સંબંધવાળા રહેજો. એ જીવન જ તમને સુખ વા દુઃખનો અનુભવ કરાવશે. તમે વાણીથી મીઠા શબ્દો બોલો, પણ અંતર દ્વેષ કે ક્રોધથી પૂર્ણ રહેતું હોય, તમે મનુષ્યોના પ્રત્યક્ષમાં જ્ઞાનના, વિરાગના, પ્રેમના, બોધના, વિવેકના અને એવા જ પ્રકારના શબ્દો બોલતા હો પરંતુ અંતરમાં તેથી વિપરીત જ વ્યાપારો ચાલતા હોય તો ભલે થોડી ક્ષણોમાટે બાહ્ય જગતમાં તમે કદાચ સ્તુતિપાત્ર ગણાશો, પરંતુ તેથી તમારો પોતાનો કશો જ શુક્રવાર વળવાનો નથી. તમારૂં અંતર તો મિલની ચીમનીની અંદરની કાળાશ જેવું જ રહેવાનું. એ ચીમની બહારથી રંગેલી હશે તેથી શો સાચો લાભ થવાનો હતો?

* * * *

તમે તમારા જીવનને સર્વોત્તમ પ્રકારે ગાળો અને તેની સાથે બીજાઓને પણ તે જ પ્રકારે સર્વોત્તમ જીવન ગાળવાને ઉત્તેજન આપો, અને તેઓ તે પ્રકારે સર્વોત્તમ જીવન ગાળે તેમાં તમારાથી જેટલી સહાય અપાય તેટલી આપો. ભલે તમે તમારા અમુક સ્વાર્થથી આ કાર્ય કરો વા કેવલ પરમાર્થથી આ કાર્ય કરો, તેમાં કંઇ વાંધો નથી. પરંતુ તે નિર્દોષ અને શુદ્ધભાવપૂર્વક જ કાર્ય થવું જોઇએ. નિઃસ્વાર્થતાની ડાંડી થઇને ફરવાની જરૂર નથી. તમારે સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છા હોય તો તે ભલે સાધજો, પણ તેને નિઃસ્વાર્થતા અથવા પરમાર્થનું રૂપ આપીને સ્વાર્થ સાધવાની અધમવૃત્તિ કદી પણ રાખશો નહિ. તમારા અને અન્યના કલ્યાણને માટે જ તમે કાર્ય કરો, બસ એટલું પૂરતું છે.

* * * *

તમારૂં આંતરજીવન જો અત્યંત ભવ્ય હશે, અને તેનું જેટલું મૂલ્ય જગતમાં અંકાશે એ તમારૂં પોતાનું જ સ્વતંત્ર મૂલ્ય છે એમ જાણજો. એ મૂલ્યથી તમે સર્વત્ર સંપત્તિસંપન્ન ગણાશો. અને એ સંપત્તિવાળી તમારી મૂર્તિ જ્યાં ઘડાશે કે તત્કાળ તેની છાયારૂપે સ્થૂલ જીવન સંપત્તિવાળું અને ઉત્કૃષ્ટ થતું જશે.

અદષ્ટ જીવનને ઉચ્ચ કરવામાં તમારા પોતાના સ્વતંત્ર બળની જ મુખ્ય જરૂર છે. અને બાહ્ય જીવનને ઉચ્ચ કરવામાં અન્યના બળની વિશેષ અપેક્ષા રહે છે. અન્યનું બળ આપણને ત્યારે જ મળે છે કે જ્યારે આપણામાં કંઈ સ્વતંત્ર બળ હોય.છે. સામો મનુષ્ય આવીને તમને ત્યારે જ રૂપૈયા ધીરે છે કે જ્યારે તમારી પોતાની પાસે સ્વતંત્ર રૂપૈયા છે એમ તે જાણે છે; આથી બહારનાં સાધનોવગેરેમાટે તમારી પાસે જો સ્વતંત્ર બળ નથી તો તે મળવાં કઠિન થઇ પડે છે. માટે તે પ્રયત્ન કરવાનો પ્રથમ પડતો મૂકો. જેમાં અન્ય મનુષ્યોના બળની જરૂર નથી, પણ તમારા પોતાના સ્વતંત્ર બળની જરૂર છે એવા પ્રયત્નને પ્રથમ આદર આપો. અવશ્ય, આંતર જીવનને બહુ મૂલ્યવાળું કરવામાં બહારના કોઇ કોઇ પુરુષોની સહાયની અપેક્ષા રહે છે, પરંતુ તે પ્રાપ્ત થવી બહુ સુગમ છે. કારણ કે તેવા મહાપુરુષો એ સહાયને કશા પણ બદલાની આશા રાખ્યાવિના જેને તેને આપવાને તત્પર હોય છે. અને તેથી તેવી સહાય તમે સુગમપણે પામી શકો એમ છે.

અદષ્ટ જીવનને કેવું કરવું તેનો સંપૂર્ણ આધાર તમારા પોતાના ઉપર જ છે. તેમાં પ્રતિબંધક બહારની કોઇ પણ વસ્તુ નથી. અને તેમાં જે કંઇ પ્રતિબંધક થઇ પડે તેને દૂર કરવા તમે સ્વતંત્રપણે સમર્થ છો. એ પ્રતિબધોસામે યુદ્ધ કરવા કોઇ બીજા મનુષ્યોને આમંત્રણ કરવાની જરૂર નથી કે તોપના કારખાનામાં તોપો ઘડાવવાનો ' ઑર્ડર ' આપવાનો નથી. તમે ઘરના ખુણે બેઠા બેઠા એકલા જ તે પ્રતિબધોનો ક્ષય કરી શકો એમ છે.

જેમણે જેમણે આવા પ્રતિબધોનો ક્ષય કર્યો છે તેમણે એકલાએ જ કર્યો છે. તેમને બીજા મનુષ્યોની જરૂર નથી પડતી એટલું જ નહિ પણ બીજાં બહારનાં સાધનોની પણ જરૂર નથી પડતી. એથી ઉલટું બહારનાં સાધનો અને અન્ય મનુષ્યોનો મોટે ભાગે પરિત્યાગ કરવો પડે છે. આમ હોવાથી જ તે કાર્ય તમે ધારો એટલું ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકો એમ છે. સ્થૂલ અથવા બાહ્ય સાધનો અને પરિસ્થિતિને રચવામાં અને તેનાદ્વારા સહાય લેવામાં તમારા પોતાના બળનો અત્યંત વ્યય થાય છે, અને તેથી એ સાધનોનો જ્યાં ઉપયોગ નથી હોતો ત્યાં તમારા તે બળનો સંયમ રહેવાથી બીજી દિશામાં તમારા તે બળને સારી રીતે વાળી શકો છો.

અદષ્ટ પ્રકારે ગળાતા તમારા જીવનને ઉત્કૃષ્ટ કરવા માટે જે આંતર સામગ્રીની જરૂર છે તે તમને પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત છે. પરંતુ તે જણાવવાને માટે જે દૃષ્ટિની આવશ્યક્તા છે તે તમને હાલ પ્રાપ્ત ન હોવાથી જ તમે પોતે તમને પોતાને તે સામગ્રીથી રહિત માનો છો.

એ સામગ્રી તમારા પોતાના જ અંતરમાં છે, અને તે અત્યંત પ્રમાણમાં છે. એક ડબ્બીમાં બીજી ડબ્બી અને બીજી ડબ્બીમાં ત્રીજી ડબ્બી એમ ડબ્બીઓની પરંપરા એક જ મોટા ડબ્બામાં હોય છે એવા ડબ્બા તમે જોયા છે ને? ઉપરથી જોતાં એક જ ડબ્બો દેખાય, પણ એક એકની અંદર જેમ એક એક ડબ્બી રહેલી હોય છે, તેમ મનુષ્યની આંતર સામગ્રીમાં છે. ઉપરથી જોતાં મનુષ્યને એમ લાગે છે કે મારામાં અમુક નાની સામગ્રી જ છે. પણ જ્યારે તે તેનો ઉપયોગ કરે છે, અને એ પ્રકારે એ સામગ્રીરૂપ ડબ્બીને ઉઘાડે છે, ત્યારે તેને જણાય છે કે તેની જ અંદર બીજી નવીન સામગ્રીરૂપ ડબ્બી તૈયાર જ છે. આવીરીતે જેમ જેમ તે એક એક સામગ્રીને ઉઘાડતો જાય છે, વાપરતો જાય છે, તેમ તેમ તેની અંદરથી નવીન અને નવીન સામગ્રી તેને પ્રાપ્ત થતી જાય છે. ઢાકાની ઝીણી મલમલનો આખો તાકો જેમ એક આંગળની ઝીણી વાંસની ભુંગળીમાં સમાઇ રહેલો હોય છે, તેમ અનંત સામર્થ્યની સામગ્રી તમારા અંતરમાં રહેલી હોય છે. તમારે તેને કેવી રીતે વાપરવી એ જ વિચારવાનું છે. અને આથી જ અદૃષ્ટ રીતે ગાળવાના જીવનને તમે જેવું ઉત્કૃષ્ટ કરવા ધારશો તેવું ઉત્કૃષ્ટ કરી તે વડે સુખનો અનુભવ કરી શકો એમ છે.

* * * *

તમારા અદૃષ્ટ જીવનનું ઉંચામાં ઉંચું જેવું સ્વરૂપ તમે કલ્પ્યું હોય તેવા પ્રકારનું જીવન ગાળવા માંડો. દૃષ્ટ પ્રકારનું જીવન તમને પ્રાપ્તસામગ્રીને અનુસાર ઉત્તમમાં ઉતમ પ્રકારે ગાળવામાં કશો જ વિરોધ નથી. પરંતુ તેમાં તમારા બળ તથા સમયનો કેટલો ભોગ આપવો પડે છે, તેનો પૂર્ણ વિચાર કરજો. તમારા અદૃષ્ટ પ્રકારે ગાળવાના અર્થાત્ આંતર જીવનની સાથે તમે વધારે અને વધારે સંબંધવાળા રહેજો. એ જીવન જ તમને સુખ વા દુઃખનો અનુભવ કરાવશે. તમે વાણીથી મીઠા શબ્દો બોલો, પણ અંતર દ્વેષ કે ક્રોધથી પૂર્ણ રહેતું હોય, તમે મનુષ્યોના પ્રત્યક્ષમાં જ્ઞાનના, વિરાગના, પ્રેમના, બોધના, વિવેકના અને એવા જ પ્રકારના શબ્દો બોલતા હો પરંતુ અંતરમાં તેથી વિપરીત જ વ્યાપારો ચાલતા હોય તો ભલે થોડી ક્ષણોમાટે બાહ્ય જગતમાં તમે કદાચ સ્તુતિપાત્ર ગણાશો, પરંતુ તેથી તમારો પોતાનો કશો જ શુકરવાર વળવાનો નથી. તમારૂં અંતર તો મિલની ચીમનીની અંદરની કાળાશ જેવું જ રહેવાનું. એ ચીમની બહારથી રંગેલી હશે તેથી શો સાચો લાભ થવાનો હતો?

* * * *

તમે તમારા જીવનને સર્વોત્તમ પ્રકારે ગાળો અને તેની સાથે બીજાઓને પણ તે જ પ્રકારે સર્વોત્તમ જીવન ગાળવાને ઉત્તેજન આપો, અને તેઓ તે પ્રકારે સર્વોત્તમ જીવન ગાળે તેમાં તમારાથી જેટલી સહાય અપાય તેટલી આપો. ભલે તમે તમારા અમુક સ્વાર્થથી આ કાર્ય કરો વા કેવલ પરમાર્થથી આ કાર્ય કરો, તેમાં કંઇ વાંધો નથી. પરંતુ તે નિર્દોષ અને શુદ્ધભાવપૂર્વક જ કાર્ય થવું જોઇએ. નિઃસ્વાર્થતાની ડાંડી થઇને ફરવાની જરૂર નથી. તમારે સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છા હોય તો તે ભલે સાધજો, પણ તેને નિઃસ્વાર્થતા અથવા પરમાર્થનું રૂપ આપીને સ્વાર્થ સાધવાની અધમવૃત્તિ કદી પણ રાખશો નહિ. તમારા અને અન્યના કલ્યાણને માટે જ તમે કાર્ય કરો, બસ એટલું પૂરતું છે.

* * * *

મહાકાલે આ કથન અનેક પ્રસંગે કર્યું છે અને તેમ છતાં તે પુનઃ પુનઃ કથે છે કે જ્યારે દશે દિશાથી પ્રતિકૂલતાનું જ ભાન થાય, અને તમારા પ્રત્યેક કાર્યનો પ્રતિકૂળ જ પરિણામ આવતો જણાય, તેવા સમયે પણ તમે પોતે જે કંઈ યોગ્ય અને ઉચ્ચ છે તેમાં જ રમ્યા કરજો. આગ્રહપૂર્વક ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુપ્રતિ જ-ધસ્યા કરજો, અને તમારી માનસ્ દૃષ્ટિને તો અખંડ અનુકૂલ પરિણામનું જ ચિત્ર જોયા કરવા દેજો. તમે જે વખતે પ્રતિકૂલતાની સાથે ભળો છો, તે વખતે અગ્નિમાં ઘી હોમાય છે, અને તેથી અગ્નિ અત્યંત પ્રજ્વલિત થાય છે. તમારી આ પ્રકારની માનસ્ સ્થિતિ સ્થૂલ પરિસ્થિતિને ધારેલા અનુકૂલ પરિણામમાં લાવવા સમર્થ છે.

* * * * *

જે અંતઃકરણ ચિંતાથી વ્યાકુલ થઇ રહ્યું હોય છે તે અંતઃકરણ પોતાના કર્તવ્યમાં વારંવાર ભૂલો કરે છે. આ જેમ સત્ય છે તેમ જ અંતઃકરણમાં પ્રકટતું દ્વિધાપણું અનેકરાગપણું, ખોટાં ખોટાં ભ્રાંતિજનક મંતવ્યો, તેમ જ મનની કુમાર્ગે વાળેલી ગતિ એ બધું પણ વારવાર ભૂલો થવામાં તેટલા જ કારણરૂપ છે. અને એવી ભૂલો અનેક વિઘ્નો અથવા કષ્ટને ઉપજાવે એ સ્વાભાવિક છે.

* * * *

વિકળ મન હંમેશાં વિકળતાના જ કારણોને ઉપજાવે છે. વિઘ્નથી ઘેરાયલું મન વધારે અને વધારે વિઘ્નોને જ પ્રકટાવે છે. ટુંકામાં સિદ્ધાંત એટલો જ કે વિઘ્ન વિઘ્નને, વિપત્તિ વિપત્તિને, કલેશ કલેશને અને દુઃખ દુઃખને જ સર્જે છે. આ સિદ્ધાંતને પ્રચલિત કહેવતના શબ્દોમાં કહીએ તો 'વાગ્યાપર વાગે' એ છે. તેથી વિઘ્ન, વિપત્તિ, કલેશ વગેરેથી જેમ બને તેમ ઓછા આપણે રંગાઇએ છીએ, તેમ આપણે આપણાપ્રતિ ઓછાં વિઘ્ન, વિપત્તિ, કલેશ વગેરેને આમંત્રીએ છીએ વિઘ્ન, કલેશ વગેરેનું જેમ વધારે ચિંતન કરીએ છીએ, આપણી માનસ્ અને સ્થૂલ દૃષ્ટિને જેમ જેમ વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં તેનાં જ ચિત્રો દેખાડીએ છીએ, આપણી કલ્પનામાં તેના જ પ્રસંગોને ખડા કર્યા કરીએ છીએ, તેમ તેમ આપણે તે જ વસ્તુથી વીંટળાઇએ છીએ. થોડો સમય જતાં આપણને અનુભવ એ જ પ્રકારનો થાય છે કે વિઘ્ન, વિપત્તિઆદિના સૂર્યરૂપ આપણે છીએ, અને તેમાંથી નીકળેલા કિરણોથી જ આખું જગત્ છવાઇ રહ્યું છે.

* * *

કલેશાદિકથી, દુઃખાદિકથી જેમ જેમ આપણે કલેશાવૃત્ત, દુઃખવૃત્ત થના જઇએ છીએ તેમ તેમ તે કલેશ, દુઃખ વગેરે દ્વિગુણિત, ચતુર્ગુણિત, દશગુણિત, શતગુણિત, સહસ્રગુણિત અને એમ વધતાં જ જાય છે. આપણે પોતે જ આપણાં કલેશાદિને વધવા માટે બળ આપતા જઇએ છીએ, જીવન આપતા જઇએ છીએ, અને તેમને ટકવાના કાળને વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં લંબાવતા જઇએ છીએ. આજ સુધીમાં તમને પ્રાપ્ત થયેલા કલેશાદિકની આ રીતે તમે અનેકગુણિતવૃદ્ધિ કરી છે. હવે તેનો છેડો લાવવો છે ?

* * *

વર્તમાન સમયનાં વિઘ્નો અથવા પ્રતિકૂલતાની ચિંતા કર્યા કરવી એ આપણા ભવિષ્યમાં તેને સ્થાયી રાખવાનાં અને તેની વૃદ્ધિ કરવાનાં કારણને રચવાં એ જ છે, એ બધાંની ચિંતાથી મુક્ત રહેવું એ તે બધાંનો સત્વર નાશ કરવાનું કારણ રચવું એ છે. વિઘ્ન અથવા ગમે તે પ્રતિકૂલતા આવી હોય તેને ટાળવાને માટે તેની ચિંતા કરવી એ એક મુખ્ય સાધન છે એમ ઘણા મનુષ્યો સમજે છે. ' હાય, હાય, તારા માથે આટઆટલું દુઃખ છે, તેની લગારે ચિંતા નથી ? ' આવું કહેનારા મનુષ્યોનો ટોટો નથી. તેઓ તેને ટાળવાને માટે તેની ચિંતા કરવી એ જ સાધન સમજે છે, પણ ખરૂં જોતાં તેમ નથી. ક્લેશ, વિપત્તિ વગેરે હોય તો તેનો વિચાર કરો, પણ તે વિચારમાં એ જ હોવું જોઇએ કે તેને ટાળવાને માટે માર્ગ શોધવો. નહિ કે ' હાય, હાય, હવે શું થશે, આ દુઃખ તે કેમ ટળશે ' એવા ભ્રમણે હાય દઇને વિચારો કરતા બેસી રહેવું. પ્રાપ્તવિપત્તિના વિચારો મનને બગાડતા નથી, પણ પ્રાપ્ત વિપત્તિ માટે જે વિકળતાના વિચારો છે તે મનને બગાડે છે. મનને શાંત રાખો, ધૈર્યવાળું રાખો, સ્થિર રાખો, સામર્થ્યવાળું રાખો, અને પછી એ વિપત્તિને શી રીતે ટાળવી તેના જ **માત્ર સરળપણે** વિચાર કરો. મનને તંગ કરીને તાણી તાણીને વિચાર કરવાથી કશું જ વળવાનું નથી, મનને શાંત અને સ્વસ્થ રાખીને વિપત્તિ ટાળવા જે વિચાર કરવા હોય તે કરો. ચિંતા ન કરો પણ ચિંતન કરો.

* * *

પ્રાપ્તવિપત્તિનું જેઓ ઘણું જ ચિંતન કરે છે તેને તે વિપત્તિ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત જ રહે છે અને વૃદ્ધિ પામતી જાય છે, અને જેઓ વિપત્તિઆદિનું ચિંતારૂપે ચિંતન નથી કરતા, તેમને વિપત્તિ ટાળવી સહેલી લાગે છે, અને તેમની પાસે કોઈ પ્રસંગ વિપત્તિરૂપે પછી આવતો જ નથી.

* * * *

ઘણી વખત આવી મળનાર કેટલાક ઉપાધિઓ તો એવા હોય છે કે જો આપણે તેના વિચારો કરવાનું છોડી દઇએ છીએ તો પછી તે આપણી પાસે ઉભા જ રહેતા નથી. અને તેની સામા ઉપાધિમાત્રથી પણ અત્યંત સમર્થ એવી સત્તા જે આપણા અંતરમાં રહેલી છે તેને જાગ્રત્ કરી તત્કાળ તેના સંમુખ સ્થાપીએ છીએ તો તે જ ક્ષણે તે લોપ થઈ જાય છે. પરંતુ જગત્‌માં એવા ઘણાએ લડવૈયા પડ્યા છે કે જેના ભાથામાં અજય્ય બાણો છે, અને તેમ છતાં ઉપાધિઓથી થરથરતા જ રહ્યા હોય છે, અને ઉપાધિઓના ગેબી મારને મૂગે મ્હોડે સહન કર્યા જ કરતા હોય છે !

* * * *

બીજું બધું તો ઠીક પણ એ વાર્તા ખાસ ધ્યાનમાં રાખજો કે ઉપાધિ અથવા વિપત્તિની આશા રાખ્યા કરવી નહિ. ઘણા મનુષ્યોને આ એક કુટેવ પડી હોય છે. તેઓ નિત્ય વારંવાર એવા વિચાર કરતા હોય છે કે " કોણ જાણે, કાલ ઉઠીને કેવોએ દ્હાડો આવે, સઘળા દહાડા તે કંઈ દીવાળી છે, આ દુનીયામાં કાલ ઉઠીને માથે શું શું નહિ આવી પડે તેનું કોણ જાણે છે, આજ તો આટલું છે, ને કાલ ઉઠીને શું એ નહિ આવી પડે તે શું સમજાય. " આવા આવા વિચારો ઘડી બે ઘડી નહિ પણ કલાકોના કલાકો કર્યા કરનારા પણ ઘણા હોય છે. આવાં પ્રતિકૂલતાનાં જ અનુમાનો કર્યા કરવાનું

કશું કારણ નથી. કદાપિ આવે તો તે સ્થિતિ કે પ્રસંગને તત્કાળ જ વિપત્તિરૂપ કે ઉપાધિરૂપ માની લેશો નહિ. અને તેમ છતાં નિશ્ચયપૂર્વક આવે તો તેને આત્માના એક વિલાસરૂપે જોઇ જાણી લેજો. તેને આનંદના રૂપમાં વધાવી દેજો. પ્રત્યેક પ્રસંગને આનંદના રૂપમાં પલટી નાંખવાથી તે પ્રસંગ અલ્પ સમયમાં જ પોતાની તીક્ષ્ણતા ત્યજી દે છે; અને તે વાસ્તવ આનંદના રૂપમાં જ પલટાઇ જાય છે. પશ્ચિમમાં જોનાર મનુષ્ય પ્રથમ અંધકાર જ જુએ છે. પરંતુ તે પોતાની દૃષ્ટિ પૂર્વતરફ ક્ષિતિજમાં વાળે છે. ત્યાં ઉગતા સૂર્યબિંબને અને તેના પ્રકાશને નિહાળે છે-ક્ષણભર ત્યાં જોઇ રહે છે. પુનઃ તે જ મનુષ્ય પશ્ચિમપ્રતિ દૃષ્ટિ નાંખે છે. અને ત્યાં શું જુએ છે? જે સ્થળે અંધકાર હતો તે જ સ્થળે તેને પ્રકાશ દેખાય છે. શાથી? કારણ કે તેણે પ્રકાશમાંથી દૃષ્ટિ પાછી વાળી છે. તમે આનંદતરફ દૃષ્ટિ નાંખો અને પછી કલેશતરફ જોશો તો તે સ્થળે પણ તમને પેલો આનંદ જ છવાતો નજરે પડશે.

* * * *

પાણીપહેલાં મોજડી ઉતારવાનો જરા પણ પરિશ્રમ કરતા ના. જ્યાં સુધી પ્રતિકૂલતા કે એવું જ કંઈ અડાઅડ આવી પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી તેને દૂરથી જોઇને બારણા-આગળ વધાવવાને આવીને ઉભા રહેશો નહિ. કંઈ પ્રતિકૂલ બનવાનું ભાન થતાં તે બનશે જ એવો નિશ્ચય બાંધશો નહિ, એ પ્રકારના સંશયમાં પણ ઝોલાં ખાશો નહિ. શુભપ્રતિ શ્રદ્ધાપૂર્વક દૃઢ રહેજો. પ્રતિકૂલમાં શુભ અથવા અનુકૂલનું દર્શન ન કરી શકાય તો એ ચિંતનનો સમૂલ પરિત્યાગ કરજો. બીજા જ વિચારો, અને તે ઉંચા પ્રકારનામાં મનને જોડજો. આમ થતાં તમારા મગજનો ભાર ઘણો નિવૃત્ત થયેલો લાગશે.

* * * *

પ્રતિકૂલ વસ્તુ વા સ્થિતિનો મહાસાગર જણાય તોપણ તેને તરી પાર લઇ જનાર નૌકારૂપે શ્રદ્ધાને જાણજો. શ્રદ્ધા કાં તો તમને કોઇ આશ્ચર્યકારક રીતે એ જ મહાસાગર-ઉપર પુલ બતાવશે કે જેના ઉપરથી તમે નિર્ભયપણે એ સમુદ્રના પારને પામી શકો અથવા એ સમુદ્રની નીચેથી કોઇ ' ટનલ ' (સમુદ્રની નીચેની પૃથ્વીની અંદરથી માર્ગ) દ્વારા તમને બીજે કિનારે પહોંચાડશે. પ્રિય બંધુઓ ! શ્રદ્ધાનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય તમે શ્રદ્ધાને ધારણ કરશો ત્યારે જ સમજાશે.

* * * *

મનુષ્યને આવી મળતા ઉપાધિઓમાનો મોટો ભાગ આકાશનાં કાળાં અભ્રજેવો હોય છે. તેઓ જોવામાં ભયંકર સ્વરૂપવાળા હોય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ ધુમ્રસમાત્ર જ છે. અને પવનના એક સામાન્ય ઝપાટામાં જ ક્યાંહિનાં ક્યાંહિ વિખરાઇ જાય એવાં હોય છે.

* * * *

આ અભ્ર અમુક પ્રકારનાં દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં જ માત્ર શ્યામ અને ભયંકર દેખાય છે. એના એ જ અભ્રો દૃષ્ટિબિંદુ પલટાતાં અથવા ભિન્ન દૃષ્ટિ બિંદુથી જોતાં ચાંદી અથવા સુવર્ણસરખાં દેખાય છે. આ અભ્રો અમે તેવાં ભયંકર દેખાવા છતાં લેશ પણ વાસ્તવહાનિ કરનારાં હોતાં નથી. ખરૂં જોતાં તો એમ છે કે કલ્પનાથી જ તેમાં અત્યંત ભયને ઉપ-

જાવી લેવામાં આવે છે. ઉપાધિરૂપ અભ્રો અસહ્ય છે એમ કલ્પનાથી જ માની લેવામાં આવે છે. જે મનુષ્ય એ અભ્રોમાં ઘોર અંધકાર અથવા શ્યામતાને જ જુએ છે તેને તે કેવળ ભયની પ્રતીતિ કરાવી તેનામાં ચિંતા પ્રકટાવે છે. જે મનુષ્ય તેના તરફ એટલી હૃદયની ઉંડી લાગણીથી જોતો નથી અને તેના સર્વ અંશોતરફ દૃષ્ટિ નાંખે છે તેને એ અભ્રોની કિનારીમાંથી ઝરતાં સૂર્યનાં સુવર્ણમય રશ્મિઓ એ અભ્રની શ્યામતાસાથે અપૂર્વ સુંદરતાને ધરતાં પણ જાય છે. એ જ અભ્રો બીજાની કલ્પનામાં મનોહર વિચારસ્ફુર્તિ કરાવી શકે છે. સ્વલ્પમાં જેવા દૃષ્ટિબિંદુથી તે જોવામાં આવે છે તેવી અસર તે જોનારના અંતઃકરણમાં ઉપજાવે છે.

* * * *

આપણી શારીરિક સ્થિતિ કેટલીક વખત અત્યંત ગંભીર અથવા ત્રાસજનક લાગે છે, અને તેમ છતાં તે ઝાકળ માત્ર જ હોય છે. અને આત્માના સામર્થ્યથી સહજમાં તેની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ કરી શકાય છે. જ્યારે ભય અથવા શંકાની દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોઇએ છીએ, ત્યારે તે અત્યંત ભયાનક ભાસે છે, અને આપણામાં તેવા જ ભયજનક વિચારોને પ્રકટાવે છે. જે વસ્તુઉપર આપણે દૃઢપણે જોયા કરીએ છીએ તેને અનુરૂપ વિચારો જ આપણામાં પ્રકટવા માંડે છે. આ રીતે અમુક પ્રકારના ભયોત્પાદક વિચારો ક્રમે કરી આપણા શરીરમાં તે પ્રકારની હાનિકારક અસરને પ્રકટાવે છે, અને તે અસર બીજી અનેક હાનિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

* * * *

આપણા પોતાના આકાશમાં જ્યારે શ્યામ અભ્રો ચઢી આવતાં દૃષ્ટિએ પડે ત્યારે વિચારવાયુની મધુર લહરિઓ તેને ક્ષણમાત્રમાં વિખેરી નાંખશે એ જરૂર જાણજો. આ વિચારો તે તે છે કે જે આત્માના અભ્યંતર પ્રદેશમાંથી ઉઠે છે, અને તે સ્થળે પ્રવેશ કરનાર મનુષ્ય તે વિચારોને સ્ફુરાવી શકે છે. તમે ત્યાં પ્રવેશો, તે વિચારને સ્ફુરાવો, તેમાં તન્મય થાઓ અને પરમ આરોગ્ય અનુભવો.

મનુષ્યમાત્રના જીવનનો એક અભ્યંતર પ્રદેશ છે; તે અત્યંત શુદ્ધ, મધુર, અને રમણીય છે. એ અભ્યંતર પ્રદેશમાં પ્રવેશવાથી બુદ્ધિશક્તિની મર્યાદાથી અતીત એવી પરમ શાંતિ અને એ સ્થળવિના અન્ય ક્યાંહિ પણ નથી એવો અલૌકિક વિલક્ષણ આનંદ મળી આવે છે.

* * * *

મનુષ્યના શરીરમાં જે ક્ષણે વ્યાધિનું દર્શન થાય છે, અથવા વ્યાધિ પ્રકટ થવાનાં ચિહ્નો દેખાય છે, ત્યારથી જ તેને એ ભય ઉપજે છે કે રખેને આ વ્યાધિ ભયંકરરૂપ પકડે અથવા આ ચિહ્નમાંથી કાંઇ મોટો રોગ ઉપજી આવે. પરંતુ આ જ સ્થળે આત્માના વિચાર પ્રકટાવવાની જરૂર છે. આત્માની જ્યાં સત્તા પ્રવર્તી રહી છે ત્યાં ભયંકરજેવું કશું જ નથી. જે કાળે મનુષ્ય આત્મામાં પ્રવેશે છે, પ્રશાંતપણે આત્માના પ્રદેશમાં આવીને ઠરે છે, તે કાળે, પૂર્વે જે અત્યંત ભયાનક દેખાતું હતું તે કેવળ મિથ્યારૂપ થઇ રહે છે, અને તત્કાળ ત્યાંથી પલાયન કરી જાય છે.

* * * *

જ્યારે તમે કોઇ પણ વસ્તુની કઠિનતા જોવા માગો છો, ત્યારે તમને પ્રત્યેક વસ્તુમાં કઠિનતા જણાય છે. પરંતુ ગમે તેવી કઠિનતા હોય તોપણ તમારા પોતાના સામર્થ્યઆગળ તે દુર્બળ જ છે, એમ જ્યારે તમે નિશ્ચયપૂર્વક જાણો છો; અને એ પ્રકારનો અંતઃરથી અનુભવ કરો છો ત્યારે કોઇ પણ વિષયની કઠિનતા ટળી જાય છે.

* * * *

સત્ય પ્રેમ સામાના પ્રેમની સ્પૃહાવાળો હોતો નથી—તેને બદલામાં કશું જ જોઇતું નથી. બદલો એ તેને મન અત્યંત તુચ્છ ક્રિયા છે. સત્યપ્રેમ અન્યઉપર એક જ કારણથી પ્રેમ રાખે છે, અને તે એ કે તે પોતે સત્ય પ્રેમરૂપ છે અને તેથી અવશ્ય પ્રેમ કરવો જોઇએ. આવા નિઃસ્વાર્થ પ્રેમથી તમારૂં હૃદય શું છલકાઈ રહ્યું છે ?

* * * *

ચિંતામાત્રથી મુક્ત રહો. તે જ્યાં હોય ત્યાં તેને સડ્યા કરવા દો, તમારૂં મુખ તેના તરફ જરા પણ ફેરવવાની જરૂર નથી, તમને તેની કશી જ અગત્ય નથી.

* * * *

તમારા ધન, ગૃહ, અલંકારો વગેરેની જેટલી સંભાળ રાખો તેટલી જ તમારી વાણીની પણ સંભાળ રાખજો. જ્યારે તમારે કાંઇ પણ ઉપયોગી કહેવાનું હોય ત્યારે જ તેનો ઉપયોગ કરજો. અન્ય મનુષ્યના જીવનને જે પ્રભામય અને સુખરૂપ કરે તેનો જ ઉચ્ચાર કરજો. જે આપાતતઃ સત્ય દેખાય, જે થોડા વખતને માટે જ સત્ય દેખાય, તેનું અખંડ કથન કર્યા કરશો નહિ. જે નિત્ય છે, જે પરમ સત્ય છે, તેને વાણીવડે વારંવાર ઉચ્ચારજો. જેને તમે સત્યરૂપે ન જાણતા હો, જેને તમે હિતરૂપે ન જાણતા હો, તે પછી ભલે તમારી જીભને ઘડીભર ગમત ઉપજાવે એમ હોય તોપણ નિરોધપૂર્વક તેને બોલતા અટકજો. અને જે વસ્તુસંબંધી તમને ખબર ન હોય તેના નકામા ગપગોળા કદાપિ ફેંકશો નહિ, ગમે તે બોલવું તેના કરતાં મૌન એ ખરેખર મધુર છે, જરા મૌનની મધુરતાને પણ ચાખો તો ખરા.

* * * *

સામર્થ્ય શેમાં છે તે તમે જાણો છો ? જ્યાં અત્યંત શાંતિ છે ત્યાં જ સામર્થ્ય છે. જે સામર્થ્ય મોટા હિમાચલને પણ ડગાવે છે, તે સામર્થ્ય પૂર્ણ પ્રશાંતિમાં જ રહેલું છે, અને પ્રશાંતિમાં રહીને જ તે સામર્થ્ય પોતાનું કાર્ય કરે છે. આથી મનુષ્ય જ્યાંસુધી પૂર્ણ શાંતિને અનુભવતાં શિખ્યો નથી ત્યાંસુધી મહાન્ સામર્થ્યને તે કદી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તમે પોતે અખંડ પૂર્ણ પ્રશાંતિમાં છો, તમારી આસપાસ—તમારા સર્વ વ્યવહારમાં, તમારા અંતઃકરણમાં લેશ પણ અંશમાં, ક્યાંહિ અંશમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ક્ષોભ નથી, પરંતુ પરમ પ્રશાંતિ જ છે, એ ભાવનાને સદોદિત જાગ્રત્ રાખો. આવી પ્રશાંતિનો તમારામાં અનુભવ કરવો હોય તો નીચેનું પદ વારંવાર શાંતિના ભાવપૂર્વક ગાઓ અને તેમાં તન્મય થઇ રહો.

પદ. (જીવ ભજી લે સદ્ગુરુદાતાને, એ લય.)

મારૂં જીવન સતત વહે શાંતિમાં,
શાંતિમાં, વિશ્રાંતિમાં—મારૂં૰

વસ્તુવિચારે કરી મન પડતું,—નથી અવનતિની ભ્રાંતિમાં,
ઉચ્ચ લક્ષ્યને લક્ષી રહેતાં, સતત વહે ઉત્ક્રાંતિમાં; માઇં૦
હર્ષ શોક ન થતાં અનુકૂલ પ્રતિકૂલ સ્થિતિની સંપ્રાપ્તિમાં,
દ્વૈતભાવ ક્યાંથી પ્રકટે આ, ચિન્મયતાની વ્યાપ્તિમાં; માઇં૦
અતુલિતા અંતરના અંકુર, પરિણમતા પર્યાપ્તિમાં,
ઉપેન્દ્ર એક અચલસ્વરૂપે રહું, આદિ મધ્યે કે સમાપ્તિમાં; માઇં૦

* * * * *

મનના, બુદ્ધિના તથા આત્માનાં સામર્થ્યનો ઉચ્ચ પ્રકારનો વિકાસ તમારામાં કરવા ઇચ્છતા હો તો પુસ્તકોમાં, આકાશમાં, વૃક્ષોમાં, કે મનુષ્યોની વાતચીતમાં ડોકીયાં કર્યા કરશો નહિ. એ બધામાંથી પાછા વળો, બહારની સઘળી વસ્તુઓમાંથી પાછા વળો અને અંતરમાં આવી ઠરો. અભ્યંતરનું ચિંતન કરતાં, અભ્યંતરમાં સ્થિર રહેતાં, અભ્યંતરનો અનુભવ કરતાં શિખો. એ અભ્યંતરનું ચિંતન કરવામાં, તમારા સમગ્ર વિચારોને તમારા અંતરનાં ઉંડાણમાં, તમારા આંતર જીવનના મધ્યબિંદુમાં વાળવા માંડો. મનુષ્યોનો મોટો ભાગ આમ અભ્યંતરનું ચિંતન કરવાને બદલે બહિરનું જ ચિંતન કર્યા કરતો હોય છે, અને તેથી ઉપરઉપરના જ ચિંતનમાં તે અખંડ રમણ કર્યા કરતો હોય છે. ઉપરઉપરના ચિંતનમાં અતત્ત્વ રહેલું છે, ઉંડાણના ઉચ્ચ ચિંતનમાં તત્ત્વ રહેલું છે, અને જ્યારે તમે તત્ત્વનું ચિંતન કરતા થાઓ છો ત્યારે જ મન બુદ્ધિ તથા આત્માનો સર્વોત્તમ વિકાસ કરો છો.

* * * *

ઉપરછલા નહિ પરંતુ ઊંડાણના ગંભીર વિચારો અને ઉચ્ચ પ્રકારના વિચારો જ આપણો વાસ્તવ વિકાસ અને આપણામાં વાસ્તવ વિશેષતાને ઉપજાવે છે. પરંતુ તેવા વિચારો કેવલ અભ્યંતરમાં સ્થિર થવાથી અને વારંવાર અભ્યંતરના જ સંબંધવાળા રહેવાથી પ્રકટે છે. બહારનું ચિંતન મનુષ્યને વ્યગ્ર, શંકાશીલ, વ્યવધાનકારક અને અધઃપતન કરનાર થઈ પડે છે, જ્યારે અભ્યંતરનું ચિંતન મનુષ્યને અવિકલ, પ્રશાંત, નિઃશંક અને ઉચ્ચગામી કરી મૂકે છે. ઉંચે જવું હોય તો અભ્યંતરના—ઊંડાણના—વિચાર કરો, નીચે જવું હોય તો ઉપરના—બહિરના—જ વિચારો કરો.

* * *

અભ્યંતરના વિશાળ પ્રદેશમાં, આપણામાં રહેલી સર્વ શક્તિઓની શક્યતાની જ બાજુને આપણે જોઇ શકીએ છીએ. આ પ્રકારે સિદ્ધિનાં અર્થાત્ શક્યતાનાં જ કારણોને સ્પષ્ટપણે જાણીને તેનો વિકાસ કરવાને માટે, આપણને એ શક્યતાની બાજુનું અર્થાત્ તે અંશનું વિસ્પષ્ટ જ્ઞાન થવું જોઇએ, અને તેનું આપણને ભાન રહેવું જોઇએ. આપણી સર્વ પ્રકારની બુદ્ધિ અથવા શક્તિના પૃષ્ઠ ભાગમાં રહેલા અમર્યાદ સામર્થ્યને આપણે અનુભવવું જોઇએ. આ પ્રકારના ઉંડાણવાળા અનુભવનું દર્શન અથવા આંતર પ્રદેશનું જ્ઞાન, જ્યારે આપણે અંતરનું અને અંતરનું જ અખંડિતપણે ચિંતન કરીએ છીએ, અંતરમાં અને અંતરમાં જ અભિમુખ રહ્યા કરીએ છીએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે અને વેગપૂર્વક આપણને થાય છે. આ અનુભવ કરવાનો વિષય

છે, વાણીનો નથી, અને તેથી ઉપરનું લખાણ તત્કાળ સ્પષ્ટ ન થાય તો તેથી અકળાશો નહિ તેમ તેને નિર્માલ્ય ગણી અથવા કઠિન માનીને ઉવેખી કહાડશો નહિ આચારમાં મૂકી જુઓ. તેનું અદ્‌ભુત ફળ ત્યારે જ જણાશે.

* * *

જ્યારે જ્યારે તમે તમારા પોતાના સંબંધમાં વિચાર કરો ત્યારે ત્યારે તમારામાં રહેલી આ શક્યતા અથવા સિદ્ધિના સામર્થ્યવાળા તમારા પોતાનો વિચાર કરજો. એટલે તમે કેવળ સામર્થ્યહીન છો, તમારામાં કશું જ કરવાની શક્યતા નથી, એવા પ્રકારના તમારે પોતાને માટે વિચાર કરશો નહિ. આ શક્યતાનું સામર્થ્ય તમારામાં અનંત પ્રમાણમાં છે, તેથી તેવા રૂપે જ તમે તમને જાણજો અને વિચારજો.

કોઇ અમુક જ પ્રકારની કાર્ય કરવાની અત્યંત કુશળતા (Talent) કે જે આપણને પ્રાપ્ત હોય અથવા પ્રાપ્ત કરવાની અત્યંત ઇચ્છા હોય તે શક્તિના પોષક વિચારોને જ તમારામાં અવકાશ આપજો. કોઇ પણ બાબતના સંપોષક વિચારોમાં જ પ્રતિભાનું સામર્થ્ય રહેલું હોય છે.

જ્યારે બીજાના સંબંધમાં તમે વિચાર કરો, ત્યારે તેમના આત્માપ્રતિ દૃષ્ટિ વાળીને વિચારો કરજો. મનુષ્યમાં બે વિભાગ અથવા બે બાજુઓ છે. એક જીવત્વની અને બીજી આત્માની. ત્યારે આત્માની બાજુને જોઇને જ ઇતર મનુષ્યોસંબંધી વિચાર કરવાનો અભ્યાસ પાડજો. એ બાજુનો વિચાર કરવાથી કોઈ કાળે પણ તે મનુષ્યમાં આત્માની દિવ્યતા ઝળહળી ઉઠવાનો પ્રસંગ આવે છે. આ પ્રકારે આપણા પોતાના સંબંધમાં તેમ જ ઇતરના સંબંધમાં વિચાર કરવાથી આપણે આપણને અભ્યંતરનું ચિંતન કરવાનો અને અભ્યંતરપ્રતિ જ દૃષ્ટિ વાળેલી રાખવાનો અભ્યાસ પાડીએ છીએ.

* * * *

પ્રત્યેક શક્તિની બે બાજુઓ હોય છે, એક અંતરની અને એક બહારની. જ્યાં સુધી મનુષ્ય તે શક્તિની બહારની જ બાજુને જોયા કરે છે ત્યાં સુધી તે મનુષ્ય એ શક્તિના સામાન્ય બળને જ જોઇ શકે છે અથવા અનુભવી શકે છે. પરંતુ મનુષ્ય જ્યારે કોઇ પણ શક્તિની અંદરની બાજુપ્રતિ દૃષ્ટિ વાળે છે અને તેના આંતર સામર્થ્યનો વિચાર કરવા માંડે છે, ત્યારે તે મનુષ્ય તે શક્તિનું વધારે વિશાલ અને ઉંડું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તે શક્તિનું અધિક ઉચ્ચ સ્વરૂપ તેના લક્ષમાં આવી શકે છે. માનસ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે જેવું જ્ઞાન મનુષ્યને થાય છે તેનો તે બાહ્ય જીવનમાં આવિષ્કાર કરી શકે છે, તેથી જ્યારે તમને કાર્ય કરવાની અત્યંત કુશળતાની જે શક્તિ તેનું વિશાલ સ્વરૂપમાં જ્ઞાન અથવા ભાન થાય છે, ત્યારે તે શક્તિનો તમે તમારા પોતાના સ્થૂન વ્ય-
તમારામાં [illegible] અને વિશેષ આવિષ્કાર કરો છો, અને ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક પ્રમાણમાં તેમાં તન્મય થઇ રહ્યાં તમે એ શક્તિને જાગ્રત્ કરી શકો છો. આમ હોવાથી જ
પદે[illegible] જીવ ભજી[illegible]દ્ધિ પામવાની અગત્ય છે, એ તમને સહજ

મારૂં જીવન સતત વહે શાં

શાંતિમાં, દિ

મંગલ લગ્ન.

પદ. (સ્નેહની નદીઓ ઉભરાય, એ લય.)

આજે રુડાં મંગલ વર્તાય,
મારો પ્રભુસહ હસ્ત જોડાય;
પ્રભુકરથી મીંઢળ બંધાય,
છેડા છેડી પ્રભુથી ગંઠાય.
હું કન્યા ને આ પતિ, એવું હતું જે ભાન;
તે રૂપ અંતર્પટ હતો, ઉભયના મધ્યસ્થાન,
આજે મધ્યેથી અળપાય,
જેથી એકસ્વરૂપ થવાય;—
સાવધાન શબ્દે કરી, કરવા એ પટ દૂર,
સંજ્ઞા થાતાં, મુજ વધ્યું, અભિમુખતાનું પૂર;
ત્યાં તો સંલગ્ન મુજને કરાય,
મુજને અખંડ સૌભાગ્ય કથાય;—
[1]જલથી જલ મળતું યદા, તેનું વધે પ્રમાણ,
એકરૂપ થાવા વિષ, તેથી એહ અજાણ;
મુજ પ્રભુસહ ઐક્ય પમાય,
ત્યારે વધતું ઘટતું ત્યાં ન કાંય;—
સૂર્યરશ્મિનું ઐક્ય પણ, નહિ અમારી તુલ્ય,
(કાં જે) રશ્મિ ને ભાનુતણાં, જણાય છે બે સ્થ
અમ ઐક્ય તો એવું થાય,
જેમાં દ્વૈત ન કાંઇ લહાય;—
એવા અનુભવ ઐક્યમાં, માણું અવનવી મોજ,
અમે સરોવરરૂપ થતાં, થઇએ અમે સરોજ;
એથી અન્ય કશું ન વહાય,
લગ્નહેતુસમાપ્તિ સધાય;—

---

૧ પાણીમાં પાણી ભળવાથી તેના જથામાં વધારો થાય છે, તેથી તે ખરેખરૂં એકરૂપ થતું જણાતું નથી એમ મને લાગે છે. પણ અમારા ઐક્યમાં કાંઇ વધતું કે ઘટતું જણાતું નથી.

महात्मा अमितवर्चा.

અથવા

अद्भुत यन्त्र.

પીયૂષપ્રવાહા નદીને તીરે શ્રીઅમિતવર્ચા નામના ઋષિનો આશ્રમ આવ્યો છે. એ આશ્રમની દિવ્યતાઉપરથી અનુમાનઅશ્વને ઋષિના માહાત્મ્યઉપર પહોંચતાં ક્ષણુ પણુ વાર લાગે એમ નથી. નદીના આશ્રમવાળા તીરે અનેક વૃક્ષોનાં ઝુંડો પોતાના સ્વાભાવિક રમણીય સંનિવેશથી સૃષ્ટિદેવીના ચાતુર્યનો ઘોષ કરે છે. ઋષિના શિષ્યોએ આશ્રમમાં અને આશ્રમની આસપાસ રોપેલા, પૂર્ણ પ્રેમથી પાણી પાઇને ઉછરેલા, અપત્યવત્ રક્ષેલા સુગંધ અને શોભાના ભરથી યુક્ત અનેક વૃક્ષો કલાદંડી માનવીમાયાવી શું શું કરી શકે છે તેનો કંઇક ચિતાર આપે છે. નેત્રને ઉત્સવરૂપ બનેલા એ વૃક્ષો વાયુવેગથી હાલતી પોતાની સુકુમાર શાખાઓરૂપ હસ્તથી તે આશ્રમમાં પ્રવેશવાનું નિમંત્રણ અતિથિને કરી अतिथिदेवो भव એ શ્રુતિને કૃતિમાં મૂકતાં જણાય છે. આશ્રમનું બંધારણ પ્રેમરૂપ દિવ્ય તત્ત્વઉપર રહેલું સ્પષ્ટ જણાય છે. સૂર્યાસ્તપહેલાં વિશ્રાંતિની એક બે ઘટિકા ઋષિઓને મળે છે તે તેઓમાંના ઘણા આશ્રમના પ્રાણીઓના સહવાસમાં બહુધા ગાળે છે. સુદૃઢ શરીરવાળા કેટલાક શિષ્યો આશ્રમમૃગોસાથે દોડવાની સરત કરે છે. અતિવિશ્રંભને લીધે ઘરના મનુષ્યજેવા થઇ રહેલા એ મૃગો પ્રથમ તો જાણી જોઇને પોતાની સ્પર્ધા કરનાર તરુણોથી પકડાઇ જાય છે, પણ પછી પોતાનો ઉદગ્ર વેગ જણાવી તે તરુણોને સંદેશો કહેતા જણાય છે કે, જોયો અમારો વાસ્તવિક વેગ ! શ્રીઅમિતવર્ચા ઋષિના પ્રભાવથી આટલા વેગથી અમે ઉન્નતિશિખરપ્રતિ ગતિ કરીએ છીએ. આ જન્મમાં અમે મૃગો છીએ, પણ ફાળ મારી અમે સત્વર મનુષ્યત્વ, દેવત્વ, અને ઈશ્વરત્વ પામીશું. પીયૂષપ્રવાહા નદી શિષ્યોનો પક્ષ ગ્રહણ કરી તે મૃગોને ઉત્તર દેતી સંભળાય છેઃ " હે મૃગો ! જય છે તમારો. પણ અભિમાન ધરશો નહિ. મારા વેગપ્રતિ દૃષ્ટિ કરો. આ આશ્રમમાં રહી આ ઋષિશિષ્યો જે સત્કર્મપરંપરા આચરે છે તેના ફળપ્રતિ વેગને સૂચવનાર મારો પ્રવાહ છે. જો તમારામાં સામર્થ્ય હોય તો મારાઉપર આ જે તણખલું તરે છે તેની સ્પર્ધા, તીરઉપર રહી, કરો. "

અહિંસાનો મહિમા તમારે જોવો હોય તો જરા લક્ષ કરો—આશ્રમ આગળ પડેલા કૂતરાતરફ. પગે કાંટો વાગવાથી તે નિર્બળસરખો પડી રહ્યો છે, અને તે કાઢવાના તેના તેના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફલ ગયા છે. તેની આ દશા જોઇ એક બિલાડી દૂરથી દોડતી આવે છે. તમે એમ ધારતા હશો કે કૂતરો બિલાડીઉપર તલપ મારી તેના પ્રાણ લેશે. પરંતુ અહિંસાનો મહિમા તમારી ધારણાને ભૂલભરેલી ઠરવે છે. સ્નેહાળ બહેનની પેઠે

નીચે વળી બિલાડી પોતાની જીભને આમ તેમ ફેરવી કાંટો કાઢે છે, અને કૂતરો ગતવ્યથ થઈ વૈદ્યોપચારમાં નિસર્ગસિદ્ધ પાટવવાળી પોતાની ભગિનીને લાંગૂલચાલનાદિ અનેક ચેષ્ટાઓથી પોતાનો આભાર સૂચવે છે. ઉતરતાં પ્રાણીઓવચ્ચે જ્યારે આ પ્રકારનો સંબંધ છે ત્યારે મનુષ્યમનુષ્યવચ્ચે અને ગુરુશિષ્યવચ્ચે સંબંધનું તો કહેવું જ શું ?

પ્રત્યેક શિષ્ય બીજા શિષ્યોને પોતાના પ્રાણસમાન પ્રિય ગણે છે, અને મહર્ષિ અમિતવર્ચાને તે સર્વ પોતાની અંતર્યામીની મૂર્તિ, પરમેશ્વરના પ્રતિનિધિ અને પ્રાણના અધિપતિરૂપે અવલોકે છે. આશ્રમમાં ૫૦૧ શિષ્યોની સ્થિતિ છે, છતાં કોઇને કોઇપ્રતિ દ્વેષ નથી, કોઈનું અંતઃકરણ કોઇપ્રતિ અસૂયાથી બળતું નથી, કોઇ કોઈનું અનિષ્ટ દેખી પ્રસન્ન થતું નથી,કોઇ કોઇનો માર્ગ રોધતું નથી, કોઇ કોઇના ઉચ્ચ અધિકારથી ગ્લાનિ અનુભવતું નથી, કોઇ કોઇના ઉતરતા અધિકારથી અભિમાન, સંતોષ કે પ્રસન્નતા સેવતું નથી, કોઇ કોઇનું કાર્ય કરવામાં પછાત પડતું નથી અને કરીને કહી બતાવતું નથી, કોઇ કોઇને અપેક્ષિત સાહાય્ય આપવામાં પ્રમાદ કરતું નથી, કોઇ કોઇને વિઘ્નનો લેશસરખો ઉપજાવતું નથી, અજાણતાં પણ ભૂલ થયે કોઇ કોઇપ્રતિ ક્ષમા યાચવામાં લઘુતા સમજતું નથી, કોઇ કોઇને પોતે જાતે ક્ષમા આપવારૂપ અભિમાન ધારણ કરતું નથી, કોઇ કોઈપ્રતિ વિષાદયુક્ત મુખમુદ્રાથી કદાપિ જોતું નથી, કોઇ કોઇના પદાર્થ અન્યાયથી ગ્રહણ કરવા વિચારતું નથી. સખ્ય, સ્નેહ અને સહિષ્ણુતાની પ્રૌઢિએ શિષ્યો આ પ્રમાણે પહોંચેલા છે. અમિતવર્ચા ઋષિને તેઓ માત્ર ગુરુરૂપે માનતા નથી, તેઓ તેમના ગુરુ છે, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રાણેશ છે અને ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ છે, માતા છે, પિતા છે, સખા છે, અને ભ્રાતા છે. અર્થાત્ શુદ્ધ પ્રેમના ધોરણઉપર બંધાયલા સર્વ સંબંધોનો અનુભવ અમિતવર્ચા પ્રતિદિન પ્રસંગે કરાવે છે. આ કારણથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિવિનાના જીવોને નિયમમાં રાખવા અર્થે જેમ રાજ્યમાં અધિકારીઓની યોજના કરવામાં આવે છે તેવી યોજના આ આશ્રમમાં કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ આશ્રમમાં નાગરિકસંસ્થા (પોલીસ) નું કાર્ય પ્રત્યેક શિષ્યનું અંતઃકરણ કરે છે, અને ફોજદારી ન્યાયાધીશનું કાર્ય મહર્ષિ અમિતવર્ચા કરે છે, અર્થાત્ શાંતિભંગના અસંભવને લીધે નાગરિકની આવશ્યકતા નથી, અને શિષ્યોને આચાર, વર્તનઆદિ સંબંધી જો કંઈ શંકા ઉદ્ભવે છે તો તેનું સમાધાન આશ્રમના સર્વવિદ્ અધિષ્ઠાતાતરફથી તેઓ મેળવે છે.

આશ્રમના અધિષ્ઠાતા મહામુનિને હવે નિહાળીએ. જાગ્રત્ દશામાં નેત્રને આત્માનું સ્થાન કહ્યું છે તે કેવું યથાર્થ છે ! ઘણા મનુષ્યો બીજાની વાણીથી લોભાઇ અંતે પશ્ચાત્તાપ કરે છે, પરંતુ નેત્રભાષા ઉકેલવાનું સામર્થ્ય જો આવ્યું તો એ પ્રમાણે ઠગાવાના પ્રસંગો અતિન્યૂન આવે છે, અને મનુષ્યસ્વભાવની પરીક્ષા સમીચીન રીતે થઇ શકે છે. શ્રીઅમિતવર્ચાનાં નેત્ર અદ્વિતીય છે. નિર્મલ દર્પણની પેઠે તે તેમના આત્માનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પાડે છે. તેમનું અતિતેજસ્વિપણું તેમના જિતેન્દ્રિયત્વને અને અંતરાત્માના સંગને સૂચવે છે. તેમના દીર્ઘ અપાંગ, બીજાં લક્ષણોસાથે લેતાં, સિદ્ધિસંયમનો ઘોષ કરે છે. તેમાં કર્કશતાનો અંશ નથી, પણ વિલક્ષણ પ્રભાથી મિશ્રિત દ્રવ રહેલો છે તે તેમના વાત્સલ્યના મહિમાનું પ્રખ્યાપન કરે છે, તેમનું સ્થૈર્ય મન અને પ્રાણ એ બે અશ્વોઉપર તેમના પૂર્ણ નિગ્રહનો નિર્દેશ કરે છે. સ્મિતની છાયાથી અંકિત તેમની મુખમુદ્રા પ્રસન્નતાપરત્વે પૂર્ણ શશાંકને લજાવે છે અને જણાવે છે કે દશ્યપ્રપંચને કૂચાસમાન

સમજી દર્શિસ્વરૂપ રસમય નિજાત્માના સાક્ષાત્કારથી તેઓ આત્મતૃપ્ત અને યથાર્થ રસિક બન્યા છે. તેમની ગતિઉપરથી સમજાય છે કે વાવાઝોડાથી મેરુ મહીધરનું ચલન થાય તો વિષયસંનિકર્ષથી તેમના ચિત્તમાં ક્ષોભ થાય. પ્રસંગે પ્રસંગે વિલક્ષણ રીતે નેત્રનિમીલન કરવાની તેમની યુક્તિ સ્પષ્ટ બોધ કરે છે કે વ્યવહાર કરતાં પણ કૂર્મની પેઠે પ્રત્યાહાર કરવો એ તેમને મન સહેલની વાત છે. વાયુની અતિમંદ લહરીમાં પણ ફરફર ઉડતા, મખમલકરતાં પણ સુંવાળા કેશ તેમનું અતિ અત્યંત મતિર્દિમ્ય, તથા શિષ્યવર્ગપ્રતિ, મનુષ્યપ્રતિ, પ્રાણિમાત્રપ્રતિ, વિશ્વપ્રતિ તેમનું અપરિમિત કારુણ્ય સૂચવે છે. ચરણશુશ્રૂષાકાળે શિષ્યના હસ્તતલવડે સેવાયેલી તેમની પદપ્રભાનું ક્ષણ પણ પ્રેક્ષણ કરવાથી નેત્રનું સાર્થક્ય થાય એમ છે. સ્વલ્પમાં કહીએ તો શ્રીઅમિતવર્ચા ઋષિ પ્રેક્ષકને એવું ભાન કરાવે છે કે તેમની સંનિધિમાં શ્રેષ્ઠ આનંદ, આત્યંતિક તૃપ્તિ, અષ્ટ સિદ્ધિ, નવ નિધિ, મૃગપતિની નિર્ભયતા, ભાગીરથીની પવિત્રતા, પ્રભાકરનો પ્રકાશ, સુધાંશુની અમૃતવૃષ્ટિ, અંભોધિની અગાધતા, વટવૃક્ષછાયાની શીતલતા, મેરુની ગંભીરતા, અવકાશની સર્વગતતા એ સર્વની અવસ્થિતિ છે. હૃદયપુંડરીકની મધ્ય કર્ણિકામાં જેમ જીવાત્માની સ્થિતિ છે તેમ આશ્રમના મધ્યમાં મહામુનિ અમિતવર્ચા શિષ્યરૂપ વિભૂતિથી પરિવેષ્ટિત રહે છે. આવું તેમનું દૈવી સ્વરૂપ હોવાથી તેઓ વેદાન્તદૃષ્ટિથી તેમના શિષ્યોના જ્ઞેય છે, યોગદૃષ્ટિથી તેમના ધ્યેય છે, અને ભક્તિની દૃષ્ટિથી તેમના સેવ્ય છે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? ઈશ્વર છે કે કેમ-એવી શંકા કોઇ પણ શિષ્યને થતી નથી, કારણ કે ઉગ્ર ઈશત્વથી યુક્ત પુણ્યમૂર્તિ સર્વના સમક્ષ જ છે.

શિષ્યો બ્રાહ્મ મુહૂર્તે ઉઠી આવશ્યક દેહકાર્યથી પરવારી પીયૂષપ્રવાહાના હૃદયમલહર સ્વચ્છ જલમાં સ્નાન કરી સંયમસાધક ક્રિયાઓના આચરણમાં એક પ્રહર ગાળે છે. અમિતવર્ચા મહાત્મા પણ કર્તવ્યાતીત અવસ્થાને પ્રાપ્ત છતાં અને વિધિનિષેધાતીત હોવા છતાં જનતાને શુદ્ધાચારનું ઉદાહરણ આપવાઅર્થે, શિષ્યોના ધ્યેય છતાં શિષ્યસમાન આચારોને સેવે છે. ધ્યાનના અવસાને શિષ્યો વેદમંત્રોવડે શ્રીઅમિતવર્ચાનું અર્ચન કરે છે. તે થયા પછી શિષ્યો ગુરુશ્રીના પ્રસાદરૂપ ફલાહાર ગ્રહણ કરે છે, મધ્યાહ્નનો કાળ મહાત્મા બહુધા એકાંતમાં વ્યતીત કરે છે, અને શિષ્યો આશ્રમના આવશ્યક કર્તવ્યથી પરવારી શાસ્ત્રપરિશીલન, સંભાષાલાપઆદિ ક્રિયાઓમાં ગાળે છે. શ્રીઅમિતવર્ચા કોઇ કોઇ સમયે અણધાર્યા આવી પહોંચી આ શિષ્યસભાને વિભૂષિત કરે છે. આવા કોઇ પ્રસંગે શિષ્યસમાજ ભરાયો છે, અને નીચે પ્રમાણે બહુ સંબંધવિનાનું પરંતુ બોધયુક્ત સ્નેહસંભાષણ ચાલી રહ્યું છે:

અનિમેષ કહે છે: આ જગતમાં પૂજ્યત્વ શા ઉપર અવલંબી રહ્યું હશે?

સ્વયંજ્યોતિ કહે છે: આ પ્રશ્નનો એક ઉત્તર આપી શકાય એમ નથી. વ્યવહાર અને પરમાર્થ એ બે દૃષ્ટિથી પૂજ્યત્વનાં અવલંબન પણ દ્વિવિધ હોવાં ઘટે છે. કેમ યથાર્થ કેની, સ્થિરપ્રાણ!

સ્થિરપ્રાણ કહે છે: યથાર્થ છે. પરમાર્થપક્ષે પૂજ્યત્વ અંતઃકરણના ઉચ્ચ અધિકારઉપર અવલંબી રહે છે. જેણે ઉચ્ચતમ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે, શ્રેષ્ઠ યોગની કલા સાધી છે, પરમાત્માની અનન્ય ભક્તિમાં જેનું અંતર રમે છે એવો જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત પુરુષ પરમાર્થદૃષ્ટિથી પૂજ્ય છે. વ્યાવહારિક પૂજ્યત્વવિષે બધુ દ્વાદશાત્મા પોતાના અભિપ્રાયથી આપણને આનંદ આપશે.

દ્વાદશાત્મા સસ્મિત કહે છેઃ પરમાર્થનો મધુર રસ પોતે પચાવી પાડી વ્યવહારનો ખારો રસ બંધુ સ્થિરપ્રાજ્ઞે મારે માટે રાખ્યો તેથી મારે તેમને ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. ખારા રસની પણ શું વ્યવહારમાં આવશ્યકતા નથી ? આપણે તો ફલાહારી છીએ, અને બીજાઓ જેવું લવણ વાપરે છે તેવું વાપરતા નથી, તોપણ ફલમાં પણ ક્ષારાંશ રહેલો છે, અને તે રાસાયણિક ઉપચારોથી પૃથક્ પાડી શકાય છે એ સિદ્ધ વાત છે. અર્થાત્ આપણે સર્વ પણ દ્વિરસોક્તા હોવાથી તે રસ વિરસતા મને સંકોચ થતો નથી.

પૂર્ણપ્રજ્ઞ કહે છેઃ અહો ! કલિયુગમાં વિરસનારાઓનું પણ કેવું વાક્ચાતુર્ય હોય છે !

દ્વાદશાત્મા કહે છેઃ બંધુ પૂર્ણપ્રજ્ઞ ! શ્રીઅમિતવર્ચા ગુરુના ચરણકમલની છાયામાં રહેતા તમને કલિયુગની પ્રતીતિ થાય છે તેથી હું તમને પ્રજ્ઞાચક્ષુ કહેવા જતો હતો, પરંતુ તમારૂં અપમાન ન થાય માટે હું તમને પૂર્ણપ્રજ્ઞ જ કહીશ. વારુ, વ્યાવહારિક પૂજ્યત્વનો વિષય મને સોંપ્યો છે તો પ્રથમ તો લક્ષ્મીસમૃદ્ધિજન્ય પૂજ્યત્વ છે. લક્ષ્મીના પ્રભાવનું ચિન્તનમાત્ર કરવાથી यतो वाचो निवर्तन्ते એ શ્રુતિપ્રમાણે મારી વાણી વિરમી જાય છે, બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે, અને કલ્પના કુંઠિત થઇ જાય છે, તેથી હું અત્ર જ વિરમું છું. બંધુ પૂર્ણપ્રજ્ઞ ઉત્તર પૂર્ણ કરશે.

પૂર્ણપ્રજ્ઞ કહે છેઃ શ્રી એ વણિકનું ચિહ્ન છે, તેથી બંધુ દ્વાદશાત્માએ વણિગ્દૃષ્ટિનો આશ્રય લઇ ઉત્તર આપ્યું છે એમ કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી. વિવિધ શાસ્ત્રાદિ વિદ્યાઓ અને વિવિધ કલાઓની પ્રાપ્તિથી સિદ્ધ થતું બ્રાહ્મપૂજ્યત્વ શું વ્યવહારમાં અગ્રિમ સ્થાને મૂકવા યોગ્ય નથી ?

ઉગ્રાભ્યાસ કહે છેઃ મૂકવાયોગ્ય છે જ, અને શું વિદ્યુત્‌ના ચમકારાજેવી અસિના પ્રયોગથી સંપાદન કરવામાં આવતું ક્ષાત્રપૂજ્યત્વ બીજી પદવીએ સ્થાપવા યોગ્ય નથી ?

સિદ્ધતથ્ય કહે છે, બંધુ ઉગ્રાભ્યાસે વર્ણેલું પૂજ્યત્વ બહુ ઉંચી પંક્તિનું છે. સ્મૃતિકારના કહેવા પ્રમાણે

> द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
> परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥

યોગી અને વીરપુરુષ બંને સૂર્યમંડલને ભેદી અતિક્રમણ કરે છે. ત્રીજે સ્થાને શ્રીજન્ય પૂજ્યત્વ મૂકીએ તો ચોથું સ્થાન બાકી રહે છે, તે સ્થાન વયોજન્ય પૂજ્યત્વને આપવા હું ધાર્ષ્ટ્ય ધરૂં છું. શૂદ્રોમધ્યે જ તારતમ્યનો નિર્ણય કરવામાં વય ઉપયોગી છે એમ સ્મૃતિકાર કહે છે, પરંતુ વ્યવહારમાં સર્વ વર્ણોમાં અહર્નિશ શ્રેષ્ઠ વયની અધિક સંમાનનીયતાના સંસ્કારો એવા પ્રબલ હોય છે કે ઘણી વાર તો તે ચોથા સ્થાનને બદલે પ્રથમ સ્થાને આવી બેસે છે.

એકાંતપ્રિય કહે છે, આ વિના સત્તાજન્ય પૂજ્યત્વઆદિ પૂજ્યત્વના અનેક વિભાગો પાડી શકાય, પરંતુ વીરત્વ, પરાક્રમ, સત્તાઆદિ ગુણો ક્ષાત્રપ્રકૃતિના અંગભૂત હોવાથી તેને પૃથક્ પાડી વર્ણવા આવશ્યક નથી.

સહસ્રાંશુ કહે છેઃ સત્તાની વાર્તા ચાલે છે તો, મારા અંતરમાં જે પ્રશ્ન ઘણા સમયથી ઘોળાયાં કરે છે તે કાઢવાનો આજે યોગ આવ્યો છે. યોગીશ્વર આપણા ગુરુશ્રીનું ઐશ્વર્ય અપરિમિત છતાં તેઓ તેને કોઈ દિવસ કેમ પ્રકટ કરતા નથી ?

આ વાક્ય પૂર્ણ થાય છે કે તરત જ પાદુકાનો ખડખડાટ શ્રવણગોચર થાય છે. શ્રીઅમિતવર્ચા મહાત્મા સંભાષણશાળામાં પધારે છે. (અપૂર્ણ.)

વ્યાપારાદિમાં કેવી રીતે વિજય મેળવવો.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૨૬૮ થી.)

યોગ્ય પ્રકારની ક્રિયા કોઇ પણ વસ્તુના મૂલ્યને વધારે છે. યથાર્થ વિજય એનો અર્થ એ જ છે કે તે વસ્તુના મૂલ્યની નિત્ય વૃદ્ધિ થતી રહેવી. મનુષ્યે બનાવેલી વસ્તુમાટે જ આ પ્રકારનું સમજવાનું નથી, પરંતુ મનુષ્યને પોતાને માટે પણ એ જ પ્રકારે સમજવાનું છે.

કોઇ પણ વસ્તુની જેમ જેમ અધિક ઉપયોગિતા પ્રકટતી જાય છે, તેમ તેમ તેની કીંમત વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં મળતી જાય છે. જગત્ સારી વસ્તુઓ જ માગતું હોય છે, અને તેની પ્રાપ્તિમાટે વધારે પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવાને તે તૈયાર છે. પરંતુ બલવાન્ અને બુદ્ધિવાળી માનસિક શક્તિઓ જ ઉત્તમ પદાર્થો બનાવી શકે છે.

અમુક પ્રકારનો પ્રયત્ન જ અમુક પ્રકારની વસ્તુઓ પ્રકટાવે છે. જો કે તે વસ્તુઓનું મૂલ્ય, તે વસ્તુ તૈયાર કરવામાં મનુષ્યના વિવિધ પ્રકારના સામર્થ્યનો જેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થયો હોય છે તેના ઉપર જ મુખ્ય આધાર રાખે છે. અધિક સંખ્યામાં બનાવેલી સામાન્ય પ્રકારની વસ્તુઓ મનુષ્યને ધાર્યો વિજય આપી શકતી નથી. અદ્વિતીય પ્રકારની વસ્તુ બનાવવામાં જ વિજયનો આધાર રહેલો છે, અને તે વસ્તુના ગુણ (Quality) તથા પ્રમાણ (Quantity) ની સાથે તેનું અદ્વિતીયપણું હોવું જોઇએ. આ પ્રકારે વસ્તુ ઉપજાવવામાં મનુષ્યના વિશાળ મનનું તેમાં ક્રિયાત્મકવિધાન (તે વસ્તુ પ્રકટાવવામાં જે પ્રકારની ક્રિયા કરવી જોઈએ તે ક્રિયાને કામે લગાડવી તે) થવું જોઇએ. મનુષ્યમાં જે ઉત્કૃષ્ટ શક્તિવાળું મન છે તેને કામે લગાડીને શારીરિક કે માનસિક જે કંઇ ક્રિયા કરવાની હોય તે કરવામાં આવે, અને એ રીતે જે વસ્તુ બનાવવામાં આવે તેના વડે જ વિજયની સિદ્ધિ થાય છે.

તેમ છતાં જેમનામાં આવી ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિવાળું મન ન હોય તેવાને વિજય પ્રાપ્ત થવાનો જ નથી, એમ માની બેસવાનું કશું કારણ નથી. મનુષ્યમાં રહેલી એ કાર્યસાધકતાની શક્તિને અસામાન્ય પ્રમાણમાં વધારી શકાય છે. આ સંબંધમાં મનુષ્યમાં કેવા પ્રકારની કાર્યસાધકતાની શક્તિ મનુષ્યને પ્રાપ્ત છે તે જાણવું, અને તેનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવો એ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કોઇ ને કોઇ શક્તિ તો રહેલી હોય છે, પરંતુ તે કયી છે તેનું ચોકસ જ્ઞાન તે મનુષ્યને ન થવાને લીધે ઘણી વખતે તેનામાં રહેલી એ મુખ્ય શક્તિઉપર એ અલક્ષ કરે છે, અને તેનામાં જે નથી તેને માટે પારવિનાનાં ફાંફાં માર્યા કરે છે. આ કારણ પણ ઘણા મનુષ્યને વિજય ન અપાવવામાં નિમિત્તરૂપે હોય છે.

જેના પરિણામમાં ધારેલી ફત્તેહ મળે એવા પ્રકારનું કામ કરવામાં, તે કામની પોષક અને સહાયક એવી ક્રિયાઓ કરવી જોઇએ. અને તે ક્રિયાઓ પણ સામાન્ય પ્રકારની

નહિ પરંતુ અત્યંત ઉચ્ચ પ્રતિની થવી જોઈએ. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મૂળ કાર્યને તોડી પાડે અથવા તેમાં વિઘ્ન ઉપજાવે એવી કશી ક્રિયા ન થતાં મૂળ કાર્યની રચના થવામાં જે સર્વ પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે એવી જ બીજી ક્રિયાઓ થતી રહેવી જોઇએ. પરંતુ મનુષ્ય પોતાનો પ્રયત્ન એવા પ્રકારે કરે કે જેથી તેનું પ્રત્યેક કાંઇ પણ મહત્ત્વવાળું ફળ ઉપજાવે, તેને માટે તે મનુષ્યમાં કોઇ સવિશેષ સામર્થ્યની અપેક્ષા છે. એ પ્રકારના સામર્થ્યની જેનામાં ન્યૂનતા છે તેની ક્રિયાઓનો મોટે ભાગે દુર્વ્યય થતો હોય છે. તેના પ્રયત્નોના વ્યાપારો ઉંધે માર્ગે જ વહેતા હોય છે. આથી કોઇ પ્રકારનું જાણવા જેવું ફળ મળતું નથી. પરિણામી વસ્તુમાં જે ગુણ (Quality) ઉપજાવવો જોઇએ તે એ કાર્યો ઉપજાવી શકતાં નથી. જે ક્રિયામાં કાર્યસાધકકૌશલ્ય (ability) નથી રહ્યું તે ક્રિયા કાંઇ પણ વાસ્તવિક મૂલ્યવાળા ફળને પ્રકટાવી શકતી નથી. આમ હોવાથી પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રતિની વસ્તુઓ બનાવવાથી જ વિજય મળતો હોવાથી જેણે વિજય પ્રાપ્ત કરવો છે તે મનુષ્યને માટે કાર્યસાધકકૌશલ્યની શક્તિની અનિવાર્ય અગત્ય છે.

તમારા વ્યાપારને લગતા કૌશલ્યનો વિકાસ કરવાને માટે, તમારામાં તે વ્યાપાર કરવાનું હાલ જે કૌશલ્ય હોય તેનો સર્વોત્તમ પ્રકારે ઉપયોગ કરો, તથા તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરો. અને તમારા તે કૌશલ્યનો વિકાસ કરવામાં તમારા સમયનો બને તેટલો વધારે ભોગ આપો. તે વિકાસને અનુકૂળ જે જે સાધનો હોય તેને આગ્રહપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી તેના ઉપયોગવડે તે કૌશલ્યનો તમારામાં વધારો કરો.

તમને જોઈએ તેટલો પગાર મળતો હોય કે ન મળતો હોય, અથવા તમારા કાર્યનો બીજી કોઇ રીતનો બદલો જોઇએ તેવો મળતો હોય કે ન મળતો, તોપણ તમારામાં રહેલી કાર્ય કરવાની જે શક્તિ અથવા કુશળતા (Talent) છે તેનો તમારા કાર્યમાં નિઃસંકોચપણે ઉપયોગ કરો તમને વધારે સારો પગાર મળે ત્યારે જ તમારી કાર્ય કરવાની જે ઉચ્ચ પ્રકારની કુશળતા છે તેનો ઉપયોગ કરવાનું તમે ધારતા હો તો તેમ કરવાથી તમે વધારે પગાર કે બદલો કદી મેળવી શકવાના નથી; અને ઉલટી તમારી તે શક્તિ તમારામાં પડી પડી ઘસાઇ જવાની.

તમને પ્રાપ્ત કાર્યસાધકતાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવાથી, તમારામાં જે કાંઈ સર્વોત્તમ છે તેને પ્રકાશમાં આણીને તમારી એ કાર્યસાધકતાનો તમારામાં વિશેષ વિકાસ કરો છો એટલું જ નહિ, પરંતુ જેઓ તમને જાણે છે, તેઓને તમે સિદ્ધ કરી આપો છો કે તમે કોઇ વધારે મોટી પદવીને લાયક છો, અને એવી લાયકાતવાળા મનુષ્યોની જ્યાં ત્યાં અનિવાર્ય અગત્ય હોવાથી, તમે નિઃસંશય તમારી યોગ્યતાપ્રમાણે ઉચ્ચપદ મેળવી શકશો.

તમારી વાણીના ફડાકાથી નહિ પણ કાર્ય કરીને સિદ્ધ કરી બતાવો કે તમે અમુક કાર્ય કરવામાં એક્કા છો. એ પ્રકારે કરવાથી આગળ વધવામાં તમને અનેક તક–પ્રસંગ આવી મળે છે.

નોકરીને બદલે તમે કાંઈ વ્યાપાર કરતા હો તોપણ તમારે માટે આ જ નિયમ લાગુ પડે છે, અને તેમાં કશો જ અપવાદ હોતો નથી. જગતને સારી વસ્તુઓ જોઇએ છે, તમે તે ઉપજાવો, અને તમે શું ઉપજાવી શકો એમ છે તે જગતને જાણવા દો. તમારો વ્યાપાર ધુમ ચાલશે.

જ્યાં ઉત્તમ પ્રકારની નોકરી હોય છે ત્યાં મનુષ્યો દોડી જાય છે. તમારામાં રહેલી કાર્યસાધકતાની શક્તિનો સર્વોત્તમ અને પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરીને તે નોકરીની લાયકાતવાળા થાઓ. એ કાર્ય તમારી પાસે પુષ્કળ વ્યાપારને આકર્ષી લાવશે.

મનુષ્યે અત્યંત લક્ષ આપવા યોગ્ય વિષય વ્યાપારને સિદ્ધ કરવાની કુશળતાનો વિકાસ કરવો એ છે. આ ખાસ પ્રકારની શક્તિનો વિકાસ થવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓનો શોધ થયેલો હોવાથી, એ વિષયઉપર આપેલું સતત લક્ષ અત્યંત ઉપયોગી થઇ પડે એમ છે.

જેઓ કોઇ પણ બાબતમાં અદ્વિતીયસરખા થયા નથી, અને તેથી કરીને અદ્યાપિ કશો પણ વિજયી મેળવ્યાવિનાના જ છે, તેમણે આથી નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. શરીરમાં સ્નાયુઓનો વિકાસ કરવો એ જેમ શક્ય અને સરળ છે તે પ્રકારે વ્યાપારિકી કાર્યસાધકતાની વિરલ શક્તિને પ્રકટાવવી એ પણ તેટલી જ શક્ય અને સરળ છે.

આપણી વર્તમાન સ્થિતિમાં મનુષ્યના લાૈકિક અભ્યુદયમાં વ્યાપારિકી કાર્યસાધકતા એ અત્યંત મુખ્ય વિષય છે. જીવની સંપૂર્ણ કૃતકૃત્યતા વ્યાપારની સિદ્ધિ-માં જ રહી છે એમ નથી. પરંતુ વ્યવહારને સાચવવામાં તથા દેહનિર્વાહનાં સાધનને અર્થે તેની અગત્ય પણ ઘણી છે. જ્યાં સુધી વ્યવહારદશામાં રહીને વ્યવહારની ધુરા ખેંચીએ છીએ, ત્યાં સુધી તે વ્યવહાર બને તેટલો સરળ અને સુખજનક થાય એ કરવાની પણ આવશ્યક્તા છે. વળી જે વિજયની કળા આપણને પ્રાપ્ત છે તેમાં જાણીને નિષ્ફળતાનો અનુભવ કરવો અને દુઃખનાં રોદડાં રડયા કરવાં, એથી કંઇ વિશેષ નથી. વિજય કેમ સિદ્ધ કરવો એ આપણે જાણીએ છીએ, તેથી આપણે આપણાં સુખને અર્થે, વ્યવહાર-સિદ્ધિની જેટલા પ્રમાણમાં આપણને અગત્ય છે તેટલા પ્રમાણમાં એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ ...ન જાણેલી કળાને વાપરીને તેમાંથી ધારેલો લાભ ઉપજાવી લેવો જોઇએ, ... તે જ્ઞાનને થોડા ઘણા પ્રમાણમાં ન વાપરતાં આપણા સઘળા સામર્થ્યપૂર્વક વાપરીને તેમાંથી અધિક લાભ થોડા સમયમાં મેળવી લેવો જોઇએ.

વર્તમાન સમયમાં કાર્ય કરવાની જે શક્તિ તમને પ્રાપ્ત છે તેનો સંપૂર્ણ અંશથી ઉપયોગ કરવાની સાથે વિશેષમાં એ કરવાનું છે કે મનને એ જ સ્થિતિમાં રાખ્યા કરવું એમ કરવાથી તમને હાલ જે કાર્ય કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત છે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થવાને લીધે તે વિશેષ તેજસ્વી બનતી રહેવાની અને તેની સાથે તમારા મનને જોડેલું રાખ વાથી તેમાં પણ વિકાસ થતો રહેવાનો જેવી રીતે સ્નાયુને યોગ્ય પ્રકારનો વ્યાયામ આપવાથી તે સ્નાયુનું કદ અને તેના સામર્થ્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે, તેવી રીતે તમારામાં રહેલી કાર્ય કરવાની શક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી તે શક્તિ, તેના કાર્ય કરવાના સમયમાં જ વધારે બલવત્તર થતી જશે.

તમારી એ કાર્ય કરવાની શક્તિને તમારા મનની અનુકૂળ સ્થિતિમાં રાખીને તેની સાથે રહીને ઉદ્યમ કરવા માટે કર્તવ્ય એ છે કે તમને જે પ્રાપ્ત કાર્ય હોય તે તમારૂં હિત કરનાર છે, તમારી ઉન્નતિમાં તે સહાયક છે એવા પ્રકારનો તેમાં ભાવ સ્થાપીને પછી તે કર્તવ્ય આનંદથી કરવું તમારૂં કાર્ય એક બોજારૂપ છે, માથે પડયુ છે તે જેમ તેમ કરીને પૂરૂં કર્યું એટલે છૂટયા, આ નોકરીની ૭ કે આઠ કલાકની કેદ ભોગવવી

તે ભોગવતી એવા પ્રકારના કંટાળાવાળા વિચારોપૂર્વક કોઇ કાર્ય ન કરશો, ઉપર કહ્યું તેવા જ પ્રકારનો અનુકૂળ ભાવ નિરંતર તમારા મનવડે તમારા કાર્યમાં રાખ્યા કરજો. તમારા વિચારમાં તમારા કાર્યને ત્રાસરૂપે ન રાખતાં પ્રીતિના વિષયરૂપે, રાખજો. અને આ વિચારને તમારા મનમાં એવી રીતે દૃઢાવજો કે જ્યારે જ્યારે તમને તમારા કર્તવ્યનું સ્મરણ થાય ત્યારે ત્યારે તે કર્તવ્ય તમારી પ્રગતિઅર્થે જ છે એવું તમને સ્મરણ રહે.

આ પ્રકારના ભાવપૂર્વક કાર્ય કરવાથી તમે તમારા કર્તવ્યની સાથે એવા પ્રકારના સંબંધવાળા થશો કે પછી જે કંઇ કાર્ય તમે કરશો તે સર્વ કાર્ય તમને સ્થાયી વિજય આપનાર જ થઇ પડશે. આટલા જ અગત્યની બીજી વાર્તા આની સાથે એ લક્ષમાં રાખવાની છે કે જ્યારે તમે તમને પ્રાપ્ત કાર્ય તમારી જ પ્રગતિનું સાધક છે એવા પ્રકારના વિચારો રાખો તેની સાથે એ પ્રગતિના વિચારો એવા તો બળપૂર્વક કરવા કે જેથી તમારૂં કાર્ય તેનાથી ઉત્તેજિત બને. પ્રગતિના વિચારના આત્માની સાથે તમારૂં કાર્ય એવું તો એકરૂપ બને કે જેથી તે કાર્ય કરવામાં તમને અત્યંત ઉત્સાહ અને આનંદ રહે. આમ થવાથી તમારૂં કાર્ય શીઘ્રતાથી આગળ વૃદ્ધિ પામતું જશે એટલું જ નહિ પરંતુ એથી પણ અધિક ઉત્તમ કાર્ય કરવાને તે તમને શક્તિમાન્ કરશે અને અધિક ઉત્તમ કાર્ય કરવાને શક્તિમાન્ થવું એનો અર્થ જ એ કે તમારી અખંડ ઉન્નતિ થવી.

* * * * *

શ્રદ્ધા અનેક મહાન્ કાર્ય કરે છે. ઉચ્ચતર પ્રાપ્તવ્ય તથા ઉચ્ચતર ભૂમિકાની સિદ્ધિ એ જ વાસ્તવ વિજય છે. આ પ્રકારનો વિજય જે મનુષ્ય સિદ્ધ કરવા માગે છે તેને માટે શ્રદ્ધા એક અત્યંત અનિવાર્ય અગત્યની વસ્તુ છે. કોઇ પણ મનુષ્ય કોઇ પણ બાબતમાં થોડી પણ શ્રદ્ધા વિના કદી જ આગળ પંથ કાપી શક્યો નથી તેમ જ જે અત્યંત સમર્થ પુરુષો થઇ ગયા છે તેમનામાં મુખ્ય વસ્તુ બીજી કોઇ જ નહોતી પણ અત્યંત પ્રમાણમાં શ્રદ્ધા હતી.

શ્રદ્ધાનું જે અર્થમાં અહિં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ એવો નથી કે કોઇ પણ વસ્તુસંબંધી કંઇ માનવું. શ્રદ્ધા એ મનની એક સ્થિતિવિશેષ છે—કોઇ પણ વસ્તુની પ્રાપક (મેળવી આપનાર) સ્થિતિવિશેષ છે. શ્રદ્ધા એ મનુષ્યમાં રહેલી એક એવી વસ્તુ છે કે જે મનુષ્યના બંધનોને ત્રોડે છે, જે અનેક ઉચ્ચ પ્રાપ્તવ્યને સિદ્ધ કરે છે, અનેક મહાન્ શક્યતાઓને રચે છે, અને એ શક્યતાઓની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય તેનું અંતરથી જ્ઞાન પ્રકટાવે છે. આપણા વર્તમાન સમયમાં અને આપણી વર્તમાન સ્થિતિમાં અમુક વસ્તુ શી રીતે આપણે મેળવી શકીએ તેનું જ્ઞાન શ્રદ્ધા ઉપજાવે છે, અને તેનાં સાધનોપ્રતિ આપણને દોરી જાય છે.

અધિક પ્રમાણમાં વિજય સાધવાને માટે દીર્ઘદૃષ્ટિની ખાસ અગત્ય છે. અને જેને મનુષ્યો વિશાળ મગજ કહે છે તેવું હોવાની જરૂર છે. અર્થાત્ અમુક સમયે અમુક જ કરવું અને તે યોગ્ય પ્રકારનું જ હોય, એવું જાણવાની જે આંતરદૃષ્ટિ તેની અગત્ય છે. આવી જે આંતરદૃષ્ટિ તે શ્રદ્ધાવિના બીજું શું છે ?

જ્યારે ઉચ્ચ વસ્તુમાં તમારી શ્રદ્ધા પ્રકટેલી રહે છે, ત્યારે તમારૂં અંતઃકરણ જે કંઈ ઉચ્ચ છે તેના જ સામર્થ્ય અને તેના જ આત્મામાં પ્રવેશ પામે છે, તેની સાથે જ તમારૂં અંતઃકરણ સંબંધવાળું થાય છે. એ પ્રકારે થવાથી એ ઉચ્ચ વસ્તુને તમે પ્રાપ્ત કરો છો. આ ઉપરથી એ સરળપણે સમજાય એમ છે કે શ્રદ્ધાની કક્ષામાં રહીને જે અંતઃકરણ વિવિધ વ્યાપારો–ક્રિયાએ–કરે છે, તે અંતઃકરણે ઉચ્ચ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં પર્યંત કદીપણ હારી ન જતાં કાર્ય કરવું જ જોઈએ.

શ્રદ્ધા વિચારની વિશુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરે છે, અને મનને તેજસ્વી બનાવે છે. કારણ કે શ્રદ્ધા મનને તેની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં સ્થાપેલું રાખે છે–ઉચ્ચ ભૂમિકાનું જ તેને અખંડ ભાન કરાવ્યા કરે છે. એ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ અવશ્ય કરીને રહેલી છે.

આપણામાં અપ્રકટરૂપે ઉચ્ચ કક્ષાવાળાં અને અધિક સામર્થ્યવાળાં જે તત્ત્વો રહેલાં છે તેને શ્રદ્ધા જાગ્રત્ કરે છે, અને પ્રત્યેક દિશામાં આપણા જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરે છે. તેમ થવાથી મનની વિશાળતા થાય છે, મનના સામર્થ્યોમાં વૃદ્ધિ થાય છે અને કાર્યસાધકતાનાં અધિક ઉચ્ચ તત્ત્વો પણ આપણને આવી મળે છે.

વર્તમાન સમયમાં મનુષ્યને જે કંઇ પ્રાપ્ત છે, તેમાંથી તેના સર્વોત્તમ અંશને શ્રદ્ધા બહાર પ્રકટ કરે છે. જે મનુષ્યને તેના પોતાનામાં શ્રદ્ધા છે તે મનુષ્ય સર્વ સમય ઉત્તમ અને ઉત્તમ ભૂમિકામાં જ રહ્યા કરે છે, અને પોતાનામાંથી ઉત્તમતાને જ બહાર પ્રસાર્યા કરે છે. તેનો ઉદ્યમ ગમે તે પ્રકારનો હોય તોપણ તે નિમિત્તનું કર્તવ્ય તે સર્વોત્તમ પ્રકારે જ કરે છે. અને જે મનુષ્ય તેના પ્રાપ્ત કાર્યને સર્વોત્તમ પ્રકારનું કરે છે, તે મનુષ્ય કાળે કરી જે કાર્ય તેના પ્રાપ્ત કાર્યકરતાં વધારે ઉત્તમ પ્રકારનું છે તે તેને અવશ્ય આવી મળે છે.

જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક કાર્ય કરે છે, અને જેને પોતાના કાર્યમાં શ્રદ્ધા છે, તે મનુષ્ય તે કાર્યમાંથી સર્વોત્તમ ફળ મેળવે છે. અધિક મહાન્ સાહસિક કાર્યો કરવાનો ઉત્સાહ પણ તેનામાં જાગ્રત્ થાય છે, અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં તથા પ્રત્યેક મનુષ્યમાં તેની શ્રદ્ધા હોવાને અંગે, જ્યાં જ્યાં જે જે કંઇ સર્વોત્તમ છે તેની જ સાથે તે મનુષ્ય માનસ્ સંબંધથી જોડાયલો રહે છે. આ પ્રકારનું થવું એ અત્યંત અગત્યનું છે, કેમકે જે મન વધારે મહાન્ અને વધારે સારી વસ્તુમા જ અખંડ એકામ–જોડાયેલું–રહે છે, તે હમેશાં વધારે મહાન્ અને વધારે સારી ક્રિયા જ અપ્રતિહતપણે કર્યા કરે છે.

આ ઉપરથી વ્યાપારાદિમાં વિજય મેળવવાને માટે શ્રદ્ધાનું અંગ કેટલું ઉપયોગી, મહત્વનું અને આવશ્યક છે, એ સહજ સ્પષ્ટ થાય એમ છે.

(અપૂર્ણ.)

भयनो जय.

મનુષ્યમાં જ્યાં સુધી ભય નામના વિકારની વિદ્યમાનતા છે, તથા જ્યાં સુધી મનુષ્યને ભયભીત થવાનો સ્વભાવ રહેલો છે, ત્યાં સુધી તે મનુષ્ય કંઇ પણ સર્વોત્તમ કાર્ય કરી શકવાને સમર્થ થતો નથી. પરંતુ સુખ, નિરામયતા, સ્વાતંત્ર્ય અને અર્થસિદ્ધિથી યુક્ત એવું સુંદર જીવન ગાળવાની પ્રત્યેક મનુષ્યની ઇચ્છા હોવાથી ભયનો નિઃશેષ જય કરવાને માટે તેણે તત્કાળ પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ.

મનુષ્ય સામર્થ્યવિનાનો છે એમ નથી, અને તેથી જે કંઇ તે ધારે તે ન કરી શકવાનું પણ તેને કશું જ કારણ નથી. પરંતુ તેનામાં રહેલા વિવિધ પ્રકારના વિકારો તેના સામર્થ્યને શોષી લેતા હોવાથી જ્યારે ત્યારે તે સામર્થ્યથી ખાલી ખં હોય એમ તેને પોતાને સમજાય છે. સામર્થ્યની વૃદ્ધિ ત્રણ પ્રકારથી થાય છે: ૧ નવીન સામર્થ્યને પ્રકટાવનાર વિવિધ ઉપાયો અથવા ક્રિયાઓ કરવાથી, ૨ પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો સર્વોત્તમ પ્રકારે ઉપયોગ કરવાથી, અને ૩ પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો વિવિધ કારણોથી થતા ક્ષયને અટકાવવાથી.

આ ત્રણમાં પણ ત્રીજો પ્રકાર ઉંધે રીતે વપરાતાં તે સર્વથી અધિક હાનિકારક થઇ પડે છે. મનુષ્ય એવાં અનેક કારણોને અહોરાત્ર ઉપજાવે છે કે જે તેના બળનો નિરંતર અત્યંત પ્રમાણમાં ક્ષય કર્યા કરે છે. સામર્થ્યની વૃદ્ધિ કરનાર મનુષ્ય પ્રથમ બે પ્રકારોને ભલે સાધ્યા કરતો હોય, પરંતુ ત્રીજા પ્રકારતરફ જો તે બેદરકાર હોય છે તો તે દળી દળીને કુલડીમાં વાળવા જેવું થાય છે. કેમકે ત્રીજા પ્રકારસંબંધી રાખેલી અસાવધતા તે મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરેલા સઘળા સામર્થ્યનો, ઘાસની ગમે તેટલી મોટી ગંજીમાં પડેલી માત્ર અગ્નિની એક ચીણગારી તમામ ઘાસને ભસ્મસાત કરી દે છે, તેમ જોતજોતામાં ક્ષય કરી નાખે છે.

કાણા ગજવામાં જેમ પૈસા રહેતા નથી, ફુટેલા પાત્રમાં જેમ જળ રહેતું નથી, અને તળીયાવિનાના માટલામાં અનાજ રહેતું નથી, તેમ જેનામાં વિકારોની પ્રબળતા છે તેનામાં સામર્થ્ય રહેતું નથી. ભય એ વિકાર છે, અને તે જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં છે ત્યાં સુધી તે ગમે તે કરવાના સામર્થ્યને મેળવી શકતો નથી. ભય નવીન સામર્થ્ય ઉપજવા દેતો નથી, અને પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો નાશ કર્યા કરે છે. આવી સમર્થ હાનિથી બચવાને માટે ભયનો જય કરવાનું સાધન મેળવવું અને તેને સિદ્ધ કરવું એ મનુષ્યમાત્રને અનિવાર્ય અગત્યનું છે.

વિકાસ થતો અટકવો, એ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતાં સઘળાં દુઃખોનું વાસ્તવિક મૂળ કારણ છે. અને એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે જ્યારે મનુષ્ય પોતાનાથી બનતું સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકારનું કર્તવ્ય કરવામાં ચુકે છે કે તત્કાળ વિકાસ થતો અટકે છે; તેથી પોતાનાથી બનતા સર્વોત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય કરવાની વચમાં જે કંઇ આડખીલીરૂપે આવતું હોય તેનો મનુષ્યે તત્કાળ

ઉચ્છેદ કરવો જોઇએ. આ પ્રકારનાં આડખીલીરૂપે આવનાર અનેક કારણો છે, પરંતુ તેમાં પણ ભયનું અસ્તિત્વ એક અત્યંત અગ્રણીપદ ભોગવે છે.

સ્વભાવથી અત્યંત સામર્થ્યને પ્રાપ્ત મનુષ્યોને તેમનાં તે સામર્થ્યોનો સર્વોત્તમ પ્રકારે સર્વોત્તમ કાર્યનિમિત્ત ઉપયોગ કરતાં, આ ભયે અટકાવ્યા છે, મનની અન્ય અનેક પ્રતિકૂળ સ્થિતિકરતાં મનુષ્યના મહાબળનો ક્ષય કરવામાં, અને તેમની મહત્તા દર્શાવવાના પ્રસંગે તેના ઉપર પાણી ફેરવી મૂકવામાં આ ભયે કોઇ રીતે પાછી પાની કરી નથી એ અનેક દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ થઇ શકે એમ છે.

અને તેની સાથે એ પણ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે કે મનુષ્યને અનેક પ્રકારના વ્યાધિ ઉપજાવનાર, વિઘ્ન પ્રકટાવનાર તથા દુર્દૈવ લાવનાર બીજાં અનેકકારણો કરતાં ભય એ મુખ્ય છે. તેથી ભયનો જય કરવામાં કંઇક અસામાન્ય વસ્તુને સિદ્ધ કરવાની કુંચી રહેલી છે, એ તત્કાળ જણાઇ આવે છે. કંઇ નહિં તો ભયનો જય મનુષ્યને એકાએક કોઇ ઉચ્ચ કોટિઉપર લાવી મૂકે છે, કોઇ અદ્ભુત અભયપદપર સ્થાપી દે છે.

યાજ્ઞવલ્કયસરખા અત્યંત સમર્થ તત્ત્વવિદ્ પુરુષે જનકપ્રતિ કહ્યું છે કે **अभयं वै जनक प्राप्तोसि हे** જનક! તું અભયપદ પામ્યો છે.—એ સહજ સ્પષ્ટ કરે છે કે ભયનો જય થવાથી મળતું જે અભયપદ તે મહામૂલ્યવાન્ અને અત્યંત સ્પૃહણીયપદ છે. યાજ્ઞવલ્કયસરખાને પણ જ્યારે એ પદ અત્યંત મહત્વવાળું જણાયુ છે તો પછી તેમાં કંઇ અપૂર્વત્વ હોવુ જોઇએ એમાં શી શંકા ? અને આ વચનવડે અભયના માહાત્મ્યને સૂચવી પ્રત્યેક સુખેચ્છકે અભયપદ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, એમ યાજ્ઞવલ્કયે લક્ષણા કરાવી છે.

ભયનો કામચલાઉ નાશ કરનારા માર્ગો તો અનેક મળી આવે, પરંતુ તેનો નિઃશેષ લય કરવાને માટે પ્રથમ તેને પ્રકટવાનાં મૂળ કારણોનો વિચાર કરવો જોઇએ. એ આદિ કારણનો પણ બહુ વિચારપૂર્વક નિર્ણય થયો છે. તેને આ શબ્દોમાં કહી શકીએ કે વર્તમાન સમયવિનાના અન્ય સમયનું ચિંતન, ભવિષ્યના સબંધમાં આપાતતઃ જણાતી અનિશ્ચિતતાના વિચારને લીધે મનની થતી એક સ્થિતિવિશેષ તે ભય છે. જો મનુષ્યને એમ સમજાય કે ભવિષ્ય જેવા પ્રકારનું આપણે ઇચ્છીશું તેવા પ્રકારનું જ થશે, અર્થાત્ જે કંઇ જોઇશે તે ભાવિમાં અવશ્ય આવી મળશે તો પછી ભય થવાનું કશું જ કારણ તેને રહેતું નથી. પરંતુ તેની અનિશ્ચિતતા આપણા મનમાં ક્ષોભ પ્રકટાવે છે. મનનો આ વિચારોસાથે નિત્ય સંપર્ક રહે છે, અને તેથી જ આપણામાં વિવિધ પ્રકારની ભયોત્પત્તિ થયા કરે છે. આથી ભયનો નાશ કરવાને માટે આ અનિશ્ચિતતાઉપર અંકુશ સ્થપાવો જોઇએ.

આ પ્રકારે થઇ શકવું સંભવિત છે, એ સમાચાર શું તમને આનંદજનક લાગતા નથી?

ભવિષ્યની અનિશ્ચિતતાનો વ્યામોહ અસંખ્ય પ્રકારનાં ભયનાં કારણો રચે છે, તેમાં પણ અત્યંત મુખ્ય કારણ મૃત્યુના ભયનું છે. મૃત્યુનો ભય લાગવામાં પણ મુખ્ય હેતુ એ છે કે ઇતર જન્મસંબંધી મનુષ્યને કેવળ અનિશ્ચિતતા હોય છે, તેનું તેને કશું જ ચોકસ જ્ઞાન નથી હોતું. પરંતુ વર્તમાન જન્મકરતાં ભવિષ્યનો અન્ય જન્મ કોઈ ઉચ્ચ અને અદ્ભુત પ્રદેશમાં પ્રવેશવાનું દ્વાર છે, એ પ્રકારનું મનુષ્યને નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન

થાય છે તોપછી તેને મૃત્યુનો વિચાર અત્યંત ભયજનક થઇ પડતો નથી.

આવતી કાલે કોઇ સુંદર ભવ્ય મહાલયના માલિક થઇ તેમાં આપણે નિવાસ કરવા જવાનું છે એ દૃઢ જ્ઞાન આપણને આજના ખરાબ ઘરને ત્યજવામાં જરા પણ ભય ઉપજાવતું નથી, પણ ઉલટો આનંદ ઉપજાવે છે, તે જ પ્રમાણે વર્તમાન જન્મકરતાં ભવિષ્યનો જન્મ સર્વ પ્રકારે વધારે ઉત્તમ આવવાનો એની જો આપણને પૂર્ણ ખાતરી થતી હોય તો પછી મૃત્યુનો આપણને આટલો ભય નહિ લાગવાનો.

ભયનું બીજું કારણ વિપત્તિ છે. થોડા અથવા ઘણા પ્રમાણમાં મનુષ્યમાત્રને વિપત્તિનો ભય લાગે છે. કારણ કે તેમાંથી તે સરલપણે ઉગરી શકશે કે નહિ, તેનું તેને જ્ઞાન નથી, તેમ જ એ વિપત્તિથી સર્વાંશે સદા બચવાને માટે શું કરવું તેનું પણ તેને નિરંતર જ્ઞાન હોતું નથી. આ જગતના પદાર્થોના અશાશ્વતપણાને લીધે મનુષ્યને દારિદ્રનો પણ ભય રહ્યા કરે છે. મનુષ્ય અન્ય મનુષ્યોને ધનહીન થતા તથા અણધાર્યા દુર્દૈવને પ્રાપ્ત થતા જુએ છે, અને તેથી તેને એમ ભય થાય છે કે કોઇ કાળે આપણી પણ આવી દશા નહિ થાય તેની શું ખાતરી ? પરંતુ આવા પ્રતિકૂલ સંજોગોઉપર મનુષ્ય જો પોતાનું સ્વામિત્વ મેળવે છે, તો આ સંબંધમાં પછી તેને ભય થતો નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ એ પ્રસંગને તે જૂદી જ દૃષ્ટિથી જોઇ શકતો હોવાથી તેને એ સંબંધમાં અનુભવ પણ ભિન્ન પ્રકારનો જ થાય છે. પણ મુખ્ય વાર્તા એ છે કે પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિઉપર સ્વામિત્વ સ્થાપવાની કલાનું મનુષ્યને સ્પષ્ટ જ્ઞાન નથી, અને તેથી મનુષ્યોનો મોટો ભાગ ભવિષ્યમાં દુર્દૈવના ભયથી નિત્ય ધ્રુજતો અને ધ્રુજતો જ રહે છે.

મનુષ્યને વ્યાધિનો પણ અખંડ ભય હોય છે, કારણ કે વ્યાધિના વિકટ અનુભવો મનુષ્યની દૃષ્ટિઆગળ નિરંતર તરવરતા હોય છે. વ્યાધિનાં ભયંકર ચિહ્નોને તે કયાંહીને કયાંહી નિત્ય જોતો હોય છે. ફલાણાને આવો વ્યાધિ થયો અને ફલાણાને અમુક પ્રકારનું ચિહ્ન પ્રકટયું, આવું તે સાંભળ્યા જ કરતો હોય છે. અને પ્રથમ જે સામાન્ય ચિહ્નરૂપે જણાતું હોય તે જ પરિણામે વધી વધીને તે મનુષ્યને કાળનો ગ્રાસ બનાવી દેતો સર્વ કોઇ જુએ છે.

આ વિના પણ બીજી અનેક બાબતો અને સ્થિતિઓ મનુષ્યમાં થોડા અથવા ઘણા પ્રમાણમાં ભય પ્રકટાવે છે. અને તે પણ એક જ કારણને લઇને કે મનુષ્યને તેના ભવિષ્યનું જ્ઞાન નથી. ખરૂં જોતાં ભવિષ્ય સુધારવાના સામર્થ્યને મેળવવાનું જ્ઞાન નથી. ભવિષ્ય તો સારૂં વા ખોટું હોય, મનુષ્યને તેનું જ્ઞાન નથી. પરંતુ તેને ભય થાય કે કદાચ પાછળનું પણ હોય, કારણ કે તે જાણે છે કે પ્રથમનું અર્થાત્ સારૂં ભવિષ્ય પ્રકટાવવાનું તેનામાં સ્વતંત્ર સામર્થ્ય નથી. આથી સહજ સમજાય છે કે તાત્કાલિક આવી મળનાર ભાવિનું કેવળ અજ્ઞાન હોઈને તેની કેવળ અનિશ્ચિતતાને લીધે મનુષ્યને ભય પ્રકરેલો અને પ્રકરેલો રહે છે. મનુષ્ય હાલ જે કંઇ કરતો હોય છે તેનો શો એ પરિણામ આવશે, એ પણ તેને સ્પષ્ટ નથી, અને તેથી તે નિત્ય ભયની ભઠ્ઠીમાં શેકાયા કરે છે.

મનુષ્ય આજે જે કંઇ કરે છે તેનું તેણે પૂર્વે પણ કોઈ વખતે કર્યું હોય છે, તેણે નથી કર્યું હોતું તો બીજા કોઇએ તેનું અથવા તેને લગભગ મળતું જ કર્યું હોય છે, અને

તેમાં તેણે કાં તો જાતે જ પ્રતિકૂલ ફળ પ્રકટતું અનુભવ્યું હોય છે અથવા અન્યને તેનું અનનુકૂળ ફળ મેળવતાં જોયું હોય છે. આથી આજે પણ તેને એ જ શંકા થાય છે કે આજના મારા કરેલા કૃત્યનો અનુકૂળ જ પરિણામ આવશે તેની શી ખાતરી ? મોટે ભાગે મનુષ્ય આવું સંતોષકારક અને ખાતરીબંધ કશો જ ઉત્તમ મેળવી શકતો નથી. અને તે જ કારણ મનુષ્યને ભવિષ્યને માટે અખંડ ભયભીત રાખે છે.

બીજા કોઇ કારણથી નહિ પણ સર્વ પ્રકારની અનિશ્ચિતતાને જ જ્યાં ત્યાં જોવાથી મનુષ્યને ભય થાય છે, એ આ ઉપરથી જણાયા વિના રહે તેમ નથી. પરંતુ આ સ્થળે એ જ પ્રશ્ન થાય છે કે આવી અનિશ્ચિતતાને પ્રકટાવનારૂં કારણ તે કયું છે. મનુષ્યસરખા મનુષ્યને પણ જ્યાં ત્યાં આવી અનિશ્ચિતતા જ દેખાય છે તે શાથી ?

આ સંબંધમાં વિચાર કરતાં આ અનિશ્ચિતતાનું સ્થૂલ કારણ તો એક એ જણાય છે કે અમુક સમયે અમુક પ્રકારની સ્થિતિમાં અમુક રીતે અમુક ખોટો બનાવ બન્યો હતો; ભવિષ્યમાં એવું નહિ જ અને એવું કશું જ બળવાન્ કારણ નથી; આ પ્રકારનો વિચાર અથવા નિર્ણય લગભગ બધા જ મનુષ્યમાં પ્રકટતો રહે છે. અને તેથી જ જણાય છે કે મનુષ્યોના મોટાભાગને વર્તમાન સમયમાં ગમે તેવી સ્થિતિ હોય પણ કાલ ઉઠીને તે પલટાઇ જઈ વધારે ઉત્તમ પ્રકારની સ્થિતિ નહિં જ મળે એવો દૃઢ નિશ્ચય ઉઠતો નથી. તેને એની જરા પણ ખાતરી નથી. વર્તમાન સમયની સ્થિતિ ઉત્તમ પ્રકારની થયા વિના ભવિષ્યની સ્થિતિ ઉત્તમ પ્રકારની થાય એની તેને જરા પણ શ્રદ્ધા નથી. પરંતુ ભલે તેને તેવી ખાતરી ન હોય, છતાં તેથી એમ સિદ્ધ નથી થતું કે તેવી ખાતરી મળી જ શકે એમ નથી.

આમ હોવાથી ભયનો જય કરવાને માટે, ભવિષ્યને આપણે જેવું કરવું હોય તેવું કરી શકીએ એમ છે, ભવિષ્યમાં જેવા પ્રકારની અનુકૂળતા ઉપજાવવી હોય તેવી અનુકૂળતા તથા ધાર્યા પ્રમાણેના લાભ આપણે ઉપજાવી શકીએ એમ છે. વર્તમાનકરતાં આપણા ભાવિને અધિક ઉત્કૃષ્ટ કરી શકીએ એમ છે, અને આપણી સર્વોત્તમ ઉન્નતિને માટે આપણામાં રહેલાં સર્વ કારણોનો સાથે સાથે જ એકમેકપણે-ઉપયોગ કરી શકીએ એમ છે, એ પ્રકારના વિચારની સત્યતાને માટે ચોકસ પૂરાવો ઉપજાવવો એ અગત્યનું છે. જનસમુદાય, આ માટેનું ખાતરીબંધ પ્રમાણ નહિં જ મળે એવું માનશે, કારણ કે તે ઉપરઉપરનું જોઇને જ અમુક નિર્ણયો બાંધી લેનારો હોય છે, અને ગમે તેટલો તેઓ મનુષ્ય તે ઉવટ મનુષ્ય અને તેથી તે પરાધીન, પરતંત્ર, દુર્બલ અને અસમર્થ છે-આવો વિચાર માનવ પ્રકૃતિ (Human naturo) માટે જ બાંધી લીધો હોય છે.

પરંતુ કારણ અને કાર્યના મહાન્ સિદ્ધાંતને જેમણે જાણ્યો છે, તથા મનુષ્યના વાસ્તવ સામર્થ્યને જેઓ સમજે છે. તેઓ જાણે છે કે કોઈ પણ વસ્તુનો કેવળ ઉપરઉપરનો દેખાવ તે વસ્તુની અંદર રહેલા વાસ્તવ સત્યનું પ્રકાશન કરી શકતો નથી. તેમ તેઓ એ પણ જાણતા હોય છે કે મનુષ્યનાં સમગ્ર જીવનનું રૂપાંતર કરી નાંખવાનું, તેના સમગ્ર સ્વભાવનું અને તેના ભાવિનું રૂપાંતર કરી નાંખવાનું-બદલી નાંખવાનું-સામર્થ્ય તે જ મનુષ્યમાં રહેલું છે.

આ જગત્ કશા પણ નિયત ધોરણવિના ગમે તેમ ચાલનારૂં જગત્ નથી.–પોપાબાઈનું જગત્ નથી. તેમ જ તેમાં બનતા બનાવો કાગનું બેસવું અને તાડનું પડવું જેવા નિષ્પ્રયોજન કે ગમે તેમ થતા નથી. જગતની ઉપરઉપરની સપાટીઉપર જ માત્ર દૃષ્ટિ નાંખતાં અને તેમાં અસ્તવ્યસ્તપણે થતા વિવિધ વ્યતિકરો, વ્યાપારો આદિ જોતાં મનુષ્યને એકાએક એમ લાગી આવે છે કે આમાં કશી પણ વ્યવસ્થા કરવી અને તેનું પુનઃ કોઇ પણ પ્રકારે બંદોબસ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કેવળ નિરર્થક છે, પરંતુ મનુષ્ય સ્થિરતાથી જ્યારે વિચારે છે અને એ વાત શોધી કહાડે છે કે પ્રત્યેક પ્રતિકૂળ કાર્યો અથવા વ્યતિકરો કંઇ પણ પ્રતિકૂળ કારણના પરિણામેજ પ્રકટે છે અને તેવાં કારણોને પ્રકટાવનારૂં બીજું કોઇ જ નથી પરંતુ મનુષ્ય પોતે જ છે, ત્યારે તેને કોઇ બીજા જ દૃષ્ટિબિંદુથી નિર્ણય વગેરે કરવાની ફરજ પડે છે.

માનવપ્રજાના ગભરાટીયાં, ધંગધડાવિનાનાં અને ઉંધે માર્ગે વહેનારાં કાર્યોને લીધે જ જગતની સપાટીઉપર ગભરાટ, ગરબડાટ અને અંધાધુંધી દેખાય છે. જેમ ઘરનાં માણસોની અવ્યવસ્થાને લીધે જ ઘરમાં ગરબડાટ અને અવ્યવસ્થા જણાય છે, તેમ જગતમાં અવ્યવસ્થા જણાવામાં એ જગતમાં રહેનાર મનુષ્યોવિના બીજું કોઈ નથી. પ્રત્યેક ઘરનો અંદરનો ભાગ, જેવા તેમાં રહેનાર હોય છે તેના સ્વભાવને અનુરૂપ જ હોય છે. ઘર ગમે તેવું સામાન્ય હોય અને તેની અંદરનો ઉપસ્કર (સરસામન) બહુ સામાન્ય પ્રકારનો તથા કશા પણ ખરચવિનાનો તેમ જ ઝાઝા મૂલ્યવિનાનો હોય, તોપણ તેમાં રહેનાર મનુષ્ય જો વ્યવસ્થાવાળો હોય છે, તો તે આખું ઘર વ્યવસ્થાવાળું, સ્વચ્છતાવાળું અને જ્યાં જે જોઈએ ત્યાં તે મૂકેલું હોય એવા પ્રકારની યોજનાવાળું હોવાનું. એથી ઉલટું અત્યંત સુંદર અને નવું તાજું ઘર અને તે પણ અત્યંત મૂલ્યવાન્ પદાર્થો ફરનીચર, વગેરેથી ભર્યું હોય, પરંતુ જો તેને અવ્યવસ્થાવાળા મનુષ્યને સ્વાધીન કરવામાં આવશે, તો પછી ત્યાં કોઇને ઉભું રહેવું પણ નહિ ગમે એવું ખરાબ રહેવાનું.

મારા જાણવામાં છે કે એક શ્રીમાન્‌ને ત્યાં વિલાયતથી અઢી ત્રણ હજાર રૂપિયા ખરચીને સ્નાનગૃહ (Bath-room) માટેનો સુંદર સામન મગાવ્યો હતો. તે સામન આવ્યાને અઢીત્રણ મહિના નહોતા થયા, ત્યાં તો નહાવાના ટબઉપર અર્ધો અર્ધો આંગળ ધૂળ ચઢી હતી, અને તેના ઉપર પાણી પડવાને લીધે એ ધૂળના થર સાફ થવાને બદલે ઉલટા સખ્ત પ્રમાણમાં જામતા જતા હતા. આ શ્રીમાન્ અને એક નૃપતિમાં કશો ફેર નથી. કોટયવધિ ધન પ્રાપ્ત છે, અને નોકરોનું તેને ત્યાં કીડીયારૂં ઉભરાયલું રહે છે. તેના દેવગૃહમાં કંઈ નહિ નો પચીસ ત્રીસહજાર રૂપૈયાના પદાર્થો છે, છતાં ત્યાંની અવ્યવસ્થા પણ તેટલી જ છે. પૈસા ખરચવાનો ત્યાં તોટો નથી, પણ વ્યવસ્થાને નામે ત્યાં મોટું O છે. એનું કારણ બીજું કશું જ નથી પરંતુ તે ગૃહપતિનો વ્યવસ્થાનો સ્વભાવ નથી, અને તેથી ત્યાં અવ્યવસ્થાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે.

જગતમાં નાની અથવા મોટી સર્વ વસ્તુમાં જ્યાં ત્યાં આ જ નિયમ પ્રવર્તતો હોય છે. જગત્ અને જગતના નાના મોટા વિવિધ ભાગોમાં, જેના હસ્તક તે તે ભાગ હોય છે, ત્યાં તેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ જણાય છે. અણઘડ રાજાના ગામની અને એક કુશળ સાવધાન નૃપતિના ગામની વ્યવસ્થા જોશો તો આ વાર્તાની સત્યતા સહજમાં સમજાશે.

જગતમાં સારી વસ્તુઓ સારાં કારણોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને એથી વિપરીત વસ્તુઓ વિપરીત કારણમાંથી પ્રકટે છે, પરંતુ સારાં અથવા ખોટાં બધાં જ કારણો પ્રકટવાનું મૂળ જોશો તો તે એક જ–છે મનુષ્ય. મનુષ્ય ધારે છે તેવાં કારણો સર્જે છે, અને તેથી ભાવિની ચાવી તેના પોતાના જ હાથમાં છે.

જગતની ઘણીખરી સ્થિતિ બદલવાને માટે તેમાં વસતી માનવપ્રજાની ઘણીખરી સ્થિતિ બદલાવી જોઇએ. એકાએક આ વાર્તા અશક્ય લાગશે, અને તેમ છતાં તેમાં શક્યતા છે જ. મનુષ્યોને કંઇ કાળથી સારા થવાનું અને યોગ્ય પ્રકારના થવાનું કહ્યા કરવામાં આવે છે. 'સુધરો સુધરો' ના કાનના પડદા ફાડી નાંખે એવા મોટા અવાજે કરવામાં આવે છે, 'ઉત્તમ પ્રકારના બનો!' 'સર્વોત્તમ થાઓ' ના ઉપદેશોથી આખા જગતના વાતાવરણમાં પ્રકંપ ઉપજાવી મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ મનુષ્યને તે પ્રકારના થવાને માટે શું કરવું, પ્રાપ્તસ્થિતિથી આગળ કેવી રીતે વધવું, તે સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવતું નથી. ખરું જોતાં મનુષ્ય હલકી સ્થિતિ ત્યજવાને અને ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અત્યંત તત્પર છે. માનવજાતિના અભ્યુદયમાટે જે જ્ઞાન અને સત્યની અગત્ય છે, તેને અર્થે અનેક મનુષ્ય આતુરતાપૂર્વક પ્રાર્થના કર્યા જ કરતા હોય છે. આથી અગત્યનું છે તો એ જ છે કે જેની મનુષ્યોને ઇચ્છા છે તે વસ્તુ તેમને આપવી, તેનું જ્ઞાન તેમને પ્રાપ્ત કરાવવું; આમ થતાં જગતમાં રૂપાંતર થવાનો આરંભ થઇ જશે.

પૂર્વે કહ્યું તેમ જગત્ એ તેમાં વસતા મનુષ્યની ક્રિયાદ્વારા પ્રકટતું સાક્ષાત્ કાર્ય છે. એક વ્યક્તિગત જગત્ તે વ્યક્તિદ્વારા થતી ક્રિયાને અનુરૂપ હોય છે, તે ઉપરાંત જેની સાથે તે વ્યક્તિ (મનુષ્ય) સંબંધમાં આવે છે તે વ્યક્તિઓ અથવા જગતના અંશની ક્રિયાને અનુરૂપ હોય છે. એટલે મનુષ્યની સ્વતંત્ર ક્રિયા અમુક પરિણામ પ્રકટાવે છે, અને તેની જ સાથે તે પરિણામ પ્રકટવામાં જેના સંસર્ગમાં તે મનુષ્ય છે, તે જનસમુદાય પણ કારણરૂપ હોય છે. અર્થાત્ બે કારણોએ કરીને મનુષ્ય અમુક પ્રકારનું કંઇ પણ ઉપજાવે છે–કાર્યરૂપે પ્રકટાવે છે.

પરંતુ મનુષ્ય પોતાની ક્રિયા અથવા પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપને પલટી શકે છે, અને તેની સાથે જગતના અર્થાત્ જેની સાથે તે સંબંધમાં આવે છે તેના કાર્યોને પોતાને અનુકૂળ રૂપમાં એવી રીતે ગ્રહણ કરી લે છે, અને પોતાની પ્રવૃત્તિની સાથે અનુકૂળપણે મેળવી લે છે કે જેના પરિણામે તે ધારે છે તે જ પરિણામોને સર્વ પ્રસંગમાં પ્રકટાવી શકે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના પ્રદેશમાં પોતાના સ્વતંત્ર જગતમાં જે કંઇ તે ઇચ્છે છે તે પ્રકટાવે છે, અને બાહ્ય જગતમાંથી તેના જગતમાં આવતી વસ્તુઓને પણ તે એવા પ્રકારે પલટાવી દે છે કે જે તેના સ્વભાવને તથા ક્રિયાને કેવળ બંધબેસતી થઇ રહે અને તેના પોતાના હિતને માટે તે જે કંઈ કરી રહ્યો હોય છે, તેમાં તે સહાયરૂપ થઈ પડે.

મનુષ્યના વાસ્તવ સામર્થ્યનું અને વાસ્તવ સ્વભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એટલે એ જ કે જે કંઈ તેણે ઉપજાવવું છે તેનો તે જાતે જ નિર્ણય કરી શકે, અને તેની સાથે સંબંધમાં આવનાર જગતે તેના પોતાના હિતને માટે શું શું ઉપજાવવું જોઇએ તેનો પણ તે નિર્ણય કરી શકે, અર્થાત્ જગતની પાસેથી પોતાનું હિત થાય એવું શું અને કેવી રીતે

લેવું તેનો પણ તે જાતે જ નિર્ણય કરે આ પ્રકારની તેનામાં શક્તિ હોવી. આમ થવાથી તે મનુષ્ય પોતાની પ્રાપ્તસ્થિતિનો સંપૂર્ણ નિયામક થઇ રહે છે. અને આ સત્ય હોવાથી આ આખો વિષય કેવળ ગણિતશાસ્ત્રના કોયડાજેવો થઇ જાય છે.

જ્યારે આપણે ગણિતનો કોઇ દાખલો ગણતા હોઇએ છીએ ત્યારે તેના જવાબનો આપણે પહેલેથી ભય રાખતા નથી. જો આપણે તેના સિદ્ધાંતો જાણીએ છીએ, તો તેના પરિણામમાટે આપણને કશો ભય રહેતો નથી. જો આપણે કુશળ ગણિતશાસ્ત્રી હોઇએ છીએ તો આપણને નિશ્ચયપૂર્વક જણાય છે કે એનો ખરો જવાબ આપણે આણી શકીશું. એ જ પ્રમાણે જેને જે બાબતનું દૃઢ જ્ઞાન હોય છે તેને તેનો કશો ભય હોતો નથી. તેમ છતાં બીજાઓકરતાં વિશેષ એટલા જ કારણથી કે કુશળ ગણિતશાસ્ત્રી પણ તેની ગણનામાં કેવળ નિર્ભ્રાંતિ અને નિર્ભય હોતો નથી; તે માત્ર એટલી જ બાબતમાં બીજા કરતાં વિશેષ છે કે તે દાખલામાં જે નિયમોને લગાડવાના છે, તે તેને માત્ર ખબર છે. ગણિતશાસ્ત્રની સૃષ્ટિમાં જેમ એક ઠોઠ નિશાળીઓ રહે તેમ તે પણ રહેતો હોય છે. બીજી કશી રીતે બંનેમાં ભેદ નથી. ભેદ છે તે એટલો જ છે કે એકને ગણિતશાસ્ત્રના નિયમોનું જ્ઞાન છે, અને બીજાને નથી. કુશળ ગણિતશાસ્ત્રી ખરો જવાબ કહાડે છે–ખરો હીસાબ કરે છે–ગમે તેમ કરીને પણ તે ખરે ઠેકાણે આવી પહોંચે છે. એ દાખલાનું ભવિષ્ય જેવું તેણે લાવવું ધાર્યું હોય છે તેવું જ લાવે છે. દાખલાના ભવિષ્યમાં તેણે ખરો જવબ લાવવો એ જ નક્કી કર્યું હોય છે, અને તેના નિયમોને જાણીને તથા તેનો બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરીને જે તેણે ધાર્યું હોય છે તે ફળ ઉપજાવે છે.

તે રહસ્યરૂપ છતાં તેનું સરળ રહસ્ય આ છે. દાખલો ગણવાને માટે કયા નિયમો લગાડવા તે તે જાણે છે, અને તે નિયમોને તે પ્રકારના પ્રત્યેક દાખલામાં લાગુ પાડે છે. અને તેના પરિણામે ખરો જવાબ ઉપજાવી કહાડે છે. આપણા નિત્યના જીવનમાં જે જે દાખલાઓ (પ્રસંગો) આવી મળે, તેનો ઉકેલ તે જ રીતે લાવવો જોઇએ. આપણા જીવનના પ્રસંગોરૂપ દાખલામાટે પણ ગણિતશાસ્ત્રજેવા નિયમો જ હોય છે. અને તેથી જીવનના તે નિયમોને જો આપણે ખરીરીતે વાપરીએ છીએ, તો તે દાખલાનો ઉત્તર આપણે ખરો જ લાવી શકીએ છીએ–આપણા જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગોમાંથી ધારેલો પરિણામ ઉપજાવી શકીએ છીએ.

(અપૂર્ણ.)

वेदान्तनिबन्धमाला.

(२)

સાધનપ્રણાલિકા.

વેદાન્તશાસ્ત્રની આરંભભૂમિકામાં જે સાધનસંપત્તિને આવશ્યક માની છે તે સંપત્તિ મધ્યસ્થ દીપજેવી છે. જેમ ઉંબરાઉપર મુકેલો દીપ આગલા અને પાછલા બે ખંડને પ્રકાશ આપે છે, તેમ અધિકારિની સાધનસંપત્તિ થયેલી અને થવાની સંપત્તિઉપર પ્રકાશ નાંખે છે. અધિકારિની વિવેકાદિ સાધનસંપત્તિ પણ એક ફલ અથવા કાર્યરૂપ છે અને પુનઃ નવીન તત્ત્વજ્ઞાનાદિ સંપત્તિના બીજ અથવા કારણરૂપ છે. આ પ્રમાણે વિવેકાદિ સાધનચતુષ્ટય પૂર્વભાવિ નિર્મલ પ્રયત્ન અને તેના સહકારિ હેતુઓની અપેક્ષા રાખે છે, અને વિવિદિષુની સ્થિતિથી પર વિદ્વાન્‌ની સ્થિતિ સિદ્ધ કરવામાં ઉત્તર પ્રયત્નની અને તેના સહકારિ હેતુઓની અપેક્ષા રાખે છે.

આપણા પ્રાચીન તત્ત્વચિંતકોએ સાધનોનાં જે સ્વરૂપો અને તેના પરસ્પર સંબંધો વર્ણવ્યા છે તે ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ થાય છે કે વાસ્તવ સાધનસિદ્ધિ મન, બુદ્ધિ, અને શરીરના અવિરોધી વિકાસની અપેક્ષા રાખે છે. વેદાન્તની વિશુદ્દષ્ટિમાં સાધનો કંઇ છિન્નભિન્ન પ્રવાહ નથી, પણ પરસ્પર સંબદ્ધ નાડીવ્યૂહજેવાં છે. જેમ હૃદયસાથેના સંબંધમાં રહી નાડીઓ, ધમનીઓ અને રક્તવહિનીઓ પોતપોતાના નિયત પ્રદેશમાં ધાતુઓનું શરીરમાં પોષણ કરે છે, અને સંબંધ છૂટતાં વેગથી એક દિશામાં રુધિરનું વહન થતાં શરીરની પ્રાણચેષ્ટા બંધ થાય છે, તેમ સાધનો પણ પરમપુરુષાર્થના ઉચ્ચમાહસાથે સંબંધ રાખી પોતપોતાની પ્રાપ્ત મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યાવિના પ્રવૃત્ત થાય છે, તો અવાન્તર સિદ્ધિઓસહિત સમગ્ર અધ્યાત્મજીવનને ઉજ્જ્વલ બનાવે છે, અને તે ઉચ્ચમાહથી વિખૂટાં પડે છે તો એક દેશમાં વહન થતાં તેમનું બલ માત્ર અવાન્તર સિદ્ધિમાં જ ખપી જાય છે અને પરિણામે અધ્યાત્મજીવન શુષ્ક અથવા નષ્ટપ્રાય થઇ જાય છે. જેમ વ્યવહારમાં પણ કાર્યસિદ્ધિમાં દક્ષતાની જરૂર છે, તેમ પરમાર્થમાં પણ વિજયી થવામાં દક્ષતાની અપેક્ષા છે. સાધનોનો પરસ્પર સંબંધ નહિ જાણવાથી, અથવા જાણ્યા છતાં અવાન્તર સાધ્યના મોહમાં તણાવાથી, અથવા અમુક સાધ્યના મોહને લીધે તેના સાધનમાત્રપ્રતિ લક્ષ્ય રાખવાથી, અને ઇતર સાધનોની અવગણના કરવાથી પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાલમાં એકદેશી શક્તિઓ પ્રકટ થાય છે, અને ઇતર દેશમાં વામનો જણાય છે. પરિપૂર્ણ દક્ષતાવાલા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજેવા મહાત્માઓનો જે અભાવ જણાય છે તે ઉપરના દોષોને લીધે છે.

સાધનોનો પરસ્પર સંબંધ હોવાથી સાધનોની પ્રણાલિકાઓ બંધાએલી હોય છે, અને તે પ્રણાલિકાઓનો સંબંધ અપૂર્વ રસને પ્રકટાવનાર એક મોટા સરોવરસ્થાનીય ઇષ્ટશ્રીસાથે હોય છે.

સાધનના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં આપણને સ્પષ્ટ થાય છે કે સાધ્યના સ્વરૂપસાથે તેનો અસાધારણ સંબંધ હોવો ઘટે છે. એક એક સાધ્ય સિદ્ધ કરવા એક એક સાધન કદાચ પ્રસંગે પૂરતું હોઇ શકે, પરંતુ સરોનરસ્થાનીય પરમ સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં અર્થાત્ તેને પ્રાપ્ત કરવામાં અવાન્તર પ્રણુલિકાઓપ્રતિ લક્ષ કરવાની આવશ્યકતા છે.

આપણા વિચારકોએ સાધ્ય બે પ્રકારનાં સ્વીકાર્યાં છેઃ (૧) વાસ્તવ પ્રાપ્તવ્ય અથવા અપ્રાપ્ત વસ્તુ, (૨) સિદ્ધ છતાં અપ્રકટ રહેલું પ્રાપ્તવ્ય.

વાસ્તવ સાધ્યને પ્રેયસ્ અથવા અભ્યુદય કહે છે; અને સિદ્ધ છતાં અપ્રકટ રહેલા પ્રાપ્તવ્યને શ્રેયસ્ અથવા મોક્ષ કહે છે. આ ઉભય પ્રાપ્તવ્યનો " સુખ " શબ્દમાં સમાસ થાય છે, અને તે સુખના સાતિશય અને નિરતિશય એવા બે ભેદ પડે છે. આ ઉભય સુખનાં વિરોધી દુઃખને પરિહાર્ય ગણુવામાં આવે છે, અને તે દુઃખ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રણુ પ્રકારનાં મનાય છે. સુખના આવિર્ભાવનાં તે પ્રતિબંધક છે અને તેથી તેના નિવારણુની અપેક્ષા ઉભી રહે છે. નિરતિશય મોક્ષસુખના પ્રતિબંધકરૂપે અજ્ઞાનની જ ગણુના કરી છે અને તેથી તે સુખનું વિરોધી દુઃખબીજ અજ્ઞાન છે, અને તેનું નિવારણુ થયા પછી જેવી રીતે સાતિશય સુખના આવિર્ભાવમાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે તેવી રીતે નિરતિશય સુખના આવિર્ભાવમાં પ્રયત્નની અપેક્ષા રહેતી નથી, આપ્રમાણે ઉભય પ્રકારનાં સુખ અને દુઃખની અનુક્રમે પ્રાપ્તિ અને પરિહાર કરવા ઉપાયોની વ્યવસ્થા કરી એક અખંડ અથવા પૂર્ણુ જીવનને પ્રકટ કરવામાં અને તેવું જીવન વર્તમાન સમયમાં ગાળવામાં આપણા તત્ત્વચિંતકોએ કૃતકૃત્યતા માની છે, અને વ્યવસ્થાવિનાનાં જીવન ખંડ અથવા અપૂર્ણુ જીવનરૂપ હોવાથી તેને પશુજીવનની ઉપમા આપી છે.

આપણા વેદશાસ્ત્રમાં આ–સાધ્યને બે સંજ્ઞામાં વહેંચી નાખ્યું છે. સાતિશય સુખના બીજભૂત પદાર્થને **ધર્મ**, અને નિરતિશય સુખના બીજભૂત પદાર્થને **બ્રહ્મ** કહી તે તે પદાર્થના સ્વરૂપને જણાવનારાં સાધનોની શ્રેણી વર્ણુવવામાં આવી છે. સુખના વિરોધી દ્વંદ્વને અધર્મ, અને અજ્ઞાન એમ વર્ણુવ્યું છે. સ્વલ્પમાં, સાતિશય સુખને જન્મ આપનારને ધર્મ કહે છે અને તેના વિરોધી દુઃખને જન્મ આપનારને અધર્મ કહે છે; તથા સ્વતઃસિદ્ધ નિરતિશય બ્રહ્માત્મસુખને પ્રકટ કરનાર હેતુને **બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર** અને તેના પ્રતિબંધક હેતુને **અજ્ઞાન** કહે છે.

આ પ્રકારે ઉભય પ્રકારના સાધ્ય અને પરિહાર્યનો વિચાર કરી સાધનવ્યવસ્થા કરવાની રહે છે. ત્યાં ધર્મ જે સાતિશય સુખનો પ્રવર્તક છે તેનો આશ્રય કરવાનો આપણી આર્યભૂમિમાં જન્મથી જ અને વસ્તુતઃ ગર્ભાધાનસમયથી જ ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. જે સમયમાં ગર્ભસ્થ બાલકનું મન અવ્યક્ત દશામાં હોય છે તે સમયમાં ધર્મપાલનનો બોજો માતાપિતાના ઉપર નાંખવામાં આવે છે; સ્તનંધયાવસ્થામાં પણુ સંસ્કાર આપવાનું જોખમ માતાપિતાને શિર જ રહે છે; માત્ર ઉપનયનસંસ્કારપછી જ કિશોરાવસ્થામાં બાલકને પોતાના સ્વધર્મના પાલનની વિશેષ કર્તવ્યતા જણાવવામાં આવે છે. ગર્ભાધાનથી માંડી ઉપનયનપર્યંતના બાલકને અને વિવાહપર્યંતના કન્યાને આપવાના સંસ્કારો તેમના અવ્યક્ત મનને પોતાની પ્રાપ્ત સામગ્રીને જાગ્રત્ કરી તેના પૂર્ણુ જીવનને અભિવ્યક્ત કરવાની યોગ્યતા અર્પનાર છે.

જેવડે વ્યક્તિનું અને સમાજનું ધારણ થઇ શકે છે તેવા ધર્મના વિશાલ લક્ષણમાં આર્યોએ ઘણી ઉદાર બુદ્ધિ વાપરી છે. તે ધર્મનું અસાધારણ લક્ષણ જે ક્રિયામાં ખરી રીતે યોજાયેલું જણાય તે ક્રિયાને ધર્મ સંજ્ઞા આપવામાં આર્યોએ સંકોચ ધર્યો નથી. આ તેમની ઉદાર ધર્મભાવનાના બળથી જ અનાર્ય-દસ્યુ-દાસ-વર્ગને તેઓએ શૂદ્ર ગણી પોતાની વર્ણવ્યવસ્થામાં સ્થાન આપ્યું છે, અને હિંદુસ્થાનનો જ્યાં સુધી વિકાસક્રમ ઇતિહાસના પાનામાં સ્વાયત્ત રહ્યો ત્યાં સુધી તે વર્ણવ્યવસ્થા સારી રીતે ચાલી શકી, અને શૂદ્રોની હાલ જે કંઇ સુધરેલી દશા જણાય છે તે તે કાલની ઉદાર ભાવનાનું અનુમાન કરાવી શકે છે. મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધના સમયમાં જ્યારે તે વ્યવસ્થામાં બ્રાહ્મણોએ અસાધારણ તાણ કરી ત્યારે તે વર્ણવ્યવસ્થા તૂટી, શૂદ્રોએ પોતાની ઉન્નતિ સાધવામાં બ્રાહ્મણો અને વેદાદિની અવગણના કરી; અને પરિણામે મિશ્રપ્રજાનો ઉદય થયો. ત્યારપછી અલેકઝાન્ડરના યુદ્ધકાલપછી ગ્રીક પ્રજાનો સંબંધ; મગધના સામ્રાજ્યની ધુરા ચંદ્રગુપ્ત નામના શૂદ્રને હાથે જવાનો પ્રસંગ; અશોકની પરમ ઉદાર રાજ્યવ્યવસ્થા પછી કેવળ ધર્મપરાયણતાના માઠા પરિણામ, અમુક સૈકાંસુધી રાજ્યવિપ્લવ; સીથીઅન, હુન આદિ બાહ્યપ્રજાનું આગમન; અને નાનાં રાજ્યોનો ઉદય અને પરસ્પર વિગ્રહ; પ્રજાની રાજ્યવિપ્લવક્રમમાં નીતિભ્રષ્ટતા—આદિ અનંત આપત્તિના પરિણામમાં આર્યોની ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા ભાંગી પડી અને તેના સ્થાને નાતોનો ઉદય થયો. ત્યારપછી મુસલમાન રાજ્યનો લગભગ સાત આઠ સૈકાં સુધીનો કાલ અને અપવાદરૂપ અકબરઆદિ રાજાઓ વિનાના સઘળા રાજ્યકાલમાં મનની સ્વતંત્રતાનો અભાવ અને જૂલમના પરિણામમાં આર્યોની શરીર અને મનની અવનતિ અને વિદ્યાઆદિ વિકાસક હેતુઓના અભાવે ધર્માન્ધતા અને ધર્મની માત્ર આચારમયતા પ્રકટ થઇ. હાલના વ્યવસ્થિત રાજ્યસમયમાં આર્યોએ પોતાના પાછલા ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠ ઉકેલી, પોતાની અવનતિનાં કારણોનો વિચાર કરી, વર્તમાન સમયને અનુકૂલ પોતાના ભવ્ય આર્યધર્મની પરિશુદ્ધિ કરી તેના મૂલ સ્વરૂપને જાગ્રત્ કરવાનું છે; તે કરવામાં પોતાના આર્યત્વનો લોપ કરવાનો નથી. પરપ્રજાના ગુણધર્મોને સ્વીકારવાના છે, પણ તેની ભૌતિક ઉન્નતિ આપનાર સુધારાથી વ્યામોહ પામી આચાર અને વિચારમાં સંકરતા પ્રકટ કરવાની નથી. આ પ્રકારની તે તે રાજ્યસમયને લઇ કરેલી સંકરતાને લીધે જ આપણી અનંત નાતો, બાલવિવાહ, સ્ત્રીકેળવણીનો અભાવ-ઇત્યાદિ અવનતિની નિસરણીનો આપણને વારસો મળ્યો છે. જાપાનના રાજદક્ષ પુરુષોએ થોડા દિવસઉપર પશ્ચિમના સંબંધથી પ્રાપ્ત કરેલી ભૌતિક સંપત્તિથી વ્યામોહ નહિ પામતાં પ્રત્યેક જાપાનવાસીને રાજતરફથી આગ્રહપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે કે તમારે શાંત અને સ્થિર સુધારણાના હિમાયતી રહેવું; ગૃહવ્યવસ્થામાં કરકસરવાળા રહેવું; માત્ર પોતાના અંતર્દીપની અને કર્તવ્યબુદ્ધિની પ્રેરણાને વશ વર્તવું; અને આચારમાં સરલ અને નિષ્કપટી થવું; તે સાથે સાદાઇઉપર લક્ષ રાખવું, અને ભપકો મારવાની વૃત્તિને દબાવવી. સ્વલ્પમાં વૈભવ ભોગવવાની વૃત્તિને તિલાંજલિ આપી, આવી પડતાં દ્વંદ્વોને સહન કરવાના બલને અર્થાત્ તિતિક્ષાને સિદ્ધ કરવી.

શરીર અને મનને આવા સાદા સદ્ગુણોની સિદ્ધિથી અલંકૃત કર્યા વિના વાસ્તવ ધર્મસિદ્ધિ કદી થતી નથી. વૈભવીવૃત્તિ અને વિદ્યા-એ બેનો સંયોગ વિલક્ષણ પુણ્ય-

ત્મામાં હોઇ શકે છે. ઘણેભાગે વિભવ અને વિનાશ, અને વિદ્યા અને નિર્મલ ચારિત્ર્યવાળી નિષ્કિંચનતા સયુક્ત જોવામાં આવે છે. આપણી ત્રિમૂર્તિની ભાવનામાં **ઈશાનઃ સર્વવિદ્યાનામ્**—એ મંત્રથી પ્રબોધાતા મહેશ્વરની બાહ્યશોભા દિગંબરતામાં જ રહેલી જણાવી છે; કંઇ અખંડ રાસલીલા રમનાર વૈકુંઠવાસીમાં વર્ણવી નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે બાહ્ય વૈભવથી કેસરપપ્પુની અથવા ભૂતિઆની પેઠે ભડકવું: અથવા મુખ્ય પ્રાપ્તવ્યની સિદ્ધિમાં ઉપયોગી સાધનોના ફલરૂપે આવતા તે વૈભવનો સ્વીકાર ન કરવો. તાત્પર્ય એ છે કે તે વૈભવથી વ્યામોહ નહિ પામતાં અંતઃકરણને અને શરીરને સાદા સદ્ગુણોથી અખંડ અલંકૃત રાખવા ભૂલવું નહિ, અને વૈભવવિનાની સ્થિતિને વારંવાર ભોગવવામાં અને ઇતરને તે સ્થિતિમાં રેવાય તેવો પ્રબોધ કરવામાં સાવધ રહેવું.

શ્રેયઃસાધકે ઉપરના વિચારો ખાસ કરવાના છે, કેમકે તેઓએ પ્રેયસ્‌ને પોતાનું મુખ્ય સાધ્ય માન્યું નથી. જેઓએ પ્રેયસ્‌નેજ અર્થાત્ સાતિશય સુખને જ પોતાનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય માન્યું છે તેઓ ઇન્દ્રભુવનના વિભવ મેળવવા પ્રયત્ન કરે, તેમાં નિષ્ફળ થાય અથવા સફલ થાય તોપણ તે શોભાપ્રદ છે. પરંતુ શ્રેયસ્‌ને મુખ્ય ગણવું અને માત્ર પ્રેયસ્‌ની ચોવીશ કલાક આરાધના કરવી એ ઘણું લજ્જાસ્પદ છે. જે પદવીનો સ્વીકાર કરી આપણા ઉચ્ચાગ્રહને વિશ્વમાં પ્રકટ કર્યો છે તે પદવીને અનુકૂલ પ્રવૃત્તિ ન કરવી, એ વિલાયત જઇ આવી ઘોળકું ઘોળનાર બારીસ્ટરજેવા છે. તેના કરતાં હિંદુસ્થાનમાં રહી ઉત્તમ વકીલ તરીકેની પદવી મેળવી નામ કાઢવું વધારે યોગ્ય ગણાય, કેમકે તેવા વકીલ જેવા સમાજના ઉપકારક થાય છે, તેવા પેલા વિલાયતી બારીસ્ટર થતા નથી. તેરી જ રીતે શ્રેયસ્‌માં અમને વિશ્વાસ નથી; કદાચ હોય તોપણ ઇતર અધિકારીને અર્થે છે. અમારી તેમાં યોગ્યતા નથી માટે અમે તો પ્રેયસ્‌ને જ ધર્મમર્યાદામાં રહી સાધીએ છીએ, એમ કહી પોતે શ્રેયઃસાધક નથી, એવું સ્પષ્ટ કહેવું એ નિષ્કપટ ભાવને પ્રકટ કરનાર છે અને તેથી તેવા પુરુષોને વધારે ધન્ય છે.

શ્રેયઃસાધકને પોતાની દૃષ્ટિઆગળ વધારે ઉત્તમ આદર્શની જરૂર જ નથી. તેઓએ પ્રસંગે સમગ્ર વૈભવથીયુક્ત છતાં તે વૈભવપ્રતિ દૃષ્ટિપાત પણ ન કરનાર; પ્રસંગે સમગ્ર બાહ્યઉપાધિથી વિરહિત કર્કશ તપશ્ચર્યાની પરાકાષ્ઠાનું ભાન કરાવનાર; પ્રસંગે સામાન્ય મનુષ્યો જે કાર્ય કરતાં લાજ પામે તેવાં કાર્ય પોતાના પ્રાણાત્મસ્વરૂપ શિષ્યોને અર્થે કરતા સ્મેર સુખને પ્રકટ કરનાર; અને પ્રસંગે અવધૂત દશાનું ભવ્ય સ્વરૂપ જણાવનાર તેમના આચાર્યશ્રીની લીલાતનુનો તેમને એક સમયે સાક્ષાત્કાર થયો છે, અને તેની અનુવૃત્તિ **શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્ર ભગવાન**માં તેઓ દક્ષમતિવાળા હોય તો જોઇ શકે તેમ છે. જેમની અનુભવમર્યાદા સંકુચિત છે તેમને જ અર્થે ઉપરનું લખાણ છે.

સાતિશય સુખના સાધનરૂપ ધર્મ પ્રવૃત્તિમય અને નિવૃત્તિમય એમ બે પ્રકારનો છે. ત્યાં પ્રવૃત્તિમય ધર્મ સર્વ દેશકાલમાં સ્વીકારાયેલો છે, અને તે ધર્મ કાં તો ઈશ્વરના અસ્તિત્વના સ્વીકારપૂર્વક અથવા તો ઈશ્વરના અનસ્તિત્વસ્વીકારપૂર્વક હોય છે. જ્યાં ઈશ્વરના સદ્ભાવના સ્વીકારપૂર્વક ધર્મનું બંધારણ નથી હોતું, ત્યાં ધર્મ માત્ર નીતિના શાસનમય હોય છે, અને તેને પાલન કરવાની અગત્યનો આધાર માત્ર આંતર દીપના પ્રકાશઉપર જ હોય છે. અમુક પ્રવૃત્તિ કર્તવ્ય છે કે કેમ તે સંબંધમાં અંતરાત્માનો આદેશ

જેવડે વ્યક્તિનું અને સમાજનું ધારણ થઇ શકે છે તેવા ધર્મના વિશાલ લક્ષણમાં આર્યોએ ઘણી ઉદાર બુદ્ધિ વાપરી છે. તે ધર્મનું અસાધારણ લક્ષણ જે ક્રિયામાં ખરી રીતે યોજાયેલું જણાય તે ક્રિયાને ધર્મ સંજ્ઞા આપવામાં આર્યોએ સંકોચ ધર્યો નથી. આ તેમની ઉદાર ધર્મભાવનાના બળથી જ અનાર્ય–દસ્યુ–દાસ–વર્ગને તેઓએ શૂદ્ર ગણી પોતાની વર્ણવ્યવસ્થામાં સ્થાન આપ્યું છે, અને હિંદુસ્થાનનો જ્યાં સુધી વિકાસક્રમ ઇતિહાસના પાનામાં સ્વાયત્ત રહ્યો ત્યાં સુધી તે વર્ણવ્યવસ્થા સારી રીતે ચાલી શકી, અને શૂદ્રોની હાલ જે કંઇ સુધરેલી દશા જણાય છે તે તે કાલની ઉદાર ભાવનાનું અનુમાન કરાવી શકે છે. મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધના સમયમાં જ્યારે તે વ્યવસ્થામાં બ્રાહ્મણોએ અસાધારણ તાણ કરી ત્યારે તે વર્ણવ્યવસ્થા તૂટી, શૂદ્રોએ પોતાની ઉન્નતિ સાધવામાં બ્રાહ્મણો અને વેદાદિની અવગણના કરી, અને પરિણામે મિશ્રપ્રજાનો ઉદય થયો. ત્યારપછી અલેકઝાન્ડરના યુદ્ધકાલપછી ગ્રીક પ્રજાનો સંબંધ; મગધના સામ્રાજ્યની ધુરા ચંદ્રગુપ્ત નામના શૂદ્રને હાથે જવાનો પ્રસંગ; અશોકની પરમ ઉદાર રાજ્યવ્યવસ્થા પછી કેવળ ધર્મપરાયણતાના માઠા પરિણામ, અમુક સૈકાંસુધી રાજ્યવિપ્લવ; સીથીઅન, હુન આદિ બાહ્યપ્રજાનું આગમન; અને નાનાં રાજ્યોનો ઉદય અને પરસ્પર વિગ્રહ; પ્રજાની રાજ્યવિપ્લવક્રમમાં નીતિભ્રષ્ટતા—આદિ અનંત આપત્તિના પરિણામમાં આર્યોની ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા ભાગી પડી અને તેના સ્થાને નાતોનો ઉદય થયો. ત્યારપછી મુસલમાન રાજ્યનો લગભગ સાત આઠ સૈકાં સુધીનો કાલ અને અપવાદરૂપ અકબરઆદિ રાજાઓ વિનાના સઘળા રાજ્યકાલમાં મનની સ્વતંત્રતાનો અભાવ અને જુલમના પરિણામમાં આર્યોની શરીર અને મનની અવનતિ અને વિદ્યાઆદિ વિકાસક હેતુઓના અભાવે ધર્માન્ધતા અને ધર્મની માત્ર આચારમયતા પ્રકટ થઇ. હાલના વ્યવસ્થિત રાજ્યસમયમાં આર્યોએ પોતાના પાછલા ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠ ઉકેલી, પોતાની અવનતિનાં કારણોનો વિચાર કરી, વર્તમાન સમયને અનુકૂલ પોતાના ભવ્ય આર્યધર્મની પરિશુદ્ધિ કરી તેના મૂલ સ્વરૂપને જાગ્રત્ કરવાનું છે; તે કરવામાં પોતાના આર્યત્વનો લોપ કરવાનો નથી. પરપ્રજાના ગુણધર્મોને સ્વીકારવાના છે, પણ તેની લૌકિક ઉન્નતિ આપનાર સુધારાથી વ્યામોહ પામી આચાર અને વિચારમાં સંકરતા પ્રકટ કરવાની નથી. આ પ્રકારની તે તે રાજ્યસમયને લઇ કરેલી સંકરતાને લીધે જ આપણી અનંત નાતો, બાલવિવાહ, સ્ત્રીકેળવણીનો અભાવ–ઇત્યાદિ અવનતિની નિસરણીનો આપણને વારસો મળ્યો છે. જાપાનાના રાજદક્ષ પુરુષોએ થોડા દિવસઉપર પશ્ચિમના સંબંધથી પ્રાપ્ત કરેલી લૌકિક સંપત્તિથી વ્યામોહ નહિ પામતાં પ્રત્યેક જાપાનવાસીને રાજાતરફથી આદેશપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે કે તમારે શાંત અને સ્થિર સુધારણાના હિમાયતી રહેવું; ગૃહવ્યવસ્થામાં કરકસરવાળા રહેવું; માત્ર પોતાના અંતર્દીપની અને કર્તવ્યબુદ્ધિની પ્રેરણાને વશ વર્તવું; અને આચારમાં સરલ અને નિષ્કપટી થવું; તે સાથે સાદાઇઉપર લક્ષ રાખવું, અને ભપકો મારવાની વૃત્તિને દબાવવી. સ્વલ્પમાં વૈભવ ભોગવવાની વૃત્તિને તિલાંજલિ આપી, આવી પડતાં દ્વંદ્વોને સહન કરવાના બલને અર્થાત્ તિતિક્ષાને સિદ્ધ કરવી.

શરીર અને મનને આવા સાદા સદ્ગુણોની સિદ્ધિથી અલંકૃત કર્યા વિના વાસ્તવ ધર્મસિદ્ધિ કદી થતી નથી. વૈભવીવૃત્તિ અને વિદ્યા–એ બેનો સંયોગ વિલક્ષણ પુણ્યા-

નેત્ર અને પ્રકાશ.

મ[illegible]ક જ્ઞપ્તિનું સાધન-કરણ (organ) છે એમ જડવાદી વૈજ્ઞાનિકનો સિદ્ધાંત છે. એ જ પ્ર[illegible]ણે નેત્રદર્શનનું સાધન-કરણ-ઇન્દ્રિય છે. આંખના પડદાનું અમુક રીતે હલનચલન થવાથી આપણને પ્રકાશનું ભાન થાય છે. નેત્રમાં વિકાર થવાથી અથવા નેત્રનો નાશ થવાથી પ્રક[illegible]પ્તિની પૂર્ણતામાં પણ હ્રાસ થાય છે. જગતમાં જો નેત્રજેવી વસ્તુ ન હોત તો પ્રકાશજ્ઞપ્તિજેવો અનુભવ પણ આપણને ન હોત, એટલું જ નહિ પણ પ્રકાશજેવી કોઇ વસ્તુ જ નથી એમ કહેવાનું આપણે ધાર્ષ્ટ્ય ધરત. અંધ પુરુષના અનુભવમાં પ્રકાશજેવો કોઈ વ્યતિકર નથી. પરંતુ આ સર્વઉપરથી આપણે કહી શકતા નથી કે પ્રકાશજેવી કોઈ વસ્તુ નથી, કારણ પ્રકાશ એ આકાશ (ether) તત્ત્વનાં અમુક પ્રકારનાં આંદોલનો છે, અને એ આંદોલનો બાહ્ય વિશ્વમાં નિરંતર પ્રવર્તે છે. તે જ પ્રમાણે અતીન્દ્રિયજ્ઞપ્તિનું પ્રતિબિંબ મસ્તિષ્કમાં ભલે પડતું હોય, મસ્તિષ્કના અભાવે પ્રતિબિંબનો અભાવ પણ ભલે થતો હોય, પરંતુ તે ઉપરથી કહી શકાય એમ નથી કે મસ્તિષ્કનો નાશ થતાં અતીન્દ્રિયજ્ઞપ્તિનો નાશ થાય છે.

કરણ અને વાદિત્ર.

ઇંગ્રેજીમાં organ શબ્દનો અર્થ જેમ ઇન્દ્રિય અથવા કરણ થાય છે, તેમ એક પ્રકારનું વાદિત્ર પણ થાય છે. એ વાદિત્રરૂપ અર્થથી અતીન્દ્રિયતત્ત્વની સ્થિર સંસ્થિતિ વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજવામાં આપણને સાહાય્ય મળે છે. ત્યાં આપણે મયૂરવીણા (તાઉસ) રૂપ વાદિત્ર લઇએ. મયૂરવીણાનો અમુક આકાર હોય છે. તેમાં અમુક અંતરે પડદાઓ બાંધેલા હોય છે, અમુક પ્રકારે ધાતુના તાર મેળવવામાં આવે છે, અને લાકડાના પોલા ભાગઉપર ચામડું મઢવાથી અમુક પ્રકારનો રણકાર ઉપજાવવામાં આવે છે. સંગીતના ધ્વનિની આ સર્વ અભિવ્યંજક સામગ્રી છે. તાર તુટ્યા હોય અથવા બરાબર મળ્યા ન હોય, વગાડવાનો ગજ ન હોય અથવા તેના ઉપર બેરજો બરાબર ચોપડ્યો ન હોય, વાદિત્રનું પેટું તડવાળું, છિદ્રવાળું અથવા બીજી રીતે વિકૃત હોય તો સંગીતની તેટલા પૂરતી ક્ષતિ થાય છે, અને મુખ્ય સામગ્રીનો લોપ થતાં સંગીતની અભિવ્યક્તિ પણ સમાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેટલા પરથી એમ કહી શકાય નહિ કે સંગીત એ વાદિત્રમાં રહેલું છે. સંગીત વસ્તુતઃ સંગાતાના મગજમાં રહેલું છે. વાદિત્ર ભલે છિન્નભિન્ન અથવા નષ્ટ થઈ જાય, પરંતુ જ્યાંસુધી સંગાતા છે ત્યાંસુધી સંગીતની સંસ્થિતિ છે, સંગાતા છે તો તે વિકૃત વાદિત્રને અવિકૃત કરશે અથવા તો નવીન વાદિત્ર બનાવી સંગીતને અભિવ્યક્ત કરશે. તે પ્રમાણે મસ્તિષ્કથી ભલે અતીન્દ્રિયજ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ થતી હોય પરંતુ અતીન્દ્રિયજ્ઞાન તેથી મસ્તિષ્કમાં જ રહેલું છે એમ કંઈ કહી શકાતું નથી. મગજમાં ભલે વિકાર થાય, અતીન્દ્રિયજ્ઞપ્તિ તે વિકારને ટાળી અભિવ્યક્ત થશે; મગજનો ભલે નાશ થાય, અતીન્દ્રિયજ્ઞાન નવીન મગજને રચી પ્રકટ થશે.

શબ્દ અને અર્થ.

અતીન્દ્રિયજ્ઞાન અને શરીરનો સંબંધ સમજવામાં બીજું ઉપયોગી ઉદાહરણ શબ્દ અને અર્થનું છે. શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાથી અથવા શબ્દ લખવાથી અમુક અર્થનું સ્ફુરણ થાય છે. પરંતુ તેથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે શબ્દ અને અર્થમાં કશો ભેદ નથી.

સૂત્રને નથી જાણતો એમ નથી. તેમ છતાં લાસરીયાપણું એ એક એવી ખ[illegible]મા છે કે જ્યાં ભલા ભલા ચકરીમાં પડી જાય છે, આ અનુભવ લગભગ [illegible]ક મનુષ્યનું જીવન કરે છે, અને તેથી આળસ અથવા લાસરીપણાની ચકરીમાં કોઇ મનુષ્ય ન સપડાય તેને માટે આ સૂત્રને પુનઃ પુનઃ સ્મરણમાં લાવવાની જ[illegible] છે કે **હાલ જ કાર્ય કરો.**

બેઠા બેઠા ભૂતકાળના વિચારો કરવા, કાં તો ભ[illegible] કાળનાં ધગધડાવિનાનાં કોકડાં વણવાં, એ પણ પ્રત્યેક મનુષ્યનો સ્વભાવ જ પડી ગયો છે. એ સંબંધમાં પણ પુષ્કળ કહેવાની જરૂર છે; અને તે આપણે વારંવાર કર્યા જ કરીશું તમે માત્ર તે શ્રવણ કરજો. તમારે આ વિચારને તત્કાળ ગ્રહણ કરી લેવાની અગત્ય છે.

પરંતુ વર્તમાન સમયમાં કાર્ય કરવું, અથવા વર્તમાન સમયમાં રહેવુ એનો અર્થ એટલો નથી કે માત્ર આજના જ વિચારોનું ચિંતન કરવું—આજના માથા ઉપરના બોજાનો જ ફક્ત વિચાર કરવો—આજે આવી મળેલા પ્રસંગોની સાથે જ માત્ર જેમ તેમ કરીને અનુકૂળપણે વર્તી લેવું, પરંતુ તેની સાથે આજનું કાર્ય આજે જ કરી લેવું.

" ગયા વર્ષે મને આવી આવી બીડો નડી, ગયા મહિનામાં મને આવાં આવાં દુઃખો પડ્યાં, ગયું અઠવાડીયુ તો મારૂં મન જાણે છે કે મેં કેમ કરીને વીતાવ્યું છે'— આવા આવા વિચારો કરીને વ્યતીતકાલનો ભાર પણ આજે માથે લઇને ફરવું, એ કેવળ મૂર્ખતા છે, એ તો તમે જાણો છો, પરંતુ આજનું કામ આવતી કાલઉપર રાખવું એ પણ તેટલી જ મૂર્ખતા છે. આવતી કાલે કરવાથી તે કામ વધારે સારૂં થશે, એવો વિચાર આપણું મન આપણને માત્ર ઠગવાને માટે જ ઉપજાવે છે. તેથી કાલઉપર કામ રાખવું એ જેમ યોગ્ય નથી, તેમ કોઈ વિશેષ ફળ ઉપજાવનાર પણ નથી.

આજના આપણે જેવા આજે છીએ તેવા આવતી કાલ રહેતા નથી. આવતી કાલના આપણે જૂદા જ હોઇએ છીએ, અર્થાત્ આજના આપણે કરતાં આવતી કાલના આપણેમાં કંઇક વૃદ્ધિ થઇ હોય છે. આજના આપણે અને તે ઉપરાંત આજના દિવસમાં જે અનુભવ ગ્રહણ કરીએ છીએ, તે બન્ને મળીને આવતી કાલના આપણે થઇએ છીએ, તેથી આજે કાર્ય કરીને જે કંઈ સારો અનુભવ આપણે લીધો હોય છે, તેનો લાભ કાલના આપણને મળે છે. તેમ આજના આપણે આજે ઉત્તમ કાર્ય ન કરીને તેનો લાભ નથી લેતા તો આવતી કાલના આપણે તે લાભવિનાના જ રહીએ છીએ.

આમ હોવાથી તમારા માથાનો ભાર તમારા ભાઇઉપર કે કોઇ મિત્રઉપર નાંખવો એ જેમ તમારી અયોગ્ય પ્રકારની સ્વાર્થવૃત્તિ છે, તેમ આજના તમેઉપરનો કર્તવ્યનો ભાર આવતી કાલના તમેઉપર નાંખવો એ પણ આજના તમારાની અયોગ્ય પ્રકારની સ્વાર્થવૃત્તિવિના બીજું કશું જ નથી. એ કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિપુરતું નુકસાન કરનાર છે એટલું જ નહિ પરંતુ બીજી રીતે પણ તે નુકસાન કરે છે—આજના આપણેનો થતો વિકાસ તે અટકાવે છે.

કંઇ પણ જ્ઞાન પામવાને માટે આજનું કાર્ય આજે તમને મળ્યું છે, તેથી તેને ન કરીને તમે તે જ્ઞાન નથી પામતા તો તેની ખોટનો અનુભવ કરનાર તમે જ છો. આવતી કાલઉપર આજના કામને મુલ્તવી રાખવાથી તે કામના ભારથી તમે કાયમના નિવૃત્ત થાઓછો એમ કંઇ નથી. જ્યાં સુધી તે કાર્ય સધાયું નથી હોતું ત્યાં સુધી ફરીફરીને તે

તમો સંમુખ ખડું જ થાય છે. તેથી જો તમે આજનું કાર્ય આજ જ કરી લો છો, તો પછી પાછળ પડી ગયેલા વિદ્યાર્થીની પેઠે તમારે માથે સામટું કામ કરવાનો બોજો એકી વખતે આવતો નથી.

આવતી કાલ ઉપર કામને મુલતવી રાખવાથી તમે બીજું કશું જ કરતા નથી, પરંતુ આજના કામનો બોજો માત્ર આવતી કાલઉપર નાંખો છો, તેમ થતાં આજનું જે કામ છે તે આવતી કાલ 'બોજરૂપ' અથવા 'ભારરૂપ' લાગે છે—પછી તે માત્ર સકળ કામરૂપે જ રહેતું નથી. આવતી કાલનું કર્તવ્ય તો તમારે આવતી કાલે કરવાનું જ છે, તે ઉપરાંત આજના કામનો બોજો આવતીકાલના કર્તવ્યઉપર વધારે નાંખો છો. આનો પરિણામ મોટે ભાગે એ પ્રકારનો આવે છે કે આવતી કાલે નથી તમે આવતી કાલનું કામ કરી શકતા કે નથી તમે કાલઉપર રાખેલા આજના કામને પણ આવતી કાલે કરી શકતા. આ પ્રકારનું લાસરીયું ખાતું રાખવામાં તમે કોઇ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો છો એવું કશું જ નથી; એ તો મૂર્ખતામાત્ર જ છે.

લાસરીયાપણાની ટેવ તાત્કાલિક આટલી જ હાનિ કરીને અટકતી નથી. એની વધારે હાનિ કરનાર અસર તો એ છે કે મનુષ્યના સમગ્ર મનની સ્થિતિમાં તે વિકાર પ્રકટાવે છે. તે આળસને, એદીપણાને, 'હોતી હૈ ચલતી હૈ' એ પ્રકારના સ્વભાવને, અનિશ્ચિતતાને, મુઝવણને, અણઉકેલને, બેકાળજીને, ગફલતીયા સ્વભાવને, અને એવા જ બીજા ન ઇચ્છવા યોગ્ય દોષોને આપણા વિચારો તથા ક્રિયામાં પ્રકટાવે છે. જે મનુષ્ય તેને સેવે છે તેના જીવનમાં કોઇ ને કોઇ અંશમાંથી પણ તે ઉધીયું કહાડે છે. અનેકરીતે તેને ખુવાર કરે છે. તેની કાર્યદક્ષતા (કામ કરવાની હોંશીયારી) ને બટ્ટો લગાડે છે. એને તેના સમગ્ર જીવનની કિંમત એકદમ ઘટાડી દે છે.

થયું એટલું ખરું અને ન થયું તે રહ્યું, એવો સ્વભાવ રાખવાથી પણ તમે તમને હાનિ ઉપજાવો છો. પહેલાંના કામનો જ પાર ન આવતો હોય તો પછી તમે નવું કામ તો શી રીતે જ કરી શકવાના ? એનો તમને વખત જ મળતો નથી. કામમાં લાસરીયાપણું કરનાર મનુષ્યને તેનો માનસિક સુધારો કરવાનો તો વખત જ ક્યાંથી મળે ? કારણ કે તેના મગજમાં કંઈ જરીપુરાણાં કામનાં દોકડાં ગુંથાયાં જ કરતાં હોય છે. આ ઉપરાંત સમયના મૂલ્યનો વિચાર તો તેના મગજમાંથી ઘસાતો જ ચાલે છે. પ્રત્યેક ક્ષણને સાધી લેવી, અને એક ઘડી પણ નકામી ન ગુમાવતાં તેનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરી લેવો, એ પ્રકારનો વિચાર કાળે કરીને તેના મનમાં ઉઠતો પણ નથી. તેને તેના પોતાના સમયતરીકે કોઈ સમય જ જણાતો નથી. 'હમણાં નહિ, પછી કરીશું' એ તેનો મહામંત્ર હોય છે, અને પ્રાપ્તકાર્યને બાજુએ મૂકવું, એ તેની માળાનો મણકો ફેરવવો એ છે. તે તેનો પોતાનો જ ગુલામ બન્યો હોય છે. બિચારો !

મનુષ્યને નિષ્ફળતા મળવામાં અર્ધો ભાગ, અરે લગભગ પોણો ભાગ, તેની આ પ્રકારની ટેવ છે. ઉપરઉપરથી જોતાં આ ખરું લાગતું નથી, પરંતુ તે કેવળ સત્ય છે. આ પ્રકારની ટેવથી સાક્ષાત્ જે હાનિ થાય છે એટલા ઉપરથી જ આ નિર્ણય કર્યો નથી, પરંતુ મનુષ્યના જીવનઉપર તે જે ખરાબ અસર પ્રકટાવે છે તેનો વિચાર કરતાં તમને પણ ઉપરનો નિશ્ચય સત્ય જણાશે.

વિચારની અવ્યવસ્થા ક્રિયામાં પણ અવ્યવસ્થા પ્રકટાવે છે; અને વિચાર તથા ક્રિ-

માની લાંબા કાળની અવ્યવસ્થા, મનુષ્યનાં સમગ્ર ચારિત્ર્યને દુર્બળ કરી મૂકે છે, જે મનુષ્યને યોગ્ય પ્રકારે ક્રિયાની સુઝ પડતી નથી. આ કારણથી અનેક મનુષ્યો નિષ્ફળતાનો અનુભવ કરતા હોય છે. જગતને એવા મનુષ્યોની જરૂર છે કે જે ઉત્તમ પ્રકારે કાર્ય કરે છે, અને હાલ કરવાનું કાર્ય હાલ જ કરે છે.

તમારામાં આળસરીયો ચોર ભરાયો હોય તો સાવધ થઇ તત્કાળ તેનો ત્યાગ કરજો, અને આ ક્ષણથી જ કામે લાગજો. આ દોષને ત્યજવાનું ધ્યાનઉપર જોજો રાખતા. તમારા કામ કરવાના સ્થાનઉપર, અથવા જ્યાં તમે તમારો ઘણો સમય ગાળતા હો ત્યાં એક કાગળઉપર કાળી શાહીના મોટા અક્ષરથી આ પ્રકારે લખજો:—'હાલ જ કરો.'

આ પ્રકારનો નિર્ણય કરીને તે રીતથી જેમ બને તેમ તરત કામ કરવાથી, તમને થોડા જ સમયમાં સમજાશે કે તમારા કાર્યની ઉપયોગી તમારી માનસિક શક્તિઓ વિકાસ પામવા લાગી છે, અને પછી તો જે વખતે જે કાર્ય કરવાનું હશે તે વખતે નિયમસર જ તે કાર્ય કરી શકવાના સામર્થ્યવાળા તમે થશો. એમાં બીજો કશો જ પ્રયત્ન કરવાની અગત્ય નહિ રહે. યથાસમય યથાઘટિત કાર્ય કરવાની મનને કેળવણી આપી શકાય છે. કંઇક ધૈર્ય, કંઇક ખંત, કંઇક સંકલ્પબળ અને કંઇક આગ્રહની તેમાં અગત્ય છે, પરંતુ આ પ્રકારના પરિશ્રમનો બદલો તમને લગભગ તત્કાળ જ મળવા માંડે છે. તમે ઘણા ભારથી નિરંતર મુક્ત જ રહો છો.

આળસની કુટેવને છોડી દો, આગ્રહપૂર્વક છોડી દો.

કેટલાંક કાર્યો એવાં હોય છે કે જે નિત્યનાં નિત્ય જ કરવાં જોઇએ. આઠ આઠ દિવસે સામટું ખાવાનું રાખ્યું હોય તો તે જેમ બનતું નથી, અને આઠ દિવસનું સામટું ખાવા જતાં હાનિવિના બીજો કશો જ પરિણામ આવે તેમ નથી. તમે ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરતા હો કે જપ કરતા હો તો તે નિત્ય જ અમુક સમય કરવાની જરૂર છે. આઠ દશ દહાડે સામટા બે ચાર કલાક એ સત્ક્રિયા કરવી ધારતા હો કે કરતા હો તો તેનો જોઇએ તેવો લાભ તમે પામી શકશો નહિ. એ ક્રિયા નિત્ય કરવાથી જ તેના સંસ્કાર તમારા અંતઃકરણમાં કાયમ પડ્યા કરે છે.

તમારે વાંચવાનો અભ્યાસ હોય તો તે આઠ કે દશ દહાડે સામટું વાંચી જવાનું ધારતા હો તો તે પણ ભૂલ જ છે. નિત્યનું વાંચન અને તેનું ચિંતન જ ખરો લાભ પ્રકટાવે છે.

તે જ પ્રમાણે સદ્વિચાર, અનુષ્ઠાન, કસરત, વગેરે નિત્ય જ કરવાનાં છે. થોડે થોડે દિવસે સામટું કરવામાં તેનો વાસ્તવ લાભ નથી. એક દિવસ સામટા દશ દીપક કરવાથી શું દશ દિવસ નિત્ય દીપક નહિ કરો તો ચાલશે? એક દિવસમાં દશ વખત નાહી લેવાથી, શું દશ દિવસ નાહ્યા વિના શરીરશુદ્ધિ રહેશે? કદી નહિ.

નિત્ય કરવાનાં કાર્ય નિત્ય જ કરો, અને તે પણ તેના યોગ્ય સમયે જ. સવારમાં પાંચ વાગે ઉઠી જમવા બેસનારને અને સાંજની વખતે દાતણ કરનારને કોણ બુદ્ધિમાન ગણશે? ભલે તે નિત્યની ક્રિયા છે, અને નિત્ય તમે કરો પણ ખરા, પરંતુ યથાસમય નથી કરતા તો તે ક્રિયા નહિ કર્યા જેવી જ છે.,

તમને સવારે જપ કરવાનો વખત નથી મળતો એમ નથી પણ તમે જાણીને જ

તેને બપોરઉપર મુલ્તવી રાખો છો. અને એ જ પ્રમાણે બધામાં હોય છે. આ પદ્ધતિનો આજથી ત્યાગ કરો. ગમે તેમ કરીને બપોરનું જમવાને માટે બપોરે વખત કહાડો જ છો, તેમ પ્રત્યેક ક્રિયાને જમવા જેટલી જ અગત્યની સમજી તેને યથાસમય સાધો.

'મુલ્તવી રાખવાનાં માઠાં ફળ' એ કહેવત તમને કોઇએ કહી છે, ખરૂં? પરંતુ તેણે બહેરાઆગળ શંખ ફુંક્યો છે એમ તમને નથી લાગતું?

વાચકો! લાપરીયોવેડાં છોડી દો, આળસ ત્યજી દો, મુલ્તવી રાખવાનું માંડી વાળો, અને એક જ મત સ્વીકારો કે—આજનું કાર્ય આજે જ કરવું.

સુખ અંતરમાંથી પ્રાપ્ત થાય છેઃ

તમુને બહારના પદાર્થોમાંથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે કે અંતરના? સુખપ્રાપ્તિની આશા તમે બહારના પદાર્થમાંથી રાખો છો કે અંતરમાંથી? જેટલો કાળ અમુક પદાર્થો મળે ત્યાંસુધી જ તમે સુખી રહી શકો છો કે ગમે તેમ હોય,—જે તમારે ન જોઇતું હોય તે કદાપિ આવે અને જોઇતું હોય તે ન આવતું જણાય–તોપણ તમારા અંતરમાં એવો કોઇ પદાર્થ છે કે જેથી તમને સુખની પ્રાપ્તિ થયાં કરે?

જગતમાં એવા ઘણા માણસોને જોઇએ છીએ કે જેને રહેવાને સુંદર ઘર હોય, ઘણા મિત્રો હોય આગળ પાછળ બીજી અનેક અનુકૂલતા હોય, સારી સંપત્તિ હોય, સારી સ્ત્રી હોય, અને જગતમાં ઇચ્છવાયોગ્ય અનેક વસ્તુઓ તેમને પ્રાપ્ત હોય તે છતાં પણ તેઓ અસંતુષ્ટજ હોય છે, અનેક ફરીયાદો કર્યા કરતા હોય છે, અને દુઃખની મૂર્તિરૂપ તેમને માનતા હોય છે. એથી ઉલટું કોઇ એવા જણાય છે કે જેમને રહેવાને ઘર નથી, મિત્રો કે પ્રીતિપાત્ર મનુષ્યો નથી, જેઓ પ્રતિકૂલ સ્થિતિ અને પ્રતિકૂલ પ્રસંગોથી વીંટળાયલા હોય છે, જેને જગતનાં સુખો કહીએ છીએ તે નથી હોતાં, અને તેમ છતાં તે દુઃખમાં ગરકાવ હોવાને બદલે, દુઃખનાં રોદડાં રડવાને બદલે, પોતાના દુર્ભાગ્યને નિંદવાને બદલે, સુખી અને પ્રસન્ન જણાય છે. તેમનું અંતઃકરણ, તેમની વાણી, તેમનાં નેત્ર, તેમની જીભ એ સઘળું પ્રસન્ન હોય છે. કયામાં જોનારને દુઃખ કે ગ્લાનિ જણાતાં નથી. આ પ્રકારનો ભેદ આપણને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

વળી, આપણે જોઇએ છીએ કે એક માણસ એવો છે કે જે દરેક પ્રકારના આનંદથી વીંટળાયલો છે, જૂદી જૂદી જાતના આનંદજનક કામો જેને કરવાનાં છે, અને જેનું જીવન વિવિધ આનંદજનક વ્યતિકરોમાં પલટાયાં જ કરતું હોય છે, અને તેમ છતાં તે નિત્ય કલેશવાળો, કોઇથી પણ પ્રસન્ન થઇ શકવો અસંભવિત, હમેશાં વધારે અને વધારે સુખનાં વલખાં મારનાર, વધારે આનંદને ખોળનાર અને સદાનો અતૃપ્ત હોય છે. બીજો એક એવો છે કે જેની જીંદગીમાં આનંદ કે ઉત્સાહજનક પ્રસંગો કશા જ બનતા નથી, જેનું જીવન એક જ ધરેડમાં ચાલનારૂં થઇ રહ્યું હોય છે, જેના જીવનમાં કંઇ પણ નૂતનતા આવતી નથી, અને જે હમેશાં નિર્વિશેષ (Monotonus) હોય છે, જેને અખંડ કામ ચાલ્યા કરતું હોય છે, અને તે પણ કઠિન અને નીરસ હોય છે, જેને આનંદ ભોગવવાના પ્રસંગો બહુ વિરલ હોય છે, તેમ છતાં પણ તે સંતુષ્ટ અને સુખી હોય છે. તે તેના કામમાં સંતોષી હોય છે, તેમાં તેને આનંદ પડે છે, અને બીજાઓ જે કંઇ આનંદ તથા મોજશોખ ભોગવતા હોય છે તેને તેના જીવનમાં તે પ્રત્યક્ષ કરવાને પણ ઇચ્છતો નથી.

આ બને દષ્ટાંતના બે પ્રકારના મનુષ્યોમાં ભેદ એ છે કે એક મનુષ્ય સુખને મેળવવાને, સુખને ઉપજાવાને અને સુખને ટકવાને માટે બહારનાં સાધનોને જ સુખરૂપ માને છે–બહારના પદાર્થોમાંથી જ તે સુખને શોધનાર હોય છે,–અને બીજો તેના અંતરને સુખના સાધનરૂપ માને છે–અંતરમાંથી જ સુખને શોધનાર હોય છે.

અનેક મનુષ્યો પોતાને પ્રાપ્ત ઉપાધિ અથવા સંજોગોમાંથી સુખને મેળવી લેનારા હોય છે, પણ ઉપાધિ અથવા પરિવેષ્ટન (Environment) એ હમેંશાં બદલાતું જ હોય છે. આજના કરતાં આવતા વર્ષની સ્થિતિ જૂદા જ પ્રકારની હોય છે. જેના સુખનો આધાર તેના આગળપાછળના અનુકૂલ સંજોગોઉપર જ રહેલો છે, તેને થોડા વખતમાં સમજાય છે કે તેઓને નિરાશ થવાનો સમય બહુ નજીક છે, અને જો તેમને લાંબો વખત ચાલે એવું સુખ જોઇતું હોય તો તેમણે બીજી દિશાપ્રતિ દૃષ્ટિ વાળવી જોઇએ.

પરતુ જે મનુષ્યોને તેમના અંતરમાંથી સુખને મેળવવાનો અભ્યાસ પડ્યો છે તેની પાસે સુખનું સાધન એવું છે કે જે કોઈથી છીનવી લેવાય એવું નથી કોઇ પણ પ્રકારની હાનિ, કોઇ પણ અપ્રિય પ્રસંગ, કોઇ પણ નિરાશા કે કંઇ પણ તેના એ સુખના મૂળને ઉખેડી શકે કે બાળી શકે એમ નથી. કેમકે તેને પ્રેમની અને આનંદને ઉપજાવવાની કુંચી મળી હોય છે. આથી સુખને અંતરમાંથી ઉપજાવવાની જરૂર છે.

જો મનુષ્યને ઉંચા વિષયના ગ્રંથોમાં કે કોઇ કળામાં પ્રેમ હોય છે, સંગીતમાં પ્રેમ હોય છે, હલકી જેવી ગણાતી વસ્તુ કે પ્રસંગમાંથી પણ આનંદ ઉપજાવી લેવાની જો તેનામાં શક્તિ હોય છે, સંતોષવૃત્તિ હોય છે, પ્રતિકૂળ પ્રસંગને પણ અનુકૂલ કરી લેવાનું જો તેનામાં બળ હોય છે, અને એવા પ્રસંગો કંઇ વધારે સારૂં થવાના માર્ગમાં એક સોપાનપ્રસ્તર (Stepping stone) રૂપ છે એમ માની તેમાંથી કંઈ હિત જે ગ્રહણ કરે છે, તે સુખને પામે છે.

તે જ સદ્ભાગી છે કે જે પોતાના સુખને પોતાના અંતરમાં રહેલું જાણે છે, અને ત્યાંથી મેળવે છે. કારણ કે તે સુખ કોઇથી કોઇ કાળે છીનવી લેવાતું નથી.

અંતરમાંથી સુખ ઉપજાવવું એનો અર્થ એમ કહેવાનો નથી કે બહારના પદાર્થમાં દોષબુદ્ધિ ધરવી અથવા તેનો તિરસ્કાર કર્યા કરવો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ બહારના પદાર્થઉપર જ આપણા સુખનો આધાર ન રાખવો. બહારના પદાર્થમાં સુખ નથી રહ્યું, પણ તેની સાથેની આપણી મમત્વબુદ્ધિને લીધે તે પદાર્થોમાં સુખ ભાસે છે.

અંતરમાંથી સુખ ક્યારે પ્રકટે છે કે જ્યારે તેનું વિરોધી એવું કોઈ કારણ આપણે ઉપજાવતા નથી. દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, દોષદર્શન વગેરે એવાં કારણો છે કે જે અંતરમાંથી સુખને બહાર પ્રકટવા દેતાં નથી અને તેથી કોઇના ઉપર–અંતરના કે બહારના કોઇપણ પદાર્થઉપર–એમાંનું કંઇ પ્રકટવું ન જોઇએ.

અભ્યાસથી અંતરમાંથી સુખ મેળવાય છે. વારંવાર અંતરમાં અભિમુખ થવાનો અભ્યાસ એ સુખને બહાર આણનાર છે. બહારના જગત્નું વિસ્મરણ અને અંતરમાં જ સ્થિતિ એનું નામ અંતરમાં અભિમુખ થવું એ છે.

શ્રી શ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગના મહોત્સવો.

પ્રતિવર્ષના નિયમાનુસાર ઉક્તવર્ગનો **શ્રી નૃસિંહજયંતીનો** કાર્તિક કૃષ્ણપક્ષ ચતુર્દશીનો ૧૦૦ મો મહોત્સવ વડોદરામાં શ્રી નૃસિંહાશ્રમમાં સર્વે વિધિપૂર્વક પાલન કરવામાં આવ્યો હતો.

नवीन ग्रंथो

मंगलप्रेरित संदेशा

अथवा

दूरदर्शकरुनुं अद्भुत प्रकाशन.

રચનાર–શ્રીમાન્ વિશ્વવંદ્ય. (છોટાલાલ જીવનલાલ.)

તમારા ગામની જાણીતી વાતો સાંભળવાકરતાં પરદેશની નવીન વાતો સાંભળવી તમને જ્યારે વધારે ગમે છે, ત્યારે આ પૃથ્વીલોકકરતાં બીજા કોઇ નવીન લોકની વાતો સાંભળવી તમને વધારે ગમે એ સ્વાભાવિક જ છે. પણ તમારી તે ઇચ્છા ત્યારે જ પૂર્ણ થાય છે કે જ્યારે ઉપરની રસપૂર્ણ વાતને તમે વાંચો છો. કેમકે તે પુસ્તકમાં મંગલલોકના નગરની, પ્રજાની, વિદ્યાની, સાપ્તાહિકપત્રોની, અને એવી અનેક મોટી તથા ઝીણી બાબતોની રસભરી હકીકત જણાવી છે. અને તે પણ કેવળ કલ્પિત નહિ, પણ વિજ્ઞાન (Science) ની શોધોનો અનુભવ જેમાં પ્રમાણભૂત છે, એવી શાસ્ત્રીય વાતો આ પુસ્તકમાં છે. આ પુસ્તક એવી તો અપૂર્વ રીતે લખાયું છે કે તેને વાંચતાં વાચક મંગલલોકનો પોતાના ઘરમાં બેઠે અનુભવ કરી શકે એમ છે, તો એથી વિશેષ શું?

મૂલ્ય રૂ. ૧–૦–૦ પોસ્ટેજ ૦–૧–૦.

योगिनीकुमारी.

રચનર–શ્રીમાન્ વિશ્વવંદ્ય.

પૂર્વે શ્રીમહાકાલમાં આવેલી આ વાર્તા સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ વાર્તાના રસની અલૌકિકતા વાંચનાર જ જાણી શકે છે. તેમાં બોધ અને જ્ઞાનનો ભાગ હોવા છતાં એવો તો અદ્ભુત રસ છે કે જે વાંચનારને તે વાર્તા જેમ બને તેમ જલદી પૂરી કરાવ્યાવિના રહેતો નથી. જ્યારથી આ વાર્તા મહાકાલમાં આવતી થઈત્યારથી મહાકાલની માગણી અત્યંત વધી પડી સેંકડો ગ્રાહકો થયાં હતાં. આજે જે જે તે વાર્તા વાંચે છે તેની એકસ્વરે પ્રશંસા કરે છે. આજ સુધીની ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થયેલી તમામ વાર્તામાં આ વાર્તા પ્રથમ પંક્તિ ભોગવે છે એ પ્રકારનો ઉદ્ગાર વાંચ્યા પછી વાચક જ કહાડે છે.

મૂલ્ય રૂ. ૧–૪–૦ પોસ્ટેજ ૦–૨–૦.

બને ગ્રંથો નીચેને સ્થળેથી મળશે.—

૧ વ્યવસ્થાપક મહાકાલ, વડોદરા.

૨ બાઝુન ટ્રેડીંગ કંપની. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ.

સિદ્ધ કરનાર–શ્રી શ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગ વડોદરા તરફથી શા. સાંકલચંદ હરિલાલ અમદાવાદ

"સત્યવિજય" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શા. સાંકલચંદ હરિલાલે છાપ્યું.—અમદાવાદ.—નવાદરવાજા

આ બને દૃષ્ટાંતના બે પ્રકારના મનુષ્યોમાં ભેદ એ છે કે એક મનુષ્ય સુખને મેળવવાને, સુખને ઉપજવાને અને સુખને ટકવાને માટે બહારનાં સાધનોને જ કારણરૂપ માને છે—બહારના પદાર્થોમાંથી જ તે સુખને શોધનાર હોય છે,—અને બીજો તેના અંતરને સુખના સાધનરૂપ માને છે—અંતરમાંથી જ સુખને શોધનાર હોય છે.

અનેક મનુષ્યો પોતાને પ્રાપ્ત ઉપાધિ અથવા સંજોગોમાંથી સુખને મેળવી લેનારા હોય છે, પણ ઉપાધિ અથવા પરિવેષ્ટન (Environment) એ હમેશાં બદલાતું જ હોય છે. આજના કરતાં આવતા વર્ષની સ્થિતિ જૂદા જ પ્રકારની હોય છે. જેના સુખનો આધાર તેના આગળપાછળના અનુકૂલ સંજોગોઉપર જ રહેલો છે, તેને થોડા વખતમાં સમજાય છે કે તેઓને નિરાશ થવાનો સમય બહુ નજીક છે, અને જો તેમને લાંબો વખત ચાલે એવું સુખ જોઇતું હોય તો તેમણે બીજી દિશાપ્રતિ દૃષ્ટિ વાળવી જોઇએ.

પરંતુ જે મનુષ્યોને તેમના અંતરમાંથી સુખને મેળવવાનો અભ્યાસ પડ્યો છે તેની પાસે સુખનું સાધન એવું છે કે જે કોઈથી છીનવી લેવાય એવું નથી. કોઇ પણ પ્રકારની હાનિ, કોઇ પણ અપ્રિય પ્રસંગ, કોઇ પણ નિરાશા કે કંઇ પણ તેના એ સુખના મૂળને ઉખેડી શકે કે બાળી શકે એમ નથી. કેમકે તેને પ્રેમની અને આનંદને ઉપજાવવાની કુંચી મળી હોય છે. આથી સુખને અંતરમાંથી ઉપજાવવાની જરૂર છે.

જો મનુષ્યને ઉંચા વિષયના ગ્રંથોમાં કે કોઇ કળામાં પ્રેમ હોય છે, સંગીતમાં પ્રેમ હોય છે, હલકી જેવી ગણાતી વસ્તુ કે પ્રસંગમાંથી પણ આનંદ ઉપજાવી લેવાની જો તેનામાં શક્તિ હોય છે, સંતોષવૃત્તિ હોય છે, પ્રતિકૂલ પ્રસંગને પણ અનુકૂલ કરી લેવાનું જો તેનામાં બળ હોય છે, અને એવા પ્રસંગો કંઇ વધારે સારૂં થવાના માર્ગમાં એક સોપાનપ્રસ્તર (Stepping stone) રૂપ છે એમ માની તેમાંથી કંઈ હિત જે ગ્રહણ કરે છે, તે સુખને પામે છે.

તે જ સદ્ભાગી છે કે જે પોતાના સુખને પોતાના અંતરમાં રહેલું જાણે છે, અને ત્યાંથી મેળવે છે. કારણ કે તે સુખ કોઇથી કોઇ કાળે છીનવી લેવાતું નથી.

અંતરમાંથી સુખ ઉપજાવવું એનો અર્થ એમ કહેવાનો નથી કે બહારના પદાર્થમાં દોષબુદ્ધિ ધરવી અથવા તેનો તિરસ્કાર કર્યા કરવો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ બહારના પદાર્થઉપર જ આપણા સુખનો આધાર ન રાખવો. બહારના પદાર્થમાં સુખ નથી રહ્યું, પણ તેની સાથેની આપણી મમત્વબુદ્ધિને લીધે તે પદાર્થોમાં સુખ ભાસે છે.

અંતરમાંથી સુખ ક્યારે પ્રકટે છે કે જ્યારે તેનું વિરોધી એવું કોઈ કારણ આપણે ઉપજાવતા નથી. દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, દોષદર્શન વગેરે એવાં કારણો છે કે જે અંતરમાંથી સુખને બહાર પ્રકટવા દેતાં નથી અને તેથી કોઇના ઉપર—અંતરના કે બહારના કોઇપણ પદાર્થઉપર—એમાંનું કંઇ પ્રકટવું ન જોઇએ.

અભ્યાસથી અંતરમાંથી સુખ મેળવાય છે. વારંવાર અંતરમાં અભિમુખ થવાનો અભ્યાસ એ સુખને બહાર આણનાર છે. બહારના જગતનું વિસ્મરણ અને અંતરમાં જ સ્થિતિ એનું નામ અંતરમાં અભિમુખ થવું એ છે.

श्री श्रेयस्साधकअधिकारिवर्गना महोत्सवो.

અનિત્યપર્વના નિયમાનુસાર ઉક્તવર્ગનો શ્રી નૃસિંહજયંતીનો કાર્તિક કૃષ્ણપક્ષ ચતુર્દશીનો ૧૦૦ મો મહોત્સવ વડોદરામાં શ્રી નૃસિંહાશ્રમમાં સર્વ વિધિપૂર્વક પાલન કરવામાં આવ્યો હતો.

नवीन ग्रंथ

मंगलप्रेरित संदेशा

अथवा

दूरदर्शकयंत्रनुं अद्भुत प्रकाशन.

તાર-શ્રીમાન્ વિશ્વવંદ્ય. (છોટાલાલ જીવનલાલ.)

તમારા ગામની જાણીતી વાતો સાંભળવાકરતાં પરદેશની નવીન વાતો સાંભળવી તમને જ્યારે વધારે ગમે છે, ત્યારે આ પૃથ્વીલોકકરતાં બીજા કોઇ નવીન લોકની વાર્તા સાંભળવી તમને વધારે ગમે એ સ્વાભાવિક જ છે. પણ તમારી તે ઇચ્છા ત્યારે જ પૂર્ણ થાય છે કે જ્યારે ઉપરની રસપૂર્ણ વાતને તમે વાંચો છો. કેમકે તે પુસ્તકમાં મંગલલોકના નગરની, પ્રજાની, વિદ્યાની, સામાહિકપત્રોની, અને એવી અનેક મોટી તથા ઝીણી બાબતોની રસભરી હકીકત જણાવી છે. અને તે પણ કેવળ કલ્પિત નહિ, પણ વિજ્ઞાન (Science) ની શોધોનો અનુભવ જેમાં પ્રમાણભૂત છે, એવી શાસ્ત્રીય વાતો આ પુસ્તકમાં છે. આ પુસ્તક એવી તો અપૂર્વ રીતે લખાયું છે કે તેને વાંચતાં વાચક મંગલલોકનો પોતાના ઘરમાં બેઠે અનુભવ કરી શકે એમ છે, તો એથી વિશેષ શું?

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ ૦-૧-૦.

योगिनीकुमारी.

રચનાર-શ્રીમાન્ વિશ્વવંદ્ય.

પૂર્વે શ્રીમહાકાલમાં આવેલી આ વાર્તા સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ વાર્તાના રસની અલૌકિકતા વાંચનાર જ જાણી શકે છે. તેમાં બોધ અને જ્ઞાનનો ભાગ હોવા છતાં એવો તો અદ્ભુત રસ છે કે જે વાંચનારને તે વાર્તા જેમ બને તેમ જલદી પૂરી કરાવ્યાવિના રહેતો નથી. જ્યારથી આ વાર્તા મહાકાલમાં આવતી થઈ ત્યારથી મહાકાલની માગણી અત્યંત વધી પડી સેંકડો ગ્રાહકો થયાં હતાં. આજે જે જે તે વાર્તા વાંચે છે તેની એકસ્વરે પ્રશંસા કરે છે. આજ સુધીની ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થયેલી તમામ વાર્તામાં આ વાર્તા પ્રથમ પંક્તિ ભોગવે છે એ પ્રકારનો ઉદ્‌ગાર વાંચ્યા પછી વાચક જ કહાડે છે.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦.

બન્ને ગ્રંથો નીચેને સ્થળેથી મળશે.—

૧ વ્યવસ્થાપક મહાકાલ, વડોદરા.

૨ બાબુન ટ્રેડીંગ કંપની. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ.

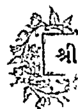
પ્રસિદ્ધ કરનાર-શ્રી શ્રેયસાધકઅધિકારિવર્ગ વડોદરા તરફથી શા. સાંકલચંદ હરિલાલ અમદાવાદ.

શ્રી "સત્યવિજય" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શા. સાંકલચંદ હરિલાલે છાપ્યું.—અમદાવાદ—નવાદરવાજા.

REG. N. B. 185.

શરૂ થઈ ચુક્યું છે.

શ્રી શ્રેયસ્સાધકવર્ગતરફથી પ્રકટ થયેલા 'દંપતિમિત્ર' નામના માસિકનો ફરીથી આરંભ થઇ ગયો છે. સ્ત્રી તથા પુરુષનાં સ્વતંત્ર કર્તવ્યોને ઉત્તમ રીતે જણાવવાની સાથે, એ બંનેનાં સહકારી કર્તવ્યો કયાં છે, તેને તે ઉત્તમ પ્રકારે રસિક અને સુન્દર શૈલિમાં ચર્ચે છે. તેમાં અત્યંત રસવાળી અને દંપતીજીવનને ઉન્નત કરનારી વાર્તાઓ પણ આવે છે. જેમ તેમાંના લેખોથી તે અત્યંત આકર્ષક છે, તેમ તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ પણ અત્યંત મનોહર છે. નવીન શૈલિ અને નવીન પ્રકારના બાહ્યદર્શન કરાવતું આ માસિક સર્વોત્તમ છે. તેનો પ્રત્યેક વિષય વાંચનારને ઉપયોગી અને અત્યંત રસ પ્રકટાવનાર છે.

દંપતીજીવનને ઉત્તમ પ્રકારનું કરવામાં આ પત્ર અત્યંત અગત્યનું છે. તે સ્ત્રીપુરુષના વ્યાવહારિક, ધાર્મિક અને પારમાર્થિક અભ્યુદયને કરવામાં અને તેમનાં શરીર, મન અને આત્માની શક્તિઓનો વિકાસ કરવામાં આ પત્ર સર્વ પ્રકારની સહાય આપે છે.

વિશેષમાં શ્રીમહાકાલના સમર્થ લેખક શ્રીમાન્ વિશ્વવંદ્યનો લખેલો "તરુણ સ્ત્રીપુરુષનો સાચો મિત્ર" એ નામનો અપ્રસિદ્ધ લેખ તેમાં પ્રકટ થાય છે. તે સ્ત્રીપુરુષ ઉભયને અત્યંત ઉપયોગી લેખ છે.

આ માસિકના સ્ત્રીવાચકને હિંદીભાષાનું જ્ઞાન થાય તેને માટે સરળ ભાષાનો એક હિંદી લેખ પણ તેમાં લખાય છે.

સ્ત્રિયોનો ગૃહસંસાર અને તેમના વ્યાવહારિક જીવનને પણ અત્યંત ઉપયોગી લેખો તેમાં આવે છે. તેમ જ ભરતગુંથણ, પાકશાસ્ત્ર, ચિત્રકામ વગેરે કલા (Fine arts) સંબંધી પણ ઘણું જાણવાજેવું લખાણ આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

સ્વલ્પમાં આ પત્ર સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભયને અત્યંત અગત્યનું છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજસાથે રૂ. ૩-૦-૦. લખોઃ—

વ્યવસ્થાપક, દંપતીમિત્ર.

વડોદરા.

श्री

महाकाल

૭૧

वर्ष २७

माघ कृष्ण० १५

अंक ४.

સર્વોત્તમકર્તવ્યઃ
ને કંઇ ઉત્તમ
તમે જાણતા હો તેનો
ઉપદેશ કરો
અને
જેનો ઉપદેશ કરો
તેને તમે આચારમાં મૂકો.

वार्षिक मूल्यः
रु. १—०—०

प्रभानुक्रमणिका.

सूचना.

☞ ૧૯૭૧ નો આવતો ફાલ્ગુન માસનો અંક વી. પી. થી કરવામાં આવશે. ગ્રાહકોએ તે સ્વીકારવા કૃપા કરવી. જેમને અનુકૂળતા હોય તેમણે તે પૂર્વે ૧૯૭૧ નું લવાજમ મનિઓર્ડરથી મોકલવું.

વ્યવસ્થાપક, મહાકાલ.

વડોદરા.

सामर्थ्योंने आह्वान.

પદ. (વારો, વારો કુંવરજી કાનુડો, એલય)

આવો, આવો, સામર્થ્યો ! હું તમને તેડું છું તમે, મારે અંતર આવજો.
હું તો હૈયાના હેતે બોલાવું, ઉમળકાના ઉછાળે તેડાવું—હું તેડાવું—
સ્વાગત દઇને બોલાવું સન્માને,
પ્રેમે બેસાડું જુદાં જુદાં સ્થાને,
હું છાને માને—મારા મકાને,
જેથી પામું રુડી દિવ્ય પ્રભાને, હૈયાનાં હેતે બોલાવું—હું બોલાવું.
આવો શ્રદ્ધાદેવી ! મારા હ્રદયમાં,
કારણરૂપ છો મારા ઉદયમાં,
યશમાં ને જયમાં, ને અભ્યુદયમાં,
આપ જ છો સ્થાપનાર અભયમાં; હૈયાના૦
મારા મગજમાં પ્રતિભા ! પધારો,
જેથી કરી થાય તેમાં સુધારો,
ખુબ વધારો, રુડા વિચારો,
જ્ઞાનનો જેથી થાયે ઝળકારો; હૈયાના૦
નિર્મલતા ! મારાં નેત્રમાં રહેજો,
નિર્ભયતા અણુ અણુમાંહિ વહેજો,
દ્દઢતાને દેજો, કષ્ટ આવે જો,
તત્ક્ષણ તો મારી સંભાળ લેજો; હૈયાના૦
અવિકલતા ! મારી વૃત્તિમાં આવો,
ઉદારતા ! મારો હસ્ત શોભાવો,
સંપત્તિ લાવો, દૈન્ય વિલાવો,
સામર્થ્યો મારૂં સર્વાંગ દીપાવો; હૈયાના૦
બ્રહ્મત્વ ! પ્રકટો મારા અનુભવમાં,
સાક્ષીત્વ ! સંગી રો' શોકઉત્સવમાં,
સર્વદા ભયમાં, જડ અને જીવમાં,
સમદ્દષ્ટિ ! હો લાભહાનિસંભવમાં; હૈયાના૦
આ વિધિ સામર્થ્યો સઘળાં મારામાં,
આવીને પ્રેરજો મુજને સારામાં,
મટી વામાટોમા, (ને) સંગળા ઉધામા,
પ્રકટાવો આત્મજ્યોત અંધારામાં; હૈયાના૦

कर्तव्यस्वरूप.

આ સંસારવૃક્ષને સુખ તથા દુઃખ એ બે ફલ છે. તેમાં સુખ ધર્મથી અને દુઃખ અધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેમ જ સુખ સર્વની ઇચ્છાનો વિષય છે તેથી સુખ આપનાર ધર્માચરણ જ કર્તવ્યરૂપ છે. પ્રથમ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલન કરવું ઉચિત છેઃ ચોરી અને છલ ત્યજીને વ્યવહારધર્મને સેવવાઃ મોહ ત્યજીને ધનાદિ પદાર્થોનો ભોગ તથા સદ્વ્યય કરવોઃ પરોપકાર કરવોઃ પ્રાણિમાત્રપર સામાન્ય સ્નેહ રાખવોઃ સર્વ પ્રાણિપર દયા રાખવીઃ સદા ચિત્તની પ્રસન્નતા રાખવીઃ દોષવાનના દોષ જાણીને તેની ઉપેક્ષા કરવીઃ તેમના સંસર્ગથી રહિત રહેવું પદાર્થમાત્ર નાશવાન્ છે, અને અવિનાશી ઈશ્વર છે, માટે નાશવાન્ પદાર્થોપ્રતિની આસક્તિ છોડવી અને પરમેશ્વરમાં પ્રીતિ સ્થાપવીઃ ઉપાધિજન્ય સુખની સ્પૃહા ન કરતાં વાસ્તવ સુખની સ્પૃહા કરવીઃ તાપ, વૃષ્ટિ અને શીત, તથા અન્ય આધિવ્યાધિઆદિથી જન્ય દુઃખને સહન કરવાનો સ્વભાવ રાખવોઃ ઇન્દ્રિય તથા અંતઃકરણનો નિગ્રહ રાખીને તેમનો જય કરવોઃ સત્યવ્રત આગ્રહથી પાળવું. સદ્ગુરુ તથા સત્શાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ રાખવો એક દિવસ મૃત્યુસમયે જ્યારે આ સર્વ પ્રાણિઓનો આશ્રય છૂટે છે ત્યારે સર્વના આધારરૂપ માત્ર ઈશ્વર જ છે, અને તેથી તે જ નિરંતર આશ્રય કરવા યોગ્ય છે એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવોઃ સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ક્ષેત્રઆદિ, પદાર્થો મારા છે, અને હું એમનો છું, એમના દુઃખે હું દુઃખી અને એમના સુખે હું સુખી એવા ભાવથી જે દૃઢ મમત્વભાવ બંધાય છે, તેનાથી મુક્ત થવુંઃ વળી દૃઢ મમત્વ તથા દૃઢ અહંકાર જો જીવને પ્રાપ્ત હોય છે તો તે અહંમમ સહસા જીવથી ન છૂટી શકે એવી ગ્રંથીરૂપ થઈ રહે છે, જેને વિદ્વાનોએ મહામોહ કહ્યો છે, તેનાથી પણ છૂટવું

વિષય સર્થસંબંધી ઉઠતી વાસનાને શુદ્ધ મોક્ષવાસનાવડે ત્યજવી, અને અંતમાં તે મોક્ષવાસનાના વિલાપનપૂર્વક જીવન્મુક્ત થઇ સ્વરૂપે સ્થિત થવું, એ કર્તવ્ય છે. હે આત્મવિવેક મહાપુરુષ! જે કલ્યાણની ઇચ્છાવાળો પુરુષ પૂર્વ પૂર્વ સાધનોને સિદ્ધ કરતો ઉત્તર ઉત્તર સાધનોનો અધિકારી થાય છે તેને જીવન્મુક્તિસુખઅર્થે આ જગતમાં જે જે પ્રકારની અંતરબહિરક્રિયાથી વાસનાક્ષય, મનોલય, અને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, તે તે સર્વ ક્રિયાઓ અંતિમ કર્તવ્યરૂપ છે. અદૃષ્ટબલથી પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત પદાર્થોમાં સંતોષ માનીને વિહિત આચાર સેવવાનો અભ્યાસ રાખનાર મનુષ્ય જો વ્યવહારભારને ક્રમથી વહન કરી રહ્યો હોય છે તો સહજમાં આ સંસારને તરે છે. દુસ્તર દુઃખરૂપ સંસારને તરવો એ જ જીવમાત્રનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

श्रीमन्नृसिंहाचार्यजी.

—कर्तव्यमार्ग—

જો ના કરો અવર સાધન આપ સાધો !
તો સદ્‌ગુરુચરણમાં મનને જ બાંધો;
જો ના સ્તવે ગુરુ સદા અતિ તો લજાવો,
લેજો વિચારી અધિકારિ! સુબોધ આવો.
યત્ને થશે જય સદાય સમીપ જોજો,
કાળે કરી જય થશે ધરો ધીર તો તો;
ના યત્ન ના ગુરુ ભજો શિદને સતાવો,
લેજો વિચારી અધિકારિ! સુબોધ આવો.

—श्री नृ०

स्मरणशक्तिने उत्तम प्रकारनी करवानी कला.

(અનુસંધાન ગયા અંકના પૃષ્ઠ થી.)

પ્રકરણ ૩.

જે નિશ્ચયો દીર્ઘ સમયથી વિદ્વાનોમાં સ્વીકારાતા આવ્યા છે, તે નિશ્ચયોને સ્થાને વધારે સારા નિશ્ચયો જણાવ્યાવિના, તેમનું ખંડન કરી નાંખવું, એવો આ લેખનો આશય નથી.

મગજ અણુઓનું (cells) બનેલું છે, એવું સર્વત્ર મનાતું આવ્યું છે. પરંતુ આ સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ કરવાની કલાના શોધક તે નિશ્ચયને ભૂલભરેલો કહે છે. તે જણાવે છે કે મેં મનુષ્યના મગજનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું છે તથા તેની રચનાનો તન્ દઈને અભ્યાસ કર્યો છે. અને મને જણાયું છે કે મગજ અણુઓનું બનેલું નથી, પણ પુષ્કળ સૂક્ષ્મ તંતુઓનું બનેલું છે. આ પ્રત્યેક તંતુ એક બીજાથી પૃથક્ છતાં જેમ એક રેશમની દોરીના અથવા સુતરના દોરડાના તાર એકબીજાસાથે અત્યંત નિકટના સંબંધથી જોડાયલા હોય છે તેમ પરસ્પર જોડાયલા હોય છે. આ તંતુઓનો લાગણીને જણાવનારા જ્ઞાનતંતુઓસાથે સંબંધ હોય છે, અને આ લાગણીને દર્શાવનારા જ્ઞાનતંતુઓનો નેત્ર. કર્ણ, વગેરે પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયસાથે દૃઢ સંબંધ હોય છે. મગજના આ તંતુઓનું અધિક નિરીક્ષણ કરતાં વળી એ સ્પષ્ટ થયું કે તેઓ મસ્તક અને ગરદનના પાછળના ભાગઆગળ થઈને કરોડરજ્જુના છિદ્રમાં પ્રવેશેલા હોય છે. અહિંથી આગળ ચાલતાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળ આગળ તેઓ જુદી જુદી શાખામાં વહેંચાઈ જાય છે, અને શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા જ્ઞાનતંતુઓની સાથે સંબંધવાળા થાય છે. આ પ્રમાણે શરીરની અંદરની તથા બહારની સઘળી ઇંદ્રિયોસાથે તથા અવયવોસાથે તેઓનો સંબંધ હોય છે. મસ્તકમાં જે ઇંદ્રિયો છે, અને શરીરમાં જે ઇંદ્રિયો છે, તેઓનો સંબંધ આ પ્રકારે થયેલો હોય છે. આ શારીરક વાત, કોઈ પણ શરીરછેદનવિદ્યાનો અભ્યાસ કરનાર મનુષ્ય, મસ્તકને ચીરીને તેનું અવલોકન કરી જોશે તો કેવળ સત્ય છે, એમ તેને જણાયાવિના નહિ જ રહે. આ એક જ વાતઉપર વિચાર કરવાદે મને લાગ્યું કે મગજ એ સ્મરણશક્તિને યાદ રાખવાની વાતો ભરી મૂકવાનો ભંડાર હોવો સંભવતો નથી, કારણ કે જગાનો આ પ્રમાણે દુરુપયોગ કરે, એવી કુદરત ઉડાઉ નથી. અર્થાત્ મેં ઘણાં વર્ષોસુધી પ્રયોગો કર્યા, અને તેના અંતમાં સ્મરણશક્તિને ઉત્તમ પ્રકારની કરવાની કળા મને જડી આવી.

જેમ જાણેલો કોયડો કોડીનો થાય છે, તેમ આ કળા પણ સઘળી મહત્વની શોધોની પેઠે, એક વાર જાણવામાં આવી કે અત્યંત સરળ જણાય છે, અને સ્વાભાવિક જ દે-

ગાર નીકળે છે કે આટલી સહેલી આ કળા હતી તો બીજા કોઇને તે આજ સુધી કેમ જાણવામાં ન આવી ?

જે ભાષા આપણે બોલીએ છીએ તેમાં જો કે હજારો શબ્દો છે, તો પણ તે માત્ર બાવન અક્ષરોની જ બનેલી છે. મહાકવિઓની અદ્ભુત કાવ્યચમત્કૃતિઓ, ઉત્તમ લેખકોના હૃદયહારી લેખો, અને સમર્થ વક્તાઓનાં મનોવેધક વ્યાખ્યાનો આ બાવન અક્ષરોની જ રમત છે. હૃદયના ઉચ્ચ ભાવોને જાગ્રત્ કરનાર અને કેળવનાર સંગીત માત્ર સાત સ્વરોનું જ બનેલું છે. તારના યંત્રદ્વારા વીજળીવેગે પ્રેરવામાં આવતા હજારો સંદેશા, માત્ર થોડી નિશ્ચય કરેલી નિશાનીઓના જ બનેલા છે.

તારના યંત્રમાં ભાષાના પ્રત્યેક શબ્દો ભરી મૂકવામાં આવેલા નથી, અને તોપણ ગમે તે શબ્દને તે ગ્રહણ કરી શકે છે, અથવા અન્ય સ્થળે પ્રેરી શકે છે. સતારમાં, તાઉસમાં કે સારંગીમાં ભૈરવી કે આશાવરી કે બિહાગ વગેરે રાગરાગણીઓ ભરી મૂકી નથી, અને તોપણ તેમાંથી નીકળતા સાત સુરવડે કોઈ પણ કુશળ વાદિત્ર વગાડનાર ગમે તે રાગ તેમાંથી કાઢી શકે છે, અને તે એકવાર નહિ પણ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે સેંકડો અથવા હજારો વાર કાઢી શકે છે.

આવી સરળ યુક્તિઓવડે, ઉત્પન્ન કરવાની અને પુનઃ પુનઃ તેનું તે ઉત્પન્ન કરવાની રીતો મનુષ્યે શોધી કાઢી છે, અને તોપણ પોતાનું મગજ જે રીતે ક્રિયા કરે છે તે રીત પણ આવી જ છે, એમ તેને આજસુધી જણાયું નથી.

પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે તેમ મગજમાં જે ધોળો પદાર્થ છે, તે સૂક્ષ્મ તંતુઓનો અર્થાત્ તાંતણાનો બનેલો છે. જેમ તાઉસના અથવા સતારના કોઇ પણ તારને છેડવામાં આવે છે કે તરત તેમાંથી તેનો પોતાનો સુર નીકળે છે, અને જેટલી વાર તેને છેડવામાં આવે છે તેટલીવાર તેમાંથી તેવો જ સુર નીકળે છે; તે જ પ્રમાણે આ મગજનો પ્રત્યેક તંતુ ચોક્સ આંદોલનોને પોતાનામાંથી કાઢે છે. તમે ગાંધારાનો પડદો દાબી તારને છેડો છો કે તત્કાળ તે તાર ગાંધારાના સુરનું ભાન થાય તેવાં આંદોલનો ઉત્પન્ન કરે છે, અને આકાશમાં ફેલાવે છે. તારવિના સંદેશા પહોંચાડનારા યંત્રમાં પણ એમ જ થાય છે. તે યંત્રની એક ખીલીને સ્પર્શ કરતાં તત્કાળ આંદોલનો ઉત્પન્ન થાય છે. અને મનુષ્યની મદદવિના આકાશમાં વેગથી વહીને જ્યાં તેને પહોંચવાનું હોય છે, ત્યાં પહોંચે છે, અને પોતાને ગ્રહણ કરનાર યંત્રમાં સજાતીય આંદોલનો ઉપજાવે છે.

મગજ એ જ્ઞાનને રહેવાની મંજુષા (મજુસ) નથી, પણ સંદેશા મોકલનાર અને ગ્રહણ કરનાર યંત્ર છે. માનસિક ઇંદ્રિયો અને શરીરવચ્ચે સંદેશા લઈ જવા લાવવાની તેની તારની રચના એટલી તો પૂર્ણ છે કે પગે એક ઝીણીસરખી ફાંસનો સ્પર્શ થતાં તેનું આંદોલન તત્કાળ મગજમાં લઈ જવામાં આવે છે. નેત્ર, કાન અથવા નાકને કંઇક પ્રિય કે અપ્રિય જણાય છે કે તત્કાળ તેનાં આંદોલનો શરીરના કોઇ ભાગને પહોંચાડી દેવામાં આવે છે. ભજીયાં તળાવાની કે એવા જ કોઇ સ્વાદવાળા પદાર્થને તળાવાની વાસ નાકને આવતાં જ તેનાં આંદોલનો નીકળી પડે છે, અને જઠરને એકદમ તેની ખબર પહોંચી જાય છે. જો નેત્રને કોઇ મનોહર દેખાવ નજરે પડે છે, અથવા કાનને કોઇ સુંદર ગાન સાંભળવામાં આવે છે કે આનંદનાં આંદોલનો આખા શરીરમાં

ફરી વળે છે. આ પ્રમાણે મગજને જેમ બધી વાતની ખબર પડે છે, તે શરીરને પણ પડે છે.

માથામાં જેમ મગજ અથવા ધોળો પદાર્થ છે, તેમ આખા શરીરમાં પણ મગજ રહેલું છે. (આંધળા મનુષ્યની આંગળીઓનું અવલોકન કરવાથી આ વાતની ખાતરી થશે.) મસ્તક એ માત્ર સઘળા સંદેશાઓને પોતાના દ્વારા જવા આવવાનું મધ્ય બિંદુરૂપ સ્થાન છે.

પ્રકરણ ૪.

આ બાબત જેમ બને તેમ સહેલાઈથી સમજાય તેટલા માટે એ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ જણાવવાની જરૂર છે કે જ્ઞાન એ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે. એવી એક પણ જગા નથી કે જ્યાં જ્ઞાન ન હોય. તે પૂર્વે હતું, આજે છે, અને હવે પછી સદાકાળ રહેશે, અર્થાત્ શાસ્ત્રો જેને અનાદિસિદ્ધ કહે છે, તેવું તે છે. જેમ હવા જેને જેટલી જોઇએ તેટલી અને જ્યારે જોઇએ ત્યારે વગર પૈસે મળી શકે છે તેમ જ્ઞાન પણ જેટલું જોઇએ તેટલું અને જ્યારે જોઇએ ત્યારે મળી શકે છે, કારણ કે તે સર્વત્ર વ્યાપક છે. સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા આ જ્ઞાનમાંથી જેટલું જોઇએ તેટલું અને જે પ્રકારનું જોઇએ તે પ્રકારનું લેવાનો બાળક, યુવાન્ કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરુષ, રાજા કે રંક સર્વને સરખો જ હક્ક છે, અને આ જ્ઞાનમાંથી મનુષ્ય જેટલું સમજવાનો અને ઉપયોગ કરવાનો અધિકારી થયો હોય છે, તેટલું તેને મળે છે. નદીમાંથી જેટલું જોઇએ તેટલું જળ પી લેવાનો સર્વને સરખો હક્ક છે, પણ ચકલી દશ બાર ટીપાં જ પી શકે છે, મનુષ્ય શેર બશેર પી શકે છે, અને હાથી એક પખાલ ભરીને પી શકે છે. આમ હોવાથી જ્ઞાનના ગ્રહણનો આધાર, ગ્રહણ કરનારની લાયકી- ઉપર આધાર રાખે છે.

જ્ઞાન સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે કે કેમ, એ શંકાનું સમાધાન આ લઘુ લેખમાં થઈ શકે તેમ નથી. ચૈતન્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અને તે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે, એવું શાસ્ત્રોદ્વારા જાણનારને આ વિષયમાં શંકા થવી સંભવતી નથી. એમ છતાં જેમને શંકા રહે તેમણે શાસ્ત્રાભ્યાસદ્વારા તે શંકાને નિવૃત્ત કરવા પ્રયત્ન સેવવો.

પૂર્વે કહ્યું તેમ મગજ એ જ્ઞાનનાં આંદોલનોને અર્થાત્ વિચારોને ગ્રહણ કરનાર અને મોકલનાર યંત્ર છે. આંદોલનો ગ્રહણ કરવાના અને મોકલવાના તેના પોતાના નિયમો હોય છે, અને તે નિયમો વિશ્વમાં રહેલાં સઘળા પ્રકારનાં તેજ રંગ, અને ધ્વનિ- સાથે બંધબેસતા આવે એવા હોય છે. મનુષ્ય ગમે તે ભાષા બોલતો હોય છે તો પણ તેનું મગજ આ નિયમોનો સ્વીકાર કરે છે, અને તેનો ઉપયોગ કરે છે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ અથવા પ્રસંગથી વિચારનાં આંદોલનો પ્રકટી મગજમાં જ્યાં સુધી નથી પ્રવેશતાં અને મગજદ્વારા નેત્ર, કર્ણ, વગેરે ઇંદ્રિયોસુધી જ્યાં સુધી નથી પહોંચતાં ત્યાં સુધી આપણે જોઈ શકતા, સાંભળી શકતા, સ્પર્શ કરી શકતા, સુંઘી શકતા, અથવા સ્વાદને જાણી શકતા નથી.

જેમ કોઈ તારયંત્રઉપર કામ કરનાર મનુષ્ય કોઈ સંદેશો તારમાં મૂકે છે ત્યારે તે દિશામાં નાંખેલાં તારનાં દોરડાંઉપર કામ કરનાર સઘળા જ મનુષ્યોને તે સંદેશાનું જ્ઞાન

થાય છે, તે જ પ્રમાણે તમે અથવા કોઇ પણ મનુષ્ય વિચારનાં આંદોલનને પ્રેરે તો જે જે મનુષ્યનું મગજ તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સ્થિતિમાં હોય તે મનુષ્યનું મગજ, તે આંદોલન જે સમયે પસાર થતું હોય છે તે સમયે કોઇ બીજા કામમાં ગુંથાયલું નથી હોતું તો તેને ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ તે વિચારને જાણે છે.

વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા મનમાંથી જે પ્રત્યેક વિચારનું આંદોલન તમે સ્વીકારો છો, અને તેના ઉપર પ્રીતિની દૃષ્ટિથી જુઓ છો તે આંદોલન તમારા શરીરના બધા ભાગમાં ફરી વળે છે, અને શરીરના ચોકસ ભાગોને કાં તો નવા રચવામાં અથવા ફરી રચવામાં મદદ કરે છે અથવા તો તેમનો નાશ કરવામાં મદદ કરે છે; અને આમ કરીને તે વિચારનું આંદોલન શરીરના તે ભાગને પોતાને અનુકૂળ કરે છે, અર્થાત્ પોતાના આંદોલનને બહુ સત્વર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કરે છે. આથી કરીને બીજે પ્રસંગે જ્યારે તેવું જ આંદોલન તેના પ્રતિ આવે છે ત્યારે તે તેને સત્વર પોતાના પ્રતિ આકર્ષી લે છે અને સહેલાઇથી તેને અનુકૂળ થઇ જાય છે.

માનસિક આંદોલનોના નિયમો સઘળા જ મનુષ્યોના એક જ હોવાથી જ્યારે કોઇ વિચાર કોઇ મનુષ્યના મગજમાં ઉઠે છે, ત્યારે જે તંતુઓમાં તેણે જેવાં આંદોલનો પ્રકટાવ્યાં હોય છે, તેવાં જ આંદોલનો બીજા મનુષ્યના મગજના તે તંતુઓમાં તે પ્રકટાવે છે, અને તેના મગજમાં તેવાં આંદોલનો પ્રકટતાં તે મનુષ્યને તે વિચાર શો છે, અને શાનો છે, તેનું ભાન થાય છે. સઘળા પ્રકારનાં તેજ, રંગ, અને અવાજ બીજું કંઇ જ નથી પણ અમુક સંખ્યાનાં આંદોલનો છે, અને તેથી કરીને કોઇ ચિત્ર જ્યારે આપણી નજરે પડે છે, ત્યારે તે ચિત્રના રૂપરંગનાં આંદોલનોપ્રમાણે જ આપણા મગજમાં આંદોલનો પ્રકટે છે, અને તેથી તે ચિત્ર જોવાને આપણે શક્તિમાન્ થઇએ છીએ.

વધારે સ્પષ્ટ સમજાય એટલા માટે એક ઉદાહરણ લેઇને આ વિષય સમજાવીએ. ધારો કે આપણા મગજમાં બાવન તંતુઓ છે, અને તે દરેક તંતુ મૂળાક્ષરના અક્ષરોનાં ઉચ્ચારપ્રમાણે આંદોલનો પ્રકટાવે છે; અર્થાત્ ક નો ઉચ્ચાર કરતાં જેટલાં આંદોલનો થાય તેટલાં આંદોલનો એક તંતુમાં થાય છે, ખ નો ઉચ્ચાર કરતાં જેટલાં થાય તેટલાં બીજા તંતુમાં, એમ બાવને તંતુઓમાં બાવને અક્ષરોના ઉચ્ચારનાં આંદોલનો પૃથક્ પૃથક્ થાય છે. આમ હોવાથી કોઇ મનુષ્ય ચ નો ઉચ્ચાર કરે કે તરત જ તમારા મગજમાં ચ નો તંતુ, ચનો ઉચ્ચાર કરવામાં જેટલાં આંદોલનો થયાં હોય તેટલાં જ આંદોલનો તમારા મગજમાં પ્રકટાવે છે, અને આ પ્રમાણે તેટલાં આંદોલનો પ્રકટતાં તમને ચ નું જ્ઞાન થાય છે. (વસ્તુતઃ મગજમાં હજારો તંતુઓ છે પરંતુ ઉદાહરણરૂપે જ બાવન તંતુ લીધા છે.) હવે ધારો કે તમને પ્રેમનો વિચાર સ્ફુરે છે. આ વિચારનું તમને ભાન થાય છે. તેનું કારણ એ કે તમારા મગજમાં પ્ ર્ એ મ્ અને અ ના ઉચ્ચારમાં જે આંદોલનો થાય છે, તે થયાં છે. હવામાં પ્રેમના વિચારનાં આંદોલનો પસાર થતાં હોય છે, અને તમારા મગજની સ્થિતિ તેમને ગ્રહણ કરી શકે એવી તે સમયે હોવાથી તેઓ આકર્ષાઇને તમારા પ્રતિ આવ્યાં છે, અથવા કોઇએ પ્રેમના વિચારનાં આંદોલનો તમારા પ્રતિ પ્રેર્યાં છે, અને તેથી તમારા મગજના તંતુઓમાં તેટલાં જ આંદોલનો થવાથી તમને પ્રેમના

વિચારનું ભાન થયું છે. આ પ્રેમના વિચારનાં આંદોલનો તમારા જ્ઞાનતંતુઓઉપર ફરી વળે છે, અને પોતાની સુખદ અસરનું તમને ભાન કરાવી આકાશમાં આપણ વહ્યાં જાય છે, અને માર્ગમાં બીજાં જે જે પ્રાણીઓનાં મગજ તેમને ગ્રહણ કરી શકે એવી હાલતમાં હોય છે તે સર્વમાં પોતાનાં આંદોલનો ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમનામાં પોતાની સુખદ અસર પ્રકટાવે છે. શોકના, ક્રોધના, ભયના, દ્વેષના વગેરે વિવિધ નિંદ્ય વિકારોમાં પણ આમ જ થાય છે. ફેર માત્ર એટલો જ પડે છે કે તેઓ પોતાની પ્રતિકૂળ દુઃખદ અસર પ્રકટાવે છે, અને તેથી તમને લાભ ન થતાં હાનિ થાય છે.

વાતાવરણમાં જે સમયે પ્રેમના વિચારનાં અથવા દ્વેષના વિચારનાં આંદોલનો પસાર થતાં હોય તે સમયે તમારૂં મગજ કોઇ બીજા કામમાં અને વિચારમાં તલ્લીન થઈ ગયું હોય છે, તો તે આ પસાર થતા વિચારનાં આંદોલનોને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય સ્થિતિમાં હોતું નથી, અને તેથી તે આંદોલનો તમારા મગજના તંતુઓને દોલાયમાન કરતાં નથી, અને તમને તે પ્રેમના અથવા દ્વેષના વિચારનું ભાન થતું નથી. જેમ ખુલ્લાં નેત્ર છતાં બીજા કોઇ કામમાં આપણું મગજ પ્રોવાઇ ગયું હોય છે, તો પાસે ધરેલા ચિત્રનાં આંદોલનો આપણા મગજમાં પ્રવેશી શકતાં નથી, અને તે ચિત્રનું આપણને ભાન થતું નથી, તેમ બીજા કામમાં એકાકાર થયેલા આપણા મગજને વાતાવરણમાં વહેતાં વિચારનાં આંદોલનોની કશી જ અસર થતી નથી. આથી વાતાવરણમાં વહેતા અસંખ્ય અયોગ્ય અને હાનિકારક વિચારનાં આંદોલનોની દુઃખદ અસરથી બચવાની કુંચી આપણને હસ્તગત થાય છે. અને તે એ કે ઉપયોગી, શુદ્ધ અને સુખદ વિચારોમાં જ આપણા મગજને નિરંતર પ્રોવાયલું રાખવું. મનુષ્યમાં નિશ્ચયબળ રહેલું છે, અને તે તે અયોગ્ય વિચારોને પોતાના પ્રતિ આવતા ખાળી શકે છે.

સતારમાં કે સારંગીમાં જેમ આશાવરી કે બિહાગ વગેરે રાગો ભરી મૂકયા નથી, તથા તારયંત્રમાં સંદેશાઓ જેમ ભરી મૂકયા નથી, તથા ટાઇપરાઇટરમાં લખેલા પત્રો જેમ ભરી મૂકયા નથી તેમ આપણા મગજમાં વિચારો અને જ્ઞાન ભરી મૂકયું નથી. જેમ વાદિત્રો રાગને પ્રકટાવવાનાં સાધનો છે. તેમ આપણું મગજ વાતાવરણમાંથી આવતા જ્ઞાનનું આપણને ભાન કરાવનારાં સાધનો છે, જેમ વાદિત્ર વગાડનાર વાદિત્રના તારને છેડે છે એટલે તેમાંથી સ્વર નીકળે છે, તેમ વાતાવરણમાં વહેતા વિચારો આપણા મગજના તંતુઓને છેડે છે, એટલે આપણને વિચારોનું ભાન થાય છે.

હજારો વિચારો આપણા આગળ થઇને નિરંતર વહ્યા જાય છે, પરંતુ આપણને તે વિષે કશું ભાન થતું નથી, કારણ કે તે વિચારોને આપણે આપણાપ્રતિ આકર્ષતા નથી. ઘણા વિચારો આપણા પ્રતિ આવે છે, આપણા મગજના તંતુઓઉપર પસાર થાય છે, અને પસાર થઇને બહાર નીકળી જાય છે, પણ તેની જરા અથવા બિલકુલ અસર આપણને થતી નથી; કારણ કે આપણને તેમનો તત્કાળ કશો ઉપયોગ હોતો નથી, તેથી અથવા બીજાં કોઈ કારણથી, તેઓ આપણામાં ફેરફાર કરીને આપણા અંગરૂપ થઈ જાય ત્યાંસુધી આપણે તેમને ગ્રહણ કરી શકતા નથી. ઘણા મનુષ્યો અજ્ઞાનજેવા રહે છે, તેનું કારણ જ્ઞાનના વિચારો તેમના મગજમાં પ્રવેશતા નથી, એ

નથી, પણ જે જ્ઞાનના વિચાર તેમના પ્રતિ આવે છે, તેના પ્રતિ તેઓ બેદરકાર રહે છે, અને તેમને પકડી રાખ્યાવિના અને તેમને ઉપયોગ કર્યાવિના તેમને જેવા આવે છે તેવા વહી જવા દે છે.

કોઈ ખાસ વિચારનાં આંદોલનને પકડી રાખીને જ્યારે મગજના તંતુને અથવા તંતુઓને છેડેલી સ્થિતિમાં રાખી રહેવામાં આવે છે ત્યારે તે તંતુઓ તે જ વિચારને પછી આકર્ષ્યા કરે છે, અને મનની દૃષ્ટિઆગળ તે વિચારના જ ચિત્રને પ્રત્યેક સમયે વધારે અને વધારે સહેલાઈથી રજુ કરે છે. તમે તમારા ઓરડામાં સતારના કોઈ સુરને વગાડશો તો તેનું આંદોલન તે ઓરડીમાં બીજા જે જે સતાર પડ્યા હશે તે સર્વે સતારમાં તે સુરની સાથે મળેલા તારોમાં થથરાટ પ્રકટાવશે; અર્થાત્ તેઓમાં આંદોલનો પ્રકટાવશે. એક વાર પ્રકટેલું આંદોલન કદી નાશ પામતું જ નથી. તે સર્વદા આકાશમાં ગતિ કર્યા જ કરે છે. સતારનો તાર થથરતો બંધ પડી જશે અને આપણે કાને કદી જ અવાજ નહિ આવે પણ તેથી તે અવાજનું આંદોલન નાશ પામ્યું છે, એમ સમજવાનું નથી. તે આંદોલન તો ઓરડીમાંથી બહાર પ્રવાસ કરતું નીકળી પડ્યું હોય છે. જો તે ચાલતું ન હોત તો સતારને વાગતો આપણે કદી પણ સાંભળી શકત નહિ. આપણો કાન સતારના અવાજને સાંભળવા જે તારમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં જતો નથી, પણ અવાજનું આંદોલન કાનપાસે આવે છે. તે જ પ્રમાણે આપણી આંખ કરોડો માઈલ દૂર રહેલા તારાઓને જોવા તારાઓપાસે જતી નથી, પણ તારાના તેજનાં અને રંગનાં આંદોલનો તારામાંથી નીકળી આપણા નેત્રની પાસે આવે છે અને તેના જ્ઞાનતંતુઓને અથડાય છે, અને આપણે તારાને જોઇએ છીએ. બહેરો મનુષ્ય સાંભળતો નથી, તેનું કારણ અવાજનાં આંદોલનો તેના કાનને અથડાતાં નથી એ નથી; અવાજનાં આંદોલનો તો તેના કાનને અથડાય જ છે, પણ તેના કાનનો પડદો બહુ જાડો થઇ ગયેલો હોવાથી તે આંદોલનોના અથડાવાથી તે કંપતો નથી, અને તેથી તેમાં આંદોલનો ઉપજતાં નથી. જેમ તાઉસમાં એક ઝીણા તારને છેડવાથી તેની પાસેનો બીજો ઝીણો તાર કંપે છે, પણ તે તારની જગાએ આપણે એક જાડો સળીયો બાંધ્યો હોય તો તે કંપતો નથી, તેમ સાધારણ સ્વરનાં આંદોલનના અથડાવાથી બહેરા માણસના કાનનો પડદો કંપતો નથી. જ્યારે ઘણી મોટી બુમ તેના કાનઆગળ પાડવામાં આવે છે ત્યારે તેનાં વધારે વેગવાળાં આંદોલનો જોરથી તેના કાનના જાડા પડદાને અથડાય છે અને તેમ થતાં તે ધ્રુજે છે, અર્થાત્ તેમાં આંદોલનો પ્રકટે છે, અને તે સાંભળે છે. ઓછું જોનાર અથવા ટુંકી નજરવાળા મનુષ્યના સંબંધમાં પણ એમ જ થયું હોય છે. નેત્રના જ્ઞાનતંતુઓમાં કંઈક બિગાડ થવાથી પ્રકાશનાં આંદોલનોવડે તેઓ બરાબર કંપતા નથી, અને તેથી ઓછું દેખાય છે. પાસેના પદાર્થોનાં બળવાન્ આંદોલનો જ તે તંતુઓઉપર અસર કરતા હોવાથી પાસેના પદાર્થો દેખાય છે.

સ્વાદને જાણનારી, ગંધને જાણનારી અને સ્પર્શને જાણનારી ઇંદ્રિયોના સંબંધમાં પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. આ કારણથી જ એકના એક પદાર્થનો સ્વાદ, વાસ, અને સ્પર્શ સર્વને સરખો અનુભવમાં આવતો નથી. ઇંદ્રિયોની તીવ્રતાઉપર જ વિષયોના અનુભવનો આધાર હોય છે. દોષવાન્ નેત્રવાળો એક દેખાવને જેવો જુએ છે,

તેના કરતાં નિર્દોષ નેત્રવાળો સેંકડો દરજ્જે વધારે સારો જુએ છે. કેટલીક સૂક્ષ્મ બાબતો દોષવાન્ નેત્રવાળાને જણાતી પણ નથી. આથી જ સર્વ મનુષ્યોનાં એકના એક પદાર્થનાં વર્ણન સરખાં હોતાં નથી. એકના એક પદાર્થને એક મનુષ્ય જ્યારે બહુ જ ખારો, અથવા ગળ્યો અથવા તીખો કહે છે, ત્યારે બીજાને તે જોઈએ તેટલો જ ખારો, ગળ્યો અથવા તીખો જણાય છે. એકનું એક જ ગાયન એકના હૃદયને પાણી પાણી કરી નાખે છે, ત્યારે બીજાને તે ચકલીઓની ચીચીયારીજેવું લાગે છે. જેઓની ઈંદ્રિયો બહુ તીક્ષ્ણ હોય છે, તેઓનાં જ મનને પદાર્થોનાં વધારે યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય છે, અને તેથી કરીને તેઓની જ સ્મરણશક્તિ વધારે સારી હોય છે, અર્થાત્ તેઓ જ સાંભળેલી અથવા જોયેલી બાબતોને, સંપૂર્ણરીતે જ્યારે જોઇએ ત્યારે પોતાના મગજમાં ખડી કરી શકે છે.

આપણને જે જે અનુભવો થાય છે, તે સર્વેનું મનની દૃષ્ટિઆગળ ચિત્રોરૂપે ભાન થાય છે. આમ હોવાથી ભૂતકાળમાં અનુભવેલા કોઇ વિષયનું ચિત્ર આપણે મગજમાં પાછું ખડું કરવું હોય છે, અર્થાત્ કોઇ વાતને પુનઃ સ્મરણમાં આણવી હોય છે ત્યારે, સતારના પડદાઉપર જેમ કોઇ આંગળી ફેરવી વજે તેમ આપણે મગજના તંતુઓઉપર મનોમયરીતે ફરી વળીએ છીએ; અને જ્યારે ખરા તંતુઓને સ્પર્શ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનતંતુઓ તે ચિત્રને વાતાવરણમાંથી આકર્ષી આપણી દૃષ્ટિસમીપ ખડું કરે છે, અને પુનઃ આપણે તેનું અવલોકન કરીએ છીએ. વિચારમાં રહેલા આ પ્રકારના સામર્થ્યને લીધે આપણે અમર્યાદ જ્ઞાનને આપણાપ્રતિ આકર્ષી શકીએ છીએ, અને આપણે જોયેલા કોઇ પણ સ્થળને અથવા દેખાવને પુનઃ જોઈ શકીએ છીએ.

(અપૂર્ણ.)

અભ્યર્થના:

દુષ્ટ તથાપિ દાસ, આપતણો લહી સર્વદા,
અંતરમાં આભાસ, આપસ્વરૂપનો પ્રકટજો.
સ્મરૂં ન પ્રતિક્ષણ નાથ! તોપણ આપ દયાનિધિ!
શિરથી રક્ષક હાથ, ક્ષણ પણ દૂર કરશો નહિ.
મનનો દુષ્ટ સ્વભાવ, નથી અજાણ્યો આપને,
તેથી દાખી પ્રભાવ, બલ હણજો તેનું પ્રભો;
કૃત દુરિતોથી દુઃખ, ક્ષણ ક્ષણ પીડા આપતું,
દીન કરીને સુખ, આપવિના ક્યાં યાચીએ!
જોજો સત્વર ઇશ; કરુણનયણથી દાસને,
યાચું નમાવી શીશ, કાપો રજતમપાશને.

—શ્રીનિર્ધચંદ્ર.

महात्मा अमितवर्चा

અથવા

अद्भुत यन्त्र.

(અનુસંધાન ગત વર્ષના પૃષ્ઠ   થી)

શ્રી અમિતવર્ચાના પધારવાથી સંભાષણશાલાનું રૂપાંતર થઇ જાય છે. શિષ્યવર્ગમાં એકદમ સંભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રી કૃષ્ણની મુરલીના શ્રવણથી ગોપીઓને જેમ જગતનું અભાન થઈ જતું હતું તેમ અમિતવર્ચાની સત્વમયી મુખચ્છવિના દર્શનથી શિષ્યગણની વૃત્તિઓ વિશ્વપ્રપંચથી તત્કાલ વિમુખ થઇ જાય છે. શિષ્યો પોતાના અંગોની વિશેષ ચેષ્ટાવિના જ્યારે બેઠા હતા ત્યારે જે સંભાષણશાલા સામ્યાવસ્થાયુક્ત પ્રકૃતિજેવી લાગતી હતી,તેણે શ્રીઅમિતવર્ચાના આગમનથી થયેલા શિષ્યોના સસંભ્રમ ઉત્થાનને લીધે ક્ષુબ્ધ-દશામાં અવસ્થિત પ્રકૃતિનું સામ્ય ધારણ કર્યું છે. તેમાં વળી ગુરુશ્રીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ અર્પણ કરવાના શિષ્યોના વેગે તે શાલાના દેખાવને અભિનવવિલક્ષણતા સમર્પણ કરી છે. વાત્સલ્યમૂર્તિ, જ્ઞાનરાશિ શ્રી અમિતવર્ચાના પરમપાવન ચરણના સંચારથી પૃથ્વીનું અંતઃકરણ દ્રવીભૂત થઇ ગયું હોય, તે પિગળી જળરૂપ બની ગઈ હોય, તે જળપૃષ્ઠઉપર અમિતવર્ચારૂપ ઉત્થિતાવસ્થાવાળા નૂતન નારાયણ વિલસી રહ્યા હોય અને તેમના ચરણકમલમાં શિષ્યરૂપ મત્સ્યો સ્થિતિ કરી રહ્યા હોય એમ પ્રેક્ષકને ભાન થયાવિના રહેતું નથી. શિષ્યોના સર્વાંગે વ્યાપી રહેલી દીનતા, તથા વિશેષે કરીને તેમનાં મુખઉપર પ્રસરી રહેલી ગંભીરતા અને પ્રસન્નતા; બીજે પક્ષે શ્રી અમિતવર્ચાના મુખઉપર વ્યક્ત દેખાતી સ્મિતચ્છાયા તથા અમૂલ્ય આશીર્દાનના ભાવને સૂચવનાર તેમનાં દિવ્ય નેત્ર તથા સુકોમલ હસ્ત આ દેખાવનું અન્યને યથાસ્થિત પ્રદર્શન કરવા અલ્પમતિ લેખકની લેખિની અસમર્થ છે, કોઇ ચિત્રકાર કદાચ પોતાની પિંછીથી પ્રેક્ષકોના અંતરમાં તે ભાવો ઉપજાવી શકે તો તેણે પોતાને ધન્ય માનવો.

મહાત્માશ્રીને માટે ઉચ્ચ આસનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. તેઓ તે ઉપર વિરાજમાન થયા પછી શિષ્યો બેસે છે. શ્રી અમિતવર્ચા કહે છે, કેમ સ્વયંજ્યોતિ ! આજ તમારા સંભાષણમાં શો વિષય ચાલી રહ્યો છે !

સ્વયંજ્યોતિ ઉત્તર દે છેઃ હે ભગવન્ ! આપશ્રીનાં પાપપુંજહર ચરણકમલ સ્થપાવાથી આજે પુનઃ આ શાલા પવિત્ર અને વિભૂષિત થઇ છે. હે પ્રભો ! અંતર્યામીરૂપે અમને સર્વને ગુપ્ત બોધ અર્પનાર આપશ્રીનું અમને સ્પષ્ટ બોધ આપવાઅર્થે અત્ર પધારવું અનંત ઉપકારકર છે. દીપકોમધ્યે સૂર્યની પેઠે યોગિવૃંદમાં વિરાજમાન્ યોગુરો ! મધ્યાહ્નનો સૂર્ય પ્રકાશ આપનાર છતાં શરીરના મસ્તકાદિ અવયવોને સંતપ્ત કરે છે, પરંતુ આપશ્રી તો અવર્ણનીય શીતલતાયુક્ત પ્રકાશના દાતા છો, તેમની યથાર્થ સ્તુતિ શી રીતે કરવી ? હે પરમ કૃપાલો ! આ મેઘરાજા વર્ષમાં અમુક ઋતુમાં વર્ષે છે, કોઇ સ્થલે વર્ષે છે તો કોઇ સ્થલે વર્ષતા નથી, કોઇકનાં ક્ષેત્ર અવૃષ્ટિથી ક્ષીણ થાય છે તો કોઇકનાં ક્ષેત્ર અતિવૃષ્ટિથી પાયમાલ થાય છે, અનેક વાર આંખ ખેંચાવી ખેંચાવીને પણ ટીપુંસરખું પણ પાડતા નથી, અને કેટલીક વાર રોષના આવેશમાં પૃથ્વીને લદબદ કરી નાખે છે, પરંતુ આપશ્રીની કૃપા તો બારે માસ વર્ષે છે, અવૃષ્ટિ તેને સદા અજાણી છે, તેની અ-

નિરૂષ્ટિ અત્યંત દુઃખક્ષય અને સૌખ્યપરાકાષ્ઠાને જ અર્પે છે-એવા આપશ્રીનું માહાત્મ્ય વર્ણવાની ધૃષ્ટતા કોણ કરશે ?

. હે સર્વજ્ઞ આપ્તકામ પ્રભો ! અમારા સંભાષણને જાણવાની આપની ઇચ્છા આપશ્રીના વાત્સલ્યને અનુરૂપ જ છે. મધ્યે મધ્યે અંતઃકરણની લઘુતાના આવિર્ભાવવાળી અમારી વાર્તા સાંગોપાંગ આપશ્રીને નિવેદન કરતાં અમારૂં અંતઃકરણ લજાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આપનાં શ્રુતિતુલ્ય અમૃતસ્યંદી વચનોને શ્રવણ કરવાનો અત્યંત શુભયોગ અમારી તુચ્છ વાર્તાથી પણ મળતો હોવાથી તે પક્ષે અમારૂં નિકૃષ્ટ સંભાષણ પણ ધન્ય છે. નાનામાં નાની નદી પણ અગાધ મહાસાગરનો સંયોગ કરાવે છે તેમ અમારી તુચ્છતમ વાર્તા પણ કૃતકૃત્યતાજનક આપશ્રીનાં બોધમય વચનોનું પાન કરાવે છે. પ્રભો ! આજનો વિષય ' પૂજ્યત્વનું અવલંબન ' એ હતો. વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક પૂજ્યત્વ એમ બે પ્રકારે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. પારમાર્થિક પૂજ્યત્વના હેતુરૂપે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિને સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. વ્યાવહારિક પૂજ્યત્વસંબંધે વિદ્યા, કલા, વીરત્વ, સત્તા, લક્ષ્મી, વય-ઇત્યાદિનો વિચાર ચાલતો હતો, એટલામાં બંધુ સહસ્રાંશુએ પોતાની લાંબા સમયની એક શંકા પ્રકટ કરી. તે શંકા ......

સ્વયંજ્યોતિનો ક્ષોભ જોઈ શ્રીઅમિતવર્ચા કહે છે, જ્યાંપર્યંત સાધકઅવસ્થા છે, અને સિદ્ધદશાનો અનુભવ નથી ત્યાંપર્યંત અંતઃકરણમાં શંકાનો ઉદ્ભવ થવો એ યુક્ત જ છે. શંકા પણ બે પ્રકારની હોય છે; એક પોષક, અને બીજી શોષક. પોષક શંકા ખાડો ખોદી થાંભલાને હચમચાવી તેમાં તેને સ્થિર કરવા જેવી છે; અંતઃકરણના સ્થૈર્યમાં તે ઉપકારક છે. શોષક શંકા થાંભલાજેટલો અથવા થાંભલાકરતાં વધારે ઉંડો ખાડો ખોદી થાંભલાને તેમાં ઉતારી ગુપ્ત કરવા જેવી છે; અંતઃકરણના સ્થૈર્યની તે વિઘાતક છે શાસ્ત્ર-સદ્ગુરુ-અનુભવ એ ત્રિમૂર્તિના ચરણે શંકાનું નિવેદન કરનાર પુરુષ કદાપિ શોચ. રતો નથી. અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને વિખેરવામાં જેના અંતઃકરણના અંશુઓનું સામર્થ્ય ..વૅને વિદિત છે તે સહસ્રાંશુની શંકા પોષક જાતની હોવી ઘટે છે, અથવા તો તે વિનોદરૂપ જ હશે. તેનું સમાધાન અબાધિતરીતે થાઓ, અને તેવું નિવેદન અબાધિત રીતે પરમાત્મા કરો. મારૂં અત્ર આગમન તમારા સંભાષણના અનુસંધાનમાં પ્રતિબંધકરૂપે ગણવાનું નથી.

આટલું કહી શ્રીઅમિતવર્ચા પોતાની ઐશ્વર્યસૂચક કરુણાર્દ્રદૃષ્ટિ બેઠેલી સભામાં ચારે છેડે પ્રસારે છે. કોઈ અલૌકિક પ્રવાહમાં જાણે સ્નાન કર્યું હોય અને દિવ્યજલ પ્રાદ્ર થયું હોય એમ સર્વને ભાન થાય છે. દૃષ્ટિ સંકોચાઈ પાસેના ભૂમિપ્રદેશઉપર સ્થપાય છે. માતૃકુક્ષિમાં ચતુર્થે માસે જેમ ગર્ભનું સ્ફુરણ થાય છે તેમ શિષ્યસભામાં સળવળાટનો આરંભ થાય છે, અને થોડીક ક્ષણમાં તો શ્રીઅમિતવર્ચાના આગમનપૂર્વે જેવું અનિયંત્રિત સ્નેહવર્તન હતું તેવું તેમના સમક્ષ લગભગ થઈ રહે છે. શિષ્યો ગુરુઅભિમુખ બેઠા હતા તે બે વિભાગમાં સામસામા બેસે છે. શ્રીઅમિતવર્ચા તટસ્થ-સભાના અંતર્યામીરૂપે વિરાજી રહ્યા છે.

મહારચેતસી કહે છે, પ્રિયબંધુ સહસ્રાંશુ ! આપણા ગુરુશ્રીનું ઐશ્વર્ય અપરિમિત છતાં તેઓ તેને કોઈ દિવસ કેમ પ્રકટ કરતા નથી, એવી તમને જે શંકા દીર્ઘસમયથી થયા કરે છે તેના સંબંધમાં પૂછવાનું કે પ્રકૃતિપતિ શ્રી મહેશ્વરનું ઐશ્વર્ય અપરિમિત છતાં તેઓ પણ તેને કેમ પ્રકટ કરતા નથી ?

બૃહત્તપા કહે છે, અને શ્રી મહેશ્વર પોતાનું ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરે છે તેમ આપણા

ગુરુશ્રીએ પણ પોતાનું ઐશ્વર્ય પ્રકટ કર્યું નથી, કરતા નથી, અને કરશે નહિ ? આપણુને વિસ્મૃતિ તો નહિ થતી હોય ?

જિતતૃષ્ણ કહે છે, વિસ્મૃતિની વાત જવા દોને, નથી પ્રકટ કર્યું એમ જ સ્વીકારોને. તોપણ શું કોઇ એમ કહી શકશે કે ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરવામાં જ ઐશ્વર્ય રહેલું છે ! ઐશ્વર્યની ગુપ્તિ કરવામાં શું ઐશ્વર્ય રહેલું નથી ?

પંક્તિપાવન કહે છે, અરે ! ગમે તેમ હો. ગુરુશ્રીનું ઐશ્વર્ય પ્રકટ જ છે. દોષ આપણો ને આરોપ અન્ય શિર ! વાદળથી ઢંકાયલો સૂર્ય પણ વાદળાંની પ્રતીતિ નથી કરાવતો શું ? સૂર્ય ઢંકાતો જ નથી. આપણી દૃષ્ટિનું જ આવરણ થાય છે. આપણા ગુરુશ્રીનું ઐશ્વર્ય અહર્નિશ પ્રકટ જ છે.

તીર્થસ્નાત કહે છે, યથાર્થ છે. સર્વ વૈભવથી પરિવૃત્ત કોટિપતિને સાદાઇ રાખવામાં અંતઃકરણનો ઓછો નિગ્રહ જોઇતો નથી, તેમ ઐશ્વર્યપતિ આપણા ગુરુશ્રીનું પ્રવૃત્તિસારલ્ય અંતઃકરણની અલૌકિક અવસ્થારૂપ ઐશ્વર્ય જ દર્શાવે છે.

વ્રતબંધુ કહે છે, અને જો ગુરુશ્રીના ઐશ્વર્યના પ્રકટીકરણના દૃષ્ટાંતો જ જોઇતાં હોય તો તે શું મળી આવે એમ નથી ? મને પોતાને થોડાક માસ ઉપર ઉગ્ર જ્વર આવતો હતો, અને કોઇ ઉપાયે મટતો ન હતો ત્યારે ગુરુશ્રીએ શું આપના સર્વના દેખતાં વિલક્ષણ કરુણદૃષ્ટિપાત કરી મારા શરીરઉપર પોતાનો સુકુમાર વરદ હસ્ત સ્થાપી તે જ્વરને તત્કાલ મટાડ્યો ન હતો ?

પ્રસન્નાત્મા કહે છે, અને શું પરમદિવસે જ, પૂર્વરાત્રિએ જંતુના કરડવાથી મારા ગાલપર ચઢી ગયેલો સોજો ગુરુશ્રીએ પોતાના સુધાસ્યન્દી કરકમલના સ્પર્શથી તત્ક્ષણ ઉતાર્યો ન હતો ?

સંદેહશીલ કહે છે, એવા દૃષ્ટાંતોની કિંમત બહુ ન્યૂન છે. ઉદાહરણો કેવલ શ્રદ્ધાઉપર સ્થપાયલાં હોવાં જોઇએ નહિ, પરંતુ ત્રાહિત માણસના–અશ્રદ્ધાલુના પણ કાન પકડાવે એવાં જોઇએ.

નવપ્રવિષ્ટ કહે છે, અર્થાત્ ઐશ્વર્યનો પ્રયોગ સાબીત અને સામાજિક હોવો જોઇએ એમ તમારૂં કહેવું છે. રંગભૂમિઉપર જેમ પાત્ર પોતાનો ભાગ ભજવે છે તેમ ઐશ્વર્યવ્યાપકે સર્વ લોકસમક્ષ પોતાના ઐશ્વર્યનું પ્રકટીકરણ કરવું જોઇએ. પરંતુ એવે પ્રકારે ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરાવવાનો અભિલાષ શું ઐશ્વર્યવાનને નાતમ આપવાસરખો નથી ? અને એ રીતે ઐશ્વર્યનો સ્ફોટ શું ઐશ્વર્યવાનને હાનિ કરતો નહિ હોય ?

કૌતુકી કહે છે, એમ કરવાથી જો ઐશ્વર્યની હાનિ થતી હોય તો મૂળ જ ઐશ્વર્યની અલ્પતા સમજવી. પચીસ ટીપાંજેટલું જલ સમુદ્રમાંથી કાઢ્યાથી સમુદ્ર જો શોષાઇ જતો હોય તો તેને સમુદ્ર એ ગંભીર સંજ્ઞા કોણ આપશે ? નવું નવું જાણવાની ઇચ્છા મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ઉઠવી એ સ્વાભાવિક છે. કોઇ કુતૂહલખાતર જ નવીન જાણવાની ઇચ્છાવાળા હોય, તેમ બીજે પક્ષે કોઈ નવીન જ્ઞાનનો સાક્ષાત્ ઉપયોગ કરવાના સ્તુત્ય આશયવાળા હોય છે.

તિગ્મશસ્ત્રી કહે છે, બંધુ કૌતુકી ! તમે ખરેખરા સપડાયા છો, કુતૂહલીના કુતૂહલની તૃપ્તિઅર્થે જ આપણા ગુરુશ્રીને શ્રમ આપવાની અયોગ્યતા તમે સ્વીકારશો જ, અને બીજા જે સરલ અંતઃકરણના યથાર્થ જિજ્ઞાસુ લોકો તમે કહ્યા તેમને ગુરુશ્રીનાં ચરણકમલનો આશ્રય લેતા કોણ અટકાવે છે ? ગુરુશ્રીએ પોતાને ઐશ્વર્ય દર્શાવવા તેમના સમક્ષ જવું, એમ તમે કહેવા માગો છો ?

(અપૂર્ણ)

શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન.

આ સૈકામાં અને એની પૂર્વના સૈકામાં વિજ્ઞાને ભરેલાં પગલાં પ્રજાવર્ગને આશ્ચર્ય પમાડે તેવાં છે. વિવિધ શાખાઓમાં વિજ્ઞાનનું ખેડાણ થતું છે. નિરીક્ષણ કરવાનાં વિવિધ સાધનો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે; પ્રયોગ કરવાનાં સાધનોમાં આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધિ થઇ છે; અને અનુમાન કરવાની પદ્ધતિ પણ નિયત કરવામાં આવી છે. આ હેતુઓને લીધે વિજ્ઞાનની મર્યાદા વધી છે અને વિવિધ વિષયના અંધકારને વિજ્ઞાનનો પ્રદીપ ભેદવા સમર્થ થયો છે એટલું જ નહિ પણ જે જે વિષયનો પ્રકાશ થયો છે તે વિષયોનો તેવો પ્રકાશ સર્વને થઇ શકે એવી સર્વ યોજના સર્વના પ્રત્યક્ષ મૂકવામાં આવી છે.

જેમ એક તરફથી વિજ્ઞાને મોટાં પગલાં ભર્યાં છે અને પોતાની ગતિ સર્વ દિશામાં ગણાય તેવી કરી છે તે જ પ્રમાણે એ વિજ્ઞાનવડે કરેલી શોધો સર્વના જાણવામાં આવે અને પ્રસિદ્ધિમાં રહે તેવી યોજના પણ થઇ છે. આથી એ વિજ્ઞાનની શોધોના જ્ઞાનનો પ્રજાવર્ગમાં અધિક પ્રસાર થયો છે. આ સાથે વિજ્ઞાનની કેટલીક શોધો તો આબાલવૃદ્ધને જાણવામાં આવે તેવી રીતે દાખલ કરવામાં આવી છે. પૂર્વે જેમ અવશ્ય કર્તવ્યકર્મને નિત્યકર્મમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં અને તેથી તેનો પરિણામી આશય નહિ સમજનારા પણ તે તે આવશ્યક કર્મને કરનારા થઇ રહ્યા હતા તેજ પ્રમાણે સર્વના વાચનમાં આવે એવી રીતે વિજ્ઞાનની શોધોને પ્રકટ કરવાથી બાલકો, યુવાનો અને તેમના સંબંધી સર્વ વૃદ્ધો એ શોધોના જ્ઞાનને મેળવી શકે છે.

આ પ્રકારે વિજ્ઞાનની શોધોના જ્ઞાનનો પ્રસાર થવાથી કેટલાકને શાસ્ત્રપ્રતિ શંકા થવાનો પ્રસંગ આવે છે. શાસ્ત્રમાં અમુક અમુક કર્તવ્ય કહ્યું હોય અને વિજ્ઞાન અમુક હકીકત જણાવે છે તેથી એ બેનો સમન્વય કરી શકવાને અસમર્થ અથવા બનેનું રહસ્ય ન સમજનાર કેટલીક પ્રજા શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનનો વિરોધ માનવા તત્પર થાય છે. ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીએ તો શાસ્ત્ર અમુક અમુક તિથિને પવિત્ર ગણે છે અને તે દિવસે વિશેષ દાનાદિ સત્ કર્મોને કરવાનું જણાવે છે. ત્યારે વિજ્ઞાન જણાવે છે કે એ તિથિઓ તે માત્ર ચંદ્રની અમુક અમુક કળાને જ જણાવનાર છે, એ કળાને જ અનુસરનાર છે. શાસ્ત્ર જણાવે છે કે સૂર્ય કે ચંદ્રનું ગ્રહણ થાય ત્યારે એ સમયમાં દાનાદિ સત્ કર્મો કરવાં વિશેષ ફળ આપનાર છે. એ સમયમાં કરવામાં આવતો ઇષ્ટમંત્રનો જપ પુરશ્ચરણતુલ્ય ફળ આપે છે. એ સમયે પ્રથમથી સ્નાનાદિ કરવાં અને સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરી જપ તથા સંયમમાં એ સમય ગાળવો અથવા તો એ સમયમાં દાન કરવું અને સૂર્ય ચંદ્ર ગ્રહણથી

મુક્ત થાય ત્યારે તેમને મુક્ત થતા જોઇ સ્નાન કરવું. વળી અમુક અમુક પદાર્થો ગ્રહણ પૂર્વના હોય તે કાઢી નાંખવા અને ગ્રહણ પછી તે તે પદાર્થોનો ઉપયોગ ન કરવો. ગ્રહણના સમયથી અમુક સમય સુધીમાં પકવાન્નનો આહાર ન કરવો અને જો આવશ્યક હોય તો અત્યંત ઓછા પ્રમાણમાં ફલાહારાદિ જ માત્ર કરવો. આ આદિ વિવિધ નિયમો શાસ્ત્ર એ સંબંધમાં પાલન કરવા યોગ્ય જણાવે છે. ત્યારે વિજ્ઞાન જણાવે છે કે સૂર્ય અને ચંદ્રનું ગ્રહણ એ માત્ર પૃથ્વી અને ચંદ્રની અમુક સ્થિતિનુંજ નામ છે અથવા તે સ્થિતિનો જ પરિણામ છે. ચંદ્ર પૃથિવીનો ઉપગ્રહ છે અને તેથી પૃથિવીની આસપાસ એ ફરે છે. લગભગ ૨૭ થી ૨૮ દિવસમાં એ પ્રદક્ષિણા કરી રહે છે. ચંદ્રની પૂર્ણ પ્રદક્ષિણાનો સમય તેને જ આપણા લોક ચાંદ્રમાસ ગણે છે. પૂર્ણિમાને દિવસે સૂર્ય અને ચંદ્ર સામસામા આવે છે અને પૃથિવી મધ્યમાં આવે છે. અમાવાસ્યાને દિવસે સૂર્ય અને ચંદ્ર એક બાજુ સીધી લીંટીમાં આવે છે. અને પૃથિવી સાફ બીજી બાજુ રહે છે. ચંદ્ર સ્વતઃ પ્રકાશયુક્ત નથી પણ સૂર્યના પ્રકાશથી જ એ તેજસ્વી પ્રકાશે છે. આમ હોવાથી જ્યારે પૂર્ણિમાને દિવસે સૂર્ય અને ચંદ્રની બરાબર વચ્ચે પૃથ્વી આવી રહે છે ત્યારે સૌર પ્રકાશ ચંદ્રને પહોંચતો નથી કેમકે પૃથ્વીનું વ્યવધાન થાય છે. આમ થવાથી ચંદ્ર પ્રકાશરહિત કૃષ્ણ જણાય છે અને એનું નામ ચંદ્રગ્રહણ છે. આ જ પ્રમાણે અમાવાસ્યાને દિવસે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે ચંદ્ર આવી રહે છે તેથી સૂર્યનો પ્રકાશ કોઇક વાર પૃથિવીમાં પહોંચતો નથી કેમકે ચંદ્રનું વ્યવધાન થાય છે. તેથી સૂર્યતરફની ચંદ્રની બાજુ પ્રકાશયુક્ત થઇ રહે છે અને પૃથિવીતરફની ચંદ્રની બાજુ કાળી થઇ રહે છે. એ કાળી બાજુ પૃથિવીના અમુક અમુક સ્થાનના લોકના જોવામાં આવે છે અને તેથી એ લોકના જોવામાં સૌર પ્રકાશ તે સમયે આવતો નથી અને તેથી સૂર્યનું ગ્રહણ એ સમયે થયેલું એમની દૃષ્ટિપ્રમાણે કહેવાય છે. ખરૂં જોતાં સૂર્ય પ્રકાશરહિત થતો નથી, સૂર્ય તો પૂર્વવત્ જ પ્રકાશી રહેલો હોય છે; ગ્રહણના સમયે તથા ત્યાર પૂર્વે અને ત્યાર પછી સૂર્ય તો જેવા ને તેવા જ પ્રકાશી રહેલા હોય છે. તેથી સૂર્યને કાળા પડવાપણું, પ્રકાશરહિત થવાપણું સૂર્યગ્રહણ સમયે હોતું નથી. પણ માત્ર એ પ્રકાશને પૃથિવીસ્થ લોકો જોઇ શકતા નથી કેમકે ચંદ્રનું વ્યવધાન થાય છે અને તેથી એને સૂર્યગ્રહણ માને છે. એક પ્રકાશિત દીપક ઝગઝગ બળતો હોય છતાં આપણી ચક્ષુઇન્દ્રિય અને તે ચમકની વચ્ચે આપણે આપણી એક અંગુલિ ઉભી કરી ધરી રાખીએ તો તે સમયે અંગુલિ અને ચક્ષુ ની લીંટીમાં આવતો તે દીપકનો પ્રકાશ આપણને ઉપલબ્ધ થતો નથી છતાં જેમ તે દીપક તો પૂર્વવત્ જ પ્રકાશિત રહેલો તે સમયે પણ હોય છે તે જ પ્રમાણે સૂર્યગ્રહણસમયે પૂર્વવત્ જ પ્રકાશયુક્ત તેજસ્વીસ્વરૂપે વિરાજે છે છતાં અંગુલિસ્થાનીય ચંદ્રનું વ્યવધાન થવાથી એ પ્રકાશને પૃથિવીના અમુક પ્રદેશમાં સ્થિત થયેલા લોક જોઇ શકતા નથી. વળી આ પ્રકારની ચંદ્રની અને સૂર્યની સ્થિતિ પ્રતિમાસે થવાનો યોગ આવે છે. છતાં ચંદ્રનું અને પૃથિવીનું વ્યવધાન અત્યંત અલ્પ ક્ષણ રહેવામાં આવવાથી આપણને ગ્રહણનો વ્યતિકર ઉપલબ્ધ થતો નથી અથવા તો એ જ સન્ધિના સમયે પૃથિવીની ગતિને લીધે એની સ્થિતિ એવી થઇ જાય છે કે તેથી એ ગ્રહણનો વ્યતિકર થવા પામતો નથી.

આ પ્રકારે ગ્રહણનું સ્પષ્ટીકરણું વિજ્ઞાન જણાવે છે. જો એ વ્યતિકર માત્ર દીપ-

માણે જ્ઞાનનું સર્વત્ર એ જ ફળ છે કે અજ્ઞાનજન્ય વિસ્મય દૂર કરવો. વિજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ છે તેથી તે તે વ્યતિકરોનાં કારણોને સ્પષ્ટ કરી વિસ્મયને દૂર કરે છે. વિજ્ઞાનના મૂલમાં વિસ્મય જ હોય છે, વિસ્મયને લઈને જ તે તે શોધમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તે તે શોધ પૂર્ણપણે થયે તે તે વિસ્મયનો અન્ત આવે છે.

આથી ઉલટું ધર્મશાસ્ત્રના મૂળમાં વિસ્મય છે જ નહિ-વિસ્મયથી વા કુતૂહલથી ધર્મશાસ્ત્રના નિયમો જાણવામાં અથવા ઉપદેશવામાં પ્રવૃત્તિ થઈ નથી. પણ હિતની ઇચ્છા જ પ્રધાન કારણ છે. તેથી વિજ્ઞાન વિસ્મયનો અન્ત આણનાર છે અને શાસ્ત્રહિતનો ઉપદેશ કરનાર છે.

વળી વિજ્ઞાન એકદેશી છે ત્યારે શાસ્ત્ર સર્વદેશી છે. વિજ્ઞાન પોતપોતાની શાખાનું જ નિરીક્ષણ કરી પ્રવૃત્ત થાય છે, રસાયનવિજ્ઞાન પોતે પદાર્થોની પૃથક્કૃતિનો ઉદ્દેશ લીધો છે તેને જ અવલમ્બી તે કાર્ય કર્યું જાય છે. જે પદાર્થોની એની પ્રયોગશાલામાં લાવી નહિ શકાય તેની સાથે એ સમ્બન્ધ રાખતું નથી. ખગોળવિદ્યા તારાગ્રહ ઇત્યાદિનું જ નિરીક્ષણ કરી રહે છે. ભૈષજ્ય વિદ્યા રોગો, તેનું નિદાન તથા ચિકિત્સાપ્રતિ જ લક્ષ આપી રહે છે. યુદ્ધકલાવિજ્ઞાન યુદ્ધના સંબંધમાં પોતાને સંકુચિત કરી રહ્યું છે. આમ લૌકિક વિજ્ઞાન તે તે પોતાના સ્વીકારેલા એક દેશને જ અવલમ્બી રહે છે. ત્યારે શાસ્ત્ર સર્વદેશી છે. શાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ મનુષ્યનું હિત છે. એ હિત જેમ ઐહિક છે તેમ પારલૌકિક પણ છે અને અલૌકિક પણ છે. જીવ આ મૃત્યુલોકમાં જ રહેનાર અને મનુષ્યશરીરની સાથે ઉત્પન્ન થનાર તથા મનુષ્યશરીરના પડવાથી વિનાશ પામનાર વ્યક્તિ નથી, પણ વિવિધ યોનિમાં ભ્રમણ કરનાર, વિવિધ શરીરોને વસ્ત્રોની માફક કાઢનાર અને પહેરનાર છે તથા વિવિધ લોકમાં ગતિઆગતિ કરનાર છે. તેથી એ જીવનું હિત તે મૃત્યુલોકમાત્રમાં જ સમાપ્ત થતું નથી પણ એ સાથે સર્વ લોકમાં પણ રહેલું છે. અને તે સાથે જીવનું વાસ્તવ સર્વોત્કૃષ્ટ હિત તે પોતાના મૂળ કારણરૂપ પરમાત્માસાથે અભિન્નરૂપે થઈ રહેવામાં છે. તેથી જીવનું હિત ઐહિક છે, પારલૌકિક છે અને અલૌકિક પણ છે. તેથી એ હિતનું સાધનાર અને એ હિતનો ઉપદેશ કરનાર શાસ્ત્ર પોતાની દૃષ્ટિ માત્ર ઐહિક હિતપર રાખતું નથી પણ તે સાથે ઇતર એ હિતપ્રતિ પણ વાળે છે અને પછી જે ક્રિયા એ સર્વેનો વિચાર કરતાં પરિણામે અધિક હિતકર હોય તેને જ શાસ્ત્ર શાસ્ત્રતરીકે વિધાન કરી શકે છે અને જે પરિણામે અધિક અહિતકર હોય તેનો જ નિષેધ કરી શકે છે. આથી શાસ્ત્રે વિધાન કરેલી કોઈ ક્રિયા ઐહિક કષ્ટ આપનાર આપાતતઃ દેખાય છે, વિજ્ઞાન એ ક્રિયાને ઐહિક સહજ કષ્ટ આપનાર જણાવે તો તેટલાથી વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રનો વિરોધ ગણી શકાતો નથી. શાસ્ત્રે એવું કહ્યું જ નથી કે એ ક્રિયા ઐહિક તાત્કાલિક આનંદ આપનાર છે, શાસ્ત્ર એને અધિક હિતકર જ માત્ર જણાવે છે. બાલકને અથવા યુવાનને કટુ ઔષધ આપવામાં આવે છે તે ઔષધ તાત્કાલિક કષ્ટપ્રદ જણાતાં છતાં પરિણામે હિતકર છે, અહિતકરતાં અધિક હિતનું સાધક છે માટે જ સુજ્ઞ લોક તેને આપતાં અથવા લેતાં સંકોચ ધરતા નથી.

(અપૂર્ણ.)

वेदान्तनिबन्धमाला.

(२)

साधनप्रणालिका.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૮૬ થી)

ઇશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી નહિ પરંતુ ઇષ્ટફલની પ્રાપ્ત્યર્થે અને અનિષ્ટ ફલની નિવૃત્ત્યર્થે જે ધર્માચરણ કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય દેશ, કાલ અને કર્તાના પ્રયત્નને અનુસાર પોતાનું નિયત ફલ પ્રકટાવે છે. આ પ્રકારના ધર્માચરણને સકામ કર્મયોગ કહે છે. આ સકામ કર્મયોગ બાહ્ય અનુકૂલ સામગ્રીને રચી આપે છે અને આંતર સુખાનુભવની સામગ્રીને રચી આપે છે. બાહ્ય સામગ્રીને પ્રકટ કરવાના ધર્મના પરિણામને અર્થસિદ્ધિ કહે છે અને આંતર સામગ્રીને પ્રકટ કરવાના ધર્મના પરિણામને કામસિદ્ધિ કહે છે. અર્થ શબ્દવડે કેવળ ધનનો સ્વીકાર કરવાનો નથી પણ સઘળી વ્યક્તિની બાહ્ય પદાર્થોની ઇષ્ટ સામગ્રીનો તેમાં સમાસ થાય છે. આથી મારો અર્થ તે આપનો અર્થ ન હોય અને આપનો હોય તે મારો ન પણ હોય. ધર્માનુકૂળ જે સામગ્રી ન હોય તે વસ્તુતઃ **અર્થ** નથી પણ **અનર્થ** છે, અને તેથી જે ધનાદિ સંપત્તિ ધર્માનુકૂળ ન હોય તે અનર્થની પોષક હોવાથી અધર્મજન્ય ગણી ત્યાગ કરવાયોગ્ય જ ગણાય છે. હવે ધર્માચરણ હોય, તેને અનુકૂલ અર્થસામગ્રી પ્રાપ્ત થાય પરંતુ ભોક્તાનું શરીર, અને ઇન્દ્રિયોનું ભોગવવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો સકામ કર્મયોગ ચરિતાર્થ થતો નથી. આથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ ઇત્યાદિ બાહ્યાર્થ ધર્માનુકૂળ પ્રાપ્ત થયા હોય, તે વડે તે તે વિષયની વાસનાથી તૃપ્તિ કરવારૂપ પુરુષાર્થને કામસિદ્ધિ કહે છે.

જેમ ધનવડે બાહ્ય સામગ્રી પ્રાપ્ત થતી હોવાથી અર્થનો સંકુચિત અર્થ ધન ગણાય છે, તેમ સ્ત્રીરૂપ સાધનવડે પંચવિધ વિષયની વાસના તૃપ્ત થતી હોવાથી કામ શબ્દનો સંકુચિત અર્થ સ્ત્રીવિષયક વાસના ગણાય છે. વસ્તુતઃ અર્થ અને કામનો ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિસ્તૃત ભાવ છે, અને તે ભાવને લક્ષમાં લઇ તેને પુરુષાર્થમાં આપણા પ્રાચીન પુરુષોએ ગણ્યા છે.

આ પ્રકારના ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવ્યૂહની પરસ્પર અબાધિત સિદ્ધિ નિષ્કામ કર્મયોગને જન્મ આપે છે; અર્થાત્ ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિનો ઉદય કરાવે છે. સૌભરિ આદિનાં દૃષ્ટાન્તો આ જ અંતર્ગત નિયમને લક્ષમાં લઈ પ્રવૃત્ત થયેલાં છે.

બાહ્યાર્થની વાસના હોય, તે તૃપ્ત કરવા ઇન્દ્રિયગ્રામનો વેગ હોય તો તેને ધર્મબંધનમાં નાંખી ઇષ્ટાર્થની સિદ્ધિએ પુનઃ અતૃપ્તિનો ઉદય થતાં; પુનઃ પ્રયત્ન, પુનઃ ઇષ્ટફલની પ્રાપ્તિ, પુનઃ ક્લેશ-ઇત્યાદિ પરંપરાથી વૃત્તિ બોધ પામે છે પરંતુ ધર્મબંધનને અનુકૂળે અર્થકામ પ્રવૃત્ત થયા હોય તો જ, નહિ તો બોધ નહિ, પણ જડતા અને અવનતિ જ પ્રકટે છે. આ કારણથી આ ત્રિવ્યૂહની અબાધિત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા આપણા તત્ત્વજ્ઞોનો આદેશ છે. કેવળ અર્થસિદ્ધિ માત્ર ભોક્તાને બોજારૂપ થાય છે; કેવળ કામસિદ્ધિ અધર્મમાં ખેંચી જઇ સત્વર અનર્થને પ્રકટાવે છે; અને ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિવિનાનું અથવા અમુક ઇષ્ટફલના ઉચ્ચ આશયવિનાનું ધર્માચરણ કર્મઠતા અથવા જડતાને લાવે છે.

મોટા શ્રીમાનોની સ્થિતિ જ્યાં ઇન્દ્રિયસામર્થ્યના અભાવવાળી અને ધર્મદૃષ્ટિવિનાની

જોવામાં આવે છે, ત્યાં અર્થ કેટલા બોજારૂપ થઇ પડે છે, એ સુજ્ઞને જણાયાવિના નહિ રહે.કેળવાયલા શરીર તથા મનવાળા ઉંચી જાતના નાગરિકોમાં લગ્નાદિ અનુકૂળ અર્થના અભાવે અને ધર્મના શિથિલ વેગથી આંતર વાસનાનો વેગ અથવા કામ શું સુખ આપે છે તે જોવું હોય તો કન્યાની જર્યા અછત છે, અને નાતોનાં બંધન સખત છે તેવી નાતોના યુવાન પુરુષોનો મનોવૈભવ તપાસવો. રાત્રિદિવસ આ ઉભય પ્રકારના કેવળ અર્થસામગ્રીવાળા અને કેવળ કામસામગ્રીવાળા મનુષ્યો સળગતી ચિતામાં બળે છે, એમ સુજ્ઞને જણાશે. જેમને કોઇ નિયત અર્થ સિદ્ધ કરવો નથી, કામનું પણ ઉત્તમ સ્વરૂપ જેની મતિમાં ચડ્યું નથી, જેમને ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિનું ભાન નથી; તથા જેમને કેવા નિયમથી ધર્માચરણ કરવું યોગ્ય છે તેનો વિવેક નથી–એવા હિંદુસ્થાનના ચારે ખુણાનાં તીર્થોમાં ફરનારા બાવા અને યતિઓનાં ઝુંડ જોવાં, અથવા જેમનો આખો જન્મારો પાનાંપોથી વાંચવામાં અને ત્રિકાલ સંધ્યા કરવામાં ગયો છે તેમ છતાં મતિને કોઈ પણ પ્રકારનો સંસ્કાર મળ્યો જણાતો નથી એવા બ્રાહ્મણો અથવા ગામડાંના પુરોહિતોને જોવા.

આથી સ્પષ્ટ થશે કે કેવળ ઇન્દ્રભુવનનો વૈભવો પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા કામદેવતુલ્ય શરીરાદિ પ્રાપ્ત કરવામાં, અથવા દુર્વાસાજેવું ધર્માચરણ કરવામાં સુવ્યવસ્થિત જીવન ગળાતુ નથી, અને પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે ધર્માનુકૂલ અર્થ અને કામને ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિ જાગ્રત્ થવા પુરતાં સિદ્ધ કરવાં, અને ત્યારપછી ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિવડે કર્તવ્યકર્મોને લાભાલાભનો વિચાર કર્યાવિના કરવાં, અને ત્યારપછી શમાદિ નિવૃત્તિધર્મનું પાલન કરવું, એ આપણી સનાતન સાધનપ્રણાલિકા છે.

ઉપર બતાવ્યાપ્રમાણે આચરવાયોગ્ય ધર્મના મુખ્ય નીચે મુજબ વિભાગ પડે છેઃ– (૧) વ્યક્તિનો પોતોના જ હિતને પ્રવર્તાવનાર ધર્મ, જેને આપણે વ્યક્તિધર્મ કહીશું; (૨) કુલધર્મ અથવા જે કુલમાં જન્મ છે તે કુલની પ્રાચીન પૂર્વજો અથવા પિતરોની પરંપરાગત નીતિરીતિનું પાલન, કુટુંબધર્મ જેમાં પિતાનો પુત્રપ્રતિનો, પુત્રનો પિતાપ્રત્યેનો, સ્ત્રીનો પતિપ્રત્યેનો, વિધવાઓનો, વિધુરનો, કન્યાનો વગેરેના કુટુંબવ્યવસ્થા જળવાય તે પ્રકારના નિર્દોષ વર્તનના નિયમોનો સમાસ થાય છે. (૪) વર્ણધર્મ જેમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શુદ્રને પોતપોતાના વર્ણને અનુકૂલ ગુણાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવાના નિયમોનો સમાસ થાય છે. (૫) જતિધર્મ જેમાં મનુષ્યતરીકે ઇતર પ્રજા–મુસલમાન, યાહુદી, ખ્રીસ્તીઆદિ ચતુર્વર્ણબહારની પ્રજાસાથે કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવી, અને તેમનું, તેમ આપણું હિત કેવી રીતે સિદ્ધ કરવું એના નિયમોનો સમાસ થાય છે; (૬) આશ્રમધર્મ જેમાં ત્રૈવર્ણિક પ્રજાએ બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા યતિતરીકે જે પ્રકારનું જીવન ગાળવાનું છે તેનો તથા ઇતર આશ્રમીસાથે કેવી રીતે વર્તવું તેના નિયમોનો સમાસ થાય છે. ૭ વિશ્વધર્મ જેમાં મનુષ્ય પ્રજાથી ચડતી દેવાદિ યોનિની વ્યક્તિઓની સંબંધના તથા નિકૃષ્ટ પશ્વાદિ પ્રજાના સંબંધમાં અને ચરાચર જગતના પ્રાણી પદાર્થોના સંબંધમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતપોતાના ગુણકર્માનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવાના નિયમોનો સમાવેશ થાય છે, અને (૮)— પરમાત્મવિષયક ધર્મ જેમાં ઈશ્વરસાથેનો વ્યક્તિનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તેનું નિર્વહણ કેવી રીતે કરવું; અને તેની સાથે સામીપ્ય, સારૂપ્ય, સાયુજ્ય, અને કૈવલ્ય, શી રીતે સિદ્ધ કરવું એ આદિ ગહન વિચાર અને તેને અનુકૂલ આચારનો સમાસ થાય છે.

જેમ અર્થ અને કામનો વિસ્તૃત અર્થ છતાં ધન અને સ્ત્રીમાં તેની નિયંત્રણા રૂઢિબલથી થઇ ગઇ છે તેમ ,ધર્મનો ઉપરપ્રમાણે વિસ્તૃત અર્થ છતાં માત્ર ઈશ્વરવિષયક જ્ઞાનમાં તેની નિયંત્રણા થઇ છે. અપૂર્ણ.

मारा ओरडानी मुसाफरी.

[અનુવાદકર્તા—શ્રી ધીમંતરામ નવલરામ પંડિત.]

दिवस ९.

ફિલસુરી.

હે વિવેકી વાંચનાર, તમારે વિચાર કરવા માટે જોઈતાં તત્ત્વોનું દિગ્દર્શન પાછલા પ્રકરણમાંથી થયું હશે એવી હું આશા રાખું છું અને તમે પોતે જ તે ઉજ્જ્વલ પગથિને અનુસરી નવીન શોધ શોધવાને શક્તિમાન્ થશો. જો તમે કદાચિત્ તમારા આત્માને એકલો પ્રયાણ કરાવવામાં ફતેહ પામો તો તમે પોતે જ એ કાર્યથી સંતુષ્ટ થયા વિના રહેશો નહી. આ અદ્ભુત શક્તિથી પ્રાપ્ત થતી મઝા તેનાથી ઉત્પન્ન થતી અનેક અડચણ સાથે તુલના કરતાં સંપૂર્ણ રીતે વધી પડે છે. આના કરતાં બીજો કયો પ્રિયકર આનંદ સમજવો કે આપણે આપણા જીવનનો વિકાસ કરવા શક્તિમાન્ છીએ ? પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ બન્નેમાં વ્યાપી રહેલાં સશક્ત છીએ. સ્પષ્ટ કહીએ તો આપણા જીવનમાં દ્વિત્વ આણવા શક્તિવાળા છીએ. પોતાનું બળ તથા માનસશક્તિ વધારવાને, જ્યાં તે ન હોય ત્યાં જવાને, ભૂતકાળનું સ્મરણ કરવાને અને ભવિષ્યમાં જીવવાને શું મનુષ્યની પ્રબળ તથા સદા અતૃપ્ત થયલી ઇચ્છા નથી ? અરે ! એ જીવ તો લશ્કરનો સરદાર થશે, વિદ્વદ્ વર્ગમાં અધ્યક્ષ બનશે, અને સુંદરીઓમાં લક્ષ્યબિંદુ થઇ મ્હાલશે અને જો તેને આ સઘળું મળે તો પાછો ગામડાંની જીંદગીની કુદરતી શાંતિ ન મળવાથી ક્ષોભ પામશે અને એક ભરવાડની ઝુંપડીની અદેખાઈ કરશે. તેની યોજનાઓ તથા આશાઓ મનુષ્યધર્મના વારસારૂપ વ્યાધિથી ખંડિત થાય છે; તેને કોઇ સ્થળે સુખ જડતું નથી. માત્ર ૫૦ કલાક મારી સાથે મુસાફરી કરતાં તેને હું નવો રસ્તો ઉઘાડી દઇશ.

અરે ! તે બધી હૃદયવેધક ચિંતા, ફિકર અને અતિ પીડાકર સ્પૃહા પેલા ઇતર જીવને તે મનુષ્ય કેમ સોંપી દેતો નથી ? મારા પ્રિય મિત્રો, ચાલો તમારાં જંજીરો તોડી મુક્ત થવાનો એક યત્નમાત્ર કરો અને હું તમને લઇ જવા માગું છું તેટલી અવકાશની ઉંચાઇથી, સ્વર્ગીય છાયાના મધ્ય ભાગમાંથી, સ્વર્ગમાંથી જ, તમારા ઇતરજીવને લક્ષ્મી અને પ્રતિષ્ઠાના માર્ગે દોડતો જુઓ. જુઓ તો ખરા, એ કેવો ગંભીર દાવકાઇથી બધા મનુષ્ય વચ્ચે ચાલી રહ્યો છે? મનુષ્યો તેને માન દર્શાવતા પાછા હઠી જાય છે અને ખાતરીથી માનજો કે તે એકલો છે એમ કોઈ કહેશે નહિ. જે જનયૂથમાં તે ઘુમી રહ્યો છે તે ભાગ્યે જ દરકાર રાખે છે કે એને આત્મા છે કે નહિ અથવા તે વિચારશક્તિ ધરાવે છે કે નહિ. કેટલીએ તરંગી નારીઓ દોષ તપાસ્યા વિના તે ઇતરસાથે પ્રેમમાં ઝંપલાવે છે; તે વળી આત્માની મદદ લીધા વગર જ માન મરતબો તથા લક્ષ્મીનાં ઉંચા શિખરપર ચઢે છે. એટલું જ નહિ પણ એ સ્વર્ગસદનમાંથી તારા ઘેર પાછા આવતાં આત્મા પોતાને ઉચ્ચ ઉમરાવપણાને જીવમાં જોશે તો તેથી મને આશ્ચર્ય થશે નહિ.

दिवस १०.
છબી.

તમારે એમ નહી ધારવું કે મારા ઓરડાની આસપાસ મુસાફરી કરવાનું વચન આપ્યાને બદલે હું તે મુશ્કેલી ટાળવાને ફાંફાં મારૂં છું. એમ ધારશો તો તમે મોટી ભુલ કરો છો એમ ગણાશે, કેમકે આપણી મુસાફરી તો ખરેખર ચાલ્યા કરે છે અને જ્યારે મારો આત્મા પોતાની સાધનસામગ્રીને અવલંબી પાછલા પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે આત્મતત્ત્વવિદ્યાના ગહન માર્ગમાં ફરતો હતો ત્યારે હું મારી આરામખુરસીપર એવો બેઠો હતો કે તેના આગલા બે પાયા જમીનથી બે તસુ ઉંચા ટકેલી પૂર્વપશ્ચિમ હું મારો ભાર સમતોલન કરતો કરતો ધીરે ધીરે પ્રયાણ કરતો હતો અને આખરે મને ખબર પડ્યા શિવાય હું દિવાલની નજદીક જઇ પહોચ્યો. કારણ કે જ્યારે મને ફુરસદ હોય છે ત્યારે હું ઘણુંખરૂં આ જ પ્રમાણે ગમન કરૂં છું. એટલામાં અચાનક રીતે માત્ર યાંત્રિક પ્રયત્ને મારા હાથે મેડમદ હોત ડેસલની છબી ગ્રહણ કરી અને ઇતરજીવ તેનાપર વળગેલી ધૂળના પડ સાફ કરવામાં આનંદ માનવા લાગ્યો આ કાર્ય કરતાં શાંત મઝાની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ અને મારો આત્મા જો કે સ્વર્ગના વિશાળ પ્રદેશમાં ઘુમી રહ્યો હતો તોપણ આ મઝાની લાગણી ઠેઠ આત્માસુધી પહોંચી; કેમકે આટલું કહેવું કરવું ઉચિત છે કે જ્યારે આત્મા અવકાશમાં રમણ કરી રહે છે ત્યારે ત્યાં પણ તે ગુપ્ત અને અતિ સૂક્ષ્મ સાંકલવડે ઇન્દ્રિયોસાથે સંકલિત જ રહે છે; તેથી તે પોતાના કાર્યમાં વ્યગ્ર થયા વિના ઇતર જીવના પ્રશાંત આનંદમાં ભાગ લઇ શકે છે; પણ, જો આ પ્રશાંત આનંદ કોઈ ઉન્નત શિખરે પહોચે અથવા કોઇ અણધાર્યો દેખાવ દૃષ્ટિઆગળ આવી આત્માને ચમકાવે તો તરત જ વિજળીના વેગથી તે નીચે ઉતરી પડે છે અને પોતાના સ્થાનમાં પાછો પેસી જાય છે. આ પ્રમાણે છબીની ધૂળ સાફ કરતાં કરતાં મારી એ જ અવસ્થા થઈ. જ્યારે કપડાંએ સર્વ ધૂળ કાઢી નાખી અને રેશમજેવા સુંવાળા વાળની લટો તથા તેના શિખાભરણરૂપ થયેલા ગુલાબી ગજરા દેખાવા લાગ્યા ત્યારે મારો આત્મા જે પોતાની ઇચ્છાનુસાર ઉંચે સૂર્યમાં પર્યટન કરી રહ્યો હતો તેને આનંદનો ચમકાર પહોચ્યો અને મારા હૃદયની ગમતમાં તેણે સ્નિગ્ધતાથી ભાગ લીધો. જ્યારે એક ઝપાટે તેનું સુંદર કપાળ ઝળકતું દેખાયું ત્યારે આનંદ વધારે ર[illegible]અને ચિત્તાકર્ષક થઈ રહ્યો. આવો રમણીય દેખાવ નિહાળવાને મારો આત્મા આકા[illegible] છોડવાની તૈયારીમાં જ હતો પણ જો તે સ્વર્ગમાં ગયો હોત કે અપ્સરાનૃત્ય નિહાળતો હોત તો પણ જ્યારે ઇતરે એક મોટી વાદળી લીધી અને તેની ભ્રમર આંખ ના[illegible] તથા મુખપર—હા પરમેશ્વર! મારૂં હૃદય એ વિચારથી ધબકે છે—ફેરવી ત્યારે તે આત્મા એક ક્ષણ પણ વધારે થોભ્યો ન હોત. આ સર્વ કાર્ય એક ક્ષણમાં બની ગયું. આખો ચહેરો એકાએક બહાર દેખાઈ આવ્યો. ખરતાતારાની પેઠે મારો આત્મા ઉપરથી પડ્યો. તેણે આવીને જોયું તો ઇતરને અદ્ભુત આનંદમાં આવી ગયલું દીઠું: અને પોતે પણ તેમાં ભાગ લેઇ તે આનંદમાં વધારો કર્યો. આવી વિચિત્ર અને અતર્કિત અવસ્થાથી સમય તથા સ્થાનનો વિચાર મારા મનમાથી ઉડી ગયો. હું એક ક્ષણલગી પશ્ચાત્માં જીવતો માલમ પડ્યો એટલે કુદરતવિરુદ્ધ હું પાછો જુવાન થતો ગયો. હા, મારી આગળ હૃદયરમણી ઉભી છે! ખરે તે તેજ છે. તે મારા સામું જોઇ હસે છે. તે હમણાં બોલશે અને પ્રેમ સ્વીકારશે. અહા! તે [illegible]! હે [illegible] મારા હૃદયને દઢાલિંગન લેવા દે! મારા આ માદક હર્ષમાં ભાગ લે! તે ક્ષણ ઘણી ટુંકી પણ હર્ષોન્માદ કરાવે એવી છે. શાન્ત વિચારશક્તિએ પોતાનો રાજ્યદોર હાથમા લીધો અને નિમિષમાત્રમાં હું એક વર્ષ જેટલો વધારે વૃદ્ધ બની ગયો. મારૂં અંતઃકરણ બરફજેવું થંડુ થઇ ગયું અને આ પૃથ્વીપર ઉભરાતા પ્રમત્ત પુરુષોના ટોળાંની સપાટીપર હું આવી ગયલો માલમ પડ્યો.

દિવસ ૧૧.

ગુલાબી અને સફેદ.

પણ આપણે તે બનાવોની પૂર્વભૂકિત કરવી ન જોઇએ. આત્મા અને ઇતરજીવની મારી પદ્ધતિ વાચકવર્ગને સમજાવવા ઉતાવળ કરવાથી મારા બીછાનાનું વર્ણન અધવચથી રહી ગયું છે. આ વર્ણન પુરૂં કરી છેલ્લા પ્રકરણમાંથી મુસાફરી અટકી છે ત્યાંથી આપણે આગળ ચાલીશું; પરંતુ કૃપા કરી આટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે દીવાલની નજદીક મારા કુબાટથી ચાર કદમ દુર મેડમદ હોતકેસલની છબી પકડીને મારૂં ઇતરરૂપ અર્ધ ત્યાં જ ઉભું થઇ રહ્યું હતું.

બીછાનાવિષે બોલતાં હું દરેક મનુષ્યને ભલામણ કરવાની ભુલી ગયો હતો કે બને તો તેમણે ગુલાબી અને સફેદ મચ્છરદાની વાપરવી. એ તો નિઃસંશય છે કે રંગની આપણાપર એટલે સુધી અસર થાય છે કે તેથી આપણને આનંદ કે દિલગીરી ઉત્પન્ન કરી શકે. હવે ગુલાબી તથા સફેદ એ બે રંગ આનંદ ઉપજાવનારા છે. ગુલાબના ઉપર એ રંગોપુરતો કુદરતે તેને ફ્લોરાના રાજ્યનો મુકુટ પહેરાવ્યો છે અને જ્યારે આકાશ સર્વને સુંદર દિવસ બતાવે છે ત્યારે પ્રાતઃકાળે આ ચિત્તાકર્ષક રંગથી તે વાદળાંને ચિતરે છે.

એક દિવસ અમે મહામુશ્કેલીથી ઉંચો ઢોળાવ ચઢતા હતા. અમારી માયાળુ રૌઝાલી ચંચળતાથી પાંખધારી બની ઘણી આગળ ચઢી ગઇ હતી, તેથી અમે તેને પકડી શકયા નાહ. એકદમ તે ડુંગરની ટોચપર ચઢી અમારા તરફ જોઇને શ્વાસ લેવા લાગી અને અમારી ચઢવાની સુસ્તાઇપર હાસ્ય કરતી દેખાઇ. જે બે રંગના હું વખાણ કરૂં છું તે કદી પણ આટલા ફતેહ પામ્યા નહોત. તેના લાલચોળ ગાલ, પરવાળાજેવા હોઠ, કપોતજેવી ડોક, આસપાસની લીલોતરીથી મૃદુભાવને પામ્યા હતા, અને અમને સર્વને મોહિત કરતાં હતાં; ત્યાં ઉભા રહી તેના તરફ તાકીને જોયાવિના રહેવાય જ નહી. તેની ભુરી આંખો તથા તેણે અમારા પર નાંખેલાં કટાક્ષવિષે તો હું બોલતો જ નથી; કારણ કે એમ કરવાથી આપણે આપણા વિષયથી ઘણા આડકતરા ચાલ્યા છીએ અને વળી આવા વ્યતીત વ્યતીકરોપર હું ભાગ્યે જ વિવેચન કરવા તત્પર થાઉં છું.

બધા રંગકરતાં એ રંગની સર્વોપરી સત્તા સાબીત કરવાને અને તેમની મનુષ્ય મુખપર થતી અસર દર્શાવવાને મેં પુરતું દૃષ્ટાંત આપ્યું એટલે બસ છે.

આજે હું એટલેથી જ અટકીશ. હવે મારે કયો વિષય વિચારવો કે જે નીરસ ન થાય ? કયા વિચાર આ વિચારથી ભુંસાઇ જતા નથી ? હું મારૂં કર્તવ્ય પાછું હાથ ધરવા ક્યારે તત્પર થઇશ તેની મને જ સમજ નથી. જો હું એ લેશ પણ આગળ ચલાવું અને વાચકને એનો અંત જોવાની ઇચ્છા હોય તો, જે દેવી સત્તા વિચારોને વિભક્ત કરી આપે છે તેનો આશ્રય વાચકે લેવો અને તે ડુંગરની પ્રતિમાને બીજા અસંબદ્ધ તરંગો જે પ્રતિક્ષણે તે મારાપર વર્ષાવે છે તેની સાથે મિશ્રણ ન કરે એવી પ્રાર્થના કરવી.

જો આ સૂચનાનો અમલ ન કરવામાં આવે તો, મારી મુસાફરી નિષ્ફળ નીવડશે.

દિવસ ૧૨.

ડુંગર.

દિવસ ૧૩.

મુકામ.

મારા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે. ગમે તેમ થાય તોપણ મારે અહિંઆ રહેવું જ પડશે. મુકામ એ અનિવાર્ય વસ્તુ છે.

અપૂર્ણ.

दिव्य वलय.

—१—

બ્રાહ્મણ.

ગૃહસ્થાશ્રમના અપૂર્વ સુખના સાધનોમાં ગૃહ એ સર્વથી મુખ્ય છે. ગૃહમાં રહે માટે ગૃહસ્થ, ગૃહનો વ્યવહાર ચલાવે તે ગૃહી—સ્ત્રી હોય તો ગૃહિણી—એ વગેરે શબ્દો જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગૃહની પ્રધાનતાને સૂચવે છે. 'ગામમાં ઘરનું તો ઠેકાણું નથી અને મોટો શાહુકાર થવા જાય છે' આવું સામાન્ય જનકથન ગૃહના મહત્વને અનાયાસ દૃષ્ટિએ લાવે છે.

'દુનીયાનો છેડો તે ઘર' એ પ્રકારનું મનુષ્યો કહે છે તે ગૃહના સુખનો વિચાર કરીને જ કહે છે. જ્યાં ત્યાંથી થાક્યા પાક્યા આવીને એક ઝુંપડાસરખા પણ પોતાના સ્વતંત્ર ઘરમાં આવીને મનુષ્ય બેસે છે ત્યારે તેને જે શાંતિ થાય છે તેના સુખને અનુભવી જ જાણે છે.

જ્યારે ઝુંપડાસરખા ગૃહમાં પણ મનુષ્ય સુખનો અનુભવ કરે છે તો જ્યાં સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા, સર્વ પ્રકારના વૈભવ અને સર્વ પ્રકારનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ છે, એવો જુઓ પેલો મહાલય! તેના ભોક્તાને તે કેમ સુખનું ભાન કરાવનાર ન થઈ પડે!

કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યાવિના જેમ મહાપુરુષ અન્ય મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તેમની અપૂર્વતાની છાપ પાડી શકે છે, તેમ આ મહાલય બીજું કશું કર્યા વિના પોતાની પ્રતાપમયી સ્થિતિવડે જ અન્યના અંતઃકરણમાં તેનું અપૂર્વ ગૌરવ પ્રકટાવી રહ્યો છે.

અત્યંત વિસ્તારવાળા ઉદ્યાનના મધ્યભાગમાં એક મહાલય, નાનાં મોટાં અનેક બાલકોના 'ઉજળા વાડીવસ્તારથી' જેમ વૃદ્ધપ્રપિતા શોભે તેમ આ મહાલય આસપાસના નાનાં નાનાં સુન્દર મકાનોથી અને બગીચામાં કરેલા ફુઆરા તેમ જ વિવિધ ચિત્રમંદિરોવડે શોભી રહ્યો હતો. તેના ગગનચુંબિ શિખરો અને તે ઉપરના સુવર્ણકલશો આકાશના અનેક લોકની સાથે સદેશા ચલાવી રહ્યા હતા ત્યારે તે મહાલયની ભૂમિતલની ગુપ્તિ (ભોંયરાં) પૃથ્વીનીચેના લોકની સાથે કંઇ ગોપ્ય ગોષ્ઠિ કરી રહી હતી. અને તેથી જેમ અપૂર્વ જ્ઞાનૈશ્વર્ય તથા સર્વ સામર્થ્યસંપન્ન દંપતી પોતપોતાના વ્યવહારપ્રદેશમાં સ્વતંત્રપણે પોતપોતાના કર્તવ્યને ઉદ્દેશીને કરયા કરે, તેમ આ મહાલયના આ બંને વિભાગો પોતપોતાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર કાર્ય કરતાં શોભી રહ્યાં હતાં.

પરંતુ મનુષ્યશરીરમાં બે બાહુ તથા વક્ષઃસ્થલ (છાતી) અને પૃષ્ઠ (પીઠ) પણ અત્યંત અગત્યના અવયવો છે, અને તે સર્વની પૃથક્ પૃથક્ શોભા છે તેમ આ

મહાલયના ઉત્તર દક્ષિણના વિસ્તારવાળા હસ્તરૂપ વિભાગો પણ તેના મધ્યનું સર્વરીતે રક્ષણ કરવાને સમર્થ હોઇ દશરથની આસપાસ રામ લક્ષ્મણ બેસવાથી એ ઉભયથી દશરથ અને દશરથવડે એ ઉભય બાલમૂર્તિઓ જેમ ચિત્તાકર્ષક અને ગૌરવયુક્ત જણાય તેમ દશરથસદૃશ મધ્યના મોટાભાગથી આસપાસના નાના વિભાગો પિતાની આસપાસ બેલતાં બાલકો શોભે તેમ શોભતા હતા, અને બાલકોવડે જેમ પિતા શોભે તેમ મધ્ય વિભાગ પોતાના ગૌરવની, આસપાસના વિભાગોવડે વૃદ્ધિ કરી શોભા પામી રહ્યો હતો.

મહાલયનું પ્રાઙ્મુખ (આગળનો પૂર્વનો ભાગ) સૂર્યના રથનો સપ્ત મુખનો અશ્વ જે રથને તે વહન કરે છે તેમાં વિરાજેલા સૂર્યના ઐશ્વર્યનું આરંભથી જ સૂચન કરે છે, તેમ આ મહાલયના ગર્ભના ઐશ્વર્યને પ્રથમથી જ દર્શાવી રહ્યું હતું. મનુષ્યના માથાથી પગસુધીના પ્રત્યેક અવયવો સપ્રમાણ અને સુઘટિત હોવાથી જેમ તેની સુન્દરતા દેખાય છે, તેમ આ પ્રાઙ્મુખના ઉપરનાં ચિત્રકામ, વિવિધ કમાનો અને એવા જ ઘાટો તેની સુંદરતાને વગર બોલેચાલ્યે લક્ષણોવડે જ કેમ જાણે દર્શાવતા હોય તેમ લાગતું હતું.

અંતઃપુરમાં રહેનારી સુરૂપવતી સલજ્જ કુલવધૂ પ્રસંગે દેખાય ન દેખાય અને પ્રસંગે પટની અંદર રહીને તીર્યક્દૃષ્ટિથી કોઇના પ્રતિ જુએ અને પ્રસંગે પાછું મુખને પટમાં સંતાડે એવી રીતે આ મહાલયનો પૃષ્ટ–પશ્ચિમનો ભાગ–આગળથી જોનારને કંઇક અંશમાં આમથી દેખાતો અને કંઇક અંશમાં તેમથી દેખાતો છતાં મોટેભાગે અદૃશ્ય એવો કુલવધૂસરખો શોભતો હતો.

આવો અનુપમ મહાલય, સુવર્ણનો મોટો તાટ જેમ તેના કાનાઉપર કરેલા કોતરકામથી દીપી ઉઠે, તેમ તેની આસપાસના બગિચાથી દેદીપ્યમાન્ જણાતો હતો. તેની ભવ્યતા મનુષ્યના ચિત્તને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકતી.

આવા અપૂર્વ મહાલયને જોવાથી કોને અત્યાનંદ ન પ્રકટે, અને તે જોવાની ઇચ્છા પણ કોને ન હોય ? કલ્પનાની દૃષ્ટિથી આજે પણ તે મહાલયને જોવાનો પ્રયત્ન વાચકો કરી તેનો આનંદ લઈ રહ્યા હશે તો જેમણે તે જોયો હશે તેના આનંદનું શું પૂછવું ! મહાલયના આગળના માર્ગથી જનાર પ્રત્યેક મનુષ્ય ત્યાં થોડો સમય ગાળીને બહારથી પણ એ મહાલયને જોઇને આનંદ પામ્યાવિના રહેતો નહિ.

પરંતુ બાગના મુખ્યદ્વાર આગળ પેલું કોણ જણાય છે ? એક મનુષ્ય એ જ મહાલયપ્રતિ સ્થિરદૃષ્ટિથી સાધક જેમ ધ્યાનમાં પોતાના ધ્યેયને જોઇ રહ્યો હોય એમ જોતો જણાય છે. અવશ્ય, તે મનુષ્ય છે, અને મનુષ્યવૃત્તિના આશ્ચર્યના વિષયરૂપ આ મહાલયને તે ચકિતદૃષ્ટિથી જુએ એમાં કશું જ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ જે આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે જોનારમાત્રની દૃષ્ટિમાં આનંદ સ્ફુરાવનાર આ મહાલયપ્રતિ જ તે જોતો છતાં, તેનાં નેત્રમાં જલ છે ! કંઇક કાળથી જેની રાત્રિદિવસ ઝંખના કર્યા કરે છે અને જેના વિના ખાવું પીવું કે કોઇ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો પણ જેને રુચતો નથી એવા ભક્તને જ્યારે તેના ઉપાસ્ય ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે હર્ષથી તેનું હૃદય ગદ્ગદિત

થતાં તેના નેત્રમાં પ્રેમનાં અશ્રૂઓની ધારા ચાલે છે, તેનું શું આ મનુષ્યના નેત્રના જલનું કારણ તો નહિં હોય !

જેમ મહાપુરુષને જગતના સુખદુઃખાદિ ધર્મો લેપાયમાન થતા નથી, પરંતુ જગતમાં રહેનાર તે મહાપુરુષ વિવિધ વિકારોથી લિપ્ત અને સુખદુઃખાદિના ભોક્તારૂપ જણાય છે– જગતની દૃષ્ટિ એ પ્રકારે જુએ છે–તેમ જેને ઉદયઅસ્તરૂપ સ્થિતિ તિલમાત્ર પણ સ્પર્શ કરી શકે એમ નથી એવા સૂર્ય ભગવાન્ પણ જગતની દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવવાને લીધે, ઉદયાસ્તના જગતના આરોપથી લેપાયા છે, અને જ્યારે રામચંદ્ર લંકામાંથી સીતાને લઇને આવતાં હનુમાનની માતાને મળ્યા ત્યારે તેમને તે માતાએ સ્નેહમર્યાં ઉપાલંભવચનો કહેતાં કહ્યું કે હે રામચંદ્ર દેવ ! તમે ઈશ્વર થાના ! તમે જો ખરા ઈશ્વર હો તો આ ગરીબસરખી મારી સીતાને આટલું બધું દુઃખ પડવા દો ? તમે જો ઈશ્વર જ હોત તો તમારે વળી મારા હનુમાનની જરૂર શી ? તમારે સૈન્યનું શું કામ ? તમારે પૂલ શા બાંધવા ? તમારે તો ઘેરબેઠા એક બાણ મારીને રાવણનો નાશ કરવો જોઈતો હતો. આટઆટલું દુઃખ સીતાસરખી સાધ્વીને તમે ઉપજાવ્યું તો પછી તમે ઈશ્વર હો એ હું માનું જ નહિં "—આ વગેરે વચનોના ઉત્તરમાં અન્ય કોઇ રીતે સમાધાન ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ એવાં તે માતાને સમાધાન, પ્રીતિ અને આશ્વાસન પ્રકટે એ હેતુથી તેમની કહેલી સર્વે વાર્તા કબૂલ કરતા હોય એવો ભાવ સૂચવી ' સત્ય સત્ય ગૌતમસુતા, જો તુમ કહો સો સત્ય ' એટલું વચન માત્ર પ્રસન્ન મુખે કહેતા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા હતા, તેમ તે સૂર્યદેવ જગતના આરોપને કબૂલ કરતા મધુર સ્મિતભર્યા મુખથી પશ્ચિમમાં પોતાના રથની ગતિ આપી ચુકયા હતા.

સાયંકાલનો સમય થવા આવ્યો હતો. દિવસનો સઘળો સમય જેઓ પરિશ્રમ કરે છે તેમને સાંજનો સમય નિવૃત્તિમાટે–દિવસના કરેલા શ્રમનું નિવારણ કરવા માટેનો હોવાથી, મનુષ્યો તે સમયે યથેચ્છ સ્થાને આનંદપૂર્વક હરે ફરે છે.

આ સમયે પેલો મનુષ્ય પુષ્પદ્વારઆગળ ઉભો મહાલયપ્રતિ જુએ છે મુખ્ય દ્વારઆગળ કોઇ મનુષ્ય જોવામાં આવતો નથી. નેત્ર સજલ છે. તેણે દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો અને અંદર ચાલવા માંડ્યું. ચાર ડગલાં ચાલે, વળી અટકે, પુનઃ ચાલે, પુનઃ અટકે એમ કરતાં થોડો માર્ગ કાપ્યો, પરંતુ એથી આગળ જવાની તેની હિમ્મત ખૂટી પડી.

તે મનુષ્યનાં પહેરેલાં વસ્ત્રો, તે બાગના માળીનાં વસ્ત્રોને લજ્જા પમાડે એવાં હતાં. અને તેથી વિષ્ણુલોકમાં ગયેલા નરસિંહ મહેતા, રાસની મધ્યે ઉભા જેવા શોભતા હતા તેવો આ મનુષ્ય પણ આ બાગમાં શોભાવાળો જણાતો હતો ! તે એક જગાએ સ્થિરસરખો થઇ ઉભો હતો. તેના સર્વે અવયવો અને નેત્રો સ્થિર હતાં, પણ જેમ બંને તીર અને તેના ઉપર આવેલાં વૃક્ષો સ્થિર હોવા છતાં મધ્યનું નદીનું જળ ખળખળ કરતું વહેતું હોય છે, તેમ તેના નેત્રના જલ મુખઉપર વહેતાં હતાં. સમગ્ર જડ વિશ્વની મધ્યમાં એક ચેતનસત્તા વિલાસવ્યાપાર કરી રહી છે તેમ તેના જડવત્ શરીરઉપર આ નેત્રનું જલ ફાવે ત્યાં ગતિ કરતું હતું.

પ્રસંગે તે આસપાસ જોતો પણ કદાપિ કોઇ નજરે ન પડતું હોવાથી, કેવળ સ્થૂળને જ જોનારને આ વિશ્વના અંતર્હિત ઈશ્વરનું અનસ્તિત્વ જણાય છે, તેમ તેને અહિં કોઇ

મનુષ્ય નથી એમ લાગ્યું. તેની દૃષ્ટિ કોઇ મનુષ્યવ્યક્તિને જોઇ શકતી ન હતી. પરંતુ સંતાકુકડીના શોખીન વિશ્વવ્યવસ્થાપક ઈશ્વર આ વિશ્વની દૃષ્ટિથી અપ્રકટ રહેવા છતાં વિશ્વમાત્રની ચેષ્ટાને જોઇ રહ્યા હોય છે, તેમ તથા 'પિંડે સો બ્રહ્માંડે અને બ્રહ્માંડે સો પિંડે' એ ન્યાયે પેલા મનુષ્યરૂપ નાના વિશ્વની ચેષ્ટાને કોઇ જોઇ રહ્યું હોય તો તેમાં શું અશક્ય છે !

જેમ ખાલી અવકાશમાંથી તે અવકાશમાં જ વ્યાપી રહેલા પરમાત્મા ઉપાસકને દિવ્યતનુ ધરી એકાએક સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, તેમ પાસેનાં વૃક્ષોની ઘટામાંથી પ્રકટતા એક મનુષ્યશરીરે, જેમ ધ્યેયસ્વરૂપ ધ્યાનસ્થ ધ્યાતાને મસ્તકે હસ્ત મૂકી ધ્યાનમાંથી ઉત્થાન કરાવે, તેમ પેલા મનુષ્યની પીઠેથી આવીને સ્કંધઉપર કોમળ હસ્ત મૂક્યો.

વિજળીના ચમકારાની પેઠે તે મનુષ્યે પાછળ જોયું અને મહાલય તથા ઉદ્યાનની ચેતનસત્તા જાણે શરીર ધારણ કરીને આવી હોય તેવી મનોહર મુખાકૃતિવાળા પુરુષને જોતાં તે એકાએક સ્તબ્ધસરખો થઇ ગયો. અને સ્તબ્ધીભાવ એ સ્થાયીભાવ ન હોવાથી એક બે ક્ષણમાં જ તેણે કંપતું રૂપ પકડ્યું–તેનું શરીર ભયથી કંપવા લાગ્યું.

પરંતુ તે જ ક્ષણે મુખાકૃતિકરતાં પણ અત્યંત મનોહર અને મધુર શબ્દોવડે તે પુરુષે કહ્યું: મહારાજ ! ગભરાશો નહિ. કહો કોણ છો, ક્યાંથી આવો છો, કોને શોધો છો, અને કેમ રડો છો ?

ભયથી કંપનાર મનુષ્યના વસ્ત્રોસાથે કરાવેલા પરિચયથી તે કોણ હશે એવું વાચકોએ અનુમાન કર્યું જ હશે, અને તેના સત્યાસત્યનો નિર્ણય નવીન પુરુષે તેને કરેલા સંબોધનથી ચોકસ થયો હશે જ. જેમ પુષ્પ જાય છે પણ પુષ્પનો સુવાસ રહી જાય છે, તેમ બ્રાહ્મણોનું બ્રાહ્મણત્વ જવા છતાં પણ તેમનો 'મહારાજ' નામનો ઉપાધિ હજી રહ્યો છે તેનું અભિમાન બ્રાહ્મણો જેટલું રાખે તેટલું ઓછું છે !

દીનતાના અનંત ઐશ્વર્યવાળા આપણા પ્રથમના પરિચિત મનુષ્યે હસ્ત જોડી કહ્યું: મહારાજ ! હું તો ગરીબ બ્રાહ્મણ છું. હું તો આ મહેલ જોઉં છું, મારે બીજું કશું કામ નથી. જો કહો તો હું જતો રહું.

પેલો પુરુષ બ્રાહ્મણનો ભય સમજી ગયો હતો. તેણે કહ્યું: મહારાજ ! ગભરાશો નહિ. હું તમને કહાડી મૂકવા નથી આવ્યો, તમારે મહેલ જોવો છે ! આવો, ચાલો મારી સાથે. હું તમને બતાવું.

આ શબ્દો તે પુરુષે એવા પ્રેમથી અને ભાવથી કહ્યા કે જેથી બ્રાહ્મણનું કાળજું જરા હેઠું બેઠું. તેને ધૈર્ય આવ્યું અને સંકોચ પામતો પામતો તથા આશ્ચર્યનો અનુભવ કરતો તે પુરુષની સાથે ચાલ્યો.

(અપૂર્ણ.)

प्रतापमय चारित्र्य.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ   થી.)

મનુષ્યમાં જે જે સામર્થ્યો તથા જે જે તત્ત્વો રહેલાં છે, તે બધાં મનુષ્યમાં જે જે કાર્ય કરવાને માટે નિર્માયાં છે, અર્થાત્ જે જે કાર્ય કરવાને માટે સર્જાયાં છે, તે જ કાર્ય અથવા વ્યાપારો તે તે સામર્થ્યો તથા તત્ત્વોવડે જો કરાવવામાં આવે છે તો ચારિત્ર્યનો વિકાસ થાય છે. મનુષ્યો આંખેથી જુએ છે, મોંથી જમે છે, કાનથી સાંભળે છે, દુધ મુખથી પીવાને બદલે નાકમાં કે કાનમાં રેડતો નથી અને સાંભળવાને માટે કાનને લંબાવવાને બદલે પગને લંબાવતો નથી એ ખરૂં છે. પરંતુ તે જ મનુષ્ય તેનાં આંતર સામર્થ્યો તથા તત્ત્વોના ઉપયોગમાં આવા જ ગરબડ ગોટાળા વાળી દે છે.

આ પ્રકારે ન થાય પણ જેનું જે કર્તવ્ય હોય તે જ તે કરે એ પ્રકારે તે સામર્થ્યો તથા તત્ત્વોને કેળવવાની અગત્ય છે. અને તેની સાથે પોતાના ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરવારૂપ જે મૂલ ઉદ્દેશ તેને સિદ્ધ કરવામાં તે સામર્થ્યો તથા તત્ત્વો વપરાય તેને માટે પણ મનુષ્યે સાવધાનતા રાખવાની છે.

શરીરના પ્રત્યેકભાગને તેનું પોતાનું સ્વતંત્ર પૃથક્ પૃથક્ કાર્ય કરવાનું હોય છે, અને તેને માટે જ તે બધાની ઉત્પત્તિ છે. હવે જ્યારે પ્રત્યેક અવયવ અથવા ભાગમાં રહેલાં તત્ત્વો, તે તે ભાગ કરવામાં જ પ્રવૃત્ત હોય છે, તો તેતે તેના હેતુને સિદ્ધ કરે, અને તેમાં વિશેષ અને વિશેષ બળ ઉપજ્યા કરે, એવા પ્રકારના વ્યાપારો ભાગના સઘળા વ્યાપારો યોગ્ય પ્રકારનાં છે એમ જાણવું અને ચારિત્ર્ય એ એક જ એવી વસ્તુ છે કે જે આ પ્રકારે તત્ત્વોને યથાયોગ્યમાર્ગે યોગ્યરૂપમાં પ્રવર્તાવે છે. તેથી મનુષ્યે પોતાના જન્મમાં ભલે મે તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવો ધાર્યો હોય પણ તેને ચારિત્ર્ય એ અનિવાર્ય અગત્યની વસ્તુ છે.

મનુષ્યમાં સઘળી વસ્તુઓનો યોગ્ય માર્ગે વ્યય થવામાં ચારિત્ર્ય વાસ્તવ નિયામકરૂપે છે. અને કોઇ પણ વસ્તુનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી જેને માટે તે વસ્તુને સર્જવામાં આવી છે, તે વસ્તુ સર્વોત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થતી હોવાથી, ચારિત્ર્ય એ સર્વ વસ્તુને સિદ્ધ કરનાર છે એ સ્પષ્ટ છે. પુનઃ પુનઃ કહીશું કે સઘળી વસ્તુનો યથર્થ નેતા ચારિત્ર્ય છે, અને સઘળી વસ્તુનો યોગ્ય ઉપયોગ કરાવનાર પણ તે ચારિત્ર્ય જ છે.

આ પ્રકારે અગત્ય ધરાવતી વસ્તુ જે ચારિત્ર્ય તેનો વિકાસ કરવાને માટે મનુષ્યજીવન શાને માટે છે તે જાણવાની અને જીવનના એ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરનાર કયાં સાધનો છે, અને એ ઉદ્દેશને નિષ્ફળ કરનાર કયા માર્ગો છે તે જાણવાની પ્રથમ અગત્ય છે, અર્થાત્ સાધકબાધકયુક્તિનો વિવેક કરવાની આવશ્યકતા છે.

જેવું જોઇએ તે પ્રકારનું એટલે યથાર્થ પ્રકારનું કર્તવ્ય કેવી રીતે થાય એ જો શોધી કહાડવામાં આવે અને મનુષ્યના પ્રત્યેક અંશને યોગ્ય કર્તવ્યનો જ પ્રકાશ કરવામાં સ્થિરતાથી કેળવવામાં આવે, તો ચારિત્ર્યનો વિકાસ થવાનો. પરંતુ મનુષ્યનો વિકાસ થવાના પરિણામે તે જે ચારિત્ર્યબલને સંપાદન કરે તે સઘળા જ બળનો કોઇ પણ કાર્યમાં પૂરેપૂરા અંશમાં ઉપયોગ થવો જોઇએ. કેમકે યોગ્ય પ્રકારનો અને અખંડિતપણે અમુક કાર્યમાં અમુક સમયસુધી તે બળનો ઉપયોગ થવાથી કોઇ પણ વસ્તુને સ્થાયીપણે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અથવા ન હોય તો તેને ઉપજાવી શકાય છે.

મનુષ્યના સઘળા વ્યાપારોને યોગ્ય પ્રકારના વ્યાપારરૂપે કરી મૂકવાના અખંડ પ્રયત્નવડે જ ચારિત્ર્યનો વિકાસ થાય છે. મનુષ્ય ગમે તે ક્રિયા કરે, ગમે તેવા વિચારો કરે ગમે તેવી કલ્પનાઓ કરે તો તેથી ચારિત્ર્યનો વિકાસ થતો નથી. મનુષ્યમાં એવા પ્રકારની ક્રિયા થયા કરવી જોઇએ કે જ્યાં જે જે પ્રકારની ક્રિયા થાય ત્યાં તે તે પ્રકારનો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થાય. મનુષ્યના જે પ્રદેશમાં જે કોઇ પ્રકારનો વ્યાપાર થતો હોય તે એવી જ જાતનો હોવો જોઇએ કે તે તે પ્રદેશના ઉદ્દેશને વિશેષ અને વિશેષ અંશમાં સિદ્ધ કરતો જાય.

આમ થવું શક્ય અને સ્વાભાવિક છે. કેમકે યોગ્ય પ્રકારની ક્રિયાનું બળ એ જ ચારિત્ર્ય હોવાથી યોગ્ય પ્રકારની ક્રિયા કરાવનાર તથા યોગ્ય પ્રકારની ક્રિયાનો જ વિસ્તાર કરનાર જે કંઇ પ્રયત્ન છે, તે ચારિત્ર્યના બળની વૃદ્ધિ કરે છે.

ચારિત્ર્ય હોવું એટલે આપણા જીવનનો જે ઉદ્દેશ આપણે સ્વીકાર્યો હોય તે ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરનાર બળની આપણને પ્રાપ્તિ હોવી, અને જ્યારે આપણને કોઇ પણ વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય ત્યારે તેવી યથાર્થ પ્રકારની જ ક્રિયા કરવાની આપણામાં શક્તિ હોવી.

ચારિત્ર્ય હોવું એટલે જે કંઇ યથાર્થ છે તે જાણવું, અને તે જાણેલા યથાર્થને સિદ્ધ કરવાને માટે એટલા બધા દૃઢઆગ્રહપૂર્વક યત્ન કરવો કે એથી વિરુદ્ધ દિશાપ્રતિ ગમે તેવાં કારણ પ્રકટવા છતાં પણ આપણું વલણ ન થાય.

આ સર્વ વિચારથી એ નિર્ણય થાય છે કે આ સંબંધમાં મુખ્ય મહત્વનું યથાર્થનું જ્ઞાન પામવું એ છે. જે કંઇ યોગ્ય અથવા વિહિત છે તેની જ પસંદગી કરવી, આપણા કર્તવ્યનો યથાર્થ માર્ગ તત્કાળ આપણી દૃષ્ટિએ તરી આવે એ પ્રકારનું યથાર્થ સ્ફુરણ થવું અને મનુષ્યજીવનનો મૂલ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાં આપણાં સઘળાં સામર્થ્યો અને તત્ત્વોને કેવી રીતે યોજવાં તેનું યથાર્થ જ્ઞાન હોવું. આ મુખ્ય અગત્યનું અને મહત્વનું છે.

જીવનના વિવિધ નિયમોનું જ્ઞાન, આ મહત્વના વિષયને બુદ્ધિના પ્રદેશમાં પ્રકાશિત કરશે, અને આરંભમાં તેની પણ અગત્ય છે. પરંતુ ચારિત્ર્યનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ મનુષ્યને લાંબા તર્કવિતર્ક કર્યા વિના જ 'યથાર્થ શું છે' તેનું તેના અંતરમાં ભાન થઇ આવે છે. ચારિત્ર્યનો વિકાસ મનુષ્યને જે કંઇ યથાર્થ છે તેનો **અનુભવ** કરવાની શક્તિને તેનામાં પ્રકટાવે છે. અને બહારની સ્થિતિ અથવા સાધનો ગમે તેવાં પ્રતિકૂળ હોય તેમ બુદ્ધિ અથવા તર્ક પણ જેને માટે કશો ઉત્તર ન આપી શકતાં હોય તેવાં કાર્યને સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય પણ એ આપે છે.

બુદ્ધિશક્તિ એટલો નિર્ણય કરી આપે છે કે મનુષ્યનો વિકાસ અને વૃદ્ધિ કરનાર જે કંઇ હોય તે સઘળું યોગ્ય અથવા યથાર્થ છે, ત્યારે ચારિત્ર્ય મનુષ્યના અંતરમાંથી જ એમ

ભાન કરાવે છે જે કંઇ યથાર્થ છે તે મનુષ્યને વધારે ઉત્કૃષ્ટ અને વધારે ઉત્તમ વસ્તુપ્રતિ આકર્ષી જાય છે, અને જે કંઇ અયોગ્ય છે તે મનુષ્યને નિંદા અને અધમપ્રતિ ઘસડી જાય છે.

ચારિત્ર્યબળનું જ્યાં અસ્તિત્વ હોય છે, તે મનુષ્યના સમગ્ર અંશમાં વૃદ્ધિનું ભાન રહ્યા કરે છે, કેમકે ચારિત્ર્યબળ મનુષ્યમાં વૃદ્ધિના ભાનને અખંડ પ્રકટાવ્યા કરે છે. તેથી એ ચારિત્ર્ય જેમ જેમ વધારે બળવાન્ થતું જાય છે, તેમ તેમ તે મનુષ્યને બહુ સૂક્ષ્મપણે તથા સ્પષ્ટરીતે સમજાય છે કે તેનામાં જે કંઇ છે તે સઘળાનું પુનરંચન થતું જાય છે, તેમાં સુધારો થતો જાય છે, તેમાં પૂર્ણતા આવતી જાય છે, અને કંઇક વિશેષ ઉચ્ચ રૂપમાં તેનો વિકાસ થતો જાય છે.

આ પણ સ્વાભાવિક જ છે, કેમકે જ્યારે ચારિત્ર્ય બલવાન્ બને છે ત્યારે મનુષ્યના સઘળા અંશનો યોગ્ય વ્યાપાર જ બહાર પ્રકાશમાં આવે છે, અને કોઇ પણ વસ્તુનો યોગ્ય વ્યાપાર તે વસ્તુમાં સ્થાયી વિકાસને પ્રકટાવે જ છે.

આમ હોવાથી જે કંઇ યથાર્થ છે તે વૃદ્ધિ કરનાર અથવા ઉન્નતિ કરનાર છે, અને જે અયોગ્ય અથવા અયથાર્થ છે તે ઉન્નતિ અટકાવનાર છે, એનું જેને જ્ઞાન થાય છે તે મનુષ્યને યોગ્યાયોગ્યનો ભેદ સમજવો બહુ સુગમ થઇ પડે છે.

(અપૂર્ણ.)

દુઃખનું કારણ.

દુઃખનું કારણ મુખ્ય, અહંબુદ્ધિ આ તનમાં,
તેથી દૃઢ થઇ રહી, વિષયસુખરૂપતા મનમાં,
વળી વધતાં અવિવેક, ધરી મમતા વહે જનમાં,
પછી સાચું સુખ ક્યાંથી, વ્યર્થ સ્ત્રી સુત ગૃહ ધનમાં.
અવિવેક એક આ દુઃખ સકળ, આણી અતિ પીડા આપતો,
પણ નૃસિંહકરુણા પ્રાપ્ત જન, ગ્રહી વિવેક પીડા કાપતો,

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

ધ્યાન આપો:

આ વાક્ય શ્રવણ કરતાં શો વિચાર મનમાં આવે છે ? શું કરવાનું લક્ષમાં આવે છે ? શા પ્રયત્નનો વિધિ આથી સમજાય છે ? આ પ્રશ્નો પોતાની જાતને પૂછીને શાન્તિથી એનું ઉત્તર અંતરમાંથી મેળવનારને એનું રહસ્ય સમજાય છે. પણ એ રીતે વિચાર જેઓ કરતા નથી તેઓ આ વાક્યથી મિથ્યા પ્રયત્નને આદરી ઉલટું મનને ભટકતું કરી દે છે અથવા મિથ્યાશ્રમિત કરી નાંખે છે. પ્રાથમિક કેળવણીની શાળાઓના વર્ગના વિદ્યાર્થીને ઘણાં શિક્ષકો તેમનું અંતર ભટકતું જોઇ ધ્યાન આપવાનું કહે છે. આ વાક્ય સાંભળતાં તે બાલક શું કરે છે ? એ બાલક પુસ્તક પોતાની ચક્ષુસમીપ ધરે છે અને તેમાં આ લખેલા અક્ષરોપ્રતિ ટગર ટગર તાકી તાકીને જુએ છે. શાલાથી બહાર ગૃહમાં પણ બાલકો વાંચતાં હોય અને તેમને ધ્યાન આપવાનું કહેતાં તેઓ પણ આ જ પ્રમાણે કરે છે. શિક્ષક અને માતાપિતા આ પ્રમાણે બાલકોને કરતાં જોઇને સમજે છે કે એ બાલકો ધ્યાન આપે છે અને હવે એમનું ચિત્ત બરાબર તે તે વાચનઆદિ કાર્યમાં લાગેલું છે. પણ આમ સમજવામાં તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે. આ પ્રકારે જે બાલકો ધ્યાન આપે છે તેમની મુખમુદ્રાપ્રતિ જોવામાં આવશે તો સમજાશે કે તે કેવી વિરૂપ થઇ રહે છે. તેમના ચહેરાની નસેનસ ખેંચાતી જણાશે અને તે બાલકોનો પ્રયત્ન આંખના તન્તુઓને તથા મુખના તન્તુઓને ખેંચવામાં જ લાગી રહેલો જણાશે. મજ્જાતન્તુઓનો એવો સ્વભાવ જ હોય છે કે તેમને પરિશ્રમ થતાં અલ્પ સમયમાં તે વિશ્રાન્તિની અપેક્ષા રાખે છે, અને તેથી શિથિલ થઈ રહે છે. આ નિયમને અનુસરીને જ આ પ્રમાણે ધ્યાન આપનાર જ્ઞાતવ્ય વિષયને ગ્રહણ કરી શકવા સમર્થ થતો નથી પણ તેને બદલે આ તન્તુવ્યૂહને મિથ્યાશ્રમિત કરી દેવાનો જ પ્રયત્ન સેવે છે. અને તેથી અલ્પ સમયમાં જ નિદ્રાથી-અભિભવને પામે છે.

આ સ્થિતિનો વિશેષ અનુભવ સંયમ સાધવા પ્રયત્ન કરનારને અવશ્ય થાય છે. આરંભક સાધક સંયમના અનુષ્ઠાનમાં બેસે છે ત્યારે ધ્યેય વસ્તુની આકૃતિ કલ્પનાશક્તિવડે આલેખે છે. મનની વૃત્તિ ક્ષણિક છે એટલે કે જ્ઞાનરૂપ જે વૃત્તિ ઉદ્‌ભવને પામે છે તે ચિરકાલ રહેતી નથી. નેત્રદ્વારા પુસ્તકને પાંચ મિનિટસુધી જોવા કરનારને એમ લાગે છે કે એને પાંચ મિનિટસુધી પુસ્તકનું જ્ઞાન રહ્યું છે. પણ એ ભ્રાન્તિ છે. એ મનુષ્યને એક જ્ઞાન રહેતું નથી પણ થોડે થોડે ક્ષણે એને નવું નવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું રહે છે; પણ એ સર્વ જ્ઞાનો એક પ્રકારનાં હોવાથી એને એવો ભાસ થાય છે કે એ જ્ઞાન અનેક નહોતાં પણ એક જ હતું.

દીપકપ્રતિ જોતાં આ અર્થ સ્પષ્ટ થશે. દીપકની વાટ સળગાવવામાં આવે છે ત્યાંથી તે દીપકને ઓલવી નાખવામાં આવે છે ત્યાં સુધી એક જ દીપક પ્રજળતો હોય એવું સામાન્ય દૃષ્ટિવડે જણાય છે, પણ વિશેષ વિચારતાં એ સત્ય ઠરતું નથી દીપકમાં પ્રતિક્ષણે નવી નવી જ્વાલા પ્રકટતી રહે છે. આરંભની જ્વાલા નષ્ટ થાય છે, ત્યાર પૂર્વે દ્વિતીય જ્વાલા પ્રકટે છે અને એ થતાં આરંભની જ્વાલા નષ્ટ થાય

છે. આ દ્વિતીય જ્વાલા પણ તૃતીય જ્વાલા પ્રકટતાં નષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે સત-તરૂપે એક પછી એક મોજાની માફક દીપકમાંથી જ્વાલા પ્રકટતી રહે છે. પૂર્વ પૂર્વ નષ્ટ થતી જાય છે અને ઉત્તર ઉત્તર આવિર્ભાવને પામે છે. જ્યાં સુધી દીપક બળતો રહે છે ત્યાંસુધી આ ક્રિયા એકસરખી રીતે ચાલ્યા કરે છે. આમ પ્રતિક્ષણે પ્રકાશ પાડનાર જ્વાલાનો ભેદ છતાં એ સર્વ જ્વાલાઓ પ્રકાશ પાડવારૂપ કાર્યને કરનાર હોવાથી સમાન દેખાય છે અને એ સામ્યને લીધે એ જ્વાલાઓ ભિન્ન ભિન્ન નહિ દેખાતાં અખંડિત દીપ હોય તેવું ભાસે છે તેથી વસ્તુતઃ જ્વાલાનો પ્રવાહ ચાલે છે અને તેમાં સાજાત્યપણાને લીધે ઐક્યની ભ્રાન્તિ થાય છે.

નદીતટપર બેસી જળને અવલોકનારને જણાય છે કે તટ એક ક્ષણ પણ જળવિનાનું રહેતું નથી પણ જલને વહેતું જોનાર તે તરત સમજે છે કે એક ક્ષણનું જલ તે દ્વિતીય ક્ષણનું જલ નથી. જે જલ આ ક્ષણે તટને સ્પર્શ કરે છે તેથી અન્ય જલ જ દ્વિતીય ક્ષણે તટને અડકે છે. પ્રથમનું જલતો સ્પર્શ કરી તરત જ પ્રવાહમાં વહી ગયું છે. આમ પ્રવાહમાં સતત વહેતાં જલો પ્રતિક્ષણે ભિન્ન ભિન્ન થતાં હોય છે છતાં જલરૂપે સમાન હોવાથી એક જલનું ભાન કરાવે છે.

આ જ પ્રમાણે વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન તે અસ્થિર છે,ક્ષણિક છે. એક વૃત્તિ ઉદ્ભવને પામી તે અલ્પ સમયમાં જ શમે છે પણ દ્વિતીય ક્ષણે તેવી જ વૃત્તિ ઉદ્ભવને પામે છે. પ્રથમના સમાન સજાતીય વૃત્તિ જ ઉદ્ભવને પામે છે, તો તે બંને વૃત્તિ સજાતીય હોવાથી તે એક છે એવી ભ્રાન્તિ થાય છે. પ્રથમની વૃત્તિ પુસ્તકને વિષય કરનાર હોય છે અને દ્વિતીય ક્ષણની વૃત્તિ અશ્વને વિષય કરનારી હોય છે તો એ બંને વૃત્તિ વિજાતીય છે અને એમ થતાં તરત જ સમજાય છે કે પ્રથમનું જ્ઞાન જતું રહ્યું અને આ નવું જ્ઞાન થયું. ખરૂં જોતાં તો પુસ્તકને વિષય કરનાર વૃત્તિ ઉદય થાય છે ત્યારે પણ આ જ પ્રમાણે વૃત્તિને પ્રવાહ ચાલે છે એક વૃત્તિ એક વાર ઉઠી સ્થાયી રહેતી નથી પણ નવી નવી વૃત્તિ ઉદ્ભવ્યા કરછે, અને તે સર્વ પુસ્તકને જ વિષય કરનાર હોવાથી વૃત્તિના પ્રવાહને બદલે ચિરસ્થાયી એક વૃત્તિનું એક દીપકની માફક, ભાન કરાવે છે.

આમ હોવાથી સંયમમાં પ્રવેશનાર સાધક પોતાની કલ્પનાશક્તિવડે ધ્યેયની મૂર્તિ રચે છે અર્થાત્ તેવી એક વૃત્તિને ઉપજાવે છે અને તેને જુએ છે. ત્યાર પછી એવીને એવી વૃત્તિનો ઉદ્ભવ થયા કરે તે માટે તે ધ્યેયની પ્રતીત થતી મૂર્તિપ્રતિ તે આરંભક સાધક બળાત્કારથી માનસદૃષ્ટિવડે જોયા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રયત્ન તેના તન્તુવ્યૂહને શ્રમ આપે છે અને એ શ્રમના પરિણામમાં શ્રમિત થયેલી વૃત્તિ વિશ્રાન્તિ લેવાઅર્થે નિદ્રાને આણે છે. સાધકનો પ્રયત્ન તે મુખમુદ્રાને ધ્યાન આપવા અર્થે વિરૂપ કરનાર બાળકના પ્રયત્નના સમાન છે. (અપૂર્ણ.)

॥ ॐ ॥

॥ तत् सत् ॥

॥ श्री सद्गुरवे परमात्मने नमः ॥

श्रीजमदग्निचरित.

(આરંભક પ્રવેશ.)

સ્થલ—ગુરુઆશ્રમ.

[પાત્રો—ગુરુ તથા તેમના શિષ્યો.]

[એક સુન્દર નિવાસસ્થાનવાળો ગુરુનો આશ્રમ છે. પાસે શિષ્યોને રહેવાની પર્ણકુટિઓ છે. મધ્યે વૃક્ષોની ઘટાવાળો સ્વચ્છ રમ્ય ચોક છે. આજે ગુરુનો જન્મદિવસ હોવાથી તે નિમિત્ત ઉત્સવનું પાલન કરી તે સ્થલને શિષ્યવર્ગે ઉત્સાહપૂર્વક અત્યંત ભવ્ય અને મનોહર કર્યું છે. મધ્યના ચોકમાં એક વૃક્ષલતાનો સુંદર મંડપ કર્યો છે. તેમાં સ્થાને સ્થાને ઘૃતના દીપકો મૂકયા છે. લતામંડપની મધ્યે ગુરુમાટે ઉચ્ચ ભવ્ય આસન રચવામાં આવ્યું છે. ચોકનો તથા આસપાસનો ભાગ પણ સાત્વિક શોભાથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યો છે, અને તેથી તે દેવસદનસરખો શોભે છે. ઉચ્ચાસનઉપર શ્રીગુરુ નિવૃત્તિપૂર્વક પ્રસન્ન મુખથી વિરાજ્યા છે. બે શિષ્યો ચામર વ્યજન કરે છે. એક શિષ્ય ગુરુના ચરણ તળાંસે છે. બીજા શિષ્યો સંમુખ ઉભા રહી હાથ જોડી સ્તુતિ કરે છે.]

શિષ્યો—

મંગલ.

જય જય શ્રીમહેશ્વર સદ્ગુરુવર ! જય સચ્ચિદ્ઘન ! સુન્દર વપુધર. !
જય ભવભયહર ! અક્ષર સુખકર ! મનમતિથી પર, છો બહિરંતર;
જનનહરણ જય શિષ્યતરણ જય વિશ્વભરણ જય પુણ્યસ્મરણ !
જય અશરણશરણ, અપૂજ્યચરણ, જય દુર્બુદ્ધિહરણ !—જય૦
સ્તવી રહ્યા શેષશારદહરિહર, જેને નિજ અંતર, નિરંતર;
આરંભ્યું કાર્ય અમે દુષ્કર, દો સફલ થવા સદ્ગુરુવર ! વર;—જય૦
કર્યું ટિટ્ટિભઅર્થે જલશોષણ,—ગરુડે, તેમ કરજો બલઅર્પણ,
કર્યું તવ કૃપાથી આરંભઆચરણ, છઈએ બાલક પણ;—જય૦
જવ તવ કરુણા થાતી અમપર, અમ અર્થો સિદ્ધ થતા સત્વર,
હે પૂર્ણકામ ! દો વર જયકર, કર્તવ્ય જેથી કરીએ હિતકર;—જય૦

(સ્તુતિ કરીને સર્વ શિષ્યો સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરે છે. તથા હસ્ત જોડીને સંમુખ ઉભા રહે છે.)

ગુરુ—(પ્રસન્ન મુખમુદ્રાપૂર્વક સંજ્ઞાવડે સર્વને બેસવાનું સૂચવીને) હે પ્રીતિપાત્ર શિષ્યો! તમારી શી ઇચ્છા છે તથા આજે કયા હિતકર કાર્યનો આરંભ કરવો ધાર્યો છે?

પટ્ટશિષ્ય—(હસ્ત જોડી અત્યંત વિનયવિવેકપૂર્વક) ભગવન્! આજ અમારા જીવનનો પરમ ધન્ય મંગલકર દિવસ છે. મહેશ્વરસ્વરૂપ આપ સદ્ગુરુશ્રીનું અમારા સરખા અનેક પામરોના પરમ ઉદ્ધરણઅર્થે અવતરણ થવાનો આજનો પુણ્ય દિવસ અમને પરમ આનંદરૂપ છે. હે કૃપાનિધિ! આપના અમારા પ્રતિના અનંત ઉપકારોનું સ્મરણ અને અમારી કૃતઘ્નતાનું સ્મરણ, અમારા એક નેત્રમાંથી આજે જ્યારે આનંદાશ્રુ ખેરવે છે, ત્યારે કૃતઘ્નતાના ભાવવાળું અમારું બીજું નેત્ર અમારી દુષ્ટતાઉપર શોકાશ્રુ ખેરવે છે. તેમ છતાં આપનો નિઃસીમ કરુણાકટાક્ષ જ્યારે શોકાશ્રુઉપર પડે છે કે તત્કાલ તે પોતાના પ્રભાવમાં અમને આકર્ષી અમને સર્વાંશ આનંદમય કરી મૂકે છે. આવી આજની અમારી પરમ આનંદમયી અવસ્થામાં આજના પરમ હિતજનક દિવસે, અમારા હિતમાં અધિકાધિક વૃદ્ધિ થવાના દૃઢ સંસ્કાર જામે એ ઉદ્દેશથી આપ પ્રભુએ રચેલા આર્યકુલભૂષણ શ્રીજમદગ્નિઋષિના પુણ્ય ચરિતને દૃશ્યરૂપે નિદર્શન કરાવવું ધાર્યું છે. આજના અભિષ્ટ દિવસે વિવિધ સ્થાનથી પધારેલા આ અમારા પ્રાણસમસ્વરૂપ પૂજ્ય ગુરુબંધુઓ સમીપ તે પરમ શ્રેયસ્કર કૃતિનું નિરૂપણ કરી તેમને આનંદ પ્રકટાવી અમે કૃતાર્થ થઇએ એ તેમાં મુખ્ય હેતુ છે. આ નિમિત્ત આપ પ્રભુની અનુજ્ઞા તથા અમારી સફલતાઅર્થે આ સ્તુતિવચન ઉચ્ચારાયાં છે.

ગુરુ—શિષ્ય પોતાના હિતને વિચારી તેને અનુકૂલ કૃતિવિચારઆદિ કરવા ઉત્સુક થાય તેમાં જેમાં શિષ્યોએ ગુરુભાવને ધર્યો છે તેની વૃત્તિમાં શા માટે અસંતોષ પ્રકટે? પરંતુ તમે આ કૃતિથી શું હિત થવા વિચાર્યું છે?

૨ શિષ્ય—હે ભગવન્! આપ પ્રભુના બોધદ્વારા અમે જાણ્યું છે કે જે જે વસ્તુનું અત્યંત દૃઢપણે ચિંતનમનન કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુના અંતઃકરણમાં પ્રબળપણે સંસ્કાર પડે છે, અને તે સંસ્કારો જેમ જેમ વધારે દૃઢીભૂત થતા જાય છે, તેમ તેમ તે સંસ્કાર મનુષ્યને તદનુકૂલ આચરણમાં દોરે છે. અને તે પ્રકારનું આચરણ જેમ જેમ સિદ્ધ થતું જાય છે, તેમ તેમ તે મનુષ્ય તદ્રૂપ થતો જાય છે આથી તેવા અનુકરણીય ચરિતના આજે અમારા તથા બીજાના અંતઃકરણમાં કંઇક વિશેષ સત્સંસ્કાર પડે અને સદસદ્નો વિવેક કરવારૂપ વ્યુત્પન્ન મતિ શું ગ્રાહ્ય અને શું ત્યાજ્ય છે તેનો નિર્ણય કરી પોતાના જીવનમાં તેવડે પ્રગતિને સાધી શકે તે અર્થે ગ્રાહ્ય તથા ત્યાજ્ય એ ઉભય વિષયના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરનાર એવા અનેક રસમય એ ચરિતનો યથાવિધિ પ્રયોગ કરવા વિચાર્યું છે. તે સફલ થવા આપની અપરિમિત કરુણા જ હેતુરૂપ છે.

ગુરુ—એ વિના વિશેષ કોઇ હેતુ છે?

(કેટલાક શિષ્યો મંદસ્મિતથી એકબીજા સંમુખ જુએ છે.)

૩ શિષ્ય—હે સર્વજ્ઞ! આપથી શું અજ્ઞાન છે? પરંતુ આપ સમર્થ આપના સર્વજ્ઞત્વાદિ મહાસામર્થ્યોને નિગૂઢ રાખવારૂપ આદિ નીતિને અમારા હિત તથા બોધઅર્થે પાલન કરો છો. આપ અનંતૈશ્વર્ય તેમ સર્વજ્ઞત્વ સર્વશક્તિમત્વાદિ પરમ સામર્થ્યોથી યુક્ત છતાં તેની અપ્રતીતિ કરાવી અમને એ જ પ્રકારનો બોધ આપવા કૃપાળુ છો કે વાસ્તવ સ્વ-

સ્વરૂપાનુભવરૂપ સ્થિતિમાં એ સામર્થ્યોની પ્રતીતિ કશા પ્રયોજનરૂપ નથી, તેમ કોઈના વાસ્તવ અર્થને તે વિશેષપણે સિદ્ધ કરતી નથી. તેમ સ્વસ્વરૂપાનુભવરૂપ મહા ઐશ્વર્ય તથા આશ્ચર્યના પરમ વિષયઆગળ અન્ય સર્વ ઐશ્વર્ય તથા સામર્થ્ય નિકૃષ્ટ છે. અને તેથી સદા સર્વદા સ્વસ્વરૂપાનુભૂત જેની સમ્યક્ સ્થિતિ છે તેવા આપ પ્રભુ આપશ્રીના સ્વસ્વરૂપાનુભવઐશ્વર્યથી અખંડિતપણે વિરાજમાનને અન્ય સર્વજ્ઞત્વાદિ સામર્થ્યોને આગ્રહપૂર્વક પ્રતીત કરવવાનો કશો જ હેતુ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને એવા ધર્મોની પ્રધાનપણે અપ્રતીતિ દર્શાવવારૂપ આપની અગમ્ય લીલા એ જ અમને અતિ મોહકે છે.

તે ઉપરાંત અમે શિષ્યોને આપની એ લીલાવડે એ ઉપદેશનું દાન આપવાને આપ કૃપાળુ છો કે કોઈ કાળે આપ વરદ પ્રભુના અનુગ્રહે અમારામાંના સુભાગી શિષ્યવર્ગનો લૌકિક અલૌકિક વિવિધ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યના પ્રાપ્તિ ચઢારૂપ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં પ્રવેશ થાય તો તે સમયે તેમણે તે ઉન્નતિને ઉન્નતિનો પરાવધિ ન માનીને આગળ વધવા અને નિરુપાધિક એવા આપના વાસ્તવ સ્વસ્વરૂપાનુભવ કરવાના માર્ગમાં જ ઉત્તરોત્તર ક્રમવડે વધ્યા કરવું, અને અવાંતર ફલસિદ્ધિરૂપે જણાતા ચમત્કારિક પ્રદેશમાં જ અહોભાવ ન ધરવો તથા તેના જ ઉપયોગમાં મિથ્યા બલનો વ્યય ન કરતાં એ ચમત્કાર પણ જેના એક વિકારરૂપ છે એવા પ્રકૃતિના ઈશ આપના પદમાં સાચી પ્રીતિ સ્થાપેલી રાખવી. ચમત્કાર અથવા વિવિધ ઐશ્વર્ય એ પરિણામી સાધ્ય નથી પરંતુ જીવત્વની સ્ફુર્તિ જ્યાં નિઃશેષ લય પામે છે, એવા પરમ સ્થાનના માર્ગનો એ માત્ર મધ્ય પ્રદેશ છે, તેથી તેવા પ્રદેશમાં આવનાર મનુષ્યે તેના ઉગ્ર બળનો એ પ્રદેશનાં ચમત્કાર અથવા ઐશ્વર્યનું અન્યને ભાન કરાવવાની ઇચ્છાવાળાં જે આંદોલનો ત્યાં પ્રવર્તી રહ્યાં હોય છે તેનાથી લેપાયમાન ન થતાં અડગપણે અને ધૈર્યપૂર્વક ઐશ્વર્યનું ભાન કરાવવાની ઇચ્છાપ્રતિ તિરસ્કારબુદ્ધિ સ્થાપવી એ જ કર્તવ્ય ધટે છે. અને ભગવાન્ વસિષ્ઠના કરેલા બોધઅનુસાર અંતરથી એક પરમ ઉચ્ચ અને પરમ ઐશ્વર્યના નિધાનરૂપ પદમાં રહેવા છતાં આ લોકસમુદાયમાં અને તેના સંબંધના સર્વ પ્રસંગોમાં તો નાનારૂપમાં અર્થાત્ જ્ઞાનીઅજ્ઞાની અને પ્રસંગે મૂઢ એવી સ્થિતિઓની જ પ્રતીતિ જ્યાં જેવી ઘટે ત્યાં તેવા તેવા પ્રકારથી કર્યા કરવી. અને આ જ હેતુથી પ્રસંગે વિલક્ષણ વૃત્તિવાળા મહાત્માઓએ તો આ વિચિત્ર સ્વભાવના જગતમાં બાલક, ઉન્મત્ત તથા પિશાચસરખી વિચિત્ર વૃત્તિ પણ સેવી છે.

હે ભગવન્ ! આમ છતાં પણ જીવોપ્રતિ મહદ્અનુગ્રહ કરીને કોઈ કોઈ મહાપુરુષોએ પોતાના ધર્મ તથા સ્વીકારેલા કર્તવ્યને બાધ ન આવે એવી રીતે અધિકારીનો વિચાર કરીને વિવિધ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યની ચુટકી બતાવવા પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રવૃત્તિ કરી છે. બાકી ખરું જોતાં અમે તો, મેઘથી આચ્છાદિત સૂર્ય હોય છતાં જેમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળાને તેના આકાશવિષે અસ્તિત્વની જેમ પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી, તેમ અનંતૈશ્વર્યાધિપતિ આપે પ્રચ્છન્નતાના (ગુપ્તપણાના) પટમાં રાખેલું ઐશ્વર્ય અને સર્વજ્ઞત્વાદિ પણ અમારાં આંતર ચક્ષુને અનેક પ્રસંગે દર્શન આપે છે. અને તેમાં આપ પ્રભુની અમારા પ્રતિ નિઃસીમ દયા એ જ હેતુ છે; અમારો અધિકાર તેમાં નિમિત્તરૂપ નથી.

(સહજ સંકોચ પામતાં કહે છે)હે કૃપાળુ ! આ અકાણ્ડતાણ્ડવ કરવાનો મારો ઉદ્દેશ એ જ છે કે આપ વાસ્તવિક રીતે સર્વજ્ઞ તથા સર્વશક્ત છો એ અમે અનેક પ્રસંગે

જાણ્યું છે, અને આ ક્ષણે, પણ અમને તો તેનું જ દર્શન થયું છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના સામર્થ્યને જાણવા છતાં જેમ વ્યામોહવશ થઇને ગોવર્દ્ધનગિરિને તોળવાના સમયે, જો કે શ્રીકૃષ્ણની અંગુલિઉપર જ એનો સર્વ ભાર હતો છતાં પ્રત્યેક ગોવાળીઆએ પોતાની ડાંગ ઉંચી કરીને તે ગિરિને ઝીલી રાખવારૂપ જેમ મિથ્યા ચેષ્ટા કરી હતી, તેમ જ્યારે આપ જ આપના સર્વજ્ઞત્વનું પ્રકાશન ન કરવા વૃત્તિને વેગ આપો છો તો આપની એ લીલાથી અમે પણ વ્યામોહવશ થઇ, આપને અજાણ્યાંએ જાણી આપને 'જણાવવાની' અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરીએ તો તેથી અમે પેલા ગોવાળીયાઓનું અનુકરણમાત્ર જ કરીએ છીએ, અને તેથી વ્યામોહભાવ પામવામાં જો દોષ થતો હોય તો તેના મુખ્ય અધિકારિ અમો નથી પણ પેલા ગોવાળીયાઓજ છે! (ગુરુસહિત સર્વ સભા આ વચનથી વિનોદ પામે છે,) અને તેથી આપે ગર્ભિત સર્વજ્ઞતાથી પૂછેલા પરંતુ ઉપરથી અજ્ઞાનના પડથી વીંટાળેલા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવા ધૃષ્ટતા ધરીએ તો તે દોષના પણ મૂલ કારણરૂપ અમે નથી એ વિચારતાં અમને સંકોચ રહેતો નથી. (આ વચનનો ગુરુ તથા ઇતર સર્વ મર્મ સમજવાથી સર્વ મુખઉપર પ્રસન્નતા દર્શાવે છે.)

હે ઇષ્ટ! જેમ ખીસકોલીના શરીરકરતાં તેનું પુચ્છ લાંબુ હોય છે, તેમ મારા નિવેદનના તાત્પર્યરૂપ શરીરકરતાં વાણીના વિવેચનરૂપ પુચ્છ અત્યંત વિસ્તારવાળું થઇ ગયું છે. જે આપ ક્ષમા આપવા કૃપા કરશો.

ગુરુ—(પ્રસન્નતાથી) હે શિષ્ય! તારાં વચનો નીતિમર્યાદા તથા વિવેકયુક્ત હોવાથી અયોગ્ય નથી પરંતુ યોગ્ય છે, અને સર્વ શિષ્યોએ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય તારી શૈલિ છે. અને તેથી તારી આકૃતિ ખીસકોલીની ઉપમાને યોગ્ય નથી, પરંતુ તેં જે સૃષ્ટિની ઉપમાનો સ્વીકાર કર્યો છે તેને અનુરૂપ જ કહું તો તારી આ કૃતિ મોરના શરીરજેવી છે, મોરનું ધડ નાનું હોવા છતાં તેનાં પીછાંનો તેના કરતાં વિશેષ વિસ્તાર છે, તેમ તે તારા તાત્પર્યનો વાણીરૂપ પીંછાંવડે વિશેષ વિસ્તાર કર્યો છે. પરંતુ મોર જેમ પીંછે રળીઆમણો છે, અને એ પીછાંની કળા તેના શરીરને વિલક્ષણ શોભાયુક્ત કરી મૂકે છે, અર્થાત્ મોરના શરીરને શોભાવવા માટે પીંછાંની જેમ અગત્ય છે, તેમ તારા તાત્પર્યરૂપ શરીરને દીપાવીને દર્શાવવા માટે તારી વાણી પીંછાકરતાં ઓછી સુન્દરતા આપતી નથી. પ્રસંગે પોતાની હકીકત અન્યને ટુંકામાં ટુંકી કેવી રીતે કહેવી તેનું જ્ઞાન મનુષ્યને હોવું જોઇએ, તે તને છે, જેથી આ સમયે કરેલો વિસ્તાર અયોગ્ય નથી માટે તેનો સંકોચ ન માનતાં હવે સ્વલ્પમાં તમારા સર્વનો અન્ય હેતુ પ્રકટ કરો.

૩ શિષ્ય—(નિઃસંકોચભાવને પામતાં) હે ભગવન્! અમારા બન્ધુવર્ગના અત્યંત ઉત્સાહી તથા મુખ્યસરખા આ 'સુતીક્ષ્ણચેતા'ને ગઈ રાત્રિમાં કંઇ સ્વપ્નસરખી પ્રતીતિ થઇ અને ગઇ કાલે જ તેમણે અવલોકેલા 'શ્રીજમદગ્નિચરિત'નાં કેટલાંક ચિત્રો તેમની દૃષ્ટિએ આવ્યાં, અને તેથી તેમને અપૂર્વ આહ્લાદ પ્રકટ્યો. શ્રીજમદગ્નિએ ક્રોધનો નિગ્રહ કરવારૂપ કરેલી પ્રવૃત્તિનુ ચિત્ર એમની વૃત્તિમાં વિશેષ પ્રધાનપણે આલેખાયું, અને તે ચિત્રે તેમનામાં કેટલાક સંસ્કારોનો ઉદ્દ્ભવ પમાડયો અને કંઇક વિચારસ્ફુર્તિ કરાવી તથા અમારા સર્વના હિતમાં વૃદ્ધિ કરનાર કંઇ યોજનાનું સ્વરૂપ પણ તેમની વૃત્તિએ રચ્યું. પછી આજના પુણ્ય પ્રભાતમાં અમે સર્વ બે ઘટિકા રાત્રિ હતી તે સમયે ઉઠીને

આપ ઇષ્ટનું સ્મરણધ્યાન કરી રહ્યા હતા, એટલામાં અમારા સર્વની પાસે તે આવ્યા, અને આજના મંગલ દિનના સવિશેષ કર્તવ્યસંબંધી અમારૂં સર્વનું લક્ષ ખેંચ્યું, અને એ અનુકરણીય ચરિતને દશ્યરૂપે ભજવવાવિષે સર્વની ઇચ્છા પૂછી, અને તેમાં સર્વ કોઇએ આનંદ દર્શાવ્યો. તે ઉપરાંત જેમ શ્રીજમદગ્નિએ પ્રધાનપણે ક્રોધતા વિરોધનો નિશ્ચય સેવ્યો હતો, તેમ તેમણે જણાવ્યું હતું કે તેમણે પોતે આજના મંગલમય દિનથી આરંભી હાલ તરતને માટે એક સંવત્સર (વર્ષ) પર્યંત એક સદ્ગુણને પોતાના જીવનમાં દઢપણે સ્થાપવાનો આપ પ્રભુના અનુગ્રહથી નિશ્ચય કર્યો છે. અમને સર્વને પણ આ પ્રવૃત્તિ બહુ આસ્ય જણાઈ અને તેથી કેટલાક બંધુઓએ પરસ્પર મળી પોત-પોતાની અત્યંત રુચિવાળા એક એક સદ્ગુણને આજથી એક વર્ષપર્યંત આગ્રહપૂર્વક ધારણ કરવાનું વિચારી આપશ્રીના સ્મરણસહિત તેને નીભાવવાને આપ પ્રભુના વરદ કરુણા-કટાક્ષની માનસ યાચનાપૂર્વક, નિશ્ચય કર્યો છે. આપની સર્વજ્ઞદૃષ્ટિને તે કંઇ અજ્ઞાત નથી, પરંતુ અમારા મુખથી જ જ્યારે તેનું પણ નિવેદન કરવાનું છે તો તેનું નિવેદન તો અમારા અગ્રણી ગુરુસ્વરૂપ બંધુથી જ થાય એ ઉત્તમ છે.

ગુરુ—હે પ્રિય શિષ્યો! સત્સાધનોપ્રતિ તમારી સર્વની આ પ્રકારની. અભિરુચિ જોઇજાણી મને વિશેષ સંતોષ અને પ્રસન્નતા થાય છે, અને એ જ પ્રકારે તમે સત્પ્રવૃત્તિ જે પરિણામે વાસ્તવ નિવૃત્તિને પ્રકટાવનાર છે તેમાં સાવધાનતાથી ભાવવડે જોડાયેલા રહેશો તો પરમાત્મા ઉત્તરોત્તર તમારો વિજય જ કરશે. હવે જેણે જેણે જે જે મુખ્ય સદ્ગુણને પોતાના વિષે પ્રકટ કરવાનો ધાર્યો છે, તે તે તમે સર્વ પૃથક્ પૃથક્ મને નિવે-દન કરો. કેમ અપરકર! તેં કયા સવિશેષ સદ્ગુણને આરાધ્ય ગણ્યો છે?

પટ્ટશિષ્ય—ભગવન્! ચિત્તમાં સ્વાભાવિક પ્રસાદને જાળવીને સંકલ્પનો બનતો નિરોધ કરવા વેગ પ્રકટ્યો છે, આપ પ્રભુની આજ્ઞા થયે એ વેગને નિશ્ચયરૂપે સેવવા વિચાર્યું છે.

ગુરુ—તારો નિર્ણય યોગ્ય છે. કેમ પરમમંત્ર! તેં શું સ્વીકાર્યું છે?

પરમમંત્ર-ગુરો! કોઇમાં દોષબુદ્ધિ ન ધરતાં સર્વપ્રતિ ગુણબુદ્ધિને ધરવાની ઇચ્છા રાખીછે.

ગુરુ—યોગ્ય છે. વિવેકપૂર્વક સર્વત્ર શુભગુણદર્શન તારા હિતનું સાધક થશે. કેમ, સુતીક્ષ્ણચેતા! તેં પોતે શો નિશ્ચય અંગિકાર કર્યો છે?

સુતીક્ષ્ણચેતા—પ્રભો! શોકકલેશાદિથી અંતઃકરણ કલુષિત ન બને પરંતુ સદા અવ્યગ્રતાપૂર્વક, સમસ્થિતિમાં રહે તે નિમિત્ત સાવધાનતા સેવવી ધારી છે.

ગુરુ—અનુકૂલ વિચાર્યું છે. કેમ બૃહદ્બલ! તેં?

બૃહદ્બલ—પરમાત્મન્! કોઇને કટુશબ્દ કે મર્મવચન ન કહેતાં પ્રીતિકર વાણી વદવા વિચાર્યું છે.

ગુરુ—તેં?

ઉમતપન—સર્વદા આનંદનું વૃત્તિવડે પ્રધાનપણે આસ્વાદન કર્યા કરવું એવી અભિ-લાષા છે, પ્રભો!

ગુરુ—(તેની જોડે બેઠેલા શિષ્યને નેત્રના ઇશારામાત્રથી પૂછે છે.)

પ્રાયશ્રત—હે ઇષ્ટ! ક્રોધઉપર જય પ્રકટાવવાની વૃત્તિ છે.

ગુરુ—સુધાધર !

સુધાધર—મનવચનવડે અહિંસાવતને પશે ! પાલન કરવું ધાર્યું છે.

ગુરુ—તમે ?

પથપ્રજ્ઞ—નિરભિમાનતાના લક્ષણને સિદ્ધ કરવા વૃત્તિ છે.

ગુરુ—સદ્વિવેકિન્ ! તેં !

સદ્વિવેકી—મોહના જયમાં મારી વૃત્તિ છે ભગવન્ !

ગુરુ—જયધ્વજે શો નિશ્ચય ધાર્યો છે ?

જયધ્વજ—નિશ્ચિંતતા અને પ્રશાંતિને આંતર પ્રદેશમાં સતત અનુભવવાનો નિવાસ સેવવા વૃત્તિ છે.

ગુરુ—(બાકીના શિષ્યોઉપર દૃષ્ટિ પ્રસારતાં) આ બધા વિદ્યાર્થીઓએ પણ આવા જ સદ્ગુણો સેવવા વિચાર્યું છે ?

ઉગ્રતપન—ભગવન્ ! કોઈ કોઈએ વિવિધ કર્તવ્યોને પણ સ્વીકાર્યાં છે.

ગુરુ—કેવા કેવા પ્રકારનાં સ્વીકાર્યાં છે, તે વિદિત કરો.

૧ શિષ્ય—આ આશ્રમ તથા આશ્રમની આસપાસના સ્થલને માર્જન કરવું (સાફ સુફ કરવું) એનો અનુપમ લાભ લેવાની મારી વિજ્ઞપ્તિ છે.

૨ શિષ્ય—આ આશ્રમનાં દેવવૃક્ષો તથા સુરસુરભિઓ (ગાય) ની શુશ્રૂષા કરવાની મારી વૃત્તિ છે.

૩ શિષ્ય—શ્રીગુરુસેવાનો અલભ્ય લાભ મને આપવા મારા પૂજ્ય બંધુઓને મેં દીનપણે પ્રાર્થના કરી છે, અને તેમણે તે સ્વીકારવાનો અનુગ્રહ કર્યો છે.

સુતીક્ષ્ણચેતા—એ સર્વના હક્કનો લાભ તમને એકલાને નહિ આપીએ !

બે લઘુશિષ્યો—(હસ્તજોડી વિનયથી) ભગવતી (ગુરુપત્ની) ની શુશ્રૂષા કરવાનુ અહોભાગ્ય અમને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે.

૪ શિષ્ય—પ્રાતર્, મધ્યાહ્ન, સાયં તથા મધ્યરાત્રિ એ ચાર સમય એક એક ઘટિકા ઇષ્ટસાધન સેવવા મારી અભિલાષા છે.

૫ શિષ્ય—ચાર પ્રહરપર્યંત આસનની એક સ્થિતિ સેવવા ઇચ્છા છે.

૬ શિષ્ય—ભગવન્ ! જિહ્વાઇન્દ્રિયના જયરૂપ વાણીનિરોધ અને સ્વાદવૃત્તિનો જય કરવા ઉપર મારી વૃત્તિ છે.

૭ શિષ્ય—અતિથિસેવક તથા આ સમગ્ર પૂજ્ય મંડલની યથાશક્તિ સેવા કરવાની ઇચ્છાવાળો દાસાનુદાસ હું છું પ્રભો !

સુતીક્ષ્ણચેતા—ભગવન્ ! અમને સર્વને પોતાની મધુર વિનોદજનક વાણીવડે પ્રસન્ન કરનાર અને ક્રિયાવડે અલૌકિકસરખાં કાર્યો કરનાર અમારા આ પ્રમોદક (સાતમો શિષ્ય) બંધુનો અમારા પ્રતિ અલ્પ અનુગ્રહ નથી.

ગુરુ—હવે વિશેષ જણાવવા યોગ્ય છે ?

પ્રાયશ્ચત—ભગવન્ ! જેમણે વિવિધ સદ્ગુણોનું અનુષ્ઠાન કરવું ધાર્યું છે, તેમણે એક એક સ્થૂલ કર્તવ્ય સાથે સાથે સ્વીકાર્યું છે. તેમાં અમારા પૂજ્ય ગુરુરૂપ ઈશ્વરકરદેવને અમારાં સર્વનાં જ્યાં જ્યાં સ્ખલનો થાય ત્યાં ત્યાં અમને જણાવવા કૃપા કરવી,

એ પ્રકારનો કર્તવ્યભાર સ્વીકારવા અમે તેમને પ્રાર્થના કરી છે. તેમ આપ પ્રભુદ્વારા અમારાં હિતનાં કર્તવ્યોપ્રતિ અમારૂં નિરંતર લક્ષ દોરવાનું ઉગ્ર કર્તવ્ય પણ તેમના વિના અન્ય કોઇ કરી શકે તેમ નથી. તથા આપ પ્રભુને વિવિધ લેખનઆદિ જગદુપકારક કાર્યો કરવા સર્વ જીવોપ્રતિ અનુગ્રહ કરો એ પ્રકારની અમારી સર્વની વિનીત પ્રાર્થના પ્રભુચરણે લાવ્યા કરવાનું કર્તવ્ય પણ એ સમર્થ કૃપાળુ દેવને શિરે સ્થાપ્યું છે.

ગુરુ—પ્રિય બાલકો! તમે તમારા હિતના યથામતિ કરેલા વિચારો ખાસ વિરોધકારક વા અનુચિત નથી, તેમ તમે સઘળાએ સ્વીકારેલાં કર્તવ્યો પણ અવિહિત નહિ હોય એમ તમારી પ્રવૃત્તિ જણાવે છે, તેથી એ સંબધિ હવે વિશેષ કથન કરવાયોગ્ય નથી તમારા સર્વપ્રતિ મારી પ્રસન્નતા વિચારી તમારા કર્તવ્યને આનંદપૂર્વક કરજો. વારુ, તમારાં અયોગમાં સહસ્રાર્જુનનું ભીષણ પાત્ર કોણ થનાર છે?

(શિષ્યોએ કયું પાત્ર કોણ થનાર છે એ પ્રકટ ન કરવું એવા પ્રકારની પ્રથમ યોજના કરેલી, તેથી ગુરુના આ પ્રશ્નથી તેઓ પરસ્પર સ્મિતપૂર્વક જુએ છે, અને કેટલાક શિષ્યો પ્રમોદકપ્રતિ દૃષ્ટિ સ્થાપે છે તેથી)

પ્રમોદક—(હસ્ત જોડીને) આપ સર્વજ્ઞ પ્રભુને શું અજાણ્યું છે! (આ ઉત્તરથી સર્વ પ્રસન્નતા પામે છે.)

ગુરુ—(તેમના અંતરનો ભાવ વિચારી મંદસ્મિતપૂર્વક) હા, હા, તમારી એ ઇચ્છા પણ ઠીક છે. પ્રથમથી એ સર્વ જણાવવાથી દૃષ્ટાની કુતૂહલતાવાળી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ શમે છે, અને કંઇક રસભંગ થાય છે, તેથી એ સર્વ યથાસમય જણાય એ જ યોગ્ય છે.

સુતીક્ષ્ણચેતા—પ્રભો! એ ચરિતનો પ્રયોગ કરવાની આજ્ઞા—

ગુરુ—હા, તમે સર્વે નિશ્ચય કર્યો છે અને ઇચ્છા પ્રકટાવી છે તો ભલે ભવિતવ્ય થાઓ. (સર્વ શિષ્યો જય જયનો આઘોષ કરે છે. પછી એક બે શિષ્ય પ્રમોદકપ્રતિ દૃષ્ટિ વાળે છે એટલે)

પ્રમોદક—(ઉઠતાં ઉઠતાં વિનોદપૂર્વક) હા હા, આપની સેવામાં તત્પર જ છું. (એમ કહી ગુરુના સમીપ ધરેલા નૈવેદ્યના થાળઉપરના આચ્છાદનને દૂર કરી તે થાળ પ્રથમ ગુરુસમી૫ ધરે છે. ગુરુ તેમાંથી કિંચિત્ ગ્રહણ કરે છે.)

ગુરુ—(સ્મિતમુખથી) આ કાર્યમાં કુશલતા મેળવવાનું પણ તેં સ્વીકાર્યું છે કે શું?

પ્રમોદક—કૃપાનાથ! દેવોને અમૃત પાવાનું કર્તવ્ય તો વિષ્ણુભગવાનનું જ છે ને!

(સર્વ પ્રસન્ન થાય છે. સર્વને તે પ્રસાદ વહેંચે છે. અને પુનઃ સર્વ ગુરુઅભિમુખવૃત્તિ સ્થાપે છે.)

ગુરુ—હા, હવે તમારા પ્રાપ્ત કર્તવ્યમાં લક્ષ આપો, અને

(ગીતિ.)

વિધવિધ સદ્‌ગુણ સાધી, હરજો મલ, કરી અંતર સુગુણભર્યું,
ક્રોધનો જય કરતાં જેમ, જમદગ્નિએ સઘળું સિદ્ધ કર્યું.

(અપૂર્ણ.)

તત્ત્વજ્ઞાન એજ સર્વોત્તમ સાધન છે.

પદ. (આંખ વિના અંધારૂં રે, એ લય.)

જ્ઞાનવિના અંધારૂં રે, સદા જીવોને, જ્ઞાનવિના અંધારૂં,
બીજાં બધાં સાધન ખોટાં, છોને ધરે નામ મોટાં,
"મીઠું" નામ પણ એ ખારૂં ખારૂં રે; સદા૦
મુક્તત્વનું નાવ આવે, જીવને પ્રભુનિકટે લાવે,
ઉઘડે જો જ્ઞાનનું બારૂં બારૂં રે; સદા૦
બીજા સાધનઉપચારે, રૂઝે ન કોનું લગારે,
ઉંડું જીવત્વનું ધારૂં ધારૂં રે; સદા૦
જેને તાપે છે જ્ઞાની, એવો દિવ જ્ઞાનાગ્નિ,
બાળે કર્મોનું છારૂં છારૂં રે; સદા૦
જેમાં નથી કોઇ વિકારો, ભેદનો ના અણુસારો,
નથી જેમાં ક્યાંહિ મારૂં તારૂં રે; સદા૦
જ્યાં ન અસ્તિત્વ કશાનું, જ્યાં ન કોઇ કર્મનું પાનું,
જેને નથી કંઇ સારૂં નઠારૂં રે; સદા૦
એવા એ તત્વજ્ઞાને, વિચરો બંધુ ! ગુરુસાને,
આપે જે અનુભવ ચારુ ચારુ રે; સદા૦
સદ્‌ગુરુથી મેળી કળ છાની, થાજો સાચા તત્ત્વજ્ઞાની,
કરીને આ જીવપદ ન્યારૂં ન્યારૂં રે; સદા૦

બ્રહ્માનુભવીની સ્થિતિ.

પદ.

બ્રહ્મમાં મતિ જેની રમે છે.
ઇતર કાંઇ પણ આસક્તિથી, તેને ન નયને જોવું ગમે છે;—
સ્વસ્વરૂપે તે આપે શોભે, તેથી ધમણ ન અન્ય ધમે છે;—
દુઃખને તે દુઃખરૂપ ન ગણતો, તેથી આવી પડે તે ખમે છે;—
અસંગ રહીને સર્વ વસ્તુમાં, નિર્ભયતાથી તેહ ભમે છે;—
બોલ્યા વિણ પણ વાણીમાંથી, તેની નિત્ય પિયૂષ ઝમે છે;—
મૃત્યુ કે મહા આધિવ્યાધિ, ત્રિકાળ પણ તેને ન દમે છે;—
નરહરિમય એવા પુરુષોને, પ્રેમવડે મતિ મારી નમે છે;—

—नवीन ग्रंथो

मंगलप्रेरित संदेशा

अथवा

शंकितरत्नुं अद्भुत प्रकाशन.

રચનાર–શ્રીમાન્ વિશ્વબંધુ. (છોટાલાલ જીવનલાલ.)

તમારા ગામની જાણીતી વાતો સાંભળવાકરતાં પરદેશની નવીન વાતો સાંભળવી તમને જ્યારે વધારે ગમે છે, ત્યારે આ પૃથ્વીલોકકરતાં બીજા કોઇ નવીન લોકની વાતો સાંભળવી તમને વધારે ગમે એ સ્વાભાવિક જ છે. પણ તમારી તે ઇચ્છા ત્યારે જ પૂર્ણ થાય છે કે જ્યારે ઉપરની રસપૂર્ણ વાતને તમે વાંચો છો. કેમકે તે પુસ્તકમાં મંગલલોકના નગરની, પ્રજાની, વિદ્યાની, સાપ્તાહિકપત્રોની, અને એવી અનેક મોટી તથા ઝીણી બાબતોની રસભરી હકીકત જણાવી છે. અને તે પણ કેવળ કલ્પિત નહિ, પણ વિજ્ઞાન (Science) ની શોધોનો અનુભવ જેમાં પ્રમાણભૂત છે, એવી શાસ્ત્રીય વાતો આ પુસ્તકમાં છે. આ પુસ્તક એવી તો અપૂર્વ રીતે લખાયું છે કે તેને વાંચતાં વાચક મંગલલોકનો પોતાના ઘરમાં બેઠે અનુભવ કરી શકે એમ છે, તો એથી વિશેષ શું ?

મૂલ્ય રૂ. ૧–૦–૦ પોસ્ટેજ ૦–૧–૦.

योगिनीकुमारी.

રચનાર–શ્રીમાન્ વિશ્વબંધુ.

પૂર્વે શ્રીમહાકાલમાં આવેલી આ વાર્તા સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ વાર્તાના રસની અલૌકિકતા વાંચનાર જ જાણી શકે છે. તેમાં બોધ અને જ્ઞાનનો ભાગ હોવા છતાં એવો તો અદ્ભુત રસ છે કે જે વાંચનારને તે વાર્તા જેમ બને તેમ જલદી પૂરી કરાવ્યાવિના રહેતો નથી. જ્યારથી આ વાર્તા મહાકાલમાં આવતી થઈ ત્યારથી મહાગુજરાતી. [illegible] વગેરે જે જે તે વાર્તા વાંચે છે તેની એકસ્વરે પ્રશંસા કરે છે. આજ સુધીની ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થયેલી તમામ વાર્તામાં આ વાર્તા પ્રથમ પંક્તિ ભોગવે છે એ પ્રકારનો ઉદ્ગાર વાંચ્યા પછી વાચક જ કહાડે છે.

મૂલ્ય રૂ. ૧–૪–૦ પોસ્ટેજ ૦–૨–૦.

બને ગ્રંથો નીચેને સ્થળેથી મળશે.—

૧ વ્યવસ્થાપક મહાકાલ, વડોદરા.

૨ બાબુન ટ્રેડીંગ કંપની. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ.

પ્રસિદ્ધ કરનાર–શ્રી શ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગ વડોદરા તરફથી શા. સાંકલચંદ હરિલાલ અમદાવાદ.

શ્રી "સત્યવિજય" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શા. સાંકલચંદ હરિલાલે છાપ્યું.—અમદાવાદ—નવાદરવાજા.

REG. N. B. 185.

શરૂ થઈ ચુકયું છે.

શ્રી શ્રેયસ્સાધકવર્ગતરફથી પ્રકટ થયેલા 'દંપતિમિત્ર' નામના માસિકનો ફરીથી આરંભ થઇ ગયો છે. સ્ત્રી તથા પુરુષનાં સ્વતંત્ર કર્તવ્યોને ઉત્તમ રીતે જણાવવાની સાથે, એ બન્નેનાં સહકારી કર્તવ્યો કયાં છે તેને તે ઉત્તમ પ્રકારે રસિક અને સુન્દર શૈલિમાં ચર્ચે છે. તેમાં અત્યંત રસવાળી અને દંપતીજીવનને ઉન્નત કરનારી વાર્તાઓ પણ આવે છે. જેમ તેમાંના લેખોથી તે અત્યંત આકર્ષક છે, તેમ તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ પણ અત્યંત મનોહર છે નવીન શૈલિ અને નવીન પ્રકારના બાહ્યદર્શન કરાવતું આ માસિક સર્વોત્તમ છે. તેનો પ્રત્યેક વિષય વાંચનારને ઉપયોગી અને અત્યંત રસ પ્રકટાવનાર છે

દંપતીજીવનને ઉત્તમ પ્રકારનું કરવામાં આ પત્ર અત્યંત અગત્યનું છે. તે સ્ત્રીપુરુષના વ્યાવહારિક, ધાર્મિક અને પારમાર્થિક અભ્યુદયને કરવામાં અને તેમનાં શરીર, મન અને આત્માની શક્તિઓનો વિકાસ કરવામાં આ પત્ર સર્વ પ્રકારની સહાય આપે છે.

વિશેષમાં શ્રીમહાકાલના સમર્થ લેખક શ્રીમાન્ વિશ્વબંધનો લખેલો "તરુણ સ્ત્રીપુરુષનો સાચો મિત્ર" એ નામનો અપ્રસિદ્ધ લેખ તેમાં પ્રકટ થાય છે. સે સ્ત્રીપુરુષ ઉભયને અત્યંત ઉપયોગી લેખ છે.

આ માસિકના સ્ત્રીવાચકને હિંદીભાષાનું જ્ઞાન થાય તેને માટે સરળ ભાષાનો એક હિંદી લેખ પણ તેમાં લખાય છે.

સ્ત્રિયોનો ગૃહસંસાર અને તેમના વ્યાવહારિક જીવનને પણ અત્યંત ઉપયોગી લેખો તેમા આવે છે. તેમ જ-ભરતગુંથણ, પાકશાસ્ત્ર, ચિત્રકામ વગેરે કલા ([illegible]) સંબધી પણ ઘણું જાણવાજેવું લખાણ આ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

સ્વરુપમા આ પત્ર, સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભયને અત્યંત અગત્યનું છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજસાથે રૂ. ૩-૦-૦. લખો—

વ્યવસ્થાપક, દંપતીમિત્ર.

વડોદરા.

શ્રી મહાકાલ.

૧૯૭૧

વર્ષ ૨૭

ફાલ્ગુન કૃષ્ણ૦ ૧૪

અંક
૯

તમારા વિચાર અને વર્તન-ઉપર સંપૂર્ણ સ્વામિત્વ સ્થાપો. આ વાત ઓછી અગત્યની નથી, એ નિશ્ચય જાણજો.

જેમ બને તેમ અત્યંત બલવાન્ ઉત્સાહપૂર્ણ અને પ્રકાશિત અંતઃકરણવાળા મનુષ્યોનો સંગ કરો. થોડા અથવા ઘણા પ્રમાણમાં અનુકરણ કરવાનો આપણને સ્વભાવ જ હોય છે. તેથી આપણે આપણને એવા સ્થાનમાં મૂકી દેવા કે જેમાં સાવધપણે અથવા અસાવધપણે રહેવા છતાં પણ આપણે સર્વોત્તમનું જ અનુકરણ કરતા રહીએ.

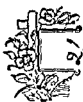
અચલ ધૈર્ય, અચલ નિષ્ઠા અને અચલ શ્રદ્ધા જ:આ ત્રણમાં તમારી પોતાની કઇ વસ્તુ થઇ રહી છે ?

વાર્ષિક મૂલ્ય:
રૂ. ૨—૦—૦.

प्रभानुक्रमणिका.

संसारस्वरूप.

જેમ વાયુમાં સ્પંદ થાય છે, જેમ અગ્નિથી વિસ્ફુલિંગ પ્રકટે છે, જેમ જલમાં તરંગાદિ ઉપજે છે, અને જેમ આ મનમાં સંકલ્પો ઉઠે છે, તેમ મૂલ પ્રકૃતિમાં વ્યાપી રહેલ ચેતન સત્તાબળથી વેગવડે પ્રકૃતિસ્વભાવ જાગ્રત્ થવાથી તે પ્રકૃતિસ્થાનમાં આ વિચિત્ર પ્રતીત થતું જગત્ ઉપજી આવે છે અને તે પ્રકૃતિમાં સ્ફુટ થએલો મૂળ એક વેગે પોતાના પરંપરાએ થતા વેગોને જ્યારે શમાવતો નિઃસત્ત્વ થઇ શમે છે ત્યારે આ પ્રતીત થતું જગત્ કારણાકાર થતું મૂલ પ્રકૃતિમાં શમી રહે છે. આ પ્રકારે ઉપજતું જગત્ જ્યાં સુધી જીવત્વનું નિર્વાહક 'આ હું છું,' 'આ અન્ય છે,' એવું પૃથ અભિમાન બલપૂર્વક વિદ્યમાન હોય છે, ત્યાં સુધી વ્યષ્ટિભેદવાળું હોય છે, અને એ વ્યષ્ટિભેદ છે ત્યાં સુધી ભય અને દુઃખવાળું છે; જેથી ભેદભાવની નિવૃત્તિપૂર્વક અભિમાનનો અભાવ તે જગદભાવ છે, અને ભેદભાવપૂર્વક જે અહંસ્ફુર્તિ છે તે જગત્ છે. આ પ્રકારનું તો આ સંસારનું સ્વરૂપ છે. એ સંસારનો નિર્વાહક હેતુ પ્રવૃત્તિ છે. અહંપૂર્વક જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ હોય છે, ત્યાં સુધી આ જગત્ ટકી રહે છે. જે સદા પ્રવાહની પેઠે વહ્યા કરે છે, તથા જે કદાચિત્ પણ નિર્વિકારપણે સ્થિર હોય નહિ તે સંસાર છે. આવા પ્રવાહરૂપ અને વિકારી સંસારને અનુભવતો જે પ્રવૃત્તિયુક્ત છે તે સંસારી છે. જ્યાં સુધી સંસારીપણામાં સ્થિત છે ત્યાં સુધી તે દુઃખી છે. સંસારીપણાના અભાવે દુઃખાભાવ હોય છે. પ્રવૃત્તિના અભાવે સંસારીપણાનો અભાવ અને સંસારીપણાના અભાવે મુક્તત્વ છે.

—श्रीमन्नृसिंहाचार्यजी.

महात्मा अमितवर्चा

अथवा

अद्भुत यन्त्र.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૧૦૫ થી.)

પ્રકટવિદ્ય કહે છેઃ ચમત્કાર દર્શાવી કુતૂહલીઓના કુતૂહલને તૃપ્ત કરવાનો શ્રમ ઐશ્વર્યસંપન્ન વ્યક્તિને આપવારૂપ અવિનય આ વિદ્યાર્થીમંડલમાંથી કોઈ પણ કરે એમ હું ધારતો નથી. પરંતુ આપ સર્વ સ્વીકારશો કે સમય સમયમાં ફેર હોય છે. સત્યયુગજેવા પવિત્ર સમયમાં શ્રદ્ધા અને વિદ્યા અવર્ણનીય પ્રેમગ્રંથિથી જોડાયલાં રહે છે. તે સમયે ચમત્કાર સબંધી ઇચ્છા જ કાં તો અંતરમાં સ્ફુરતી નથી, અથવા તો તે સ્ફુરતાં શ્રદ્ધાના વિદ્યાસમીપ વાસથી ઇચ્છાની તૃપ્તિ થાય છે. પરંતુ આ સમય ભિન્ન છે. સાંપ્રત કલિકાલીન મનુષ્યોમાં છાછર આંતરમાં ચમત્કારસબંધી ઇચ્છા સામ્રાજ્ય ભોગવે છે, અને તે ચમત્કાર પણ કોઇ તેમને ઘેર સામા જઇ કરે અથવા ખેલની પેઠે તેનું સામાજિક પ્રદર્શન થાય એ જ તેમને ઇષ્ટ છે. અપ્રકટ ચમત્કારને પ્રકટ કરી જોવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં હોતું નથી. તેથી આપણા સદ્ગુરુશ્રીનું ઐશ્વર્ય અપરિમિત છતાં તેવા અવિશ્વાસપ્રધાન લોકો તેથી અભિભવ પામે એ ઓછો સંભવ છે.

પ્રશ્નપટુ કહે છેઃ ચમત્કાર દર્શાવવાથી એકંદર હાનિ તો નહિ થતી હોય? બંધુ કૌતુકી, શું તમને લાગે છે કે જેમાં લાભ ન્યૂન અથવા નહિવત્ હોય અને ખોટ વિ-શેષ હોય એવા વ્યાપારમાં પ્રાજ્ઞ બુદ્ધિ અથવા સર્વજ્ઞબુદ્ધિ પ્રવર્તે?

કૌતુકી કહે છેઃ ત્યારે શું જગત્માં નિર્દોષ ચમત્કાર પ્રકટપણે બનવો અશક્ય છે? વિશ્વમાં શું સર્વ જ શંકાથી ગ્રસ્ત છે? ગુપ્તવિદ્યાનું પ્રકટીકરણ શું સર્વદા હાનિને જ ઉપજાવનાર છે? સૃષ્ટિના ઇતિહાસમાં શું આજપર્યંત કોઇએ ચમત્કારરૂપે કશું જ કર્યું નથી? વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર આદિ શું પોતાના ઐશ્વર્યને સર્વદા, પેટીમાં હીરાના કંઠાની પેઠે સાચવી રાખતા હતા? બંધુ સહસ્રાંશુ! તમે આ પ્રસંગ ઉપજાવી તમારાં વિચાર-રૂપ કિરણોને આમ છેક શામાટે સંકોચી દો છો? મૌનભંગ કરવો શું તમે કદિ ધાર્યો નથી?

સહસ્રાંશુ કહે છેઃ અનેક તેજઃપુંજો પ્રકટ થયા છે એટલે મારૂં તેજ સ્વાભાવિક રીતે અભિભવ પામે છે. વાત વધી પડી છે, અને આપણી અલ્પજ્ઞ મતિ એમાં નિર્ભ્રાંત વ્યાપાર કરતી નથી તો લાવોને આપણા વાત્સલ્યમય સર્વજ્ઞ ગુરુશ્રીને એ સબંધી પ્રા-ર્થના કરીએ.

આ સ્થળે સર્વ વિદ્યાર્થીઓના અંતરમાં કોઇ અલૌકિક વેગજન્ય પ્રેરણા થવાથી

સમગ્ર મંડલ બોલી ઉઠેછે: હા આવો, આપણા સદ્ગુરુશ્રી ક્યાં ગયા છે ? પોતે અહિંજ બિરાજે છે.

આ વાક્ય બોલી રહ્યા પછી સર્વ મંડળ શ્રીગુરુસંમુખ બેસવાને પુનઃ ઉદ્યુક્ત થયું. પરંતુ બેઠા પછી સંમુખ જુએ છે તો શ્રીગુરુનું આસન સર્વને શૂન્ય માલમ પડે છે. મહાશ્ચર્ય ! પરમ ચમત્કાર ! સર્વની દૃષ્ટિ, અંતર્હિત થયલા શ્રીકૃષ્ણની ખોજમાં ગોપીઓની પેઠે, તિરોહિત થયલા શ્રીઅમિતવર્યાના અન્વેષણમાં આમતેમ ફરે છે. આખરે તેઓ દ્વારઆગળ જળના રેલાની પેઠે વેગથી વહી જનાર શ્રીગુરુના પવિત્ર ઉપવસ્ત્રનો છેડો, તેમના પાવન ચરણની પાની, અને તેમની વંદનીય પાદુકાનો પૃષ્ઠ ભાગ એટલું જોઇ શકે છે. આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર સર્વના મુખમાંથી નિકળે છે. ઐશ્વર્યની અભિવ્યક્તિ જોવાને ઇચ્છનારા પણ કહે છે, આજનો પ્રસંગ સર્વોપરિ થયો છે શ્રીગુરુ આસનઉપર વિરાજ્યા ત્યારથી જ એઓશ્રીએ ઐશ્વર્યરૂપ પોતાની યોગમાયા આપણા ઉપર પાથરી, અને તેઓશ્રી સમક્ષ છતાં જાણે તેઓ ન હોય એમ આપણે અજ્ઞાનવશ થઈ તેમના વિષે તથા તેમના ઐશ્વર્યવિષે વિવાદ કર્યો, અને કેટલાક તો શિષ્યવૃત્તિને ન છાજે એવાં વચનો નિઃશંકપણે ઉચ્ચરી ગયા. વાત્સલ્યમય ગુરુશ્રીને પ્રાર્થના કરવા સંબંધી બંધુ સહસ્રાંશુએ પુનઃ ભાષણ કર્યું ત્યારે જ આપણને સર્વને જાગ્રતિ આવી કે ગુરુશ્રી તો અહિં જ વિરાજમાન છે ને ! પરંતુ સંમુખ થઇ આપણે જોઇએ છીએ તો આસન આપણને શૂન્ય માલમ પડે છે. શાલાની સર્વ દિશાએ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કરતાં આખરે આપણને શ્રીગુરુદેવના ઉપવસ્ત્રનો, ચરણકમલનો અને પાદુકાનો પ્રાંત ભાગ જણાયો, પરંતુ આપણામાંથી કોઇએ એઓશ્રીને દ્વારપર્યંત ગમન કરતા જોયા નહિ. અહો કેવું આશ્ચર્ય ! ચમત્કારનું પ્રત્યક્ષ પ્રદર્શન ! પૂજ્ય બંધુ સ્વયંજ્યોતિ ! આપે પણ અમને સાવધાન કર્યા નહિ.

સ્વયંજ્યોતિ કહે છે. જે સત્તાનો તમને વ્યામોહમાં નાંખવાનો સંકેત હતો તે સત્તાના પ્રતિપક્ષી થવાનું મારામાં સામર્થ્ય ન હોવાથી મને ક્ષમા કરશો. બાકી તમને સાવધાન કરવા હું ચુકત નહિ.

ઋજુહૃદય કહે છે: અહો, હવે મને સ્મરણ થાય છે. પૂજ્યબંધુ સ્વયંજ્યોતિ ગુરુશ્રીનો સર્વ સંકેત જાતે જાણે છે. આપણા વાદવિવાદમાં બે ત્રણ પ્રસંગે શ્રીગુરુનાં નેત્રોથી એમના નેત્રોને અર્થમય સંદેશો મળેલો મેં જોયો હતો, અને એમણે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા હોય એમ પણ મારી સ્મૃતિ કહે છે. શ્રીગુરુના આસનઉપરથી ઉઠવાના સમયે એમણે વંદન કર્યું હશે. આ પ્રસંગો, જે કોઇ અકલનીય સત્તાથી અંતરમાં લુપ્ત થયા હતા, તે હવે ઉપસ્થિત થયલા મને જણાય છે.

તિગ્મશશ્રુ કહે છે: અને તેથી આશ્ચર્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે, અને ચમત્કાર વિશેષ નમસ્કારને પાત્ર બને છે.

આ સ્થલે સંવાદ અટક્યો. સંમેલનના આવા પરિણામથી ઘણાને ભારે ગ્લાનિ થઇ. આખરે મંડળ એવા નિર્ણયઉપર આવ્યું કે સ્વયંજ્યોતિએ સાયંકાળે શ્રીગુરુચરણસમીપ જઈ સર્વ પ્રસંગ નિવેદન કરી અયોગ્ય વર્તનનિમિત્ત શિષ્યમંડળતરફથી ક્ષમાની યાચના કરવી.

આ પ્રસંગ બન્યા પછી કેટલાક સમયપર્યંત શિષ્યોમાં માંહોમાંહે તેની કોઇ પ્રકાર-

ની ચર્ચા થઇ નહિ, તેમ જ શ્રીઅમિતવર્ચા તથા તેમના શિષ્યોવચ્ચે એ પરત્વે મૌન રહે એ તો સ્વાભાવિક જ હતું. સાતમે દિવસે સંયમશાલામાં જ્યારે સર્વ શિષ્યોની વૃત્તિ પોતપોતાના અધિકારપ્રમાણે ન્યૂનાધિક પરમ તત્ત્વસંસ્પર્શ કરી નિયમિત કાલે ઉત્થિત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે સર્વને તે પ્રદેશમાં એક વિચિત્ર યંત્ર સ્થપાયાનું ભાન થયુ. સ્વયંજ્યોતિનો દક્ષિણ હસ્ત તે યંત્રને સ્પર્શ કરી રહ્યો હતો. એ યંત્ર શું છે તે કોઈ કળી શકે એમ નહતું, તેથી સર્વની વૃત્તિ સ્વભાવિકરીતે સ્વયંજ્યોતિતરફથી તત્સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ મેળવવાની હતી. તે વૃત્તિને તૃપ્ત કરતાં તે અગ્રિમ શિષ્યે કહ્યું: પરમપ્રિય બંધુઓ ! આજથી સાત દિવસઉપર બનેલા પ્રસંગસંબંધી વિશેષ ચર્ચા થયલી કોઈ સ્થલે જણાયામાં આવી નથી. તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે સર્વના અંતરમાં એ પ્રસંગ દટાઇ ગયો છે. કરુણાવરુણાલય સદ્‌ગુરુશ્રી નિરંતર શિષ્યહિતપરાયણ છે એ કોઇને અજાણ્યું નથી. શ્રીગુરુદેવના પ્રૌઢ પ્રતાપથી જ્યારે આપણને તેમનાં સાન્નિધ્યમાં શબ્દમાત્ર ઉચ્ચારતાં કવચિત્ સાત્ત્વિક ભય થાય છે ત્યારે અનેક પ્રસગે તેઓશ્રી અંતઃકરણની અસાધારણ સુકુમારતાથી આપણી બાલસદશ અનેક ચેષ્ટાઓનું અભિનંદન કરી આપણાં અંતઃકરણને હર્ષમાન કરે છે, એ પણ સત્ય છે. એ સુકુમારતાનો અનુપમ દૃષ્ટાંત આજે આપને જણાવવાનુ સુભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે. આપ સર્વ જાણોછો કે ચમત્કારની ચર્ચાના દિવસે શ્રીગુરુદેવે પોતાનું ઐશ્વર્ય વિસ્તારી પોતાના આસનઉપરથી એ ચર્ચા સાંભળી હતી, અને આપણા મડલના મોટા ભાગના અજ્ઞાનમાં તેઓશ્રીનું તિરોધાન થયું હતું તે દિવસે સાયંકાળે એકાંતમાં શ્રીઇષ્ટચરણકમળમાં મે મારું મસ્તક અર્પ્યું. પછી તેઓશ્રીતરફથી જે અનુગ્રહવકય ઉચ્ચરવામાં આવ્યા તેનુ સ્વરૂપ આપનાં સબોધનરૂપે મારા શબ્દોમાં હું નીચે પ્રમાણે જણાવું છુ:

પરમપવિત્ર મહાભાગ બંધુઓ ! સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત ન થયલા પુરુષોમાં વિરલ જ એવા પુરુષો હોય છે કે જેમનું અંતઃકરણ ચમત્કારસંબંધી કદાચિત્ પણ ચિંતન કરતું ન હોય. સાધનને સાધનવાળા ઘણા પુરુષો વાર્તાદિ પ્રસગે ચમત્કારપ્રતિ તીવ્ર અરુચિ દર્શાવે છે, પરતુ તેઓ પણ પોતાની સત્ક્રિયાના અનુષ્ઠાનમાં સંતત પ્રીતિ બની રહે એ અર્થે કોઇ પણ ઉત્તેજક આંતર પ્રતીતિમાટે ઉત્સુક હોય છે. આ પ્રમાણે ચમત્કાર અર્થાત્ અસાધારણ વ્યતિકરને પ્રત્યક્ષ કરવાની ઇચ્છા કેવલ હસી કાઢવા જેવી નથી. ચમત્કાર બે પ્રકારના હોય છેઃ આંતર અને બાહ્ય, અથવા સ્વસંવેદ્ય અને પરસંવેદ્ય. આપની સર્વની યોગમાર્ગમાં ન્યૂનાધિક પ્રવૃત્તિ થઇ ચુકેલી છે તેથી આપની ઇચ્છાનો તેજ સ્વસંવેદ્ય ચમત્કારના સાક્ષાત્કારસબધી હોવી ઘટે છે કે જેનું સ્વરૂપ શ્રુતિભગવતી પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં શ્વેતાશ્વતર શ્રુતિ સ્પષ્ટ કહે છે કે—

> पृथ्व्याप्य तेजोनिलखे समुत्थिते
> पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
> न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः
> प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥

અર્થાત્ ધારણા ધ્યાનાદિ પ્રયોગોવડે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ એ પંચતત્ત્વોનો જય સિદ્ધ થતાં યોગાગ્નિમય શરીરને પ્રાપ્ત થએલા પુરુષને રોગ થતો નથી, જરા

આવતી નથી, અને મૃત્યુનું ભય હોતું નથી. બીજો ચમત્કાર બૃહજ્જાબાલ ઉપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યો છેઃ—

अग्नीषोमपुटं कृत्वा न स भूयोऽभिजायते

અર્થાત્ અગ્નિ અને ચંદ્ર એ બેનો પુટ જેને સિદ્ધ થયો છે તે પુરુષ પુનઃ જન્મને પામતો નથી. આ શ્રુતિમાં જે પદાર્થને અગ્નિતત્ત્વરૂપે, અને જે પદાર્થને ચંદ્રતત્ત્વરૂપે વર્ણવ્યો છે તેના યથાવિધિ સંમિશ્રણ અને સેવનથી અજરામરત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સર્વોપરિ ચમત્કારો આપે સિદ્ધ કરવાના છે, અને તેની પ્રચંડતા જોઇ આપે નિરાશ થવાનું લેશ પણ પ્રયોજન નથી. કારણ કે પંચતત્ત્વજય અને અગ્નિચંદ્રતત્ત્વસ્ફુરણ એ બેના ક્રમમાં જ આપ છો, અને એ મુખ્ય ચમત્કારોના અંગરૂપ ઉપચમત્કાર આપના સર્વમાં ઓછો વધતો સિદ્ધ થયો છે.

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं
वर्णप्रसादः स्वरसौष्ठवं च ।
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं
योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥

અર્થાત્ શરીરની લઘુતા, આરોગ્ય, ચાંચલ્યનો અભાવ, નિર્મલ કાંત, મધુર સ્વર, સુગન્ધ અને મલમૂત્રની ન્યૂનતા—એ યોગસાધકનાં લક્ષણોથી આપ સર્વ દેદીપ્યમાન છો.

(અપૂર્ણ.)

ધર્મનું સ્વરૂપ.

હવે ધર્મનું સ્વરૂપ, સુગમ આ જાણી લેવું,
સુજ્ઞ જનોએ સદા, સુખ ગ્રહી જો છે વહેવું,
એક પ્રવૃત્તિધર્મ, જેથી વ્યવહાર સધાતો,
અન્ય નિવૃત્તિધર્મ, ગ્રહી જીવ સુખમાં ધાતો,
આ મુખ્ય ભેદ બે ધર્મના, જાણી વિધિવત્ જન ધસે,
ક્રમથી સાધે ઉભયને, તો દુઃખ દહી સુખમાં વસે.

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

भयनो जय.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૮૧ થી.)

મનુષ્ય જ્યારે એ નિર્વિવાદપણે જાણે છે કે ભવિષ્ય એ બીજું કાંઈ જ નથી, પણ વર્તમાન સમયની છાયા એ જ ભવિષ્ય છે—વર્તમાન સમયમાં કરેલા કાર્યને ભોગવવાનો સમય એ જ ભવિષ્ય છે—તો પછી ભવિષ્યસંબંધનો તેનો ભય ટળી જાય છે. મનુષ્ય વર્તમાન સમયમાં જીવનના હેતુનો યથાર્થ વિચાર કરી જીવનનો યોગ્ય રૂપમાં ઉપયોગ કરે છે. અને તે જે કંઇ કરે છે તેમાં જીવનના ઉદ્દેશનો વિચાર કરી તેના નિયમોને જ કામે લગાડે છે તો પછી તેને ભવિષ્યમાટે ભય ધરવાનું કશું જ કારણ રહેતું નથી.

આમ હોવાથી વિશેષમાં આપણે એ સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે જે મનુષ્ય અવિરોધીપણે અથવા તેને લાભ જ પ્રકટે એવું અનુકૂળપણે (Constructively) નિત્યનું જીવન ગાળ્યા કરતો હોય છે તે મનુષ્ય તેનું ભવિષ્ય અધિક વિશાલતાવાળું, અધિક ઉત્તમતાવાળું અને વર્તમાન સમયકરતાં વધારે પૂર્ણતાવાળું રચે છે, એ નિઃસંશય છે.

તે મનુષ્યની સંપૂર્ણ ખાતરી હોય છે કે તેના વર્તમાન પ્રયત્નનો ઉત્તમ જ પરિણામ આવવાનો, અને તે વળી તેથી પણ ઉત્તમ પરિણામને જ કાળે કરી પ્રકટાવવાનો. કેમકે તે જાણતો હોય છે કે હું એવા પ્રકારની ક્રિયા કરૂં છું કે જે અંતે ઉત્તમ અને મહાન્ વસ્તુને જ ફળરૂપે પ્રકટાવનારી છે. શું આંબાનો વાવનાર નથી જાણતો કે હું આંબો વાવુંછું અને તેથી કેરીઓ મેળવીશ અને બાવળ વાવનાર શું નથી જાણતો કે હું બાવળીયા જ ઉગેલા જોઇશ ?

આવા મનુષ્યને ભય એ અશક્ય વસ્તુ છે. તેના મનમાં ડગડગપણું કે અનિશ્ચિતતા ન હોવાથી તેના મનમાં ભયની પ્રતીતિ થતી નથી. તેને દારિદ્ર્યનો ભય પણ રહેતો નથી, કેમકે તે નિત્ય સાવધાન થતો જાય છે, નિત્ય સુધરતો જાય છે, અને કોઇનું પણ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે કરીને તેને વધારે અને વધારે ઉપયોગી થતો જાય છે, તેથી તેનું દારિદ્ર્ય નષ્ટ થવાનાં કારણો જ રચાતાં જાય છે. એ તો નિર્વિવાદ સિદ્ધાંત છે કે મનુષ્ય જેમ જેમ ઉત્તમ કાર્ય કરતો જાય છે, તેમ તેમ તેનું ફળ પણ ઉત્તમ પ્રકારનું-જ તેને પરિણામે અનુભવવામાં આવે છે.

ક્વચિત્ આ સિદ્ધાંતના અપવાદો દૃષ્ટિએ પડે, પરંતુ તે અપવાદો દેખવામાત્રના હોય છે, અને તે પણ જ્યારે તે કાર્ય કરવામાં આવ્યું હોય છે ત્યારે કોઇ પણ પ્રકારના નિયમનો ભંગ થવાના પરિણામરૂપે જ હોય છે.

એવા ઘણા મનુષ્યો હોય છે કે જેઓ પોતાના જીવનમાં અમુક પ્રકારના સિદ્ધાંતોનું યથાર્થરીતે પરિપાલન કરતા હોય છે. જ્યારે બીજા કેટલાક સિદ્ધાંતોમાં તેઓ કેવળ ઉંધું જ જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે અને તેથી ઉંધી જ ક્રિયાઓ કરતા હોય છે. આથી તેના પરિણામમાં અનિશ્ચિતતા હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી ભયની ઉત્પત્તિ હોય એ પણ તેટલું જ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તે જ મનુષ્ય જ્યારે સર્વ સિદ્ધાંતોને યથાર્થ રૂપમાં કામે લગાડે છે ત્યારે તેને અનિશ્ચિતતા અથવા ભયનું કશુ જ કારણ રહેતું નથી, કેમકે તે તેના ધારેલા પરિણામને જ ભવિષ્યમાં પ્રકટ થતો જુએ છે.

જે મનુષ્યમાં કંઇ પણ કાર્ય કરવાની શક્તિ રહેલી છે, અને એ શક્તિની પૂર્ણરૂપમાં બહાર—સ્થૂલમાં—પ્રતીતિ કરાવી શકાય એવા પ્રકારે તેનો ઉપયોગ કરીને જે પ્રદેશમાં તેની અગત્ય છે ત્યાં તે પૂરી પાડે છે—ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરે છે—તો તેવા મનુષ્યમાટે જગતની નિરંતરની માગણી હોવાથી જગત્ તેનો જોઇએ તેવો બદલો વાળી આપે છે, અને તેને બદલારૂપે મળતું ફળ નિત્ય વૃદ્ધિ પામતું રહે છે.

અનેક મહાન્ કાર્ય કરનારા મનુષ્યોની જો તેમના સમયમાં યોગ્ય કદર કરવામાં નથી આવતી તો તેનું કારણ એઓ પોતે જ છે. કેમકે તેમનામાં રહેલી અલૌકિક શક્તિઓનો તે સમયે જેની જરૂર હતી તેમાં તેમણે ઉપયોગ કર્યો નહતો. તેમણે ભવિષ્યને માટે કાર્યો કર્યાં હતાં અને તેનું ફળ તેમને ભવિષ્યકાળે આપ્યું જ હોય છે. જેટલા પ્રમાણમાં તેમણે વર્તમાન કાળની જરૂરીઆતો પૂરી પાડી હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેમને વર્તમાન કાળમાં તેનો લાભ મળ્યો હોય છે. જેમણે કેવળ વર્તમાન કાળનો જ વિચાર કરીને તે જ કાળની જરૂરીઆતો પૂરી પાડી છે તેમને વર્તમાન કાળમાં જ તેનું ફળ મળ્યું છે, અને પછી આગળના સમયમાં મળતું અટકી ગયું છે. જેમણે વર્તમાન અને ભવિષ્ય બંને કાળનો વિચાર કરી બંને કાળની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમને બંને કાળે વધાવી લીધા છે.

તેમ છતાં કોઇ પણ મનુષ્ય તેની કાર્ય કરવાની કોઇ પણ શક્તિને તેના પોતાના સમયની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાના વ્યાપારમાં વાપરી શકે એમ છે. અને તેથી તે કેવળ પોતાના સમયમાં જ પ્રશંસાને પામે છે અને તેજ સમયના લોકો તેની કદર કરે છે એટલું જ નહિં, પરંતુ તે પોતાની પ્રાપ્ત શક્તિને અત્યંત વિજય અપાવે એવા રૂપમાં કામે લગાડી શકે છે, અને તેથી ધારેલું ફળ તે અવશ્ય પ્રકટાવે છે.

જે મનુષ્યો આજે તેમનાથી બનતાં સર્વોત્તમ કાર્યો કરતા હોય છે તેમને આ નિયમનું જ્ઞાન થતાં કરીને કોઇપણ પ્રસંગ ભયના કારણરૂપ થઈ પડતો નથી. કેમકે જ્યાં સુધી તેઓ પોતાનાથી બનતી સર્વોત્તમ કૃતિ કર્યા કરવાનું જારી રાખે છે ત્યાં સુધી તેઓ ઉત્તરોત્તર ચઢતી ચઢતી કળાને પ્રાપ્ત થતા રહેતા હોય છે, અને તેમનો એ ઉન્નતિક્રમ ક્રમશઃ સ્થાયીપણે વૃદ્ધિ પામ્યા કરતો હોય છે. આવા મનુષ્યોનું ભાવિ નિત્ય ઝળહળતું હોય છે. તેઓ ઉત્તમ કારણોને સ્રજતા હોવાથી તેઓ ભવિષ્યમાં ઉત્તમોત્તમ ફળને જ વેડવા સમર્થ થઇ રહે છે. અને તેથી જ ઉપર કહ્યું તેમ જેઓ આ નિયમને પોતાના જીવનક્રમમાં કામે લગાડે છે તેઓને ભયનો ભય રહેતો નથી.

આ કથનનો તો સર્વ કોઇ સ્વીકાર કરશે, પણ મનુષ્યના મોટાભાગને તેમનામાં કેવળ સારાં અને સારાં કારણોને જ કેવી રીતે રચવાં, અને તેઓ જેનાથી પરિણામે લાભ જ ઉપજે એવા પ્રકારનું જીવન ગાળે છે એ શી રીતે જાણવું એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. એવા અનેક મનુષ્યો હોય છે કે જેઓ પોતાને સારા ધાર્યા કરે છે, અને સર્વોત્તમને સ્રજવાનો જ પ્રયત્ન કર્યા કરતા હોય છે અને તેમ છતાં તેઓ નિરંતર કષ્ટમાં અને દુર્દૈવના પંઝામાં સપડાયેલા જોયા કરવામાં આવે છે.

પરંતુ આનું કારણ બીજું કાંઇ નથી પણ તેમના જીવનમાં આવી મળતા પ્રસંગો અને તેમને પોતાને જ લગતા પ્રશ્નોનું શી રીતે સમાધાન કરવું અને કેવી રીતે વર્તવું, તથા તેવા પ્રસંગે કયા સવિશેષ યોગ્ય નિયમોનું પાલન કરવું તેનું તેમને જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હોતું નથી. (અપૂર્ણ.)

वेदान्तनिबन्धमाला.

(२)

સાધનપ્રણાલિકા.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૮૧૬ થી)

આ પ્રમાણે અનંત વિભાગ અથવા કોટિમાં વહેંચાયેલા ધર્મના અર્થ અને કામ ડાબા જમણા હાથ છે. એ ત્રણ પરસ્પરના ઉપકાર છે. પરંતુ ધર્મ અંગી છે અને અર્થકામ અંગરૂપ છે, એ વિસરવું જોઈએ નહિ. જેમ તામસ તપ કરનાર બાવાઓ એક હાથ ઉંચો અખંડ રાખી તેને નિરુપયોગી બનાવે છે, તેમ અર્થ અથવા કામને શુષ્ક બનાવવાનો નથી; વળી જેમ માત્ર સ્નાયુબલને જ વધારનાર મલ્લ પોતાના બાહુને અત્યંત બલવાન્ કર્યા છતાં મગજને કંઇ પણ વ્યાયામ આપતા નથી, તેમ કેવળ અર્થ અથવા કામને સિદ્ધ કરવાથી તજ્જન્ય મદ અથવા ઉન્માદને પણ સ્વીકારવાનો નથી. ધર્મવૃત્તિને પરિપોષણ કરનારી બાહ્ય સામગ્રી અથવા અર્થ અને નિર્દોષ વાસનાની તૃપ્તિ અથવા કામ સેવ્યકોટિમાં છે. તે વિનાની સઘળી બાહ્ય સામગ્રી અને વાસનાતૃપ્તિ અસેવ્ય અથવા હેય છે. શ્રેયસ્‌ની આકાંક્ષા રાખનારને ધર્મવૃત્તિનું પરિપોષણ નહિ કરનારી અર્થસિદ્ધિ અથવા કામસિદ્ધિ હેય જ છે; પ્રેયસ્‌ની જ અભિલાષા રાખનારને તે ભલે ઉપાદેય હોય. લંકાપ્રતિ ગમન કરનારને માર્ગમાં આવનાર પંપાઆદિ તીર્થોનાં દર્શનનું અનુષંગી ફલ મળે છે, અને તે ભોગવવા પ્રતિબંધ નથી. પણ તેને ઉત્તરનાં તીર્થોનાં દર્શનનું ફલ ન મળે તેથી અસંતોષ પામવાનું નથી, કેમ કે તેનું લક્ષ્ય લંકા અથવા સેતુબંધ છે, કંઇ બદરિકાશ્રમ નથી. માત્ર લક્ષ્યવિના ચારે ખુણે રવડવું હોય તો ભિન્ન સ્થળોને જોવામાં આનંદ મળે, પણ પ્રવાસના અવધિએ " Happy home " અથવા પ્રાપ્તવ્યપ્રાપ્તિજન્ય આનંદની આશા રાખવી નહિ.

ધર્મપ્રવૃત્તિનાં અર્થકામ અનુષંગી ફલો છે, અને ઉત્તરોત્તર ચઢીઆતા ધર્મની સિદ્ધિમાં એ ઉભયનો ભોગ આપવો પડે છે, અર્થકામના ભોગવડે જ અથવા પરમ પુરુષની તૃપ્તિ કરવારૂપ યજ્ઞમાં આહુતી આપવાવડે જ ઉત્તમ ધર્મસિદ્ધિ થાય છે. ધર્મવડે અર્થપ્રાપ્તિ અને કામસિદ્ધિ કરવી અને ચઢીઆતા ધર્મની સિદ્ધિઅર્થે ઉભયનો ત્યાગ કરવો એ આર્ય નીતિ છે. કુલધર્મની સિદ્ધિમાં વ્યક્તિધર્મજન્ય અર્થકામનો ભોગ આપવો પડે છે; વર્ણ અને આશ્રમધર્મની સિદ્ધિમાં કુલધર્મજન્ય અનુકૂલતાનો ભોગ આપવો પડે છે; જાતિધર્મની સિદ્ધિમાં વર્ણાશ્રમધર્મજન્ય અનુકૂલ સામગ્રીનો ભોગ આપવો પડે છે; અને એમ ચઢતા ક્રમથી પરમપુરુષ અથવા પરમાત્માના સંતર્પણાર્થે સમગ્ર ધર્મજન્ય અનુકૂલ સામગ્રીનો ભોગ આપવો પડે છે.

આ અર્થકામના ત્યાગની વૃત્તિ ચઢીઆતા જીવનનું પગથીયું છે, અને આ વૃત્તિ કામત્યાગના સંબંધમાં દાન અથવા વિતરણમાં પરિણત થાય છે. પોતાના ધર્મ્ય નિર્મલ સ્વપ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરેલી ધનાદિ સામગ્રી અથવા અર્થસંપત્તિનો ઉત્તમ ધર્મની સિદ્ધિઅર્થે ઇતર પાત્રજનના કલ્યાણાર્થે વિતરણ કરવાથી તથા પ્રાપ્ત થયેલી બાહ્ય સામગ્રી પોતાના જ સુખાર્થે નથી પરંતુ ઇતરના સુખાર્થે છે અને તેથી પરહિતાર્થ તેનો વ્યય કરવાનો છે,

આ નિશ્ચય આરૂઢ થતાં અર્થજન્ય અને કામજન્ય મદમાત્સર્યાદિ દોષો શમે છે, અને અંતઃકરણ સરળ, શાંત, અને પ્રત્યક્પ્રવણ થાય છે. આ પ્રમાણે અર્થકામના ત્યાગવડે આપણા સત્વની મર્યાદા બહોળી થાય છે, અને પ્રત્યેક કર્મ પરમ પુરુષ અથવા પરમાત્મા જ્યાં આપણું સ્વત્વ શમે છે ત્યાં વિરમી નિષ્કામકર્મયોગના ફલરૂપે સાક્ષાત્ વિવેક વૈરાગ્યાદિ સંપત્તિને જન્મ આપે છે. ધર્મવડે અર્થકામસિદ્ધિ અને ઉત્તમ ધર્મસિદ્ધિઅર્થે તેનો ત્યાગ અને તે વડે વિસ્તાર પામતું આપણું સ્વત્વ અને પરિણામે સર્વાન્તર્યામી પ્રભુનું સંતર્પણ—એ પ્રકારની સાધનપ્રણાલિકા સિદ્ધ થવામાં એકલી વિરાગ અથવા ત્યાગવૃત્તિ જ કેળવાય છે તેમ નથી, પરંતુ અંતરાત્માપ્રતિનો પ્રેમ પણ ચઢતો જાય છે જે કર્મ આપણે પોતાના શરીરાદિના, ત્યાર પછી આપણા સ્ત્રીપુત્રાદિના, ત્યાર પછી આપણા વર્ણના એમ ઉત્તરોત્તર પરમાત્માના સંતર્પણાર્થ કરીએ છીએ, તે પ્રત્યેક કર્મ અથવા ધર્માચરણવડે આપણી પ્રેમમર્યાદાનો વધારો કરતા જઈએ છીએ. જો તે પ્રકારનો પ્રેમ વધતો ન હોય તો આપણે ચઢીઆતા ધર્મની સિદ્ધિમાં પ્રેરાઈએ જ નહિ. અર્થ અને કામના ત્યાગમાં પ્રત્યક્ષ રીતે આપણે કંઇક ખોઈએ છીએ, પણ તે ખોવાવડે આપણે જેના અર્થે તે ખોઈએ છીએ તેના પ્રેમને વધારે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, એ અનુભવ અને નિશ્ચયબલથી જ આપણે તે ખોવાનું ઇષ્ટ માનીએ છીએ.

આ ત્યાગવૃત્તિ અને તે સાથે વૃદ્ધિંગત થતી પ્રેમવૃત્તિ વિવેકથી પરિપોષણ પામે છે ત્યારે પરમાત્મવિષયક ભક્તિના રૂપમાં પલટાય છે; અને તે ભક્તિને તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનમાં ઘણી જ ઉપયોગી ગણી છે. કર્મયોગના ઉપર વર્ણવેલાં સાધનોની પ્રણાલિકા આ સ્થલે ભક્તિયોગનાં સાધનોની પ્રણાલિકાસાથે જોડાય છે. કર્મયોગ પ્રધાનપણે પ્રવૃત્તિદ્વારા ધર્મના અનુષંગી ફલરૂપે અર્થકામની સિદ્ધિ કરાવે છે; તેની નિષ્કામશાખા અંતઃકરણને નિર્દોષ તથા પ્રસન્ન બનાવી ત્યાગવૃત્તિને જન્મ આપે છે; અને વિવેક, વિરાગ અને શમાદિ સાધનના ઉદયપૂર્વક અંતરાત્માપ્રતિના અસાધારણ પ્રેમને ઉદય કરે છે; અને આ સ્થલથી પરમાત્મવિષયક પ્રેમનો સબંધ થતાં અંતઃકરણ ઘણા વેગથી પ્રત્યક્પ્રવણ બને છે. સ્વરૂપના અનુસંધાન કરવાનો આ પ્રેમનો આવેશ પ્રસંગે બાહ્ય પ્રતીકને શોધે છે, પ્રસંગે અંતરાત્મામાં ડુબે છે. બાહ્ય પ્રતીકને ઉદ્દેશી જ્યારે પ્રસગે આંતર પ્રતીકને શોધે છે અને પ્રેમપ્રવાહ પરમેશ્વરવિષયક કહે છે ત્યારે પ્રતિમાપૂજનાદિ વિવિધ સામગ્રીમાં તે પ્રેમનો ઓઘ વહે છે. જ્યારે આંતર પ્રતીકને ઉદ્દેશી પ્રેમપ્રવાહ વહે છે ત્યારે ધ્યાન ધારણા અને સમાધિરૂપ સંયમની ભવ્ય ભાવનામાં તે પ્રેમ આવી ઠરે છે. જ્યારે કેવલ અંતરાત્મા સંબંધમાં તે પ્રેમપ્રવાહ વહે છે ત્યારે જ્ઞાનયોગમાં તે પરિણામ પામે છે.

જેઓ ભક્તિને આંતરભાવનારૂપ જ માને છે તેઓ તેના આવેશના પરિણામને લક્ષમાં રાખ્યાવિના એકદેશી નિશ્ચય કરે છે. પ્રતિમાપૂજનાદિ એ આવેશનાં બાહ્ય ચિહ્નો છે, અને એ ચિહ્નોવડે આંતર આવેશનું અનુમાન થાય છે. એ ભક્તિનો આવેશ મનોમય જ હોવો જોઇએ એવો નિયમ સ્થાપી શકાય તેમ નથી. જેમને આંતર પ્રતીક સિદ્ધ રહી શકે તેમ નથી, તેમને અવશ્ય બાહ્ય પ્રતીકની જરૂર પડવાની અને તે પ્રતીકના અંગે પૂજનાદિ બાહ્ય સામગ્રીનો વૈભવ અવશ્ય પ્રકટે થવાનો જ. કેટલાંક અંતઃકરણને આ બાહ્ય સામગ્રીનો વૈભવ જ કંઈક સ્થિરતા આપી આંતર પ્રતીકને જાગ્રત્ કરાવે છે, અને આથી

જ દેવમંદિરોની સાંકેતિક રચના, પ્રતિમાઓની રહસ્યસૂચક સ્થાપના, નૈસર્ગિક અને કૃત્રિમ તીર્થોનાં સેવન ઇત્યાદિ સાધનો ભક્તિપરિપોષણમાં ઉપયોગી ગણ્યાં છે. પણ આ સર્વ ઉપાયો છે, અને ભક્તિરસ તેમનું ફલ છે તે ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે, નહિ તો સાધન-પ્રતિનો વ્યામોહ, અને સાધ્યનું વિસ્મરણ પ્રકટે છે, અને ભક્તિમાર્ગનાં "ઘેનાં" મનુષ્ય-ની ગણના થવાનો ભય રહે છે.

બાહ્ય પ્રતીકને લઇ જાગ્રત્ થનારી પ્રતિમાપૂજનાદિ ભક્તિના સ્વરૂપમાં, અને આંતર-પ્રતીકને લઇ જાગ્રત્ થનારી ધારણાધ્યાનાદિ ભક્તિના ઉપાસનામય સ્વરૂપમાં સંગીત ઉત્તમ સહકારિ સાધન છે, કેમકે ભક્તિનો પરિણામી રસનિષ્પત્તિરૂપ લય તે સાધનવડે સત્વર સિદ્ધ થાય છે.

પરમાત્માના વિશદ સ્વરૂપમાત્રને ઉદ્દેશી પ્રકટ થતો પ્રેમરસ ભક્તિયોગનું સૌથી ચઢીઆતું સ્વરૂપ છે, અને તે સ્વરૂપસાથે જ્ઞાનયોગ અથવા સાંખ્યયોગની સાધનપ્રણાલિ-કાનો સંબંધ થાય છે.

આપણા તત્ત્વજ્ઞો ગુણપ્રધાનભાવનો વિચાર કરી કહે છે કે કર્મયોગ પ્રવર્તક છે, ભક્તિયોગ પ્રવર્તકનિવર્તક છે, અને જ્ઞાનયોગ નિવર્તક છે. આ ત્રણ માર્ગ અને તેનાં સાધનો પરસ્પર ગ્રથિત છે, અને તેથી એક માર્ગનું પ્રધાનપણે સેવન કરનાર ઇતર માર્ગના નિયમો-થી મૂઢ હોવો ઘટતો નથી.

શ્રવણાદિ અંતરંગ સાધનવડે જ્ઞાનયોગનું વસ્તુનિર્ણયાત્મક ફલ પ્રાપ્ત થયા પછી આપાતતઃ જણાતા દૃષ્ટ દુઃખની નિવૃત્યર્થ ઉપરતિ અને વૈરાગ્યની દૃઢતાની અપેક્ષા રહે છે. બોધ વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ એ ત્રણનો સમન્વય જીવન્મુક્તિના અનુપમ આનંદને પ્રકટાવવા સમર્થ છે, અને એ સમન્વય સિદ્ધ કરવો એ મોટા પુણ્યનું ફલ મનાય છે.

આપણા પ્રસ્તુત ચિંતનનો સાર એ આવ્યો કે સમગ્ર વેદાર્થનો સાર ધર્મ અને બ્રહ્મમાં પરિસમાપ્ત થાય છે અને તે સાધ્ય સાતિશય અને નિરતિશય સુખનાં પ્રવર્તક છે. પ્રથમના સુખને પ્રેયસ્ કહે છે, બીજા સુખને શ્રેયસ્ કહે છે, ધર્મ્ય પ્રવૃત્તવડે સાતિશય સુખની સિદ્ધિ કરવામાં બાહ્ય સામગ્રીરૂપ અર્થ અને આંતર વાસનાની તૃપ્તિરૂપ કામ નામના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે. આ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ વ્યૂહની પરસ્પર અબાધિત સિદ્ધિ શ્રેયસની આકાંક્ષા રાખનારને સેવ્ય ગણી છે. એકલા અર્થની અથવા એકલા કામની સિદ્ધિ ઇષ્ટ માનવામાં આવી નથી. અને તેનાં કારણો આપણે વિચારી ગયા છીએ. ધર્મ-પ્રવૃત્તિની એક શાખા જેને નિષ્કામકર્મયોગ કહે છે તેવડે અર્થકામનો ભોગ આપી અંતઃ-કરણને પ્રસાદવાળું બનાવી ત્યાગવૃત્તિ અને પ્રેમવૃત્તિને કેળવવાની છે, અને ધર્મના અત્યંત વિશાલ પ્રદેશમાં રમણ કરવાનું છે. અત્ર પરમાત્માના સંતર્પણનો વિધિ પ્રાપ્ત થતાં ભક્તિના બાહ્ય અને આંતર સ્વરૂપોપ્રતિ લક્ષ કરી સ્વસ્વઅધિકારાનુસાર પ્રેમરસની અભિવ્યક્તિ થયે, અંતરાત્માસંબંધી પ્રેમનો આવેશ જાગ્રત્ થતાં, શ્રવણાદિ સાધનવડે તત્ત્વનિર્ણય અથવા બોધને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર અથવા તત્ત્વબોધને વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ નામનાં સાધનોવડે સુશોભિત બનાવી દૃષ્ટ દુઃખના પણ નિવારણપૂર્વક સ્વરૂપના નિરતિશય આનંદને અનુભવવાનો છે. આ પ્રકારની વેદાન્તની સનાતન સાધનપ્રણાલિકા છે.

मारा ओरडानी मुसाफरी.

[અનુવાદક—શ્રી ધીમંતરામ નવલરામ પંડિત.]

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૧૧૯ થી)

दिवस १४.

જોનટી.

હું આગળ નિવેદન કરી ગયો છું કે મારા બીછાનાની મીઠી હુંફથી સ્ફુરિત થતા વિચારોમાં નિમગ્ન થવાનો મને વિચિત્ર શોખ છે, અને મુખ્યત્વે કરીને આગળ વર્ણવી ગયલા બે રંગની બલિહારી તે આનંદની નિમગ્નતામાં વધારો કરે છે. આવી જાતના આનંદનો અનુભવ લેવા માટે મારા તરફથી એવો હુકમ ધડાયલો હતો કે મારા નોકરે મારા ઉઠવાના અર્ધા કલાકઆગળથી જ મારા ઓરડામાં દાખલ થવું. તેને હલકે પગલે ફરતો અને છાનીમાની રીતે પોતાની તૈયારી કરતો હું ઘણી વખત સાંભળું છું. આવી જાતનો ધીમો અવાજ હું અર્ધ જાગ્રત્ અર્ધ સ્વપ્નવત્ અવસ્થા ભોગવું છું એવું સુખપ્રદ ભાન કરાવવા બસ છે કે જે સુખનું જ્ઞાન બીજાને ભાગ્યે જ હશે. કોઈ વખત જ્યારે તમે અર્ધ જાગ્રત્ થયા હો અને ઉઠવાનું મન ન હોય ત્યારે સુતા સુતા ગણતરીના એવા અડસટ્ટા કરો છો કે ધમાલની શરુઆતનો કલાક વખત બતાવનાર :વાલુકાયંત્રમાં જ હજી વિલંબ કરે છે. ધીમે ધીમે મારો નોકર ખડખડાટ ભડભડાટ વધારતો જાય છે અને તેને તેમ કરતાં અટકાવવું ઘણું મુશ્કેલ પડે છે; વળી તે જાણે છે પણ ખરો કે હવે તો બારેક કલાક સમીપ જ છે: તે મારી ઘડીયાલતરફ જુવે છે અને ચેતવણીખાતર એક યાંત્રિક ઘંટડી વગાડે છે, પણ હું તેના પર લક્ષ આપતો નથી. આવી સુખની ઘડી લંબાવવા માટે તે બિચારાપર હું દરેક જાતની શક્ય યુક્તિઓ અજમાવું છું. હું આગળથી અનેક હુકમો આપી મુકું છું અને તે સમજે છે કે તેમ કરવા મારી ઇચ્છા નથી એવા દેખાવસાથે બીછાનામાં વધારે વાર પડી રહેવાની ખાતર કંઇક ચીડાઇને આપેલા આ હુકમો માત્ર બાનાં રૂપ છે; પણ જાણે તે આ સમજતો નથી તેવો દેખાવ તે ધારણ કરે છે અને ખરૂં પુછાવો તો હું મનથી તેનો ઘણો ઉપકાર માનું છું.

આખરે જ્યારે મારી પાસેથી સર્વ યુક્તિઓનાં સાધનો ખુટી પડે છે ત્યારે તે ઓરડાની અધવચ આવે છે અને જરા પણ હાલ્યા ચાલ્યા વગરનો થઇ અદબ કરી ઉભો રહે છે. મારે ખુલ્લે ખુલ્લું કબુલ કરવું જોઇએ કે મારા આલસ્યતરફ નાપસંદગી દર્શાવવાખાતર આથી વિશેષ ડહાપણ અને માનભરેલો વિવેક બીજો હોઇ શકે નહી. આવા મૂક આમંત્રણને હું હમેશાં માન આપું છું અને તેનો ભાવાર્થ સમજાયો છે એમ બતાવવા આળસ મરડી લાંબા હાથ કરી હું તરત પથારીમાંથી બેઠો થઇ જાઉં છું.

મારા નોકરની વર્ત્તણુકપર જો વાંચનાર વિચાર કરશે તો તરત તેને પોતાની મેળે ખાત્રી થશે કે આવા પ્રકારના કેટલાક નાજુક વિષયોમાં તીક્ષ્ણ કટાક્ષકથનના કરતાં

સાદાઇ તથા ભલાઇ વધારે સારી અસર ઉપજાવી શકે છે. હુ ખાત્રીથી કહું છું કે આ- ળસની અયોગ્યતાઉપર વિદ્વતાભરેલા વ્યાખ્યાનકરતાં મારા જોનેટીના મુગા કપ- ડાથી હું મારી પથારીમાંથી જલદી બેઠો થાઉં છું. મારો નોકર પૂર્ણ પ્રમાણિક છે અને વળી મારા જેવા મુસાફરને જોઇએ તેવો જ યોગ્ય છે. મારા આત્માના પર્યટનવિષે તે વાકેફગાર છે અને ઇતરના અસંબદ્ધપણાપર તેને હસવું આવતું નથી; પણ એથી ઉલટું કોઇ કોઇ વખત તે ઇતર એકલું હોય છે ત્યારે તેને દોરવવામાં સાધનભૂત થાય છે. એથી એમ કોઇ કહી શકત કે એવે સમયે એ ઇતર બે આત્માથી દોરાય છે. દષ્ટાંત તરીકે જ્યારે ઇતર કપડાં પહેરતું હોય ત્યારે તે નોકર અણસારો કરી મોજાં ઉંધાં પહેર- વાની તથા વેસ્ટકોટ પૂર્વેકોટ પહેરવાની ભુલની ચેતવણી આપે છે. ભુલથી રહી ગયલી ટોપી અથવા રૂમાલાવિષે યાદ દેવડાવવા મારો નોકર ઘણી વખત આ ઇતર જીવની પાછળ દોડતો આવે છે અને તેથી મારા આત્માને અમુક જાતનો ગુપ્ત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. મારે ખરેખર કહેવું જોઇએ કે જો આ નિમકહલાલ નોકરે એક દિવસ દાદરેથી ઉતરતાં ચેતવણી આપી ન હોતતો આ ઇતર મૂર્ખ તરવારવગર જાણે તે મોટા દંડને ધારણ કર- નાર પ્રતિહારી હોય તેમ બાદશાહી દિવાનખાનામાં હાજર થયો હોત.

દિવસ ૧૯.

મુરકેલી.

મેં કહ્યું કે જોનેટી, આમ આવ, આ છબી લટકાવ. છબીઉપરની ધૂળ કાઢવામાં તેણે પણ મદદ કરી હતી પણ છબી સંબંધી પ્રકરણમાં દર્શાવેલા વિચારોની ઊર્મિનો ખ્યાલ તેના ભેજામાં શૂન્યવત્ હતો. તેણે પોતાની સાદી અક્કલથી ભીની વાદળી વાપરી હતી અને જો કે આ એક દેખીતું નજીવું કામ હતું તોપણ મારા આત્માને હજારો ગાઉની મુસાફરી એક ક્ષણમાં કરાવવામાં કેટલું બલિષ્ઠ હતું તે વાચકવર્ગે પાછળ વાંચ્યું હશે. તે છબીને મૂળ સ્થાનકે ગોઠવવાને બદલે જોનેટીનો આત્મા તેને નિહાળવા લાગ્યો એક એક મુરકેલી—એક મુંજવણ—ઉઠી અને તેની મુખમુદ્રા જિજ્ઞાસુ થઇને જે મેં પ્રત્યક્ષ પારખી.

તેથી મેં પુછ્યું "કેમ અલ્યા, આ છબીની અંદર શું ખોડખાપણ જડે છે?"

જોનેટી બોલ્યો "ના રે સાહેબ, બિલકુલ નહી."

મેં કહ્યું "પણ આમ આવ, તારે કંઇ કહેવું હોય એવું દેખાય છે." તેણે છબીને કબાટની બાજુપર મુકી અને પાછે પગલે થોડું ચાલી પુછ્યું "સાહેબ, મહેરબાની કરી મને સમજાવશો કે આ ઓરડાના ગમે તે ખુણામાં કોઇ ઉભો રહે પણ આ છબી જાણે તેના સામું જ જોયા કરે છે, તેનું શું કારણ? સવારમાં જ્યારે હું આપની પથારી ઉઠાવું છું ત્યારે તેની આંખો મારા તરફ દેખાય છે અને હું બારીઆગળ જાઉંછું તોપણ તે મારા સામુ જ જોયા કરે છે. અને હું જ્યાં જાઉંછું ત્યાં મારી તરફ આંખ નાખે છે! ત્યારે મેં પુછ્યું 'જોનેટી, જો આ ઓરડામાં ઘણા માણસો હોય તો આ સુન્દર સ્ત્રીચિત્ર એકી વખતે દરેકને એકદમ કટાક્ષ ફેંકે,," નહિ વારુ?

જોનેટી બોલ્યો "બરાબર સાહેબ, એમ જ છે. જેમ તે મારા સામું સ્મિતસહ જુએ છે તેમ દરેકના સામું પણ જુએ."

જોનેટીએ પોતાનો પ્રત્યુત્તર ટુંકામાં જ પતાવ્યો અને હું મારી ઇઝીએચરપર લાંબો ટુંકો થયો અને માથું ઢળતું રાખી ઉંડા અગાધ વિચારસાગરમાં ગરકાવ થઇ ગયો. કેવું સુંદર આ કિરણ આવી રહ્યું છે? ચક્ષુના કિરણમાં ફસાઇ પડતા હે પતંગીયાઓ, જ્યારે તમે તમારી પ્રિયાથી દૂર રહી ઉત્કંઠાને વશ થાઓ છો, ત્યારે તમને ભાગ્યે જ ખબર હશે કે તમારે સ્થાને અન્ય વ્યક્તિ તેની સમીપ દાખલ થઈ છે. જ્યારે તમે પ્રતિમાતરફ આતુર આંખથી જુઓ છો અને વિચાર કરો છો કે આ પ્રતિમામાં તો તમે એકલા જ તેના પ્રેમના પાત્ર થઇ રહ્યા છો ત્યારે તે જ વખતે તે જ કૃતઘ્ની છબી, પોતાના બિંબની માફક જ સર્વના ઉપર પ્રેમ ભાવે દૃષ્ટિપાત કરતી દેખાઇ આવે છે. પ્રતિમા અને તેના બિંબવચ્ચે નૈતિક સાદૃશ્ય કેટલું છે તે જુઓ અને વિચારતાં સમજો કે કોઇપણ ફિલસુફ કે ચિતારાએ પૂર્વે આવું અનુભવ્યું નથી. હું એક પછી બીજી એમ શોધો કરતો જાઉં છું.

ઇશ્વરની નિકટતાઃ અને તેથી સેવવાયોગ્ય સ્થાનઃ

વિશ્વપતિશરણે રહી, ભજે નામ નિષ્કામ,
જગપતિ ભક્તિવશ રહે લહિ જન તજે ન હામ.
નિકટ હરિ છે સર્વદા, નિઃસંશય ધરિ ધીર!
રંગો નિત્યાનંદમાં, નૃસિંહસમ વહી વીર!

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

मानस रसायन

अथवा

यौवनने प्राप्त करवानो अने स्थिर राखवानो मानस उपाय.

(અનુસંધાન ૨૬ મા વર્ષના પૃષ્ઠ ૨૭ થી.)

તે જ પ્રમાણે જુવાની એ ખરો આનંદ ભોગવી લેવાનો સમય છે, અને તેથી તે સમયમાં જે આનંદ ભોગવી લીધો તે ખરો એ પ્રકારના સિદ્ધાંતથી યુવાવસ્થાને ન છાજે એટલો બધો આનંદ પણ અનેક યુવકો લેતા હોય છે. થોડી વયમાં જે પ્રકારનો આનંદ જેટલા પ્રમાણમાં લેવો જોઇએ તેટલા પ્રમાણથી અત્યંત વધારે આનંદ તેઓ લઇ લેવાની તાલાવેલી કરતા હોય છે, તેમની અવસ્થાના પ્રમાણમાં શું યોગ્ય અને શું અયોગ્ય તેનો તેમને વિચાર જ હોતો નથી. અને એ અવસ્થામાં કયો આનંદ લેવો જોઇએ અને તે કેટલા પ્રમાણમાં તેનો પણ તેમને વિચાર હોતો નથી. હદઉપરાંત ઔષધ જેમ હાનિ કરે છે, હદઉપરાંત આહાર જેમ હાનિ કરે છે, તેમ સમય, અવસ્થા વગેરેની પરિપાક દશા થયા વિના જે અનુચિત આનંદ લેવાનું આજના યુવકવર્ગના મગજમાં ઘુસી ગયું છે તેનો પરિણામ એ આવ્યો છે કે જે વસ્તુમાંથી તેઓ અધિક પ્રમાણમાં અને અધિક કાળ પહોંચે એવી રીતે આનંદ મેળવવા ઇચ્છે છે તેવો આનંદ તેમને મળતો નથી. તે વસ્તુઓ તેવો આનંદ તેમને આપી શકતી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ એથી ઉલટું તેમના મનને તે અધિક ક્ષોભવાળું કરી મૂકે છે, વધારે શ્રમિત કરે છે, વધારે નિઃસત્વ કરે છે, આનંદને ગ્રહણ કરવાના તથા ભોગવવાના સામર્થ્યનો નાશ કરે છે, અને ઉત્તરાવસ્થા અથવા વૃદ્ધાવસ્થાને જલદી ઉપજાવે છે.

યુવાવસ્થા વીતીને જ્યાં મધ્યમાયુનો આરંભ થાય છે એટલામાં જ શરીરમાં વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્નો દૃઢ થતાં જાય છે, અને પોતાના સામ્રાજ્યને ત્યાં સ્થાપી શરીરઉપર વૃદ્ધાવસ્થાનો વિજય વાવટો ફરકવા માડે છે.

બાલ્યાવસ્થામાંથી જ બાળકોને એ જ્ઞાન ઠસાવવામાં આવે છે કે તેઓ જ્યાંસુધી ધારે ત્યાંસુધી યુવાન્ રહી શકે એમ છે, અને એ યુવાવસ્થા તેઓ જ્યાં સુધી ગાળે તેટલો બધો સમય તેઓ વિવિધ પ્રકારના આનંદને ઉત્તમ પ્રકારે ભોગવી શકે એમ છે, તો તેઓ યુવાવસ્થા તો થોડા જ કાળની છે એમ જાણી તે સમયમાં ગમે તે જાતનો આનંદ ભોગવી લેવાની હાલ તેમને જે તાલાવેલી હોય છે તે નહિ રહેવાની, તેમ તેઓ થોડો જ કાળ આનંદ ભોગવવાને માટે યુવાન્રૂપે રહેવાના નહિ. અર્થાત્ તેમની યુવાવસ્થા દીર્ઘકાળ ટકવાની. સર્વ પ્રકારનો આનંદ ભોગવવાનો પુષ્કળ સમય છે, એમ તેમને લા-

ગવાનું, જે કંઇ વિહિત છે, તેનો અનુભવ કરવાનો સમય જોઇએ તેટલો છે એ તેમને સારીરીતે જણાવાનું, અને પ્રત્યેક વસ્તુ અથવા સ્થિતિમાં રહેલો જે પોષક આનંદ છે તેનું તેઓ શોધન કરી શકવાના.

બાલકોને જ્યારે આ પ્રકારનું મહત્વનું જ્ઞાન સમજાવવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ કોઇપણ વસ્તુમાં રહેલા ઉત્તમ પ્રકારના આનંદને શોધી કહાડે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે આનંદનો અનુભવ કરવાની જે સવિશેષ શક્તિ તેનો પણ તેઓ તેમનામાં વિકાસ કરી શકે છે. આનંદને પોતાનામાં ગ્રહણધારણ કરવાની વિશેષ શક્તિનો વિકાસ, આનંદ પોતાના સમગ્ર જીવનમાં ઓતપ્રોત કેવી રીતે રહે તેનું જ્ઞાન પ્રકટાવે છે, અને જીવનના અંતપર્યંત તે આનંદના તેઓ અખંડ ભોક્તા રહે છે. અને તેને લીધે તેમનું આયુષ્ અધિક અને અધિક પ્રમાણમાં વૃદ્ધિંગત થતું રહે છે, તથા તેમાં ઉત્તરોત્તર અધિક અને અધિક આનંદનો અનુભવ થતો રહે છે.

મનુષ્યને પોતાના જીવનમાં એક વખતે યુવાવસ્થા આવી મળે છે, એ કહેવું સાચું છે. પરંતુ તે 'એક જ વખત' જ્યાં સુધી મનુષ્ય યોગ્ય પ્રકારનું (Normal હદ ઉપરાંત નહિ એવું) જીવન ગાળે છે, ત્યાં સુધી લંબાયા કરે છે. કુદરતના નિયમોનો ભંગ કરવાથી જે મનુષ્ય વૃદ્ધાવસ્થા પામતો જાય છે, પરંતુ જેને આપણે 'યોગ્ય જીવન' કહીએ છીએ તેના પૂર્ણ ભાવપ્રમાણે જો મનુષ્ય પોતાનું જીવન ગાળવાનો પુનઃ પ્રયત્ન કરતો થાય છે તો તેવા કોઇપણ મનુષ્યમાં પુનઃ યુવાવસ્થા પ્રકટાવવાનું અને તેને ટકાવી રાખવાનું સામર્થ્ય કુદરતમાં રહેલું જ છે.

જુવાની થોડો કાળ જ ટકે છે એ મંતવ્ય વૃદ્ધાવસ્થાને જલદી આકર્ષી આણનાર છે. અને વૃદ્ધાવસ્થાનું ચિંતનવડે આવાહન કરવું અને તેની જ આશા રાખ્યા કરવી, એ વૃદ્ધાવસ્થાને જલદી પ્રકટાવનાર છે.

યુવાવસ્થામાં જ આપણે આનંદોપભોગ કરી શકીએ એમ છીએ એ પ્રકારનો નિશ્ચય કાયમ રાખ્યા કરવાથી આપણા આનંદમય જીવનનો નાશ કરીએ છીએ એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવા પૂરતા જ આનંદને ખોળવાનો એથી આપણને અભ્યાસ પડી જાય છે, અને કેવળ ઇન્દ્રિયને સંતોષ કરનાર આનંદ અથવા આપણા જીવનના ઉપર ઉપરના પ્રદેશને જ સંતુષ્ટ કરનાર આનંદ હમેશાં હાનિકારક અને આપણને દુર્બળ કરનાર હોય છે, વળી તે આનંદનો પ્રકાર બહુ હલકો હોય છે, જ્યારે ખરૂં જોતાં ઉત્તમ પ્રકાર (Quality) નો આનંદ એ જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય અને આવશ્યક વસ્તુ છે.

જેવા પ્રકારનો આનંદ આપણે ભોગવતા હોઇએ છીએ, તેવા પ્રકારના આપણે અંતર્બાહ્ય થતા જઇએ છીએ. આથી કેવળ ક્ષુદ્ર પ્રકારનો વૈષયિક આનંદ અને કેવળ સ્થૂળ અથવા ભૌતિક પદાર્થથી પ્રકટતો આનંદ, મનુષ્યને વિષયી અને પામર બનાવે છે. કેવળ વિષયાનંદ ભોગવવાથી મનુષ્યજીવનનો મર્યાદિત સામર્થ્યનો ક્ષય થાય છે. મનુષ્યના અંતરૂમાં રહેલું અમર્યાદ સામર્થ્ય કે જે પુષ્કળ પ્રમાણમાં રહેલું છે તેના પ્રતિ કશો લક્ષ આપ્યાવિના માત્ર સ્થૂલ ભોગોના આનંદમાં રચ્યાપચ્યાં રહેવાથી સ્થૂલરૂપે મનુષ્યમાં જેટલી શક્તિ પ્રકટી હોય છે તેનો નાશ જ થવા લાગે છે,

યૌવનને સ્થિર રાખવાને માટે આનંદોપભોગસંબંધમાં પ્રજામાં હાલ જે વિચારો ચાલી રહ્યા છે તેને કેવળ ઉલટાવી નાંખવા જોઈએ. કેમકે આનંદ એ મનુષ્યજીવનનો એક અભેદ્ય અંશ છે, અને જેઓ વર્તમાન સમયમાં આનંદ ભોગવવાના સમયમાં પ્રજામાં જે વિચારો ચાલી રહ્યા છે તેનો સ્વીકાર કરનાર અને તેને અનુસરનાર મનુષ્યો તે અંશનો યોગ્ય ઉપયોગ નથી કરતા.

પ્રજાનો મોટો ભાગ માનતો હોય છે કે આનંદ એ તો ક્ષણિક છે, ગમે ત્યારે આવી મળે અને ગમે ત્યારે જતો રહે એવો છે, અને સુખ પણ એવું છે કે જેનું કંઇ મોં માથું જ નથી; ગમે ત્યારે મળે અને ગમે ત્યારે ટળે. અને એમ થવામાં શું કારણ છે તે કોઇ જ જાણી શકે એવું નથી. તેથી મનુષ્ય ગમે તેવું વિચારવર્તન રાખે પણ તેની સાથે તેને કશો જ સંબંધ નથી.

મનુષ્યોનું આ પ્રકારનું માનવું ખરૂં નથી, મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે સુખ ઉપજાવી શકે છે, અને તેથી મનુષ્યે પોતાના જીવનના સર્વ સમયમાં આનંદમગ્ન રહેવું એ તેનું કર્તવ્ય જ છે. તેણે તેને પોતાને આનંદનો અનુભવ કરાવવો જ જોઈએ.

જ્ઞાન અથવા સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવા એ જેમ અત્યંત અગત્યનું છે તેમ મનુષ્યે આનંદ મેળવવો એ પણ તેટલું જ અગત્યનું છે. અને નીતિના ક્ષેત્રમાં સદ્વિચાર જેટલા મૂલ્યવાળા છે. તેટલું જ મૂલ્ય પોષક (Wholesome) આનંદનું પણ છે. મનુષ્ય જ્યારે આનંદરહિત હોય છે ત્યારે તે અનેક અયોગ્ય માર્ગે વહી જાય છે, અને તેને જ્યારે આનંદ શોધ્યો પણ જડતો નથી ત્યારે તે પોતાના જીવનઉપરના મનના કાબુને ખોઈ બેસે છે, અને તેના ઉદ્દેશોમાં સ્થિર ન રહી શકતાં તે કેવળ નિરર્થક થઈ રહે છે.

સજીવ શરીરને પોષણની જેટલી અગત્ય છે તેટલી જ અગત્ય સજીવ મનને આનંદની છે. અને મનુષ્યના યૌવનને સ્થિર રાખવામાં તેના શરીર તથા મન બન્નેની સજીવાવસ્થા રાખવાની ખાસ અગત્ય છે. મનમાંથી જ્યારે આનંદ દૂર થયો હોય છે, ત્યારે તે મન યુવાવસ્થાના જીવનનો અનુભવ કરી શકતું નથી. તે જીર્ણ-વૃદ્ધ-થવા માંડે છે, અને તેમ થતાં તે મનને પોતાનું શરીર જેવા પ્રકારનું વૃદ્ધ જણાતું જાય છે તેવા જ પ્રકારે તે શરીર સ્થૂળરૂપમાં વૃદ્ધ થતું જાય છે. તેથી જો શરીરની યુવાવસ્થા જાળવી રાખવી હોય તો મનને આનંદમય-અખંડિત આનંદમય-જ રાખવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

(અપૂર્ણ.)

સુખનો સુગમ ઉપાય:

ઊર્ધ્વ મધ્ય અધ લોકમાં, નથિ અવિનાશી સુખ,
એ જાણી સુજનો ક્રમે, થાય વિષયથી વિમુખ.
શું પૂછે સ્થલ સ્થલ જઇ, સુખનો સુગમ ઉપાય,
ક્ષણ ક્ષણ સાવધ થઇ જપે, મંત્ર તથા ગુણ ગાય.

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

बाळकोनुं विधिपूर्वक विनयन.

(અનુસંધાન ૨૩ મા રૂપના પૃષ્ઠ ૬૯૯ થી.)

અદૃષ્ટ પ્રદેશમાં રહેલા વિષયો જાણવાની સૂક્ષ્મ શક્તિઓને બહુ વિવેકપૂર્વક યોગ્ય માર્ગમાં વાળવામાં નથી આવતી તો તે, મનુષ્યમાં રહેલી ન્યાયવૃત્તિ તથા સૂક્ષ્મબુદ્ધિના પ્રત્યેક કાર્યને ઉંધે માર્ગે જ દોરી જાય છે, અને જીવનનું કોઇ વિપરીત સ્વરૂપ જ મનુષ્યના મનમાં ઠસાવે છે—અર્થાત્ જીવનસંબંધમાં ઉંધી જ કલ્પનાઓને તે પ્રકટાવે છે. પરંતુ આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓને જ્યારે બહુ વિવેકપૂર્વક યોગ્યમાર્ગમાં વાળવામાં આવે છે ત્યારે તે શક્તિઓ સૂક્ષ્મબુદ્ધિની સર્વ કળાના તેજની વૃદ્ધિ કરી મૂકે છે. અને મનને સર્વ વસ્તુનું વધારે વિશાળ, વધારે સત્ય અને અધિક અંશમાં ગ્રહણ ધારણ કરી શકાય એવા પ્રકારનું જ્ઞાન આપે છે.

સમર્થ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરનારી તથા તેનું આપણાથી ગ્રહણ કરી શકાય એ પ્રકારે જ્ઞાન કરાવનારી શક્તિ બીજી કોઇ જ નથી, પરંતુ અદૃષ્ટ પટમાં રહેલી વસ્તુને જણાવનારી જે સૂક્ષ્મશક્તિ છે તે જ છે. મનુષ્યના મનને અત્યંત આશ્ચર્યજનક પ્રદેશની મર્યાદામાં સ્થાપનાર પણ એ જ શક્તિઓ છે, અને એમ કરીને સર્વત્ર ગુપ્તપણે વ્યાપી રહેલા સંભવોની જે આશ્ચર્યકારક શક્તિ છે તેનું પણ તે જ્ઞાન કરાવે છે. આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ મનને કોઈ પણ વસ્તુના સ્થૂલરૂપમાં ન ભ્રમાવતાં તેના આત્મામાં પ્રવેશ કરાવે છે, અને મનની પારદર્શી દૃષ્ટિને જાગ્રત્ કરે છે. તેમ થતાં તે કોઇ પણ વસ્તુના આંતરસ્વરૂપ અથવા પ્રદેશને સારીરીતે જોઇ જાણી શકે છે.

જ્યારે આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં નથી આવતો, ત્યારે તે મનુષ્યનું અંતઃકરણ અંધકારમાં જ પડી રહે છે, અંધની પેઠે ફાંફાં મારનારૂં થઇ જાય છે. પરંતુ જ્યારે તે શક્તિઓનો ઉપયોગ થતો હોય છે, ત્યારે તે મનુષ્યનું અંતઃકરણ પ્રકાશનો અનુભવ કરતું હોય છે, તેને તેના સ્થાનનું પૂર્ણજ્ઞાન હોય છે, તે ક્યાં ક્યાં જાય છે, તેને શું જોઇએ છે, અને જે કંઇ તે ઇચ્છે છે તે મેળવવા ક્યાં જવું એને તે સારી રીતે જોઇ જાણી શકે છે.

અગમ્ય પ્રદેશમાં રહેલી વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનારી આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓને પ્રાપ્ત કરવી એટલે સત્યાસત્યનો વિવેક કરાવનારી આંતરદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરવી, જે કેવળ નિર્માલ્ય છે તેના અને મૂલ્યવાન્ વસ્તુના સ્વરૂપનું યથાવત્ સ્પષ્ટીકરણ થવું, અને ઇચ્છેલા વિષયને સિદ્ધ કરવાને માટે કેવો પ્રયત્ન સેવવો તેવું જ્ઞાન થવું, એ છે. આ આંતર દૃષ્ટિવડે જ યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરવાનું જ્ઞાન વિજય પામર મનુષ્યને સ્ફુરે છે. અને એ આંતરદૃષ્ટિવડે જ મનના કોઇ અનુકૂળ સમયમાં કવચિત્ અને સ્વભાવતઃ આવીને પ્રાપ્ત થતા પ્રસંગો

વા તકનો લાભ લઇ લેવાનું મનુષ્યમાં સામર્થ્ય આવે છે. તેમ જ કશા પણ વિઘ્ન, વિપત્તિ, ગુંચવડો કે મનુષ્યને કંપાયમાન કરી મૂકે એવી નિષ્ફળતાને પણ ગણકાર્યા વિના કોઇ મહાન્ સાહસને પણ પૂર્ણઅંશે ખેડવાનું બળ એ વડે જ ઉપજે છે.

કોઇ પણ વસ્તુ મેળવવાનો યથાર્થ આવશ્યક પ્રયત્ન કયો છે એ જ્યારે તે જાણી શકે છે ત્યારે ઘણુંખરૂં તે જે કંઇ મેળવવા ધારે છે તે મેળવી શકે છે. અને એ આવશ્યક પ્રયત્નનું જ્ઞાન આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ જ કરાવે છે. મનુષ્યના મોટા ભાગમાં આ જ્ઞાન ન હોવાનું કારણ આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓને તેમણે નાનપણથી જ દમી કહાડી હોય છે, કાં તો તેને લાત મારી પોતાનામાંથી હાંકી કહાડી હોય છે. અને તેથી કરીને તેઓ પોતાનો મહામુશીબતે નિર્વાહ કરવા શિવાય બીજું કશું જ કરી શકતા નથી. જ્યારે તેઓ બાલ્યાવસ્થામાં હતા ત્યારે તેઓ ગગનમાં ઉડતા હતા, તેઓ પોતાના મનથી અને મનથી કાંઇ ઉંચી અને ઉંચી વસ્તુઓસાથે સંબંધમાં આવ્યા કરતા હતા, મહત્વનું કાર્ય કરવાની તેમના પોતાનામાં સત્તા છે, એવું તેઓ પોતાનામાં ભાન કરતા, અને મોટા થયે આમ કરીશું અને તેમ કરીશું એવી કલ્પનાઓ અને ખ્યાલો બાંધતા. પરંતુ તેમનાં પોતાનાં જ માબાપોએ તેમને નીચે પટકી પાડ્યાં હોય છે, હિરણ્યકશિપુની પેઠે તેમણે જ પોતાના પ્રહ્લાદ બાળકને પર્વતઉપરથી નીચે ફગેટી દીધા હોય છે, અને નીચે પડીને ત્યાં માટીના ઢેફાંજેવા બનીને અખડ પડી રહ્યા હોય છે.

કલ્પકને (શોધકને), લેખકને, ચિત્રકારને, કવિને તથા શિક્ષકને આ સૂક્ષ્મશક્તિઓની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય છે, તેમ બીજા વ્યાપારાદિમાં પણ આ શક્તિઓની તેટલી જ આવશ્યકતા છે. વ્યાપારાદિ કર્યમાં પડેલા મનુષ્યને પણ એ દિશાના સામાન્ય કોટિના મનુષ્યોકરતાં વધારે ઉત્તમ થવાને માટે જો તેનાંમા આ શક્તિઓ નથી હોતી અને હોવા છતાં તેનો વિકાસ નથી કરતો તો તેવા થવાનો કદી યોગ આવતો નથી, કેમકે કોઇ પણ વિષયમાં સામાન્ય કોટિના મનુષ્યકરતાં વધારે ઉચ્ચ પ્રકારના થવાને માટે અસામાન્ય અથવા અદ્વિતીયસરખી વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનાર દિશાપ્રતિ મનને વાળવું જોઇએ. આ પ્રકારનું જ્ઞાન કરાવનાર આ સૂક્ષ્મશક્તિઓ છે. અદ્વિતીયસરખી વસ્તુનું દર્શન કરાવનાર પણ તે જ છે

અનેક મનુષ્યોની અદૃષ્ટ પ્રદેશમાં રહેલા વિષયોને જાણવાની આ સૂક્ષ્મશક્તિઓ કોઇ બીજા અનિશ્ચયાત્મક પ્રદેશના જ સંબંધની હોય એવી કલ્પના હોય છે પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ એ આ જગત્માં જ અસ્તિત્વ ધરાવતી મહાન્ વસ્તુઓનું તથા આ વર્તમાન જીવનમાં જ અનુભવગમ્ય થાય એવી સૂક્ષ્મવસ્તુઓનું જ્ઞાન પામે છે. અને એ સૂક્ષ્મશક્તિઓનું કર્તવ્ય જ એ છે કે સર્વ વસ્તુમાં રહેલી વિશાળતાનું, મહત્તાનું, ઉત્તમતાનું, અને અદ્વિતીયપણાનું દર્શન કરવાની આપણા મનને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ અથવા આંતરદૃષ્ટિ આપવી.

આ સૂક્ષ્મશક્તિ અન્ય કોઇ અગમ્ય અથવા અજ્ઞાત પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાને પ્રયત્ન કરતી જણાય ત્યારે જાણવું કે તે માત્ર મનના કોઇ વિશેષ મોટા પ્રદેશનો અનુભવ કરવામાં પોતાના ચિંતન (consciousness ભાન) નો વિસ્તાર કરે છે. મનની ઉચ્ચતર દશામાં જ ઉચ્ચતર વિચારો રહેલા છે,—ઉચ્ચતર ભાવનાઓ રહેલી

છે. અને તેમાંથી ઉચ્ચ પ્રકારની યોજનાઓ, પદ્ધતિઓ, તથા ઉત્તમ પ્રાસંગ્યોનું જ્ઞાન સ્ફુરી આવે છે.

સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જેને આપણે અજ્ઞાતસરખું ગણીએ છીએ તેમાં આ સૂક્ષ્મશક્તિઓને પ્રવેશવા-દેવામાં કશો જ બાધ નથી. જો કે ત્યાં પ્રવેશીને આ સૂક્ષ્મશક્તિઓ જે જ્ઞાન મેળવે તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા આપણામાં હોવી જોઇએ. એ વિના તેમાં પ્રવેશાવવાનું કશું જ ફળ નથી. તેમ નથી કરવામાં આવતું અને મનને કેવળ એવી કલ્પના જ કરાવ્યા કરવામાં આવે અથવા તેની માત્ર ઉપપત્તિ (Theory) જ ગોઠવ્યા કરવામાં આવે તો તેથી તો માત્ર વિવિધ પ્રકારની ભ્રાંતિઓ જ પ્રકટે છે. અર્થાત્ જે અનુભવો તે અગમ્ય પ્રદેશમાંથી જાણી લાવે તેને આચારમાં મૂકવાથી જ સૂક્ષ્મશક્તિઓને તે પ્રદેશમાં પ્રેરેલી સાર્થક છે.

તેથી બાળકોને કેળવવામાં, તેનામાં રહેલી સૂક્ષ્મશક્તિઓ તે બાળક આચારમાં ઉતારી શકે અને તે પણ ક્રમે ક્રમે મોટી મોટી વસ્તુઓને આચારમાં ઉતારી શકે એવા પ્રકારના સામર્થ્યનું તેનામાં જ્ઞાન થાય તેમાં તે શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો એ જ ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. એ વિના બાળકોના સંબંધમાં આ શક્તિઓનો વિકાસ થવામાં બીજો કશો હેતુ નથી.

ધારો કે બાળક કોઇ અસાધારણ વસ્તુને શોધી કહાડે છે. તો તે વખતે એ પ્રશ્ન થશે કે એ શોધવડે તેની એ અવસ્થામાં તેના નિત્યના જીવનમાં તે તેનો શું ઉપયોગ કરે એમ છે ? આ પ્રકારનો પ્રશ્ન મનને આચારના પ્રદેશમાં વળવાનું સૂચવે છે. કોઇ પણ જ્ઞાનને વ્યવહારમાં કામે લગાડવાના સામર્થ્યની સાથે આ સૂક્ષ્મશક્તિવડે પ્રકટતા જ્ઞાનનું સામર્થ્ય ભળે છે, ત્યારે મનુષ્યનું મન અત્યંત બળવાન્ થાય છે. એ મનુષ્ય અત્યંત મહાન્ કાર્યો કરે છે. અને તે કાર્યો પણ અત્યંત મૂલ્યવાળાં તથા મહત્વનાં હોય છે.

ઘણાંખરાં બાળકોમાં અદૃષ્ટ પ્રદેશમાં રહેલા વિષયોને જાણવાની સૂક્ષ્મશક્તિઓનો વિકાસ કરવા માટે કોઇ સવિશેષ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ યોગ્ય વિષયમાં તેને વિધિપૂર્વક વાળવી એટલી જ જરૂર છે. તેનું વિધિપૂર્વક પ્રેરણ (Direction) થવું જોઇએ એટલું જ અગત્યનું છે.

આ પ્રકારનું પ્રેરણ થવામાં બે આશયો દૃષ્ટિમાં હોવા જોઇએ: પ્રથમ એ કે આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓને પ્રયત્નના ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારમાં વાળેલી રાખવી, અને બીજું એ કે એ પ્રકારે કરવાથી, એ મૂળ કારણમાંથી જે કંઇ સ્ફુરણો થાય તે સ્ફુરણોને આચારમાં મૂકવા માંડવાં.

પ્રથમનો આશય સિદ્ધ કરવામાં, બાળકના જીવનમાં રહેલી સૂક્ષ્મ વસ્તુઓપ્રતિ તેનું લક્ષ્ય વાળવું, પ્રત્યેક વસ્તુની ઉચ્ચ અથવા ઉત્કૃષ્ટ બાજુતરફ વાળવું, અને સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી ગુપ્ત શક્તિઓ છે તેના તરફ વાળવું. બીજા સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો કેવળ સામાન્ય નહિ પણ કંઇક વિશેષતાવાળી તથા ઉચ્ચ પ્રદેશની વાતો તથા વિચારોમાં તેની પાસે વિચાર કરાવવાની ટેવ પાડવી અને તેની એ ટેવને નિત્ય ઉત્તેજન આપ્યા કરવું. કંઇ મોટો પ્રશ્ન તે પૂછે તો 'એમાં તે તું શું સમજે' એમ કહી તેને આગળ વધતો

અટકાવવો નહિ, પણ તે સમજી શકે એવા સરળ ઉત્તરવડે તેની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવી.

વાર્તાના સાધનવડે આ પ્રકારનું કાર્ય બાળકોસાથે થઈ શકે છે, અને તે વાતો જ્યારે બાળકને અત્યંત રસ ઉપજે એવા પ્રકારથી કહેવામાં આવે છે ત્યારે તેના કોમળ મનઉપર ઉંડાણથી ધારેલા સંસ્કારો પડી શકે છે. કોઇ પણ વાતને છેક અવધિ (Extreme) સુધી લઇ જવાની જરૂર નથી. અને તેમાં પણ શરુઆતમાં તો એ પ્રકારે કરવું જ નહિ પરંતુ બાળકને કંટાળો ન ઉપજે; તેમ તમારી વાર્તા શ્રવણ કરવાથી તેને શ્રમ ન ઉપજે, તેમ તે વાર્તા તરફ અલક્ષવાળું ન રહે એટલા સમયમાં જ તેને અટકાવી દેવી. બાળકની જિજ્ઞાસા જાગ્રત્ રહે ત્યાંસુધી વાર્તા કરવી. પરંતુ અત્યંત લાંબા વખતસુધી જિજ્ઞાસા રહેવાથી પણ બાળકને શ્રમ પહોંચે છે, તેથી તેની જિજ્ઞાસાને એટલી હદસુધી ન લબાવ્યા કરવી કે જેના પરિણામમાં બાળકને થાક લાગી જાય, અને તેટલી હદસુધી જિજ્ઞાસુવૃત્તિને ધારણ કરવાનું તેનામાં બળ ન હોવાને લીધે તે ઉલટે કંટાળી જાય.

અનેક બાળકોમાં કંઇ કંઈ આશ્ચર્યજનક કલ્પનાઓ સ્ફુરે છે. તેના મગજમાં કઇ કઇ ચિત્રો ખડાં થતાં હોય છે. આ બધાને હસી કહાડવાની કે અલક્ષ કરવાની ભૂલ કદી પણ કરતા ના. એ કલ્પનાઓ તે બાળકના મનને ઉત્તમ પ્રકારના સામર્થ્યની સિદ્ધિ કરાવવામાં પ્રસગે કારણરૂપ થઇ પડનાર પણ હોય છે. તે કહેવાતી કલ્પનામાં પણ પ્રસગે એવા ભાવો રહેલા હોય છે કે જે તેના જીવનના મુખ્ય તથા નિયામક પાયારૂપ પણ બને. માટે બાળકની તેવી કલ્પનાઓને તોડી પાડવાનું કશું કારણ નથી. જો તે હલકી કલ્પનાઓ કરતું હોય તો ઉચ્ચ કલ્પના કેમ કરવી તે તેને શીખવો. અને તે ઉચ્ચ કલ્પનાની વાતો વારંવાર તેને કહ્યા કરવાથી અને તેનું લક્ષ વારંવાર એવી બાબતોમાં દોર્યા કરવાથી, શીખવી શકાય છે.

બાળકોની કલ્પના અથવા મનોગત ભાવોને યોગ્ય પ્રકારે ઉત્તેજન આપો. પરંતુ તે ઉત્તેજન આપવામાં બાળકનામાં એવો ખોટો ખ્યાલ ન ભરાઈ જવો જોઇએ કે તે જે કંઇ કહે છે તે તમને દેવવાણીજેવું જ લાગે છે. તે તેની મર્યાદામાં રહીને કેવળ જાણવાની ઇચ્છાથી વાત કરવા આવે એ પદ્ધતિને તો તમારે જાળવવી જ જોઇએ. આ પ્રકારે સાવધાનપણે ઉત્તેજન આપવાની સાથે તે બાળકના મગજમાં એ પ્રકારનું ઠસાવો કે તે જે કંઈ કલ્પના કરે છે તેમાં કંઇ પણ તત્ત્વ રહેલું છે. અને તેની જ સાથે તેના મગજઉપર એ વાર્તા ઠસાવવાનું કદી પણ ભૂલતા ના, કે તેની વાતમાં જે કંઇ ઉચું તત્ત્વ રહેલુ છે તેને તે જાતે જ શોધી કહાડે એમ છે અને જાણી શકે એમ છે. અને જ્યારે તે બાળક તેને શોધી કહાડશે અથવા જાણી શકશે ત્યારે તેણે એક મહત્વની શોધ થઇ છે એમ મનાશે. આ વાર્તા પણ બાળક સમજી શકે એ રૂપમાં સરળ ભાષામાં તેનામાં ઠસાવજો. જેથી તે પોતાનામાં ઉઠતાં સ્ફુરણોને કેવળ નિર્માલ્યરૂપે માનતું ન થઇ જાય. અને તેની સાથે પોતે તે જાણે શું છે, એવુ મિથ્યા અભિમાન પણ તેનામાં ન ઉપજે એ બાબતની પણ સાવધાનતા રાખજો. (અપૂર્ણ.)

दिव्य वलय.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૧૨૨ થી.)

—૨—

બ્રાહ્મણની હકીકત.

પેલા પુરુષે બ્રાહ્મણને પ્રથમ નીચે બધે ફેરવ્યો. જે ઓરડામાં તે જતો ત્યાં અપાર આશ્ચર્ય પામતો, અને પાછો જ્યાં બીજા ઓરડામાં જતો કે પ્રથમના ઓરડાનું આશ્ચર્ય તેને ત્યાં ને ત્યાં જ મૂકી દેવું પડતું. કેમકે બીજા ઓરડામાં બીજા પ્રકારનું આશ્ચર્ય તેને માટે તૈયાર જ હતું. મનુષ્યને વીતી ગયેલા સઘળા જન્મોનું વિસ્મરણ થાય છે, અને માત્ર વર્તમાન જન્મનું જ સ્મરણ રહે છે, તેમ જે જે ઓરડામાંથી તે આગળ ચાલતો તે તે ઓરડાનું પુનઃ તેને સ્મરણ થતું નહિ. પરંતુ વ્યતીત જન્મના સંસ્કારો જેમ વર્તમાન જન્મમાં પ્રસંગે પ્રસંગે વિવિધ ક્રિયાઓ કરાવે છે, તેમ તે બ્રાહ્મણને કંઇ જૂનું જૂનું પ્રસંગે સ્મરણ થઇ આવતું, અને જ્યારે તે થઇ આવતું ત્યારે તે આ બ્રાહ્મણપાસે નાના મોટા પણ નિઃશ્વાસ મૂકાવ્યા વિના રહેતું નહિ.

ચોર ચોરી કરવી એ ખોટું અથવા દુઃખદ છે એ જાણવા છતાં પણ ચોરી કરવા જાય છે, તેમ બ્રાહ્મણના અંતઃકરણમાં કલેશાદિકની મધ્યે મધ્યે પ્રતીતિ થવા છતાં પણ તે પેલા મહાલયને જોવાની છપણા છોડી શકતો ન હતો.

આમ ધીમે ધીમે નીચેનો ભાગ જોઇને પછી તેઓ ઉપર ગયા. ઉપર, નીચેના કરતાં પણ અલૈકિક વિભવો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તે સર્વને જોતો વિવિધ વિચારોને સેવતો તે આશાવાન્ બ્રાહ્મણ પેલા પુરુષની પાછળ પાછળ, શ્વાન જેમ પકવાન્નભરેલા ટોપલાને લઇ જનાર મનુષ્યપાછળ ચાલ્યા કરે તેમ તે જવા લાગ્યો.

અહો ! આશાનો પાશ કોઇ અલૈકિક છે. તે કેવો છે તે કોઇ જોતું નથી, અને કેટલો લાંબો છે તેની પણ કોઇને ખબર નથી. પરંતુ જીવમાત્ર તેનાથી બંધાયલા હોય છે. તે પાશ કઇ જગાએ બંધાયો છે તે પણ કોઇ જાણતું નથી અને તેનાથી કેવી રીતે છૂટાય એ વાતથી તો સર્વ જાણીતા હોવા છતાં અજાણ્યાથી પણ અજાણ્યા હોય છે. ખરેખર, વિદ્વાનોનું આ પણ કહેવું યોગ્ય જ છે કે

आशायाये दासास्ते दासाः सर्व लोकस्य ।
आशा येषां दासी तेषां दासायते लोकः ॥

સત્ય જ છે કે જેઓ આશાના દાસ છે, તે પ્રાણીપદાર્થમાત્રના દાસ છે, અને આશાને જેમણે પોતાની દાસી કરી મૂકી છે તેનું લોકમાત્ર દાસપણું કરે છે. આમ હો-

વાથી જ આશાને યોગિઓ દૃઢ બંધમાં પકડી રાખે છે તે પણ યોગ્ય જ છે. (હઠાભ્યાસીઓ પ્રાણની ગતિમાં ફેરફાર કરવા માટે પવન પાવડી રાખે છે, તેને 'આશા' કહે છે, અને તેને બગલઆગળ દૃઢપણે ધારણ કરી રાખવામાં આવે છે.)

પેલો પુરુષ બ્રાહ્મણને તેડીને આખા મહાલયમાં ફેરવી તેને છેક ઉપરના ભાગમાં તેડી ગયો. આ સ્થળ તે ગૃહના અધિપતિ પેલા પુરુષનું નિવૃત્તિનિવાસમાટેનું હતું તે સ્થળમાં બ્રાહ્મણની જેવી દૃષ્ટિ પડે છે તેવો જ જાણે વિદ્યુત્‌નો ઝબકારો થતો હોય તેવી એક સ્ત્રીશરીરની ગતિ થતી જણાઇ, પરંતુ તે જ ક્ષણે મનોહરતાની મૂર્તિરૂપ તે સ્ત્રીની દૃષ્ટિ પોતાના પતિ અને તેની સાથે આવતા અતિથિઉપર પડી, અને અતિથિ બ્રાહ્મણ છે એમ સહજ સમજાવાથી પટાંતરે જતાં તે અટકી. અને તે જ ક્ષણે દ્વારે આવેલા સુદામાને તેડીને શ્રી કૃષ્ણ અંતઃપુરમાં આવતા હોય એવું દર્શન થવાથી તેણે પોતે રુક્મિણીપદનું અભિમાન ધરતાં પોતાનું અહોભાગ્ય માન્યું અને કૃષ્ણને સુદામા મળવાથી જેમ અત્યંત આનંદ થયો હતો તેમ પોતાના પતિને પણ આજે અત્યંત આનંદ થનો હશે, એવી કલ્પનાથી વિનોદ માનતી પોતાના પતિને પોતાની દૃષ્ટિરૂપ આચમનીવડે સ્નેહરસજલની અંજલિ આપતી સ્મિતવદનરૂપ પુષ્પવડે વધાવી લેવા લાગી.

બ્રાહ્મણ સહજ સકોચાયો, પણ પેલા પુરુષે એ સ્થળમાં પ્રવેશતાં 'અંદર આવો મહારાજ, એમ કહેવાથી તે પાછળ પાછળ ગયો. એક ઉત્તમ આસનઉપર બ્રાહ્મણને બેસવા કહ્યું. ગૃહાધિપત્ની એક દ્વારઆગળ અર્ધો ચન્દ્ર અભ્રમાં અને અર્ધો બહાર હોય તેવી રીતનો બેઠી. ચતુર સ્ત્રિયોને બેસવાની આવા પ્રકારની પદ્ધતિ કેટલીક વખતે વિવેકવિનયના હેતુરૂપ હોવાને બદલે અધિક આકર્ષકતાના હેતુરૂપ શું નથી હોતી!

પેલો બ્રાહ્મણ તો નવા વાડામાં બંધાયેલા ઢોરની સ્થિતિ સાથે પોતાની સ્થિતિની સ્પર્ધા કરવા લાગ્યો. આ સ્થલ રમણીયતાના અવધિરૂપ હતું. તેથી તે સ્થળ જોવું કે સંમુખ બેઠેલા ચન્દ્રરોહિણીનાં દર્શન કરવાં કે પોતાના સ્વતંત્ર વિચારમાં ચિત્ત પરોવવું એની ગડભાંજ તેને થવા લાગી. અને તેથી એક ક્ષણે તેની દૃષ્ટિ તે સ્થળતરફ વળતી તો બીજી ક્ષણે ગૃહપતિતરફ વાળીને તેની ચિત્તવૃત્તિ તેને 'શિયાળ તાણે સીમભણી અને કુતરૂં તાણે ગામભણી' એ કથનની સ્થિતિનો ગંભીર અનુભવ કરાવવા લાગી!

બ્રાહ્મણની આ કુતૂહલવૃત્તિ શમાવવાને માટે થોડો અવકાશ આપ્યા પછી પેલા પુરુષે પૂછ્યુંઃ કહો મહારાજ! અહિં તમે શો ધંધો કરો છો?

બ્રાહ્મણે પોતાની સાત પેઢીની ગરીબાઇને લાંછન ન લાગે એવી રીતે નમ્રતાથી આગળ વધીને દીનતાને ધારણ કરી કહ્યુંઃ અન્નદાતા! ત્રણ વર્ષથી હું આ ગામમાં ટહેલ નાંખવાનો ધંધો કરૂં છું.

પેલા પુરુષે પૂછ્યું, શા માટે ટહેલ નાંખો છો?

આ બ્રાહ્મણે કહ્યુંઃ પૈસા મેળવવાની ઇચ્છાથી.

પેલા પુરુષે કહ્યું, તમારી બધી હકીકત મને કહો.

લાંબે પ્રવાસે જનારા મનુષ્યો આગગાડીના ડબ્બામાં પુષ્કળ ગરદી થતાં પ્રથમ અકળાય છે પણ પછી ધીમે ધીમે ત્યાંને ત્યાં જ તેમનાથી બનતી સ્વસ્થતા પ્રકટાવી લે છે, તેમ અનેક વિચારોથી ઉભરાતા બ્રાહ્મણના અંતઃકરણે ધીમે ધીમે ત્યાંને ત્યાં જ સ્વ-

સ્થતા ધારણ કરવા માંડી હતી, તેથી તેણે આ પ્રકારે તેની હકીકત કહી :

મહારાજ! હું ગરીબ બ્રાહ્મણ છું. ત્રણ દીકરીઓ છે. તેમની ઉમર મોટી થઈ ગઇ છે. પરણાવવાનો કાળ થઇ ગયો છે. એક મોટી છોકરીને પરણાવવાની ઇચ્છાથી મેં આજથી ત્રણ વર્ષપહેલાંથી ટહેલ નાંખવાની શરુઆત કરી હતી. પણ મારી ટહેલ ફળી નહિ, પણ બીજી બે નાની છોકરી પરણવા લાયક થઈ ગઈ. એક નાનો છોકરો છે તેને પણ જનોઇ દેવું છે. અમારી ન્યાતમાં વરની અછત છે, અને જે હોય તે ખાવાને માગે છે. બબ્બે હજાર રૂપૈયો હોય તો એક એક છોકરી પરણે. એટલાબધા પૈસા હું ક્યાંથી લાવું. છોકરો હોય તો કુંવારોએ રહે, પણ છોકરીની જાત કયાંહિ કુંવારી રહી શકે છે? અને ગમે તેટલું તોએ માથે હું બાપ બેઠેલો છતાં એ ન પરણે તોપછી તેમની શી વલે? મહારાજ! છોકરી તો સાપનો ભારો છે. એ મારી સંઘરી કયાં સુધી સંઘરાયેલી રહે? છોકરીઓની મા પણ રાતદહાડો રોકયા કરે છે. અને એના કહેવાથી જ આજ ત્રણ વર્ષથી ટહેલ નાંખવી શરુ કરી છે. કંઇ કંઇ ગામોમાં ટહેલ નાંખી, પણ હજી રાની પાઇસરખી દેખવામાં આવતી નથી, ઘણીએ તપાસ કરી પણ કોઇ કન્યા અને કંકુ લેનાર મળતું નથી. એક છોકરી હોય તો તો કોઇને જીવનભરનું ગુલામીખત લખી આપું અને કહું કે ભાઇ! જીવીશ ત્યાં લગી જે કમાઈશ તે તને ભરીશ, અને હું ને છોકરીની મા રાતદહાડો જે મહેનત મજુરી મળશે તે કરીને પણ તારૂં દેવું પતાવીશું. પણ અન્નદાતા! પણ આ ત્રણ ત્રણ દીકરીમાં હું કોને માટે એમ કહું અને કોને માટે ના કહું? પચાસ વર્ષ થવા આવ્યાં છે, અને શરીરની આય દહાડે દહાડે ઘટતી જાય છે. રાત દહાડો આ ચિંતાબાડે ચેન પડતું નથી. શું કરૂં, અને પૈસો લાવું એમ થાય છે, પણ મારી પાસે આવવાથી પૈસાને તેનું પૈસાપણું જતું રહેવાનો ભય થતો હોય તેમ મારાથી આઘો ને આઘો નાસતો ફરે છે. કન્યાકાળ વહી જાય છે, અને મોટી થયેલી છોકરીઓને પછી પરણવાએ કોઇ વિચાર કરે. આ ચિંતામાં ને ચિંતામાં હું રાતદિવસ સળગ્યા કરૂં છું. કોને કહું, કયાં જઉં, અને મારા માથાનો આ ભાર કોણ ટાળે તેની કશી સૂઝ પડતી નથી. આખો દહાડો ટહેલ નાંખવામાં સાંજ પડયે પાંચ દસ ગાઉનું ટાંપુ થાય છે. થાકી પાકીને ફાયદામાં એકલી મહેનત લઇને ઘેર જઉં છું તો છોકરીઓની મા મોં વિકાસીને મારી વાટ જોતી બેઠી જ હોય છે. મેં કંઇ ખાધું પીધું કે ભુખ્યો છું, હું સાજો છું કે માંદો છું, એનો મને જ વિચાર નથી આવતો તો એને તો કયાંથી જ આવે? મુઠી અનાજ મળ્યું હોય છે તો તે લોકોને ખાવાને આપું છું અને કહું છું કે મને તો ખાવાનું મળ્યું છે. આ મારી હકીકત છે, મહારાજ!

દયાના સમુદ્રરુપ પેલા પુરુષનું હૃદય દયાથી આર્દ્ર થયું. અને તેની પત્નીનાં નેત્રમાં તો જલ આવી ગયાં. તે પુરુષે કહ્યું: હરી, મહારાજ! ગભરાશો નહિ સઉ દાહાડા સરખા હોતા નથી. પરમેશ્વરની મરજી થાય છે તો ડુંગરજેવડું દુઃખ તણખલાની પેઠે ઉડી જાય છે. આજ દાહાડાસુધી તમે જેટલી લોકોઆગળ ટહેલ નાંખી એટલી જો લોકપતિ પરમેશ્વરઆગળ નાંખી હોત તો તમને એમ નથી લાગતું કે આજ સુધીમાં તમારૂં કષ્ટ કયારનું એ ટળી ગયું હોત?

બ્રાહ્મણે કહ્યુંઃ અરે માબાપ ! મારે તો આજ પૈસો આપે એ પરમેશ્વર. અન્નદાતાનું કહેવું તો ખરૂં છે, પણ મને લાગે છે કે આજે તો મેં પરમેશ્વરઆગળ જ ટહેલ નાંખી છે.

પેલા પુરુષે પૂછ્યુંઃ તમારે કેટલા રૂપૈયા હોય તો તમારી છોકરીઓ પરણે અને છોકરાને જનોઇ દેવાય ?

તેલનું ટીપું તો પડયું ન હોય, પણ સંકોરવામાત્રથી જ દીવો જેમ પ્રકાશનો ઝબકારો કરી ઉઠે છે, તેમ પેલા પુરુષના આ પ્રશ્નથી જ બ્રાહ્મણના અંતઃકરણમાં કોઇ જૂદા જ પ્રકારનો ચેતનનો સંચાર થઇ જતો લાગ્યો. અન્નવિના ભુખથી ટળવળતું ચકલીનું બચ્ચુ તેની માને પાસે આવતી જોતાં જ જેમ ચાંચ ઉઘાડ વાસ કરે છે, તેમ આ બ્રાહ્મણનું હૃદય પેલા પુરુષપ્રતિ જોતું આ સમયે તેવી જ સ્થિતિનો અનુભવ કરવા લાગ્યું. તોપણ ઘુવડ જેમ નિરંતર અંધકારનો જ અનુભવ કરતું હોય છે, તેમ આજ સુધી જેણે કેવલ નિરાશાને જ જોઇ છે, એવો તે બ્રાહ્મણ તેના અંતરના ઉમળકાને દબાવતો બોલ્યોઃ અન્નદાતા ! શું કહું ? કશું ન કરૂં તો એ છહજાર રૂપૈયામાં એક દમડી પણ ઓછી ન જોઇએ, એમ હું ધારૂં છું.

પેલા પુરુષે કહ્યુંઃ વારુ, તે તો ઠીક, પણ તમે આ મારા મકાનસામું જોઇને રડતા હતા તેનું શું કારણ ?

મહા મુશીબતે ચીલામાં નાંખી આગળ ચલાવેલું ગાડું અધવચથી પાછું હઠતાં અને ચીલામાંથી ગમે ત્યાં બહાર નીકળી જતું જોઈ ગાડાવાળાને જેમ ફાળ પડે અને ગભરાઇ જાય, તેમ આ બ્રાહ્મણને ફાળ પડી અને મુખ લેવાઇ ગયું. મુદ્દાની વાત તો જતી રહી અને આ તો આડી વાત ચાલી એવા વિચારથી એક તો તેનું મન શિથિલ થઇ ગયું. અને જે વિચારથી તેને આ મહાલય જોતાં નેત્રમાં અશ્રુ આવ્યાં હતાં તે અધમ વિચારને પ્રકટ કરવાનો સમય આવ્યો જાણીને પણ તેના મુખઉપર શેરડા પડી ગયા.

પરંતુ ફરીથી તે પુરુષને તેને એ પ્રશ્ન કર્યો અને ખરેખરૂં કારણ જણાવવાને આગ્રહ કર્યો. આથી છેવટે બ્રાહ્મણ બોલ્યોઃ મહારાજ ! મને એમ થયું કે આવા મોટા મહેલમાં રહેનાર માણસ કેવાં સુખી હશે ? એમના વૈભવનો કેવોએ આનંદ હશે ? મારા જેવાને એક પાઇના પણ સાંસા પડે છે ત્યારે આમાં રહેનાર માણસની સાહ્યબીનો શો પાર છે ! અરે ! મને જો આવું ઘર મળે તો મારા જેવું સુખી પછી બીજું કોણ હોય ? અન્નદાતા ! આવા વિચારો મને આવ્યા, પણ એમાંનું કશું સુખ મને મળે એવું નથી એ વિચારથી છેવટે મને રડવું આવ્યું.

પેલા પુરુષે મંદસ્મિત કરતાં પૂછ્યુંઃ શું આવું મકાન અને આવી બધી વસ્તુઓ તમને મળે તોપછી તમને બીજું કોઇ જાતનું દુઃખ ન રહે ? તમને બધી વાતે સુખ મળે ખરૂં ?

બ્રાહ્મણ મલકાઇ જતા મુખે બોલવા લાગ્યોઃ અરે માબાપ ! આથી તે બીજું કયું સુખ જોઇતું હતું ? આમાં એવા કયા સુખની ખામી હોય કે જે બીજે લેવા જવું પડે ? માબાપ ! માફ કરજો. તમે પૂછ્યું ત્યારે મેં તો ખરેખરૂં હતું તે કહ્યું છે. હવે રજા આપો તો હું આ સાંજ પડતા સુધીમાં ચાર ટહેલ નાંખીને ઘર ભેગો થઇ જાઉં.

હજારો મનુષ્યોપાસે અનેકરીતે ભીખ માગવાની કળાની કેળવણી પામેલો ભીખારી પણ કોઇ નૃપતિજેવા મોટા પુરુષઆગળ આવી ઉભો રહેતાં ભીખ માગવી ભૂલી જઇ સ્તબ્ધ-સરખો થઇ જાય છે તેમ આ બ્રાહ્મણ પેલા શ્રીમાન્ પુરુષના ઐશ્વર્યના પ્રતાપઆગળ તેની સ્પષ્ટ યાચના કરવાની હિંમત ચાલી નહિ, અને તેણે ઉપર જણાવ્યું તેમ ઉકવાનો વિચાર જણાવ્યો.

પરંતુ તેના તે પ્રશ્નનું ઉત્તર ન આપતાં પેલા શ્રીમાન્ પુરુષે કહ્યું: તમને જોઇતા પૈસા મળે તો પછી તમે હું કહું ત્યાં આવો ખરા ? કંઇ દેશ પરદેશ જવું હોય તો મારી સાથે આવો ?

આ પ્રશ્નનું ઉત્તર તેની જીભ દે તે પહેલાં તો તેનું અંદરનું હૃદય જાણે કેમ કરીને હું તેનું ઝટ ઉત્તર આપી દઉં તેમ થઇ રહ્યું ! છતાં આ બધી મશ્કરી તો નહિ હોય એમ શંકા થતાં બ્રાહ્મણે તેના અંતરનો આનંદ અંતરમાં જ શમાવીને કહ્યું: અરે વગર પૈસા મળ્યે હું આપનો દાસાનુદાસ છું. મને હુકમ કરો તેમ હું કરૂં. કહો તો કાળે પાણીએ જઇને બેસું અને હુકમ થાય તો યમલોકમાં પણ જઉં. હું આપને તાબે છું.

શ્રીમાન્ પુરુષે કહ્યું, ના ના તેવું કંઇ નથી. મારો યાત્રાએ જવાનો વિચાર છે, અને તેથી જો તમે સાથે આવો તો સારૂં

બ્રાહ્મણે કરગરવાના ભાવપૂર્વક કહ્યું: મારૂં એવું ભાગ્ય ક્યાંથી ? આપ કહો ત્યારે હાજર થઉં.

પેલા પુરુષે કહ્યું: આપણે બે ત્રણ મહિનામાં અહિંથી નીકળવાનું થશે. તે પહેલાં હું તમને જોઇએ તેટલા પૈસા અપાવું છું, તેનાથી તમે છોકરાંઓને સારીરીતે પરણાવો અને એ બધા કામથી પરવારી લો.

જેનો આનંદ શમાવવાને આ આખું વિશ્વ પણ નાનું પડ્યું છે એવા તે બ્રાહ્મણે પેલા પુરુષને લાંબા થઇને નમસ્કાર કર્યા અને અનેક ઉપકારવચનો કહ્યાં. તે પુરુષે તેને જ્યારે જોઇએ ત્યારે પૈસા લઇ જવાનું કહ્યું. આખા જીવનની સફળતાને અનુભવતો તે અત્યંત આનંદપૂર્વક ઘેર ગયો.

(અપૂર્ણ.)

મનપ્રતિ વચન.

મન ! તું થા નિષ્કામ, માગ્યું ન દે જગદીશ તો,
(છે) એ જ ઠરવાનો ઠામ, રાખવી ઘટે ન રીસ તો;
રંકતણું શું જાય, દેશ ભલે ઉજડ વળે,
જો કંઇ દુર્ઘટ થાય, તો ધણિને નાનમ મળે,
ત્યજિને સુખની આશ, સુખસ્વરૂપને સેવવું,
વળતાં નાʼવે ત્રાસ, ઇચ્છી વસ્તુ નવ મળ્યે

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ   થી.)

વિજ્ઞાનસિદ્ધાન્તોનો આધાર બાહ્યજ્ઞાનપર નિયમે કરીને હોય છે અને તેથી વિજ્ઞાનની જે હકીકત જણાવે છે તેની ખાતરી સર્વ મનુષ્યો તે તે સુલભ સાધનોની સહાયથી એક સરખીરીતે કરી શકે છે, ત્યારે શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તનો મુખ્ય આધાર આંતર જ્ઞાનપર છે. આંતર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બાહ્ય જ્ઞાનના જેટલી સરલતાથી થતી નથી; આંતર જ્ઞાનમાટે જે આંતર સાધનસામગ્રીની અપેક્ષા છે તે સર્વ સુલભતાથી પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી. આથી કરીને વિજ્ઞાનના વ્યતિકરોમાટે જેવું સકારણ પ્રતિપાદન કરી શકાય છે તેવું શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તમાટે કરી શકાતું નથી. તેનું કારણ એ છે કે શાસ્ત્ર આંતર જ્ઞાનપર આધાર રાખે છે અને તે સાથે સર્વદેશી છે. ત્યાં જે આ લોકના સંબંધવાળી હકીકત છે, આ લોકના સબંધવાળાં કારણો છે તે જો જણાવવામાં આવે તો આ લોકના મનુષ્યો તેને સ્પષ્ટપણે ગ્રહણ કરી શકે છે. પણ એ કારણો લૈકિક પ્રમાણવડે જણાતાં હોવાથી જ શાસ્ત્ર તે માટે વિસ્તાર કરતું નથી. કારણ કે લૈકિક પ્રમાણથી અ-[illegible]ત વસ્તુનું જ્ઞાપન કરવામાં જ શાસ્ત્રનું શાસ્ત્રપણું રહેલું છે. તેથી લૈકિક કારણો [illegible]તિમાનની મતિપર રાખી તેનું પ્રતિપાદન કરવા શાસ્ત્ર ઉપેક્ષા ધરે છે. અને જે પ્રતર [illegible]કના સંબધવાળાં કારણો છે તે લૈકિક પ્રમાણથી જણાય તેવાં હોતાં નથી તેથી તે [illegible]ણાવે તો તેમાં શાસ્ત્રનું શાસ્ત્રત્વ રહે છે, પણ તે જણાવવામાં આવે તોપણ તે ઉપ-[illegible]દ્ય કાર્યના જેટલાં જ દુર્બોધ હોય છે, લૈકિક મનુષ્યો તેનું ગ્રહણ કરી શકે તેમ નથી [illegible]રણ કે લોકને તે તે પ્રતર લોકના સંબંધનું જ્ઞાન નથી આથી એ સર્વનો પુણ્ય અથવા પાપ, ધર્મ અથવા અધર્મ એ સામાન્ય શબ્દમાં સમાવેશ કરી એ કારણોનો વિસ્તાર શાસ્ત્ર કરતું નથી. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રની પદ્ધતિ તથા વિષયમાં ભેદ છે અને તેથી પણ એ બેની મર્યાદા ભિન્ન થઇ રહે છે. માટે એકબીજાના સત્યને ત્રોડી પાડે તેમ નથી.

આ સ્થળે સ્પષ્ટ જણાવવું જોઇએ કે જે સંસ્કૃતમાં લખાયેલું છે તે શાસ્ત્ર છે એવો ભ્રમિત અર્થ શાસ્ત્રનો કરવાનો નથી. સંસ્કૃતમાં તો ચાર્વાકનો સિદ્ધાન્ત પણ લખાયો છે, શબ્દકોષ પણ સંસ્કૃતમાં લખાયો છે. સંસ્કૃત તો ભાષામાત્ર છે તેથી જે જે પ્રતર ભાષામાં લખી શકાય છે તે સર્વ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ લખી શકાય છે. પણ તે તે ભાષામાં લખાયાથી તે શાસ્ત્ર થતું નથી. ઉપર જણાવેલાં લક્ષણો જેમાં હોય તે અને તે જ શાસ્ત્ર છે.

આ નિયમો ઉદાહૃત વિષયોમાં સ્પષ્ટીકરણાર્થે લગાડીએ. સૂર્યચંદ્રનું ગ્રહણ અમુક પ્રકારે પૃથિવી અને ચંદ્રની સ્થિતિ થવાથી થાય છે એ હકીકત વિજ્ઞાન જણાવે છે તે માત્ર એ વ્યતિકરનું કારણ સ્પષ્ટ કરે છે. અને શાસ્ત્ર જે સ્નાનાદિ કરવાનું વિધાન કરે

છે તે એ વ્યતિકરનું મૂલ્ય આંકી એને હિતપર્યવસાયી કેવી રીતે કરવો તેની યોજના અંગે છે. તેથી એ બંનેની મર્યાદાનો ભેદ છે અને તેથી એ બંને સત્ય હોઇ શકે છે. હીરો કારબનમાત્ર છે, કોયલો પણ કારબનમાત્ર છે છતાં ઝવેરીઓ એ બંનેનું મૂલ્ય ભિન્ન ભિન્ન આંકવામાં ભૂલ કરતા નથી. તેમ જ સુજ્ઞ પ્રજા કોયલાને પાકાદિ કાર્યમાં વાપરે છે અને હીરાઆદિને શોભા આપનાર અલંકારના કાર્યમાં વાપરે છે તેમાં લેશ પણ વિરોધ નથી.

સૂર્ય તથા ચંદ્ર એ બંન્નેના ઉપર આપણો કેટલો આધાર છે તે આપણે લૌકિક પ્રમાણથી તથા અલૌકિક પ્રમાણરૂપ વેદાદિવડે જાણીએ છીએ. આખા વેદમાં પ્રધાનપદ મંત્ર ભાગ ભોગવે છે અને તેમાં પણ પ્રધાનપદ ગાયત્રીને આપી બ્રાહ્મણોના નિત્યકર્મમાં એનો જપ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અને ગાયત્રીનો જપ સમગ્ર પાપને દૂર કરનાર ગણ્યો છે. એ ગાયત્રી તે શ્રી સવિતાનારાયણની જ સ્તુતિ છે. તેથી વેદાદિ સત્શાસ્ત્રો જોતાં સવિતાનારાયણનું માહાત્મ્ય સ્પષ્ટ થાય છે. લોકપ્રમાણથી વિલોકતાં સૂર્યનો પ્રકાશ જ આપણને જીવન અર્પનાર છે અને રોગમાત્રથી રહિત કરનાર છે. સૂર્યના રશ્મિવડે દુર્ગંધમય પરમાણુઓની શુદ્ધિ થાય છે, પૃથ્વીનું વાતાવરણ રોગજનક અણુઓથી રહિત રખાય છે. સૂર્યના પ્રકાશથી જ જગતમાં જીવન પ્રસરી રહ્યું છે અને રાત્રિએ સૂર્યનો દૃષ્ટિગોચર થતો નથી ત્યારે સર્વત્ર જીવનની ભરતીમાં ઓટ થાય છે અને શરીર તથા મન શ્રમિત થઈ નિદ્રાવશ થઈ જાય છે તથા આસપાસ ભયનાં ચિહ્નો ભાસે છે. સૌર પ્રકાશ જ્યારે હોય છે ત્યારે જે રમ્યતા જણાય છે તે અંધારી રાત્રિએ કદાપિ જણાતી નથી. તે જીવનનો પ્રવાહ દિવસે હોય છે તે પ્રવાહ રાત્રિએ કદાપિ તેવા વેગમાં રહેતો નથી. મરણોની સંખ્યા તપાસવામાં આવશે તો તે પણ સૌર પ્રકાશવાળા દિવસમાં જેટલાં થાય છે તે કરતાં રાત્રિનાં મરણોની સંખ્યા અધિક જણાયાવિના રહેશે નહિ. તેનું કારણ એ જ છે કે રાત્રિમાં જીવનપ્રવાહની ઓટ હોય છે અને દિવસ જીવનપ્રવાહની ભરતી હોય છે. ચંદ્રના સંબંધમાં પણ આ જ વિવેચન સહજ સહજ ફેરસાથે લાગુ પડે છે. ચંદ્ર સર્વ ઔષધિનો પતિ છે; જેમ વનસ્પતિની વૃદ્ધિમાટે અને જીવનમાટે સૌર પ્રકારની આવશ્યકતા છે તેમ તે નહિ હોય ત્યારે ચંદ્રપ્રકાશની પણ આવશ્યકતા છે. જે કાર્ય સૂર્ય પોતાના પ્રકાશથી કરે છે, તે જ કાર્ય ચંદ્રમાં રહેલો સૂર્યનો પ્રકાશ કાંઈક ન્યૂનપણે કરે છે. પ્રકાશવાળી રાત્રિની રમ્યતા અને અમાવાસ્યાની રાત્રિની અરમ્યતાથી કોણ અજ્ઞાત છે? જો સૂર્ય અને ચંદ્ર એ બેને ખસેડી લેવામાં આવે તો પૃથિવીની શી દશા થાય તે કળી શકવું અત્યંત કઠિન છે. સૂર્યપ્રકાશમાં સ્નાન આરોગ્યશાસ્ત્ર વારંવાર વિધાન કરે છે, તે અકારણ નથી.

આ પ્રમાણે લૌકિક પ્રમાણથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે સૌર પ્રકાશ અને ચંદ્રપ્રકાશ આપણા જીવનમાં આપણા આરોગ્યમાં અને આપણા હિતમાં આવશ્યક છે. તો પછી એ પ્રકાશની જ્યારે આપણને અપ્રાપ્તિ થાય ત્યારે આપણા જીવનમાં, આરોગ્યમાં અને હિતમાં ન્યૂનતા થાય એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. આમ હોવાથી જ્યારે સૂર્ય તથા ચંદ્રનું ગ્રહણ થાય છે ત્યારે સૂર્યનો અને ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને મળતો નથી. તેથી તે સમયે આપણાં જીવન, આરોગ્ય અને હિતનું સંરક્ષણ કરનાર ઉપાયો શાસ્ત્રબોધે

એ હિતનો જ બોધ છે. એ પ્રસંગો જીવનના તથા આરોગ્યની હાનિના છે તેથી એ સમયે જીવનતત્ત્વને સંરક્ષણ કરનાર સંયમ કરવાનું શાસ્ત્ર પ્રબોધે છે. જપક્રિયા પણ જીવનતત્ત્વને સંરક્ષણ કરનાર સમર્થ સાધન છે તેથી શાસ્ત્ર તેનું વિધાન કરે એ ઉચિત છે. વાતાવરણની અશુદ્ધિ આપણા આરોગ્યનો ભંગ નહિ કરે માટે તે સમયે સ્વચ્છતા સવિશેષ સેવવાની આવશ્યકતા હોવાથી સ્નાનનું શાસ્ત્ર વિધાન કરી આપણાપર ઉપકાર કરે છે. વાતાવરણની અને પાર્થિવઅણુની એ પ્રકારના અભાવને લીધે અશુદ્ધિ થાય છે, રોગવર્ધક સૂક્ષ્મજંતુઓ અને આરોગ્યનો ભંગ કરનાર રાસાયનિક ફેરફારો આસપાસ અને હવામાં થઇ રહે છે અને તેની અસર જે ત્વરાથી ગ્રહણ કરે એવાં આપણાં ખુલ્લાં વસ્ત્રો, પકવાન આદિ પદાર્થો તેને જળવડે પુનઃ શુદ્ધ કરવાનું જણાવવામાં આવે છે. કોઇ પણ મલિનસ્થાનમાં, મોટા વિષૂચિકાઆદિ પ્રસરેલાં છે તે સ્થાનમાં જવાથી જેમ રોગકર અણુઓનો સ્પર્શ વસ્ત્રોને થાય છે અને તેની શુદ્ધિની અપેક્ષા રહે છે તે જ પ્રમાણે આરોગ્યની હાનિને કરનાર અણુઓ અને સૂક્ષ્મ જન્તુઓ વસ્ત્રોપર લાગી રહેવાનો સંભવ હોવાથી વસ્ત્રોને ધોઇ નાંખવાનું શાસ્ત્ર ઉપદેશે છે. ગ્રહણ થઇ રહ્યા પછી પણ સ્નાન કરવાનું શાસ્ત્ર વિધાન કરે છે તેમાં પણ લૈકિક આશય આ હોવો સંભવે છે. આરંભક સ્નાન તે તે આરોગ્યના વિઘાતક અણુઓ જે ઉત્પન્ન થવાના છે તે આપણને હાનિ ન કરે તે માટે છે, તેમ એ ઉત્પન્ન થઇ આપણને સ્પર્શ કરવા પામેલા એ અણુઓ પછીથી આપણને અને આપણા સંબંધમાં આવનાર ઇતરને હાનિ ન કરે તેમાટે પાછળનું દ્વિતીય સ્નાન છે.

વનસ્પતિઆદિ પદાર્થો, ઘૃત, તૈલ, પકવાન્ન, અપકવાન્ન આદિ પદાર્થો સર્વ બહારથી સરખી અસરને પામનાર નથી. કોઇ સત્વર અસર પામે તેવા છે તો કોઇને અસર પામતાં દીર્ઘ સમયની અપેક્ષા રહે છે. આથી જે સત્વર અસર પામનાર પદાર્થો છે, તથા જેનાં સૌર પ્રકાશાદિના અભાવથી હાનિકર રાસાયનિક ફેરફાર થનાર છે તેવા પદાર્થોનો ગ્રહણપછી ઉપયોગ ન કરવો અને તેને ફેંકી દેવાનું શાસ્ત્ર જણાવે તે સર્વાંશે યોગ્ય જ છે.

સંયમ અને જપ ઉપર જણાવ્યું અને જીવનના સૌરક્ષણમાં અતિઉપયોગી ક્રિયા છે. તે કરવાને અસમર્થ મનુષ્યોમાટે દાન એ સમર્થ સત્ક્રિયા છે, તેથી શાસ્ત્ર દાન આપવાનું જણાવે છે. એ દાન આપવાની ફરજ સર્વને હોય છે તેથી એ સમયે દાનનો પ્રતિગ્રહ કરનાર કોઇ ઉન્નત વ્યક્તિ મળવી કઠિન છે માટે નીચ પાત્રને દાન આપવામાં આવે છે. કાશીમાં દેવસ્થાને એ સમયે પણ બ્રાહ્મણો દાન લે છે ત્યાં એ સમયે બ્રાહ્મણોને જ દાન આપવાનો પ્રચાર છે અને નીચ પાત્રને દાન આપવાની પદ્ધતિ નથી. આ તરફ પણ કેટલેક સ્થળે એ સમયે બ્રાહ્મણો દાન લેતા નથી પણ દાનનો સંકલ્પ કરાવી રાખે છે અને ગ્રહણ મુક્ત થયા પછી તે દાન લે છે. આમ થાય છે ત્યાં દાન બ્રાહ્મણને જ આપવામાં આવે છે. તેથી દાનનાં સંબંધમાં ચાલતી પદ્ધતિ સકારણ છે એમ સમજાય છે.

જપક્રિયા વિવિધ લોકના સંબંધવાળી ક્રિયા છે કેમકે એમાં શબ્દોની આનુપૂર્વી તથા મંત્રદેવતા ઉભયનો સંબંધ છે. તેથી ગ્રહણનો વ્યતિકર થતાં તે સમયે એ મંત્રની આનુપૂર્વી કેવાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ આંદોલનને ઉપજાવે છે તથા એ મંત્રના દેવતા એ સમયને કેવા પ્રકારે અવલોકે છે ઇત્યાદિ સંકેત જાણનાર જ એનું જ યથાર્થ ફળ આંકી શકે છે. તેથી એ સર્વનું અવલોકન કરી એ મંત્રનું જપનું પુરશ્ચરણજેટલું ફળ છે એમ કહેવામાં

આવે તો તે અયોગ્ય નથી. અથવા તો એ સમયે એ જીવનના રક્ષણને માટે અત્યંત આવશ્યકક્રિયા ગણી અર્થવાદરૂપે એ ફલકથન હોય તો તે પણ અનુચિત નથી.

આ પ્રમાણે લૌકિક કારણોનો વિચાર કરતાં ગ્રહણસમયે શાસ્ત્ર જે જે ક્રિયાઓનું વિધાન કરે છે તે સકારણ જણાય છે, અને તેટલાનો જ વિચાર કરવામાં આવે તો પણ એ વિધાન તથા ખગોળવિજ્ઞાન જે ગ્રહણનાં કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે તેમાં સર્વાંશે અવિરોધ થઇ રહે છે. આ ઉપરાંત એ સર્વ ક્રિયા ઉપર જણાવ્યું તેમ અદષ્ટ કારણોને લીધે પણ વિધાન કરવામાં આવી છે. શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટકરતાં અદષ્ટ કારણ પ્રધાનપદ ભોગવે છે, પણ તે લોકના લક્ષમાં સ્પષ્ટ આવી શકે તેમ નથી તેથી તેને અદષ્ટ; પુણ્ય ઇત્યાદિ નામથી જ સામાન્યરીતે ઓળખાવી શાસ્ત્ર વિરામ પામે છે. અને લૌકિક દષ્ટ કારણો તો મનુષ્યમતિથી જ્ઞાત થઈ શકે છે તેથી એની શાસ્ત્રમાં ઉપેક્ષા છે. તેથી એ સર્વે રીતે ગ્રહણના સંબંધમાં શાસ્ત્રનો અને વિજ્ઞાનનો લેશ પણ વિરોધ નથી એ સમજાય છે.

આ જ પ્રમાણે તિથિઓને પવિત્ર માનવામાં આવી છે, જેને મુખ્ય પર્વરૂપ કહેવામાં આવી છે તે તિથિઓ ચંદ્રની કલામાત્રના પરિણામ હોય છતાં પવિત્ર હોય એમાં લેશ પણ વિરોધ નથી. એ તિથિઓ પિતૃઓસાથે સંબંધવાળી છે અને તેથી એની પવિત્રતાના અદષ્ટ કારણો એ લોકના સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે કે જેનો લક્ષ એ લોકસાથેનો સંબંધ જેમને પ્રત્યક્ષ નથી એવા મનુષ્યોને આવી શકે તેમ નથી.

આ નિયમપ્રમાણે અમુક દિવસોએ ઇષ્ટિ કરવી, અમુક સમયે કરેલો યજ્ઞ અનંત ફલને આપનાર છે ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનો અને એ સંબંધી થતું વિજ્ઞાનથી સકારણ સ્પષ્ટીકરણ એકબીજાના વિરોધી નથી. વસ્તુતઃ તો શાસ્ત્ર એ મુખ્ય સૂત્રસ્થાનીય છે અને વિવિધ વિજ્ઞાન તેના ભાષ્યરૂપ છે. શાસ્ત્રે કરેલાં વિધિનિષેધની ઉપપત્તિ વિવિધ વિજ્ઞાનની શોધો કરી શકે છે, પણ શાસ્ત્રની સામે યુદ્ધ કરવા વિજ્ઞાનને મૂકવું એ ઉભયના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જ સૂચવે છે. તેથી સર્વરીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન એ બેની મર્યાદા ભિન્ન ભિન્ન છે, બેની પદ્ધતિ ભિન્ન ભિન્ન છે, બંનેના ઉદ્દેશ ભિન્ન ભિન્ન છે, અને બંનેનો આધાર વિભિન્ન જ્ઞાનપર છે ઇત્યાદિ હેતુઓને લઇને એ બંનેનો વિરોધ કદાપિ સંભવતો નથી. જો એ બેનો કોઇપણ સંબંધ છે તો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનું ઉપાકારક છે. તેથી સુજ્ઞ મનુષ્યોએ એનો એ અર્થમાં જ ઉપયોગ કરવો ઉચિત છે.

વાસ્તવ અમરત્વ અને સત્કીર્તિ.

સાચા પ્રેમવડે વિભુ વશ કરી, સાચાં સુખે જે વહ્યાં,
તે તો આ ભવમાં સુકીર્તિ લઇને, જાણે વસી છે રહ્યાં;
જેણે આ ઉરમાં સમસ્ત રિપુને, જ્ઞાનાગ્નિએ છે દહ્યાં,
તેને આ જગમાં સદા અમર ને, સત્કીર્તિવાળા કહ્યા.

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

એ હિતનો જ બોધ છે. એ પ્રસંગો જીવનના તથા આરોગ્યની હાનિના છે તેથી એ સમયે જીવનતત્ત્વને સંરક્ષણ કરનાર સંયમ કરવાનું શાસ્ત્ર પ્રબોધે છે. જપક્રિયા પણ જીવન-તત્ત્વને સંરક્ષણ કરનાર સમર્થ સાધન છે તેથી શાસ્ત્ર તેનું વિધાન કરે એ ઉચિત છે. વાતાવરણની અશુદ્ધિ આપણા આરોગ્યને ભંગ નહિ કરે માટે તે સમયે સ્વચ્છતા સવિ-શેષ સેવવાની આવશ્યકતા હોવાથી સ્નાનનું શાસ્ત્ર વિધાન કરી આપણાપર ઉપકાર કરે છે. વાતાવરણની અને પાર્થિવઅણુની એ પ્રકારના અભાવને લીધે અશુદ્ધિ થાય છે, રોગવર્ધક સૂક્ષ્મજંતુઓ અને આરોગ્યનો ભંગ કરનાર રાસાયનિક ફેરફારો આસપાસ અને હવામાં થઇ રહે છે અને તેની અસર જે ત્વરાથી ગ્રહણ કરે એવાં આપણાં ખુલ્લાં વસ્ત્રો, પકવાન્ન આદિ પદાર્થો તેને જળવડે પુનઃ શુદ્ધ કરવાનું જણાવવામાં આવે છે. કોઇ પણ મલિન-સ્થાનમાં, મોટા વિષૂચિકાઆદિ પ્રસરેલાં છે તે સ્થાનમાં જવાથી જેમ રોગકર અણુઓનો સ્પર્શ વસ્રોને થાય છે અને તેની શુદ્ધિની અપેક્ષા રહે છે તે જ પ્રમાણે આરોગ્યની હાનિને કરનાર અણુઓ અને સૂક્ષ્મ જન્તુઓ વસ્ત્રોપર લાગી રહેવાનો સંભવ હોવાથી વસ્રોને ધોઇ નાંખવાનું શાસ્ત્ર ઉપદેશે છે. ગ્રહણ થઇ રહ્યા પછી પણ સ્નાન કરવાનું શાસ્ત્ર વિધાન કરે છે તેમાં પણ લૌકિક આશય આ હોવો સંભવે છે. આરંભક સ્નાન તે તે આરોગ્યના વિઘાતક અણુઓ જે ઉત્પન્ન થવાના છે તે આપણને હાનિ ન કરે તે માટે છે, તેમ એ ઉત્પન્ન થઇ આપણને સ્પર્શ કરવા પામેલા એ અણુઓ પછીથી આપણને અને આપણા સંબંધમાં આવનાર ઇતરને હાનિ ન કરે તેમાટે પાછળનું દ્વિતીય સ્નાન છે.

વનસ્પતિઆદિ પદાર્થો, ઘૃત, તૈલ, પકવાન્ન, અપકવાન્ન આદિ પદાર્થો સર્વ બહારથી સરખી અસરને પામનાર નથી. કોઇ સત્વર અસર પામે તેવા છે તો કોઇને અસર પામતાં દીર્ઘ સમયની અપેક્ષા રહે છે. આથી જે સત્વર અસર પામનાર પદાર્થો છે, તથા જેનાં સોર પ્રકારાદિના અભાવથી હાનિકર રાસાયનિક ફેરફાર થનાર છે તેવા પદાર્થોનો ગ્રહણ-પછી ઉપયોગ ન કરવો અને તેને ફેંકી દેવાનું શાસ્ત્ર જણાવે તે સર્વાંશે યોગ્ય જ છે.

સંયમ અને જપ ઉપર જણાવ્યું અને જીવનના સૌરક્ષણમાં અતિઉપયોગી ક્રિયા છે. તે કરવાને અસમર્થ મનુષ્યોમાટે દાન એ સમર્થ સત્ક્રિયા છે, તેથી શાસ્ત્ર દાન આપ-વાનું જણાવે છે. એ દાન આપવાની ફરજ સર્વને હોય છે તેથી એ સમયે દાનનો પ્રતિ-ગ્રહ કરનાર કોઇ ઉન્નત વ્યક્તિ મળવી કઠિન છે માટે નીચ પાત્રને દાન આપવામાં આવે છે. કાશીમાં દેવસ્થાને એ સમયે પણ બ્રાહ્મણો દાન લે છે ત્યાં એ સમયે બ્રાહ્મણોને જ દાન આપવાનો પ્રચાર છે અને નીચ પાત્રને દાન આપવાની પદ્ધતિ નથી. આ તરફ પણ કેટલેક સ્થળે એ સમયે બ્રાહ્મણો દાન લેતા નથી પણ દાનનો સંકલ્પ કરાવી રાખે છે અને ગ્રહણ મુક્ત થયા પછી તે દાન લે છે. આમ થાય છે ત્યાં દાન બ્રાહ્મણને જ આપવામાં આવે છે. તેથી દાનનાં સંબંધમાં ચાલતી પદ્ધતિ સકારણ છે એમ સમજાય છે.

જપક્રિયા વિવિધ લોકના સંબંધવાળી ક્રિયા છે કેમકે એમાં શબ્દોની આનુપૂર્વી તથા મંત્રદેવતા ઉભયનો સંબંધ છે. તેથી ગ્રહણનો વ્યતિકર થતાં તે સમયે એ મંત્રની આનુપૂર્વી કેવા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ આંદોલનને ઉપજાવે છે તથા એ મંત્રના દેવતા એ સમયને કેવા પ્રકારે અવલોકે છે ઇત્યાદિ સંકેત જાણનાર જ એનું જ યથાર્થ ફળ આંકી શકે છે. તેથી એ સર્વનું અવલોકન કરી એ મંત્રનું જપનું પુરશ્ચરણજેટલું ફળ છે એમ કહેવામાં

આવે તો તે અયોગ્ય નથી. અથવા તો એ સમયે એ જીવનના રક્ષણને માટે અત્યંત આવશ્યકક્રિયા ગણી અર્થવાદરૂપે એ ફલકથન હોય તો તે પણ અનુચિત નથી.

આ પ્રમાણે લૌકિક કારણોનો વિચાર કરતાં ગ્રહણસમયે શાસ્ત્ર જે જે ક્રિયાઓનું વિધાન કરે છે તે સકારણ જણાય છે, અને તેટલાનો જ વિચાર કરવામાં આવે તો પણ એ વિધાન તથા ખગોળવિજ્ઞાન જે ગ્રહણનાં કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે તેમાં સર્વાંશે અવિરોધ થઇ રહે છે. આ ઉપરાંત એ સર્વ ક્રિયા ઉપર જણાવ્યું તેમ અદષ્ટ કારણોને લીધે પણ વિધાન કરવામાં આવી છે. શાસ્ત્રમાં દષ્ટકરતાં અદષ્ટ કારણ પ્રધાનપદ ભોગવે છે, પણ તે લોકના લક્ષમાં સ્પષ્ટ આવી શકે તેમ નથી તેથી તેને અદષ્ટ; પુણ્ય ઇત્યાદિ નામથી જ સામાન્યરીતે ઓળખાવી શાસ્ત્ર વિરામ પામે છે. અને લૌકિક દષ્ટ કારણો તો મનુષ્યમતિથી જ્ઞાત થઇ શકે છે તેથી એની શાસ્ત્રમાં ઉપેક્ષા છે. તેથી એ સર્વ રીતે ગ્રહણના સંબંધમાં શાસ્ત્રનો અને વિજ્ઞાનનો લેશ પણ વિરોધ નથી એ સમજાય છે.

આ જ પ્રમાણે તિથિઓને પવિત્ર માનવામાં આવી છે, જેને મુખ્ય પર્વરૂપ કહેવામાં આવી છે તે તિથિઓ ચંદ્રની કલામાત્રના પરિણામ હોય છતાં પવિત્ર હોય એમાં લેશ પણ વિરોધ નથી. એ તિથિઓ પિતૃઓસાથે સંબંધવાળી છે અને તેથી એની પવિત્રતાના અદષ્ટ કારણો એ લોકના સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે કે જેનો લક્ષ એ લોકસાથેનો સંબંધ જેમને પ્રત્યક્ષ નથી એવા મનુષ્યોને આવી શકે તેમ નથી.

આ નિયમપ્રમાણે અમુક દિવસોએ ઇષ્ટિ કરવી, અમુક સમયે કરેલો યજ્ઞ અનંત ફલને આપનાર છે ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનો અને એ સંબંધી થતું વિજ્ઞાનથી સકારણ સ્પષ્ટીકરણ એકબીજાના વિરોધી નથી. વસ્તુતઃ તો શાસ્ત્ર એ મુખ્ય સૂત્રસ્થાનીય છે અને વિવિધ વિજ્ઞાન તેના ભાષ્યરૂપ છે. શાસ્ત્રે કરેલાં વિધિનિષેધની ઉપપત્તિ વિવિધ વિજ્ઞાનની શોધો કરી શકે છે, પણ શાસ્ત્રની સામે યુદ્ધ કરવા વિજ્ઞાનને મૂકવું એ ઉભયના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જ સૂચવે છે. તેથી સર્વરીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન એ બેની મર્યાદા ભિન્ન ભિન્ન છે, બેની પદ્ધતિ ભિન્ન ભિન્ન છે, બંનેના ઉદ્દેશ ભિન્ન ભિન્ન છે, અને બંનેનો આધાર વિભિન્ન જ્ઞાનપર છે ઇત્યાદિ હેતુઓને લઇને એ બંનેનો વિરોધ કદાપિ સંભવતો નથી. જો એ બેનો કોઇપણ સંબંધ છે તો વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનું ઉપકારક છે. તેથી સુજ્ઞ મનુષ્યોએ એનો એ અર્થમાં જ ઉપયોગ કરવો ઉચિત છે.

વાસ્તવ અમરત્વ અને સત્કીર્તિ.

> સાચા પ્રેમવડે વિભુ વશ કરી, સાચાં સુખે જે વહ્યાં,
> તે તો આ ભવમાં સુકીર્તિ લઇને, જાણે વસી છે રહ્યાં;
> જેણે આ ઉરમાં સમસ્ત રિપુને, જ્ઞાનાગ્નિએ છે દહ્યાં,
> તેને આ જગમાં સદા અમર ને, સત્કીર્તિવાળા કહ્યા.

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

ईशज्ञप्ति.

सत्यनुं स्वरूप.

" સત્યસ્વરૂપને સંભારીએ,
ભુંડા મનવાને વારી રે હે જી. "

—શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा.

[સત્ય તથા તપવડે આ આત્માનો અનુભવ થાય છે.]

—मुण्डक उपनिषद् ३, १, ५,

ઈશ્વરના સ્વરૂપનો વાસ્તવ અનુભવ કરવાની અત્યંત અભિલાષા કયા મુમુક્ષના અંતરમાં સદોદિત જાગ્રત નથી રહેતી ? પરંતુ તે જ મુમુક્ષનું અંતઃકરણ આ વાર્તાની સાક્ષી પૂરતું હોય છે કે ઈશ્વરનો અનુભવ થવામાટે ઈશ્વરના ગુણલક્ષણના જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન થવું જોઇએ; તેથી ઈશ્વરના સ્વરૂપનો અનુભવ કરવા માટે પ્રથમ ઈશ્વરનાં ગુણલક્ષણોનો નિર્ણય કરવો જોઇએ, અને જેનાવડે તે સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાનું છે તે ચિત્તવૃત્તિમાં ઈશ્વરનાં લક્ષણોનું પ્રથમ સ્પષ્ટ ચિત્ર રચાવું જોઇએ.

આથી એ ચિત્ર રચવાને માટે ઈશ્વરનાં કયાં કયાં લક્ષણો છે એ પ્રશ્નનું ઉત્તર તત્કાળ જ જાણવાની અગત્ય રહે છે.

શાસ્ત્રો કહે છે કે सत् चित् તથા आनन्द એ ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો ઈશ્વરનાં છે. અને તેથી જ શ્રુતિ કહે છે કે ' સત્યના જ્ઞાનવડે આ આત્મા અનુભવગમ્ય છે. ' ઈશ્વરનાં લક્ષણમાં પ્રથમ સ્થાન સત્યને મળ્યું છે. આથી ઈશ્વરના સ્વરૂપને અનુભવવાની ઇચ્છાવાળાએ આ સત્યને જાણવું જોઇએ.

આપણે આ સ્થળે આ સત્સ્વરૂપ અંશનો વિચાર કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

સત્ય શબ્દ કોઇ પણ મનુષ્યના કાનને આજે અજાણ્યો નથી, પરંતુ તે જ પ્રમાણે સત્યનું સ્વરૂપ કોઇ વિરલને જ જાણીતું હશે. ' સત્ય બોલવું, ' ' સત્ય માર્ગે ચાલવું ' એ પ્રકારે વ્યવહારના કાર્યોમાં વપરાતા અર્થજેટલું જ મનુષ્યના મોટા ભાગને સત્ય શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન હોય છે. પરંતુ આ શબ્દ ઈશ્વરના કયા તત્ત્વનો નિર્દેશ કરે છે તે જાણવું અત્યંત આગ્રહનું છે.

જો કે આ વિશ્વમાં પ્રવર્તતી ચૈતનસત્તા આ સત્યનું જ જ્યાં ત્યાં ઉદ્ઘાટન કરવાને પ્રયત્ન કરી રહી છે, પરંતુ તેટલા ઉંડા ઉતરીને તે સત્યનો વિવેક કરવા પ્રતિ મનુષ્યોનું એટલું તો ઓછું લક્ષ છે કે તેનો ખ્યાલસરખો પણ તેને આવવો કઠિન છે.

પરંતુ વિશ્વના જડ પદાર્થો અને જડસંસ્થા આપત્તિથી શ્રમિત થઇ, અને ઘણો કાળ તેને ભોગવવા છતાં તેમાંથી વાસ્તવ તૃપ્તિ અથવા શાશ્વત સુખની કશી જ પ્રતીતિ થતી નથી, એ પ્રકારનો જ્યારે મનુષ્યને અનુભવ થાય છે ત્યારે મનુષ્યની દૃષ્ટિ વિશ્વના સમગ્ર જડ અંશને બાજુએ મૂકીને કાંઇ બીજું જોવાને પ્રયત્ન કરે છે. તે સમયે તેની ઈશ્વર અથવા ચૈતનતત્ત્વપ્રતિ દૃષ્ટિ વળે છે.

જ્યારે આવી રીતે જુદી દિશાપ્રતિ મનુષ્યની દૃષ્ટિ વળે છે, ત્યારે તેને કંઇ કંઇ એ પ્રકારનું સમજાવા માંડે છે કે અત્યાર સુધી જે કંઈ જોયું અને અનુભવ્યું તે બધું મિથ્યા અને અપૂર્ણ છે. તો દિવસ અને રાત્રિ, શ્યામતા અને શુભ્રતા, દૃષ્ટિ અને અંધત્વ એ બે વિરોધી પદાર્થ, અવસ્થા, ગુણ, દ્રવ્ય, આદિની જ્યાં ત્યાં પ્રતીતિ થાય છે તેવી રીતે મિથ્યાથી વિરોધી જે સત્ય અને અપૂર્ણતાની વિરોધી જે પૂર્ણતા તેનું પણ અસ્તિત્વ હોવું જોઇએ. અને પૂર્વે ગણાવેલી વિરોધી સ્થિતિઓનો જેમ અહિં જ અનુભવ થાય છે તેમ મિથ્યાપણાની અને અપૂર્ણતાની વિરોધી સ્થિતિઓનો પણ અહિં જ અનુભવ થવો જોઇએ.

આમ થતાં સત્ય એ શું છે, સત્યમાં શું ભાવ રહેલો છે, સત્યમાં શું શું સામર્થ્ય છે, તે ક્યાં છે, શાવડે પ્રતીત થાય છે, કેવી રીતે અનુભવાય છે એ વગેરે પ્રશ્નો તેને વારંવાર પ્રકટે છે, અને મિથ્યાત્વથી વિરોધી જે સત્ય તેને કોઇ પણ રીતે જોવા જાણુ-વાની ઊર્મિ તેના અંતરમાં વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં ઉઠવા માંડે છે.

આ સત્ય અને તેનું સ્વરૂપ દર્શાવવું તથા તેનાં સામાન્ય સાધનોની પ્રક્રિયાઓ જણા-વવી એ શાસ્ત્રોનો હેતુ છે, શાસ્ત્રમાત્ર પ્રધાનપણે એ જ ઉદ્યમ કરી રહ્યાં છે, એક જ વસ્તુપ્રતિ મનુષ્યોનું લક્ષ ખેંચી રહ્યાં છે, અને તે સત્ય. સત્યના વાસ્તવ સ્વરૂપપ્રતિ મનુ-ષ્યોને પરિણામે આકર્ષી લાવવાને માટે, આરંભથી જ તે દિશાપ્રતિ એમની લક્ષણા રહે તેને લઇને શાસ્ત્રોએ મનુષ્યોના આરંભક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આ સત્યનું સ્થૂલ-રૂપ દર્શાવતાં શાસન કર્યું છે કે **सत्यं वद**—સત્ય બોલો.

सदेव सौम्येदमग्र आसीत्—" હે સૌમ્ય ! સઉથી પ્રથમ કેવલ સત જ હતું." એ શ્રુતિવાક્ય સત્યરૂપ વસ્તુની પુરાણતાને દર્શાવી તેમાં સાધકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને જાગ્રત કરીને તે વસ્તુનો અનુભવ કરવાનો ઉપદેશ દે છે. સત્ એ ત્રિકાલાબાધિત છે. અને તેથી તેનો કોઇ પણ કાલમાં અનુભવ ન થઇ શકે એમ નથી. અને જ્યાં સુધી સત્ય તત્ત્વમાં મતિનો લેશ પણ સંચાર નથી થયો હોતો ત્યાં સુધી તે મનુષ્યને ઈશ્વરની અન્ય કળાઓ જે ચિત્ તથા આનંદરૂપે જણાવાય છે, તેનો અનુભવ પણ સુલભ થઇ પડતો નથી.

આ પ્રકારે સત્ય એ પરમ જ્ઞાતવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય તથા અનુભવ્ય ઠરે છે. જે કેવલ સત્યરૂપ નથી તે વસ્તુતઃ જાણવા યોગ્ય નથી, જે સત્ય નથી તે વાસ્તવિકરીતે જોતાં મેળવવા યોગ્ય કે અનુભવવા યોગ્ય નથી એ સર્વ બુદ્ધિમાન્ નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ કરે છે. એનો જ પૂર્વના સમર્થ ઋષિમુનિઓએ જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એની જ ઉપાસના અને ધ્યાન કરતાં કહ્યું છે કે **सत्य परं धीमही**. (અમે પરમ સત્યનું ધ્યાન કરીએ છીએ.)

જેમ ક્ષિતિજમાં અરુણરૂપે દીપ્તિમાન્ થતો પ્રકાશ બીજું કાંઇ નથી પણ સૂર્ય જ છે, તેમ ઈશ્વરરૂપ સર્વનું પ્રથમ દર્શન અરુણરૂપ સત્યની કલાવડે થાય છે, બાકી સત્ તથા ઈશ્વરમાં કશો જ ભેદ નથી. આ સત્યનું સ્વરૂપ દર્શાવનારને શાસ્ત્રો ' સદ્‌ગુરુ ' એવી સંજ્ઞા આપે છે. શાસ્ત્રમાર્ગે કંઠરવથી સદ્‌ગુરુનું માહાત્મ્ય અને તેમની અનિવાર્ય અગત્યનું જે કથન કરે છે તેનો હેતુ આ જ છે કે જે પરમ સત્યરૂપ વસ્તુ છે તેનો અધિકારિ અંતઃકરણમાં વિવિધ બોધવડે તથા સાધનવડે તે અનુભવ કરાવે છે, અને જે અંતઃકરણ તેવા અધિકારવિનાનું છે તેને તે અધિકારની પ્રાપ્તિ પણ એ જ સદ્‌ગુરુ કરાવી આપે છે. અને તેથી જ અધિકારી અનધિકારી સર્વને સદ્‌ગુરુની અત્યંત આવશ્યકતા ગણી છે.

સત્યનું જ્ઞાન કરાવવામાં જે કેવલ ગુરુ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ છે તે જ સદ્‌ગુરુ છે. આથી સદ્‌ગુરુતત્ત્વ એ સત્ય અથવા સત્ય એ સદ્‌ગુરુતત્ત્વ છે એમ કહેવામાં કશો વિરોધ નથી. આવા અલૌકિક પુરુષને માટે જ સમર્થ શંકરાચાર્ય વદે છે કે **દૃષ્ટાન્તો નૈવ દૃષ્ટસ્ત્રિભુવનજઠરે સદ્‌ગુરોર્જ્ઞાન દાતુઃ** અર્થાત્ જ્ઞાનદાતા સદ્‌ગુરુને આપી શકાય એવી કોઇ પણ ઉપમા આ ત્રિલોકમાં જડતી નથી. સદ્‌ગુરુના અપૂર્વ માહાત્મ્યનો હેતુ પણ એ જ શ્લોકના અનવધિમાં જણાવી દીધો છે કે સદ્‌ગુરુ પોતાના શિષ્યને પોતાના તુલ્ય અર્થાત્ કેવલ સત્યરૂપ જ કરી મૂકે છે.

આમ હોવાથી પ્રબુદ્ધ પુરુષોએ એ પ્રણાલિકા સ્થાપી છે કે સત્યના જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાએ પોતાના મિથ્યાભિમાનના સર્વ સમર્પણપૂર્વક અભિમુખ વૃત્તિસહિત સદ્‌ગુરુપ્રતિ જવું અને વિનયવિવેકાદિવડે પૂછવું કે હે ભગવન્ ! સત્યનું સ્વરૂપ શું છે.

મનુષ્ય આ જગત્‌પ્રપંચનો કંઇ કાળ ભોગ કરે છે, અને પરિણામે જગત્ તથા તેનાં કાર્યોની નિઃસારતા જુએ છે, અને અત્યંત પરિશ્રમ કરવા છતાં તેમાંથી વાસ્તવ સુખસંતોષ ઉપજાવે એવું કશું જ મેળવેલુ તેને જણાતું નથી, અને તેનાં ઉદ્વેગ અને અસંતોષ મટતાં જણાતાં નથી ત્યારે તે ઉંઘમાંથી જાગતો હોય તેમ સાવધાન થાય છે, અને તે કાળે તેના અંતઃકરણમાં એક જ પ્રશ્ન પ્રકટે છે કે-જ્યારે આ સઘળું જ મિથ્યા છે, સર્વમાં કશું જ શાશ્વત નથી તો પછી સત્ય ક્યાં અને શું છે ?

મનુષ્યોનો મોટો ભાગ એમ માનતો હોય છે કે અનુભવ ધીમે ધીમે સત્ય સમજાવે છે, જગતના વિવિધ અનુભવોના પરિણામે સત્યનું સ્વરૂપ તે મનુષ્યની દૃષ્ટિએ તરી આવે છે, પરંતુ તે યથાર્થ નથી. જગતનો અનુભવ ઘણું ઘણું તો જગતના મિથ્યાત્વનો અને ને પણ ઘણી વખત તો કોઇ વિલક્ષણ પ્રકારના ભ્રાંતિજન્ય મિથ્યાત્વનો અનુભવ કરાવે છે, પણ તેટલા માત્રથી કેવળ સત્યની પ્રતીતિ થાય છે એમ નથી.

સત્યનું સ્વરૂપ આત્માની સહજોપલબ્ધિવડે (Soul Perception, અંતરથી સ્ફુરતું જ્ઞાન) થાય છે, આત્માના સદ્‌અંશનું ચિંતન, મનન ધારણા અને ધ્યાનવડે જ સત્યનો પ્રકાશ અનુભવાય છે જે સદા નથી તે અસત્ છે, જે વિકારી છે તે અસત્ છે, અને તેથી તેવા વિકારી અને અનિત્યના ચિંતનાદિવડે કદાપિ સત્યની પ્રતીતિ થતી નથી. અંધકારવડે જેમ પ્રકાશની પ્રતીતિ થતી નથી તેમ જેમાં અસત્ય જ રહેલું છે એવા સાધનમાત્રથી સત્યની ઝાંખી થતી નથી. જે નિત્ય નિર્વિકાર અને વિભુ અર્થાત્ સર્વત્ર વ્યાપક છે તેમાં પ્રવેશવાથી જ સત્યનું વાસ્તવ સ્વરૂપ સમજાય છે. (અપૂર્ણ.)

स्मरणशक्तिने उत्तम प्रकारनी करवानी कला.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૧૦૬ થી.)

પ્રકરણ ૫.

જેને આપણે વિચારો કહીએ છીએ તે બીજું કશું જ નથી, પણ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા જ્ઞાનમાંથી જે અંશો આપણાપ્રતિ આપણે આકર્ષ્યા હોય છે તે છે. વિચાર અથવા જ્ઞાન કોઇ પુસ્તકમાં ભરેલું હોતું નથી. પુસ્તક તો કાગળ અને શાહીનું બનેલું હોય છે, પણ તેમાં જે નિશાનીઓ અથવા અક્ષરો હોય છે, તેઓ, જેમ તમે કોઇ પુષ્પને અથવા કોઇ બીજી વસ્તુને જુઓ છો, અને તેઓ જેમ વિચારના આંદોલનોને તમારામાં જાગ્રત્ કરે છે, તેમ દૃષ્ટિદ્વારા તમારા મગજઉપર અસર કરે છે, અને તેથી કરીને જ્યારે કોઇ લેખકનો લેખ તમે વાંચો છો ત્યારે તમારી ઇંદ્રિયો તમારા મગજમાં જે તંતુને કંપાવવો હોય તેને જ કંપાવે છે, અને તેમ થતાં લેખ લખતી વખતે લેખકના મગજે જેવાં આંદોલનો પ્રકટાવીને સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા જ્ઞાનમાંથી વિચારો આકર્ષીને લેખ લખ્યો હતો, તે જ વિચારો બહારથી તમારાપ્રતિ આકર્ષાઇ આવી તમને તેમનું ભાન કરાવે છે.

અમુકના મગજમાં અત્યંત જ્ઞાન ભરેલું છે, અથવા અમુકના મગજમાં અત્યંત થોડું ભરેલું છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે સાચું નથી. કોઇના મગજમાં કે શરીરમાં જ્ઞાન ભર્યું જ નથી. સર્વવ્યાપક જ્ઞાનમાંથી તેને આકર્ષતાં જેને અધિક આવડે છે, અર્થાત્ જેણે પોતાના મગજના તંતુઓને અમુક પ્રકારે કંપાવવાનું અધિક સિદ્ધ કર્યું છે, તેને પોતાનામાં અધિક જ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે, અને જેને ન્યૂન આકર્ષતાં આવડે છે, અર્થાત્ જેણે પોતાના મગજના તંતુઓને અમુક પ્રકારે કંપાવવાનો અભ્યાસ સિદ્ધ કર્યો હોતો નથી, તેને પોતાનામાં તે જ્ઞાનની પ્રતીતિ થતી નથી. દુનિયામાં એક મનુષ્યવિના સર્વનું મૃત્યુ થાય તોપણ પૂર્વના મનુષ્યોએ પ્રકટાવેલું સઘળું જ્ઞાન અને તેથી અધિક જ્ઞાન તે એક મનુષ્ય પોતાનામાં પ્રકટાવવા સમર્થ છે. કારણ કે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું જ્ઞાન મનુષ્યોના મરવાસાથે મરી જતું નથી.

કોઇ પુસ્તક જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે લેખકને જેટલા વિચારો તે લખતી વખતે સ્ફુર્યા હોય છે તે બધા જ તેના લેખથી આપણને સ્ફુરે છે, એવું કંઇ નથી. પ્રસંગે લેખકને સ્ફુર્યા હોય છે, તેના કરતાં અનંતગુણઅધિક આપણને સ્ફુરે છે; પ્રસંગે તેથી ન્યૂન પણ સ્ફુરે છે. આપણા મગજના તંતુઓના કંપઉપર સઘળો આધાર હોય છે. લેખકના મગજકરતાં આપણું મગજ કંપવાની અધિક યોગ્યતાવાળું હોય છે તો જે વિચારનું લેખકને ભાન થયું હોતું નથી તેવા અનેક વિચારોનું આપણને ભાન થાય છે; અને લેખકના મગજકરતાં આપણું મગજ કંપવાની ન્યૂન યોગ્યતાવાળું

હોય છે, અર્થાત્ લેખકના મગજના તંતુઓ જે પ્રકારે કંપ્યા હોય છે તે પ્રકારે કંપવાનો આપણા મગજના તંતુઓને કોઇ દિવસ અભ્યાસ નથી હોતો, તો લેખકનો લેખ આપણને તુંબડીમાં કાંકરાજેવો થાય છે.

કોઇ લેખ વાંચવાથી આપણા મનના હાસ્ય, કરુણા, શૃંગાર વગેરે જે વિવિધ રસોનું ભાન થાય છે, તે ભાન તે લેખકના શબ્દો કરાવતા નથી, પણ એ શબ્દોવડે મગજમાં થયેલા કંપથી જે વિચારો બહારથી આપણાપ્રતિ અપિણે આકર્ષી આણીએ છીએ તે વિચારો આપણામાં વિવિધ લાગણીઓ અને મનોભાવો ઉપજાવે છે. કોઇ કોઇ વખતે માત્ર એકાદ શબ્દથી જ આપણા મગજનો તંતુ કંપે છે, અને તે કંપતાં જ તેના સંબંધના અસંખ્ય વિચારો આપણાપ્રતિ આકર્ષાઇ આવે છે. કોઇ કોઇ સમયે આ વિચારો પહેલી જ વાર આપણા મગજમાં સ્ફુરે છે. મગજમાં તેઓ કયાંથી આવે છે? શું ગ્રંથમાંથી? નહિ જ. જ્ઞાનનો મહોદધિ જે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે તેમાંથી.

જે કામ તમે કદી કર્યું હોય તેવું તમને સ્મરણમાં ન આવતું હોય અથવા જે તમે જોયું અથવા સાંભળ્યું ન હોય તેના વિચારો તમારા મનમાં આવ્યાનો શું તમને અનુભવ નથી થયો? ઇચ્છા વિના અથવા કશો પણ પ્રયત્ન કર્યાવિના તેવા વિચારો તમને આવ્યા હોય છે, અને તેમ છતાં તે વિચારો એટલા તો તાદૃશ અને ખરેખરા હોય છે કે જાણે તે વિચારો તમારા પોતાના જ હોય એમ તમને ભાન થાય છે. વળી તેના તે જ વિચારો એક વાર નહિ પણ અનેક વાર ફરી ફરીને તમારા મગજમાં આવે છે. સઉથી પહેલાં આવા વિચારો જ્યારે તમને આવ્યા હોય છે ત્યારે તે કાંઇ સ્મરણશક્તિમાંથી નીકળેલા વિચારો હોતા નથી, કારણ કે એમ જો હોય તો તે વિચારોનો તમારા ભૂતકાળના જીવનસાથે કંઇ પણ સંબંધ તમને સાંભરી આવ્યાવિના રહે જ નહિ. આ પ્રમાણે છે તો પછી શા માટે બીજી કે ત્રીજી વાર સ્મરણશક્તિમાંથી તે તમને સ્ફુરવા જોઇએ? એક વાર જ્યાંથી તેઓ આવ્યા ત્યાંથી જ બીજીવાર તેઓ આવે છે, એ માનવું વધારે યોગ્ય છે. જે સાધનવડે એક વાર તેમ બની શક્યું છે, તેના જ વડે બીજીવાર, ત્રીજી વાર અને સોમી વાર પણ તેનું તે બની શકવું સંભવિત છે. એક રીતે જે કામ સાધી શકાય છે, તેને સિદ્ધ કરવામાં બે રીતો વાપરવાનું—પ્રથમ વિચાર સ્ફુરાવવાની અને બીજી તેને ફરી ફરીને સ્મરણમાં આણવાની—એમ બે રીત વાપરવાનું કોઈ રીતે યોગ્ય ગણી શકાય જ નહિ. જે રીત અને માનસિક શક્તિ, એક વિચારને મગજમાં પ્રકટાવે છે, તે જ રીત અને તે જ શક્તિ સઘળા જ વિચારોને પ્રકટાવે છે. જે કરવાની જરૂર છે તે એ જ કે એક જ પ્રકારનો પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાને માટે એક જ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રકટાવવી. એકનું એક કારણ હમેશાં એકનું એક જ કાર્ય પ્રકટાવે છે.

જે જે વાતોનું આપણે પુનઃ સ્મરણ કરીએ છીએ તે સર્વ વિચારદ્વારા આપણે કરીએ છીએ. અને આ વિચારો આપણા મગજમાં ચિત્રરૂપે દર્શન દે છે. એ વાતનો આપણને સર્વને અનુભવ છે ચિત્રરૂપે આપણા મગજમાં જો તેઓ ન આવતા હોત તો આપણે તેમને કદી પણ સમજી શકત નહિ જ્યારે 'ગાય' શબ્દને આપણે કોઇ પુસ્તકમાં છાપેલો વાંચીએ છીએ ત્યારે તેના ચિત્રને આપણી માનસિક દૃષ્ટિ તત્કાળ જુએ

છે. પૂર્વે અનુભવેલા પ્રસંગોના ચિત્રોને આપણે પાછા સ્મરણમાં આણી શકીએ છીએ, એ જેમ સાચું છે, તેમ કોઈ અંધારી કોટડીમાં જઇને, તેવી જ માનસિક ક્રિયા કરીને નહિ અનુભવેલા પ્રસંગોનાં ચિત્રો પણ આપણે આપણા મગજમાં ખડાં કરી શકીએ છીએ, એ પણ તેટલું જ સાચું છે. આ નહિ અનુભવેલા પ્રસંગોનાં ચિત્રો આપણા મગજમાં ભરી રાખેલાં હોવાં ન જોઇએ. કારણ કે જો તેમ હોય તો અનુભવ કર્યાવિના, આપણા મગજમાં તેમના સંસ્કાર પોતાની મેળે આવીને પડ્યા શી રીતે ?

જે કાંઇ આપણે જોઇએ છીએ અને સાંભળીએ છીએ તેના ઉપર અર્થાત્ આપણે અનુભવેલા વિષયોના સ્મૃતિમાં પડેલા સંસ્કારઉપર આપણાં મગજને જ્ઞાનમાટે જો આધાર રાખવો પડે તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં આપણાં સઘળાં દ્વાર બહુ જ મર્યાદાવાળાં થઇ રહે. જો આમ જ હોય તો ઘણી વાર જે નવા વિચારો આપણને સ્ફુરે છે, તે ક્યાંથી સ્ફુર્યા, તેનો ખુલાસો શી રીતે આપવો ? કોઇની પાસે એક અક્ષર પણ શીખ્યાવિના કેટલાક મનુષ્યો જે અસાધારણ બુદ્ધિબળ વિદ્યાકલાની વિવિધ શાખાઓમાં દર્શાવે છે, તે બળ તેમને ક્યાંથી મળ્યું ? કેટલાક મનુષ્યો પૂર્વે કદી નહિ બનેલાં એવાં કામો કરવાના વિચારો કાઢે છે, તે ક્યાંથી કાઢે છે ? મગજમાં સ્મરણશક્તિનું એક સ્થાન છે, અને પ્રાપ્ત કરેલું સઘળું જ્ઞાન તેમાં રહે છે, એ નિશ્ચયને સ્વીકારીએ તો ઉપરની બાબતોના શા ખુલાસા આપવા ?

આ લેખમાં જે વિચારો લખવામાં આવ્યા છે, તે ક્યાંહિથી શીખેલા અથવા સાંભળેલા નથી; ઉલટા એ વિચારો તો હાલ જે વિચારો આ સંબંધમાં પ્રવર્તે છે, તેનાથી કેવળ વિરુદ્ધ છે. તો આ વિચારો ક્યાંથી આવ્યા ? એક ચીરેલા મુડદાના મગજમાં રહેલા ભુરા દ્રવ્યનું નિરીક્ષણ કરતાં આ વિચારોમાંના કેટલાક વિચારો, લેખકને પ્રથમ દિવસે આવ્યા હતા, અને તે વિચારોને રસપૂર્વક અવલોકવાથી તેઓ વારંવાર પાછી આવ્યા કર્યા હતા, અને પ્રત્યેક સમયે પોતાની સાથે થોડા નવા વિચારોને લેતા આવતા હતા.

જે કાંઇ આપણે જોઇએ છીએ તેની મગજમાં છાપ પડે છે, અને આ પડેલી છાપને આપણી માનસિક દૃષ્ટિઆગળ સ્મરણશક્તિ પુનઃ ખડી કરે છે, એ નિશ્ચય જો ખરો હોય તો આપણાં માતાપિતા, અથવા આપણો કોઇ અલંકાર અથવા કોઇ સામાનને જ્યારે આપણે યાદ લાવવાની ઇચ્છા કરીએ ત્યારે આપણાં મગજમાં, તમે શું ધારો છો કે શું થવું જોઇએ ? આપણાં માતાપિતાને અથવા અલંકારને અથવા સામાનને આપણે કદાચ સેંકડો વાર કે હજારો વાર જોયો હોય છે, અને તેની સેંકડો કે હજારો છાપ આપણા મગજમાં પડી હોય છે. હવે જ્યારે તેમને યાદ લાવવાને આપણે ઇચ્છીએ ત્યારે સહજ સહજ ફેરફારવાળી આ હજારો છાપો આપણી માનસિક દૃષ્ટિઆગળ આવીને ઉભી રહેવાની. ખુરશીને યાદ લાવવા જતાં એક નહિ પણ સેંકડો ચિત્રો આપણી દૃષ્ટિસમીપ ખડાં થવાનાં. મારી કલમતરફ હું એક કલાકમાં સો વાર જોઉં અને સોએ વાર તેની છાપ મારા મગજમાં જૂદી જૂદી પડે તો તેવો નિયમ રચવામાં કુદરતનું ડહાપણ શી રીતે ગણાય ? જો મગજમાં છાપો પડવાનો નિયમ સ્વીકારીએ તો સોએ છાપો મગજમાં પડવી જ જોઇએ, અને તેમ જો પડે તો કુદરત જે બહુ કરકસરવાળી ગણાય

છે. તે શી રીતે ગણાશે ? આ વગેરે કારણોથી મગજમાં સંસ્કાર પડવાનો સિદ્ધાંત ભૂલભરેલો સ્પષ્ટ થાય છે.

આ સબંધમાં પૂર્વે કહેલી બીજી એક વાત આપણે વિસરી જતી જોઈતી નથી અને તે એ કે મગજના અણુમાં જે સંસ્કાર પડતો હોય, અને તે સંસ્કારને ભવિષ્યમાં પુન. જાગ્રત્ થયેલો જોવો, એનું નામ સ્મૃતિ છે, એ જો ખરું હોય તો મગજના અણુ અવિનાશી હોવા જોઈએ તેમનો ક્ષય થવો ન જોઈએ, અથવા તેમનું રૂપાંતર થવું ન જોઈએ પરંતુ મગજના અણુ પાર્થિવ દ્રવ્ય છે, અને શરીરના બીજા અવયવોની પેઠે જ ખોરાક વગેરેના બનેલા છે, અને કસરતથી ઘસાય છે, અને ક્રિયારહિત રહેવાથી ક્ષીણતાને પામે છે. થોડા માસ ક્રિયારહિત રહેવાથી શરીરનો કોઈ પણ અણુ અથવા સ્નાયુ ક્ષીણ થઈને નાશને પામે છે, એ સિદ્ધ વાર્તા છે. તો પછી કેટલાક વર્ષપૂર્વે અનુભવેલી વાત પાછી સ્મરણમાં આવે શી રીતે ? જે અણુમાં તેનો સંસ્કાર પડયો છે, તે અણુનું શરીરમાં અસ્તિત્વ જ કયાં છે ? અને અણુ જ નથી તો પછી સંસ્કાર કયાં ? નાનપણની સેંકડો વાતો આજે આપણને જેવી બની હતી તેવી યથાર્થ સ્મરણમાં આવે છે, પરંતુ તે અવસ્થાનો એક પણ અણુ આજે આપણા મગજમાં નથી. વિદ્વાન્ પુરુષોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે મગજના અણુ દર સાઠ દિવસે નાશ પામે છે, અને નવેસરથી રચાય છે. સ્વસ્પમાં જેમ જેમ આ સબંધમાં આપણે અધિક વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ મગજમાં છાપો પડવાનો સિદ્ધાંત અધિક અધિક દોષવાળો જણાતો જાય છે, અને અધિક આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે આ નિશ્ચયમાં રહેલો દોષ આટલાં આટલાં વર્ષો થયાં કોઈને કેમ જણાયો નહિ

(અપૂર્ણ)

મનનો પ્રબોધ.

મન ! તું જ્યાં ત્યાં જાય, આધિદુઃખ વધારવા,
નિજ પદમાં ન શમાય, શરણાગતને તારવા;
વિષયતણો નથી પાર, કયાં લગી મેળવવા ધસે.
વર્ષે દુઃખની ધાર પણ કાં ના પાછું ખસે,
જાણે ના'વે કામ, ઇચ્છે પણ ધનધામને,
ભીડે આપે હામ, તે ન જપે ગુરુનામને.
ખટતણો સમુદાય, હરખી શું સુત આપશે,
દુઃખી જીવ સદાય, શું તુજ દુઃખને કાપશે,
ભલે ન દે મુખદાન, તો પણ ભજ ભગવાનને,
નથી તેને અજ્ઞાન, અંતે દે મહાદાનને.

—શ્રી મન્નૃસિંહાચાર્યજી

श्री जमदग्निचरित.

[નાટ્ય રૂપે]

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ   થી.)

પ્રવેશ—૧

સ્થલ—સરોવરઉપર જવાનો માર્ગ.

પાત્ર—જલ ભરવા જતી સ્ત્રિયો, ઋષિ પત્નીઓ, રેણુકા.

[સ્ત્રિયો પોતપોતાના પાત્રની સરસાઇ કરતી ગાતી ગાતી નીકળે છે.]

લેવા પાણીડાં, સખિ ! ચાલો રે,
જછન સરવરતીર, ભરીશું આજ નીર, ગાળીને ઝીણે ચીર; મધુરાં૦

(નગરની) એક સ્ત્રી—
સોનાસમું આ મારૂં બેડલું રે,
રણકતું જાણે નૂપુર[1], ચમકે જાણે સૂર,[2] ઉલટે જોવા પુર[3]; મધુરાં૦

(નગરની) બીજી સ્ત્રી—
મોંઘા મૂલનું મારૂં માટલું રે,
ધોળી લકીરે રંગેલ, (જાણે) હીરાહારે જડેલ, જોટો ન જેનો મહેલ[4]; મધુરાં૦

ઋષિપત્ની—
મારો ઘડુલો કાચી માટીનો રે,
મારા પતિનું એ તો પાણી[5], જે સત્યની એંધાણી, જેથી ન ઝમે પાણી; મધુરાં૦

ઋષિપત્ની—
(મારો) ગરબાસમો કાણો ઘડો રે[6],
તો એ ઘડામાંથી નીર, ન ટપકે લગીર, એ પ્રતિવ્રતહીર[7]; મધુરાં૦

(રેણુકા ગાતી ગાતી પ્રવેશ છે.)
મારૂં બેડું તો ઝીણી ચીરની રે,
તેમાં હું પાણી ભરી જાઉં, પિયુને હું પાઉં, પતિવ્રતા કે'વાઉં; મધુરાં૦

પહેલી સ્ત્રી—(ગાતી ગાતી બંધ પડીને) વાહરે સખિ ! જોઈએ તો ખરૂં તારૂં હીરાજડેલું માટલું ! મને તો લાગે છે કે તારે માટે જ આ તો બ્રહ્માએ જાતે જ ઘડ્યું

---

૧ ઝાંઝરજેવો રણકારો કરતું, ૨ જાણે સૂર્ય ઝળકતો હોય તેવું, ૩ આખું નગર જોવા ઉલટે એવું, ૪ કેટલાંક માટલાંઉપર સફેત રંગની લીટીઓ ચીતરવામાં આવે છે, તે જાણે હીરાની હારો જડી હોય એવું જણાય છે, અને જેનો જોટો ભલભલા રાજાના મહેલમાં પણ નથી. ૫ પરાક્રમ. ૬ માતાના ગરબા કાઢવાનાં માટલાં કાણાં કાણાંવાળાં હોય છે તે ગરબાજેવું માટલું.

હશે! કે તારે ઘેર જડનરીયા બેસાડ્યા હતા! અને હીરાની તો મને લાગે છે કે કોઈ ખાણો ખોદાવી હશે! વાહ રે સખિ વાહ!

બીજી સ્ત્રી—અને સખિ! તારૂં બેડલું ઘડવાને માટે તો કેટલાએ સોનીડા આવ્યા હશે, નહિ વારૂ! અને સોનાની તો કેટલીએ ખાણોનો દાટ વાળી દીધો હશે, ખરૂં ને! (પરસ્પર આનંદ વિનોદ કરે છે.)

પહેલી સ્ત્રી—(બીજીને એક બાજુએ લઇ જઇને) પણ હેં સખિ! આ કાચી માટીનો ઘડો લઇને પાણી લેવા આવી છે, એ શું! એ તો નવાઇ. તેં કોઇ દહાડો આવું જોયુંતું?

બીજી સ્ત્રી—અરે બહેન! આજના લોકોની તો તું વાત જ જવા દેને! એ તો કંઇ કંઇ કળાઓના કરનાર. કોણ જાણે એ માટી કેવીએ જાતની હશે, મહિં શું એ મેળવ્યું હોય તેની આપણને શું ખબર પડે?

બીજી સ્ત્રી—અરે હા રે બહેન, એ તો કંઇ એવી જાતની મેળવણી કરી હોય કે થોડી વાર પાણી ટકી રહે. લાવ એને આપણે પૂછીએ તો ખરાં. (પહેલી ઋષિપત્નીને પૂછે છે). હેં બહેન! તમે આ ઘડો કઈ જાતની માટીનો બનાવેલો?

૧ **ઋષિપત્ની**—બહેન! ઘડો તો આપણી આ સાદી માટીનો જ છે.

પહેલી સ્ત્રી—ત્યારે એ માટીમાં કંઇ મેળવણી એવી કરેલી કે એની કારીગરી જ એવી કે જેથી એમાં પાણી રહે!

૧ **ઋષિપત્ની**—હા. બહેન! એવું કાંઇક ખરૂં તો ખરૂં.

બીજી સ્ત્રી—(પહેલીને સ્વગત) જો, હું નહોતી કહેતી! એ તો મહિં કંઇ ગરબડ ખરી.

પહેલી સ્ત્રી—હેં બહેન! એમાં શી જાતની મેળવણી હશે એ કહેશો!

ઋષિપત્ની—હા બહેન, સ્ત્રીના ભૂષણરૂપ જે પતિવ્રતપણું તેનું બળ એ માટીમાં મેળવેલું છે.

બીજી સ્ત્રી—(સ્વગત) ઓત્તારી, આતો કંઇ બીજું જ નીકળ્યું. (પહેલી સ્ત્રીને) પણ હેં અલી! આ કાણા વાસણમાં તે પાણી શી રીતે રહેવાનું હતું? એમાએ કંઇ માંહે બીજી કળા હશે કે કંઇ મંતર જંતર માર્યા હશે!

પહેલી સ્ત્રી—હાસ્તો, મોટા જંતરમંતર બેસી રહ્યા છે. મને એક વાત ખબર છે કે એક મોટો રાજા હતો તે એક વખતે ખૂબ માંદો પડયો તેને સંગ્રહણીનો રોગ થયો હતો, અને તેથી પારવિનાના જુલાબ થતા હતા. કેટકેટલા ઓસડ ઉપચાર કર્યા પણ એ રોગ મટયો નહિ. એ રાજાનો જે ધણોજ હોંશીયાર વૈદ હતો તેની પાસે એક વખત રાજાનાં માણસો આવ્યાં અને કહ્યું કે તમે બરાબર દવા કરતા નથી અને તેથી મહારાજાનો રોગ મટતો નથી. આવું સાંભળવાથી વૈદને બહુ ખોટું લાગ્યું કે હું મારાથી બને તેટલી વધારેમાં વધારે મહેનત કરૂં છું તો એ આ લોકો આમ કહે છે! પછી તેણે એક આવો કાણાં કાણાંવાળો ઘડો મંગાવ્યો. અને જે લોકો તેને કહેવા આવ્યા હતા, તેમનામાંના એકે કહ્યુ, આમાં પાણી ભરો. પેલાએ પાણી ભર્યું. અને જેવું ભર્યું તેવું તરત જ પાછું નીતરી ગયું એટલે પેલા વૈદે કહ્યું, હવે પાછું ભરો. પછી જ્યાં ભર્યું એટલે તે વૈદે તેમાં દવાની એક નાની સરખી ચપટી નાખી. પણ જ્યાં તે ચપટી નાખી કે તે જ વખતે બહાર વહી જતું તમામ પાણી અટકી ગયું અને ઘડામાં ભરાઇ

રહ્યું. પછી વૈદે કહ્યું, જુઓ, હું આવી આવી દવા અન્નદાતાને આપું છું, પછી શું કરું? આથી પેલા બધાની ખાતરી થઇ કે વૈદ દવા તો સારી જ આપે છે. તો બ્હેન! આવી જાતનું કંઇ પાણીમાં એ નાંખતી હશે. બાકી એમને એમ તે કંઇ રહે?

બીજી સ્ત્રી—વાહ! તું પણ કંઇ કંઇ વાતોની જાણકાર જણાય છે તો. તોએ લાવ તો ખરી! એને પૂછી જોઇએ, જોઇએ શો જવાબ આપે છે. (બીજીઋષિપત્નીને પૂછે છે) હેં બહેન! આવો કાણોખડો શું કામ લાવ્યાં છો?

૨ ઋષિપત્ની—બહેન! આશ્રમમાં આ જ ફુટલાજેવું પાત્ર પડયું હતું. બીજું કાંઇ નહોતું અને ઉતાવળ હતી એટલે આ જ લઇ આવી. જ્યાં ત્યાં આપણે પાણી લઇ જવા સાથે કામ.

બીજી સ્ત્રી—હેં શું આમાં તમે પાણી ભરી જશો?

૨ ઋષિપત્ની—હા.

બીજી સ્ત્રી—તમે શું પાણીઉપર કંઈ મંત્રબંત્ર મારશો? આ ફુટલા ને કાણા વાસણમાં તે શી રીતે રહેશે?

૨ ઋષિપત્ની—બહેન! મારે તો મંત્ર અને બંત્ર જે કહો તે પતિસેવા છે. હું બીજું કશું જાણતી નથી. પતિનું વચન જડમાં પ્રાણ પ્રકટાવવાને સમર્થ છે તો પછી આ કાણાવાળા અને ફુટલા ઘડામાં પાણી ધારણ કરવાનું બળ ન મૂકી શકે? એમાં તે શી મોટી વાત છે! ખરૂં પતિવ્રતાપણું તો પૂજ્ય દેવી રેણુકાનું કે જેના વસ્ત્રની ઝોળી જળ ધારણ કરી રાખે છે,

બીજી સ્ત્રી—(પહેલીને) સખિ આ તો સઉથી ચઢતું! કપડામાં પાણી ભરે છે એ શું હશે?

પહેલી સ્ત્રી—(બીજીને) અરે! એ તો મીણકાપડજેવું કંઇ હશે.

બીજી સ્ત્રી—(રેણુકાને) બહેન! તમારૂં આ કપડું સાદું જ કપડું છે કે કાંઈ બીજી જાતનું?

રેણુકા—તમે જ જુઓને બહેન! એ તો સાદું જ કપડું છે.

બીજી સ્ત્રી—(જોઇને) હા. લાગે છે તો બીજા કપડાજેવું જ ત્યારે આમાં પાણી શી રીતે ભરાય! (પહેલી સ્ત્રીને પણ બતાવે છે.)

રેણુકા—બહેન! જેણે પતિવ્રતધર્મને યથાર્થ પાળ્યો છે, તે જે કંઇ ધારે તે કરી શકે છે. અત્રિ ઋષિનાં પત્ની અનસૂયાએ સાક્ષાત્ ગંગાને અરણ્યમાં પોતાના પાતિવ્રત્યના પ્રતાપે પ્રકટાવ્યાં છે તોપછી આમાં તે શું વિશેષ છે! સ્ત્રીના પતિવ્રતમહિમાની તુલ્ય આ વિશ્વમાં બીજું કાંઇ જ નથી.

બીજી સ્ત્રી—બહેન! ત્યારે ગમે તે કપડામાં તમે પાણી ભરી શકો, કે આ જ કપડામાં?

રેણુકા—અરે બહેન! મેં તમને કહ્યું ને કે કપડાની સાથે કશો જ સંબંધ નથી? ગમે તે કપડામાં પાણી તો લેવું હોય તો લેવાય. કપડામાં પાણી લેવાનું બળ રહ્યું નથી, પણ સ્ત્રીના પતિવ્રતપણાના બળથી તેમાં પાણી રહે છે જેમ તમારા પતિ મોટા નગરશેઠ જેવા છે, તે જે કમલથી અને શાહીથી પોતાની સહી કરે છે, તે શાહી અને કલમમાં દૈવત અને માન નથી, પણ તે લખાણની જે કિંમત ઉપજે છે તે તેના લખનાર તમારા પતિ નગરશેઠ છે તેની છે, બાકી એ જ શાહી અને એ જ કલમથી બીજું કોઇ લખે તો તેથી તેના લખાણની કિંમત કાંઇ વધતી નથી, અને તમારા પતિ ગમે તેની કલમથી અને ગમે તેની શાહીથી લખે તોપણ તેમના લખાણની કિંમત જે હોય છે તેની તે જ

રહે છે, તેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી ગમે તે કપડામાં પાણી લઇ શકે છે. તેમાં કીંમત કપડાની નથી, પણ તે સ્ત્રીના પતિવ્રતપણાની છે.

બીજી સ્ત્રી—ત્યારે બહેન ! આ ઝોળી તમે અમને આપશો ? તમે કહો તે તમને કીંમત આપીએ.

રેણુકા—(સહજ હસીને) અરે બહેન, મેં તમારા પ્રશ્નનું ઉત્તર તો સમજીને પહેલેથી જ આપી દીધું છે. તમારા પતિની કલમથી કોઇ લખે તો તેની જેમ કિંમત નથી, અને તમારા પતિ લખવામાં જે શાહી વાપરતા હોય તે જ બીજો વાપરે તેથી તેના લખાણની કંઇ વધારે કિંમત ઉપજતી નથી, તેમ આ ઝોળીમાં કશું બળ નથી, અને તેથી તેને બીજું કોઇ વાપરે તો તેથી તેમાં પાણી ઝીલાવાનું નહિ. એટલે તમે એને લઇને શું કરશો ? પણ જો તમે ધારશો તો તમારા ઘરના કપડાંની ઝોળીમાં જળ ભરી શકશો.

બીજી સ્ત્રી--(આશ્ચર્ય પામતાં) હેં બહેન ! શું અમારાથી આવી ઝોળી કરીને તેમાં પાણી ભરી શકાય ? એ શી રીતે ? એની કળા બતાવશો ?

રેણુકા—જરૂર બહેન, શા માટે નહિ ?

પહેલી સ્ત્રી—ત્યારે તે બતાવોને.

રેણુકા—બહેન ! એ કંઈ એમ રસ્તે ચાલતાં બે ક્ષણમાં સમજાવી શકાય નહિ. મને અત્યારે વધારે અવકાશ નથી, તમારી ઇચ્છા હોય અને અમારી રંકની પર્ણકુટિએ પધારશો તો આપણે એ સંબધી નિરાંતે વાતચીત કરીશું.

બીજી સ્ત્રી—(રેણુકાનાં વિવેકવચન શ્રવણ કરીને અને વિનય જોઇને લજ્જા પામે છે, અને આ કોઈ સાધારણ સ્ત્રી નથી, એમ જાણે છે, તેથી) અરે વાહ ! એ શું બોલ્યાં ? તમે તો અમારે પૂજનિક છો, તમારે ત્યાં આવવાથી અમે તો ઉલટાં પવિત્ર થઇએ. હું જરૂર કોઈ વખત આવીશ. મને તો આવી ઝોળીમાં પાણી લાવવાનુ બહુ મન થાય છે.

રેણુકા—ઝોળીમાં પાણી લાવવાનું તો શું પણ તમે જે કંઇ કરવું ધારશો તે કરી શકશો. પાતવ્રતપણાનો મહિમા કોઇ અદ્દભુત છે.

બીજી સ્ત્રી—એ ઉપાય જો બતાવશો તો બહેન ! તમારો મોટો ઉપકાર થશે. એમાં કંઇ ખરચ ખૂટણ થતું હશે તો તેનું તો પરમેશ્વરની દયાથી થઇ રહેશે.

રેણુકા—(મનથી હસીને) બહેન ! એમાં કંઇ ખર્ચ તો છે જ નહિ. અને છે તો તન, મન, ધન અને જીવન સર્વસ્વનો ભોગ આપવાનો છે. પણ એનું નામ ભોગ નથી. એ તો ઉલટો આનંદ છે. આપણા પતિને આપણું જીવનસર્વસ્વ ગણવું એ કાર્ય અહો ! કેવું મનોહર છે ! હવે હમણાં તો આપણા કામે જ ચાલો.

પહેલી સ્ત્રી--(બીજીને) અરે ચાલો જોઇએ તો ખરાં કે આ બધાં વાસણોમાં પાણી શી રીતે ભરાય છે.

બે ઋષિપત્નીઓ—ભગવતી રેણુકા ! આપ જલ લેવા કયાં પધારશો ?

રેણુકા--ભગિનીઓ ! મારો કોઇ નિત્યના સ્થાનનો ચોક્કસ નિયમ નથી. વખને કુવેથી અથવા જળાશયમાંથી જલ ભરી લઉં છું.

પહેલી --આજ તો બધાંએ સરોવરકાંઠે ચાલો.

(બે ઋષિપત્નીઓ રેણુકાતરફ જુએ છે.)

રેણુકા—સર્વની ઇચ્છા હોય તો તેમ કરો.

(બે ઋષિપત્નીઓ વિનયવિવેકપૂર્વક રેણુકાને માર્ગ આપે છે. અને તેની પાછળ બધાં ચાલી નીકળે છે.)

(અપૂર્ણ.)

॥ ॐ ॥

तत्सत परमात्मने नमः

श्री कूर्मि प्रकाश.

પુસ્તક ૧ લું. } સંવત ૧૯૮૭ના કારતક { અંક ૧ લો.

અનુક્રમણિકા.

તંત્રી અને પ્રકાશક

દેવજીભાઈ રણછોડભાઈ કાચ્છી. શ્રી. કૂર્મિ આશ્રમ રાંદેર

હિન્દુસ્તાનમાં વાર્ષિક લવાજમ પો સાથે રૂા. ૨-૮-૦

હિન્દુસ્તાન બહાર રૂ. ૩-૮-૦

वांचक वृंदने बे बोल

॥ ॐ तत्सत परमात्मने-नमः ॥

गायत्रीं त्र्यक्षरांबालां साक्षसूत्र कमंडलुम् ।
श्रीऋगवेद कृतोत्संगां हंस वाहन संस्थिताम ॥ १ ॥

ब्रह्माणीं ब्रह्म दैवत्यां ब्रह्मलोक निवासिनीम ।
आवाह्याम्यहं देवीं आयान्तीं सूर्य मडलात् ॥ २ ॥

आगच्छ वरदेदेवि त्र्यक्ष ब्रह्मवादिनि ।
गायत्री छन्दसां मातर्ब्रह्मयोनि नमोऽस्तुते ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—ગાયત્રી દેવી કે જેણે ત્રણ અક્ષર વાળી બાળક સ્વરૂપ અક્ષમાળા બ્રહ્મસૂત્ર અને કમંડળવાળી ઋગ્વેદને હાથમાં લઈ હંસના વાહને બેઠેલી અને જે બ્રહ્માણી સ્વરૂપ છે અને બ્રહ્મલોકમા રહેનારી છે, તે સૂર્યમંડળમાંથી આવનાર દેવીનું હું આવાહન કરું છું. હે બ્રહ્મવાદિની ત્રણ અક્ષરવાળી મને વરદાન આપનારી વેદોની માતા ગાયત્રી તમને હું મારા સાષ્ટાંગ દંડવત નમસ્કાર કરું છું.

નૂતન વર્ષના માંગલ્ય પ્રભાતે ગુર્જર ભૂમિની વેરાન થઇ ગયેલી નૂતન વાડીમાં આ ઉર્મિ પ્રકાશ પ્રગટ કરતાં જેટલો હર્ષ થવો જોઇએ તેથી અધિક હર્ષ થવા પામે છે,

સાહિત્ય દ્વારા જન મંડળની, તેમજ જ્ઞાતિ સેવા કરવાનો શુભ પ્રસંગ આ પ્રથમજ પ્રાપ્ત થાય છે ભાગ્ય યોગ સિવાય કંઇજ બનતું નથી. અનેક ઉચ્ચ પ્રકારની સેવામાંની આ પણ એક સેવા છે, જ્ઞાતિ સેવા કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે એ પણ અહો ભાગ્ય ? સેવા કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થવો, એ તો દુર્લભવાત, ત્યારે એ જ્ઞાતિ સેવા કરવાના પ્રાપ્ત થએલા અપુર્વ પ્રસંગથી આ પ્રારંભ થતા સેવકના હૃદયમાંથી કંઇ ગોઠવેલા વાક્ય નીકળી જાય તો આપના સાત્વિક હૃદયમાં ક્ષમાનું સ્થાન આપી ક્ષમા આપશો. એવી આ તમારા સેવકની તે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

સાહિત્યનો પ્રચાર કરો અને તે દ્વારા જ્ઞાતિની ધાર્મિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક, ઔદ્યોગિક અને સંસારિક પ્રગતિ થાય એવા સાહિત્યોની આપણી જ્ઞાતિમાં તેમજ દેશમા ઘણી આવશ્યકતા છે. ઉન્નતિને શિખરે પ્રાપ્ત થયેલા દેશો સાહિત્યોની ઘણી મોટી સંખ્યા ધરાવે છે. અને તેજ તેમની ઉન્નતિનું કારણ છે. અંગ્રેજ પ્રજા એટલું વિશાળ સાહિત્ય ધરાવે છે

કે તેની હરિફાઈમાં ભારત વર્ષની ત્રીશ કરોડ પ્રજાનું સાહિત્ય મૂકીએ તોપણ ટકી શકેતું નથી. આજે સમગ્ર ભારત વર્ષમાં ગ્રંથ કર્તા અને લેખકો કેટલાક છે ? ટુંકામાં આપણું સાહિત્ય કંગાળ છે, અને જ્યાં સુધી સાહિત્યને ઉન્નત કરવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી ભારત વર્ષની ઉન્નતિ થવી અશક્ય છે.

યુરોપ આદિ દેશોમાં જ્યારે લેખકોને પોતાના ગ્રંથોના જોઇએ તેટલા નાણા પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે આપણા દેશમાં છપામણી વીગેરેના પૈસા પણ માથે પડે છે. આવી દસા કેમ પ્રાપ્ત થઈ છે ? શ્રીમંતો દ્રવ્ય દ્વારા વિદ્વાનો તેમજ ગ્રંથકારોને ઉત્તેજન આપતા નથી. જો કદાચ શ્રીમંતો વિદવાનોને તેમજ લેખકોને આશ્રય આપી પ્રજાને લાભ થાય એવા સાહિત્યો છપાવી, તેનો પ્રચાર કરે તો, આપણો દેશ જે કંગાલ અને અધોગતિમાં આવી ગયેલો છે. તેમાંથી મૂકત થઈ ઉન્નત થવા પામે કેટલાક વિદ્વાન લેખકોને પોતાનું સાહિત્ય લખવા બદલ નિર્વાહ પુરતા પૈસા પણ પ્રાપ્ત થતા નથી તેથી ઉત્તેજનના અભાવનું પરિણામ એ આવ્યું કે લેખકો પોતાની ઉત્તમોત્તમ શકિતઓનો લાભ આપી શકતા નથી.

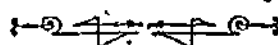
આજે અમે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કૂર્મિ પ્રકાશ પ્રગટ કરવાનું સાહસ ઉઠાવ્યું છે. તે માત્ર હમારી પોતાનીજ હીંમત ઉપર નહીં. પરંતુ જ્ઞાતિના સાહિત્ય ઉપાસકો અમારા કાર્યમાં યથા શકિત તન, મન, ધનથી આશ્રય આપવામાં પાછી પાની ન કરે, એવા નિશ્ચયથીજ આ પ્રકાશ બહાર પાડયું છે. જો દરેક સાહિત્ય પ્રેમી ધારે અને ધ્યાનમાં લઇ આ માસિક માટે એકેક ગ્રાહક વધારી આપે, તો હમારા ગ્રાહકોમાં વધારો થતો જશે, તેમ તેમ હમારા જ્ઞાતિ હીતના ઉંચ આશયોને સર્વાંશે અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરતા રહેશું.

આ પ્રયાસ કર્યો છે. તે ફકત જન હીતાર્થેજ તેમાં કંઇ ફળની અભિલાષા રાખી નથી. જેમ ગીતામાં પણ કયું છે કે:—

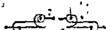
कर्मण्ये वाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन

ભાવાર્થ—ફળની આશા રાખ્યા સિવાય માત્ર કર્તવ્ય કરવામાંજ પ્રવૃત થવું એજ ઇષ્ટ છે. એ પ્રમાણે અમે માત્ર કર્મ કરવાની શકિત પ્રાપ્ત કરીએ એવાજ ઉદેસની અપેક્ષા રાખી એ છીએ. તેના ફળની અપેક્ષા રાખતા નથી આ યત્ન કોઇપણ પ્રકારના સ્વાર્થને અંગે કર વામાં આવ્યો નથી અસ્તુ ॐ શાંતિ, શાંતિ શાંતિ

દેવજીભાઈ રણછોડભાઇ મંદર

आधूनिक केळवणी केवी होवी जोइए,

મારા આત્મ બંધુઓ જરા ઝીણો વિચાર કરીને અન્ને આંખ ફેડીને જુઓ, કે હાલ આપણો દેશ શા કારણથી અધોગતિને પ્રાપ્ત થયો છે. તો આપણને જરૂર માલમ પડશે, કે હાલમાં ભારતની સ્ત્રીઓને ઇંગલાંડની પદ્ધતિનુસાર કેળવણી અપાય છે તેથી ભારત જે પ્રાચીન સમયમાં પૂર્ણ જાહોજલાલીના ઉચ્ચ શિખરપર હતું, તે હાલ કંગાલ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી બેઠું છે. આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને પુરૂષના જેવી કેળવણી આપવામાં આવે છે. એવી કેળવ-

ણીથી ભારતે કઇ ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી અને કરશે તે તો હું બીલકુલ સમજી શકતો નથી. હું તો એમ સમજું છું, કે જ્યાં સુધી ભારતની સ્ત્રીઓને પ્રાચીન પદ્ધતિનુસાર કેળવણી આપવામાં ન આવે; ત્યાં સુધી આ કંગાલ ભારતની સ્થિતિ સુધરવી મહા મુસ્કેલ છે. હાલની આધુનિક કેળવણી જે મા ચા પા. થી શરૂ કરેલી સાતમી ચોપડી સુધીની અને ઇતિહાસ, ભુગોળ, વિગેરેની દુઃખી અને કંગાલ બનાવનારી કેળવણીએ તો કશું લીલું કર્યું નથી. શાનું કરે ! હિંદુસ્તાનની કઇ શાળાઓમાં આર્ય ધર્મ નીતિ, રીતીને અનુસરતા ધોરણે શિક્ષણ ક્યાં આપવામાં આવે છે ? હાલ એવી કેળવણી આપવાને તદનુસાર જ્ઞાન ધરાવનાર શિક્ષકો ક્યાં છે ? એવી કેળવણી આપવાને લાયક પૂરતા સાહિત્યો ક્યાં છે ? જ્યારે એવા શિક્ષકો અને સાહિત્યોની ખામી છે, ત્યાં સુધી પ્રાચીન કેળવણી આપવી કાંઇ સહેલી નથી. જ્યાં સુધી તેવી પ્રાચીન કેળવણી આપણા તનુજોને આપતા થઇશું નહિ, ત્યાં સુધી આપણે કોઇ દિવસ પણ ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે આવી શકીએ તેમ નથી. અને જો કદાચ એમ માનીએ કે હાલની કેળવણી ઉપરોક્ત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકશે, એ તો ઝાંઝવાના જળથી તૃષા મટાડવા જેવું છે. તેમજ હાલ જે કુમળી વયની કન્યાઓના કોમળ મગજમાં કંટાળો આપતા વાંચનોની સાત ચોપડીઓ ભૂગોળ, ઇતિહાસ, વ્યાકરણ, ગણિત વિગેરે જુજ ભરત અને સીવણ કામ પુરૂષોની પદ્ધતિનુસાર જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, એવી કેળવણી પામેલી કઇ સ્ત્રીઓ ગૃહ સંસારને સારી રીતે ચલાવી રહી આ કેળવણીથી માત્ર એટલુંજ થયું કે આપણા ભારતની બાળાઓ સ્વચ્છંદપણે વર્તવામાં, સાસુ સસરાની આમન્યા તોડવામાં, પતિની આજ્ઞામાં ન રહેતાં નાટક તમાસા જોવમાં, શરીર ઉપર સારા સારા વસ્ત્રો પહેરવામાં. અને હરવા ફરવામાં, ગૃહ કાર્ય કરવાની અંદર પોતાના ભણતરને એબ લાગે એમ માનવમાં વિગેરે વિગેરે અનેક દુષ્ટ કૃત્યો કરવામાં પોતાની અમૂલ્ય જીંદગીનો ભોગ આપી રહેલી પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યા છીએ. તોપણ મારા દિવ્ય આત્માઓની આંખ ખુલતી નથી, તો કોને દોષ આપવો બેશક ભારતના ભાવિનેજ. આવી દુઃખી અને કંગાલ બનાવનારી સ્ત્રી કેળવણી આપવાથી બાળાઓના તન, મન તવાય છે. એ ઉપરચોટીઉં આપેલું જ્ઞાન શાળા છોડયા પછી બાળાઓને કશા પણ કામમા આવતું નથી, પણ જો શ્વશુરગૃહ તેમજ માતૃગૃહમાં કરવાના કામોમાં અને બાળ રક્ષણ કરવામાં, અને ગૃહસંસાર કાર્યો કરવાની સરળતા આપનારું શિક્ષણ, પતિને અનેક પ્રસંગે ઉપયોગી થઇ પડે અને ધર્મ નીતિ વગેરે જે વિષયો એને મોટપણે કામ લાગવાના છે, જે વિષયો ઉપરથી તેને અમુલ્ય જીંદગીમાં નવું શીખવાનું છે, તથા જે વિષયો લોકોની સાંસારિક સ્થિતિ સમગ્ર જ્ઞાતિની સ્થિતિ તથા દેશની ભવિષ્યની સ્થિતિનો વિચાર કરી શીખવવામાં ફાયદો કરે છે, તેવા વિષયો મૂકી દઈ તેને બદલે કુમળી વયની બાળાઓને પોતાની પ્રાચીન સ્ત્રી ધર્મ નિતિથી વિમુખ કરી કુમાર્ગે દોરવનારી અધો ગતિએ પહોંચાડનારી રાક્ષસી કેળવણી અપાય છે, તેથી આપણને તથા સમગ્ર જ્ઞાતિને તથા આખાં ભારત દેશને ઘણુંજ શોસવું પડે છે, તે આપણે પ્રત્યક્ષ નિહાળીએ છીએ. મારા બંધુઓ સમજે છે કે સ્ત્રી કેળવણીથીજ દેશની ઉન્નતિ છે, તે અક્ષરસઃ વ્યાજબી છે તેમ નેપોલિઅન પણ કહે છે કે—

કહે નેપોલિઅન દેશને, કરવા આબાદાન.
સરસ રિતનો એજ છે, દો માતાને જ્ઞાન.

માટે આ ઉપરથી તથા પ્રાચીન સમયની સન્નારીઓના જીવન ચરિત્રો વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે દેશને ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચાડવાનું ઉત્તમોત્તમ સાધન સ્ત્રી કેળવણી છે, પણ તે એવી રીતે આપવી જોઇએ કે શીલ, સંતોષ, સગા સ્નેહિ પ્રત્યે પ્રેમ, વડિલોની સેવા, ગૃહ કાર્ય, બાળરક્ષણ, અને પરોપકાર પ્રત્યે પ્રેમ વિગેરે સુદગુણો આવવા જોઇએ, આધુનિક કેળવણી આપવા કુદરત પણ ના પાડે છે, કારણ કે બન્નેના તન અને મનની રચના જોતાં દેખીતુંજ ઉલટુ છે. ઇશ્વરે બન્નેની પ્રકૃતિમાં આસમાન જમીનનો તફાવત રાખેલો છે. પુરૂષોનું હૃદય કઠણ છે. તેનામાં હિંમત શૌર્ય, સાહસ, બુદ્ધિ વિગેરે ગુણોનો અને વિચાર શકિતનો અધિક અંશ છે. સ્ત્રીની પ્રકૃતિમાં કોમલતાનો અધિક અંશ છે, વળી અવિચારતા. અજ્ઞાપણું. મનોભાવનાની પ્રબળતા, દયા ભાવની અધિષ્ટાત્રી, પ્રેમ, ઉત્સાહ, મમતા, નમ્રતાનું સ્થાન, નાજુક, જરા દુર્બળ, મૃદુ, લાવણ્યતા, તેમનું સ્થળ ગૃહ, ધનનો યોગ્ય વ્યય કરનારી અને ગૃહસંસારને સુખરૂપ કરનારી છે, આ પ્રમાણે સ્ત્રી પુરૂષની પ્રકૃતિમાં ઘણોજ તફાવત છે. જરા તમે પ્રાચીન સમયનો વિચાર કરો, કે તે સમયની સતિસન્નારીઓએ કેવાં કેવાં ઉત્કૃષ્ટ કાર્યો કર્યાં છે, એવા કાર્યો હાલની કોઇ પણ સ્ત્રીથી થઇ શકશે? ન થઇ શકવાનું કારણ કેળવણીનીજ ખામી; સીતા, દમયંતિ, સરસ્વતી, તેમજ બીજી અનેક પ્રાચીન સમયની સન્નારીઓનો પોતાના પતિ પ્રત્યેનો આંતરિક પ્રેમ કેવો હતો? તે આપ પોતેજ સમજી શકશો, યુધિષ્ટર, રામ, કૃષ્ણ, નેપોલિઅન સોક્રેટીસ, વગેરે જગત વિખ્યાત નરોની માતાઓ સારી કેળવણી પામેલી હોવાથીજ તેઓ ખ્યાતિને પાત્ર થયા હતા, કેટલાક પોતાની માતાના વાત્સલ્ય પ્રેમથી કેટલાક પત્નીના પ્રેમથી જગતની અંદર અમર નામ કરી ગયા છે, તેવા ભારતની અંદર વિરત્નો ઉત્પન્ન કરવા માટે ખાસ પ્રાચીન સ્ત્રી કેળવણીની આવશ્યકતા છે. પુરૂષની ખરા છેવટની સાથી પોતાની સ્ત્રીજ છે, તે વિષે મહાભારતમાં કહ્યું છે કેઃ—

नास्ति भार्या समो बंधू नास्ति भार्या समा गतिः ।
नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्म संग्रहे ॥

પુરૂષોનો ભાર્યા સમાન બીજો કોઇ મિત્ર નથી ભાર્યા સમાન બીજી ગતિ નથી અને આ લોકમા ભાર્યા સમાન બીજુ કોઈ ધર્મ સંગ્રહ કરવામાં સહાયકારી નથી ઉપરોકત હકીકત ધ્યાનમાં લઇ દરેક માબાપોએ વિચારવું જોઇએ કે આપણી પુત્રી જે પુરૂષની સહચારિણી થવાની છે, તો તેનો સંસાર સુખરૂપ ચાલે તોજ પોતાની પુત્રી થએલી સમજવી, માટે દરેક બંધુઓ પોતાની પુત્રીને ગૃહકેળવણી ઉપરોકત સદ્ગુણોનું તેના કુમળા હૃદય ઉપર સીંચન કરવું, તોજ સ્ત્રીઓ કેળવણી પામેલી કહેવાશે અને તોજ તેઓ પોતાના સંતાનોને સારી રીતે કેળવી શકશે. અને તેવાજ પુત્ર રત્નો ભારતનો ઉદ્ધાર કરી શકશે કહેવત છે કે કુવામાં હોય તોજ હવાડામાં આવશે એટલે જો માતા કેળવણી પામેલી હશે તોજ તેઓના સંતાનો નિર્ભય, શૌર્યવાળા, વીગેરે અનેક સદ્ગુણોવાળા થશે તોજ તેઓ દુનિયામાં કામ કરી અમર નામના મેળવશે. માટે બંધુઓ એવી શાળાઓ ખોલવી જોઇએ કે દરેકમાં પ્રાચીન પદ્ધતિનુસાર શિક્ષણ અપાય તો તેથી આપણું ભારત ઘણા વખત થયા આવી કંગાલ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી બેઠું છે, તે પાછું ઉન્નતિના શિખરે અવશ્ય પહોંચ્યા વિના રહેશે નહિ, એટલું લખી હું વિરમુ છું ॐ શાંતિ

કારતક સુદી ૬ વાર બુધ
સ્થળ—ઊર્મિ આશ્રમ.

લેખક
માધવભાઇ તુલસીભાઇ પટેલ

ज्ञातिनुं अवदसानु कारण ने उन्नतिनो मार्ग

હાન આપણી જ્ઞાતિની જે અવદસા જોવામા આવે છે તેનું મુખ્ય કારણ પચ છે જો પહેલાની પચ તરફ દષ્ટી કરશુ તો, માનમ પડશે કે જ્ઞાતિનો તમામ વ્યવહાર પચ મારફતે કરવામા આવતો હતો અને પચના આગેવાનો ન્યાય તેમજ જ્ઞાતિમાં ધારાઓ યોગ્ય રીતે ચલાવવાનું કામ સારી રીતે ગ્મા હતા અને તેથીજ જ્ઞાતિમા કોઇપણ જાતના ગુન્હાઓ બની શક્તા નહોતા. આજે કન્યા વિક્રય જેવા મહાન ગુન્હાઓ જે શાસ્ત્ર વિરૂધ્ધ કહેના છે છતા પણ ઠેરઠેર જોવામા આવે છે, હવે જો પહેલાની પચના કાર્યક્રમ તરફ નિરિક્ષણ કરશુ તો માનમ પડશે કે પચના આગેવાનો બુધ્ધિમાન, ન્યાયી, નીતિમાન નીપક્ષપાતી, પરોપકારી નિસ્વાર્થી રહેમ નજરવાળા ક્ષમશીલ, મોટાઇ નહિ માનનારા નિરાભીમાની, પોતાનુ કામ છોડી પારકાનુ ભનુ કરવવાળા, જ્ઞાતિની દાઝ જાણનારા વીગેરે સદગુણો ધારણ કરનારા હતા અને તેથીજ લોકો પચ તરફ માનની નજરથી જોતા હતા અને તેઓનો ઇન્સાફ કબુન કરતા હતાં એનુ કારણ એનુ હોવુ જોઇએ કે આગેવાનો પચનુ કામ એક ધધો ગણતા હોવા ન જોઇયે તેઓ અનુભવીને પ્રમાણીકપણે વર્તનારા હોવાથી જે કાઇ ન્યાય આપતા તે રહેમદિલિ તથા ક્ષમા પણ પક્ષપાત કર્યા વગર આપતા તેથીજ જનસમૂહ માનની દષ્ટીથી તે ન્યાયને વધાવી લઇ તેઓ પર પ્રિતી રાખતા હતા

હવે જો હાનની પચ તથા તેના આગેવાનો તરફ નજર કરીએ તો માલમ પડશે કે તેઓ નવરા, અપ્રમાણીક હલકા રદયના, કન્યાવિક્રય કરનારા, નિચવૃતીવાળા અને વધુ ભાગે સ્વાર્થ હોય છે તેમા કેટલાક છોકરવાદ અને કેટલાક મોટા કહેવડાવવા માટે પટેલ થઇ પડયા છે કોઇપણ અન્ય જ્ઞાતિમા જોશુ તો તેઓની પચના આગેવાન (પટેલ) ઠરેલ અને સત્યને રસ્તે ચાલનારા માનમ પડશે

હવે જ્ઞાતિના ચાલુ કારભાર તરફ નજર કરીશુ, તો માનમ પડશે કે પચના પટેલો ધારાઓ તોડે તેને કોઈ પૂછી શકતુ નથી તેમજ શ્રીમંત કુળમા ગણાતા હોય તેને પણ કાઇ પૂછવામા આવતુ નથી પણ જો જ્ઞાતિના બીચારા ગરીબ અને સાધારણ સ્થિતિના માણસો ગુન્હો કરે તો તેને તરતજ પચ બેસાડી એકદમ દડી કાઢવામા ઢીમ કરતા નથી પણ તેઓ ક્યાથી જાણે કે તે બીચારા તડકો ટાઢ વેઠી બે પૈસા પેદા કરે છે આવી શોકજનક સ્થિતિ આજ કાલ થઇ પડી છે આગેવાનોને જન મોટા ભાઇ કરી મન મનાવવામા આવ્યું હોય, તો અન્યાય કરીને એક પક્ષનુ બગાડવાનુ તેઓ કદી પણ ભૂલતા નથી તેમજ ગરીબોને દડવામા, શકિત વગરના માણુસને જમણવાર કરાવવામા, અને તેમા પોતાની ખોટી મોટાઇ બતાવવામા, તેઓ કદી પણ પાછી પાની કરતા નથી કદાચ કોઈ ગરીબ તેમજ શકિત વગરનો માણુસ જમણવાર નહિ કરે તો મેણા ટોણા મારવામા કશી પણ કચાસ રાખતા નથી તેથી ના છુટકે બીચારા તેવા પેગભરા પટેલોને લીધે બે ટકાનુ વ્યાજ ભરી માથે કરજ કરી જ્ઞાતિ ભોજન કરવુ પડે છે અને તેઓના આવા અન્યાયી કૃત્યો સામે કદાચ જ્ઞાતિના ૫૦—૧૦૦ માણસો સામે થાયતો તરતજ તેઓ જ્ઞાતિને પૈસે જમણવાર કરી તડ પાડવામા દગી પણ દરકાર ગખતા નથી તેમજ પરેન પટેલોમા અગત તકરાર થઇ જાય તો પણ

જ્ઞાતિના બીજા લોકોની દરકાર નગણતાં તડ પાડવા તૈયાર થઇ જાય છે. - આવી રીતે જ્યારે જ્ઞાતિમાં તડ પડી જાય છે. ત્યારે જ્ઞાતિમાં કુસંપના બી રોપાઇ છે. અને જ્ઞાતિનું સત્યાનાશ થવામાં કશું પણ બાકી રહેતું નથી. જ્ઞાતિના કામો સરળ રીતે નહીં ચાલવાના કારણો ઘણા છે, પણ મુખ્ય કારણ બુજ કામો માટે પંચો ભરી જ્ઞાતિના પૈસાનો ખોટો દુરપયોગ કરવો. તેમજ દંડના રૂપિયાની ગેરવ્યવસ્થા કરવી એજ છે.

હાલની પંચ તથા તેના રીતરિવાજ કેવા હોવા જોઇએ ?

પંચનું કામ કસા પણ ઘોંઘાટ વગર શાંત રીતે ચાલવું જોઇએ, સર્વને બોલવાની છુટ હોવી જોઇએ, હરકોઇ કામનો ઠરાવ કરતી વખતે દરેકનો મત લેવાવવો જોઇએ, હરકોઇ ધારો પ્રસાર કરવો હોય તો તે ધારો જ્ઞાતિના હીતમાં હોવો જોઇએ.

પંચના પટેલો જ્ઞાતિને ઉન્નતિપર લાવનારા યોગ્ય કેળવણી દાખલ કરનારા, નિપક્ષપાતી, પરોપકારી, બુદ્ધિમાન, ન્યાયી, જ્ઞાતિમાં ભુખે મરતાં અપંગ અનાથોની દાઝ જાણનારાં, મોટાઇ નહીં માનનારા હોવા જોઇયે

ઉપર પ્રમાણે આગેવાનોને પસંદ કરી આ સમયને અનુકુળતા ધારાઓ ઘડી અમલમાં મૂકવાં માટે નીમવામાં આવે અને તેઓનું આજની પદ્ધતિ અનુસાર કાર્ય વાહક મંડળ સ્થાપવામાં આવે તોજ કાંઇ જ્ઞાતિ ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત કરી શકશે.

હવે આપણે આપણી મૂળ જાતીપર વિચાર કરીએ તો આપણે ક્ષત્રિય કુટુંબના કશ્યપ રૂષિના વંસજો છીએ અને તેના પ્રમાણો રૂગવેદમાંથી નીકળી આવે છે. અને હાલની કેટલીક અટકો તરફ દષ્ટી કરીએ તો આપણે ક્ષત્રિય છીએ એમ સિદ્ધ થાય છે. આપણે આપણું ખરૂં સ્વરૂપ ભુલી જઇ ખોટા અંધકાર રૂપી નિશાના આવરણમાં પડી ગયા છીએ માટે તેવા અંધકારને નાબુદ કરી જ્ઞાન રૂપી દીપકના પ્રકાશથી સ્વસ્વરૂપનું ભાન કરવું જોઇએ.

જ્યારે આપણે ક્ષત્રિય કુટુંબના છીએ એમ સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે આપણી જ્ઞાતિમાં ચાલતાં બાળલગ્ન, કજોડાં, કન્યા વિક્રય, સાટા તેખડાં, ગજા ઉપરાંતના ખર્ચ, ફારગતી, બાર વર્ષના લગ્ન, જેવા દુષ્ટ રિવાજોને નાબુદ કરી જ્ઞાતિને ઉદય કરવાના ઉપાયો મેળવા કે જેથી ભવિષ્યમાં જ્ઞાતિની આબાદી થવામાં કશો પણ સંદેહ રહેશે નહિ ૐ શાંતિ. શાંતિ. શાંતિ.

દેવજીભાઇ રણછોડભાઇ–રાંદેર.

કાલ એ કાલ રહેશે શું?

બાલ—તું જન્મે છે ત્યારથી તારા શરીરપર શીશી ફરજો આવેલી છે. તેનું તને કદાપી ભાન હોતું નથી. ક્રમે ક્રમે જેમ બુદ્ધિમાં વિકાશ થતો જાય છે, તેમ નાજુક ફરજોનું તું પાલન કરતો થાય છે. તે ફરજો તું રમત ગમતમાં અદા કરે છે. નહિ કે તારો ધર્મ છે; એમ સમજીને અને ખરેખર તું સચોટ છે. એમ તું પુખ્ત વય અને પાકટ બુદ્ધિએ પહોંચીશ એટલે કબુલ કરીશ પરંતુ તું તે કામોમાં ગફલત રહીશતો તને તે માટે સોચવું પડશે. અને તે વખતે નિર્દોષ બાળક એમ ધારી તારો બચાવ કરી શકીશ નહિ. માટે થોડી સમજણ આવતાં તારે શું શું કર્તવ્ય પરાયણ કરવાનું છે, તેનું જ્ઞાન વડિલ તરફથી વાકેફ થતો જ અને રમતમાં જે ધ્યાન આપતો હોય તેનું ½ ભાગ માબાપના તરફથી વારસામાં મળતી ફરજો

તરફ ધ્યાન આપ એ ધન રૂપી વારસા કરતાં બહુ બોધક અને પ્રેરક છે જ્યારે ધન રૂપી વારસો એશઆરામ અને આળસુ બનકે ખોટા સંજોગનો ભંડાર છે. તો તે વખતે તારા મનને ન લોભાવતા નાશક વસ્તુ તરફ ધ્યાન ન આપતાં સારા સારા હિતદાયક સુત્રો અને નાની નાની સુબોધ વાર્તાઓ, અને કેટલાક પવિત્ર જીવન ચરિત્રો જેવા કે રામ, સીતા અને પાંડવોની ધાઢ કૃષ્ણ ભક્તિ, આ વિષય તને દુનીઆદારીના કોઇપણ કામમાં લાભદાયક નીવડશે. હાલનો સમય તારા માટે ભારે છે, જમાનો જોખમનો છે, નહિ કે શાંતિનો? જોખમમાં નાવ મુકવાનો છે, નાવને ખરાબા સાથે અથડાવાનું છે, આવું સમજ અને એ એ આગની સાથે બાથ ભીડી તારે પાર ઉતરવાનું છે. જો તે વખત તું કામ છોડી દઇશ તો બાલ તારૂં શું થશે. એનું અનુમાન તારે હાથેજ કરવું બસ છે. શું જગત વિષે તારે નામના કરવી નથી? યશ વહાલો નથી? શ્રવણ માફક તારે માબાપ સેવા કરવી નથી? બાલ જરૂર પ્રશ્નનો ઉતર કાચી સમજ હોય તો વડિલ દવારા આનો ખુલાસો કરાવજે. પરંતુ નકારવાચક શબ્દો ખોલી આ લેખનું તેમજ તારા કુળનું અપમાન ન કરતો લેખકને બાલ સેવા પ્રત્યે બહુજ માન છે અને એ માનને તું તારા હૃદયમાં કોતરી લેજે. લેખક, તને કેટલા સમય પછી બાલ એ ઉપનામથી નહી ઉલ્લેખશે. તને પણ તેના જેવો બલકે વિશેષ જ્ઞાનધારી જોવા માગે છે, અને તેમાજ તારી સેવા રહી છે. બાલ—તારૂં જીવન રસમય છે, એટલે તું તેમાંથી જુદી જુદી જાતના રસપાન કરવા સમર્થ છું, તેમ છતાં હાથનો કોળીઓ હાથમાં રહી જાય તો પછી નવું ભોજન કરવું અને જમવું એ આશા શું સ્વપ્નવત નથી? શું ઝાંઝવાના નીરથી તૃષા શાંત થઇ શકે છે! આવું ખરેખર અશકય છે, પરંતુ અશકય છે એમ ધારી બેસી ન રહેતો કેટલોક શ્રમ તે દિશા તરફ પણ કરજે અને મારા અનુભવથી કાંઇક શીખવાનુ મળશે, અથવાતો પ્રયત્ન શીલ બનીશ.

બાલ—તારે કોને કોને બદલો આપવાનો છે, તેનો તેં ખ્યાલ પણ કર્યો છે! ન કર્યો હોયતો સત્વર કરજે જેમ માતા તારી પાસેથી કાંઇ પણ બદલાની આશા કરે છે, તો પછી આ તારી હિંદ જનેતા, કે જે જનેતાની પણ જનેતા છે અને તારો નવ માસને બદલે દેહ પર્યંત ભાર સહન કરે છે, તો તેનો બદલો આપવા તું બધાયો નથી. ખરેખર કમર કસવાની છે આંખે હાથ દઇ નિદ્રા દેવીને આરાધવી એ તો નામરદનું કામ છે. હું ધારૂં છું અને મને વિશ્વાસ છે કે બાલ— તું નામરદતો નજ હોઇ શકે " ફુલ નહિ ને ફુલની પાંખડી " ધીરે ધીરે પણ સેવા રૂપી બદલો આપતાં શીખ, હું પણ તારા જેવો એક નિર્દોષ બાળક હતો. હું જ્યારે સમજતો થયો ત્યારે મને લાગ્યું કે જે જે મારાપર રૂણ થયું છે, તે મોટું છે. પરંતુ તેથી નાહિંમત તો નજ બન્યો. તો મારી તારા પ્રત્યે એજ પ્રાર્થના છે કે, તું પણ લાંબા વખત સુધી અજ્ઞાન રહે તો નહિ, નહિતો તું પણ મારી પંક્તીમાં આવીશ. ૐ શાંતિ શાંતિ શાંતિ

અપુર્ણ.

મહાશંકર સોમેશ્વર પાઠક.

कृषिकारो,

(અનુષ્ટુપ)

વિશ્વની રમ્ય વાડીમાં, સદાએ હર્ષથી રમે;
પ્રેમીને પ્રણયી એવા, કૃષિકારો ગણાય છે.
પ્રભુના બાલ મોંઘેરા, આતીથ્ય ધર્મ શીખીયાં;
ઉચ્ચ આનન્દના પન્થે, ઉચ્ચતા પ્રગટાવતા.
ભક્ત એ ભક્તિઓ શીખ્યાં, દિક્ષાઓ પ્રભૂની લીધી,
સ્નેહી એ સ્વજનો માટે, અર્પી છે જીંદગી બધી.
મૈત્રી એ માતા કૃષિના, બાળકો સર્વ એ બધાં;
આનન્દિ એહ બંધુઓ, સ્વજનો આપણા બધા,
પ્રભુ ' તું પ્રેમની દ્રષ્ટિ, સદાએ વર્ષાવજે,
અને આ આપના બાલ, સદાએ સ્નેહ અર્પશે,

જંબુગામ
૧૫-૧૧-૨૦

પંકિત —નરહરલાલ તાપીશંકર

छाफ क राक्षस.

(એક સુબોધક વાર્તા)

રાત્રીના ૮ વાગાનો સમય હતો સ્થળે સ્થળે શાંતી દેવીનું સામ્રરાજ્ય વ્યાપી રહયું હતું મોજી લાં યુવાનો રજની નીરંગયતા નિહાળવા શહેર બહાર નીકળી પડયા હતા. કોઈ સ્થળે સંગીતના મધુર ધ્વનિ સંભળાતા હતા. લંપટ સ્ત્રી પુરષો વિષય વાસના તૃપ્ત કરવા પોતાના સંકેત મુંજબ મળવાની ઇચ્છાથી સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરી ઉતાવળથી માર્ગ ગમન કરી રહયા હતાં. તે વખતે નિર્મળ તાપી નદીના કિનારાપર આવેલા સુરત શહેરમાં એક સ્થળ પર આપણી વાર્તાનો નાયક ગોવિંદલાલ પોતાના વિશાળ અને સુંદર મકાનનાં આગલા દીવાનખાનામાં એક ઇઝીચેરપર એક પુસ્તક વાંચતો બેઠો હતો તે વાંચવામાં એટલો બધો લિન થઇ ગયો હતો કે, તે સમયે દીવાનખાનામાં દાખલ થતી લાવણ્યમતિ યુવતી તરફ તેનું ધ્યાન પણ પડી શકયું નહીં કેટલોક વખત સુંધી તે યુવતી શાંતપણે તેની પાછળ ઉભી રહી ત્યાર પછી તે યુવતીએ પોતાના કોમળ અને નાજુક હસ્ત વડે તેના નેત્ર પર હાથ મુકયો એટલે ગોવીંદલાલ તરતજ ઉભા થઇ ગયા. અને વિસ્મય થઈ જઇ પૂછયું કે આપ કયારના પધારેલા છો.— તેતો હું જાણી શકયોજ નહીં. તમે શાના જાણો ? તમારે તે આજકાલ વાંચવાનોજ ધંધો— થઇ પડયો છે !—એમ કહી જે પુસ્તક ગોવીંદલાલ વાંચતા હતા તે ઝુંટવી લીધું.

વાંચક તમો વિસ્મયતામાં ન પડશો કારણ કે જે યુવતી આવી હતી તે આપણી વાર્તાના નાયક ગોવિંદલાલની સ્ત્રી કાન્તા કુમારી હતી ગોવિંદલાલે તરતજ કાન્તા કુમારીને પોતાના બાહુબળમાં દબાવીને પોતાની પાસેજ પડેલી એક ખુરસીપર બેસાડી કહ્યું કે પ્રિય કાન્તા !

જે પુસ્તક હું વાંચતો હતો, તે એટલું બધું રસિક હતું કે તે વાંચતા વાંચતા હું એક તાર થઈ ગયો હતો જેથી તમો ક્યારના આવી મારી પાછળ ઊભા રહયા તેની પણ મને કસી ખબર પડી નહીં, તે પુસ્તકમાં મેં વાંચ્યું કે, જ્યાં સુધી સમાન વયના પતિ પત્નિ નથ ત્યાં સુખ પણ નથી અને મન મળ્યા વગરના-લગ્નજ નકામા છે. અને જ્યાં મન વગરના લગ્ન કરવામાં આવે છે. બાળલગ્ન કરવામાં આવે છે. ત્યાં પ્રેમ તો હયંથીજ હોય? આવા લગ્નના પરિણામે પાછળથી સ્ત્રી પુરૂષોના જીવન કષ્ટમય બને છે. અને ગૃહસ્થાસમનું સુખ ભોગવી શકતા નથી તેમજ લખ્યું છે કેઃ—

પ્રીતિ ભર્યું જે લગ્ન છે. તે લગ્ન સાચુ નામ છે.
પ્રીતિ વિનાનું લગ્ન તે, નહિ લગ્ન પણ બદનામ છે.
સુખમય બનાવે જીંદગી જે લગ્ન પ્રીતિથી ભર્યું;
ઝેરી બને છે જીંદગી જો લગ્ન પ્રીતિ વણ કર્યું

વહાલી કાન્તા ! પરસ્પરના વિશુદ્ધ પ્રેમ વિના, એકમેકના હૃદયના પરિચય વિના અને સ્વભાવ તથા વિચારની એકયતા વિનાના લગ્ન આ દુનીયામાં દુંખમય બનાવે છે. અને સેંકડો પતિ પત્નિના ગૃહસંસારમાં કલેહ તથા કંકાસનો બી રોપે છે. દયા વગરના માત પિતાઓ પોતાની ખોટી મોટાઇ મારી પોતાના કુળને દીપાવવા; પોતાની નાની વયની બાળાઓને ઢીંગલા ઢીંગલી જેવી સ્થિતીમાં પરણાવી દઈ, તેનો આખો સંસાર ધુળધાણી કરી મૂકે છે. ધિક્કાર છે એવા માત પિતાઓને કે જાણ્યા છતા પણ તેઓ બાળલગ્ન કરવામાં જરા પણ બાધ ગણતા ..થી તેમજ પોતાની પુત્રીના પૈસા ખાઈ ગમે તેવા યુવાન તથા વયેવૃદ્ધ સાથે લગ્ન કરી, ..તાની પુત્રીઓનું જીવન ઝેરમય બનાવે છે. કાન્તા આપણો ગૃહસંસાર શાંત અને પ્રિતી ..થી જે ચાલે છે. પણ તેમાં માન તમોનેજ છે. કારણ કે તમારે ઘણુંજ સ્હન કરવું પડયું પણ પ્રભુનો ઉપકાર માનો કે આપણી મનોકામના પૂર્ણ થઇ છે.

કાન્તા—વહાલા, આપે જે કયું. તે વાસ્તવિક છે. પણ કેટલાક પુત્રીના માબાપો જાણે કે, કન્યા વિક્રય કરવાથી પાપના પોટલાં બંધાય છે. એવું પોતાના હૃદયમાં સમજે છે; છતાં પણ જ્યારે તેવી તક આવે છે, ત્યારે તેવું નિંદ્ય કર્મ કરવામાં બિલકુલ પાછી પાની કરતા નથી, જેને હરામના તેમજ પારકાના વારસાના પૈસા ખાવની ટેવ પડી ગઇ છે. તે જેમ પોતાના કુળની લાજનો વિચાર કરતા નથી તેજ દુષ્ટ હૃદયના અધર્મી લોકો કન્યા વિક્રય જેવા દુષ્ટ અને નિંદ્ય કામમાં માથુ મારે. છે. હાલના લોકો જે એમ કહે છે કે બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણપણુ રહયું નથી, ક્ષત્રિયોમાં ક્ષત્રિય પણ રહ્યું નથી, તેમજ વૈશ્યોમાં વૈશ્યપણુ રહ્યું નથી. તેનું કારણ પણ એજ મહા ભયંકર કન્યાવિક્રય હોવું જોઇએ,

જે માણસ પોતાનું કર્તવ્ય ભુલી જાય, પોતાના કુળનું ભૂષણ જાળવી શકતા નથી, તેજ લોકો કન્યાવિક્રય અને બાળલગ્ન જેવા ભયંકર દુષ્ટ કૃત્યો કરવામાં જરાપણ લાજ કે શરમ રાખતા નથી હાલ જે આપણામાં છેક ઉઘાડો કન્યા વિક્રય ચાલે છે. તેટલે અમે બંધ અન્ય જ્ઞાતિમાં હોવો ન જોઇએ ! તેમજ શુદ્ર જ્ઞાતિ તરફ દષ્ટીપાત કરીએ, તો તેમાં બલ કુલજ જોવામાં આવતો નથી અને કદાચ હેય તો તે નજીવો ક્યાંક હશે. અને તેથી વીદ્વાન લેકો પણ કહે છે કેઃ—

आददीत न शूद्रोऽपि दुहितां ददन ।
शुल्क हि गृण्हन्कुरुते छन्नं दुहितृ विक्रयः ।
तद्देशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुल्क विक्रयी ॥

અર્થાત—શુદ્ર પુરૂષોએ પણ કન્યાદાન દેતી વખતે દ્રવ્ય લેવું નજોઇએ અને વળી જ્યાં કન્યા વિક્રય કરનારાં જનો જ્યાં વસે છે, તે દેશ પતિત કહેવાય છે. તેવીજ રીતે પ્રાયશ્ચિત હેમાદ્રિસ્કંદ પુરાણમાં કહ્યું છે કેઃ—

विवाहोर्ध्वे विवाहात्प्राकन्यां गौरीमथापिवा ।
रोहिणीं पुष्पिणीं वापियः क्रीणन्कन्यका धनम् ॥
विवाहार्थ मीतिञ् याजं कृन्तया स्वीकरणं चरेत् ।
पितरो नरकं यान्ति स्वयंपत्नी समन्वितः ।
रौरवे नरके घोर वसत्या चन्द्र तारकम ॥
जामातुर विमात्रं स्यात्सावैकिङ्क रिणी भवेत् ॥

વિવાહ થયા બાદ અથવા વિવાહ થયા પહેલાં કન્યા ગૌરી, રોહિણી, તથા પુષ્પિણી કોઇ પણ કુમારીકાઓનું લગ્ન કરનાર પુરૂષ અમુકના વિવાહ માટે આદવ્ય (કન્યાવિક્રય) હું લઉં છું એવી રીતે દગો કરીને જે દ્રવ્ય લે છે, તે પુરૂષના પિતૃઓ નરકમાં પડે છે. અને પત્નિ સહીત પોતે પણ રૈરવ નામના ઘોરનર્કમાં પડે છે. અને તે પુરૂષનો જમાઇ પણ અત્યંત કષ્ટ ભોગવે છે.

આવું અધોગતિને પહોંચાડનારૂં કામ, તથા જીવનને પણ દુર્દશા કરનારૂં કામ, જે કમ ભાગ્ય દુષ્ટબુદ્ધિવાળો હશે તેજ કરશે માટે હવેતો જગનિયંતા કૃપાળુ પરમાત્મા ફરી જન્મ લઈ જેમ પ્રહલ્લાદ જેવા ભક્તોને ઉગારવા અને હિરણ્ય કસ્યપુને મારવા જેમ સહાય કીધી હતી, તેમ કન્યાવિક્રય અને બાળલગ્ન જેવા દુષ્ટ રિવાજો જે આપણા ધર્મ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ કહેલા છે તે કરનારને આ ક્ષણભંગુર સંસારમાંથી સંહાર કરે, અને યમદુતોને ત્યાં મોકલી તેની યોગ્ય શિક્ષા અપાવે તોજ આ જગતમાં રેવાશે. કારણ કે જ્યાં જોશું ત્યાં એવા દુષ્ટ પાપી પિતાઓ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ક્યાંક પણ સજ્જન પુરૂષોતો જોવામાંજ આવતા નથી. જ્યારે આ જગતમાં સતપુરૂષોજ નમળે સદગુણી માણસો પણ ન મળે ત્યારે ધર્મતો હોયજ શાનો! જ્યારે ધર્મની નાસ્તિ થઈ ગઇ છે. ક્યાંઇપણ નીતિ જોવામાં આવતી નથી; તો પછી આ ભારત વર્ષનું શું થશે! તેની ઉન્નતિ ક્યારે થશે? અને જે આખા ભારત વર્ષની કંગાળ સ્થિતિ થઇ પડી છે ને હજારો માણસો ભુખે ટળવળે છે જેને પુરૂં ખાવાનું અન્ન પણ મળતું નથી, પહેરવાને પુરા કપડાં પણ મળતા નથી, રહેવાને નાની ઝુંપડી પણ મળતી નથી, તેમ આખા ભારત વર્ષનો ૮૦ ટકા જેટલો ભાગ જે ખેતીપર નિર્વાહ કરે છે તે લોકો તરફ દ્રષ્ટિ પાત કરશું, તો ત્યાં પણ ઉપરોક્ત સ્થિતિમાં તેઓ આજ કેટલોક વખતથી સડી રહેલા છે. માટે હવેતો જેમ ભગવદગીતામાં કહ્યું છે કે—

यदा यदाहिधर्मस्यग्लानि र्भवती भारतः ।
अभ्युत्था नमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ (નાશ) થાય છે; અને અધર્મનું જોર વધે છે. ત્યારે હું અવતાર ધારણ કરું છું.

માટે હે દીન દયાળ ભકત વત્સલ પ્રભુ ! તું આ જગતમાં અવતાર લઇ દુષ્ટ અને પાપી લોકોનો સંહાર કર અને તેવા દુષ્ટ પાપી લોકોએ જે ધર્મનો નાશ કરી મુકયો છે. માટે ધર્મ સ્થાપના કરી હમારા ભારત વર્ષને પ્રાચીનકાળ જેવો જાહોજલાલી કળા કૌશલ્ય વાળો બનાવ કે જેથી હમારા આર્ય બંધુઓ, જે ભુખે ટળવળી મરી જાય છે. તે કંઇ ઉચ્ચ સ્થિતિએ આવી ધર્મ શીખી હમારા જેવી અબળા સ્ત્રીઓને વિદ્યા અને ધર્મ શિક્ષણ આપી ઉજ્વળ અને ભાગ્યશાળી બનાવે.

પ્રિય સ્વામિનાથ ! મેં પ્રાચીન ઇતિહાસકારોના જે ગ્રંથ આપે આણી આપેલા છે. તેમાં જ્યારે સતી મંડળ નામનું પુસ્તક વાંચ્યું અને તેનું બુદ્ધિ પુર્વક મનન કર્યું ત્યારે તો હું આશ્ચર્ય ચકિત થઇ ગઇ કે તે વખતનો આનંદ હું મુખેથી પણ આપના આગળ વર્ણવી શકું તેમ નથી, જ્યારે મેં સતી દ્રૌપદી તેમજ સતી સીતાનું જીવન વૃતાંત વાંચ્યું ત્યારે મને તેથી પણ અધિક આશ્ચર્ય થયા વિના રહ્યું નહિં. અને તેજ વખતે મને એમ થયું કે અહાહા ! આ ભારત વર્ષમા તેવી સન્નારીઓ અને સતીઓ કયારે પેદા થશે કે પોતાના ઉત્તમમાં ઉત્તમ ચારિત્રોને ગુણો બતાવી ભારત વર્ષમાં તેના કિર્તીસ્થંભો દટાય, અને તેવી સન્નારીએ તેં પેટે વીરનરો પેદા થાય પણ તે વખત આવેજ કયાંથી ? કોણ જાણે કયા કારણે આ ભારત વર્ષનું ભાવી બગડી રહેલું છે અને અવદશા બેઠેલી છે કે તેવો વખત આવતા કોણજાણે કેટલાક વર્ષ વિતી જશે. માટે હું તો હવે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું કે જેમ બને તેમ જલદી ભારત વર્ષમાં સુખનો ભાનુ પ્રગટ થાય. એટલું કહી કાન્તા પોતાનુ બહનુ કાર્યક્રમ બાકી રહેલું હોવાથી ત્યાંથી ઉઠી ચાલી ગઇ

દ્વિતિય પ્રકરણ.

વાંચક આપણી વાર્તાનો નાયક ગોવિંદલાલ તાપી કિનારે આવેલા સુરત શહેરના મહીવરપુરાની ગુંદી શેરીમા રહેતો હતો તેનો બાંધો મજબુત હતો. [illegible] હતો. ધર્મપર તેની આસ્થા સારી હોવાથી તેનામાં દયા, ક્ષમા, ન્યાય, ધર્મ, ઉદારતા વિગેરે સદગુણેનો સમાવેશ હતો, તેમજ માત પિતાની આજ્ઞા પાળવામાં એક સદ્પુત્રની ગણનામાં કહેવાતો હતો. તેણે આધુનિક અગ્રેજી કેળવણીનો અભ્યાસ કરીહાલ તુરતજ બીમ, એ,ની પરિક્ષા પ્રસાર કરી આવ્યો હતો. તે ઉપરાંત ગુજરાતીમે પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને વેપારી જ્ઞાનની કેળવણી પણ સાથે સાથે પ્રાપ્ત કરી હતી. તેનો પિતા સુરત શહેરમાં સાધારણ સ્થિતિના માણસો રહેનારાઓમાંનો હતો અને તે જાતે ખેતી કરી પોતાનો તથા પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો તે સિવાય તેની પાસે થોડી ઘણી વડીલો પાર્જીત ધન માલ પણ હતાં. કે જેમાંથી તેણે પોતાના પુત્રને કેળવણી આપવામાં થોડા દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો, અને બાકીની મુંડી વ્યાજે લેનદેનમાં તેમજ સાધારણ ધંધા રોજગારમાં રોકતો હતો. તેનુ નામ રઘુનાથદાસ હતું. અને તેનો જન્મ મોઢ ઠીકાર જ્ઞાતિમાં થયો હતો. જ્ઞાતિમાં તેનુ

ઘર એક સરા કુળમાં ગણાતું હતું. અને તેઓ પંચના પટેલ તરીકે આગેવાની ભર્યો ભાગ લેતા હતા, અને પંચમાં કેટલાક દેખીતા સારા કામ કરેલા હોવાથી તેની કીર્તિ પંચના આગેવાનોમાં સારી કહેવતી હતી. તેને બે છોકરાં હતા. એક તો આપણી વાર્તાનો નાયક ગોવિંદલાલ અને બીજો ડાહ્યાભાઈ કરીને હતો, અને એક છોકરી જેનું નામ શુસિલા હતું. જેનું વા ૧૨ વર્ષનું હતું. શરીરે શુભેસિત અને કાંતિમાન હતી, કોમળ હૃદયની દયના રથનરૂપ ગણાતી હતી; તેને તેની માતાએ નાનપણથીજ ધાર્મિક નીતિ, ઘર ઉપયોગી પાકશાસ્ત્ર વીગેરે શિક્ષણ આપ્યું હતું. અને ગુજરાતી ચારેક ચોપડી પણ શીખવવામાં આવી હતી. પણ તે બાળા આજ કાલની બીજી બાળાઓની માફક ઉદ્ધત સ્વભાવની, મોટાઓની આજ્ઞા નહિ માનનારી, શીયળ તોડનારી, વિષયી વીગેરે ગુણવાળી બાળા નહોતી. તેનો સ્વભાવ ઘણોજ શાન્ત હતો, સારઅસારનો વિચાર કરતી હતી. માતા પિતાની આજ્ઞા અવલંબન કરતી નહોતી. અને ક્ષમા, દયા, ઉદારતા વીગેરે, ઉંચ ગુણો પ્રાપ્ત હોવાથી તે પોતાનું પરૂં હિત જેમાં રહેલું છે, લગ્ન શું છે, શીળ કેમ સચવાય છે વિગેરે સારી રીતે જાણતી હતી.

વાંચક, હવે આપણે જ્યાં ગોવિંદલાલ પોતાના સુશોભિત દિવાનખાનામાં બેઠો બેઠો માસિક વાંચે છે, ત્યાં અવલોકન કરીશું તો, માલુમ પડે છે કે આપણી વાર્તાનો નાયક એક તરતના આવેલા માસિકમાંના એક લેખને વાંચતાં તેનું હૃદય દ્રવિભૂત થઇ ગયું છે. અને તેજ વખતે પોતાના રદય કમળથી એવાજ ઉદગારો નીકળી પડયા કે, અરે! મારા ન્નતિ બંધુઓ! તમારી આ કેવી અવદસા થઈ પડી છે, ક્યાં સુધીની કંગાળ સ્થિતી! છતાં પણ હજુ બાળ લગ્ન જેવા દુષ્ટ રીવાજોને છોડી ન દેતાં તેમાંજ સડયા કરો છો? એ કેટલી બધી અફસોસ કરવા જેવી વાત છે. હવેતો સર્વ વ્યાપક પરમાત્મા કંઇ ન્નતિ જનોમાં સારા વિચારો આપે, તોજ કંઈ ન્નતિ ઉન્નત થઇ શકે. એવા વિચારો પોતાના મગજમાં કરી રહ્યો હતો. તેજ વખતે તેની સુરદય સુશીલ ધર્મ પત્નિ કાન્તા કુમારી દીવાનખાનામાં દાખલ થઇ, અને પોતાના પ્રીય પતી પાસે બેસી જઇ, શું વિચાર કરો છો. અને આટલા બધા ઉદાસીનતામાં કેમજણાઓછો વીગેરે પ્રશ્નથી પોતાનો વાર્તા લાપ શરૂ કર્યો.

સ્વામિનાથ! કોઇપણ દિવસ તમો આટલી ઉદાસીનતામાં જણાતા નહોતા. અને આજે આટલો બધો શોક શા અર્થે કરો છો તેની મને સમજણ પડતી નથી. માટે કૃપા કરી જણાવશો. જો કદાચ આપના ઉપર કંઈ દુઃખ આવી પડયું હોય, તો કહો. હું પણ આપની ધર્મ પત્નિ હોવાથી અર્ધ દુઃખની ભાગીદાર છું માટે સત્વર આપના દુઃખી મનનો વિચાર કહેશો તો હું કૃતાર્થ થઇશ.

વહાલી કાંતા, મારા પર કોઇપણ જાતનું દુઃખ આવી પડયું નથી તેમ કશી ફીકર કરવા જેવી બીના બની નથી, માટે તારા રદયને તું કોઇ પ્રકારે દુઃખી કરીશ નહીં. એતો જરા આજના આવેલા શ્રી કૂર્મિ પ્રકાશ ના માસિકમાં એક આપણી ન્નાતિના અવદસાના કારણેનો લેખ આપ્યો છે, જે વાંચી મારા ન્નતિ બંધુઓની થઇ ગયલી સ્થિતિ તરફ વિચાર કર્યો; તેથી તેમના દુઃખો જોઇ મારૂં રદય જરા દ્રવીભુત થયું છે. જેથી તારે કંઇ શોક કરવાનું કારણ નથી, ખેર! હવે હાલ તે તરફ દ્રષ્ટિ ન કરતાં આપણે બીજી તરફ આપણો વાર્તાલાપ

શરૂ કરીએ; કહે વ્હાલી કાન્તા ! આજે જ્યારે તું બેન શુસિલાપાસે બેઠી હતી. ત્યારે તારૂં મન કંઇક ઉદાસ જણાતું હતું. તેમજ શુસિલા પણ કોઇ દુઃખના કારણે આફત આવી પડે તેમ પોતાનું મન પણ ઉદાસ કરી તારી પાસે બેઠી હતી. તે જોઇ તે વખતે તો હું કાંઇ તમો બેઉને પુછી શકયો નહોતો, પણ કહે તે શોક કરવાનું કારણ શું હતું ? તે સવિસ્તર વર્ણન જે કાંઈ બન્યુ હોય તે કહી મારા ઉદ્વેગ પામેલા હ્રદયને શાંત કર.

વ્હાલા ! શું કહું, કહેતાં પણ મારી જીભ ઉપડતી નથી., પણ તે ખીના આપ પાસે નકહું, તો પછી કોને કહુ કે જેથી આવી પડેલા દુખમાંથી બચાવે. જ્યારે હું ઘરના તમામ કામથી પરવારી બેન શુસિલાની પાસે બેસવા ગઇ હતી, ત્યારે તેનો ચહેરો કાઈ ઉદાસીનતામાં હતો. મેં પુછ્યું બેન આજે તમારો શાંત અને પ્રફુલિત ચહેરો ઉદાસ કેમ જણાય છે. કોઈપણ દિવસ તમે ઉદાસ રહેતા નથી અને આજે ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત કરી ઉંડા વિચારમાં બેઠા છો, તે કૃપા કરી દર્શાવશો આમ મનમાં મુઝાયાં કરવું અને બળ્યા કરવું તેથી કાંઇ દુખ મટી જવાનું નથી પણ પોતાના મનનો ખુલાસો કરવો કે જેથી આવેલા દુખમાંથી વિરક્ત થઈ શકાય પણ જો મનનો ખુલાશો કરવમાં નહિ આવે તો ઉંધુ દુખ વધે છે, અને તેથી શરીરને પણ દુઃખ થવા સંભવ રહે છે.

ભાભી શ્રી જ્યારથી આ પત્ર મારા વાંચવમાં આવ્યો છે. ત્યારથી માઈં મન ઉદાસ થઈ ગયું છે. અને મને કંઇ સમજણ પડતી નથી. હવે મારૂ શું થશે ? પીતાશ્રીને કોણ સમજાવશે ? અને જેમ જવળા મુખી પર્વત દરેક ચીજોનો ભક્ષ કરેછે, તેમ આ બાળલગ્ન જેવા દુષ્ટ રાક્ષસી રિવાજમાંથી, મને કેણ છોડાવશે ? માટે હે દયાળુ પ્રભુ ! મારા પર દયા કર, એમ કહી આવેલો પત્ર પોતાની ચોળીના ખીસામાંથી બહાર કાઢી મને આપ્યો. અને તે વખતે મેં તે પત્ર લઈ વાંચવા માંડ્યો, જેથી મારા રદયને પણ કાંઈ લાગી આવ્યુ, પણ તે વખતે ધીરજ ન છોડતા શાંત પણે શુસિલાને કયુ કે, બેન ધીરજ ધરો, પરમેશ્વર આપણા પર નિર્દય નહી થાય. હું તમારા ભાઇને સમજાવીશ, અને જેમ બને તેમ જલદી તમારા પર આવી પડેલી આફતમાંથી મુકત કરાવીશ. તમે છેક નાદાન થઈ જઇ બચ્ચાની માફક રોઓછો, તે મને પ્રિય લાગતુ નથી. માટે રોવુ કકલવુ છોડી દઇ ધીરજ ધરો. આપણા શાસ્ત્રો પણ કહેછે કે આપતિ સમયે ધીરજ ધરી માટે તમો શાન્ત થાવ, હું હમણાંજ તમારા ભાઇને આ પત્ર બતાવીશ પછી શુ થાય છે. તે જોવનું છે. ભાભીશ્રી તમો કહો છો તેતો ઠીક મારા ભાઈ અનુભવી છે, તેમજ જ્ઞાતિના આધુનિક ચાલોથી માહીતગાર છે તેથી ભગિની તરફ પ્રેમ દર્શાવી, ઘટતું તો પિતાશ્રીને કહેશે. પણ પિતાશ્રી ભાઇનું કહયુ માને તેમ નથી. તમો જાણો છો કે પિતાશ્રી જુના રિત રીવાજને અનુસરીને ચાલનાર હોવાથી તેમજ પોતાનુ કુલ ઉંચુ ગણાવાથી ખોટી મોટાઇ બતલાવનારા હોવાથી, ભાઈનુ કહ્યું માનશે નહી, અને પોતાનુ ધાર્યું કરશે તેઓ એવુ શું જાણે છે ? કે આમા પુત્રીનો ભવ બળશે અને તેનુ સુખમય જીવન દુષ્ટ થશે માટે હવે તો એમ દુષ્ટ રાક્ષસી લગ્ન કરવા કરતાં મર્ણને શરણ થવુ લાખો ઘણું બેહતર છે. એમ કહી પોતાની પાસે સંતાડી રાખેલી ચમકદાર અણી વાળી છરી કહાડી પોતાની જીદગીને હજારો વાર ધીકકારી આત્મ હત્યા કરવા છરી પોતાના હ્રદય પ્રત્યે ઉગામી.

અપૂર્ણ

દેવજીભાઇ રણછોડભાઇ કાજી

ૐ

સંસાર ચિત્ર,

નિજ બાળ ન્હાનું પારણે, હજુ હોય હરનિશ ઝુલતું,
ખાતા પીતા નવ આવડે, વળી વાણી શુદ્ધ નવ બોલતું,
માબાપ લેવા લ્હાણ, ઝટ વહેવાઇમાં વાનો કરે,
ધરી માકડું અહી લાકડે, નિજ બાળનું સુખ સૌ હરે.
સમજે ન શું સંસાર એવાં બાળકોને પર ાવતા,
રૂપ ગુણ શીલ પરખ્યા વિના અહા કંઇકનો ભવ બાળતા;
ધિક્કાર એ માબાપને જે બાળલગ્નો આદરે,
બન્ધન રૂઢીનું કાપવા કયમ કોઇ હીંમત ના ધરે ?
બહુ પાયમાલી બાળ લગ્ને જોઇ દીલ દુઃખાય છે,
સદ્જ્ઞાનને વિઘાતણું મોંઢું મીંડું મૂકાય છે.
વય જેમ વધતું જાય ત્યમ ભરવા ઉદર અકળાય છે
ચિંતા વધે ચિત્તમાં શરીરનું હીર બળી જાય છે.
વિક્રા વધ્યો બહુ બાળકોનો હિંદુના સંસારમાં
તેથી ધરોવર લગ્ન બાળકના બને વ્યવહારમાં
વર-વરસ પંચોતેરનો તો હોય વહુ દસ બારની
અથવા યુવતી વય વીશનું ને કંથ ઉમ્મર તેરની
બંધાઇ રૂઢીના બંધને આવા કજોડાં જ્યાં કરે
સંસાર રથ સમ ચક્ર લેશુ ત્યાં કેમ સહે જે સંચરે
નિતીન સમજે પ્રેમની વર-વહુ નિસાસા નાખતાં
ફારસ જુઓ જન રૂઢીને તજતા ન દુઃખ પામે છતાં
લઇ દામ દિકરીના છવે પણ પેટ નીજ નવ ફોડતા
કુળ મોટપે મોહી પડીને બાળકી બસ વેચતા
લીલામ રે નીજ પુત્રીનું એ ધર્મ કહો કયાંનો હરી.
શી રીત એવા રાક્ષસોનો પાપથી છુટકો થશે
મન મિત્રના વિણ કંથ ક્લેશે આત્મહત્યા આદરે
અથવા કરી અતિ ક્રોધ કામિની કુપમાં જઇ પડે
પછી પોક મૂકે દુઃખથી માબાપ એ નરનારનાં
નજરે નિહાળ્યાં ચિત્ર એવાં કૈંક આ સંસારના

રં૦ કિરજ

ओम् तत्सत् परमात्मने नमः

पतिव्रता महात्म्यं

प्रथिव्यांयानि तीर्थानी सतीपादे पुताम्यपि ।
तेजश्चसर्व देवानां मुनीनांच सतीपुच ॥
પૃથ્વી વિષે જે તીર્થ છે, સતી ચરણમાં તેહ.
તેજ તેમજ સહુ દેવનાં, વળી મુની ગુણગેહ; १.

तपस्विनां तपः सर्व प्रतिनांयत्फलंव्रज ।
दाने फलयंदातृणां तत्सर्वंतासुसंततं ॥
તાપસનાં સહુ તપ વળી, વ્રતિના ફળ જેહ
દાના ફળો દાતારનાં, સહુ તે સતિ દેહ, २.

स्वयंनारायणः शंभु विधाता जगतामपि ।
सुराः सर्वेचमुनयो भीता स्ताभ्यश्चसंततं ॥
નારાયણ પોતે પ્રભુ શિવ બ્રહ્માદિ દેવ,
સર્વે દેવ મુનીંદ્ર જે, ધરે ભય નિત્ય મેવ. ३.

सतीनां पादरजसा सद्यः पूता वसुंधरा ।
पतिव्रतां नमस्कृत्वा मुच्यते पातकान्नरः ॥
સતી તણી પદરજ થકી, ભૂમિ પવિત્ર થાય
પતિવ્રતા વંદન થકી, નર પાપ ટળાય ४.

त्रैलोक्यं भस्मसात्कर्तुं क्षणेनैव पतिव्रता ।
स्वतेजसा समर्थामा महा पुण्यवती सदा ॥
પળમાં સકળ જગ બાળવા સતિ એક સમર્થ
પોતાના તેજે કરી, ટાળે જગના અનર્થ ५.

सतीनांचपतिः साधुः पुत्रोनिः शंकएवच ।
नहिवस्यभयंकिंचिद् देवेभ्यश्च यमादपि ॥
સતી પતિ સુપવિત્ર છે, સતી સુત ભય હીન;
નથી તેને ભય દેવનો, સતીથી યમ પણ દીન ६.

सतजन्म पुण्यवतां गेहेजाता पतिव्रता ।
पतिव्रताप्रसूः पूता जीवनमुक्तः पितातथा ॥
શત જન્મ કૃત પુણ્યથી પુત્રી પતિવ્રતા થાય;
સતી માતા સદા શુદ્ધ છે, જીવન્મુક્ત પિતાય. ७.

पतिः पतिव्रतानांच मुच्यते सर्व पातकान् ।
तयासार्धंचनिष्कर्मी मोदते हरिमंदिरे ॥
પતિ પતિવ્રતા તારનો, મુક્ત પાપથી તેહ,
પતિ સંગિન નિષ્કર્મી થઈ, માલે હરિને ગેહ. ८.

સંશોધક શાસ્ત્રી.

जनसमाज तथा देशनुं एक गुप्त बल.

તમે પૂછશો તો મનુષ્યોમાં સોએ પોણોસો ટકા કહેશે કે આપણો દેશ નિર્માલ્ય થતો જાય છે, લક્ષ્મી, ધાન્ય વગેરે પરદેશોમાં ઘસડાઈ જાય છે, બંધનો વધતાં જાય છે અને તેથી દેશનું બળ ઘટે છે. દુષ્કાળથી, કરવેરાથી, વિવિધ પ્રકારના હક ન મળવાથી અને પૈસો મળવાના સાધન ઓછાં અને સંકુચિત થઇ ગયાં હોવાથી દેશ દુર્બલ બને છે. કોઇ એવાં કારણો જણાવે છે તો કોઇ કહે છે કે આ દેશનું પુષ્કળ ધન લશ્કરી ખાતામાં અને એવાંજ બીજા કામમાં જતું રહે છે અમલદારોને મોટા મોટા પગારો આપવામાં, કોંગ્રેસજેની સંસ્થાના ખર્ચ પૂરાં કરવામાં અને એવી અનેક શાખાઓમાં ધનનો વ્યય થતો હોવાથી દેશ દુર્બલ થાય છે. કોઇ કહેશે કે આપણા દેશમાં પંચ કરોડ બાવા સધુ ભિખારી વીગેરે ન કમાનાર મનુષ્યો છે, તેમનો ખાવાનો ખર્ચ પ્રજા ઉપરજ પડે છે. અને તેથી દેશનાં બળમાં ઘટાડો થાય છે.

આવાં આવાં અનેક કારણોનો અનેક મનુષ્યો વિચાર કરે છે. અને તેથી 'દેશનું બળઘટી ગયું' એમ માની અસંતોષના ઉદ્‌ગારો કાઢયા કરે છે. મનથી તેઓને ચણચણટ થાય છે, હવે દિવસે દિવસે દેશનું બળ ઘટતું જશે, એજ નિર્ણયપર તેઓ આવતા જાય છે. મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ દેશની દુર્બલતા થવાના કારણો વિચાર કરવામાં વિવિધ પ્રકારનાં બળનાં ક્ષયને આગળ અણે છે. તે ખરૂં છે, પણ તે વિચાર કરવાથી અને તેને માટે નિસાસા નાંખ્યા કરવાથી શું દેશના ઉદયના સૂર્ય રશ્મિ આપણી દૃષ્ટિએ આવવાનાં હતાં?

આ સ્થાનેજ વિચારને ફેરવવાની જરૂર છે; તેને બીજી દિશાએ વાળવાની અગત્ય છે, દેશનુ બળ ક્ષીણ થવાના અનેક કારણો વિચાર્યાં તો હવે દેશનું બળ વધવાના કારણોનો વિચાર કરી તેમાં જો પ્રવૃતિ કરવામાં આવે તે આજે અનેક મનુષ્યોનું વિચાર કરવામાં જે બળ નકામું ચાલ્યું જાય છે તે અટકીને તેના વડે દેશને પુષ્ટિ મળે.

દેશના બળને ઘટવાનાં અનેક વિચારો કર્યાં કરીએ તો તેથી શું તેના બળમાં વૃદ્ધિ થાય એમ છે? નહિજ. અને જ્યારે તેમ છે, ત્યારે જે પ્રકારે તે બળ વધે, એમ હોય તેના વિચાર કરવા એજ વાજબી શું ઉચિત નથી?

દેશને પાંચ કરોડ ભિખારી ભાર રૂપ છે. તેમનો ખર્ચ દેશને ભાર રૂપ છે, તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવેતો દેશની ઉન્નતિમાં તેમજ વ્યવહારમાં ઘણી સુગમતા થઇ જાય એમ ઘણા કહે છે. તો દેશમાં તેના કરતાં પણ અત્યંત પ્રમાણમાં સંખ્યાવાળી અને જેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ ભિખારીઓ કરતાં અત્યંત પ્રમાણમાં ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે એવી કોઈ પ્રજા નથી? દેશના ખેતરોમાંથી રસકસ ક્ષીણ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે, પણ અસંખ્ય પ્રમાણવાળી એક પ્રજાની મનોભૂમિ કંઇ કાળથી ઉખર સરખી થઇ પડી છે, તેમાં યોગ્ય ખેડાણ કરવામાં આવે તો શું તે દેશને અને મનુષ્યોના વ્યવહારને અધિક ફલ રૂપ કરી શકે એમ નથી? પરદેશમાં ઘસડાતી લક્ષ્મિથી પ્રાપ્તિ થતી દુર્બળતા કરતાં આપણી એક સંપત્તિનો ભંડાર તે હજી દબાઇ રહેલો છે, તેને ઉઘાડવામાં અને તેનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરી તેમાંથી બલ પ્રકટાવવામાં આવે તો શું દેશ અલૌકિક સંપત્તિને અધિક પ્રમાણમાં પ્રકટાવી શકે એમ નથી?

અંતરમા રહેલી સત્તા મનુષ્યને વારંવાર પ્રેરણા કરીને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનુ પ્રાધાન્યસાધન જ્ઞાન છે તેથીજ એ સત્તા નવુનવુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની દરેક મનુષ્યમા ઇચ્છા સ્ફુરાવ્યા કરે છે

જેમ જેમ મનુષ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો જાય છે, તેમ તેમ સામર્થ્ય આવિર્ભુત થાય છે જ્યારે સામર્થ્ય આવે છે, કે તરત મનુષ્યના અંતઃકરણમા ઉન્નતિએ જવાની ઇચ્છા થાય છે એવી ઇચ્છાને ફળીભુત કરવામા મનુષ્ય કોઈ પણ દિવસ પાછો પડતો નથી આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉન્નત સ્થિતિએ જવાની જે જે ભાવનાઓ આવિર્ભુત થાય છે તેને અનુકુળ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવામા મનુષ્યે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પરમ આવશ્યકતા છે અને એજ મનુષ્યનુ પ્રથમ કર્તવ્ય છે

ઉપરોકત હકીકતથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, કે જ્ઞાન એજ સામર્થ્ય છે મનુષ્ય જે જે પ્રકારનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તો તેનામા તે તે પ્રકારનુ સામર્થ્ય આવે છે જ્યા સપુર્ણ જ્ઞાન હોય છે, ત્યા સપુર્ણ સામર્થ્ય હોય છે

આ વિષયની અંદર જ્ઞાન, એ ઉન્નત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનુ સામર્થ્ય યા બળ આપે છે મનુષ્યને જે સ્થિતિ અને ઉપાધી તેને અપ્રિય તથા પ્રતિકુળ ભાસતી હોય તેને ટાળીને પ્રિય તથા અનુકુળ સ્થિતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તો આપને કહેવુજ પડશે કે તેનુ પરિણામ જ્ઞાન છે, નાનક, કબીર, નેપોલિઅન, જગત ગુરૂ શંકરાચાર્ય, શિવાજી વગેરે નામાંકિત પુરૂષો પોતાની ધરેલી ઇચ્છાઓ શા સાધન વડે પ્રાપ્ત કરી અમર નામના મેળવી ગયા? તેનુ કારણ તેની ઇચ્છાઓને અનુકુળનુ જ્ઞાનજ બીજુ કંઇ નહી હજુ પણ તમે બારીકાઇથી વિચારો તો તમને માલમ પડશે કે હાલમા દરેક મનુષ્યને જે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થએલી છે, તેને આજ સુધીમા પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનુજ પરિણામ છે અને એમ હોવાથી પ્રત્યેક મનુષ્યે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના નિશ્ચયો અને વિચારોને બદલવા જોઇએ કારણકે જ્યા સુધી મનુષ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના નિશ્ચય તથા વિચારોને નથી બદલતો ત્યા સુધી કોઈપણ દિવસ ઉન્નતિને શિખરે પહોચી શકતો નથી જો તમારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ઉન્નત સ્થિતિએ જવુ હોય તો તમારામા રહેલી ગુપ્ત શકિત યા આત્મા સાથે એકતા અનુભવો જ્યા સુધી તમારા આત્મા સાથે એકતા અનુભવશો નહિ તથા અહંભાવ કાઢશો નહિ ત્યા સુધી તમારાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ જ્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થશે તો તમે ઉચ્ચ સ્થિતિએ કેવી રીતે જઈ શકશો? જેઓ વિદ્વાન તત્વવેત્તા, વગેરે ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા હશે તો તેનુ પરિણામ પોતાના આત્મા સાથે કરેલી એકતા દાખલા તરીકે કોઈ વિદ્યાર્થી ગણિતનો દાખલો ગણે છે, પણ તેનાથી થતો નથી તોપણ હિંમત ન હારતા તે દરરોજ મથ્યો રહે છે, આખર તે દાખલા સાથે એવો તો તદ્રુપ થઈ જાય છે કે તે વખતે આજુબાજુ શુ બને છે તેનુ તેને કશુ ભાન રહેતુ નથી, અને તેટલા વખત સુધી અહંભાવ તેનામા રહેતો નથી જ્યારે અહંભાવ જતો રહ્યો કે તરત દાખલો બેસી જશે માટે બધુઓ તમારે જે જે ઉચ્ચ સ્થિતિએ જવાની ઇચ્છા થાય તેને માટે અનુકુળતુ જ્ઞાન મેળવવાની આવશ્યકતા છે અને જ્ઞાન મેળવવા માટે એકતાર થઇ જવ, એટલે તરત તમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સામર્થ્ય મેળવી શકશો, આ પ્રમાણે આત્મા સાથે એકતા અનુભવવાથીજ માણસ એક વખત રંકનો રાજા, નિર્ધનનો ધનવાન, અભણનો વિદ્વાન થશે મતલબ કે પોતાની

ધારેશી કોઇપણ પ્રકારની ઉચ્ચ ભાવનાને સિદ્ધ કરી શકશે. અને નેપોલિઅન પણ કહે છે કે કાળા માથાનો માનવી શું કરી શકતો નથી. એ અક્ષરસઃ ખરું છે. અને તેનુ પરિણામ આત્મા સાથે એકતા અનુભવીને તદાત્મય થવાનુંજ

જ્યાં સુધી તમે આત્મ પરિક્ષામાં પાસ થશો નહિ. ત્યાંસુધી તમે કોઈ પણ કામમાં ફતેહ પામશો નહિ. માટે બંધુઓ તમારે કોઇપણ કામ કરતાં પહેલાં તમારે આત્મ પરિક્ષા કરવી. જો તમારો આત્મા તે કામ કરવાનાકહે તો જાણવું, કે તમારામાં સામર્થ્યની ખામી છે અને તે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે આત્મા સાથે એકતા અનુભવી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. અને ત્યારપછી તે કામ કરવા માટે તમારા અંતર આત્માને પુછશો તો તમને હા નો જવાબ મળશે માટે બંધુઓ તમારે કોઇપણ કામ કરવાની ઇચ્છા થાય તો તમારે તમારા અંતર આત્માની મંજુરી મેળવવી. જો તમો મંજુરી મેળવ્યા વિના કામ કરવા તતપર થશો તો તમે. અવશ્ય પાછા પડશો.

હાલમાં ઈંગ્લાંડ, જર્મની. અમેરિકા, વીગેરે સુધરેલા દેશો જેઓ પ્રાચીન સમયમાં જંગલી અવસ્થામાં હતા અને તેવા દેશમાં ઉપરોકત હકીકતથી સુધરેલું હિંદુસ્તાન દરેક વસ્તુ પુરી પાડતું હતું. તે સમય હવે જતો રહયો. કાળ કાળનુ કામ કરે છે વીજળીના વેગે જાય છે, અને ગયો કાળ પાછો આવતો નથી. તે અનુસાર. એજ દેશોના મનુષ્યોએ પોતાનામાં રહેલી ગુપ્ત શકિતને કેળવી, પોતાના આત્મા સાથે એકતા અનુભવી અને જુદા જુદા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને, અને હેરત પમાડે એવી શોધો કરી તેઓ ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી રહેલા છે. અને નવીનવી શોધો કરતા જઇ અધિક ઉન્નત સ્થિતિએ જતા જાય છે. તે હાલ આપણે નજરે જોઇ રહેલા છીએ. તો પણ આપણા ભારતના બન્ધુઓની આંખ ખુલતી નથી, એ કેટલી આશ્ચર્યની વાત છે! આપણા ભારતની એવીજ ઉચ્ચ સ્થિતિ હતી તેને ખોઇ બેસવાનું કારણ એજ કે આપણે આત્મા સાથે એકતા અનુભવવાનું છોડી દઇ, જુજ જ્ઞાનના સામર્થ્ય વડે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થએલી તેમાં આનંદ માનવા લાગ્યા, જ્ઞાનમાં વધારો કરી સામર્થ્ય પ્રાપ્તીથી ઉચ્ચ સ્થિતિએ જવાનું છોડી દીધું તેથીજ હાલ આપણો દેશ કંગાલ અને અધમ સ્થિતિમાં આવી પડયો માટે બંધુઓ તમારો ધર્મ છે, કે સમગ્ર ન્યાતને તથા ભારત દેશને ઉચ્ચ સ્થિતિએ લઇ જવાનો છે. અને તે કાર્ય પાર પાડવા માટે તમે આત્મા સાથે એકતા અનુભવતા શીખો, એકને એક સ્થિતિમાં પડી રહેવા કરતાં ઉંચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્ઞાન ને સામર્થ્ય મેળવી ભારતને પ્રાચીન ભારત બનાવો એટલું લખી હું વિરમું છું.
ૐ શાંન્તિઃ શાંન્તિઃ શાંન્તિઃ

લેખકઃ—માધવભાઇ તુલસીભાઈ

વચનામૃત.

૧ આતો અખંડ સિધ્ધાંત માનજે કે સંયોગ, વિયોગ, સુખ, દુઃખ, ખેદ, આનંદ, અણુરાગ, અનુરાગ, ઇત્યાદિ યોગ-કોઈ વ્યવસ્થિત કારણને લઇને રહ્યાં છે.

૨ એકાંત ભાવી કે એકાંત ન્યાય દોષને સન્માન ન આપજે.

૩ કોઇનો પણ સમાગમ કરવો યોગ્ય નથી છતાં જ્યાં સુધી તેવી દશા ન થાય ત્યાં સુધી સત્પુરૂષનો સમાગમ અવશ્ય સેવવો ઘટે છે.

૪ કોઇને અંતઃકરણ આપશો નહિ, આપો તેનાથી ભિન્નતા રાખશો નહિ; ભિન્નતા રાખો ત્યાં અંતઃકરણ આપ્યું તે ન આપ્યા સમાન છે.

૫ એક ભોગ ભોગવે છે; છતાં કર્મની વૃદ્ધિ નથી કરતો, અને એક ભોગ નથી ભોગવતો છતાં કર્મની વૃદ્ધિ કરે છે; એ આશ્ચર્ય કારક પણ સમજવા યોગ્ય કહેણ છે.

૬ યોગાનુયોગે બનેલું કૃત્ય બહુ સિદ્ધિને આપે છે.

૭ આપણે જેનાથી પટંતર પામ્યા તેને સર્વસ્વ અર્પણ કરતાં અટકશો નહિ.

૮ લોકાપવાદ સહન કરવા કે જેથી તેજ લોકો પોતે કરેલા અપવાદનો પૂનઃ પશ્ચાતાપ કરે

૯ હજારો ઉપદેશ વચનો સાંભળવા કરતાં તેમાંના થોડા વચનો વિચારવા તે વિશેષ કલ્યાણકારી છે.

૧૦ નિયમથી કરેલું કામ ત્વરાથી થાય છે. ધારેલી સિદ્ધી આપે છે; આનંદના કારણ રૂપ થઇ પડે છે.

૧૧ જ્ઞાનિઓએ એકત્ર કરેલા અદ્ભુતનિધીના ઉપભોગી થાઓ

૧૨ સ્ત્રી જાતિમાં જેટલું માયાપટ છે. તેટલું ભોળપણું પણ છે.

૧૩ પઠન કરવા કરતાં મનન કરવા તરફ બહુ લક્ષ આપજે.

૧૪ મહા પુરૂષના આચરણ જોવા કરતાં તેનું અંતઃકરણ જોવું એ વધારે પરિક્ષા છે.

૧૫ વચન સપ્તશતિ પુનઃપુનઃ સ્મરણમાં રાખો

૧૬ મહાત્મા થવું હોય તો ઉપકાર બુદ્ધિ રાખો, સત પુરૂષના સમાગમમાં રહો, આહાર વિહારાદિમાં અલુબ્ધ અને નિયમિત રહો, સત્ય શાસ્ત્રોનું મનન કરો, ઉચી શ્રેણીમાં લક્ષ રાખો.

૧૭ એ એકકે ન હોયતો સમઝને આનંદ ગખતા શીખો.

૧૮ વર્તનમાં બાળક થાઓ, સત્યમા યુવાન થઓ, જ્ઞાનમાં વૃદ્ધ થાઓ,

૧૯ રાગ કરવો નહિ, કરવો તો સત પુરૂષોપર કરવો દ્વેષ કરવો નહિ, કરવો તો કુશીલપર કરવો,

૨૦ અનંતજ્ઞાન, અનંત દર્શન, અને અનંત વિર્યથી અભેદ એવા આત્માનો એક પળ પણ વિચાર કરો

૨૧ મનને વશ કર્યું તેણે જગતને વશ કર્યું.

૨૨ આ સંસારને શું કરવો ? અનંતવાર થએલી માને આજે સ્ત્રી રૂપે ભોગવીએ છીએ.

૨૩ નિર્ગ્રંથતા ધારણ કરતાં પહેલાં પૂર્ણ વિચાર કરજે; એ લઇને ખામી આણવા કરતાં અલ્પારંભી થજે.

૨૪ સમર્થ પુરૂષો કલ્યાણનું સ્વરૂપ પોકારી પોકારીને કહી ગયા; પણ કોઈ વિરલાનેજ તે યથાર્થ સમજાયું.

૨૫ સ્ત્રીના સ્વરૂપપર મોહ થતો અટકાવવાને વગર ત્વચાનું તેનું રૂપ વારંવાર ચિંતવવા યોગ્ય છે. (તત્વજ્ઞાન)

રજીસ્ટર નં.

ગ્રાહક નં.

શ્રીયુત

ગામ

પોસ્ટ

જીલ્લો

॥ ॐ ॥

तत्सत परमात्मने नमः

श्री कूर्मि प्रकाश.

પુસ્તક ૧ લું. } સંવત ૧૯૬૭ના માગશર { અંક ૨ જો.

અનુક્રમણિકા.

તંત્રી અને પ્રકાશક
દેવજીભાઈ રણછોડભાઈ કાજી. શ્રી. કૂર્મિ આશ્રમ રાંદેર
હિન્દુસ્તાનમાં વાર્ષિક લવાજમ પો. સાથે રૂ. ૨-૮-૦
હિન્દુસ્તાન બહાર રૂ. ૩-૮-૦.

શ્રી કૂર્મિ પ્રકાશના નિયમો

૧ આ માસિક પ્રત્યેક હિંદુ મહિનાની અમાવાસ્યાએ નિયમિત પ્રગટ થશે

૨ આ માસિકનું લવાજમ હિન્દુસ્તાનમાં ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૨-૮-૦ તથા હિન્દુસ્તાન બહાર રૂ. ૩-૮-૦ આગાઉથી રાખવામાં આવ્યું છે.

૩ આ માસિકનું વર્ષ કારતક ૧ સથીજ ગણવામાં આવશે. ભેટનું પુસ્તક તૈયાર થએથી ગ્રાહકોપર મોકલવામાં આવશે. તેનું પોસ્ટ જુદું લેવામાં આવશે.

૪ ગ્રાહકોએ પોતાનું નામ ઠેકાણું ચોકખા અક્ષરે લખી મોકલવું ઠેકાણું બદલતાં તાકીદે ખબર આપવી જવાબ લખતી વખતે ગ્રાહક નંબર લખવા ભૂલવું નહિ

૫ કેળવણી ખેતી, ધાર્મીક, સામાજીક, સ્રી બોધ તથા જ્ઞાતિ સમાચાર સંબંધીના લેખોને હમેશા સ્થાન મળશે.

લેખકોને સુચના.

૧ દરેક લેખો કાગળની એક બાજુ ચોકખા અક્ષરે લખી મોકલવા કૃપા કરવી. નનામા લેખો છાપવામાં આવશે નહિ.

૨ કોઈપણ લેખ પ્રગટ કરવો યા ન કરવો એ તંત્રીની મુનસફી ઉપર છે પ્રગટ થએલા લેખો માટે લેખક જવાબદાર છે. ના પસંદ પડેલા લેખો મોકલી આપવા બંધાતા નથી.

૩ વર્તમાન પત્રો તથા માસિકના અંગના તમામ પત્રો નીચેને સરનામે મોકલવાં.

દેવજીભાઈ રણછોડભાઈ કાજી.
શ્રી કૂર્મિ આશ્રમ-રાંદેર

જાહેર ખબરોના ભાવ નીચે મુજબ લેવામાં આવશે.

જાહેર ખબરનો દર

પૂ. ૧.	પૂ. ૦।।	પૂ. ૦।	
૧૦-૦-૦	૫-૦-૦	૩-૦-૦	એક વખત માટે

કાયમની જાહેર ખબર માટે પત્ર વ્યવહાર કરવો.

જોઈએ છે.

આ માસિક માટે ગ્રાહકો વધારનાર એજંટો તાકીદે લખો—

કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિના સમાચાર લખી મોકલે તેવા સ્વયં સેવકો.

આ કૂર્મિ પ્રકાશ માસિક પત્ર શા. ખુબચંદ અમીચંદના ધી સુરત 'જૈનત' એનજીન પ્રી. પ્રેસમાં પ્રભુશંકર નરભેરામ વ્યાસે છાપ્યું. ઠે. ખપાટીયા ચકલા સુરત, અને દેવજીભાઈ રણછોડભાઈ કાજીએ કૂર્મિ આશ્રમ રાંદેર ડી. સુરતમાંથી પ્રસીદ્ધ કર્યું.

अमारी फकीरी

(કાવ્ય).

અમારી ફકીરી અમને પ્યારી, અમારી ફકીરી,
નથી ના ગમ લગારે કાંઈ, ફકીરી વેશ ધારી,
અમીરી થઇ પડી અકારી, દુઃખ તે દેનારી,
નામ નિશાન હૈ આખરે, જતી નકામી,—અમારી ફકીરી

ગરીબી છે અતિ પ્યારી, શાંત્વત અર્પનારી,
શાંતિમય જીવન, શાંતિ આપનારી,
ખાદી શણગાર ધારી, અન્ય વસ્ત્ર દીધાં ત્યાગી,
ખૂન રાખ્યું એમ જાણી, તૃષ્ણા સુધી લાવી,—અમારી ફકીરી

ભગવી ભારત માતા, ભગવી અમજાતિ,
ભગવું થયું સઘળું; ભગવી નરનારી,
અમીરી તમને, ગરીબી અમને, ગરીબી ભારતી,
નમન હો નમન હો તુંને, અમારી ફકીરી—અમારી ફકીરી

રચનાર.
ગૌરીશંકર સોમેશ્વર પાઠક.
[illegible]

निर्दोष बालक.

(મન્દાક્રાન્તા)

એ બાળુડું ફરફર કરી સર્વને સુખ દેતું,
હેતું રૂડું વદન મધુરૂં સૌમ્યતા પ્રેરતું'તું;
જ્યારે મૃદુ રસિક કરને ફેરવે એ હવામાં,
ત્યારે સર્વે સુખમય બની હર્ષમાં ઝુલતાં'તાં!

બાળુડાના મધુર સ્વરમાં દિવ્યતા દિસતી ને,
ત્હેના વ્હાલા રસીક સ્વર તે ઉર્મિઓ દિવ્ય પ્રેરે,
આશાઓ કે ઉગરે દુઃખને બ્હારના કહતું એ;
દુઃખો સુખો સમજી સઘળાં ઉરમાં ગુપ્ત રાખે.

ઈર્ષ્યા અગ્નિ હૃદય સમિપે કોઇ દિ આવીયો ના
આશાઓનો ક્રુર રવ કદી ઉરમાં ઉપજ્યો ના;
ચિન્તાઓના ક્રુર નિધિ તણાં બિન્દુઓ ત્યાં ન રેલ્યાં,
ને દ્વેષો એ મૃદુ હૃદયની પાસ આવી શક્યાં નાં.

શક્તિ કોઇ અજબ પ્રભુની એહને પોષતી'તી,
નિર્બુદ્ધિ જે હૃદય કુંળું તેહને પાળતું કો,
ને એ કોની મધુર મધુરી ગોદમાં ઝુલતું'તું,
ને પ્રેમીકા નયન નીરખી બાલ એ ખુશ થતું.

રે! એ વ્હાલું રસીક ઉરતે આજ દુઃખી દિસે છે!
ને ત્હેની એ સકળ વિભુતી આજ ઉડી ગઇ છે!
દ્વેષો કેરા પ્રબળ યુધ્ધમાં બાપડું એ દુઃખાયે,
ને ત્હેનાં એ પ્રણયી નયને અશ્રુની રેલ ચાલે!!

મુગામ [illegible] } — ચન્દ્રશંકર મણીશંકર ભટ્ટ.

बाल ए क्या रहेशे शुं!

(અનુસંધાન પૃષ્ટ ૮ થી)

જરૂર તું મોટી આશાઓનો પોષકબન, અને ત્યારેજ તું દેશોન્નતિના કામને માટે કંઈક ઉપયોગી થઈ શકીશ. તારે તો હંમેશાં જેમ બલુન હવામાં દોરીના જોરે ઉંચે આકાશમાં ઉડયા કરે છે, તેમ તું પણ આશા રૂપિ વિમાનમાં આકાશને બદલે પૃથ્વિપર પર્યાટન કરતો થા. હવે તારે કર્તવ્ય શીલ બનવાનું છે. દરેક કામનું શંસોધન કરતા શીખવાનું છે. હું ધારૂં છું કે તારી અભિલાષા ખાવું પીવું ને ઉંઘવુ એવી ન હોવી જોઇએ. નહિતો તારી ગણત્રી ખોટી અંકાઇ એમ લેખી શકાશે. દેશ નાયકોએ આરંભેલા કાર્યો અને તે માટે અપેક્ષા ભોગનો બદલો તારા જેવાં બાળકોપર આધાર રાખે છે. એઓની માન્યતા છે કે, એમના પછીની પ્રજા તેમના કામની પુર્ણાહુતિ કરશે. બલ્કે તેમના કરતાં સારૂં કામ કરી બતાવશે, તોજ તેઓ સંતોષ માની શકશે.

બાલ! આખે આર્ય દેશ બાળકોથી ભરપુર છે. અને એ વાત્સલ્ય પ્રેમથી હિંદને એક જાતનો આનંદ દીલગીરીમાં મીશ્રિત થતો જાય છે. એટલે તે ઉજવી શકતો નથી. તેનું શું કારણ હશે? તે જાણવા માટે તેં કદી પ્રયત્ન આદર્યો છે? નથીજ આદર્યો, એમ હિંદની પરિસ્થિતિ પરથી જણાઇ આવે છે. બાલ, જ્યારે તું તારી જનેતા (હિંદ) ના સંકટનો ફેંસલો નહિ લાવી શકું તો પછી ભગીરથ કાર્યો કરવામાં તો જરૂર તું નિષ્ફળ થવાનો. તારીપર દેશનું ચક્કર સ્થિર થએલું છે. એટલે કે તારે ચાવી આપવાની છે. જો ભૂલ ખાઈ અવળી દિશામાં ચાવી ફેરવીશ તો જરૂર આ ભૂમિકા—ચકડોળે ચડવાની, તેમાં તું પણ ભોગ થઇ પડીશ પછીથી તારી કુમળી આશાઓનું ઝરણુ સુકાઇ જવાનું ને તારે તૃષાથી પીડાવું પડશે તો તે ઝરણુ સુકાઇ ન જાય અને તેને ચિરંજીવી રાખવા માટે તારે અમીરસનું પાન કરવું પડશે. અમીરસ એકદમ મળવો અશક્ય છે.

બાલ—હવે તું જરૂર અમીરસ સીંચવાનો કારણકે બાળકની તો ટેવજ છે કે જે ચીજ અલભ્ય છે તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. એ કુદરત છે પણ તું પ્રયત્ન કરીશ, તો હું તો આનંદ પામીશ. એમાંજ તારો જય રહેલો છે. કારણ કે તે રસ તારા વડીલો ઘણે ભાગે મેળવી શક્યા નથી. કદાપી તને જો મળે તો તું ભાગ્યશાળી કહેવાવવાનો. બેશક તારે ભાગ્યશાળી બનવું અને બીજા નાહાન બચ્ચાંઓને તે રસનું પાન કરતાં શીખવવું. એ રસથી તારી જીંદગીમાં એક નવિન અલૌકિક ફેરફાર થશે. હવે તો તારી ઉત્કંઠા તે રસનું ધ્યાન જાણવા તલસી રહી હશે. હું તને લાંબા વખત સુધી અટકાવીશ નહિ.

બાલ:—સુપક્ષ અને પ્રજામાં વર્તાવતો શાંતિ રૂપિ સંચાર આ બે અમીરસના જબરા સાધન છે. તારૂં લક્ષ્ય બિંદુ આ બે તરફ વધુ હોવું જોઇએ. આથી તું પ્રગતિમાં જલદી આવી શકીશ તારા પક્ષને ઉજવળતો ઓપ ચઢાવી શકીશ. એ ઓપ એવો તો તેજસ્વી છે કે જે વિધુતના પ્રકાશને પણ ઘડીભર વિસારે મૂકે છે. તો હું ધારૂં છું કે, આવા પ્રકાશવાળા તેજને છોડી તું બીજી તેજને ચ્હાઇશ નહિ. હવે તારી ઉત્કંઠાને શાંત થવા આ પુરતું થઇ પડશે. કદાચ તું

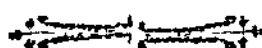
કંટાળ્યો હોયતો પણ દિલના ઉપસંહારના લેખકના બે શબ્દોપર ધ્યાન આપી તે પ્રમાણે વ-
તવા પ્રયત્ન કરીશ તો તેના શ્રમનો કાંઇ બદલો મળ્યો એમ હું માનીશ

પ્રિય આપ—તને જો ઉપરનો ફકરો વાચી કંઇપણ લાગણી ઉદભવે તો જરૂર તારા ચારિ
ત્રમાં ફેરફાર થયો એમ માનજે અને ભવિષ્યનું જીવન દેશોન્નતિની પ્રગતિમા દોરજે. થઇ ગએલા
સારા ચારિત્યો અને હયાતિમાં છે, તેમનો તું એક થઇ પ્રભુ શરણને પામે એવું ઇચ્છતો
વિરમતો શાન્તિ........

યુગ ઇન્ડીયા }
ઑફીસ }
અમદાવાદ }

લેખક
મહાશંકર સોમેશ્વર પાઠક.

કૃષિકારોને સ્નેહાંજલી.

હે ! કૃષિકાર બન્ધુઓ !

તમારા ઉચ્ચ હૃદયમાં પ્રેમ છે, આદર છે, વિવેક છે, વિચારો છે અને દયાના પવિત્ર
અંકુરો છે.

તમે પ્રભુના નનકડા હાથ છો, પૃથ્વી દેવીના પ્રેમાળ્ કિ પુત્ર છો, દયા દેવીના અંકુરો
છો, ઉદારતા અને સૌજન્યતારૂપ વિધાતાના અંકુરો છો, આશા વાદિના—ખંડન—મંડન
કર્તા છો.

ઇન્દ્રના પવિત્ર ભક્તો છો, મેઘ અને વર્ષાના પુનિત આનુયાયી છો, વિદ્યુતના વિચારક
છો, નવજીવનના નવા મણિ છો અને,

તમે, બન્ધુઓ ! તમે,

નિર્મળતાના નિડર શટ છો.

ભાઇઓ !

નિરુત્સાહી ન થશો.

તમારા ઉન્નત લલાટમાં વિશ્વ વિધાતા રમણ કરે છે. માનસિક આશાઓ હર્ષથી વસી
છે, લક્ષ્મી દેવી અમર ઉન્નત માનસિક દેવીની મુદિત મુર્તિ છો, અને એમાં વિધાતાનો
ચિર સ્મરણીય લેખ છે કે—

હે ! વત્સ !

તું આગળ વધ. તું જગતનો પોષણ કર્તા છે. ત્હારા ભાવિ કર્મો ઉપર ભવિષ્યનાં મનુષ્યો
નો આધાર છે. તુ પૃથ્વી દેવીની પૂજા કર જા આગળ વધ.

તહારા પવિત્ર પગલાથી પૃથ્વી દેવી હર્ષમાં ફુલાઇ જશે, વત્સ ! આગળ જા "

બન્ધુઓ !

(પ્રભુએ તમારા હૃદયમાં ઉર્મિઓનો ભંડાર ભર્યો છે, તમારા કુટુંબમાં સ્નેહની સરિ

તાઓ વહી રહી છે, ત્હમારી મિત્રોમાં ઔદાર્ય, અને ગમ્ભિરતાની રમ્ય રસિક ભાવનાઓ ભરાણી છે, અને ત્હમારી ભાવનાઓ વિશ્વની પોષણ કર્તા થઇ પડી છે.

ભાઇઓ!

યાદ રાખો,

મનુષ્યોમાં સૃષ્ટિ સૌંદર્યના અપ્રતિમ નમુનાઓમાં સ્વર્ગપથમાં, દેવમાં, કિન્નરોમાં, અને પવિત્ર વૈકુંઠોમાં, પણ તમારે માટે સ્થાન હોય છે અને ત્હમારા પવિત્ર પુનિત યશસ્વી ચિર સ્મરણીય નવલરસ વસિત કર્મો પુર્ણ રીતે બજાવી એ પવિત્રાસનોમાં આનન્દથી બેસવાને ભાગ્યશાળી અવશ્ય થશો ત્હમે પ્રભુના પવિત્ર હસ્તે તળે એક વખત જરૂર આવશોજ.

કૃષિકારો!

વિશ્વમાં ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરો

ત્હમારા ઉચ્ચ કર્તવ્યની દીગન્નત જ્યોતિ દુનિયામાં પ્રસરો.

ત્હમારા પુનિત ધર્માચરણોનો પ્રભાવ સમસ્ત વિશ્વમાં વિકસો.

ત્હમારા હૃદયમાં ઉલ્લાસ, કૃપા, ઉદારતા અને સંતોષ છે. ત્હમારી વનસ્પતિઓમાં ઔદાર્ય અને પરોપકાર વૃતિ છે, જાનવરોમાં સેવાભાવ છે, સુવર્ણ સંસ્કારોમાં આકર્ષણ છે, ત્હમારા આવાસમાં પ્રાધાન્યપણાનો મધુર રંગ છે અને ત્હમારા આનન્દભર્યા મધુર કાર્યોમાં સ્થળે-સ્થળે યશસ્વીપણુ અને મોહકતા ભરાણી છે.

બંધુઓ!

ઉત્સાહ રાખો

આનન્દથી વિચારો

ઇર્ષાને તિલાંજલી દ્યો

ગંભિરતા અને ઉદારતાને હૃદયમાં સ્થાન આપો.

પ્રભો!

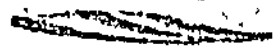
મ્હારા એ બંધુઓને હંમેશાં વૈર્યારે સારી રીતે રક્ષજે ત્હેમના કાર્યોની કદર હંમેશાં વધુ પ્રમાણમાં કરજે

—અને

ઓ વિધાતા! તું હંમેશાં ઉત્તમ પ્રતિના લેખ મ્હારા એ બન્ધુઓનાં વિશાળ લલાટમાં આ થીયે વધારે ઉત્તમ રીતે લખજે.

જંબુગામ } પંડિત નટવરલાલ તાપીશંકર.
૨૪-૧૧-૨૦ }

ખેતી વિષે કંઇક

કેટલાક અજ્ઞાન મનુષ્યોના હૃદયમાં એવો વિચાર હોય છે કે:—" દ્રવ્ય હોય તો કશાની જરૂર રહે નહિ " ઉપલક રીતે જોતાં તો આ ધારણા કદાચ સત્યતાપૂર્ણ જણાશે, પરંતુ સ્હેજ ઉંડા ઉતરો, આપણી આસપાસ નવપલ્લવતા પુર્ણ વનસ્પતિ; મન્દ મન્દ લહરી અને વહેતી સરિતા; હરિયાળાં ક્ષેત્રો આમાનું કંઇ ન હોય, માત્ર સર્વત્ર દ્રવ્યજ વિસ્તરેલું હોય, તો દ્રવ્યનો આ વિપુલ સમુદાય આપણા કંઇ પણ ઉપયોગમાં આવશે? નહિજ. ત્યારે આપણા જીવનનાં પોષણ માટે શાની જરૂર છે? આસપાસ હજારો સરિતા વહેતી હોય, મ્હોટા મ્હોટા પર્વતો અને અગણિત દ્રવ્ય હોય, પરંતુ ધાન્યના એક પણ કણ સિવાય તે સરવે નકામાંજ છે. જ્યારે ધાન્ય એ આપણી જીવન વેલીને પોષી પ્રફુલ્લિત રાખે છે, ત્યારે તે કેટલું બધું ઉપયોગી ગણાય! અને તેને ઉત્પન્ન કરનાર કૃષિમાતા પ્રત્યે સ્નેહાળ ભાવો દર્શાવવાની કેટલી બધી આવશ્યકતા? ભારત વર્ષમાં તો પરાપુર્વથીજ કૃષિમાતા પ્રત્યે અનહદ પ્રેમભાવ છે. તેના અધિષ્ઠાતા સૂર્ય અને વરૂણની સ્તુતિનાં પદો પુરાણા પુસ્તકોમાં લખાયેલાં છે. દુર્ભાગ્યે અત્યારે એ તરફ દુર્લક્ષ અપાયું છે! તેના પ્રત્યે આભાર દર્શાવી તેને અધિક ફળવતિ કરવા માટે માત્ર જાહેર ચર્ચાઓ અગર લેખો લખ્યા વિના વધુ પગલાં લેનાર મનુષ્યો ગણ્યાં ગાંઠ્યાજ છે!! આપણા જીવનનો સઘળો આધાર જેના ઉપર છે, તે કૃષિમાતાને અધિક ફળવતિ કરવાની, કૃષિકારોને નવિન યોજનાઓ બતાવી તેમના પ્રત્યે સ્નેહભાવ દર્શાવવાની આવશ્યકતા મનુષ્ય માત્રને ફરજ રૂપ છે.

આધુનિક સમયમાં કેટલાક કૃષિકારોની દારિદ્રાવસ્થા આપણી સમક્ષ જણાય છે, અધિક! આવી અવસ્થા માટે કૃષિમાતાને દોષ દેશો નહિ, તે દયાળુ જનનિ તો પોતાને સેવનારને હેવ યથાયોગ્ય બદલો આપ્યાજ જાય છે, પરંતુ દુર્ભાગ્ય વશાત કેટલાક સંયોગો તેમને આવી અવસ્થામાં લાવી મુકે છે. કૃષિકારોને અવનતિના ઉન્ડા ખાડામાં નાખનાર કારણોમાંના નીચે જણાવેલા કેટલાંક કારણો મુખ્ય છે.

૧ પહેલું કારણ તો વણિક લેણદારની નીચ વૃતિ છે, આખું વર્ષ તન તોડ મહેનત કરી, તાપ તડકો સહી જે માલ પકવ્યો હોય છે; તેમાંનો થોડો ભાગ સરકારનું મહેસુલ ભરવામાં જાય છે, જે બાકી રહે છે તેમાંનો ઘણો ભાગ તો આ વણિક લોકો ઉપાડીજાય છે, અને પારકે પઇસે પરમાનંદ કરે છે. આ વર્ષનું વ્યાજ બીજા વર્ષમાં અને બીજાનું ત્રીજા વર્ષે આમ ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે, અને આ નીતિમાં કૃષિકાર અને તેનું કુટુંબ દિન પ્રતિદિન ઘસાતું જાય છે. બીચારા કેટલાક કૃષિકારો આ બધું સમજે છે, પરંતુ કાંઇ બોલી શકતા નથી; કારણ કે બીજે પ્રસંગે દ્રવ્ય અથવા એવીજ બીજી વસ્તુઓ માટે તેમને ત્યાં જવાની તેઓને ફરજ પડે છે! જો આ લોકોને દ્રવ્ય અથવા બીજી જોઇતી વસ્તુઓ થોડા વ્યાજ માટે કોઇ કોઇ સજ્જન નિરવાર્થી ભાવે આપે તો વણિકોની આ કુટિલ નીતિમાં ફસાવા કોઇ ખેડુત ભાગ્યેજ દોરાશે પરંતુ આવા સજ્જનો નિભાવવાના પ્રસંગની હજુ રાહ જોવી પડશે,

મહાશય! જે કૃષિકારો દેવાથી વિમુખ હોય વણિક સાથે વધુ વ્યવહાર રાખતા નથી તેઓની સ્થિતિ તરફ નજર કરો, તરતજ સમજાશે કે કૃષિમાતા તો સદૈવ યોગ્ય બદલો વાળી આપે છેજ. આમ છતાં જે જે કૃષિકાર બન્ધુઓને વણિક સાથે સબંધ રાખવો પડે તેમજ હોય તો તેઓએ ખાસ યાદ રાખવું કે કોઈ પણ સબળ કારણ સિવાય દેવું કરી મિથ્યા ખર્ચ કરી શાબાશી મેળવવી અને હાથમાં દિવો લેઇ કુવે પડવું એ બન્ને સરખાં છે. દેવાના ફળ કદાચ પોતાને નહિ જણાય તોપણ તેમનાં પુત્ર-પુત્રાદિકને તો જરૂર શોષવું પડશેજ. "ખેતિવાડી વિજ્ઞાન" ના ઉત્સાહી તંત્રી મહાશયે જે સુચનાઓ આપેલી છે, તેમાંની નીચેની એક અગત્યની સુચના પ્રતિ દૃષ્ટિ કરવા ખાસ વિનંતી કરૂં છું. "વિવાહ વાજનમાં તેમજ માબાપના કારજ માટે દેવું કરવું નહિ, ને ગજા ઉપરાંત ખર્ચ કરી ફુલણજી થવું નહિ, અને ખોટી વાહવાહ કહેવરાવવા લલચાવું નહિ."

(૨) બીજું સબળ કારણ દુષ્કાળ છે- આપણા દેશમાં થોડાં વર્ષોથી તો ઉપરા ઉપરી દુષ્કાળો પડવા માંડયા છે. ખેડુતોની સ્થિતિ શોચનિય થઇ પડી છે. વર્ષાદ નિયમિત ન આવવાથી આ દશા થઇ ગઇ છે, વર્ષાદ પણ ક્યાંથી વરશે? દેશમાં ઠેર ઠેર દુષ્કાળની પ્રબળ રાક્ષસી માયા પ્રસરી દેશના અણપુગ્યાં બાળકોનો નાશ કરવાનાં પ્રયત્નો કરે છે! પ્રભુ! પ્રજાનાં દોષો પ્રતિ લક્ષ ન રાખતાં પ્રતિ વર્ષ સર્વત્ર વૃષ્ટિ કરાવતા રહેશો.

(૩) ત્રીજું કારણ દારૂથી થતી બરબાદી છે, ઘણા કૃષિકારો તેની નિશામાં ચકચુર થઇ પડયા રહે છે, નથી રહેતું તેમને શરીરનું ભાન, નથી રહેતું ખેતરોનું ભાન; કે નથી રહેતું ભવિષ્યનું ભાન! હાથે કરીને "આવ બલા પકડ ગલા" જેવું કરનારા કૃષિકારો ને શું કહેવુ? આ બદી નષ્ટ કરવા માટે ખાસ રાજ્ય તરફથી પ્રયત્નો થાય-અગર પ્રજા સ્પષ્ટ રીતે દારૂના દુર્ગુણોનું દ્રષ્ટ જોઇ શકે ત્યારેજ કાંઇ ફળ પ્રાપ્તિ થાય નહિંતો એક તરફ દુર્દશા દેશને ડુબાવતી રહે અને બીજી તરફ આપણા એ બંધુઓ દારૂની ઉમદા મોજ (?) ચાખ્યાં કરે!! આનો નાશજ નહિ આવે, અને કૃષિ વિદ્યાનું માન ઘટશે. વિશ્વને પોષનાર બન્ધુઓનાં તનુજો ગૃહે ગૃહે ભિક્ષા માગવા નિકળશે.

(૪) ચોથું અને છેલ્લું કારણ એજ છે કે "બાપના કુવામાં બુડી મરવું" એવો જે ધારો હિંદુઓમાં પ્રચલિત છે તેને અવલંબીને કૃષિકાર બન્ધુઓ પ્રતિદિન વર્તે છે. હજારો વર્ષ પૂર્વે જે ઓજારો વપરાતાં હતાં તેજ ઓજારો અત્યારે આપણે જોઇએ છીએ, તેમાં કાંઇ ફેરફાર નથી થયો, કે નવાં ઉપયોગી કાંઇ ઓજાર વધ્યા નથી! ઉલટું ઓજારો વધારે તકલદી અને ટાપટીપીયાં બન્યાં છે. આવા વખતમાં અધિક પાક ઉતરાવવાની આશા નિરર્થક છે. જો કે લોઢાનાં ઓજારો વાપરવા આપણા કૃષિકારો અશક્ત છે, બીચારાઓ પાસે લાકડાનાં સાધનો મેળવવા જેટલો પણ દ્રવ્યનો અભાવ હોય, તેમને એવાં કિંમતી ઓજારોની સલાહ આપનાર મૂર્ખજ ગણાય. પરંતુ જેઓ સારાં સાધનો વાપરે તેવી શક્તિવાળા હોય છે. તેઓ પણ જુનાં પુરાણાંજ ઓજારો વાપરે છે. તેઓ ધારે છે કે "અમારા બાપદાદા આજ સાધનો વાપરતા હતા" તેઓ ભુલી જાય છે કે જમાનાના ફેરફાર સાથે નવા અને યોગ્ય સુધારા સ્વીકારાય તો અત્યંત લાભ થાયજ.

હવે ખેડુતોને એકાદ બે નમ્ર સલાહ આપવી ઉચિત ગણું છું.

ખાતરઃ—ખેતિમાં અતિ અગત્યનો ભાગ ખાતરનો છે. આપણા દેશમાં હાલ આ વિષય તરફ પણ જોઈતું લક્ષ પહોંચાતું નથી. વર્ષે વર્ષે એકાદ વખત કચરાનું એક ગાડું ઠલવ્યા સિવાય વધુ કાંઈ કરવામાં આવતું નથી. કપાશની લાલચુ રોપણીમાં મુગ્ધ થઈ કૃષિકાર ભાઈઓ તેનેજ પ્રતિવર્ષ રોપે છે. સામટે મેળે જોતાં ધાન્યની રોપણી કરતાં કપાસની રોપણીમાં કાંઈ પણ લાભ થતો નથી. રોકડા પૈસા હાથમાં આવતાં મોહિત થવાય છે, પરંતુ નથી સમજાતું કે ધાન્યના ભાવ પ્રથમ કરતાં, બમણા તમણા વધે છે, અને હજુએ વધશે આમારૂં એમ કહેવું નથી કે કપાસ નજ રોપશો. પરંતુ પંચ ક્ષેત્રોમાંથી બેમાંતો અવશ્ય ધાન્યની રોપણી કરો. ઢોરનું છાણ મુતર એ ઉતમ પ્રકારનું ખાતર છે, પરંતુ બળતણનાં અભાવે છાણા થાપી તેનો ઉપયોગ બાળવામાં કરાય છે. આ રીતે મુખ્ય ખાતરનો આપણે હસ્તેજ નાશ થઈ જાય છે. શરીરને તંદુરસ્ત રહેવા માટે જેમ ખોરાકની જરૂર હોય છે, તેમ જમીનમાં દરેક લાગેલા તત્વ ચુસાઈ ન જવાં માટે ખાતરની ખાસ જરૂર છે.

બીની પસંદગીઃ—મોસમ વખતે ઉતાવળમાં બી લાવી જેમ તેમ રોપી દેવામાં આપણે કેવી ગંભીર ભુલ કરીએ છીએ! સળેલા દાણા, છોડા, ભુસો ઇ, નકામી વસ્તુઓ બીને નુકસાન કરે છે. અને તેથી જોઈતો પાક ઉતરી શકતો નથી. દરેક કૃષિકારે બીની પસંદગી ખાસ જાતેજ કરવી જોઈએ પ્રયત્નથી સારાં બી સંઘરી શકાય છે. યુરોપના એક ગામડાના એક ખેડુતની વાર્તા આ સબંધમાં વધારે લાભદાયક થઈ પડશે. તે ખેડુત એક વખત પોતાના ઉત્પન થએલા પાકના ઢગલા પાસે બેઠો, અને તેમાંથી સારા મોટા જોઈ થોડા દાણા ઉપાડી લીધા. બીજે વર્ષે તે દાણા અમુક સારી જગ્યામાં વાવ્યા, અને તેનાં થએલા પાકમાંથી પાછાં ફરી સારાં દાણા સંઘર્યા. આ રીતે પ્રતિવર્ષ કરી તે કૃષિકાર સારા બીનો વ્યાપારી થયે; અને મન પસંદ પાક ઉતારવા લાગ્યે.

હવે આપણે સ્વ૦ ફાર્બસકૃત "રાસમાળા" માંનું ખેડુત અને વ્યાપારીઓના સબંધનું એક અવતરણ લેઈ અત્રેજ વિરમીશું.

"ખેડુત પાસે રોકડા નાણાં હોતા નથી, તેથી એ ઘડી સુધી રાત્રે દીવો બળે તેટલું તેલ અથવા મીઠું મરચું વિગેરે પરચુરણ સામાને દાણા કે કપાસ આપી ખરીદ કરે છે. તેઓને પોતના માલના ભાવની ખબર હોતી નથી; વણીક જેટલું દ્રવ્ય આપે છે તેટલું તે લે છે. વળી વણીક પોતાનો ભોળો ઘરાક બનાવવા તેને થોડું વધારે આપે છે, અને જાણે છે કે આ રીતે આપણું કામ સર્યું તે ઠીક થયું. આ પ્રમાણે જે કાચું પાકું એકઠું થાય છે, તેને વણીક શહેરમાં લાવી સારે ભાવે વેચી પોતાની મુડીમાં વધારો કરે છે"

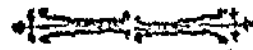
* * * * * *

"ખેડુતનો બળદ મરી ગયો હોય તો બીજો ખરીદવા પેલો વણીક તેને વ્યાજે નાણાં ધીરે છે, અથવા બીજો પ્રસંગ હોય ત્યારે થોડું આપી પણ ઉતારે છે. કોઈ વખત ખેડુતને નાણાંની જરૂર પડે છે, ત્યારે પેલો ચેનેશ્રી વણિક કહે છે કેઃ—હાથમાં મારી પાસે કાંઈ નથી પરંતુ પાડોશીના ગામમાંથી મારે નામે તને અપાવું". વળી લગ્ન જેવા માંગળિક પ્રસંગે તે કહે છેઃ—આવા પ્રસંગો વારે વારે આવનાર છે? આમાં ખરચેલા પૈસા નાંખી દીધા કહેવાય નહિ પૈસા પેદા કરવા એ તો સહેલુ કામ છે ઇ, ઇ. વળી કોઇ કોઇ વખત કહે છે કે "અને તમારો સંપૂર્ણ ભરોસો છે. તેથી જેટલા જોઈએ તેટલા રૂપિયા અપાવીશ." આ પ્રમાણે તેને ઉધાર આપી દેવાનું ઉત્તેજન આપી ભુરાડે છે.

ઉપરોક્ત અવતરણ આપણા કૃષિકારો માટેજ છે, હાલમાં કેટલાક ભણેલા ખેડુતો ચોકખે ચોકખો હિસાબ રાખી વણિકની નીચવૃત્તિ પોષવા દેતા નથી પરંતુ હજુ પણ કેટલાક કૃષિકારો તો તેમની કુટિલ જાળમાં સપડાયેલાજ રહેછે! વિભુ! તેમને સત્વરે ચૈતન્ય સ્ફુરાવો અને ભારત વર્ષ પુનઃ ઉન્નતિના શૃંગ ઉપર ચઢાવો! અસ્તુઃ

કિં બહુના કુશલેષુ ?

જંબુગામ,
રેવાકાંઠા, } ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ.

દુધ ઘીથી વીહોણા ખેડુતો.

વાંચકઃ—તું પણ બહુ જ્ઞાનિ હોય એમ લાગે છે. નવીન વિષયો ચર્ચતો અને તેનું દિગ્દર્શન કરતો જાય છે; જેથી આ લેખકને આનંદ થાય છે. હજુ મને લાગે છે કે એક બાબત તારે જાણવી જરૂરીઆતની છે. તે હું તારી આગળ રજુ કરીશ.

હાલમાં દુધ—ઘીની અછતનો કેટલો ગંભીર પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. તેનો બરોબર ફેંસલો થયો નથી, બલ્કે જરા શાંત થયા પછી વધવાના પોકારો બોલી રહ્યા છે, "બળતામાંથી ઉમેરીએ" તેની પેઠે મેઘરાજાની અકૃપાને લઇ, આ કારણને જબરો ટેકો મળ્યો છે. વધારામાં દિને દિને વધતો જતો હોટલોનો પ્રચાર, એથી પણ મોંઘવારીમાં વધારો થતો જાય છે. એથી પણ વધારે દીલસોજી ઉપજાવે એવા બનાવો—કસાઇ ખાતામાં અને પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવતી ગાયો. જ્યાં આવી વિષય સ્થિતિ હોય, ત્યાં આપણે સુખથી અમન ચમન કરીએ અને ખેડુતોની સ્થિતિ માટે લગારે વિચાર પણ ન કરીએ, એ શું કર્તવ્ય યા ભૂષણ કહેવાય ?

આજ કાલની પ્રજાના ચહેરાપર લગારે શૂરાતનનું ચિન્હ પણ દેખાતું નથી. જેનાપર શરીરનું બંધારણ થએલું છે. અને તેની જ્યારે અછત થાય એટલે પછી હલકા અને સત્વ હીન માલનો ઉપયોગ લેવો પડે. જે પ્રજા એક વખત દુધ-ઘીમાં રચી પચી હતી. તેને આજે દુધ-ઘી વગર વલખાં મારવાં પડે છે. (શરમ) આ પણ એક જાતનો બહિષ્કાર થયો કહેવાય. આ બહિષ્કારથી આપણે રાજી થવાનું નથી. પરદેશ ખાતે ઢોરમાંથી બનતી ચીજોનો બહિષ્કાર કરવું માનો પ્રબંધ કરી, હંમેશ માટે તે ચિરંજીવી રાખીશું તો તે બહિષ્કાર યોગ્ય ગણાય. "ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાને આટો" આ કહેવત પ્રમાણે હાલમાં વર્તન થઇ રહ્યું છે. પોતાના છોકરાંના મોંમાથી દુધ-ઘી લઇ, દેશાવર ખાતે ચાલો કેરી વાટે દેશાવર ચઢાવવું ને હિંદુસ્તાનની નાનકડી પ્રજા, કે જેની પર અત્યારે મોટી આશાઓ રચાઇ છે અને ભવિષ્યમાં, આદરેલાં પ્રયત્નોનો સચોટ બદલો તેજ સ્વરાજના રૂપમાં આપવાનો છે, તેને આવા પૌષ્ટિક પદાર્થોનો અનાદર કરાવી–ખાટી છાસ ખાઇ તેમનું જીવન લંબાવવું—ખરેખર આર્ય, તારે શરમાવવા જેવું છે. જો કંઇપણ તને લાગણી થઇ હોયતો જરૂર આજથી પ્રતિજ્ઞા કર કે દેશાવર ખાતે જતી ગાયો તરફ તારૂં દુર્લક્ષ હોવું ન જોઇએ. બલ્કે તારો એમાં દલાલી તરીકેનો પણ હિસ્સો હોવો ન જોઇએ. તને શું તારા પ્રિય દેશ માટે લાગણી નથી ! હોવી જોઇએ, એમ આ લેખકને તારા પ્રત્યે વિશ્વાસ છે.

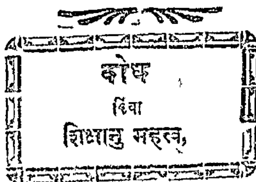
ગોવધ આર્ય પ્રજાના પીનલકોડમાં એક મહાન ગુન્હો ગણાતો; હવે તો તે જમાનો વહી ગયો છે. તોપણ આ બાબતમાં આપણા રાજ્યધારી નામદાર જરૂર કાંઇ કરી શકે તેમ છે. ખેડુત હાલના કટોકટીના સમયમા પોતાનું ગુજરાન નિભાવવા અસમર્થ છે તો પછી શહેરીઓની ફરજ છે કે બહારનો ભાર તેઓએ ઉપાડી લેવો એટલે કે જો કદાપિ ભૂખમરાથી પીડાતા હોય એવા ઉપદેશથી તેઓ અજાણમા ગૌધનનું પરદેશ ખાતે વેચાણ કરે એ સંભવિત લેખાય પરંતુ મહાજને આવા વખતે તેમની જવાબદારી ઉપાડવાની છે એ અન્યો અન્ય સંબંધ છે ગ્રામ્ય જીવન અને શહેરી જીવન તે બન્ને પરસ્પર સબંધ ધરાવે છે

શેઠ શાહુકારોએ તેમના જીવનમા ટેકારૂપ થવું. અને ગૌધનને પોતાના આશ્રય નિચે નિભાવવું, આ એક પૂણ્ય સાથે તેમને અમૃતરૂપિ પય પાન કરવાનું છે. તો આવી પૂજ્ય અને પૂજ્ય માતાને તમે જરૂર આશ્રય આપી શકો આમ થવાથી ખેડુતના મન લલચાતા અટકશે અને દેશાવર ખાતે જતી ગાયો બચશે. આ ભૂમિકા પવિત્ર ગણાઇ રહી છે. અને જ્યારે ત્યાં અત્યાચારો થતા અટકાવાય નહિ તો આપણી જનેતાને તે કલંક છે એમ કહી શકાય. અને ભ્રષ્ટનામા ભેળવાઇ એવા આક્ષેપો મૂકેતો તે અતિશયોક્તિ ન કહેવાય ખરેખર આર્ય તું એટલો બધો તો નિર્દય નજ હોઇ શકે કે જે માતા તારા માટે અનિવાર્ય દુખો સહન કરી રહે છે. અને તેને ઉગાવેલા અન્નનો બદલો તુ કલંકમા વધારો કરી વાળે. એ આર્યને છાજે નહિ.

ખેડુત—તારે પણ જાગવાનુ છે, ને આ પાઠ શીખવાનો છે અને તેની સાથે બીજાને તે પાઠ ભણાવવાનો છે તું કદાપિ અજ્ઞાન છે એમ કહી બચાવ કરી શકીશ નહિ અજ્ઞાન તોરા પાપમા વધરો કરે છે તો તે અજ્ઞાનને હવે તજી દે અને જ્ઞાન રૂપિ પ્રકાશમા ગમનકર.

આપણા ભાઇઓ ધારેતો દુધ-ઘીની મોઘવારીના સીધા અને આડકતરા કારણો શોધી તેના પાયો, પોઢ શકે દુધ ઘીનો સવાલ હિંદુસ્તાન માટે ઘણો ગંભીર થઇ પડયો છે. અને જો આ અત્યારથી નીંદ ત્યજે તો એવો એક જમાનો આવશે કે દુધ-ઘી બાટલીઓમાં દવાની પેઠે વેચાશે અને તેનો ઉપયોગ દવાની માફક પૈસાદાર લોકોજ કરી શકશે શાન્તિ.

લેખક
ગૌરીશંકર સોમેશ્વર પાઠક.
સ્કુળ વાઘોડીઆ.

(૧)

પતિ રામચંદ્રે એક પ્રાથમિક સ્કૂલમા શિક્ષકની જગ્યા મેળવી હતી, કિંતુ હવે પસ્તાવા કરતા હતા કે—હું આ જંજાળમા કયા ફસાયો ? કોઇ બીજા ખાતામાં નોકર હોત તો હમણાં હાથમાં ચાર પૈસા પણ થયા હોત, અને આરામથી જીવન વ્યતિત થાત. અહિંતો મહિના સુધી પ્રતિક્ષા કર્યા પછી, માત્ર પંદર રૂપિઆ નજરે પડે છે. તે પણ આમ આવ્યાને આમ ગયા ! ન ખાવાનું સુખ કે ન પહેરવાનો આરામ ! આરાથી તો મજુર પણ સારા.

પંડિતજીની પડોશમાં અન્ય બે મહાશય રહેતા હતા. એક રામસિંહ ઠાકોર, તે થાણામાં હેડ કોન્સ્ટેબલ હતા. બીજા મુન્શી વૈજનાથ, તે શિરસ્તેદાર હતા. આ બંન્નેનો પગાર પંડિતજી કરતાં બહુ વધારે નહોતો, તો પણ તેમની જીંદગી સુખમાં ગુજરતી. સંધ્યા સમયે તેઓ કચેરીથી આવતા, બચ્ચાંને પૈસા અને મિઠાઇ આપતાં. ઘરમાં ખુરશી, મેજ, આદિ સામગ્રીઓ હતી. ઠાકોર સાહેબ ખુશબોદાર શરબત પીતા. મુન્શીજીને શરાબનુ વ્યસન હતું. તેઓ પોતાના મુસદ્દીજીને દિવાનખાનામાં બેસી બોટલોની બોટલ પૂરી કરતા, જ્યારે મગજને આનંદ આપવા ઇચ્છતા ત્યારે હાર્મોનિયમ વગાડતા. આખા મહોલ્લામાં તેમનો પ્રભાવ હતો. તેમને જોઇ વણિક લોક ઉભા થઇ સલામ કરતા. એમને માટે બજારમાં જુદો ભાવ હતો. એક આનાની વસ્તુ અર્ધા આનામાં લાવતા, બળતણ મફત મળતું, પંડિતજી આ ઠાઠ જોઇ મનમાં ને મનમાં બળતા હતા આ બન્ને મહાશય એટલું પણ જાણતા ન હતા કે પૃથ્વિ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે કે સૂર્ય પૃથ્વિની! સાધારણ પ્રદેશોનું પણ જ્ઞાન નહતું! આમ છતાં પ્રભુએ તેમને સમૃદ્ધિ આપી હતી.

આ લોક પંડિતજી ઉપર સ્નેહ રાખતા. કદી શેર અર્ધો શેર દૂધ અને કદી શાક-પાન મળતાં, કિન્તુ તેના બદલામાં પંડિતજીને ઠાકોર સાહેબના બે અને મુન્શીજીના ત્રણ પુત્રોની સંભાળ રાખવી-પડતી હતી! ઠાકોર સાહેબ કહેતા કે— "પંડિત! આ છોકરાં રમ્યા કરે છે, જરા તેમની સંભાળ રાખો." મુન્શીજી કહેતા કે "આ છોકરાં નદાન બને છે; તેમને સંભાળો" આ સઘળી વાતો ઘણા આગ્રહ પૂર્વક કહેવાતી હતી! જાણે પંડિત—તેમના ગુલામ ન હોય! પંડિતજીને આ સર્વ વ્યવહાર અસહ્ય લાગતો પરન્તુ એ લોકને નારાજ કરવાનું સાહસ કરી શકતા નહતા! તેમની કૃપાથી કદી દૂધ-દહિંનાં દર્શન થતાં, કદી આચાર-ચટણી મળતી; કેવળ આટલુંજ નહિ પણ બજારમાંથી કાંઇ વસ્તુઓ પણ સસ્તામાં લાવતા. આ બધાં કારણોને લીધે તે બીચારા આ સર્વ અનીતિને સહન કરતા હતા. આ અવસ્થામાંથી મુક્ત થવા તેમણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પ્રાર્થનાપત્રો લખ્યાં; ઓફીસરોની ખુશામદ કરી, પણ આશા પૂર્ણ ન થઇ. અંતમાં હારીને બેઠા. એટલું હતું કે—તેઓ પોતાના કામમાં ત્રૂટી પડવા દેતા નહતા. વખતસર જતા, સારી રીતે શિખવતાં; આથી લોક તેમનાપર ખુશ હતા. વર્ષમાં કંઇ ઇનામ મળતાં, વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી હતી, તેઓ પણ પ્રેમ રાખતા, કોઇ ઘેર જઇ પાણી ભરી આપતા, કોઇ એમની ગાય માટે ચાર લેઇ આવતા. પંડિતજી આથી સ્હેજ સંતુષ્ટ હતા.

(૨).

એકવાર શ્રાવણના મહિનામાં ઠાકોર રામસિંહ અને મુન્શી વૈજનાથે શ્રી અયોધ્યાજીની યાત્રાએ જવાનું નક્કી કર્યું. દૂરની યાત્રા હતી, ઘણા દિવસથી તૈયારીઓ થવા લાગી. વરસાદના દિવસોમાં પરિવાર સહ જવાની અડચણ હતી. કિન્તુ સ્ત્રીઓએ કાંઇ ન માન્યું અન્તે વિવશ થઇ બન્ને મહાશયોએ એક એક સપ્તાહની રજા લીધી. પંડિતને પણ આવવા આગ્રહ કર્યો, પંડિતજી વિચારમાં પડયા પણ જ્યારે એ લોકોએ તેમનું ખર્ચ ઉઠાવી લેવા કહ્યું ત્યારે ઇન્કાર કરી ન શક્યા.

મિરઠથી રાત્રે એક વાગે ટ્રેન ઉપડતી હતી, આ લોક પરબારી સ્ટેશન ઉપર આવી ગયા. જ્યારે ગાડી આવી ત્યારે ચારે તરફ કોલાહલ મચી રહ્યો, હજારો યાત્રાળુઓ જતા હતા. આવી ધમાલમાં કોણ કોની રાહ જુએ છે? મુન્શીજી ઉતાવળમાં આગળ વધી ગયા, ઠાકોર સહેબ અને પંડિતજી એક કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેઠા.

ગાડીમાં જગ્યાની તંગી હતી, પરંતુ જ્યાં ઠાકોર સાહેબ બેઠા હતા તે કમ્પાર્ટમેન્ટમાં માત્ર ચાર મનુષ્યો હતા, તે સર્વ સૂતેલા હતા. ઠાકોર ચાહતા હતા કે એ સર્વ બેઠા થાય તો જગ્યા થઈ જાય. એમણે એક મનુષ્યને કરડાકીથી કહ્યું કે—"બેઠા થાઓ, જોતા નથી કે અમે ઉભા છીએ"

મુસાફર સૂતાં સૂતાં જ બોલ્યો કે "શા માટે જી! કાંઈ તમારે બેસવા માટે જ ગાડી કરી છે?"

"શું અમે ભાડું નથી આપ્યું?"

"ભાડું આપ્યું હોય તેની પાસે જઈ જગ્યા માંગો" તે મુસાફરે ઉત્તરમાં જણાવ્યું.

"જરા ધીરી વાત કરો, આ ડબ્બામાં દશ માણસોને બેસવાનો હક્ક છે."

"આ કાંઈ થાણું નથી, સમજ્યા; જબાન સંભાળી વાત કરજો."

"તમે કોણ છો?" ઠાકોરે પૂછ્યું.

"જેની પર તમે ગુન્હો આરોપ મૂક્યો હતો, અને જેની પાસેથી રોકડા રૂપિયા પચાસ લીધા હતા, તે છું."

"અહા! હવે ઓળખ્યા પરંતુ મેં તો તમારી સાથે સારું વર્તન રાખ્યું હતું, આપને કામ ચલાવત તો તમે સજામાં જાત"

"ત્યારે મેં પણ તમારી સાથે એવું જ વર્તન રાખી ઉભા રહેવા દીધા છે. નહિ તો ધક્કો મારત તો તમે નીચે પડી જાત અને હાડકાં પામવાનો પત્તો પણ ન લાગત"

એટલામાં બીજો માણસ જોરથી હસીને બોલી ઉઠ્યો કે–"કેમ દારોગા સાહેબ! મને કેમ નથી ઓળખતા?"

ઠાકોર સાહેબ ક્રોધથી લાલ થઈ ગયા હતા, વિચારતા કે થાણામાં હોત તો એની જીભ ખેંચી કાઢત. પણ આ સમય તો કસાઈ પડ્યા હતા, તે જાણે બરાબર હતા પરંતુ પેલા મનુષ્યો પણ હૃષ્ટ પુષ્ટ જણાતા હતા!

ઠાકોર–પોટકું નીચે મૂકો, એટલે જગ્યા થઈ જશે.

બીજો મુસાફર—આપ જ નીચે કેમ નથી બેસતા? એમાં શું જતું રહેશે?

આ કાંઈ થાણું નથી કે આપને ધક્કો લાગશે.

તેના તરફ જોઈ ઠાકોર સાહેબે પૂછ્યું કે–"તમારે પણ મારી સાથે કાંઈ વેર છે?"

"જી હાં, હું તો આપના લોહીનો તરસ્યો છું."

"મેં તમારું શું બગાડ્યું છે? તમારો ચહેરો પણ પ્રથમ જોયો ન હતો."

"આપે મારો ચ્હેરો નથી જોયો પણ આપના ડંડાએ જોયો છે. ગઇ કાલના મેળામાં આપે મને કેટલાક ડંગ માર્યા હતા. હું ચૂપચાપ તમાશો જોયા કરતો હતો, ત્યાં આપે આવી મારી કચુંમર કરી નાંખી! હું કંઇ ન બોલ્યો પણ ઘાવ હજુ દિલપર છે."

આમ કહી તેણે પોતાના પગ વધારે લાંબા કર્યા, અને ક્રોધ પૂર્ણ નેત્રોથી જોવા લાગ્યો. આ બધો સમય પંડિતજી ચુપ ચાપ ઉભા હતા, બ્હિના હતા કે કાંઇ મારા મારી ન થઇ જાય! ધીરેથી ઠાકોર સાહેબને સમજાવ્યા. જ્યારે ત્રીજું સ્ટેશન આવ્યું ત્યારે બાલ બચ્ચાંને બીજા ખાનામાં બેસાર્યાં, પેલા બન્ને માણસોએ તેમનો સર્વ માલ જમિનપર ફેંકી દીધો. અને જ્યારે ઠાકોર સાહેબ નીચે ઉતરવા લાગ્યા ત્યારે તેમને એવો ધક્કો માર્યો કે તે બીચારા પ્લેટફોર્મ પર પડી ગયા! ગાર્ડને કહેવા જતા હતાં, ત્યાં એન્જિને વ્હીસલ કરી, ઝડપથી ગાડીમાં બેસી ગયા.

(૩)

આ તરફ મુન્સી વૈજનાથની દશા વળી વધારે બુરી હતી, આખી રાત્રી જાગૃત રહ્યા, સહેજ પણ જગ્યા વધારે ન મળી, તેમણે ગજવામાં એક બોટલ રાખી હતી, પ્રત્યેક સ્ટેશન ઉપર તેઓ "ડોપેલા પાણી" લેતા! પરિણામ એ આવ્યું કે પાચન ક્રિયામાં વિઘ્ન પડ્યું. એકવાર ઉલટી થઇ, અને પેટમાં ચુંક ચાલુ થઇ. બીચારા ઘણા દુઃખમાં આવી પડયા. ચાહતા હતા કે થોડીવાર સુઇ જાઉં, પરંતુ જગ્યાજ ન મળી! લખનૌ સુધી તો ગમે તે રીતે ગયા, પણ આગળ જતાં વિવશ થઇ ગયા! એક સ્ટેશન ઉપર ઉતરી પડયા, ઉભા રહી શકતા ન હતાં તેથી પ્લેટફોર્મ ઉપર સુઇ ગયા. પત્નિ ગભરાઇ ગઇ, છોકરાંને લેઇ ઉતરી પડી. સામાન ઉતાર્યો પણ ઉતાવળમાં ટ્રંક ઉતારવાનું ભૂલી ગઇ! દારોગા સાહેબ પણ ઉતરી પડયા, ગાડી ઉપડી ગઇ. સર્વેએ મુન્સીજીની દશા જોઇ. તાવ; પેટમાં દર્દ, વારંવાર દસ્ત થતો, આથી ઘણું દુઃખ થતું. સ્ટેશન માસ્તરે જોયું અને સ્હમજ્યા કે મરકી થઇ ગઇ છે, તેમણે હુકમ કર્યો કે "રોગીને બહાર લઇ જાઓ." વિવશ થઇ મુન્સીજીને એક ઝાડ નીચે મૂકયા, તેમની પત્નિ રડવા લાગી. હકિમ-ડોક્ટરની તપાસ થઇ, ખબર મળી કે ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડ તરફથી અહિં એક નાની હોસ્પીટલ છે. સર્વના જીવમાં જીવ આવ્યો. વળી એવી પણ ખબર મળી કે ડોકટર સાહેબ બિલ્હોરનાજ રહીશ છે. આથા વધી. દારોગાજી દવાખાનામાં દોડયા અને ડોક્ટરને સર્વ સમાચાર કહી કહ્યું કે "આપ એમને જોઇ જાઓ તો ઠીક."

ડોક્ટરનું નામ મનહરપ્રસાદ હતું, કમ્પાઉન્ડર હતા, પણ ગામ લોક ડોક્ટર સાહેબ કહેતા હતા. સર્વ વર્તમાન સાંભળી, કડક થઇ બોલ્યા કે "સહવારના સમયમાં બ્હાર જવાની મને આજ્ઞા નથી."

દારોગા—ત્યારે મુન્શીજીને અહિં લાવીએ ?

મનહર—હાં, આપની ઇચ્છા હોયતો લાવો.

દોડ ધામ કરીને એક ડોળીનો પ્રબન્ધ કર્યો. મુન્શીજીને દવાખાના તરફ લાવ્યા, પરન્તુ જ્યાં કમ્પાઉન્ડમાં પગ મૂકયો કે મનહરપ્રસાદે કડકાઇથી કહ્યું કે "વિસુચિકાના રોગીને અહિં અંદર લાવવાની મનાઇ છે."

મુન્શીજી કાંઈ ચેતન હતા, અવાજ સાંભળી તેમને કાંઈક ઓળખાણ પડી ધીરેથી કહ્યું કે—"અરે! જોતો સિહોરના છે, સારૂં નામ છે, થાણામાં ઘણી વખત આવજા કરે છે. કેમ મહાશય! મને ઓળખો છો ?"

"હહાં, ઘણી સારી રીતે ઓળખું છું."

વૈજનાથ—ઓળખવા છતાં આવી નિષ્ઠુરતા! મારો જાન નિકળી જાય છે, જરા દરદીની તપસ તો કરો.

મનહર—હા, એ બધું થશે, પણ...મારૂં કામ શું? માત્ર ફી......

દારોગા—ભલા દવાખાનામાં કેવી ફી?

મનહર—જેવી મુન્શીજીએ મારી પાસેથી લીધી હતી તેવી.

દારોગા—આપ શું કહોછો એ હું નથી સમજી શકતો.

મનહર—મહાશય! મારૂં ઘર સિહોરમાં છે, ત્યાં મારી થોડી જમિન પણ છે, વર્ષમાં એક-બે વાર ત્યાં સંભાળ માટે આવવું પડે છે, જ્યારે થાણામાં મહેસુલ ભરવા જવું પડે છે ત્યારે મુન્શીજી કડક થઇ પોતાનો હક વસુલ કરી લે છે! ન આપું તો સાંજ સુધી ઉભા રહેવું પડે છે. અજાયબ ન થાઓ કદી નાવ ગાડી ઉપર. તો કદી ગાડી નાવ ઉપર મારી ફીના દસ રૂપિઆ આપો પછી તપાસ કરૂં.

દરોગા—દસ રૂપિઆ!

"જી હાં"

દરોગાજી વિચાર થઇ ગયા, વૈજનાથની ઓ પાસે રૂપિઆ માગ્યા, ત્યારે તેને ઠીક થાઇ આવી. છાતી ફુટી! દારોગાજી પાસે પણ વધુ રકમ ન હતી, જેમ તેમ દસ રૂપિઆ કાઢયા અને મનહરને આપ્યા. તેણે દવા આપી. આખા દિવસમાં કાંઇ ફેર ન પડયો. બીજે દિવસે મુન્શીજીની સ્ત્રીનું એક ઘરેણું બજારમાં વેચ્યું ત્યારે કામ ચાલ્યું. સાંજ સુધીમાં મુન્શીજી સાજા થઇ ગયા. રાત્રે ગાડીમાં બેસી પુનઃ મુસાફરી શરૂ કરી સર્વેએ મનહર પ્રસાદને મનમાં ઘણી આશા દીધી!!

શ્રી અયોધ્યાજીમાં જઇ સ્થાનની તપાસ કરી, પંડ્યાઓનાં ઘર ભરાઇ ગયાં હતાં. આખું ગામ ફરી વળ્યા, પણ જગ્યા ન મળી અંતમાં એકાદ ઝાડ નીચે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ જે ઝાડ નીચે જાય ત્યાં યાત્રાળુ નજરે પડતા હતા! રહ્યું માત્ર ખુલ્લું મેદાન એક સ્વચ્છ સ્થાન જોયું અને ત્યાં સર્વ બેઠા! પરંતુ એકાએક વાદળ ઘેરાઇ ગયું; વિજળી ચમકવા લાગી; ગર્જનાથી કાન બ્હેરા થઇ ગયા. અહિં રહેવું હવે દુઃખદ થઇ ગયું, પરંતુ જાય ક્યાં!

આ સમયે એકાએક એક મનુષ્ય નદી તરફથી સ્નાન કરી આવતો જણાયો. મને આ વનાં પંડિતજીએ તેના તરફ જોયું આકૃતિ કાંઇક ઓળખાઇ, પણ ચોક્કસ ઓળખાણ ન પડયું પાસે જઇ પૂછ્યું કે "ભાઇ! અહિં યાત્રાળુ માટે જગા નહિ મળે?" ઉક્ત મનુષ્ય ઉભો રહ્યો, પંડિતજી તરફ ધ્યાન પુર્વક જોઇ તે બોલ્યો—"આપ પંડિત રામચંદ્રજી તો નહિ?"

પંડિતજી પ્રસન્ન થઇ બોલ્યા કે-" આપ મને ક્યાંથી ઓળખો છો ?" તે મનુષ્યે સાદર પંડિતજીના ચરણ સ્પર્શ કર્યા પછી કહ્યું કે હું આપનો જુનો શિષ્ય છું મારૂં નામ કૃપાશંકર છે, મારા પિતા કેટલાક સમય સુધી બિલ્હોરમાં પોસ્ટ માસ્તર હતા; ત્યારે હું આપના હાથ નીચે અભ્યાસ કરતો હતો."

પંડિતજીને યાદ આવ્યું, બોલ્યા કે-"ઓહો ! કૃપાશંકર ! ત્યારે તો તમે દુબળા પાતળા હતા, કંઇ આઠ-નવ વર્ષ થઇ ગયાં."

કૃપાશંકર—" જી હાં, મેં ત્યાંથી આવી ઇન્ટ્રેન્સની પરીક્ષા પસાર કરી હમણાં અહિં મ્યુનીસપાલિટિમાં નોકર છું. આપ કુશળ છો ને ? આપનાં દર્શન થયાં એ પરમ સોભાગ્યની વાત છે."

પંડિત—મને પણ આનન્દ થયો, તમારા પિતા હાલ ક્યાં છે?"

કૃપાશંકર—તેઓ તો મૃત્યુ વશ થયા છે. માતા અહિં છે, આપ અહિં ક્યારે આવ્યા ?

પંડિત—આજેજ આવ્યો છું. પંડ્યોઓને ત્યાં જગ્યા ન મળી, તેથી નિરાશાથી અહિં રાત વીતાવવા નિશ્ચય કર્યો છે.

કૃપા૦—બાલ બચ્ચાં પણ સાથે છે ?

પંડિત—નહિ, હું તો એકલોજ છું, પણ મારી સાથે દારોગાજી અને શિરસ્તેદાર સાહેબ છે, તેમનાં બાલ બચ્ચાં સાથે છે.

કૃપા.—બધાં મળી કેટલાં માણસો હશે ?

પંડિત—છે તો દસ, પરંતુ થોડી જગ્યામાં નિર્વાહ કરી લેવાશે.

કૃપા.—નહિં જી, ચાલો, બહુ જગ્યા લેજો. મારૂ મોટું મકાન ખાલી પડ્યું છે, ચાલો, આરામથી એક, બે, ત્રણ દિવસ રહેજો. મારૂં પરમ સૌભાગ્ય કે જેથી આપની સેવા કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે.

કૃપાશંકરે કેટલાક મજુરો બોલાવ્યા, સામાન લેવરાવી પોતાના મકાન પર લેઇ ગયો, સાફ સ્વચ્છ ઘર હતું નોકરે તરતજ ખાટલા પાથરી દીધા, ઘરમાં પુરીઓ થવા લાગી ! કૃપાશંકર સેવકની નિષ્ઠાથી સર્વ કામ કરતો હતો. હૃદયોલ્લાસથી તેનું મુખકમળ વિકસિત થઇ રહ્યું હતું. તેની નમ્રતા અને વિનય જોઇ સર્વ આશ્ચર્ય પામતા હતા.

બીજા સર્વે ખાઇ પી સુઇ ગયા, કિન્તુ પંડિત રામચંદ્રને નિન્દ્રા ન આવી એમની વિચાર શક્તિ આ સર્વ યાત્રાના પ્રવાસનો ઉલ્લેખ કરતી હતી. રેલગાડીની ઝપાઝપી, અને ચિકિત્સાલયની કડકાઇ આગળ કૃપાશંકરની સહૃદયતા અને પ્રેમ અવર્ણનિય જણાવા લાગ્યો, તેમને આજ **શિક્ષકનું ગૌરવ સમજાયું, આજે તેમને એ પદની મહાનતાનાં દર્શન થયાં !**

સર્વે ત્રણ દિવસ અયોધ્યાજીમાં રહ્યાં, કોઇ વાતે કષ્ટ ન પડ્યું. કૃપાશંકરે તેમની સાથે જઇ પ્રત્યેક ધામમાં દર્શન કરાવ્યા.

ત્રીજે દિવસે એ લોક જ્યારે સ્ટેશન ઉપર આવ્યા ત્યારે તે કૃપાશંકર વળાવવા આવ્યો. જ્યારે ગાડી ઉપડવાનો સમય થયો ત્યારે સજલ નેત્રોથી તે બોલ્યો કે-"કદી કદી આ સેવકને યાદ કરતા રહેશો."

પંડિત રામચંદ્રજી ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે એમના સ્વભાવમાં ઘણું પરિવર્તન થઇ ગયું હતું. એટલે એ પછી કોઇપણ બીજા વિભાગમાં જવાની ચેષ્ટા કરી નહિ.

જગુગામ.
રેવાકાંઠા } અનુ દર:—ચંદ્રશંકર મણિશંકર:શ

जन समाज तथा देशनुं एक गुप्तबल

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭ થી)

પુરૂષ જાતિ અને સ્ત્રી જાતિ એ બે કુદરતનાં મોટામાં મોટાં કાર્યો છે. અને પ્રત્યેકમાં તેણે અનેક સ્વતંત્ર બળોને સ્થાપ્યાં છે: બંને બળ સ્વતંત્ર શક્તિ વાળાં છે: અને સ્વતંત્ર સામર્થ્ય વાળાં છે. પરંતુ તેઓ સ્વતંત્ર ક્રિયા કરી શકતાં નથી. સ્વતંત્ર પ્રકારે ફળ પ્રકટાવી શકતાં નથી. સર્વોત્તમ ફળ ત્યારેજ પ્રકટે છે કે જ્યારે એ બે જાતિમાં રહેલાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં બળ પરસ્પર મળે છે. અને તેમ થવામાં હેતુ એ છે કે બંને જાતિનાં બળમાં જૂદા પ્રકારની કળાને પ્રકટાવનાર તત્વો છે, અને તેથી એ બે તત્વો જ્યારે મળે છે ત્યારેજ ફળને પ્રકટાવે છે. ફળ પ્રકટાવવામાં એક તત્વ કારણરૂપ નથી. પણ બંનેના તત્વો કારણરૂપ છે. પુરૂષ જાતિનાં તત્વમાં ખુટતી વસ્તુ સ્ત્રી જાતિના તત્વમાંથી મળે છે, અને સ્ત્રી જાતિના તત્વમાંથી ફળ પ્રકટાવવામાં ખૂટતી વસ્તુ પુરૂષ તત્વ પૂરી પાડે છે.

અને એ તે બંનેની શારિરીક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક એ સર્વ સૃષ્ટિમાં એજ પ્રકારનો નિયમ છે. તેથી જો એ ત્રણે સૃષ્ટિનાં તત્વનો એક બીજાનાં તત્વોની સાથે જ્ઞાન પૂર્વક અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંયોગ કરવામાં આવે છે તો તેમાંથી અદ્ભુત બળ પ્રકટ થાય છે. અને તે બળ જન સમાજનું તથા દેશનું સર્વ રીતે હિત કરે છે.

જનસમાજના હિતને ઇચ્છનાર બંધુઓ! દેશના હિતચિંતક બંધુઓ! તમારૂં કર્તવ્ય છે તો આ એજ છે કે સ્ત્રી તથા પુરૂષ ઉભયમાં રહેલાં સામર્થ્યોને બહાર પ્રકટાવવાનાં સાધનો રચો. પુરૂષો કંઇક અંશમાં પણ પ્રયત્નશીલ છે, અને તેઓ પોતાના સ્વતંત્ર બળને પ્રકટાવે છે, પણ સ્ત્રી જાતિનાં સ્વતંત્ર બળને પ્રકટાવવાનો પૂર્ણ યોગ જામ્યો નથી. સ્ત્રી જાતિમાં રહેલું સ્વતંત્ર બળ જ્યારે અપૂર્વ પ્રમાણમાં પ્રકટ થશે ત્યારેજ તેઓ વિશ્વમાં એક અદ્વિતીય વ્યક્તિ રૂપે જણાશે. અને ત્યારેજ સમજાશે કે દેશમાં બળ નથી એમ નથી, પણ અત્યંત પ્રમાણમાં છે.

સ્ત્રી જાતિનું સ્વતંત્ર બળ ખીલવવાની સાથે પુરૂષ જાતિમાં પણ અનેક બળ ખીલી ઉઠશે. પુરૂષનાં અનેક સામર્થ્યો દબાઇ રહેવામાં સ્ત્રી જાતિનું અજ્ઞાન એ એક મુખ્ય કારણ છે. સ્ત્રી જાતિના અજ્ઞાન અને કુશલતાને લીધે પુરૂષને અનેક નિરૂપયોગી કાર્ય કરવાં પડે છે, અને તેવાં કાર્યોમાં તેના બળનો ઘણો ક્ષય થઇ જાય છે: અને તેથી જ્યારે સ્ત્રીઓ તેમના કર્તવ્યને ઉત્તમ પ્રકારે કરી પુરૂષ જાતિને સહાય આપશે ત્યારે તે પ્રજા ઉન્નતિના ગિરિશૃંગ ઉપર વિરાજશે, અને આ સૃષ્ટિરૂપ નભો મંડળમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર સમાન દીપ્તિને પ્રસારશે.

ઇતર દેશ કરતાં આ દેશમાં સ્ત્રી જાતિ વિશેષ લાભ પ્રકટાવી શકે એમ છે. કારણકે ઇતર દેશની સ્ત્રીઓ પોતાના કર્તવ્યને જે રૂપમાં સમજે છે, તેના કરતાં આ દેશની સ્ત્રીઓ-આર્ય મહિલાઓ-પોતાના કર્તવ્યના અમુક અંશો વધારે સારી રીતે સમજે છે. અને તેમાં પણ સ્ત્રીજાતિનાં અલંકાર રૂપ પતિ ભક્તિ, પતિ સેવા, પતિ પરાયણતા અને સ્વ:

કહીએ તો સર્વ પ્રકારનો પતિ ભાવ તેમનાં અંતઃકરણમાં બહુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે સ્થપાયો છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં પણ એનો મોટે ભાગે દુષ્કાળ છે. પતિની આજ્ઞા ઉઠાવવામાં અને પતિને અનુસરવામાં આ દેશની સ્ત્રીઓ પૂર્વથી પ્રથમ પંક્તિએજ વિરાજી છે.

અને એ ગુણ તે તેમનામાં મોટ માં મોટો ગુણ છે. જ્યારે આવો મોટ માં મોટો ગુણ તેમને પ્રાપ્ત થએલો છે, તો પછી તેઓને જો યોગ્ય રીતે કેળવવામાં આવે તો તેઓ ઇતર ગુણો શા માટે સિદ્ધ ન કરે ? આ દેશની પૂર્વની સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રકારના ગુણને ધારણ કરનાર હતી, તો, તેની પ્રજા રૂપ આજની સ્ત્રીજાતિ શા માટે તેવા ગુણ યુક્ત થઈ ન રહે ? અવશ્ય થાય.

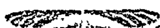
પરંતુ આજકાલ મનુષ્ય સમાજમાં બે અંતના વિચારો ચાલતા જોવામાં આવે છે. એક સ્ત્રી જાતિને કેવળ અધમ અને નિંદ્યરૂપે માને છે. જ્યારે બીજો વર્ગ સ્ત્રીના અત્યંત માહાત્મ્યને પ્રકટાવવાતો જણાય છે. પરંતુ તે ઉભય વર્ગમાંથી કોઇએ પણ સ્ત્રીજાતિના વાસ્તવ હાર્દને-રહસ્યને જાણવાને માટે ભાગ્યેજ પ્રયત્ન કર્યો હોય છે. અને તે જાણ્યા વિના એ બન્ને પ્રકારના નિર્ણય કરનાર મનુષ્યો ભૂલે છે. સ્ત્રી જાતિની કયાં મહત્તા છે, કયાં તેમની પ્રધાનતા છે, શેમાં તેમના સામર્થ્યોના અધિક અપેક્ષા છે, અને તેમનામાં કયું બળ સર્વિશેષ છે, એ જ્યાંસુધી નથી જાણ્યું ત્યાં સુધી તેમની કરેલી નિંદા અથવા સ્તુતિ કાંઇ પણ યથાર્થ લાભને પ્રકટાવતાં નથી.

જગતમાં સર્વ અંશે પુરૂષ જેમ મુખ્ય નથી. તેમજ કેવળ સ્ત્રી જાતિજ અધમ છે અને પુરૂષ ઉત્તમ છે, સ્ત્રી પ્રધાન છે અને પુરૂષ ગૌણ છે, એવું પણ નથી. પરંતુ પ્રત્યેક ગૌણ અને પ્રત્યેક મુખ્ય છે. કોઈ કાર્યમાં સ્ત્રી ગૌણ છે તો પુરૂષ મુખ્ય છે. અને કાઇમાં સ્ત્રી મુખ્ય છે તો પુરૂષ ગૌણ છે. અને આ પ્રકારનો ભેદ હોવાથીજ એ ઉભયનો શરીર, મન તથા આત્માના પ્રદેશમાં યોગ્ય પ્રમાણ પૂર્વક સંયોગ હોવાની અગત્ય છે.

જ્યાં પુરૂષની પ્રધાનતા હોવી ઘટે ત્યાં પુરૂષ પ્રધાન રૂપે રહે અને સ્ત્રી ગૌણ પણે રહે અને જ્યાં સ્ત્રીની પ્રધાનતા હોવી જોઇએ ત્યાં પુરૂષ પોતાની ગૌણતા સ્વીકારી તે રૂપે પ્રવૃત્તિ કરે તો તે સમાજ સર્વોત્તમ હિતને બહુ અલ્પ સમયમાં પામી શકે એમ છે. પરંતુ તકરાર આજ જ્યાંત્યાં થાય છે. પણ તેમ ન થાય અને પ્રત્યેક પોતાના અધિકારને ઉત્તમ પ્રકારે જાણે છે અને તે પ્રકારે વર્તે એજ કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે.

પ્રિય વાંચકો ! આ કર્તવ્યને સ્વીકારો. બળ દેશમાં અને દેશમાંજ છે. પુષ્પ વૃક્ષમાંજ છે, તેને પ્રકટાવવાનો યત્ન કરો. રત્ન ખાણમાં અને ખાણમાંજ છે. તેને ખોદી કઢાવવા યત્ન કરો., ભંડાર ઘરમાંને ઘરમાંજ છે. તેને શોધી લેવા મહેનત કરો.

સ્ત્રી જાતિમાં રહેલા બળને પ્રકટાવવામાં પુરૂષે આડે ન આવતાં સહાય કરવાની છે, તેમને ઉત્તેજન આપવાનું છે, તેમને તે માર્ગે દોરવવાનાં છે. પુરૂષે સ્ત્રી જાતિના બળની ઉપેક્ષા કરવાની અગત્ય નથી. પણ તેને ખીલવવાની અગત્ય છે. અને તે પ્રિય બંધુઓ ! તમેજ કરી શકો એમ છો.   (મહાકાળ)

जैन समाज तथा देशनुं एक गुप्तबल

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭ થી.)

પુરૂષ જાતિ અને સ્ત્રી જાતિ એ બે કુદરતનાં મોટામાં મોટા કાર્યો છે. અને પ્રત્યેકમાં તેણે અનેક સ્વતંત્ર બળને સ્થાપ્યાં છે. બંને બળ સ્વતંત્ર શક્તિ વાળા છે અને સ્વતંત્ર સામર્થ્ય વાળા છે. પરંતુ તેઓ સ્વતંત્ર ક્રિયા કરી શકતાં નથી. સ્વતંત્ર પ્રકારે ફળ પ્રકટાવી શકતા નથી. સર્વોત્તમ ફળ ત્યારેજ પ્રકટે છે કે જ્યારે તુએ બે જાતિમાં રહેલાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના બળ પરસ્પર મળે છે. અને તેમ થવામાં હેતુ એ છે કે બંને જાતિના બળમાં જૂદા પ્રકારની કળાને પ્રકટાવનાર તત્વો છે. અને તેથી એ બે તત્વો જ્યારે મળે છે ત્યારેજ ફળને પ્રકટાવે છે. ફળ પ્રકટાવવામા એક તત્વ કારણરૂપ નથી. પણ બંનેના તત્વો કારણરૂપ છે. પુરૂષ જાતિનાં તત્વમા ખુટતી વસ્તુ સ્ત્રી જાતિના તત્વમાથી મળે છે. અને સ્ત્રી જાતિના તત્વમાથી ફળ પ્રકટાવવામાં ખુટતી વસ્તુ પુરૂષ તત્વ પૂરી પાડે છે.

અને એ તે બંનેની શારિરીક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક એ સર્વ સૃષ્ટિમાં એજ પ્રકારનો નિયમ છે. તેથી જો એ ત્રણે સૃષ્ટિના તત્વનો એક બીજાના તત્વોની સાથે જ્ઞાન પૂર્વક અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સયોગ કરવામાં આવે છે તો તેમાથી અદ્દભુત બળ પ્રકટ થાય છે. અને તે બળ જન સમાજનું તથા દેશનું સર્વ રીતે હિત કરે છે.

જનસમાજના હિતને ઇચ્છનાર બંધુઓ ! દેશના હિતચિંતક બંધુઓ ! તમારૂં કર્તવ્ય છે તો આ એકજ છે કે સ્ત્રી તથા પુરૂષ ઉભયમાં રહેલા સામર્થ્યોને બહાર પ્રકટાવવાના સાધનો રચો. પુરૂષો કંઇક અંશમા પણ પ્રયત્નશીલ છે, અને તેઓ પોતાના સ્વતંત્ર બળને પ્રકટાવે છે, પણ સ્ત્રી જાતિના સ્વતંત્ર બળને પ્રકટાવવાનો પૂર્ણ યોગ જામ્યો નથી. સ્ત્રી જાતિમાં રહેલું સ્વતંત્ર બળ જ્યારે અપૂર્વ પ્રમાણમા પ્રકટ થશે ત્યારેજ તેઓ વિશ્વમા એક અદ્વિતીય વ્યક્તિ રૂપે જણાશે. અને ત્યારેજ સમજાશે કે દેશમા બળ નથી એમ નથી, પણ અત્યંત પ્રમાણમાં છે.

સ્ત્રી જાતિનું સ્વતંત્ર બળ ખીલવાની સાથે પુરૂષ જાતિમાં પણ અનેક બળ ખીલી ઉઠશે. પુરૂષના અનેક સામર્થ્યો દબાઇ રહેવામા સ્ત્રી જાતિનું અજ્ઞાન એ એક મુખ્ય કારણ છે. સ્ત્રી જાતિના અજ્ઞાન અને કુશળતાને લીધે પુરૂષને અનેક નિરૂપયોગી કાર્ય કરવા પડે છે, અને તેવાં કાર્યોમાં તેના બળનો ઘણો ક્ષય થઇ જાય છે. અને તેથી જ્યારે સ્ત્રીઓ તેમના કર્તવ્યને ઉત્તમ પ્રકારે કરી પુરૂષ જાતિને સહાય આપશે ત્યારે તે પ્રજા ઉન્નતિના ગિરિશૃંગ ઉપર વિરાજશે, અને આ સૃષ્ટિરૂપ નભો મંડળ મા સૂર્ય અને ચંદ્ર સમાન દીપ્તિને પ્રસારશે

ઇતર દેશ કરતા આ દેશમાં સ્ત્રી જાતિ વિશેષ લાભ પ્રકટાવી શકે એમ છે. કારણકે ઇતર દેશની સ્ત્રીઓ પોતાના કર્તવ્યને જે રૂપમાં સમજે છે, તેના કરતા આ દેશની સ્ત્રીઓ-આર્ય મહિલાઓ-પોતાના કર્તવ્યના અમુક અંશો વધારે સારી રીતે સમજે છે. અને તેમ પણ સ્ત્રીજાતિનાં અલંકાર રૂપ પતિ ભક્તિ, પતિ સેવા, પતિ પરાયણતા, અને સ્વ

કહીએ તો સર્વ પ્રકારનો પતિ ભાવ તેમનાં અંતઃકરણમાં બહુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે સ્થપાયો છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં પણ એનો મોટે ભાગે દુષ્કાળ છે. પતિની આજ્ઞા ઉઠાવવામાં અને પતિને અનુસરવામાં આ દેશની સ્ત્રીઓ પૂર્વથી પ્રથમ પંક્તિએજ વિરાજી છે.

અને એ ગુણ તે તેમનામાં મોટામાં મોટો ગુણ છે. જ્યારે આવો મોટામાં મોટો ગુણ તેમને પ્રાપ્ત થએલો છે, તો પછી તેઓને જો યોગ્ય રીતે કેળવવામાં આવે તો તેઓ ઇતર ગુણો શા માટે સિદ્ધ ન કરે ? આ દેશની પૂર્વની સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રકારના ગુણો ધારણ કરનાર હતી, તો તેની પ્રજા રૂપ આજની સ્ત્રીજાતિ શા માટે તેવા ગુણ યુક્ત થઇ ન રહે ? અવશ્ય થાય.

પરંતુ આજકાલ મનુષ્ય સમાજમાં બે અંત્યના વિચારો ચાલતા જોવામાં આવે છે. એક સ્ત્રી જાતિને કેવળ અધમ અને નિંદ્યરૂપે માને છે. જ્યારે બીજો વર્ગ સ્ત્રીના અત્યંત માહાત્મ્યને પ્રકટાવવાતો જણાય છે. પરંતુ તે ઉભય વર્ગમાંથી કોઇએ પણ સ્ત્રીજાતિના વાસ્તવ હાર્દને-રહસ્યને જાણવાને માટે ભાગ્યેજ પ્રયત્ન કર્યો હોય છે. અને તે જાણ્યા વિના એ બન્ને પ્રકારના નિર્ણય કરનાર મનુષ્યો ભૂલે છે. સ્ત્રી જાતિની ક્યાં મહત્તા છે, ક્યાં તેમની પ્રધાનતા છે, શેમાં તેમના સામર્થ્યોની અધિક અપેક્ષા છે, અને તેમનામાં કયું બળ સવિશેષ છે, એ જ્યાંસુધી નથી જાણ્યું ત્યાં સુધી તેમની કરેલી નિંદા અથવા સ્તુતિ કાંઇ પણ યથાર્થ લાભને પ્રકટાવતાં નથી.

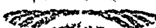
જગતમાં સર્વ અંશે પુરૂષ જેમ મુખ્ય નથી. તેમજ કેવળ સ્ત્રી જાતિજ અધમ છે અને પુરૂષ ઉત્તમ છે, સ્ત્રી પ્રધાન છે અને પુરૂષ ગૌણ છે, એવું પણ નથી. પરંતુ પ્રત્યેક ગૌણ અને પ્રત્યેક મુખ્ય છે. કોઈ કાર્યમાં સ્ત્રી ગૌણ છે તો પુરૂષ મુખ્ય છે. અને કાર્યમાં સ્ત્રી મુખ્ય છે તો પુરૂષ ગૌણ છે. અને આ પ્રકારનો ભેદ હોવાથીજ એ ઉભયને શરીર, મન તથા આત્માના પ્રદેશમાં યોગ્ય પ્રમાણ પૂર્વક સંયોગ હોવાની અગત્ય છે.

જ્યાં પુરૂષની પ્રધાનતા હોવી ઘટે ત્યાં પુરૂષ પ્રધાન રૂપે રહે અને સ્ત્રી ગૌણ પણે રહે અને જ્યાં સ્ત્રીની પ્રધાનતા હોવી જોઇએ ત્યાં પુરૂષ પોતાની ગૌણતા સ્વીકારી તે રૂપે પ્રવૃત્તિ કરે તો તે સમાજ સર્વોત્તમ હિતને બહુ અલ્પ સમયમાં પામી શકે એમ છે. પરંતુ તકરાર આજ જગ્યાએ થાય છે. પણ તેમ ન થાય અને પ્રત્યેક પોતાના અધિકારને ઉત્તમ પ્રકારે જાણે છે અને તે પ્રકારે વર્તે, એજ કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે.

પ્રિય વાંચકો ! આ કર્તવ્યને સ્વીકારો. બળ દેશમાં અને દેશમાંજ છે. ફુલ વૃક્ષમાંજ છે, તેને પ્રકટાવવાનો યત્ન કરો. રત્ન ખાણમાં અને ખાણમાંજ છે. તેને ખોદી કઢાવવા યત્ન કરો, ભંડાર ઘરમાંને ઘરમાંજ છે. તેને શોધી લેવા મહેનત કરો.

સ્ત્રી જાતિમાં રહેલા બળને પ્રકટાવવામાં પુરૂષે આડે ન આવતાં સહાય કરવાની છે, તેમને ઉત્તેજન આપવાનું છે, તેમને તે માર્ગે દોરવવાનાં છે. પુરૂષે સ્ત્રી જાતિના બળની ઉપેક્ષા કરવાની અગત્ય નથી. પણ તેને ખીલવવાની અગત્ય છે. અને તે પ્રિય બંધુઓ ! તમેજ કરી શકો તેમ છો.

(મહાકાળ)

વચનામૃત.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪ થી.)

૨૬ કુપાત્ર પણ સત્પુરુષના મુકેલા હસ્તથી પાત્ર થાય છે. જેમ છાસથી શુદ્ધ થયેલો સોમલ શરીરને નિરોગી કરે છે.

૨૭ આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ એક શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદમય છે, છતાં ભ્રાંતિથી ભિન્ન ભાસે છે. જેમ ત્રાંસી આંખ કરવાથી ચંદ્ર બે દેખાય છે.

૨૮ યથાર્થ વચન ગ્રહવામાં દંભ રાખશો નહીં, કે આપનારનો ઉપકાર ઓળવશો નહીં,

૨૯ અમે બહુ વિચાર કરીને આ મૂળતત્વ શોધ્યું છે કે,—'ગુપ્ત ચમત્કારજ સૃષ્ટિના લક્ષમાં નથી."

૩૦ રડાવીને પણ બચ્ચાના હાથમાં રહેલો સોમલ લઇ લેવો

૩૧ નિર્મળ અંતઃકરણથી આત્માનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

૩૨ જ્યાં 'હું' માને છે ત્યાં 'તું' નથી. જ્યાં 'તું' માને છે. ત્યાં 'હું' નથી,

૩૩ હે જીવ હવે ભોગથી શાંત થા, શાંત વિચારતો ખરો કે એમાં કયું સુખ છે.

૩૪ બહુ કંટાળીને સંસારમાં રહીશ નહી.

૩૫ સત્જ્ઞાન અને સત્યશીળને સાથે દોરજે,

૩૬ એકથી મૈત્રી કરીશ નહિ કરે તો આખા જગતની કરજે.

૩૭ મહાસૌંદર્યથી ભરેલી દેવાંગનાના ક્રિડા વિલાસ નિરીક્ષણ કરતાં છતાં જેના અંતઃકરણમાં કામથી વિશેષ વિરાગ છુટે છે તેને ધન્ય છે.

૩૮ તેને ત્રિકાળ નમસ્કાર છે,

૩૯ ભોગના વખતમાં યોગ સાંભરે એ હળુ કર્મિનું લક્ષણ છે.

૪૦ આટલું હોય તો હું મોક્ષની ઇચ્છા કરતો નથી, આખી સૃષ્ટિ સત્યશીળને સેવે, નિયમિત આયુષ્ય, નિરોગી શરીર, અચળ પ્રેમી પ્રેમદા, આજ્ઞાંકિત અનુચર, કુળદીપક પુત્ર જીવન, પર્યંત બાલ્યાવસ્થા, આત્મતત્વનું ચિંતવન,

૪૧ એમ કોઈ કાળે થવાનું નથી માટે હું તો મોક્ષનેજ ઇચ્છું છું.

૪૨ સૃષ્ટિ સર્વ અપેક્ષાએ અમર થશે,

૪૩ શુક્લ નિર્જનાવસ્થાને હું બહુ માન્ય કરૂં છું.

૪૪ સૃષ્ટિ લીલામાં શાંત ભાવથી તપશ્ચર્યા કરવી એ પણ ઉત્તમ છે.

૪૫ એકાંતિક કથન કથનાર જ્ઞાની કહી શકાય.

૪૬ શુક્લ અંતઃકરણ વિના મારા કથનોને કોણ દાદ આપશે!

૪૭ જ્ઞાન પુરુષ ભગવાનના કથનની બલિહારી છે

૪૮ દેહ દેવીની પૂજા માનતાને શું કરીશું! જગતની પૂજ માનતાને શું કરીશું! પૂજ માનવી સત્પુરુષોની કરજે.

૪૯ હું સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા છું.

૫૦ એમ સમજો કે તમે તમારા આત્માના હિત માટે પ્રવર્તો છો અભિલાષા રાખ્યા વિના કોઈથી નિરાશા પ્રાપ્ત થાય તો તે પણ તમારું હિતજ છે.

[illegible]

पतिव्रता माहात्म्यम्

श्रृणुवत्से प्रवक्ष्यामी नीतिसारंसुदुर्लभं ।
हित्तं सत्यंच वेदोक्त परिणाम सुखावहं ॥ १
અતિ વિમળનીતિ રહસ્ય સુખકર જેહ છે દૂર્લભ ઘણું
હિત સત્યને વેદોક્ત વળી પરિણામ સુખમય જે તણું

स्वकंतत्रपरो बंधु रिहलोके परत्रच ।
नहि कांतात्परः प्रेयान कुलस्त्रीणां परोगुरुः ॥ २
સાચો શગે નિજ નાથ છે સ્ત્રી ઉભય લોકો વિષે
નથી નાથથી પ્રિય અપર જગમાં સ્વામિ ગુરૂ સત્યજ દિસે

देवपूजा व्रतंदानं तपश्चानशनं जपः ।
स्नानंच सर्व तीर्थेषु दिक्षा सर्व मखेषुच ॥ ३
ઇશ્વર યજન વ્રતદાન વળી ઉપવાસ જપતપ આદિજે;
સહુ તીર્થમાં જે સ્નાન વ ી દીક્ષા સકળ મખો વિષે,

प्रमादक्षिण्यं पृथिव्याश्च ब्राह्मणा तिथि सेवनं
सर्वाणि पति सेवाया: कलांनार्हंति षोडशी ।
किमेतैः पतिभक्तायाः अभक्तायाश्च भारते ॥ ४
પૃથ્વી પ્રદક્ષિણ વિપ્ર પૂજન અતિથિ સેવા પુણ્યજે
નથી નાથ સેવા પુણ્યની સોળમી કળાને તુલ્ય તે
તે સા શીલ સમેતનારી પ્રેમથી પતિને ભજે.

यदा दुःखी सुखारंभे साकांक्ष प्रथमो भवेव ।
पतिसेवा परो धर्मः सर्व शास्त्रेषु पठयते ॥ ५
આકાંક્ષ નિજ નાથને નવપાપથી ક્યારે તજે.
નિજ નાથ સેવા પરમ ધર્મજ સર્વ શાસ્ત્ર વિષે કહે

स्वप्रज्ञानेन सततं कांतंनारायणाधिकं ।
दृष्टातच्चरणांभोजं सेवानित्यं करिष्यति ॥ ६
નિજ બુદ્ધિથી નીચે સ્વપતિને પ્રભુથી અધુ માની કહે
પતી ચરણ કમળ વિષે રતિ જેહ નિશદિન સેવશે.

पतिर्यधर्मगतिर्भर्ता दैवतं गुरु रेवच ।
सर्वस्माच्चापरः स्वामी नगुरुः स्वामिनः परः ॥ ७
સુજમાન સુ ી નિદાન સુખનું સત્ય નિત્ય અવશ્ય તે,
સંબંધી સાચો સ્વામિ છે. વળી પતિ સંવત ગુરૂ કહ્યો;

पतिसेवा व्रतं स्त्रीणां पति सेवा परं तपः ।
पतिसेवा परो धर्मः पति सेवा सुरार्चनं ॥ ८
નિજ કાંત સેવા પરમ વ્રત વળી પરમ તપ પતિ સેવન;
વળી નાથ સેવા પરમ ધર્મજ તથા દેવનું પુજન.

સંપૂર્ણ — સંશોધક શાસ્ત્રી

वचनामृत.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪ થી.)

૨૬ કુપાત્ર પણ સત્પુરુષના મુકેલા હસ્તથી પાત્ર થાય છે. જેમ છાસથી રૂઈ ભરેલો સોમલ શરીરને નિરોગી કરે છે.

૨૭ આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ એક શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદમય છે, છતાં ભ્રાંતિથી ભિન્ન ભાસે છે જેમ ત્રાંસી આંખ કરવાથી ચંદ્ર બે દેખાય છે.

૨૮ યથાર્થ વચન ગ્રહવામાં દંભ રાખશો નહીં, કે આપનારનો ઉપકાર ઓળવશો નહીં.

૨૯ અમે બહુ વિચાર કરીને આ મૂળતત્વ શોધ્યું છે કે,—"ગુપ્ત ચમત્કારજ સૃષ્ટિના લક્ષમાં નથી."

૩૦ રડાવીને પણ બચ્ચાના હાથમાં રહેલો સોમલ લઇ લેવો.

૩૧ નિર્મળ અંતઃકરણથી આત્માનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

૩૨ જ્યાં 'હું' માને છે ત્યાં 'તું' નથી. જ્યાં 'તું' માને છે. ત્યાં 'હું' નથી,

૩૩ હે જીવ હવે ભોગથી શાંત થા, શાંત વિચારતો ખરો કે એમાં કયું સુખ છે.

૩૪ બહુ કંટાળીને સંસારમાં રહીશ નહીં.

૩૫ સત્જ્ઞાન અને સત્શીળને સાથે દોરજે,

૩૬ એકથી મૈત્રી કરીશ નહિ કરે તો આખા જગતની કરજે.

૩૭ મહાસૌંદર્યથી ભરેલી દેવાંગનાના ક્રિડા વિલાસ નિરીક્ષણ કરતાં છતાં જેના અંતઃકરણમાં કામથી વિશેષ વિશેષ વિરાગ છુટે છે તેને ધન્ય છે.

૩૮ તેને ત્રિકાળ નમસ્કાર છે,

૩૯ ભોગના વખતમાં યોગ સાંભરે એ હળુકર્મીનું લક્ષણ છે.

૪૦ આટલું હોય તો હું મોક્ષની ઇચ્છા કરતો નથી, આખી સૃષ્ટિ સત્શીળને સેવે, નિયમિત આયુષ્ય, નિરોગી શરીર, અચળ પ્રેમી પ્રેમદા, આજ્ઞાંકિત અનુચર, કુળદીપક પુત્ર જીવન, પર્યંત બાલ્યાવસ્થા, આત્મતત્વનું ચિંતવન,

૪૧ એમ કોઈ કાળે થવાનું નથી માટે હું તો મોક્ષનેજ ઇચ્છું છું.

૪૨ સૃષ્ટિ સર્વ અપેક્ષાએ અમર થશે,

૪૩ શુક્લ નિર્જનાવસ્થાને હું બહુ માન્ય કરું છું.

૪૪ સૃષ્ટિ લીલામાં શાંત ભાવથી તપશ્ચર્યા કરવી એ પણ ઉત્તમ છે.

૪૫ એકાંતિક કથા કથનાર જ્ઞાની કહી શકાય

૪૬ શુક્લ અંતઃકરણ વિના મારાં કથનોને કોણ દાદ આપશે!

૪૭ જ્ઞાત પુત્ર ભગવાનના કથનનીજ બલિહારી છે

૪૮ દે દેહની ગુરુ માનતાને શું કરીશ? જગતની ગુરુ માનતાને શું કરીશ? ગુરુ માનતા સત્પુરુષની [illegible].

૪૯ હું સાચ્ય ને પરમાત્મા છું.

૫૦ એમ સમજો કે તમે તમારા આત્માના હિત માટે સર્વની અભિલાષા રાખો [illegible] નિરાશા પ્રાપ્ત થાય તો તે પણ તમારું હિતજ છે.

રાજ જ્ઞાન.

આજેજ મંગાવો

છપાઇને બહાર પડી ચૂક્યું છે.?

હરિદાસ ભક્તિવિજય ભાગ ૧ લો. કે જેની અંદર સતી સુકન્યા, સતી જશોમા અને ભક્તરાજ અંગદસિંહ એમ મળી ત્રણ આખ્યાનો, સત્ય, શીયળ, સંયમ, નીતિ અને ભક્તિ રસથી ભરપુર દ્રષ્ટાંતો તેમજ દક્ષિણી પદ્ધતિ પુરઃસર પૂર્વરંગ સાથે આપેલ છે. પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરૂષોને ખાસ વાંચવા-વિચારવા લાયક તેમજ દરેક કુટુંબમાં લ્હાણી કરવા લાયક આ પવિત્ર ધર્મ પુસ્તકના આજેજ ગ્રાહક થાઓ. આર્ટ પેપરના પુંઠા ઉપર રંગીન શ્રી કૃષ્ણ તથા મહારાજશ્રીના સુંદર ફોટા સાથે ગ્લેઇઝ કાગળમાં છાપેલું છતાં કીમત ૦-૧૦-૦ ભજનાનંદ ઉર્ફે જ્ઞાનગંગા-ભક્તિ નીતિના ભજનો અને જ્ઞાનની ગજલોથી ભરપુર એક એક ભજન એક એક રત્ન સમાન છે. કાંર્ડબોર્ડના પુંઠા ઉપર શ્રીનાથ બાવાનો ફોટો છતાં કિં. ૦-૬-૦ (ગુજ નકલોજ છે) માટે જલદી મંગાવો.

મળવાના ઠેકાણાં

કીર્તનકાર હરિદાસ મહારાજશ્રી શિવશંકર
ઉર્ફે નિજાનંદ શર્મા હાલ બાલાજી ચકલો
ખડેપાંઉ વકીલની પડોસના ખાંચામાં.
દેવજીભાઇ રણછોડભાઇ કાજી-રાંદેર
જીલ્હે-સુરત.

ગ્રાહક બંધુઓને સુચના.

આ માસિક ખાસ પરોપકારાર્થે બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. એ આપ સર્વેને વિદિત છે. જેથી માસિકનો તમામ ખર્ચ નિભાવવા માટે ગ્રાહક બંધુઓ લવાજમ તાકીદે મોકલી આપશે એવી આશા છે. તેમજ ગ્રાહકો કૃપા કરી જો એકેક બબ્બે ગ્રાહકો વધારી આપશે, તો આગળ ઉપર આ માસિક જનસમાજને ફાયદો પહોંચાડવામાં કસી પણ મણા રાખશે નહિ.

ગ્રાહક નં.

રજીસ્ટર નં.

શ્રીયુત

ગામ

પોસ્ટ

જીલ્લો

॥ ॐ शिव शरणं मेस्तु जगन्मात्रे मुहुर्नतिः ॥

पारद अने आयुर्वेद ग्रन्थमाळा

मासिक.

Mercury & Ayurveda Series (Monthly).

अंक २ विक्रम संवत् १९७६ कार्तिकमास, इ. स. १९१९ नवेंबर वर्ष १:

आधिव्याधिसमूहपाटनपटुर्दारिद्र्यविद्रावणो लोकद्विटजरापराक्रमहरः पापौघनिर्णाशकः ।
स्वेच्छाचारविहारसौख्यजननो दिव्याष्टसिद्धिप्रदः श्रीशंभोः करुणारसो रसवरो तस्मै नमामो मुहुः ॥

जनपद्नो मरकी आदिथी विनाश

પ્લેગ એક ભયંકર રોગ, કર ઉપજાવનારી યમયાતના છે. આ રોગ પહેલવહેલો ઇ. સ. ૧૮૯૫માં મુંબઇમાં પેઠો ત્યાંથી હિન્દુસ્થાનમાં બધે ફેલાયો; ફેલાવાના કારણોમાં માણસોની આવજા, દૂષિત સ્થળેથી આવેલી વસ્તુઓ. ખાવી અને ઉંદરમાં આ રોગ દાખલ થયા પછી તે ઉંદરનો ફેલાવો એ મુખ્ય છે. હિંદી પ્રજાને આ દુષ્ટ રોગે આજ ૨૫ વર્ષ થયાં હેરાન કરી છે. લગભગ એક કરોડ માણસોને પોતાના ખપ્પરમાં લીધાં તોપણ તેની ભુખ મટતી નથી; અને એક બે વર્ષે જુદે જુદે ઠેકાણે દેખાવ આપે છે. હિન્દુસ્થાન ગરીબ ધનહીન બળહીન તો હતો તેમાં પ્લેગે ઉમેરો કર્યો. લાખો માતાઓ પ્યારાં બાળકોને છોડી ચાલી ગઇ. લાખો યુવાનો કે જેઓ વિષે હિંદને ભવિષ્યમાં પોતાના ઉધ્ધાર કરનારા તરીકે આશા હતી તેઓ હમેશને માટે મૃત્યુશય્યા ઉપર સુઇ ગયા. લાખો સ્ત્રીઓનાં સૌભાગ્ય કાચની પેઠે ફુટી ગયાં; અને તે યુવતીઓ વિધવા થઇ પોતાના શોકની વાર્તા સંભળાવી સંભળાવી હિંદને રોવરાવવા લાગી. તેથીજ પ્લેગનું ભયંકર આગમન સાંભળતાંજ હિંદી પ્રજાનું હૃદય કંપી ઉઠે છે. જે શહેરમાં પ્લેગનું આગમન થાય છે ત્યાં કોલાહલ મચી જાય છે. જે લલનાઓયે પોતાના ઘર બહાર પગ મુકયો નથી હોતો તે વગડામાં રહે છે., શેઠ સાહુકાર રાજા મહારાજા પોતાના ગગનચુંબી બંગલા મહેલોને છોડી ખડની ઝુંપડીયુંમાં રહી કૃત્રિમ વાનપ્રસ્થાવસ્થાસ્થિત-તપસ્વીઓની નકલ બતાવે છે.

શાસ્ત્રો પુરાણો અને વૈદ્યકશાસ્ત્ર ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આગળના વખતમાં પણ આવા લોકક્ષયકૃત રોગો થતા; પણ તે હાલની પેઠે એક બે વર્ષે નહીં. ચરકમાં ભગવાન્ પુનર્વસુ પાંચાળદેશમાં કાંપિલ્ય રાજ્યધાનીમાં ગંગા નદીને કિનારે ફરતા હતા તે વખતે અગ્નિવેશને કહ્યું હે અગ્નિવેશ, આજકાલ નક્ષત્ર ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ અને દિશાઓનાં ચિન્હો એવાં જણાય છે કે જરૂર આથી ઋતુ બગડશે અને થોડા વખતમાં પૃથ્વી ઔષધીઓમાંથી ગુણને ખેંચી લેશે; માટે ઔષધીના રસ વીર્ય વિપાક પ્રભાવ નાશ

પામે નહીં તે પહેલાં આપણે તેનો સંગ્રહ કરી લઇએ કે જેથી મનુષ્યોનો સંહાર કરનારો રોગ ફાટી નીકળે તો લોકોને બચાવી શકાય. ભગવાન્ પુનર્વસુ આગળ ચાલતાં કહે છે કે મનુષ્યના સામાન્ય ભાવ એટલે વાયુ જળ દેશ કાળ એ દૂષિત થાય છે ત્યારે એકકાળે લોકોનો નાશ કરનારા રોગો ઉદ્દભવે છે. જેમકે વાયુ ઋતુને અનુસરતો ન હોય, બહુ ઓછા વેગનો કે બહુ તીવ્ર વેગનો હોય, સ્પર્શમાં સારો ન લાગે તેવો, બહુ ઠંડો, બહુ ઉષ્ણ, દુર્ગંધયુક્ત તથા અશુદ્ધ હોય, પાણી ગંધ રંગ સ્વાદ અને સ્પર્શમાં બગડી ગયું હોય, ગ્લાનિ ઉપજાવતું હોય, જે દેશમાં સ્વાભાવિક રીતે ગરમી ઠંડી પવન રહેવા જોઇએ તેટલાં ન હોય, ન્યુનાધિક હોય, જે જગ્યા બહુ ભેજવાળી હોય, જ્યાં સર્પ, ડાંસ, માંખીયો, ઉંદર, ઘુડ, શિયાળીયાં, ગીધ જેવાં જંતુઓ વધી ગયાં હોય, લોકોમાં ધર્મ, સત્ય, લજ્જા, આચાર, પવિત્રતા, નષ્ટ થયાં હોય, પુંછડીયા તારા, ઉલ્કાપાત, તોફાની પવન, ભૂમિકંપ વગેરે ઉત્પાત થયા કરતા હોય, લોકોમાં ઉદ્વેગ, ત્રાસ, રૂદન, દુઃખ વધ્યા કરતાં હોય ત્યારે જાણવું કે લોકોનો નાશ કરનારો રોગોપદ્રવ થશે એવા ભયંકર વખતમાં પણ ઔષધ સેવન કરનારાઓને રોગનો ભય રહેતો નથી. વમન વિરેચનાદિથી શરીરનું શોધન, રસાયન ઔષધનું સેવન, સત્ય, પ્રાણિમાત્રપર દયા, દાન, દેવતાપૂજન, બળિદાન, પવિત્ર આચરણ, શાંતિ, શરીરસંરક્ષણની કાળજી, બ્રહ્મચર્ય વગેરે બાબતો એ ભયંકર યાતનામાથી બચવાનાં સાધનો છે.

વાયુ બગડવાથી જળ બગડે છે, જળથી દેશ અને દેશથી કાળ બગડે છે. તેનું મૂળ કારણ અધર્મ છે. પવિત્ર આચરણ નહીં રાખવાથી અધર્મ થાય છે. પોતાની ગફલતી કે ભુલથી અધર્મ અને અસત્કર્મ માણસ કરે છે. જ્યારે દેશ, પ્રાંત અને શહેરના આગેવાનો ધર્મને છોડે છે અને તેના આશ્રિતો કે તેઓને અનુસરનારાઓ તે અધર્મને ફેલાવે છે ત્યારે અધર્મ વધી જઇ ધર્મ અદૃશ્ય થાય છે. ત્યારે લોકોમાંથી દૈવીશક્તિ જતી રહે છે, ઋતુ બગડે છે; વરસાદ વખતસર વરસતો નથી; પવન દૂષિત થાય છે જોઇએ તેવા વાતા નથી, પૃથ્વી રસ વિનાની તથા વિકારવાળી થઇ જાય છે; જળાશયો બગડી જાય છે; ઔષધો પીવા લાયક રહેતા નથી; ઔષધીયું પોતાના ગુણ ધર્મ તજી દે છે; ત્યારે સ્પર્શ ખાદ્ય પેયદ્વારા પોતાનાં શરીરોને દૂષિત કરી લોકો મરણ પામે છે. યુદ્ધથી થતાં લોકોના નાશમાં પણ અધર્મ જ કારણ છે. જે પ્રજાનાયકોના લોભ, ક્રોધ, મોહ, માન ઘણા વધી જાય છે તે લોકો નિર્બળ લોકોના અપમાન કરી પોતાની પ્રજાનો કે બીજા દેશની પ્રજાનો હથિયારોથી ઉચ્છેદ કરી નાખે છે. ભૂત પ્રેત રક્ષોગણાદિ પણ અધર્મ વધી જવાથીજ લોકોનો નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અધર્મી-ધર્મવિહીન લોકો, ગુરૂ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ, ઋષિ તથા બીજા માનવા લાયક પુરૂષોનાં અપમાન કરી તેઓને દુઃખ આપે છે ત્યારે તેઓના શાપથી પણ પ્રજાનો નાશ થાય છે અને તેમાં ધર્મિષ્ઠ સત્યવાદી લોકો પણ નિર્દોષ છતાં નાશ પામે છે.

જનપદનો મરકી આદિથી નાશ.

પૂર્વે પણ અધર્મ વધ્યા વિના પ્રજા દુઃખી થતી નહોતી. ત્યારે દેવ સરખા ઓજવાળા, બળથી અમિત પ્રભાવવાળા, પર્વત સરખા મજબુત શરીરવાળા, પ્રસન્ન ઇંદ્રિયુંવાળા, ઉજ્વળ કાંતિવાળા, પવન સરખા વેગવાળા, સત્ય સરળતા ક્રૂરતા વિનાના, દાન દમ નિયમ તપ ઉપવાસ બ્રહ્મચર્ય આદિ વ્રત સેવનારા, ભય રાગ દ્વેષ લોભ ક્રોધ શોક રોગ માન નિદ્રા તંદ્રા શ્રમ ગ્લાનિ આળસ વિષયલંપટતાથી રહિત અને દીર્ઘાયુષી મનુષ્યો થતાં ધાન્ય ઔષધીયું વિગેરે પણ તે વખતે રસ વીર્ય વિપાક પ્રભાવવાળીયું થતી. લોકો પોતાનો ધર્મ ચુકતાં ગયાં તેમ તેમ શરીરગૌરવ શ્રમ આળસ લોભ દ્રોહ અસત્ય કામ ક્રોધ માન દ્વેષ કઠોરતા અભિઘાત ભય તાપ શોક મનનો ઉદ્વેગ વિગેરે વિકારો એક પછી એક વધતા ગયા. તેમ તેમ ધર્મ પણ ઓછો થતો ગયો અને તેથી પૃથ્વી પાણી અગ્નિ વાયુના ગુણ પણ ઓછા થતા ગયા. ઔષધીયું તથા ધાન્યાદિમાંથી રસ વિગેરે ઓછા થવા લાગ્યા. તેથી લોકો વધુ રોગી અને ટુંક આયુષ્યનાં થવા માંડયાં. કેટલાક લોકોનું એવું માનવું હોય છે કે આયુષ્ય નહીં હોવાથીજ લોકોનો નાશ થાય છે એટલે જેનું જેનું જેટલું આયુષ્ય હોય તેટલુંજ જીવે છે આ વાત ખરી નથી. પૌર્વદેહિક કર્મ અને સંભાળ રાખવાની યોજના એ બન્ને સુખપૂર્વક આયુષ્ય ગાળવાનાં સાધન છે. આયુષ્યનો સંબંધ પૂર્વજન્મ કે પ્રારબ્ધ સાથેજ હોય તો આયુષ્ય વધારનારાં ઔષધો, મંત્ર મણિ મંગળબલિ, ઉપહાર, હોમ, નિયમ, પ્રાયશ્ચિત્ત, ઉપવાસ, સ્વસ્તિવાચનાદિ વૈદિક ક્રિયા વગેરેની જરૂરીજ રહે નહીં. પ્રાણનાશક ગાંડા થઇ ગયેલા બળધ હાથી ઉંટ ઘોડા પાડા વગેરેથી કે ભયંકર વાવાઝોડા વગેરેથી શરીરને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ન રહે. પર્વતપરથી પડવાનો, કે નદીના ભયંકર વેગનો પણ ભય હોવો ન જોઇએ. અનેક જાતના શત્રુથી, અગ્નિથી, વિષથી, સર્પાદિ જનાવરોનાં દંશથી, રક્ષણ કરવાની જરૂર ન રહે. દેશકાળ અનુસાર વર્તણુક રાખવાની, શરીરનાશક સાહસ કામ કરતાં ડરવાની કે રાજકોપથી ભય પામવાની પણ જરૂરી ન રહે. કારણ કે પૂર્વજન્મથી તેનું આયુષ્ય તો નક્કી થયેલુંજ છે, જો અકાળ મરણથી કોઇ મરતું ન હત તો તેનો ભય રાખવાની જરૂરી કોઇને જણાત નહીં; અને અકાળ મરણને દુર કરવાનો યત્ન પણ કોઇ કરત નહીં. રસાયનાધિકારમાં આપણા મહર્ષિઓએ આયુષ્યવર્ધક પ્રયોગો વર્ણવ્યા છે તે પણ ખોટા ગણાત. આયુષ્ય નક્કી થયેલુંજ હોત તો રોગોના ઉપચાર કરવાની જરૂર નહોતી. ઋષિઓને દીર્ઘાયુષ માટે તપશ્ચર્યા કરવાની કે રસાયન ઔષધ સેવવાની જરૂરી ન પડત. પરંતુ આપણે નજરે જોઇએ છીએ કે ઔષધ, મણિ, મંત્રાદિથી આયુષ્યનું રક્ષણ થાય છે; અને તેનું સેવન નહીં કરનારાઓ મૃત્યુ પામે છે. ગાંડા થયેલા હાથી ઘોડા કે જનાવરથી કે શત્રુથી રક્ષણ નહીં કરનારા મરે છે અને રક્ષણ કરનારા બચે છે. પર્વત ઉપરથી કુદનારો મરે છે અને તેમ નહીં કરનારો જીવે છે. ભયંકર નદીના વેગમાં પડનારો જીવી શકતો નથી. રસાયન ઔષધ સેવનારો અને તપશ્ચર્યા કરનારો દીર્ઘાયુષી થાય છે. માટે આયુષ્ય નિયત-નક્કી થયેલું નથી હોતું. એમ નિશ્ચિત માની શકાય છે કે હિતકારક આચરણ આયુષ્યને નભાવનારૂં અને રક્ષણ કરનારૂં છે તથા તેથી અવળું આચરણ આયુષ્યને તોડનારૂં છે. તેમજ દેશકાળ પ્રકૃતિની

વિરૂદ્ધ આહારવિહારાદિ કરવાથી પણ અકાળ મૃત્યુ થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ, જોઇએ છીએ અને ઉપદેશ કરીએ છીએ કે સર્વ બાબતના અતિયોગનો ત્યાગ, મળ-મૂત્રાદિના વેગનો ઉત્સર્ગ, શરીરનાશક સાહસિક કર્મો કરવાનો પ્રતિબંધ એ આરોગ્ય અને આયુષ્ય વધારનારાં છે. ગાડીનો ધરો કાળાંતરે કરીને ઘસાઇ ઘસાઇ ભાંગી જઇ ગાડી નિરૂપયોગી થઇ જાય છે તેમ શરીર પણ કાળે કરીને નાશ પામે તે ખરૂં મૃત્યુ છે; પણ અકસ્માત્થી હદ ઉપરાંત બોજો નાખવાથી, ચઢ ઉતરના વિષમ માર્ગે ચલાવવાથી, પૈડું ભાંગવાથી, ગાડીમાનાં બીજા અવયવોના નાશથી કે હાંકનારની ગફલતીથી ધરો ભાંગી જાય અથવા સાજો હોય તોપણ ગાડી નકામી થઇ જાય તેવીજ રીતે શક્તિ ઉપરાંત કામ કર-વાથી, ભુખથી, વધુ કે ખરાબ અન્ન ખાવાથી, અતિશય મૈથુનથી, દૂષિત વ્યવહારથી, મળમૂત્રા-દિના વેગ રોકવાથી, કામક્રોધાદિના વેગ કાબુમાં નહી રાખવાથી, ભૂત, ઝેર, અગ્નિ, રોગ અને મારક વ્યાધિના ઉપદ્રવથી, અન્નનો બિલકુલ ઉપયોગ નહી કરવાથી, આયુષ્ય છતાં મૃત્યુ નીપજે છે. એવાં કારણો સાથે રાજા પ્રજા પોતાના ધર્મને ભુલે છે, અધર્મમાં પ્રીતીવાળી થાય છે ત્યારે એકકાળે લાખો માણસોનો સંહાર કરનાર અનેક રોગો ઉભરી નીકળે છે વેદમાં કહ્યું છે કે "યજ્ઞથી વરસાદ થાય છે અને વરસાદથી અન્ન પેદા થાય છે" જ્યારથી દેવને સાધારણ પુરૂષ માની તેની ભક્તિ આપણે છોડી ત્યારે આપણી રક્ષા કર-વાનું પણ તેઓએ છોડી દીધુ અને તેજ કારણ છે કે હાલના સમયમાં ઉપરાઉપર દુકાળ પડયા કરે છે અને તે દ્વારા લાખો આર્યો યમસદનમાં પહોંચે છે અને કરોડો હિંદી-વાનોના મોમાંથી અન્ન અન્ન પાણી પાણીના આર્તનાદ નીકળે છે. આર્યવર્તને બધાથી પ્રિય ધર્મ હતો. આર્યાવર્તની રહેણીકરણી ખાનપાન વ્યવહાર આદિ પ્રત્યેક બાબતમાં ધર્મ અધર્મનો વિચાર હતો. હાલમા તે પ્રાણ સરખા ધર્મની શી દશા છે? શું તે વખ-તના આકાશને ગજાવતા વેદધ્વનિ કયાંય સભળાય છે? શું યજ્ઞાદિના સ્વાહાકારના મહાનાદ ઘેર ઘેર થતા તે આજે પોતાને કર્મનિષ્ટ ગણનારા બ્રાહ્મણને ત્યા પણ નિકળે છે? ને યજ્ઞના ધુમ્રથી દશ દિશાઓ ધુપિત બને છે? જટાજૂટધારી તપસ્વી સાધુ પુરૂષોનાં દર્શન કયાંય થાય છે? પવિત્ર સોમપાનનો સ્વાદ કોઇ જાણે છે? મિથ્યાહારવિહારનો પરિત્યાગ કરી, દેશકાળ પ્રકૃતિ અનુસાર વ્યવહાર રાખી, શારીરિક ધર્મ પાળવામાં આવે છે? આજ તેમાંનું કશું નથી. આજ તો ઠેકાણે ઠેકાણે વેદધ્વનિને બદલે વેસ્યાઓના ગાનતાનના ધ્વનિ, હારમોનીયમના સ્વર અને નાટકોનાં અશ્લીલ, અસ્વાભાવિક, નૃત્ય ગાનોથી આકાશ ગુંજે છે. ઉદર પોષણાર્થ પાંચ પૈસા મેળવવા માટે લોકોને છેતરવામાં બ્રાહ્મણો ઇતિકર્તવ્ય માને છે. યજ્ઞધૂમને બદલે સીગારેટોના ધુંવાડાથી વાતાવરણ ભરાતું દેખાય છે. લોકકલ્યાણકર સાધુઓને બદલે પોતાને સાધુની કોટીમાં મનાવવા જમાનાને અનુસરતા પ્રપંચો રચનારા કત્રિમ સાધુઓ ઉદ્ભવ્યા કરે છે. 'આયુષ્ય બુદ્ધિવર્ધક પાનોને બદલે ચાના દૂષિત ઉકાળા ઘેર ઘેર અને શેરીએ શેરીએ ફેલાઇ ગયા છે. અને યજ્ઞગૃહનું સ્થાન હોટલોએ લીધું છે. સાત્વિક પવિત્ર રીતે તૈયાર થતાં ભોજનો બદલે પરદેશથી

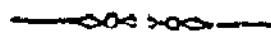
જનપદનો મરકી આદિથી નાશ.

રંધાઇને આવતાં અથવા મલીન રીતે તૈયાર થતાં ખાદ્યપેય પદાર્થો અને કદન્નોથી અર્વાચીન પ્રજાનાં ઉદર પોષણ મેળવે છે એજ કારણ છે કે અમારો દેશ પ્લેગ જેવા વિધ્વંસક રોગોનું ઘર થઇ પડયો છે.

પ્લેગમાં મુખ્યત્વે કરી પૃથ્વી બગડી તેમાં વિષૈલ જંતુઓ પેદા થઇ વધે છે. પૃથ્વીમાં એક એવો ગુણ છે કે એક બીજકને અનેકગણું વધારી દેવું; તેથીજ દૂષિત જંતુઓ પોતાના સમાન ધર્મી બીજા લાખો જંતુઓને પેદા કરી લોકક્ષય કરે છે. દેશી વૈદ્યકના મત પ્રમાણે આ દરદનું અમુક ખાસ નામ નથી આપી શકતું. અગ્નિરોહિણી, મૂષકવિષ, વિદ્રધી, વીસર્પ, અગ્નિસન્નિપાત આદિ નામ વૈદ્યો આપે છે. ઉંદરથી આ દરદ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉંદરનો નાશ થયે કે ઉંદર ન હોય ત્યાં ફેલાતું નથી. એટલે ઘણા વૈદ્યો ડાકતરોની માન્યતા પ્રમાણે ઉંદરના વિષથી થનારૂં દરદ આ કહી શકાય. તેમાં પ્રશ્ન થાય છે અમુક ઋતુમાં બે પાંચ વર્ષે અમુક સમયેજ ઉંદરોનું આ વિષ કેમ નાશકારક થાય છે? જો ઉંદરનું વિષજ આ દરદ ઉત્પન્ન કરનારૂં હોય તો હમેશાં ઉંદરો તો માણસો સાથે ઘરના કુટુંબની પેઠે જોડાઇ રહે છે કદી પણ છુટા પડતા નથી. ખાવાપીવાના પદાર્થોમાં ઉંદરનો હાથ ન પહોચ્યો હોય એવું હજારે એક ઘર ભાગ્યે નીકળી શકે. ઉંદરનો સ્વભાવ છે કે જે ચીજ ખાય તેમાં મુતરે લીંડી કરે. ત્યારે આપણને ખાત્રી થશે કે હમેશની ચર્યામાં લોકો ઉંદર સાથે વધુ નિકટ સહવાસમાં છતાં તેનું વિષ બાધક થતું નથી ત્યારે અમુકજ સમયે તેમ થાય છે એટલે એ ખાત્રીથી માની શકાય કે અમુક વખતે વાતાવરણજ એક પ્રકારે દૂષિત થાય છે. મુખ્ય કારણ ઉંદરવિષ નથી. માત્ર એટલું બને છે કે તે દૂષિત વાતાવરણની અસર ઉંદર ઉપર થયા પછીજ ઉંદર મારફત મનુષ્યમાં પ્રસરે છે. આપણા જોવામાં પણ આવે છે કે અમુક ઠેકાણાની હવા ખરાબ થાય છે એટલે ઉંદર પોતે એ જગ્યા છોડી બીજે ઠેકાણે જતા રહે છે. સપડાયેલા ઉંદર મારફત મનુષ્યને લાગુ પડે છે. છતાં આ દરદને મૂષિકવિષ કહીએ તો પ્લેગદૂષિત મૂષિકવિષ કહી શકાય પણ સાજા મૂષિકનું વિષ કહેવાય નહીં. સુશ્રુતમાં મૂષિકકલ્પાધ્યાયમાં ઘણી જાતના ઉંદર અને તેનાં વિષનાં વર્ણન છે તેમાં અઢાર જાતના ઉંદરો કહ્યા છે તેમાંના કેટલાક ઉંદરનું મૂત્ર વીર્ય કે લીંડી શરીરને અડે, શરીરપર પડે, કરડે કે તેનું ખાધેલું ખાવામાં આવે તો લોહીનો બગાડ, સોજો, ગાંઠ, મૂર્છા, તાવ, શ્વાસ, હેડકી, પીડા, બળતરા વગેરે થાય છે એમ લખ્યું છે. પણ તે તો હરકોઇ વખતે તેવા ઝેરી ઉંદરથી થઇ શકે છે ખાસ અમુક વખતેજ નહીં. અને તે એકકાળે અનેક માણસોને થતું નથી તેમ એને ચેપી કહ્યું નથી. માત્ર જે માણસ તેવા ઝેરી ઉંદરનું એઠું ખાય કે જેને ઉંદર કરડે તેનેજ તે દરદ કરે છે; એટલે પ્લેગને મૂષિકવિષ કહી શકાય નહીં. ચરકના જનપદોદ્ધ્વંસનીય અધ્યાય ઉપરથી જણાય છે કે એકકાળે પ્રજાનો નાશ થવા માટે વાતાવરણ દૂષિત થાયછે ત્યારે અમુક એકજ જાતનાં દરદ થતાં નથી અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવ થઇ લોકોનો મરો થાય છે. ભગવાન્ પુનર્વસુએ અગ્નિવેશને ચેતવણી આપતાં કહ્યું છે કે, અમુક કારણે વાતાવરણ બગડતાં

અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થાય છે. એટલે ભૂતકાળમાં પણ તેવા ઉપદ્રવો થયેલા એવું સૂચિત કર્યું છે. પણ તે ઉપદ્રવો આવી જાતના હોય છે આવાં ચિન્હો થાય છે વગેરે દર્શાવ્યું નથી; એટલે કયા સમયે કેવા ઉપદ્રવથી પ્રજાનો નાશ થશે તે નક્કી હોતું નથી. એમ માની શકાય કે પ્લેગ-મરકી એ નામનું અથવા મરકીમાં થતાં ઉપદ્રવોવાળું દર્દ પૂર્વે નહીં પ્રકટ થયું હોય જો કે કેટલાક પુરાણાદિ પ્રાચીનશાસ્ત્રોમાં "હુતાશનો જલં વ્યાધિર્દુર્ભિક્ષોમરકસ્તથા" એવો ઉલ્લેખ પ્રજાનાશ થનારા હેતુઓમાં જણાવેલ છે; પણ મરક મારક કે મારી એવા શબ્દો નાશક વાચ્યાર્થમાં વાપરેલા છે. હાલમાં મરકી જે રૂપમાં જણાય છે તેનું વર્ણન ક્યાંય મળતું નથી એટલે આ દરદ પૂર્વકાળમાં આર્યાવર્તમાં ઉત્પન્ન થયું નહીં હોય એમ મનાય છે.

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

मरकीथी रक्षण अने उपायो.

પ્લેગથી રક્ષણ—પ્લેગ ભાદરવાથી માઘ માસ સુધીમાં ઉપડે છે અને શાંત થાય છે. ગામમા પ્લેગની હવા પ્રગટ થયાના ખબર મળે કે તુરત ગામ છોડી દેવું. જેમ બને એમ ન હોય તો નીચે પ્રમાણે સાવચેતી રાખવી. ઘરની ગંદકી કાઢી નાખવી; ઘરની આજુબાજુ ગંદકી રહેવા દેવી નહીં દાતણ લીંબડાનું કરવું. સાબુ ચોળી નહાવું. પહેરવાનાં કપડાં ધોયેલાં પહેરવાં તથા કપડાં ખુલી હવામાં કે તડકે ટીંગાડી રાખવાં. ખાવાની વસ્તુઓ તથા સીધો સામાન તાજેતાજો વાપરવો. લોટ હમેશનો દળેલો ખાવો. દળનાર માણસનાં કપડાં. શરીર સ્વચ્છ રખાવવાં. ઘંટી એકદમ સાફ કર્યા પછીજ દળાવવું. ચોખા ઘઉં કોળા વગેરે ચીજો એ ચાર મહીના પહોંચે તેટલી લઇ લેવી. દરેક ધાન્યને ધોઇ સુકવી સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી રાખવાં કે જેમાં ઉંદર વગેરે જંતુઓ જઇ શકે નહીં; કરોળીયા કે દેડ-ગરોળી જેવાં જંતુઓની લાળું વ. પડે નહીં અને બહારની હવાની કાંઇ અસર થાય નહીં. ઘરનાં બધા માણસો પવિત્રતા સ્વચ્છતા બરાબર રાખે તે સંભાળ રાખવી. મોદીખાનાંની (દુકાનની) કાંઇપણ ચીજ ખાવી નહીં. તેલ ગરમ કરી ભરી રાખવું. ઘી સખત ગરમ કર્યા પછી ખાવું. ખાંડ સાકરની ચાસણી કરી મેલ કાઢી નાંખી તેની ખાંડ બનાવી વાપરવી. ઘરમાં તથા મકાનની આજુબાજુ બન્ને વખત ધુપ કરવો. કડવાં ઓસડીયાંની ધુંવાડી કરવી. ઘી, ચોખા, સાકર વગેરે ચીજોનો હમેશાં સવારે હોમ કરવો. ઘરમાં કે આસપાસ ઉંદર પડે તો તે સ્થાન છોડી દેવું. પ્લેગના દરદી પાસે કે તેવા લતામાં જવું પડે તો ત્યાંથી આવી કપડાં બદલાવી-નાખવાં; અને નાહી નાખવું હમેશાં લીંબડો, કડુ, કરીઆતું. કડાછાલ, વાવડીંગ એવાં ઓસડીયાં ખાવાં. લીલોતરી શાક હમેશનું હમેશ તાજું ઉતારેલું મળે તોજ ખાવું; અને તેપણ ઘેર લઇ આવ્યા પછી તાજા પાણીએ ધોઇ સાફ કપડે કોરું કરી પછી રાંધવું. બાર કલાક પહેલાં ઉતારેલું શાક વાપરવું નહીં. ખોરાક બન્ને વખત ગરમ અને હલકો ખાવો. સવારનું રાંધેલ સાંજે કે સાંજનું સવારે ખાવું નહીં. બ્રહ્મચર્ય

પાળવું. ઢોલીયા કે ખાટલા ઉપર સુવું. બેજવાળું મકાન કે જગા છોડવી. નીચેની દવાનો પ્લેગના વખતમાં પ્લેગથી બચવા માટે નીરોગી માણસોએ ઉપયોગ કરવો.

પ્લેગ પ્રતિબંધક ગોળી—પારદ તોલા ૨, ગંધક તોલા ૪, લોહભસ્મ તો. ૧, તામ્રભસ્મ તો. ૧, અભ્રકભસ્મ તો. ૧, મોટી હરડેની છાલ તો. ૫, વાવડીંગ તો. ૨॥, સુંઠ તો. ૧॥, પીપર તો. ૧॥, મરી તો. ૨, મંડૂરભસ્મ તો. ૪, ગુગળ શોધેલો તો. ૫, ચિત્રકમૂળ તો. ૪, કડુ તો. ૨૦, ગળો તો. ૧૦, કરીયાતું તો. ૫, સીંધાલુણ તો. ૫, લીંબડાનાં પાન તો. ૨૦ બધાંને સાથે ખાંડી કપડે ચાળી લીંબડાના પાનને પાણીમાં વાટી રસ કાઢી તે વડે ઉપલો ભુકો પલાળી ૬ છ રતીભારની એટલે આશરે ચણીયા બોર જેવડી ગોળી વાળવી. હમેશાં સવાર સાંજ બબે કે ત્રણ ત્રણ ગોળી મોટા માણસે પાણીથી ખાવી. છોકરાંને ઉમર પ્રમાણે ઓછી આપવી.

ગંધક રસાયન—સવાર સાંજ બે બે આનીભાર મધ ઘીમાં ચાટી ઉપર દુધ પીવું. તેની બનાવટ યોગરત્નાકર પૃ. ૪૯૦માં આ પ્રમાણે છે. શોધેલા ગંધકને ગાયનું દુધ તજ તમાલ એલચી નાગકેસર ગળો હરડે બેડાં આમળાં સુંઠ ભાંગરો અને આદુ એ દરેકના રસની આઠ આઠ ભાવના આપી સુકાવી તેમાં સરખે ભાગે સાકર મેળવી ઘુંટી શીશામાં ભરી રાખવું. પ્લેગના વખતમાં નાનાં મોટાં સ્ત્રી પુરૂષ યુવાન સગર્ભા દરેકે આ ઔષધ સેવવું. ગંધક રસાયનની ઉપર પ્રમાણે બનાવટ મુશ્કેલવાળી છે પ્લેગનો આજાર શરૂ થતાં ઉપર પ્રમાણે ૧૨ ઔષધોની ૯૬ ભાવના આપવા માટે ૨ મહીના ઓછામાં ઓછા લાગે; માટે કાંતો આ ઔષધ અગાઉથી તૈયાર કરવું અથવા કોઇ કારખાનામાંથી મંગાવવું અથવા તો ગંધક રસાયનની નીચે પ્રમાણેની સહેલી ક્રિયાથી તૈયાર કરી વાપરવું. શુદ્ધ ગંધક તોલા ૨૦, તજ તમાલ એલચી નાગકેસર ગળો હરડે બેડાં આમળાં સુંઠ ભાંગરો દરેક તોલા ૪ ચાર બધાંને સાથે ખાંડી ઝીણે હવાલે ચાળી આદુ તોલા ૨૦ ને કચરી થોડું પાણી નાંખી તેનો રસ કાઢી ઉપલા ચૂર્ણને ભાવના દઇ સુકવી તેનું જેટલું વજન હોય તેટલી ધોયેલી સાકર મેળવી ખરલ કરી શીશો ભરી રાખવી. ટંકે ૦ા પા તોલો પાણીથી ખાવું.

પ્લેગ પ્રતિબંધક ચૂર્ણ—સુંઠ, લીંબડાનું પંચાગ, ધમાસો, હરડે, સરગવાનાં બી, ચંદન, ગંધક, અતિવિષ, કાળીપાઠ, ઉપલેટ, દેવદાર, ભોરીંગણીનાં ડોડવાં, અરડુસીનાં પાન; કચુરો, પીપર, મરી, ગળો, ધાણા, મોથ, જેઠીમધ, હળદર, આંબાહળદર, કરીયાતું, ખડસલીયો બધાં સરખે ભાગે લઇ ખાંડી ઝીણે હવાલે ચાળવાં. સવાર સાંજ મોટા માણસને ૦ા તોલો નવશેકા અથવા ઠંડા પાણી સાથે આપવું બાળકોને ઉમર પ્રમાણે ઓછી માત્રા આપવી.

પ્લેગ પ્રતિબંધક તેલ—હળદર, આંબાહળદર, મજીઠ, ઇન્દ્રામણાના મુળ, બોર્ગ ગણીના પ્રડવા, કરીયાતુ, કડુ, મોથ, કપુરકાચલી, આમળા, આસોધ, સુખડનો ભુકો દરેક પાચ પાચ તોલા લઇ મેદા જેવા પાણીમા વાટવા પછી તેમા ૧૦૦ તોલા પાણી મેળવવુ અને ૨૦૦ તોલા તલનુ કે ટોપરાનુ તેલ મેળવી પકાવવુ પાણીનો ભાગ બળી જાય અને કુચો નથી નીચે બેસી જાય એટલે તેલ કપડે ગાળી શીશી ભરવો સુગંધી કરવુ હાય તો તેમા કાઠ એમેન્સ કે અત્તર જરા મેળવવુ આ તેલ સવારમા ન્હાયા પેલા અને રાત્રે સુતી વખતે શરીરે માલીસ કરવુ પ્લેગના વખતમા બૈરાઓએ વાળમાં નાખવાના હરકોઇ તેલમા આ તેલ થોડુ મેળવીને વાપરવુ

પ્લેગ પ્રતિબંધક ધૂપ—હીંગડો ૨, દેવદાર ૫, લોબાન ૧૦, ગુગળ ૧૦, કડુ ૫, કરીયાતુ ૫, લીંબડાના પાન ૩૦, ઉપલેટ ૧૦, સરસવ ૧૦, ચોખા (ચાવલ) ૨૫, જવ ૧૫, મોરના પીછના ચાંદ ૧૦, મીંદોળ ૧૦ વજ ૫, કપાશીયા ૧૦, બકરીનીલીંડી ખાડી હવાને ચાળી ૧૦૦ ભાગ લઇ ઘીનો કરમો દેવો તેમાથી હમેશા સવાર સાંજ ધુંવાડી ધૂપ કરવો પ્લેગના દરદી પાસે પણ આ ધૂપ આખો દીવસ રાત કરવામા આવે તો વધુ સાર.

ઇંગ્રેજી દવા—પ્લેગથી રક્ષણ મેળવવા માટે કેટલીક વપરાય છે ટીં ચરર ઓપોઇન ર્ફેરી કાહડ ૧ ડ્રામ, ૧ ઔંસ પાણીમા મેળવી સવાર સાંજ અર્ધો અર્ધો ઔંસ તે પાણી પીવુ સલ્ફર ૪૦ ગ્રેન, કિવનાઇન ૪૦ ગ્રેન, આર્સેનિક એસીડ ૧ ગ્રેન, અફીણ ૧૦ ગ્રેન, ઇપિકાક (અથવા આકડાના મૂળની છાલનો ભુકો) ૧૦ ગ્રેન, ગ્લીસરીનમા ગોળી ૬૦ વાળવી, સવાર સાંજ એકેક અથવા બબે ગોળી પાણીથી આપવી ઇંગ્રેજીવૈદામા મુખ્યત્વે કરી પ્લેગથી બચવા માટે રસી (ઇનાકયુલેશન) મુકાવવાનો ઉપાય ઉત્તમ મનાય છે તેને હોફકિન્‌પ્લેગ પ્રોફિલેકિટ્ક સિરમ્ કહે છે મરેલા પ્લેગના જંતુઓવાળા માસનુ પ્રવાહિ એ આ રસી ઉત્પન્ન કરનારૂં મધ્યસ્થ રસદ્રવ્ય છે પ્લેગજંતુ પ્રથમ કૃત્રિમ રીતે ઉછેરવામા આવે છે પછી તેને મારવામા આવે છે પ્રથમના વિષ સાથે પ્લેગ જંતુઓ મરવાથી તેમાંથી વિષ તૈયાર થતું જ નથી—ઘણાજ સ્વચ્છ કાર્બોલીક એસીડથી એસીડયુલેટ્ કરી તે પ્રવાહીનો એક પદાર્થ બને છે તે રસીની પિચકારીઓ ભરી બંધ કરવામા આવે છે તે રસીથી મનુષ્ય પ્રાણીના શરીરમા ઇન્જેક્શન કરવામા આવે છે જેથી પ્રકૃતિની પ્રતિક્રિયા થઇ વિષનું શૂન્ય પરિણામ આવે છે એવી રીતે શરીરમા રસી મુકવી તેને ઇનૉક્યુલેશન કહે છે, પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્યના શરીરની પરિસ્થિતિના ભિન્નપણાને લીધે એની માત્રા (Dose) નક્કી થઇ શકી નથી અટકળેજ કામ ચલાવવુ પડે છે કેવી શક્તિ બળવાળા મનુષ્યમાં કેટલી માત્રાથી રસી મુકવી કે જેથી તેનો પ્લેગથી બચાવ થાય તે હજી નક્કી કરેલું નથી રસી જો જુની હોય તો પ્લેગ થતો અટકવાનો સંભવ છે પણ જો રસી નવી હોય તો પ્લેગથી બચવુ મુશ્કેલ છે, એટલુંજ નહીં પણ તે રસી મુક્યા પછી માણસની ભયંકર સ્થિતિ થઇ જાય છે તેમાં વળી તાજી રસીની માત્રા વધુ મુકાણી હોય તો વધુ

હોય તો વધુ ભયંકર પરિણામ આવે. રસી મુકાવેલા લોકો પ્લેગથી બચીજ શકે છે એવો મજબુત પુરાવો તેના પ્રતિપાદન કરનારાઓ રજુ કરી શકતા નથી; તેમ સાજા માણસને રસી મુકાવતાં ભયંકર પરિણામ આવે તો તેનો ખાત્રી લાયક ઉપાય પણ તેઓએ અગાઉ શોધી રાખવો જોઇએ તે શોધ્યો નથી એટલે ઇનાકયુલેશનથી સારૂં પરિણામ આવે છે એમ કહી શકાય નહીં.

પ્લેગ થયા પછીના ઉપાય—પ્લેગના જંતુઓને શરીરમાં દાખલ થવાના ઘણા માર્ગ છે. શ્વાસોશ્વાસ, અન્નમાર્ગ, ચામડી વ. પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થયા પછી ૧ થી ૪ દીવસમાં શરીરપર પરિણામ નીપજાવે છે. જંતુ શરીરમાં દાખલ થયા પછી થોડા વખતમાં લોહી વિષેલ થઇ જાય છે. મુખ્યત્વે કરી પ્લેગ ચાર જાતનો થાય છે સાર્વદેહિક પ્લેગ, ફુફ્ફુસદાહયુક્ત પ્લેગ, સાદો પ્લેગ, ગ્રંથિયુક્ત પ્લેગ. સાર્વદેહિક પ્લેગની અસર એકદમ થાય છે જંતુ દાખલ થયા પછી વધુમાં વધુ ૬ કલાકમાં તાવ ચઢી આવે છે, દરદી એકદમ નબળો અને નિર્માલ્ય થઇ જાય છે. કણછતો કણછતો શ્વાસ લે છે; વખતે અડધો બેશુદ્ધ રહે છે અથવા તો પૂર્ણ શુદ્ધિમાં પણ હોય છે; કોઇ વખતે ગુદા, નાક, મુખ પેશાબમાંથી લોહી પડે છે અને દરદી થોડા કલાકમાં મરણ પામે છે; તે સાર્વદેહિક પ્લેગવાળો દરદી જીવતોજ નથી. ફુફ્ફુસદાહયુક્ત પ્લેગમાં ટાઢ, વાંઇ, તાવ આવે છે, હાથ પગ દુઃખે, ઉધરસ આવે, રોગી બકયા કરે, થુંકમાં લોહી પડે, દરદી ત્રણ ચાર દિવસમાં મરણ પામે અને ઘરનાં બીજાં માણસોને આ પ્લેગ જલદી લાગુ પડે. સાદા પ્લેગમાં તાવ પ્રથમ થોડો ચડે, હમેશાં ઓછો વધુ રહ્યા કરે, જીભ સફેદ રહે, શરીરના સાંધાં દુઃખે, ગાંઠ નાની થાય, તે ગાંઠ એની મેળે બેસી જાય અથવા પાંકી ફુટી જાય, સામાન્ય ઉપચાર કરવાથી આ પ્લેગ મટી જાય છે. ગ્રન્થિયુક્ત પ્લેગ એકદમ જોર કરે છે તાવ ભરાઇ ઉલટી, ઉબકો, માથુ દુખવું અને ડોકમાં કાખમાં બીજા સાંધામાં ચૂંળતરા થવા માંડે છે, એકદમ નબળો પડવા માંડે છે, ગાંઠ થવાની જગાપર સોજો થાય છે, ભુખ બંધ પડે છે, ચક્કર આવે છે, ઉંઘ આવતી નથી, બેભાન થઇ જાય છે અથવા પૂર્ણ શુદ્ધિમાં રહે છે, આંખો લાલ થાય છે અગર સુજી આવે છે, નાડી એકદમ ઉતાવળી ચાલે છે, શ્વાસનો વેગ વધે છે, મોમાં અમી રહેતી નથી, જીભ સુકાય છે, ગળે શોષ પડે છે સેંકડે ૯૦ ટકા દરદીઓને બદ જેવી ગાંઠ પ્લેગ લાગુ થયા પછી ૮ થી ૧૨ કલાકમાં દેખાય છે. ગાંઠની જગા લાલ થઇ સોજી આવે છે, ગાંઠ લીંબુ જેવડી, દાડમ જેવડી, મોસંબીયાં લીંબુ જેવડી કે તેથી પણ મોટી થાય છે. તેમજ કેટલીક ગાંઠ એટલી બધી નાની હોય છે કે તે કયાં છે અને કેવડી છે તે જાણી શકાતું નથી; પરંતુ ૮૦–૯૦ ટકા દરદીઓને ગાંઠ મોટી થાય છે. જ્યાં ગાંઠ ઉપડે તેની આજુબાજુના ૭ છ ઇંચના ભાગપર સોજો થઇ આવે છે. ડોકમાં ગાંઠ થાય તો છાતીએ સોજો થઇ શ્વાસ નળીપર દબાણ થવાથી શ્વાસ રોકાઇ જવાની ભીતિ રહે છે. દરદી બચવાનો હોય તો ગાંઠની પીડા ઓછી થઇ

બેભાન થાડે છે અથવા પાળી ફુટી જાય છે, પણ તેમ થવાને ઘણા દીવસો લાગે છે ઝાડો અને પેશાબ ઘણેભાગે બંધ અથવા ઓછા થાય છે મરણ વખતે એકદમ ગરમી વધી જઇ ૧૧૦ ડીગ્રી સુધી પારો ચડી જાય છે અથવા એકદમ ઓછી થઇ જાય છે પેશાબનો રંગ કાળો અથવા એકદમ લાલ થાય છે છાતીમા ધડકો સખત ઉપડે છે અને તેમા છાતી બંધ થઇ જવાની ધાસ્તી રહે છે ઘણા કેસોમા દરદી બકે છે, બેભાન રહે છે, મગજ ભ્રમિત રહે છે અને થોડા કેસોમા દરદી છેલ્લા શ્વાસ સુધી પૂર્ણ શુદ્ધિમા રહી બોલી શકે છે સગર્ભા સ્ત્રીને પ્લેગ થાય તો તે બચે નહીં હજારમા એક કેસ પણ સગર્ભા સ્ત્રીનો બચતો નથી ઘરની કે આસપાસની હવા ન બગડી હોય તો પણ ગામની હવાના બીગાડથી પણ સગર્ભા સ્ત્રી ઉપર પ્લેગનો અચાનક હુમલો થાય છે ગામની હવા બગડતાજ સગર્ભા સ્ત્રીને બહારગામ મોકલી દેવી પ્લેગ લાગુ થયા પછી ૩ થી ૫ દીવસમા મરણ પામે છે એક અઠવાડીયુ પસાર થાય તો બચવાની આશા રહે છે પ્લેગના ઉપદ્રવમા આ ગ્રન્થિયુક્ત પ્લેગનાજ સેકડે ૮૦ કેસ હોય છે તેમા પુરૂષો કરતા સ્ત્રીઓ વધુ સપડાય છે, તેમા સગર્ભા સ્ત્રીઓ ઘણી હોય છે કે જે બચતીજ નથી આ દરદ જુવાન માણસોને વધુ થાય છે નાના બાળકોને ઘણે ભાગે થતુ નથી, તેવીજ રીતે ૫૦ થી વધુ ઉમરનાને કવચિત્ થાય છે સાર્વદેહિક પ્લેગનો રોગી અને ફુફ્ફુસદાહયુક્ત પ્લેગનો રોગી બચતો નથી ગાંઠવાળા પ્લેગના રોગીઓમા ડોકની ગાંઠવાળા સેકડે ૫ ટકા બચે છે કાખની ગાંઠવાળા સેકડે ૧૦ અને સાથળના મૂળની ગાંઠવાળા બરોબર સારવાર યોગ્ય ઔષધ વગેરેની સગવડ અને ત્વરિત ઉપચાર શરૂ કરવાની સભાળ રાખવામા આવી હોય તો વધુમા વધુ ૭૦ કેસ બચી શકે છે પ્લેગ ઇન્ફલુએન્ઝામા એવો અનુભવ મળ્યો છે કે પ્રારભમા સપડાયેલા અને પ્લેગ ઉતરતી વખતે સપડાયેલા માણસો વધુ પ્રમાણમા બચે છે તો પણ સગર્ભા સ્ત્રીઓ ત્વરિત સારવાર નહીં પામેલા દરદીઓ તો તે વખતે પણ બચતા નથી ગામડામા કે જ્યા વૈદ ડાક્ટરોની સગવડ હોતી નથી તેઓનો વધુ નાશ થાય છે સરકાર કે દેશી રાજ્યો પોતાના દરેક ગામમા સામાન્ય વખતમા પણ પ્રજાને પરદેશી દવા મેળવી આપવાની સગવડ કરી શકતા નથી તો આવા ભયકર આફતમા તો તેઓ પહોચીજ કેમ શકે? તેમ છતા ઘણ લોકોને વાહન મળે અને દરદીઓ તુરત ઉપચાર મળતા સારા થાય એવા હેતુથી પોતાના દરેક નાના મોટા ગામમા દેશી ચૂર્ણ ફાકી કે થોડુ ભણેલો માણસ પણ આપી શકે તેવી દેશી દવાઓ તલાટી, માસ્તર કે ગામના પટેલને ત્યા રખાવે તો ઘણા માણસો બચી જાય અને ગામડાના માણસોનો ભયકર મરો ઓછો થાય મહાસુદર્શન ચૂર્ણ, અભયાદિ કવાથ, ઇચ્છાભેદી જુલાબ એવી બે ચાર દવાઓ ગામડામા દરેક ઠેકાણે રાખવામા આવે તો લોકોને ઘણો ઉપયોગ થાય

પ્લેગ થતાજ ગાંઠ દેખાણી હોય કે નહીં તાવ આવે કે તુરત જુલાબ દેવો પ્લેગમા એરડીયાનો કે વિલાયતી મીઠાનો જુલાબ કામ કરતો નથી આમા એવો જુલાબ દેવો કે

જેથી મળ બગાડ નીકળી જાય તેવો જુલાબ ઇચ્છાભેદી છે તે નીચેની બનાવટની લેવી. શુદ્ધ પારદ, ટંકણ, મરી પ્રત્યેક બબે તોલા; ગંધક, પીપર, સુંઠ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; શુદ્ધ નેપાળો ૧૮ તોલા પાણીમાં ગોળી બબે રતિભારની વાળવી. પ્લેગવાળા દરદીને ૩ ગોળી આપવાથી ૪-૬ વખત દસ્ત થઇ બગાડ સાથે પ્લેગના જંતુઓ પણ નીકળશે. દરદીનો ઝાડો, ઉંડો ખાડો ખોદી દાટી દેવો. જુલાબ દીધા પછી કાંઇપણ ખોરાક આપવો નહીં માત્ર ઉકાળી ઠારેલું પાણી આપવું. પાંચ દિવસ સુધી દરદીને કાંઇપણ ખાવા દેવું નહીં બરાબર લંઘન-લાંઘણ કરાવવી; લાંઘણ કરાવવાથી દરદનું જોર વધશે નહીં; દરદીમાં હુશીયારી રહેશે. અજ્ઞ લોકોની માન્યતા પ્રમાણે લાંઘણથી નબળાઇ નહીં આવે; કદાચ આવશે તો નબળાઇને પોચાશે. પણ ખોરાક આપવાથી સન્નિપાત કે ન્યુમોનિયા થશે તેને નહીં પહોંચાય. અન્ન કે દુધ આપવાથી તાવનું જોર વધશે; ગાંઠ જોરથી ઉપડશે અને દરદીની ભયંકર સ્થિતિ વખત પસાર થવા સાથે થતી જશે. માટે ખોરાક દુધ, કાંજી, રાબ કાંઇ પણ આપવું નહીં. જરૂર જણાય તો એક બે દિવસ પછી મગનું ઓસામણ-તદન પાણી જેવું આપવુ તે પણ નહીં અપાય અને માત્ર પાણી ઉપર રહી ચોખું લંઘન કરાવવામાં આવશે તો દરદી બચવાને ઘણી આશા રહેશે. જુલાબ આપ્યા પછી નીચે જણાવેલા ઉકાળા, ચૂર્ણ, રસ વિગેરે દવાઓમાંથી એક અથવા વધુ દવાઓનું મિશ્રણ કરી આપવી. નીચેની દવાઓ અનુભવેલી છે.

ક્વાથ—૧, મોથ, પીપરીમૂળ, કડુ, હરડે, બેઠીભોરીંગણીનું પંચાંગ, ગળો, અરણીનાં મૂળ, અરડુસીનાં પાન, એરંડાનાં મૂળ, સરખે ભાગે લઇ ખાંડી રાખવાં.

ક્વાથ—૨, સરસડાની છાલ, મરી, લીંડીપીપર, સીંધાલુણ, બીલીનાં મૂળની છાલ, શીણવીનાં મૂળ, બકાનનાં પાન, ગરણીનાં મૂળ, હરડે, સીંધાલુણ, અરડુસી, કડુ સરખે ભાગે ખાંડવાં. જુલાબ આપ્યા પછી દરદીને બાફ આપવી પછીથી ખાવાની દવા શરૂ કરવી. લીંબડાનાં પાન, બકાનનાં પાન, કાંકચનાં પાન, અરણીના પાન દરેક ૩૦ ત્રિશ તોલા લઇ એક સાંકડા મોના વાસણમાં-ત્રાંબાની ગાગરમાં પોણી ગાગર પાણી ભરી ઉકાળવું; ઉકળતી વખતે મો ઢાંકી રાખવું. ૧ કલાક ઉકળે એટલે દરદીને નેતરવાળી ખુરશી ઉપર નગ્ન બેસાડવો: માથે કપડાં કે ગોદડાં ઢાંકી દેવાં. વાસણનું મો ઉઘાડવું; ડંડીકાવતી હલાવ્યા કરવું. એટલે વરાળ આખા શરીરમાં લાગી પરસેવો છુટશે. ૦૧ કલાક રાખી શરીર લુઇ નાખવું દરદી અશક્ત હોય અને ઉપર પ્રમાણે ખુરશી ઉપર બેસી શકે નહીં તો તેની પથારીમાં ઉપરનાં પાનડાં નાખી ખાટલા નીચે શેક કરવો.

ક્વાથ—૩, દેવદાર, સુંઠ, ઇન્દ્રજવ, કરીયાતું, વજ, કાળીપાટ, ખડસલીયો. કાકડાસીંગી, ધાણા, કચુરો, ભાંગરો, હરડે, ભારંગી, આદુ, ગળો, મરડાસીંગી, સાટોડીમૂળ ધમાસો સાથે ખાંડવાં.

ક્વાથ—૪, દારૂહળદર, ઇન્દ્રજવ, મજીઠ, બોરીંગણી, દેવદાર, ગળો, બોઆમલી, ખડસલીઓ, કપુરી મધુરી, તગર, રતવેલીઓ, બેઉ બોરીંગણીનાં ડોડવાં, લીમડાની અંતરછાલ, વાળો, ગરમાળાનો ગોળ, નુંઠ, સુખડ, કચુરો, કરીયાતુ, કાળીપાટ, કડુ સરખે ખાંડવાં. ઉપર લખેલા કવાથના હરકોઇ ભુકામાંથી ૨ થી ૪ તોલા ભુકો લઇ તેમાં ૧૦૦ તોલા પાણી મુકી ઉકાળવું, ૪૦ તોલા રહે એટલે ગાળી શીશો ભરવો. ગત દિવસ મળી પાઇ દેવું એ પ્રવાહી એક દરદી પુરતુ છે એ ઉકાળા સાથે ચૂર્ણ, ગોળી, રસ માત્રા વગેરે કોઇપણ જાતની દવા આપવી

મહાસુદર્શન ચૂર્ણ—સુખડ, હળદર, દેવદાર, વજ, મોથ, હરડે, ધમાસો, કાકડાસીંગી, બેઉ બોરીંગણીનું પંચાગ, સુંઠ, પિતપાપડો, લીંબડો, પીપરીમૂળ, વાળો, કચુરો, પુષ્કરમૂળ, પીપર, મોરવેલ, કડાછાલ, જેઠીમધ, સરગવો, કમળકંદ, ઇંદ્રજવ, શતાવરી, દારૂહળદર, રતાંજળી, પદ્મકાષ્ટ, કાળાવાળાના મૂળ, તજ, તપખીર, સમેરવો, અજમા, અતિવિષ, સિસીના મૂળની છાલ, મરી, તમાલપત્ર, આમળાં, ગળો, કડુ, ચિત્રો, પડવળ, ઉભો સમેરવો બધા સરખે ભાગે ખાંડવા, બધાથી અર્ધે વજને કરીયાતું નાખવું. લઘુ સુદર્શન ગળો, પીપરીમૂળ, પીપર, કડુ, હરડે, સુંઠ, લવીંગ, લીંબડાની છાલ, સુખડ સરખે ભાગે બધાથી અર્ધું વજને કરીયાતું માત્રા ૦ll થી ૧ તોલાનો ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરવો

રત્નગિરી રસ—પારદ ગંધક, તામ્રભસ્મ, અભ્રકભસ્મ સુવર્ણભસ્મ, પ્રત્યેક એકેક તોલો, લોહભસ્મ અર્ધો તોલો, વંકાતભસ્મ ૦ા તોલો, ભાંગરાના રસની ભાવના દઇ પછી દાળી ખાંડી નીચેના ઓસડની દરેકની ત્રણ ત્રણ ભાવના દેવી, સરગવાની છાલ, અરડુસીના પાન, નગોડનાં પાન, વજ, ચિત્રો, ભાગરો, ગોરખમુંડી, બેઉ બોરીંગણીનાં ડોડવા. ગળો, અરણીનાં મૂળની છાલ, અગથીયાની છાલ, ધતુરો, કડુ, કુંવાર: ભાવના અપાઇ રહ્યા પછી શરાવસંપુટમાં મુકી દસ બાર અડાયાં છાણાનો અગ્નિ આપી ખરલ કરી ભરી રાખવું.

માત્રા ૨ થી ૮ રતિ મધના પાણી સાથે પાઇ ઉપર ઉપરનો હરકોઇ ઉકાળો પાવો પ્લેગમાં આ દવાથી તાવ ધીમો પડે છે: દરદીને ગભરામણ ઓછું થાય છે; ઝાંનું જોર મંદ પડી જાય છે અને અંદર ગયેલા પ્લેગના જંતુઓ નાશ પામે છે.

ચંદ્રેશ્વર રસ—શુદ્ધપારદ, ગંધક, વછનાગ, તામ્રભસ્મ સરખે ભાગે લઇ આદુના રસની ૭ અને નગોડના રસની ૭ ભાવના દઇ સુકાવવો. ૧ થી ૬ રતિભારની માત્રા. આદુરસ અને મધ સાથે આપવી સાથે ઉકાળો પાવો

શ્રીવેતાલ રસ—પારદ ગંધક, વછનાગ, મરી, હરતાળ સમભાગે મેળવી ત્રણ દિવસ ખરલ કરવું. ૧ થી ૪ રતિ માત્રા આદુરસ અને મધ સાથે ઉપર ઉકાળો પાવો.

ચક્રી રસ—પારદ, ગંધક, વછનાગ, મરી, ધતુરાનાં બી, હરતાળ, સુવર્ણમાક્ષિક,

સમભાગે લઇ દંતીમૂળના ઉકાળાની ભાવના આપી સુકાવી દેવું. માત્રા ૨ થી ૪ રતિભાર અરડુસીના પાનના રસ સાથે આપી માથે ઉકાળો પાવો.

સન્નિપાત ભૈરવ—પારદ, ગંધક, હરતાળ, શુદ્ધ સોમલ, સર્પવિષ પ્રત્યેક એક તોલો, વચ્છનાગ ત્રણ તોલા, હિંગુળ ૮ તોલા સાથે વાટી પાણીમાં મગ જેવડી ગોળી વાળવી. ગોળી વાળનારની આંગળીયે છોલાયેલું કે લોહી નીકળેલું ન હોવું જોઇએ. આદુરસ અને મધમાં ૧ થી ૨ ગોળી આપી માથે ઉકાળો પાવો.

ઉપર કહેલા રસો વૈદ્ય નહીં એવા માણસો ધારે તો બનાવી શકે છે અથવા કોઇ ફાર્મસીમાંથી મંગાવી શકે છે. તે શિવાયના કેટલાક રસો તાત્કાળિક કામ આવે છે પણ તે વૈદ્ય કે કારખાનાવાળા શિવાય બની શકે એવા નથી એટલે આપ્યા નથી. ઉપર કહેલા રસો મેં તથા આ શાળામાંથી દવા મંગાવનારા ઘણા વૈદ્યોએ અનુભવ્યા છે. ઉપરના રસોની જણાવેલી માત્રા પ્લેગના દરદી માટેજ જેટલી સમજવી.

પ્લેગના દરદીની સારવાર ચાલુ કર્યા પછી પરસેવો લાવવા માટે એન્ટીપાયરીન કે એન્ટીફેબ્રીન જેવી દવા આપવી નહીં. તેથી હૃદય એકદમ નબળું પડી દરદીની સ્થિતિ બગડે છે. તાવ ૧૦૩ ડીગ્રી સુધી વધે તો ખડસલીયો, ધાણા, અરડુસીનાં પાન, કાળી દ્રાક્ષ એનું પાણી થોડું થોડું દેવું અથવા તે પાણી સાથે રત્નગિરિની માત્રા વખતોવખત ૧ થી ૨ રતિ આપવી. મહાસુદર્શન કે ઉપર બતાવેલા ઉકાળા પૈકી એકાદો ઉકાળો તુરત ચાલુ કર્યો હશે તો તાવ ચડશે નહીં; મળાવરોધ કે પેશાબનો અવરોધ અટકાયત થશે નહીં; ગાંઠ પાકી ન હોય ત્યાંસુધી કાપવી નહીં. દારૂ આપવો નહીં; પણ હૃદય બંધ પડવા માંડે તોજ દારૂ આપવો. હાથ પગ ઠંડા પડવા માંડે તો ઉના પાણીની બાટલીનો શેક કરવો, અથવા ઉપર કહેલા સન્નિપાતભૈરવની ગોળી ૧ થી ૬ આપવી, અને આદુનો રસ ગરમ કરી ચોપડવો. દેશી ઔષધ નહીં ચાલતું હોય અને મળાવરોધ થાય તો દીવેલ તોલો ૦॥, ગરમાળાનો ગોળ તોલા ૨ ને ગરમ કરી ૪-૫ તોલા પાણી પાવું. ઉલટી થતી હોય તો મોરના પીછાની રાખ ૨ રતિ અને કાથો ૧૦ રતિ મધમાં ૬ ગોળી વાળી દર ૦ કલાકે બબ્બે ગોળી આપવી અથવા ખેરસારાદિ કે અરીઠા વાળી દવા અથવા કડાછાલ તો. ૦ મધમાં ચટાડવી. ગાંઠ ઉપર.

લેપ ૧, ઇંદ્રામણાનાં ડોડવાં, લીંબડાનાં પાન, કરંજનાં પાન, કાંકચનાં પાન, ધતુરાનાં પાન, ખાખરાનાં બીજ, નિર્વિષીનાં બી સરખે ભાગે લુગદી કરવી. **લેપ ૨**, રાસ્ના, નિર્વિષીનાં બી, આસોંધ, શતાવરી, ગાયસુકડાંનાં ફળ, ચીત્રો, અરણીનાં પાન, લીંબડાનાં પાન, વાવડીંગ સરખે ભાગે લઇ લુગદી કરવી. **લેપ ૩**, મનશીલ તોલો ૦॥, હરતાળ તો. ૦॥, કળીચુનો તોલા ૪, ધતુરાનાં પાન તો. ૪, નિર્વિષીનાં બી તો. ૫, ગોળ તો. ૫, ખાખરાનાં બી તો. ૫ સાથે ખાંડવાં; બારીક મેંદા જેવું કરી લુગદી બાંધી ઉપર શેક કરવો.

લેપ ૪ કડવી તુંબડીનાં ફળનો ભુકો તોલા ૧૦, કડવી નઇના ફળનો ભુકો તોલા ૧૦, આમોંધ તોલા ૨૦, પારદ ગધકની કજ્જળી તો. ૧, ઇંદ્રામણાંના મૂળનો ભુકો તો. ૧૫, નિર્વિષીનાં બી તો. ૫, આંબાહળદર તો. ૫, સાથે ખાંડી રાખવાં; જોઇએ તેટલા ભુકાને બારીક કરી ગરમ કરી લેપકી મુકવી. લેપ ૫ નિર્વિષીનાં બીનો ભુકો તોલા ૫, સરગવાનાં બી તો ૧૦, ઇંદ્રામણાંનાં ફળ સુકાં તોલા ૧૦ (લીલાં હોય તો બમણાં લેવાં), ઝેરકોચલાં તો. ૫, હળદર તો ૫, સાથે ખાંડી ભુકો કરી રાખવો પોટીસ મુકવી. ઉપરનો લેપમાંનો હરકોઇ લેપ મેંદા જેવો પાણીમાં વાટી લુગદી કરી જરા ગરમ કરી ગાંઠપર મુકી દરદીને સારૂં લાગે ત્યાંસુધી ઇંટનો શેક કરવો

- પ્લેગના દરદમાં જાહેરખબરીયા ઔષધ કે દવા ઉપર આધાર રાખવો નહી પ્લેગના ઉપદ્રવ વખતે 'પ્લેગની રામબાણ દવા' ની ઘણી જાહેરખબરો ઉભરાઇ આવે છે; પણ તેવી એકે દવા કામ કરતી નથી, કારણ આ દરદ એવું છે કે પ્રારંભથી દરદી સાજો થતાં સુધીમાં અનેક ઉપદ્રવો થઇ આવે છે. જુદી જુદી પ્રકૃતિ અને શરીરના લોકોને જુદાં જુદાં ચિન્હો દેખાય છે. હમેશાં કાંઇને કાંઇ ઉપદ્રવ થઇ આવે છે તે વખતે અમુક એકપેટંટ દવા કામ કરતી નથી તેવી પેટંટ દવાના ઉપર આધાર રાખી તેજ વાપરવા .એમીએ તો દરદીની સ્થિતિ ભયકર થઇ જાય તે વખતે બાજી હાથમાં રહેતી નથી. એટલે પ્રથમથીજ દરદની સ્થિતિ તપાસીને યોગ્ય તે ઉપચાર કરી શકાય ઉપર જણાવેલી દવાઓ-માંની બધી દવાઓ હોયતોજ પ્લેગના દરદીની સારવાર થાય એમ સમજવું નહીં. સામાન્ય ઉકાળા, ચૂર્ણ રસમાનુ હરકોઇ એક અથવા વધુ ઔષધ હોય તોપણ સારવાર ચાલી શકે છે મુખ્ય તો ખાવા પીવા માટે સંભાળ અને સ્વચ્છતા રખાવવી એજ જરૂરની વાત છે. કસ્તુરાભૈરવીની ગોળી હાજર ન હોય તો નસોતરનો ભુકો તોલા ૧ાા ડોઢને ૨૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૫ તોલા રહે એટલે તેમાં બેઆનીભાર સીંધાલુણ નાખી ગરમ પાઇ દેવું સુદર્શનચૂર્ણ હાજર ન હોય તો લીંબડાના પાન, લીંબડાની અંતરછાલ, લીંબડાના મૂળની છાલ, કાકચની છાલ, કરંજના બી, બકાનનાં પાન, કરીયાતુ, કાંકચીયા, વાવડીંગ એટલાં ઓસડીયાં સરખે ભાગે ખાંડી રાખવાં તેમાંથી ાા થી ૧ તોલો ભુકો ઉકાળી પાવું.

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય,

—ooo—

ધાવણાં બાળકોનાં વહેતાં આંસુ કોણ લુશે ?

धावणा वाळकोनां वहेतां आंसु कोण लुशे ?

આપણા સુધરેલા અને ભણેલગણેલ ભાઇઓ જુનાજમાનાના કાઠી ગરાસીયા અને તેના સહવાસમાં રહેનારાઓને જોઇ હાંસી કરે છે અને કહે છે કે અફીણ, ગાંજો, હોકા આદિના વ્યસને દેશને પાયમાલ કર્યો. પર-દેશી રાજ્ય અમલ થવાનું એ એક મોટું કારણ તેઓ માને છે. પણ તેઓના ખ્યાલમાં એ વાત નથી આવતી કે અફીણના કસુંબા પીનારા અને હોકા ગડગડાવનારા પુરૂષોમાં જે વીર્ય પરાક્રમ હતું, માથા વિનાનાં ધડ પણ પાંચ પચીસ શત્રુનો નાશ કરી શકતા અને હજી પણ એવા શૂરવીરો હયાત છે એ શૌર્યનો સોમો ભાગ પણ તેઓમાં નથી. એ જુના વ્યસનમાં પડેલા નાના મોટા રાજાઓની પ્રજા પણ શારીરિક સંપત્તિવાળી અને ખાવે પીવે કેટલી સુખી હતી ? એ વાત બાજુએ રાખીએ તોપણ એ જુના વ્યસનીઓને નિંદનારા પોતે કેવા વ્યસનમાં સપડાયેલા છે અને એ ચેપી વ્યસનથી દેશની કેટલી પાયમાલી થઇ છે તે જોઇ શકતા નથી. બીજાં બધાં અનેક વ્યસનોમાં માત્ર ચાયે દેશનાં બચ્ચાંઓનો અને દરદીઓનો કેટલો ધાણ કાઢી નાખ્યો છે એ વિચાર કરતાં કંપારી છુટે છે. ઘણેભાગે હિંદમાં ચામાં ૩૦ થી ૩૫ કરોડ રૂપીયાની ખાંડ ૧૫ થી ૨૦ કરોડ રૂા. નું દુધ અને ૮ થી ૧૦ કરોડ રૂપીઆનો ચા દરવર્ષે વપરાય, છે એ ૫૦ થી ૬૦ કરોડનો બોજો દેશ ઉપર કયા લાભ માટે રહે છે ? અને તે માટે કોણ જોખમદાર છે ? ભણેલા ગણેલા કે અભણ ? આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં દેશને મોટી પાયમાલી કરનારો ચાના વ્યસનરૂપી સર્વભક્ષી કૃતાંત દેશને ગિળંકૃત કરવા માટે જાણે કેમ મો ફાડી બેઠો હોય! ચા પીનારાના ક્ષણિક સુખના બદલામાં લાખો બાળકો અને લાખો દરદીઓ દુધ દુધ કરતાં મરણ પામે છે. ચાપાનની વધતી પ્રવૃત્તિમાં, નિકળી ચુકેલી અને દિવસ ઉગ્યે નવી નવી ઉઘડતી હોટલો અને ભદ્યાશ્રમો અપૂર્ણતાની પૂર્તિ કરે છે. ઇંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય એ કાયદાનું રાજ્ય છે દરેક માણસ પોતે પોતા માટે સ્વતંત્ર હોય છે; અમુક વ્યક્તિ કેસમષ્ટિનું કાર્ય સમસ્ત જનપદનો આડકતરી રીતે વિધ્વંસ કરનારૂં માનવામાં આવે છતાં તેના ઉપર કાયદો કાબુ ધરાવી શકતો નથી એ તેની વિચિત્રતા છે. ચાપાનને રાજકીય દૃષ્ટિથી નહીં પણ વૈદ્યકીય દૃષ્ટિથીજ હું ચર્ચું છું; તેથી મારે જણાવવું જોઇએ કે કે ચા પાનથી અનેક રોગો ઉદ્‌ભવવા સાથે બાળકો અને દરદીઓ દુધ વિનાના રહે છે. દુધનો મોટો ઉપાડ ચામાં થતો હોવાથી ઘી પણ મોંઘું થઇ જાય છે. એંશી રૂપીયે મણ ઘી અને પંદર રૂપીએ મણ દુધ એ હાલના જમાનાની અજાયબીઓમાંની એક ગણવી જોઇએ. દસ વિશ રૂપીઆના પગારદાર કે સામાન્ય ધંધો કરી ગુજરાન કરનારા ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના માણસો (હિંદમાં તેવી સ્થિતિના ૨૦ થી ૨૨ કરોડ માણસો છે તેઓ) ની સ્ત્રીઓને દુધ ઘીના દર્શનજ ક્યાંથી થાય ? દુધ ઘીના અભાવે તેના ગર્ભ પોષણ ક્યાંથી મેળવે ? એજ કારણ છે કે દેશમાં હજારો સ્ત્રીઓને ગર્ભછોડ, અકાળ-પ્રસવ થઇ જાય છે; અને પ્રસવ પછી ઘણો વખત સ્ત્રી બીમાર રહી આખી ઉમર નિર્માલ્ય જેવા શરીરને ટકાવી રાખે છે. જન્મેલું બાળક ગર્ભાવસ્થામાં દુધ ઘીનું પોષણ

મેળવી શક્યું હોતું નથી; તેમ જન્મા પછી માતાનું ધાવણુ ભાગ્યેજ દિવસના ચોવિસ કલાકમાંથી બે ચાર કલાક પણુ પુરતું આવતું હોય; અને જગદ્ધાત્રી માતાઓ (ગાય ભેંસો)નું દુધ પણુ તે બિચારા બાળકને દુર્મિળજ હોય છે બાળકનો પિતા જુજ આવકમાં શિશુ-પ્રેમને લઇ કદાચ મહીનામાં એક બે રૂપીયા દુધમાં બગાડે છે તે કેવળ નકામજ ગયેલા હોય છે. કારણુ તે બકરાનું અને તેમા પણુ વિશેષ પાણીમિશ્રિત (છાસ જેવું) જ દુધ મેળવી શકે છે. એટલે નિરૂપાયે ભુખનુ માર્યું બાળક બે ચાર મહીનાનું થતાંજ જાર બાજરાના રોટલા ખાવા મંડી જાય છે અને સંતાનવત્સલ માબાપો બચ્ચાને ભુખ્યું દેખી નહીં શકવાથી નિરૂપાયે રોટલા ખવરાવવા માડે છે. ગરીબ અને મધ્યમવર્ગના વ્યાધિપીડિત લોકો કે જેઓએ આખા દિવસમાં ૪૦ થી ૮૦ તોલા દુધ ખાવુંજ જોઇએ તેઓ સ્વચ્છ ૧૦ તોલા દુધ પણુ કેમ મેળવી શકે ? અન્નના મિથ્યાહારથી બગડેલી હોજરીને તેઓ રોગીદશામાં પણુ મનાઇ છતાં અન્નથી પુરે છે. એ પસવિત્રી માતાઓ, પ્રસૂત બચ્ચાંઓ અને એ વ્યાધિગ્રસ્ત રોગીઓ કેમ જીવી શકે ? જીવીને આરોગ્ય સાથે જીંદગી કેમ ગાળી શકે ? મારા દેશની લાખો માતાઓ અને લાખો દરદીઓ પ્રજા તરફ આશાની દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યા છે. લાખો બાળકો આપણી સરકારને, આપણા દેશી રાજાઓને, તેના દિવાનોને અને સમસ્ત હિન્દી પ્રજાને ગદ્ગદ્ કંઠે હાથજોડી પ્રાંજળપણે આંખોમાં આંસુંઓની ધારાઓ વહેવરાવી અનન્ય દીનતાથી અરજ કરે છે કે " અમો ગરીબ માબાપોનાં ગરીબ બાળકો છીએ. અમારાં શરીરો તરફ અમૃત દૃષ્ટિથી જુઓ! અમારાં માબાપો આવા વિષમ કલિકાળમાં પેટપૂર્ણ રોટલો પણુ નથી મેળવી શકતા. તેઓ મૂલ્યની પરાકાષ્ટાએ પોચેલાં દુધ ઘીના તો દર્શન પણુ ક્યાંથી કરી શકે? ગોમાતાના પવિત્ર જીવનીય શુદ્ધ દુધનો સુસ્વાદ અમારા ભાગ્યમાં ક્યાંથી લખાયો હોય ? પ્રસવ પછી માતાના શુષ્ક શરીરોમાંથી ભાગ્યેજ એકાદ ટંક પણુ અમે ધાવણુથી સંતુષ્ટ થયાં હોઇએ; તેથી એક બે મહીનાની ઉમરેજ અમારા ભાગ્યમાં રોટલાનો ગાભલો નિર્માયેલો હોય છે કે જેનાથી દુનીયાની ભવિષ્યની પ્રજા થવા માટે અમો ઉછેરાઇએ છીએ. દુધ ઘીને અભાવે અમે માંદાં પડીયે છીએ. તાવ, ઝાડા, મરડા, આમણુ નીકળવી, ઉધરસ વગેરે દરદોથી હમેશાં પીડાતાજ હોઇએ છીએ. પેટ વધી જાય છે. શરીર ગળી જાય છે. અમ બાળકોના પોષક પિતા તરિકેનો જે રાજ્ય કે પ્રજા હક ધરાવતી હોય તેના તરફ લાંબા હાથ કરી અમારી અરજ છે કે અમારો ઉદ્ધાર કરો અમને બચાવો અમે તમારા ઋણી થઇશું " પ્રજાનાં મુંગાં બચ્ચાંઓ આપણુને ઉપર પ્રમાણેની અરજ કરે છે, એ રૂદન પ્રત્યક્ષ સાંભળવા ઇચ્છનારાઓએ બે પાંચ ગામડાંના કે પાંચ પચીસ ગરીબ કુટુંબના સહવાસમાં આવવું. પંદર વિશ હજારની વસ્તીવાળા આવા એક ગામમાં પણુ હમેશાં ૭૫ થી ૧૦૦ મણુ દુધ હોટેલોજ વાપરે, ૨૫-૩૦ મણુ ઘી કંદોઇ લોકો વાપરે, દરવર્ષે સો બસો ગાયો પરદેશ ચડે ત્યાં દુધ ઘી સોંઘા થવાની આશાજ ક્યાંથી હોય. હોટેલુંમાં તો દારે દિવસે ઉમેરોજ થવાનો. હોટેલો આપણી કઇ શારીરિક

સગવડ સાચવી શરીરને સુખી રાખેછે ? ઉલટું હોટલો એ રોગોને ગામમાં દાખલ કરનારૂં મોટું કારણ છે. લોકોને ધર્મભ્રષ્ટ કરનારી, રોગિષ્ટ બનાવનારી તથા દેશના પૈસાનો દુરુપયોગ કરનારી કોઇ વસ્તુ હોય તો ગામો ગામ ઉભરી નીકળેલી હોટલો અને ટી કંપની એજ છે કે જેઓ લાખો બાળકોના પોષણની ઉત્તમ ચીજને ખુંચવી લે છે. પ્રજાની ફરજ છે કે જેમ બને તેમ ચાના વ્યસનથી દુર જવું અને હોટલોનો સદંતર ત્યાગ કરવો. કાઠીઆવાડમાંનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ પોતાના રાજ્યમાં હોટેલો બંધ કરાવી કે તુરતજ દુધના ભાવમાં ફેર પડી ગયો છે. તેમ દરેક દેશી રાજ્યે અને સરકારે કરવું જરૂરનું છે. પ્રજાની શારીરિક સમ્પત્તિને બગાડનારી તથા ભવિષ્યની પ્રજા-(બાળકો) નાં શરીરોને અધોગતિએ પહોંચાડનારી એ દુકાનો ગુન્હેગારજ ગણાવી જોઇએ. યુરોપમાં એવાં ખાતાંઓ લોકોની સગવડ સાચવવા માટે હોયછે ત્યારે આપણા દેશમાં માત્ર અવળે રસ્તે ચડાવનારાંજ જણાયાં છે.

આ સાથે દુધ ઘીના અભાવનું બીજું મોટું કારણ એ છે કે આપણી ગાયો ભેંસો પરદેશ ચડે છે. કાઠીઆવાડમાંથી દરવર્ષે સેંકડો પશુઓ પરદેશ જાયછે. હિંદ ખેતી પ્રધાન દેશ છે; પશુઓની આબાદી ઉપરજ દેશની આબાદીનો અત્યારે આધાર છે. દેશના ધાતુરૂપી ધન સાથે પશુધન પણ વિદેશ ચાલ્યું જાય ત્યારે તેની કેવી અવદશા ? દરેક દેશી રાજ્યે કે સરકારી જીલ્લાએ પોતાની હદમાંથી ગમે તેટલી મોટી કીમતે કે મફત એક પણ ઢોર બહારગામ કે પરદેશ મોકલવાની બંધી કરવી જોઇએ, અને તે માટે સખત શિક્ષા રાખવી જોઇએ. પરદેશ માટે ઢોર લઇ જનારાઓ લોકોને છેતરે છે; દુધ પીવા માટે લઇ જવાની સમજણ આપેછે પણ ઘણે ભાગે તો તે ઢોરો હિંદના કતલખાનામાં, ગ્લાસગો કે ચીકાગોના કારખાનામાંજ પહોંચે છે. પ્રત્યક્ષ એક પણ ગાયની હત્યાથી આખો દેશ ખળભળી ઉઠેછે અને હજારોનાં પ્રાણ જતાં હોય તો આપવાં તૈયાર થાયછે; અનેક દેશી રાજાઓ "ગોબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ" તરીકે પોતાને ઓળખાવે છે. ત્યારે પરોક્ષ (આડકતરી) રીતે દર વર્ષે હજારો ગાયો અને પશુઓ માટે બેદરકાર રહે છે. આ વાત પ્રજા અને રાજા સમજી શકતા નથી એ ખેદક ખેદની વાત છે. દરેક ખેડુતે, દરેક પ્રજાજને પોતાનું ઢોર ગમે તેટલી ઉંચી કીમત મળવા છતાં નહી વેચવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઇએ. તેમ પોતાના તાબાના ઘાસ કે ધાન્ય માટે પણ તેવી ટેક રાખવી જોઇએ. અને દરેક રાજ્યે પોતાની હદમાંથી પશુ કે ખડ બહાર જવાની સખત મનાઇ કરવી જોઇએ. તથા હોટલો તથા આરામગૃહોને બંધ કરવાં જોઇએ, તો થોડાજ સમયમાં બચ્ચાંઓની હાય શમી જશે; પણ તેમ નહીં થશે તો બાળકોનાં એ ઉષ્ણ અશ્રુઓની જવાળા કેવું વિપરીત પરિણામ લાવશે તે તો ઇશ્વર જાણે.

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

ઠંડી, માધુર્યસ્વાદવાળી હોય તો તે જમીનમાંનું પાણી પણ તે તે ગુણ ધર્મવાળું સમજવું. તેવું પાણી થાકી ગયેલા, ભુખ્યા, વિષમ ભોજન કર્યું હોય તેવા માણસના પીવામાં આવે તો પીડાકારક થાય.

વર્ષાઋતુમાં આકાશમાંથી–અધરથી કાચના વાસણમાં ઝીલી લીધેલું પાણી આંતરીક્ષ જળ કહેવાય છે. તે જળ ગુણમાં અમૃતસરખું અને બધા વિકારનું શમન કરનારૂં છે પણ ચોમાસા શિવાય બીજી ઋતુમાં માવઠું થયું હોય ત્યારે ઝીલેલું નહી હોવું જોઇએ.

જે કુવાનું પાણી દિવસે સૂર્યથી તપતું હોય અને રાત્રે ચંદ્રથી શીતળ થતું હોય તે **હંસોદક** કહેવાય અને તે પાણી આંતરીક્ષ જળના જેવું ગુણકારી ગણાય છે. બધીઋતુમાં માણસોને હિકતારક ગણાય છે. કોઇપણ જાતનો વિકાર કરતુ નથી.

ભમરા સર્પ વિગેરે જીવજંતુ જેમાં રહેલા હોય, ઉનાળાના તડકા પડવાથી લીલું કે આસમાની રંગનું થઇ ગયું હોય, કે સ્વાભાવિક રીતેજ તેવા રંગનું હોય, સેંકડો કમળો જેમાં ઉગ્યાં હોય, ઝાડવાંના મૂળમાંથી આવતું હોય એવું પાણી ન્હાવા ધોવા કે પીવામાં માણસોને માટે કે ઢોર માટે વાપરવું નહીં. તેવા પાણીથી કફ વાયુના શરદીના વિકાર હરસ મંદાગ્નિ જેવા રોગ થાય છે. અને કેટલીક વખત મરણ પણ નિપજે છે. વર્ષાઋતુ શિવાય બીજી ઋતુમાં પડેલા વરસાદના જળમાં પણ એવાજ અવગુણ સમજવા. વિશેષે કરી આવા પાણીથી કફનાં, ગળાંનાં, છાતીનાં અને શરદીનાં દરદ વધુ થાય છે.

પાણીનું અજીર્ણ થયું હોય તો પાણી પીવાની ઇચ્છા ન થાય, પેટ જાણે ભર્યું હોય એમ લાગે, છાતીમાં બેચેની થાય, મોઢામાંથી લાળું અથવા પાણી પડે, માથું ભારે થઇ જાય, છીંકુ બહુ આવે, પેશાબ સ્ફેદ પાણી જેવો ઠંડો ઉતરે અને વખતો વખત આવે, ઉંઘ બહુ આવે, આખા શરીરમાં તૃપ્તિ જણાય, (જાણે જમીને બેઠા હોઇએ ભુખ તરસ કાંઇ જણાય નહી) દરેકે દરેક અવયવમાં દુખાવો કે ઢીલાપણું લાગે, સાદ ઘોઘરો થઇ જાય.

પાણીનું અજીર્ણ થાય ત્યારે પાણી બીલકુલ પીવું નહી. પાણી પીવાની બહુ ઇચ્છા થાય તો ઘણુંજ થોડું અને ગરમીની ઋતુ હોય તો નવશેકું પીવું. અને ઠંડીઋતુ હોય તો ઠંડું પીવું. બાવળનાં ફુલ તોલા ૧ માં ૪૦ તોલા પાણી ઉકાળી ૨૦ તોલા રહે એટલે ગાળી લઇ થોડું થોડું પીવું. છાસ ૪૦ તોલામાં સુંઠ, પીપર, મરી, સીંધાલુણ ૦। તોલો અને સાકર ૧ તોલો નાખી ગરમ કરી જીરેથી વધારી તે છાસ થોડી થોડી પીવી. કસરત કરવી. એક બે માઇલ ચાલવું. તડકે ફરવું. વાસુદેવનું અને અગસ્ત્યઋષિનું ધ્યાન કરવું. અડાયા છાણાની કપડે ચાળેલી ૦। તોલો રાખ મધ સાથે ચાટવી. શેકેલી ભાંગનો ૬ રતિ ભુકો

મધમાં ચાટવો. ક્ષારવાળા તીખાં ઉષ્ણ પદાર્થ ખાવો. ઉકરડી અને સુંઠનો આપવો. ૫-૭ ખી ધતુરાનાં વાટી તેમાં કાકડાસીંગીનો ભુકો બેઆનીભાર મેળવી મધમાં ચટાડવો એટલે પાણીનું અજીર્ણ મટશે (૧૫-૪૩).

दुग्धगुणाः—દુધના ગુણ.

रसायन जीवनीय बलद रक्तवातनुत् । श्रेष्ठं सर्वेषु पाविश्याद्धेनुदुग्ध क्षये हितम् ॥
निद्राकर पित्तहर गस्नेह माहिष पय. । स्रोतसां क्लेदजनन वन्हिमान्द्यकरं परम् ॥
रक्तपित्तमर्नामार हन्ति सर्वमजापय । लघु शीन कषायं च ज्वरघ्न क्षयकासनुत् ॥
आविकं क्षयकृद् दुग्ध रक्तवातनिवर्तनम् । कषायमुष्णं मधुर गुरु श्लेष्मकर स्मृतम् ॥
बल्यमेकशफ क्षीर रूक्ष शोषानिलापहम् । कफघ्नमुष्ण वृष्य च क्षाराम्लं मधुर स्मृतम् ॥
अबलाया हित स्तन्य बालानामग्निदीपनम् । नस्याञ्जनयोर्दिष्टं रक्तं कषाय मधुर लघु ॥
दन्तिन्या बलद शीत शीतपित्तहर गुरु । जराविनाशन वृष्य क्षिप्र लोचनरोगहृत् ॥
उष्ट्रीणा च पयो रूक्षमष्टोदरनिवर्तनम् । अर्शोविलामरोगघ्नमुष्ण सलवण सरम् ॥
निशाया चन्द्रिकायोगात्प्रातर्दुग्ध हित गुरु । भानो करैर्दिवा तप्तं पथ्य चैवापराह्णिकम् ॥
गतेरभावात्तत्प्रातर्गरिष्ठ मन्दवन्हिनाम् । गत्यापराह्णिक रम्य सर्वदोषैर्विवर्जितम् ॥
गुनानि सर्वदुग्धानि कीर्तितानि हितानि वै । अबलाया हित स्तन्यमामनेव दिवानिशम् ॥
क्षाराम्लभावैर्विरस विवर्ण वर्ज्यं सदा रागचयानुबन्धि ।
जीर्णज्वरे क्षीणरसातेगते हित पय स्यात्प्रकृतिस्थमेव ॥ ४४-५४ ॥

ગાયનું દુધ—રસાયન સરખું ગુણકારી, આયુષ્ય વધારનાર, બળ વધારનારૂં, બધાં દુધમાં ઉત્તમ, લોહીદોષ, વાતદોષ મટાડનારૂં, ક્ષયરોગમાં ફાયદાકારક અને પવિત્ર છે. **ભેંસનું** દુધ ઉંઘ લાવનાર, પિત્ત મટાડનારૂં, સ્નિગ્ધ, શરીરના અંદરના સ્રોત-રસમાર્ગોને ભિંજવનારૂં અને જઠરાગ્નિને મંદ કરનારૂં છે. **બકરીનું** દુધ પતું લોહી, ઝાડા, ક્ષય, તાવ, ઉધરસ, વિગેરે દરદનો નાશ કરનારૂં, હળવું, શીતવીર્ય, તુરા સ્વાદવાળું અને પથ્ય છે. ઘેટીનું દુધ ક્ષયરોગ કરનારૂં, શીળસ મટાડનારૂં, તુરૂં, ઉષ્ણવીર્ય, મધુર, ભારે અને કફકારક છે. ઘોડીનું દુધ બળ વધારનારૂં, રક્ષ, ક્ષય વાયુ અને કફ મટાડનારૂં પૌષ્ટિક, ખારૂં અમ્લ અને મધુર સ્વાદવાળું અને પચવામા હળવું છે. સ્ત્રીનું ધાવણ, બચ્ચાંઓને નીરોગી ગખનારૂ, બાળકોને ભુખ લગાડનારૂં, નસ્યમાં, આંજવામાં ઉપયોગી, સ્હેજ તુરા મધુર સ્વાદનું અને હળવું છે. હાથણીનું દુધ બળ વધારે, શીતવીર્ય, મીળસ મટાડે, પચવામાં ભારે, હમેશાં ખાવાથી ગઢપણ આવવા ન દીએ, પૌષ્ટિક અને આંખોને ફાયદાકારક છે, ઉંટણીનું દુધ રક્ષ, મળબંધ, ઠબજીયત, જળોદર, બરલ, લીવર, હરસ, કરમકોપ વિગેરે પેટના બધા દરદ મટાડે. ઉષ્ણવીર્ય, ખારા સ્વાદનું અને ઝાડો લાવે છે. રાત્રે ચાંદનીની ઠંડક અને રાત્રીના શીતળપણાથી તેમજ રાત્રે ઢોરને હાલચાલ સ્તી નથી અને બેસી રહે છે તેથી સવારે દોહેલું દુધ પચવામાં ભારે હોય છે. મંદાગ્નિવાળા માણસો ઢોરું

પચાવી શકે છે. દિવસે ઢોર જંગલમાં ફરે છે મધ્યે સૂર્યનો તડકો વેઠે છે તેથી સાંજે દોવેલું દુધ ઉષ્ણતાવાળું, પચવામાં હલકું તથા દરેક રીતે ગુણમાં ઉતમ ગણાય છે. હરકોઇ જનાવરનું દુધ ગરમ કર્યા વિનાં વાપરવું નહિ; કારણ પશુમાં વખતે કોઇપણ રોગના જંતુ હોય અથવા દોનારના હાથ પગ શરીરે કે દોવાના ઠામમાં ન દેખી શકાય એવા સૂક્ષ્મ જંતુ હોય તો ગરમ કરવાથી મરી જાય છે અને ગરમ કર્યા પછી પીવાથી કાંઇપણ ભય રહેતો નથી. માત્ર સ્ત્રીનું દુધ કદી પણ ગરમ કરવું નહીં ઘણેભાગે તો સ્ત્રીનું ધાવણ બહાર કાઢીને બાળકોને પાવું નહીં. પરબારૂં બાળકને ધવરાવવું એટલે તેમાં જોઇએ તેટલી ઉષ્ણતા હોય છે તેવી અસર બાળકની પાચનશક્તિને મદદરૂપ થઇ પડે છે. કોઇપણ ઢોરનું દુધ ખાટું કે ખારૂં થઇ ગયું હોય, સ્વાદ બગડી ગયો હોય, રંગ ફરી ગયો હોય એવું દુધ વાપરવું નહીં. તેમાંથી અનેક રોગ પેદા થાય છે. જીર્ણજ્વર, ક્ષય, કફરોગ વિગેરે દરદોમાં તુરત દોવાયેલું મળે તો વધુ સારૂં ૬-૮ કલાકથી વધુ વખતનું દોએલું તો વાપરવુંજ નહીં અને રાતનું વાસી દુધ સવારે તો નુકસાનજ કરે ४४-५४.

दधिगुणाः--દહીંના ગુણ.

मधुरं गोदधि स्निग्धं वातकोपहरं लघु । बलदं दीपनं पाके मध्ये रुचिकरं परम् ॥
बलासनिद्राजननं स्निग्धं स्थैर्यकरं गुरु । पित्तानिलहरं स्वादु मधुरं माहिषं दधि ॥
वातपित्तबलासघ्नं दध्याजं लघु दीपनम् । कासे श्वासे हितं प्रोक्तं दुर्नामक्षयनाशनम् ॥
आविकं दध्यपथ्यं स्यात्कफवातोदरार्शसाम् । पित्तोपशमनं चैव दोषलं मधुरं स्मृतम् ॥
दुर्नामक्रिमिगुल्मानि हन्यात्प्लीहोदराणि च । वातघ्नमम्लं सक्षारमुष्ट्रीणां च मरं दधि ॥
नेत्राणामहितं बल्यं वालभ्रममिदीपनम् । बलामपित्तजननं वाडवं हृमनाशनम् ॥
शिशूनां सर्वदोषघ्नं विज्ञेयं बलदं दधि । गुणोत्तरं तु नारीणां चक्षुष्यं मधुरं लघु ॥
उष्णं लघु कषायं तु . कफघ्नं हस्तिनीदधि । वातपित्तप्रशमनं बलदं पुष्टिवर्धनम् ॥
पुरीषोत्सर्जनं दाहि मंदं जातं विनिर्दिशेत् । वातपित्तकफकरं वत्सहस्त्यम्लतां गतम् ॥
सर्वेषां पयसां मध्ये धेनुदुग्धं गुणोत्तरम् । तादृशं गोदधि ज्ञेयं मन्दजं पथ्यसत्तमम् ॥
घृतमधुगुडहीनं शर्कराहीनमयाम शरदि न वसंते ग्रीष्मकाले न नक्तम् ।
दधि हरति च गुल्मश्वासकासातिसारान् श्वयथुकमलपित्तासृग्ज्वरादींस्तनोति॥५५-६५॥

ગાયનું દહીં સ્નિગ્ધ, વાયુ મટાડનારૂં, પચવામાં હળવું, મધુર, બળવર્ધક, દીપન, જમતાં વચમાં ખાવાથી રૂચિ વધારનારૂં છે. ભેંસનું દહીં કફ વધારનારૂં, ઉંઘ લાવનારૂં, સ્નિગ્ધ, પચવામાં ભારે, મજબુતાઇ લાવનારૂં, પિત્તવાયુશામક, સ્વાદિષ્ટ અને મધુર છે. બકરીનું દહીં વાયુ પિત કફ નાશક, હળવું, દીપન, ખાંસી શ્વાસ હરસ અને ક્ષયવાળા દર-

મધમાં ચાટવો. ક્ષારવાળા તીખાં ઉષ્ણુ ૧
૫-૭ ખી ધતુરાનાં ચાટી તેમાં કાકડાસીંગીનો ભુકો
એટલે પાણીનું અજીર્ણ મટશે (૧૫-૪૩).

दुग्धगुणाः—દુધના ગુણ.

रसायन जीवनीय बलद रक्तवातनुत् । श्रेष्ठं सर्वेषु पाविध्याद्धेनुदुग्धं क्षयं [illegible]
निद्राकरं पित्तहर सस्नेहं माहिषं पयः । स्रोतसां क्लेदजनन वन्हिमान्द्यकरं पर [illegible]
रक्तपित्तमतीसार हन्ति सर्वमजापयः । लघु शीतं कषायं च ज्वरघ्न क्षयकासनुत् ॥ [illegible]
आविकं क्षयकृद् दुग्ध रक्तवाननिवर्तनम् । कषायमुष्ण मधुरं गुरु श्लेष्मकरं स्मृतम् ॥
बल्यमेकशफ क्षीरं रूक्ष शोषानिलापहम् । कफघ्नमुष्णं हृद्यं च क्षाराम्लं मधुरं स्मृतम् ॥
अबलाया हित स्तन्य बालानामग्निदीपनम् । नस्याञ्जनविधौ शस्तं कषाय मधुरं लघु ॥
दन्तिन्या बलदं शीत शीतपित्तहर गुरु । जराविनाशन वृष्यं क्षिप्रं लोचनरोगहृत् ॥
उष्ट्रीणा च पयो रूक्षमष्टोदरनिवर्तनम् । अर्शोविलासरोगघ्नमुष्ण सलवणं सरम् ॥
निशाया चन्द्रिकायोगात्प्रातर्दुग्ध हित गुरु । भानोः करैर्दिवा तप्तं पथ्यं चैवापराह्निकम् ॥
गतेरभावात्सन्धानर्गरिष्ठ मन्दवन्हिनाम् । गव्यापराह्णिक रम्यं सर्वदोषैर्विवर्जितम् ॥
शृतानि सर्वदुग्धानि शीतलितानि हितानि वै । अबलाया हित स्तन्यमाममेव दिवानिशम् ॥
क्षाराम्लभावैर्विगम विरण्यं वर्ज्यं सदा रागचयानुबन्धि ।
जीर्णज्वरे क्षीणबलासरोगे हित पयः स्यात्प्रकृतिस्थमेव ॥ ४४-५४ ॥

ગાયનું દુધ—રસાયન સરખુ ગુણુકારી, આયુષ્ય વધારનારૂ, બળ વધારનારૂં, બધાં દુધમાં ઉત્તમ, લોહીદોષ, વાતદોષ મટાડનારૂં, ક્ષયરોગમાં ફાયદાકારક અને પવિત્ર છે. ભેંસનું દુધ ઉંઘ લાવનારૂં, પિત્ત મટાડનારૂં, સ્નિગ્ધ, શરીરના અંદરના સ્રોત–રસમાર્ગોને ભિંજવનારૂં અને જઠરાગ્નિને મંદ કરનારૂં છે. બકરીનું દુધ પતુ ઉં સેરી, ઝાડા, ક્ષય, તાવ, ઉધરસ, વિગેરે દરદનો નાશ કરનારૂ, હળવું, શીતવીર્ય, તુરા સ્વાદવાળું અને પથ્ય છે. ઘેટીનું દુધ ક્ષયરોગ કરનારૂં, લોહીના રસ મટાડનારૂં, તુરૂં, ઉષ્ણુવીર્ય, મધુર, ભારે અને કફ-કારક છે. ઘોડીનું દુધ બળ વધારનારૂં, રૂક્ષ, ક્ષય વાયુ અને કફ મટાડનારૂં પૌષ્ટિક, ખારૂં અમ્લ અને મધુર સ્વાદવાળું અને પચવામાં હળવું છે. સ્ત્રીનું ધાવણ, બચ્ચાંઓને નીરોગી રાખનારૂં, બાળકોને ભુખ લગાડનારૂં, નસ્યમાં, આંજવામાં ઉપયોગી, સ્હેજ તુરા મધુર સ્વાદનું અને હળવું છે. હાથણીનું દુધ બળ વધારે, શીતવીર્ય, શીળસ મટાડે, પચવામાં ભારે, હમેશાં ખાવાથી ઘડપણ આવવા ન દીએ, પૌષ્ટિક અને આંખોને ફાયદાકારક છે, ઉંટણીનું દુધ રૂક્ષ, મળબંધ, કબજીયત, જળોદર, બરલ, લીવર, હરસ, કફપ્રકોપ વિગેરે પેટના બધા દરદ મટાડે. ઉષ્ણુવીર્ય, ખારા સ્વાદનું અને ઝાડો લાવે છે. રાત્રે ચાંદનીની ઠંડક અને રાત્રીના શીતળપણાથી તેમજ રાત્રે ઢોરને હાલચાલ રતી નથી અને ફેરી રહે છે તેથી સવારે દોહેલુ દુધ પચવામાં ભારે હોય છે. મદાગ્નિવાળા માણસો ઘોડું

नवनीतघृतगुणाः--માખણ ઘીના ગુણ.

नवनीतं कषायाम्लं शीतलं वह्निदीपनम्। वातपित्तप्रशमनं वृष्यं क्षयविनाशनम्।
शीतं मृदु स्निग्धतरं बलिष्ठं मेधाग्निकांतिस्मृतिपुष्टिदायि।
पित्तानिलध्वंसि बलासकारि प्रह्लादि लक्ष्मीप्रदमेव सर्पिः॥
जीर्णं सर्पिस्त्रिदोषघ्नं ज्वरापस्मारनाशनम्। नस्ये नेत्रगदे श्रेष्ठं मूर्च्छोन्मादालकामनुत्॥
तिमिरघ्नं कफहरं विषदोषहरं परम्। भूतबाधाप्रशमनं पवित्रं जन्तुनाशनम्॥
यथागुणं गवादीनां दुग्धाद्युक्तं तथागुणम्। नवनीतं घृतं तक्रं दध्यादिकं समासतः॥६९-७३॥

માખણ, તુરા ખાટા સ્વાદનું, ઠંડું, જઠરાગ્નિને દીપન કરનારૂં, વાત પિત્ત શમાવનારૂં, પૌષ્ટિક, ક્ષયરોગનાશક છે.

ઘી, શીતવીર્ય, સ્નિગ્ધ, શરીરને સુંવાળું રાખનારૂં, બળવર્ધક, બુદ્ધિ કાંતિ યાદશક્તિ અને પુષ્ટિને વધારે. વાયુ પિત્તનું શમન કરે. કફ વધારે. આનંદ ઉપજાવે. લક્ષ્મી વધારે.

જુનું ઘી વાત પિત્ત કફનું શમન કરે. તાવ અપસ્માર મટાડે મૂર્છા, ગાંડપણ, નાકમાંથી લોહી પડવું વિગેરેમાં ગરમ કરી નાક વાટે સુંઘાડાય. આંખનાં દરેકાંઇ દરદમાં અંજાય. ઉધરસ કફ મટાડે રૂપ વિષનાશક, બાળકોના દરદમાં ભુતબાધામાં હિતકારક, જંતુઘ્ન અને પવિત્ર ગણાય છે. ગાય ભેંસ વિગેરે પશુનાં દુધમાં જેવા ગુણ કહ્યા છે. તેવાજ ગુણ તે તે પશુના દહી છાસ માખણ ઘી વિગેરેમાં સમજવા. ૬૯-૭૩.

तैलगुणाः--તેલના ગુણ.

तिलानां मधुरं तैलं बृंहणं वातरोगनुत्। मेधाग्निजननं वृष्यं त्वक्प्रसादकरं परम्॥
कफमेदोकृमिहरं तैलं सर्षपसम्भवम्। दीपनं लेखनं कण्डूकुष्ठानिलहरं लघु॥
उरुणमेरण्डजं तैलं पित्तकृत्कफवातनुत्। दीपनं मधुरं स्निग्धं मेधाकान्तिविवर्धनम्॥
आमवातोदरहरमन्त्रशोधनलेखनम्। शोफोदरे वर्धगुदे गुदकीलेषु पूजितम्॥
बहुदोषकरं तीक्ष्णं तैलं कुसुम्भसम्भवम्। पित्तासृक्जननं नेत्रमस्तिष्कोपघ्यमीरितम्॥
किराततिक्तजीवन्तीनारिकेरातिमुक्तकम्। मूर्वावर्तस्तथा लाक्षाकुष्माण्डत्रपुमाक्षकम्॥
अमीषां शीतवीर्याणि तैलानि मधुराणि च। कोपातकीदेवदालीपालाशकृष्णजीरकम्॥
पिचुमन्दस्तथा पीलुशिग्रुकम्पिल्ल एव च। ज्योतिष्मतीविडंगानि चैषामुक्तानि कोविदैः॥
तैलानि समवीर्याणि कुष्ठमेहहराणि च। कफानिलशिरोरोगान् घ्नन्ति तीक्ष्णग्रहनि च॥
॥ ७४-८२ ॥

તલનુ તેલ, મધુર, પૈષ્ટિક, વાયુનાશક, બુદ્ધિ જઠરાગ્નિ વધારનારૂં, વીર્યવર્ધક, ચામડીને સુવાળી રાખનારૂં અને પથ્ય છે સરસીયુ તેલ, ચરબી, કૃમિ, ખજવાળ, કુષ્ઠ, વાયુ વગેરે દરદોને મટાડે જઠરાગ્નિને વધારે, કફ વિગેરેને ઉખેડી કાઢી નાખે તથા હળવુ છે. એરડીયુ તેલ, પિત્તકારક, કફ વાયુ નાશક, જઠરાગ્નિવર્ધક, મધુર, બુદ્ધિ કાંતિવર્ધક કોઠાને સુવાળો રાખનારૂં, આમવા, પેટના દરદ, પેટના સોજા, મળ અટકી જવો, હરસ વિગેરે દરદોને મગાડનારૂં તથા આંતરડામા ભરાઇ ગયેલા મળને ઉખેડી શોધન કરનારૂં છે. કસુંબાનું તેલ ગરમ, ઝાડા વાટે કે નાક વાટે લોહી પાડનારૂં, આંખ અને મગજને નુકસાનકારક અને ઘણા વિકાર કરનારૂં છે કરીયાતું, ખરખોડી, નાળીયેર, હરમો, સુરજમુખી, લાખ, કોળાંનાં બી, તળીયાના બી, એડા એ બધાના તેલ મધુર, શીતવીર્ય, પૈષ્ટિક અને મધુર છે દુધી, કુકડવેલ, ખાખરો, કનોજીઝરૂ, લીંબોળી, પીલુડી, સરગવો, કણીવો, માલકાંકણી, વાવએ બધાંના તેલ લોહી સુધારનારા, કુષ્ઠ ત્વચાવિકાર, પ્રમેહ, કફ, વાયુ, માથાના દરદ વિગેરેમાં

દન્તિન્યા અને ક્ષારવાળા ગણાય છે (૭૪–૮૨)

उप्द्रीणा च ५.

निशाया चन्द्रिकाग्रे

गतरभावात्तन्प्रातर्गरिष्ठ क्षीरगुणाः—અથ સાકરના ગુણ.

नूनानि सर्वदुग्धानि कीर्तिता।

क्षाराम्लभावैर्विरस त्रि...मेव च । पौतिक माक्षिक दाल मधून्यष्टविधानि च ॥

जीर्णज्वरे क्षीणबलासरोगे मधूनि च । रक्तपित्त मये पथ्य चक्षुष्य बलद लघु ॥

ગાયનું દુધ—રસાયન સરખુ ગુણ...म् । क्रिमिमेहहर रक्तमेद पाण्डुगदे हितम् ॥

દુધમા ઉત્તમ, લોહીદોષ, વાતાદોષ મટાડન । तस्मान्मया न कथित प्रत्येकगुणदर्शनम् ॥

ભેંસનું દુધ ઉંઘ લાવનાર, પિત્ત મટાડનાર, ...त्तशमना बलवन्त्य ।

લિજવનારૂં અને જઠરાગ્નિને મદ કરનારૂં છે गुरुतरा हृदि जाड्यम् ॥

તાવ, ઉધરસ, વિગેરે દરદનો નાશ કરનારૂ, હળવુ, ...चिपुष्टिवीर्यदा ।

ઘેટીનું દુધ ક્ષયરોગ કરનાર, શીળસ મટાડનાર, सुशीतला ॥ ८३–८८ ॥

કારક છે ઘોડીનું દુધ બળ વધારનાર, રક્ષ, ક્ષય માક્ષિક, દાલ એ પ્રમાણે ૮ જાતનાં મધ

અમ્લ અને મધુર સ્વાદવાળુ અને પચવામા હળવ જાતના મધને જુદું જુદું બાવતા નથી

રાખનારૂ, બાળકોને ભુખ લગાડનારૂં, નસ્યમા, ...કાયું છે. એકંદર રીતે બધી જાતનાં

સ્વાદનુ અને હળવું છે. હાથણીનું દુધ બળ ...રાને હિતકર, બળ વધારનાર, હળવાં,

ભારે, હમેશા ખાવાથી ગઢપણ આવવા ન દી... વધેલી ચરબી, પાંડુરોગ વગેરેમા હિતકર છે.

ઉંટણીનું દુધ રક્ષ, મળબંધ, કબજીયત, જળે... ગરમ (અગ્નિથી તપેલી) ચીજ સાથે ખાવું

પેટના બધા દરદ મટાડે. ઉષ્ણવીર્ય, ખારા ... પડતા લોહીને અટકાવે, બળ વધારે ઠંડી

ઠંડક અને રાત્રીના શીતળપણાથી તેમ જ ... છાતીમાં બોજો-ભાર કરે છે. સાકર પડતા

રહે છે તેથી સવારે દોહેલુ દુધ પચવામાં

લેહીને અટકાવે ખાવામાં રૂચિ ઉપજાવે. મનને પ્રસન્ન રાખે. રૂચિ વધારે. શરીર પુષ્ટ કરે. વીર્ય વધારે. બેચેની, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, દાહ, પ્રમેહ વિગેરે વાત પિત્તજન્ય દરદોને શમાવે તથા ઠંડી છે. (૮૩-૮૮).

लवणक्षारगुणाः—મીઠું, ક્ષારના ગુણ.

सामुद्रं सिन्धुलवणं रुचकं रोमकं बिडम्। क्षाराण्युष्णानि सर्वाणि शूलानिलहराणि च ॥
द्वौ क्षारौ शूलकृच्छ्रघ्नौ स्वर्जिकायावशूकजौ। तृड्दाहपित्तजननौ वाताध्मानहरौ स्मृतौ ॥ ८९-९०॥

મીઠું, સીંધાલુણ, સંચળ, સાંભર, વડાગરૂં, સુરોખાર અને જવખાર વિગેરે લવણ અને બધા ક્ષાર શળ ચુંક મટાડે છે અને વાયુનાશક છે. સુરોખાર અને જવખાર ચસકા મટાડે. અટકી ગયેલા અથવા મુશ્કેલીથી ઉતરતા પેશાબને લાવે. ગળે શોષ પાડે. બળતરા કરે. પિત્ત વધારે. પેટનો વાયુ અને આફરો મટાડે (૮૯-૯૦).

धान्यगुणाः--દાણાના ગુણ.

यावनालस्विदोषघ्नो गुरुपित्तास्रवृद्धली। षष्ठिका मधुरा ज्ञेयः सर्वदोषहरो लघुः ॥
गोधूमा वीर्यदा वृष्या ईषत्पित्तकरा मताः। वातपित्तकफहरा कृच्छ्रमेहविनाशनाः ॥
मुद्गो बलासरोगघ्नः किञ्चिन्मारुतकोपनः। मेहहृच्च लघुः स्वादुर्ज्वरघ्नो रुचिकारकः ॥
रक्तपित्तकरा माषा वातघ्ना बलवर्धनाः। मधुरोष्णाश्च गुरवो मदनोत्पत्तिहेतवः ॥
आमवातहरो राजमाषो मूत्रबलापहः। विड्बंधार्शोगदकरो पित्तमेहप्रणाशनः ॥
कुलत्थो मूत्रकृच्छ्रघ्नो मारुतश्वासशूलजित्। पित्तघ्नी तुवरी ज्ञेया वातला शोफनाशिनी ॥
रक्तपित्तकफहरा मकुष्ठा कुष्ठनाशनाः। चणकाः कफपित्तघ्ना रूक्षा वातप्रकोपनाः ॥
कफपित्तकरा ज्ञेयाः जठराग्निप्रवर्धनाः। तिला बलकरा घ्नन्ति वातं च बहुमूत्रताम् ॥
वल्ला बलकरा ज्ञेया वातपित्तप्रकोपनाः। रक्तपित्तं तथाध्मानं कुर्वन्ति रक्तदूषणम् ॥
अस्नेहो वातजननः श्यामाकः पित्तनाशनः। वातलौ कंगुनीवारौ दाहपित्तकफापहौ ॥
कोद्रवः कफपित्तघ्नः वाताध्मानमदप्रदः। दीपनो मेहजननस्त्वतीसारादिकान् जयेत् ॥
बर्जरी दुर्जरी ज्ञेया पित्तवातकफापहा। रुचिदाग्नेय जननी रक्तविड्बंधकारिणी ॥
रक्तशालिर्महाशालिः कलमा शालयस्तथा। बलं शुक्रं प्रभां पुष्टिं कुर्वंति मधुरा परम् ॥
सर्वे तु शालयः शीता बलारोग्यविवर्धनाः। राजिका कृमिवातघ्नी पित्तलोदरनाशिनी ॥

॥ ९१-१०४ ॥

पित्तश्लेष्महराः स्निग्धाः श्वासहृद्रोगनाशनाः । दुर्नामोदरशोफघ्नाश्चक्षुष्या वह्निदीपनाः ॥
कुरंगो मधुरो पाके चक्षुष्यः स्मृतिबुद्धिदः । रक्तपित्तश्लेष्महरो बलदो ज्वरनुद्गुरुः ॥
कृष्णैणो मदकृद्ग्राही स्वादुर्माही सुखप्रियः । शीतवीर्यो लघुर्ज्ञेयो महातीसारनाशनः ॥
हरिणो गौरवर्णो यस्त्रिदोषघ्नोऽङ्गवर्धनः । मधुरः पाकरम्यो विषमज्वरिणे हितः ॥

लावः कषायो मधुरोऽग्निदीप्तिं तनोति रोगान्विनिहन्ति शीघ्रम् ।
ग्राही लघुः स्निग्धतरोऽतिपथ्यो रुच्यो विपाके कटुतामुपैति ॥
छागं त्रिदोषघ्नमुशन्ति मांसं क्षये हितं पीनसरोगहारि ।
मेषं बलिष्ठं कफवातहारि शीतं गुरु स्निग्धमपथ्यमेव ॥
संतर्पणं दीपनमुष्णवीर्यं स्निग्धं कषायं मधुरं बलिष्ठम् ।
निद्राकरं स्थैर्यबृहत्त्वकारि मांसं मदा माहिषमप्रशस्तम् ॥

गव्यं मांसं गुरु स्निग्धं विषमज्वरनाशनम् । शुष्ककासश्रमहरं पवित्रं पावनं स्मृतम् ॥
अतिव्यवायिनो मत्स्या बृंहणा बलवर्धनाः । तृड्दाहकफपित्तासृग्ज्वरवातविनाशनाः ॥
सामान्यतो गुणा एवं जातिस्थानादिभेदतः । भिद्यन्ते विविधा प्रायो गुणदोषानुकीर्तनैः ॥
सिंहव्याघ्रादयो जीवा ये केचन गुहाशयाः । वातघ्ना बलदाः सर्वे चक्षुष्याः स्निग्धदीपनाः ॥
ये जीवास्त्वण्डसंभूताः सस्नेहा वातनाशनाः । स्वल्पे जले च बलिनो ह्रदे जातास्तथाविधाः ॥
सस्नेहाः सिन्धुजा ज्ञेया वातघ्नाः पुष्टिवीर्यदाः । श्लेष्मघ्नो मधुरश्चैव गुरुर्नैवातिपित्तलः ॥ ૧૧૧-૧૨૭ ॥

સૂકું માંસ ભારે તથા મરણ નીપજાવે છે. ઝેરથી કે દરદથી મરેલા જનાવરનું માંસ ઉલટી ચકર ઉપજાવે છે. વાયુ, પિત્ત, કફથી મરેલાનું કે ગલકા દુબળાં જનાવરનું માંસ તથા કચકચી ગયેલું સડેલું અને બીજા દીનું વાસી માંસ શ્વાસ, ઉધરસ અને ક્ષયરોગ ઉપજાવે; તથા બળ, વીર્યનો નાશ કરે. સિંહ, વાઘ અને કાગડાની જાતનાં પંખીનાં માંસ દમ, ઉધરસ, હૃદરોગ, ક્ષયરોગવાળા દરદીને હિતકર છે. ગુફામાં રહેનારાં સુવર, બિલાડાં, સસલાં જેવાં જનાવરોનાં માંસ પિત્તકફનાશક, સ્નિગ્ધ તથા દમ, છાતીનાં દરદ, હરસ, સોજા અને અપચાના દરદીઓને ફાયદાકારક તથા આંખને માટે સારાં ગણાય છે. કુરંગ

નામના હરણનું માંસ, પચવામાં મધુર, આંખને હિતકારક, વાદશક્તિ, બુદ્ધિ, બળ, વધારે; પડતા લોહીને અટકાવે, કફ ઓછો કરે, તાવ ઉતારે, પચવામાં ભારે. કાળીયાતરૂમૃગનું માંસ ચરબી વધારે, છાતીને સારૂં, મળને બાંધે, સ્વાદિષ્ટ, રૂચિ ઉપજાવે, ઠંડા સ્વભાવનું હળવું પ્રમેહ ઝાડા મટાડે છે. રાતા હરણનું માંસ વાયુ ગરમી શરદીને મટાડે, લોહી માંસ વધારે, પાક રસમાં મીઠું, એકાંતરા તરીયા તાવવાળાને ફાયદાકારક છે. લાર (Lark) નામ પક્ષીનું માંસ સ્વાદમાં જરા તુરૂં, વધુ ભુખ લગાડે, બધા રોગમાં ફાયદાકારક, મળ બાંધે, હળવું સ્નિગ્ધ પૌષ્ટિક છે. બકરાનું માંસ ત્રિદોષશામક, ક્ષયમાં, સળખમમાં હિતકારક છે. ઘેટાંનું માંસ બળ વધારે, કફવાયુને મટાડે, ઠંડું, ભારે, સ્નિગ્ધ તથા નુકશાન કરનારૂં છે. ભેંસનું માંસ તૃપ્તિ ઉપજાવે, ભુખ લગાડે, ગરમ, સ્નિગ્ધ, તુરા મીઠા સ્વાદનું, બળવર્ધક, ઉંઘ લાવે, શરીરને પુષ્ટ કરે, સારૂં ગણાતું નથી. બળદનું માંસ પચવામાં ભારે, સ્નિગ્ધ, સુકી ખાંસી, વિષમજ્વરમાં હિતકર છે. બહુ વિષયી માણસને માછલાં બળ પુષ્ટિ વધારનારાં તથા તરસ, દાહ, કફ, પિત્ત, લોહી પડવું, તાવ, વાયુ વિગેરેને મટાડનારાં ગણાય છે. પશુ પંખીઓની જાતિ, રહેવાનાં ઠેકાણા વગેરેથી તેના ગુણ દોષનું અનુમાન કરવું. સિંહ, વાઘ જેવા ગુફામાં રહેનારા જનાવરનું માંસ વાયુનાશક, બળવર્ધક, સ્નિગ્ધ અને નેત્રને હિતકારક ગણાય છે. ઇડાથી થનારા, થોડા પાણીમાં કે ઘુનામાં રહેનારા અને એવી જાતના જંતુઓનાં માંસ સ્નિગ્ધ અને વાયુનાશક છે. સમુદ્રના જનાવરોનું માંસ સ્નિગ્ધ, વાયુનાશક, પુષ્ટિવીર્યવર્ધક, કફદ્મ, મધુર, પચવામાં ભારે અને જરા પિત્ત કરનારૂં છે. (૧૧૧-૧૨૭)

शाकफलादिगुणाः--શાક ફળ વગેરેના ગુણ.

पित्तघ्नं श्लेष्मदृत्किंचित्कूष्माण्डं वह्निदीपनम । मूर्च्छापस्मारोगघ्नं सर्वदोषहरं गुरु ॥
कालिंगं नेत्ररोगघ्नं वातश्लेष्मकरं गुरु । कफानिलकरं स्वादु पित्तघ्नं त्रपुसं सरम् ॥

कर्कटी वातला गुर्वी मूत्रला स्वादुशीतला । विदाहजननी ज्ञेया पक्वा सा चातिपित्तला ॥
पित्तलं शृङ्गवेरं तु वातश्लेष्महरं कटु । मूत्रमूत्रपुरीषं च क्षुधामांद्यारुचिप्रणुत् ॥
श्लेष्मघ्नमार्दवं शुण्ठं नागरं वन्हिदीपनम् । आमदोषगणाघ्नं पीनसश्वसनाशनम् ॥
कफानिलहरं चोष्णं चक्षुष्यं मरिचं स्मृतम् । मुखरोगश्लेष्महरं ज्वरहृत्सर्षपं स्मृतम् ॥
राजिका पित्तला ज्ञेया सर्वोदरनिवारिणी । वातश्लेष्महरं शोफ शान्तं पौनर्नवं परम् ॥
असृक्पित्तविषघ्नश्च तन्दुलीयोऽतिशीतलः । पुष्टिप्रदाकरा चिल्ली जन्तुघ्नी विड्ग्रहापहा ॥
निष्ठीवद्वाम्बुका ज्ञेया रोचनं सरमेव च । स्निग्धश्च पित्तहृद्धिगुरानाहश्लेष्मजिद्गु ॥
श्लेष्मानिलविबन्धघ्नं उष्णोऽसौ वन्हिदीपनः । वातश्लेष्महरं चोष्णं जम्बीरकं मतम् ॥
रुन्ताकं कारवेल्लं च कर्कोटकमपि स्मृतम् । दुर्जरं मधुरं ज्ञेयं क्षारं च चणकाद्भवम् ॥
निशान्ध्यं च हरं प्रोक्तमागस्त्यं वातजिद्गु । शीतं पद्मस्य मूत्रशोधनं बुद्धिवर्धनम् ॥

पुष्पं करीरस्य सरं च तिक्तं वातघ्नमुष्णं मधुरं कषायम् ।
वातादिदोषघ्नमतीव तीक्ष्णं शूलापहं मूत्रकमप्रशस्तम् ॥

वातश्लेष्महरं किंचिच्छीतलं मधुरं गुरु । रोचनं मलभिद्बिम्बीफलं पित्तप्रसादनम् ॥
शम्याः फलं पित्तहरं कषायं मधुरं गुरु । विष्टम्भि वातलं रूक्षं केशनाशकरं परम् ॥
अम्लं पित्तप्रजननं सर्वं स्वादुफलात्मकम् । वातप्रकोपनं तीक्ष्णं क्रमाद्दोषप्रशान्तिकृत् ॥
अनेन विधिना सर्वं स्थूलमानेन भाषितम् । तारतम्यविभागेन भिद्यते विविधैर्गुणैः ॥
राजादनफलं पक्वं सस्नेहं पित्तनाशनम् । वातघ्नं पुष्टिबलदं कफकारि सरं स्मृतम् ॥
पित्तप्रशमनं प्रोक्तं तथाम्लमामलकीफलम् । स्वर्यं हृद्यं च चक्षुष्यं सर्वमूत्रविनाशनम् ॥
अग्निमान्द्यहरं रुच्यं दाडिमं नातिशीतलम् । मधुरं सर्वदोषघ्नं कफानिलविनाशनम् ॥
तिक्ताम्लमधुरं हृद्यं चक्षुष्यं च त्रिदोषजित् । आमलक्या फलं चैवमपक्वं च पक्वं समम् ॥
कपित्थं कफपित्तघ्नमकण्ठ्यं पवित्रीनिनम् । तदेव पक्वं मधुरं वातश्लेष्महरं गुरु ॥
पिपासाभ्रमदाहघ्नं कण्ठ्यं स्वर्यं विदीपनम् । वातश्लेष्मप्रशमनं कथितं बीजपूरकम् ॥
वर्ण्यं रुचिकरं पक्वमसृक्मांसविवर्धनम् । मधुरं तृप्तिकृत्स्निग्धमाशु श्लेष्मविवर्धनम् ॥
कषायं कफकृद्बालं मध्यमम्लं समीरजित् । पित्तप्रशमनं पक्वमाम्रमेव त्रिदोषजित् ॥

लघु रेतोबलहरं गुल्मघ्नं च रुचिप्रदम् । अम्लपित्तकरं पक्वं मधुरं करमर्दकम् ॥

चिंचायास्तु फलं हृद्यं मधुराम्लं च दीपनम् । नारंगं दुर्जरं ज्ञेयं पित्तकृच्चानिलापहम् ॥

कफानिलहरं ज्ञेयं जम्बीरं पित्तलं शुभम् । प्रियालमज्जा रुचिरा सुस्निग्धानिलनाशना ॥

पूगं कषायमग्निघ्नं पित्तश्लेष्महरं सरम् । वातघ्नं मधुरं कण्ठ्यं स्मृतं चैवास्यशोधनम् ॥

हिमवालुका हिमतरा सुतरां द्विजबन्धमूलशिथिलत्वकरी ।

नयने हिता दवथुसंशमनी कमनीयतां वपुषि संदधते ॥

वमितृड्भ्रमखेदास्यशोषदाहाहरुचिक्रमान् । हन्ति नेत्रविकारं च गंधाढ्यो हारिणो मदः ॥

दोषत्रयं शमयते खदिरस्य सारस्तिक्तो रसे हिमगुणः कृमिरोगहन्ता ।

हृद्यः कषायमधुरो मुखरोगहारी ताम्बूलमध्यनिहितो मुखरागकारी ॥

जातीफलं मदकरं मदनप्रबोधि प्रह्लादनं प्रबलकान्तिहृदास्यशोधि ।

श्लेष्मानिलामयहरं सुसुगन्धि तीक्ष्णं स्निग्धं बलिष्ठमनलोदयकार्यभीक्ष्णम् ॥

लवंगं वातलं रूक्षं रोचिष्णु वन्हिदीपनम् । व्यवायि कफहृद्धृद्यं किंचित्पित्तकरं परम् ॥

वमितृड्दाहवैरस्यमूत्रकृच्छ्रामयाञ्जयेत् । सूक्ष्मैला कफहृत्कट्वी सुगन्धिद्रव्यवासिनी ॥

कफानिलघ्नं स्मरकृत्सुगंधि तीक्ष्णं सरं पद्मयुक्तमुष्णम् ।

ताम्बूलपत्रं न च नेत्ररोगे शोषे मुखार्तौ मदिरामयेषु ॥

शीतं खर्जूरयुगमं तु पित्तघ्नं मधुरं गुरु । रुचनी गोस्तनी शीता पिपासाक्षयनाशिनी ॥

बल्यं नारिकेराख्यं सस्नेहं पित्तजुत्सरम् । पथ्या कण्ठ्या कषाया तु त्रिदोषशमनी सरा ॥

कदलीसंभवं पक्वं श्लेष्मकृन्मधुरं गुरु । अर्शोग्रहणिकारोगनाशनं बलवर्धनम् ॥

पित्तश्लेष्महरं स्वादु नेत्ररोगनिवर्तनम् । कंठ्यं कृमिघ्नं सुस्निग्धं लघूष्णं तु बिभीतकम् ॥

मधुराम्लकषायं तु जाम्बवं स्यात्कपित्थवत् । अस्वर्यं ग्राहकं रूक्षं रोचनं हृत्क्रमापहम् ॥

पीलोः फलं गुल्मविकारकासश्वासोदरार्शो ग्रहणीगदघ्नम् ।

विदाहि तीक्ष्णं लघु भेदि रक्तपित्तप्रदं प्लीहविकारहारि ॥

फलं दधित्थस्य तरोर्विषघ्नं संग्राहि हिध्माकफवातहारि ।

कषायमम्लं मधुरं च रूक्षं स्वरस्य रागे न हितं विबन्धे ॥

વામાં ભારે છે. દ્રાક્ષ ઝાડો સાફ લાવે. ઠંડી, તરશ મટાડે. સર્વમાં હિતકર છે. ન[illegible]
બળવર્ધક. સ્નિગ્ધ, પિત્તનાશક, ઝાડો લાવનાર છે. દાડમ ઠંડાં ભારી, તુરી ઝાડો બાંધનારી.
વાયુ પિત્ત કફનાશક છે. કેળાં કફકારક મધુર ભારે દરેક મરડામાં ફાયદાકારક બળ-
વર્ધક છે. બોરાં પિત્તકફનાશક, આંખનાં દરદને મટાડે, બળાંને સારાં, જંતુઘ્ન દરજાં, જાં
જાંબુના ફળ મીઠાં, ખાટાં, તુરાં સ્વરને નુકસાન કરે, છાતીના ગભરાટને મટાડે. ખિરણી
ફળ ગુલ્મ ખાંસી શ્વાસ પેટનાં દરદ હરસ સંગ્રહણી ભરમનાશક. દાહ કરે, ઉલટી, રસ
લાવે, પડતા સેટીના દરદવાળાને નુકસાનકારક છે. ટીંબરનાં ફળ ઠંડાં, પિત્તનાશક, એ
ખાટાં, તુરાં વાયુનાશક કફકારક છે. રસ અને જાતિના ભેદથી ફળ અનેક
પ્રકારનાં થાય છે તે પ્રમાણે તેના ગુણ સમજી લેવા. દરેકનું જુદું વર્ણન કરવાં
ગ્રન્થ મોટો થઇ જાય. જે ફળ જીવડા કે પંખીએ ખાધેલું હોય, ઋતુ વિનાં થયું હોય
તે ખાવું નહીં. તેમ ઘણેભાગે કોઇપણ ફળ કાચું પણ ખાવું નહીં. કપૂર સ્વભાવે શીતળ
દાંતના મૂળને નબળાં પાડે, આંખને હિતકર, દાહશામક, શરીરમાં સુંદરતા વધારે. કસ્તુરી
ઉલટી, તૃષા, ક્લમ, શ્રમ, મોનો શોષ, દાહ, અરૂચિ, બેચેની અને આંખના દરદને મટાડે.
ખેરસાર અથવા કાથો કડવો, ઠંડો, જંતુઘ્ન, વાયુ ગરમી શરદીનાશક. છાતીને [illegible]
મોંના દરદ મટાડે. તાંબુલ સાથે ખાવાથી મોની સુંદરતા વધે. જાયફળ જરા તીખું છે
કામ જાગ્રત કરે, ભયંકર ઉલટી મટાડે, છાતી મોંને સાફ કરે, મનને પ્રસન્ન રાખે, [illegible]
વાયુને મટાડે, બળ વધારે, ભૂખ લગાડે. લવીંગ જરા વાયુ કરે, રસ રૂચિ, વાયે ભૂખ લગાડે,
કફનાશક, હૃદયને સારૂં, જરા પિત્ત કરે. ઝીણી એલચી ઉલટી, તરસ, દાહ, મોનો ખરાબ
સ્વાદ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને કફને મટાડે તથા સુગંધી દ્રવ્યોમાં ઉત્તમ ગણાય છે. નાગરવેલનું પાન
કામોત્તેજક, સુગંધિ, તીખું દસ્ત લાવે, ૭ રસના સ્વાદવાળું સ્વભાવે ગરમ: આંખનાં
રોગ શોષ મોનાં દરદ અને મદિરાથી થએલા રોગોવાળા માણસોએ તાંબુલ ખાવું નહીં.

લસણ વાયુ, લોહીબગાડ, હરસ, દમ, ઉપદંશ, જંતુ મોળ પેટનાં દરદને મટાડે
ભૂખ લગાડે, ખોરાક પચાવે, સાદને સાફ. સફેદ ડુંગળી વાયુનાશક, અગ્નિ આપનાર. [illegible]
નેજક તથા વાયુકારીરોગનાશક છે. રાતી ડુંગળી ઝાડો કબજ કરે, બળ વધારે, [illegible]
પિત્તકારક, વીર્યસ્તંભક. ઘણેભાગે સફેદ ડુંગળીને બગના ગુણવાળી તથા લોહીને મટાડે છે.
સુરણ ભૂખ લગાડે, ખાવાપર રૂચિ ઉપજાવે, મરડો હરસ ગુલ્મને મટાડે. ઝાડો લાવે. [illegible]
મટાડે, વાયુનું અનુલોમન કરે. (૧૨૮-૧૩૧).

જૈન ધર્મનું હિન્દી માસિક.

ખંડેલવાલ જૈન.

હિંદની જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ દેશનાં જુદાં જુદાં અંગ છે. તે અંગ ઉપાંગોને તોડી ભાંગી નાખવા કરતાં સબળ બનાવવાં એજ વધુ લાભદાયક છે. ખંડેલવાલ જૈનનો જન્મ એજ મહત્ ઉદ્દેશની પૂર્તિને માટે થયો છે આ માસિક દરેક પક્ષના જૈન ભાઈઓએ ખાસ વાંચવા લાયક છે જૈન સિવાય બીજાઓએ પણ પોતપોતાની જ્ઞાતિમાં વિશુદ્ધ વિચારો ફેલાવવા; જાતીય અને રાષ્ટ્રીય ભાવોની વૃદ્ધિ કરવા; પરસ્પર પ્રેમ અને ઐક્ય વધારવા એ આ માસિકનું લક્ષબિંદુ છે. સામાજીક દોષોની આ પત્ર ઘણી નિર્ભયતાથી સ્પષ્ટપણે આલોચના કરે છે. દેશના ઉદ્યોગ વ્યાપારની પણ ચર્ચા કરે છે. જો આપ જ્ઞાતિઓને સુરક્ષિત રાખી ઉન્નત કરવા ઇચ્છતા હો તો આ માસિકને હમેશાં વાંચશો અને આપના બીજા મિત્રોને પણ ભલામણ કરશો આર્થિક નુકશાન પામીને જ્ઞાતિ સંસ્થાઓના લાભ માટે આ પત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે વાર્ષિક લવાજમ ૧-૮-૦. [illegible] રૂપિયો.

મેનેજર--ખંડેલવાલ જૈન મુ. પો. ગંજમપુરા (માળવા). Ganjampura

ઉદરરોગ અને જળોદર.

બિંદુઘૃત (ભૈષજ્યરત્નાવલી ૨૦૧) આકડાનું દૂધ તોલા ૮, બુગળીના (?) થોરનું દૂધ **તોલા ૨૪ લેવાં,** હરડે, કબીલો, કાળી નસોતર, ગરમાળાનો ગોળ, ગરણીનાં મૂળ, ગળી, ધોળી **નસોતર, નેપાળાનાં** બી, શંખાવળી, ચિત્રો પ્રત્યેક ૪ તોલા ખાંડી એ ઓસડીયાંનો ઉકાળો, ૧૬ગણા પાણીમાં કરવો ; ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યારે ગાળી તેમાં ઉપરનાં બેઉ દૂધ તથા ૬૪ તોલા ઘી નાખી પકાવવું પાણીનો ભાગ બળી જાય એટલે ઘી ગાળી લેવું માત્રા ૨ થી ૬ ટીપાં આપવાથી ઝાડા થઇ દરદ મટે

વૈદ્યનાથવટી (સિદ્ધગુટી ભૈષજ્યરત્નાવલી ૨૦૩) સુંઠ, પીપર, મરી, હીંગળો, **હરડે,** પ્રત્યેક એક તોલો શુદ્ધ જમાલગોટા તોલા ૧૦ સાથે વાટી ખાંડી લુણીના રસ **માં ઘુંટી** અડદ જેવડી ગોળી વાળવી માત્રા ૨ થી ૬ ગોળી ઉના પાણી સાથે આપવી **ભયંકર** જળોદર, ગુલ્મ, તાવ, પાડુ, ઉદાવર્ત, અષ્ઠીલા, શળ, ઝાડા, પાકતાળ વગેરેમાં અપાય

ઇચ્છાભેદી (ભૈષજ્યરત્નાવલી ૨૦૪) સુંઠ, મરી, પારદ, ગંધક, ટંકણ, પ્રત્યેક એક તોલો જમાલગોટા તોલા ૩ પાણીમાં ચણોઠી જેવડી ગોળી વાળવી માત્રા ૨ થી ૪ ગોળી ઉના પાણીથી દેવી પેટના બધા દરદ તથા જળોદરમાં

અભયાવટી (ભૈષજ્યરત્નાવલી ૨૦૪) હરડે, મરી, પીપર, ટંકણ પ્રત્યેક તોલો ૧, **નેપાળો** તોલા ૪ સાથે ઘુંટી ડાંડલીયા થોરના દૂધમાં એક ગ્રેન વજનની ગોળી વાળવી ૦ થી ૬ ગોળી ઉના પાણીથી આપવી

જળોદરારિ રસ (ભૈષજ્યરત્નાવલી ૨૦૭) પારદ તોલા ૪, ગંધક તોલા ૮, **મનશીળ,** હળદર, જમાલગોટા, સુંઠ પીપર, મરી, પ્રત્યેક બબે તોલા સાથે મેળવી **દંતીમૂળ, સ્નુહીદૂધ,** ભાંગરો પ્રત્યેકના રસની સાત સાત વખત ભાવના આપવી માત્રા **૨ થી ૪** રતી રાસ સાથે આપવી

શોથોદરારિ લોહ (ભૈષજ્યરત્નાવલી ૨૦૬) માગેડીના મૂળ, ગળો ચિત્રો, દંતીમૂળ, **ભોંયાં,** ડાંડલીયા થોરનું દૂધ, અરજભખી, આકડાના મૂળની છાલ, પ્રત્યેક ૩૨ બત્રીસ તોલા **લેવાં** ક્રચી ગ્લોગણ પાણી મૂકી ઉકાળવા ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યારે ગાળી તે ઉકાળામાં ૩૨ [illegible] ૭૦ મૂકી, ૩૨ તોલા ઘી આકડાનું દૂધ ૮ તોલા, [illegible] ગંધક ૪ તોલા, પારદ, જમાલગોટા

કરવો. દરેક એક એક ઔષધ અથવા બે ચાર સાથે મેળવીને પણ અપાય છે. નીચે લખેલાં ઔષધો જળોદર શિવાય ઉદાવર્તવાયુ, અજીર્ણ, બરલ, લીવર ગાંઠ વગેરે પેટનાં બધાં દરદો ઉપર પણ ઘણું કામ કરે છે.

સામુદ્રાદ્ય ચૂર્ણ (બૃહત્ યોગતરંગિણી ૬૮૪) મીઠું, સંચળ, સીંધાલુણ, જવખાર, બોડીઅજમોદ, લીંડીપીપર, ચીત્રો, શુંઠ, શેકેલી હીંગ, વાવડીંગ સરખે ભાગે ખાંડવાં. માત્રા ૦। તોલાથી ૧ તોલા સુધી ઘીમાં કાલવી ચટાડવું. વાતોદર, ગુલ્મ, અજીર્ણ, મરડો, હરસ, પાંડુરોગમાં.

નારાયણ ચૂર્ણ (બૃ. યોગતરંગિણી ૬૮૮) બોડી અજમોદ, અજમા, પળાંસવી, ધાણા, આંબલી, કલોંજીજીરૂં, સુવાદાણા, પીપરીમૂળ, રાણતુળશી, કચુરો, વજ, શતાવરી, જીરૂં, શાજીરૂં, સુંઠ, પીપર, મરી, દારૂડીનાં મૂળ, ચિત્રો, જવખાર, સાજીખાર, પુષ્કરમૂળ, કુઠ, સંચળ, સીંધાલુણ, મીઠું, વડાગરૂં, બંગડખાર, વાવડીંગ, દરેક એકેક તોલો, દંતીમૂળ ૩ તોલા, નસોતર ૨ તોલા, ઇદ્રમણાંનાં મૂળ ૨ તોલા, ચમારદુધલી ૪ તોલા સાથે ખાંડવાં; માત્રા ૦। થી ૦॥ તોલો નવશેકા પાણીથી પેટનાં બધાં દરદમાં અપાય.

વજ્રક્ષાર ચૂર્ણ (બૃ. યોગતરંગિણી ૬૯૫) સંચળ, જવખાર, મીઠું, બંગડખાર ટંકણખાર, સાજીખાર દરેક ૧૦ દસ તોલા લઇ આકડાના દુધની અને થોરના દુધની ૩ દિવસ ભાવના દેવી; પછી તેનું જેટલું વજન હોય તેટલાં આકડાનાં પાન લઇ એક હાંડલીમાં ઉપર નીચે પાન અને વચમાં ઉપલો ક્ષારનો ભુકો નાખી હાંડલીનું મો છાંદી સાંજે ગજપુટની ભઠ્ઠી આપી, સવારે કાઢી ખરલમાં ઘુંટવું પછી તેની બરોબર વજને નીચેનાં ઓસડીયાંનું સરખે ભાગે ખાંડી કરેલું ચુર્ણ મેળવવું; માત્રા ૦। થી ૦॥ તોલો નવશેકા પાણીથી આપવું. સુંઠ, પીપર, મરી, વાવડીંગ, રાઇ, હરડે, બેડાં, આમળાં, ચંવક, શેકેલી હીંગ, સરખે ભાગે ખાંડવાં. પેટનાં બધાં દરદ, સોજા, ગુલ્મ, ગાંઠ, મંદાગ્નિ, અરૂચિ, બરલ, લીવર વગેરેમાં અપાય.

વૈશ્વાનર ચૂર્ણ (ગદનિગ્રહ પ્રથમ ખંડ પૃ ૯૩ શ્લો. ૧૪૧ (સીંધાલુણ ૨ તોલા; અજમા ૩ તોલા, લીંડીપીપર ૪ તોલા, સુંઠ ૫ તોલા, મોટી હરડેની છાલ ૧૨ તોલા સાથે ખાંડવાં. માત્રા ૦। થી ૦॥ તોલો આસવ, ઉનું પાણી, સુરો, છાશ અથવા ઘી સાથે આપવું.

બિંદુઘૃત (ભૈ૦ રત્નાકરની ૨૦૧) આકડાનું દુધ તોલા ૮ અગથીઆ થોરનું દુધ **તોલા ૨૪ લેવાં, હરડે, કમીલો** ભાગી નસોતર ગ માળાનો ગોળ ગરણીના મૂળ, ગળી ધોળી **નસોતર, નેપાળાના બી,** લાખ ગળી, ચિત્રો પ્રત્યેક ૪ તોલા ખાંડી એ ઓસડીયાનો ઉકાળો, **૧૬**ગણા પાણીમાં કરવો ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યારે ગાળી તેમાં ઉપરના બેઉ દુધ તથા ૬૪ તોલા ઘી નાખી પકાવવું પાણીનો ભાગ બળી જાય એટલે ઘી ગાળી લેવું નાના **૨ થી ૬** ટીપાં આપવાથી ઝાડા થઇ દરદ મટે

વૈદ્યનાથવટી (ભિષગ્ ભૈ૦ રત્નાકરની ૨૦૩) સુંઠ પીપર, મરી હીંગળો, **હરડે, પ્રત્યેક** એક તોલો ગંધક જમાલગોટા તોલા ૧૦ સાથે વાટી ખાટી નળીના રસ માં ઘુંટી અડદ જેવડી ગોળી વાળવી માત્રા ૨ થી ૬ ગોળી ઉના પાણી સાથે આપવી ભયંકર જળોદર, ગુલમ તાવ પાંડુ ઉદાવર્ત [illegible] વગેરેમાં અપાય

ઇચ્છાભેદી (ભિષજ્યરત્નાવલી ૨૦૪) સુંઠ મરી પારો ગંધક, ટંકણ પ્રત્યેક એક તોલો જમાલગોટા તોલા ૩ પાણીમાં ચણોઠી જેવડી ગોળી વાળવી માત્રા ૨ થી ગોળી ઉના પાણીથી દેવી પેટના બધા દરદ તથા જળોદરમાં

અભયાવટી (ભૈષજ્યરત્નાવલી ૨૦૪) હરડે મરી પીપર, ટંકણ પ્રત્યેક તોલો , નેપાળો તોલા ૪ સાથે કુટી ડાંડીયા થોરના દુધમાં એક ગ્રેન વજનની ગોળી વાળવી થી ૬ ગોળી ઉના પાણીથી આપવી

જળોદરારિ રસ (ભૈષજ્યરત્નાવલી ૨૦૭) પારો તોલા ૪, ગંધક તોલા ૮ **મનશીળ, હળદર,** જમાલગોટા સુંઠ [illegible], મરી પ્રત્યેક બબે તોલા સાથે મેળવી **દંતીમૂળ, સ્નુહીદુધ** ભાંગરો પ્રત્યેકના રસની સાત સાત [illegible] ભાવના આપવી માત્રા **૨ થી ૪** રતી ગરમ સાથે આપવી

શોથોદરારિ લોહ (ભૈષજ્યરત્નાવલી ૨૦૬) આગેડીના મૂળ ગળો ચિત્રો, દાં **મણા,** ડાડલીયા થોરનું દુધ, સરજમુખી આકડાના મૂળની છાલ પ્રત્યેક ૩૨ બત્રીશ તોલા **લેવાં** કચરી ઓગણું નાખી મુકી ઉકાળવા ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યારે ગાળી તે ઉકાળામાં ૩૨ તોલા લોહભસ્મ ૨૦૦ પુટી ૩૨ તોલા ઘી આકડાનું દુધ ૮ તોલા ડાડલીયા થોરનું દુધ ૧૬ તોલા, ગુગળ ૮ તોલા ગંધક ૪ તોલા પારદ, જમાલગોટા

તામ્રભસ્મ, અભ્રકભસ્મ પ્રત્યેક બે ૨ તોલા, પીળીયો, ચિત્રો, સુરણ, શરપંખો, કાળો ચિત્રો, ખાખરાનાં બી, દુધેલી, મુશળી, ત્રિફળા, વાવડીંગ, નસોતર, દંતીમૂળ, સુરજમુખી, ઇંદ્રામણાં, સાટોડી, હાડસાંકળ, પ્રત્યેક તોલા ૩૨ બત્રીશ લઇ ખાંડી કપડછાન ચૂર્ણ કરી પકાવી ચણોઠી જેવડી ગોળી વાળવી. માત્રા ૮ થી ૧૬ ગોળી છાસ, સુરકો, ઉનું પાણી, કે ઘી સાથે અથવા યોગ્ય વિચાર કરી અનુપાનની યોજના કરી આપવાથી જળોદર, બધાં પેટનાં દરદ, અસાધ્ય સોજા, પાંડુરોગ, કમળો, હરસ, ભગંદર, કુષ્ટ, તાવ, ગુલ્મ વગેરેમાં ઉત્તમ છે.

અગ્નિકુમાર (રસ રત્નાકર ૨૯૩) –પારદ, વછનાગ, ગંધક, બોડીઅજમોદ, હરડે, બેડા, આમળાં, સાજીખાર, જવખાર, ચિત્રો, સીંધાલુણ, જીરૂં, સંચળ, વાવડીંગ, મીઠું, સુંઠ, પીપર, મરી, ઝેરકોચલાં સમભાગે લઇ ખાંડી લીંબુરસમાં ચણોઠી જેવડી ગોળી વાળવી. ૨ થી ૧૨ ગોળી ઉના પાણીથી આપવી બધાં પેટનાં દરદ મટે ભુખ લાગે.

ત્રૈલોક્યસુંદર રસ (રસરત્નાકર ૫૦૭) પારદ તોલા ૨, ગંધક તોલા ૪, અભ્રકભસ્મ, સીંધાલુણ, વછનાગ, કાળીજીરી, વાવડીંગ, ગળોનો ઘન, વજ, જવખાર, પ્રત્યેક તોલો ૧ લઇ સાથે મેળવી નગોડના રસની અને બાજોરાના રસની એક એક દિવસ ભાવના આપી ચણોઠી જેવડી ગોળી વાળવી. ૨ થી ૪ ગોળી ઘીમાં ચાટી ઉપર દુધ પાવું અથવા ચિત્રકઘૃત તોલા ૪ ચટાડવું. તેની બનાવટ–ચીત્રાનો ભુકો તોલા ૪ ગૌમૂત્ર તોલા ૮, ગાયના છાણનો રસ તોલા ૮, ઘી તોલા ૬૪, જવખાર તોલા ૪ પાણીનો ભાગ બળી જાય ત્યાંસુધી પકાવી ગાળી લેવું.

વન્હિવીર્ય રસ (રસરત્નાકર ૫૧૦) શુદ્ધ પારદ, ગંધક, સુંઠ, પીપર, મરી, જીરૂં, શાહજીરૂં, કચુરો, કાકડાશીંગી, અજમા, પુષ્કરમૂળ, હીંગ, સીંધાલુણ, જવખાર, ટંકણખાર, ગજપીપર, જાયફળ, બોડીઅજમોદ, વજ, લવીંગ, ધતુરાનાં બી, નેપાળાનાં બી, કાયફળ, ચવક, પ્રત્યેક એક ૧ તોલો લઇ સાથે ખાંડવાં. પછી બીલીમૂળની છાલ, આકડાનાં મૂળ, ચિત્રો, દંતીમૂળ, અઘેડો, ભાંગ, અરડુસી, નગોડ, ભરણીમૂળ, ધતુરો, કાળીજીરી, લીંબડો, પીપર, ભોરીંગણી મૂળ, આદુ, દરેક બબે તોલા લઇ પાણીમાં મેંદા જેવાં વાટી પાણી નાખી ગાળી તેની ભાવના આપવી. ચણા જેવડી ગોળી વાળવી ૩ થી ૪ ગોળી ખાય ઉપર આદુ અર્ધો તોલો ખાવું. તેના ઉપર નવશેકું પાણી પીવું. જળોદર, બધા કફના રોગ, બરલ, લીવર, ગુલ્મ, હરસ, સંધીવા, પાંડુરોગ, કૃમિ, વધેલી ચરબી, મંદાગ્નિ, એટલાં દરદોમાં અપાય.

લેપ ૧ સારોડી, દારૂહળદર, આંબાહળદર, સરસવ, સરગવાની છાલ, સમ ભાગે લઇ સુરકામાં વાટી ગરમ કરી ચોપડવું. લેપ ૨ લીંડીપીપર, ખોળ, સરગવાની છાલ, અજાસી, ભોંરીંગણીનાં મૂળ સમ ભાગે લઇ પાણીમાં વાટી ચોપડવાં લેપ ૩ દેવદાર, ગુગળ, સુંઠ, જવાસાનાં મૂળ સમ ભાગે ગૌમૂત્રમાં વાટી ગરમ કરી ચોપડવું. લેપ ૪ આકડાના મૂળની છાલ, અરણીના મૂળની છાલ, સારોડીનાં મૂળ, લીંબડાનાં પાન. સરખે ભાગે ગૌમૂત્રમાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. લેપ ૫ નગોડનાં પાન, સારોડીનાં પાન, એરંડાનાં પાન, માલકાંકણું, અશેળીયાનાં પાન સમ ભાગે વાટી ગરમ કરી ચોપડવું.

પથ્યાપથ્ય જળોદરવાળા, તથા પેટનાં બીજાં દરદવાળા માણસે મહેનત, પંથ, દિવસે નિદ્રા. વિશેષ જળપાન તથા ખાટાં, ખારાં, અતિ ઉષ્ણ, દાહ કરનારાં, ભારે અન્નપાન છોડવાં બને ત્યાંસુધી પાણી ઓછું પાવું. વખતો વખત મળમૂત્ર વધુ ઉતરે તેવું શોધન ઔષધ આપવું. બે ત્રણ દિવસે એરંડીયું તેલ ગૌમૂત્ર સાથે આપ્યા કરવું માલકાંકણીનું તેલ તોલો અરધો દુધ સાથે હમેશાં પાવું ચોખા, ઘઉં, જવ, બાંટી, મગ, કળથી, તાંદળજો, મેથીદાણા, સરગવાની શીંગ, મેથીભાજી, એવાં અન્નપાન આપવાં. પરસેવાની દવા આપવી. મૂત્ર વધારવું. બનતાં સુધી અન્ન ઓછું આપવું દુધ ગાયનું કે બકરીનું વધુ આપવું. લાંઘણ કરાવવી જાંગલ માંસ આપવું. લસણ, છાસ, આદુ એવાં પદાર્થ હિતકારક છે

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

સિદ્ધ આરોગ્ય રક્ષણશાસ્ત્ર.

લેખક---આર્યવૈદ્ય મયારામ સુંદરજી જેતપુરવાળા.

(લેખાંક ૧, આવતા અંકમા ચાલુ.)

ઉદ્દેશ. આ વૈદ્યલેખ મનુષ્યની આરોગ્યતા સાચવવા માટે ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કર્યો છે. આવા પ્રકારના લેખની ગુજરાતીઓને મોટી જરૂર છે. અને તેથી દેશી, સંસ્કૃત, મરાઠી અને ઇંગ્રેજી ભાષામાં આરોગ્ય સંબંધી વૈદક ગ્રંથો છે તે આધારે આ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. ડાકતર એગ્લીન સાહેબનો જે આ બાબત ઉપર મોટા સમુદ્રનો ને અતિ ઉત્તમ રચેલો ગ્રંથ છે, તેમાંથી પણ કાંઇ વિચાર આવેલ છે. આ લેખ ઉક્ત સાહેબના ગ્રંથનું કેવળ ભાષાંતર છે એમ નથી તથાપિ તે ગ્રંથનો આધાર ઘણું કરીને સર્વ ઠેકાણે આવેલો છે. આ લેખ જે

ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે તે શીતને સમશીતોષ્ણ દેશની હવાને અનુસરીને લખાયેલા હોવાથી તેમાંના જે વિષય આ ઉષ્ણદેશને અનુકુળ ન પડે તેમ જણાયા છે તે તે સર્વમાં ફેરફાર કરી ઘટતા વિચારે આ ઉષ્ણદેશને લાયક પડે તેમ ગોઠવવા છુટ લીધી છે. અને વિવિધ વિષયનો આ લેખમાં સંગ્રહ કરેલ છે. સર્વ (ગુજરાતીઓ) ને સમજવામાં સુગમ પડે, એટલા માટે જેટલો સહેલો સમજાય તેમ કરવા તરફ લક્ષ દીધેલું છે. કોઇ બાબત દેશી ભાષામાં ન સમજાય તેવા શબ્દો ઇંગ્રેજીમાંજ રાખ્યા છે; છતાં પણ બની શકયા તેટલા સમજી શકાય તેમ સંસ્કૃત ને દેશી નામો આપ્યાં છે; અને તેમાંના ઘણા માટે તો દેશી વૈદ્યકમાં વપરાતાંજ પસંદ કરેલાં છે કે જે લોકોને ઝટ સમજાય. જે જે ઠેકાણે એવાં નામો મળ્યાં નથી ત્યાં અર્થના ધોરણથી સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત તૈયાર કરેલા તે દાખલ કરેલ છે. કઠણ અને ઇંગ્રેજી ભાષાનાજ રાખેલા શબ્દો તેનો છેવટ ખુલાસાવાર શબ્દાર્થકોશ મુકેલો છે. તોપણ પ્રાચીન આર્યવૈદ્યક પરિભાષાને અનુસરીને બન્યું તેટલું તેમ લખેલું છે. આ લેખ વિદ્વાનજનોને નજરે કર્યો છે તેમાં તેના અનુભવથી જે ન્યુનાધિક થયેલું હોય તે વિષે તેણે ક્ષમા કરીને ગુણલેશનુંજ ગ્રહણ કરવું એવી વિનંતિ છે. જે હેતુથી આ લેખ તૈયાર કરેલો છે તે હેતુ અંશતઃ સાધ્ય થયો તો લેખકને આનંદ થશે અને પ્રાકૃત ભાષામાં વૈદ્યવિદ્યાની મુખ્ય મતલબ જે આરોગ્યતા, તેના નવીન શકની શરૂઆત કરવાના કામમાં જરા પણ સહાય કરવાથી તેને સંતોષ જણાશે.

आरोग्य संरक्षण એટલે શું? એ ટુંકામાં કહીએ તો, જે ઉપાયથી રોગનો પ્રતિબંધ ને રોગોપશમ થાય એવા ઉપાયની શોધ તે. રોગ એટલે શરીરમાંનો દ્રવ, કે કઠણ બનેલા અવયવમાં ફેરફાર થઇને, તેના સર્વ વ્યાપારનો કે એકાદ વ્યાપારનો બીગાડ થવો તે. જો એકાદ ઇંદ્રિયનો વ્યાપાર કાંઇ વધ્યો અથવા કમી થયો તો આરોગ્યનો સદા બગાડ થાય છે, એમ નથી; અથવા ઇંદ્રિય અવયવની રચનામાં બહુજ ફેર થયો તોપણ તેનો વ્યાપાર આરોગ્ય હાલતમાં જેમ થાય છે તેમજ થતો હોય છે; એટલા માટે ઇંદ્રિય વ્યાપારનો બગાડ થવાથી; આરોગ્ય અને સુખનો નાશ થઇને શરીર રચનામાં બીગાડ થાય છે, તે જો ઉપાયથી સુધારવામાં આવે નહીં, તો તેથી છેવટ જે ખરાબ પરિણામ થાય છે, તેનેજ 'રોગ' કહેવાય છે.

રોગાવસ્થામાં નિરંતર શરીરમાં કાંઇ નવીન પદાર્થ આવી મળે છે એમજ નથી,

પણ જે સ્વભાવિક ઇંદ્રિયવ્યાપાર ચાલે છે, તેજ કાંઇ અસ્વભાવિક અને બાહેરની વાતના અનુસંધાનથી બને છે. ઉદાહરણ, આંતરડામાં કૃમી થવાથી જે અપસ્માર (વાઇ) થાય છે, તેમાં જે સ્નાયુનું ખેચાવું જોરથી થાય છે, તે અતિ ઉત્તેજીત કાર્યથી થનારૂં સ્નાયુતંતુનું સ્વાભાવિક કાર્ય છે એજ પ્રમાણે તાવમાં અંગની ગર્મી ને પરશેવો થાય છે તે રક્તને કાંઇ વિપસંયોગ થવાથી શરીરનાં જે સ્વાભાવિક કાર્યો તેજ વધીને કેવળ થાય છે. એ ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે, કેટલીક રોગી અવસ્થામાં, જે કાર્ય થાય છે, તે તંતુરચના ને ઇંદ્રિયોના જીવનધર્મની આરોગ્ય સ્થિતિનાં સૂચક, અને તે માટે થનાર હોય છે, તે સમજ શિવાય ઉપાય વડે બંધ કરવાં એ કેવળ મૂર્ખપણું કહેવાય.

એકાદ અવયવ રચનામાં ફેરફાર થવાથી તેના વ્યાપારમાં કેટલો બીગાડ થાય છે, એ નકીપણે કહી શકાતું નથી ; કોઇકોઇ વાર તંતુરચના એટલી બદલાય છે કે, તે, જાતેજ પોતાનો વ્યાપાર કરવામાં નાકાવત થાય છે; જેમ, ફેફસાંનાં છીદ્રો બગડેલ પદાર્થથી ભરાણાં તો, અથવા હૃદયના પડદા જાડા થયા હોય તો, તેની ક્રિયા ચાલુ રહેવાનો અટ-ાવ થાય છે. બીજું કોઇ કોઇ વાર રચનામાં કહેવા જોગો ફેરફાર ન જણાતાં વિરૂદ્ધ ્યાપાર થાય છે, એમ જોવામાં આવે છે ; જેમ, હડકાયાના રોગમાં અને ધનુર્વાયુમાં એ ્માણે ઇંદ્રિય રચનાના, અને તેની ક્રિયાના ફેરફારમાં ઐકયને સંબંધ ન હોવાથી રચના-ાકારી, અને વ્યાપારવિકારી, એમ રોગના બે વર્ગ કરેલ છે ; એમ છે તોય ઇંદ્રિય રચનામાં ફેરફાર થયા સિવાય ક્રીયાનો બીગાડ થાય છે, કે નહીં, એ માટે હજુસુધી સંશયજ છે હાલના જે શોધ કરવાના ઉપાય છે તેના યોગથી અસંત જીણા જે ફેરફાર થાય છે તે સમજાતા નથી. તોપણ હવા, પાણી, પ્રકાશ, અન્ન, અને તે મધ્યેનાં રોગકારી સુક્ષ્મ જંતુનાં ને વનસ્પતીનાં બીજકો ઇત્યાદિ જે જીવનને ઉત્તેજક પદાર્થ છે, તેમાં ફેરફાર થવાથી રચનાનો બીગાડ થવા સિવાય વ્યાપારમાં ફેરફાર થઇ શકે એમ અનુમાન કરી શકાય. શારીર વ્યાપારવિકારી રોગ હો, અથવા ન હો, પણ તે વ્યાપારનો બગાડ ઘણા દિવસ હોવાથી રચનાનો પણ બીગાડ તે સાથે નિઃસંશય થાય છે. આપણી હાલની સ્થિતિ ઉપરથી એ વિશે આપણાથી એટલુંજ કહી શકાય કે, વ્યાપારવિકારી રોગ થાય છે પણ રચનાનાજ ફેરફારથી થાય છે, એમ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી.

પ્રાણિમાત્રના શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોને, પ્રતિબંધ કરવાની થોડી ઘણી કુદરતી શક્તિ હોય છે, અને રોગ થયા પછી તે દુર થવાની કુદરતી મદદ હોય છે, એ

વાત આપણે નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. કારણ એ વાતનું જ્ઞાન થયા વિના આપણને રોગનું જ્ઞાન થવાનું નહી. પ્રાણિના શરીરમાં એ સંરક્ષક શક્તિ છે એમ પ્રાચીન વખતથીજ લોક માનતાં આવેલાં છે. તેને "સ્વાભાવિક ઔષધ શક્તિ" કહે છે. પુરાતની મનુષ્યોને, એ શક્તિ શરીરથી કાંઇ જુદી છે, અને તે શરીર વ્યાપાર ઉપર પોતાની રક્ષક શક્તિ ચલાવે છે, એમ જણાતું હતું; પરંતુ વાસ્તવિક કહીએ તો તે મૂળબીજની અંશભૂત છે, તેના યોગથી વિપાક થાય છે, અને મૂળપિંડ બનીને તેની રચના પલટાવાથી છેવટ શરીરત્વચા, ને ઇંદ્રિયો (અવયવ) ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રાણિમાત્રના શરીરમાં જોકે એ શક્તિ સાધારણ છે તોય તે ભિન્ન ભિન્ન બાબતમાં નોખનોખા પ્રમાણથી હોય છે. ઉદાહરણ, કાંઇ મનુષ્યો એવાં નજરે પડે છે કે તેને જન્મથીજ કાંઇ ને કાંઇપણ રોગ હોય છે, અને તેને જો એકાદો મોટો રોગ થયો, તો તે મટવાનો સંભવ બહુજ કમ હોય છે. કેટલાંએક મનુષ્યો એવાં જોવામાં આવે છે કે, તેના અંગે ઘણાંએક રોગોત્પાદક કારણોનો પ્રતિબંધ કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે, ને જો એકાદી વાર તે કારણો બળદાર થઇને, રોગ ઉત્પન્ન થયો તો, તે રોગ સુખસાધ્ય થાય છે. વૈદ્યને અને બીજાને એ બે વર્ગનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. કારણ, જે ઉપાયથી એક વર્ગમાંના પ્રાણિ સાજા થાય છે, તેજ ઉપાયથી બીજા વર્ગમાંનાં પ્રાણિને દરદ મટવું એક તરફ રહીને ઉલટી ઇજા થાય છે.

શરીરમાં કાંઇ રોગ થયો તો, રોગીને પ્રશ્ન કરીને તે તેના અનુભવ ઉપરથી જે કહે તે ઉપરથી અને મુખ્યત્વે કરી શરીરમાં જે કાંઇ વ્યાપાર (ક્રિયા)નો બિગાડ થએલો હોય તે ઉપરથી રોગ થયો છે એમ આપણે જાણીએ છીએ. અમુક રોગમાં જે ઇંદ્રિયમાં રોગ થયેલો છે તેની પરીક્ષા સ્પર્શાદિથી કરીને તેની આકૃતિમાં અથવા તેની જાડાઇ જીણાઇમાં અથવા બીજી વાતમાં જે ફેરફાર થયેલ હોય છે તે શોધી કાઢવામાં આવે છે અમુક રોગમાં જે ઇંદ્રિયરચનામાં ફેરફાર થયેલ હોય છે તે નાદન અને શ્રવણના યોગથી માહીત થઇએ છીએ.

જે રૂપ ઉપરથી રોગનું જ્ઞાન થાય છે તેને સાધારણ ભાષામાં રોગનાં લક્ષણ કહે છે પરંતુ પરિભાષાની રીતિમાં તેના બે પ્રકાર કરેલા છે. એટલે ચિન્હો અને લક્ષણો. જે રૂપો વૈદ ડાકટરોની નજરે પડે છે તેને ચિન્હો અને રોગી જે કહે છે તેને લક્ષણો એ સંજ્ઞા દીધેલ છે ઉદાહરણ સોજો એ રોગનું ચિન્હ છે, શૂલ એ રોગનું લક્ષણ છે. એવો જો કે આ બે શબ્દનો ભેદ દેખાડેલ છે, તોય તે વારંવાર ઉપયોગમાં આવતો નથી.

રોગી જીવતો છતાં જે લક્ષણોને ચિન્હો સમજાય છે, તેનો સંબંધ ઇંદ્રિઓની રચનામાં જે ફેરફાર થાય છે તે સાથે કેવો છે એ રોગી મરવા પછી સમજાય છે. એવા પ્રકારની પરિક્ષાથી વિકૃત શારીરનું જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન અને તે પ્રાણી જીવતું છતા જે રૂપો નજરે પડે છે તેનુ જ્ઞાન એને નિદાનશાસ્ત્ર કહે છે.

એ ઉપરથી નિદાનશાસ્ત્રનો ઉપદેશ શરીર વેપારમાં અને ઇંદ્રિય રચનામા જે ફેરફારમાં થવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે ફેરફાર જાણવો તે છે પણ નિદાનમાં એટલીજ વાત છે એમ નથી. એ ફેરફાર થવામાં ક્યાં કારણો થયા તેનો વિચાર અને જેણે કરીને તેનુ નિવારણ થાય એવા જે ઉપાય તેનો પણ વિચાર એમાં છે.

આપણે રોગની સ્થિતિ વિષે ચોકસી કરવા લાગીએ છીએ એટલે આપણને તે સ્થિતિનુ બે રીતથી જ્ઞાન થાય છે.

૧ લી—શરીરના કોઇપણ ભાગમાં રોગ ઉત્પન્ન થએલો હોય, તે ભાગનો વિચાર ન કરતાં કેવળ રોગનીજ આપણે માહીતી કરી લઇએ છીએ.

૨ જી—અમુકજ ભાગમાં અથવા અમુક ઇંદ્રિયમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો તો તે ભાગના સંબંધથી રોગનો વિચાર કરીએ છીએ. ઉદાહરણ, દાહ (વરમ) ફેફસામાં, યકૃતમાં, મગજમાં અથવા કોઇપણ અવયવ અથવા રચનામા થયો, તે તરફ લક્ષ ન દેતાં કેવળ દાહ (વરમ) વિષેજ આપણે જાણુ મેળવી લઇએ છીએ અથવા એકાદ ઇંદ્રિયમાં કે રચનામાં દાહ થયો તો, તેથી તે ઇંદ્રિય ઉપર અગર રચનામાં જે ક્રિયા બને છે, ને તેથી જે પરિણામ થાય છે તેનું જ્ઞાન કરી લઇએ છીએ. એ ઉપરથી નિદાનના **સાધારણ** અને **વિશિષ્ટ**, એવા બે ભાગ કરેલા છે. તે પ્રમાણે ઔષધ યોજનાના પણ બે ભાગ કરેલા છે

સાધારણ નિદાન અને **સાધારણ ઔષધ યોજના** એટલે રોગ વિષે, ને તેના ઔષધ ઉપચાર વિષે જે સાધારણ બાબતો સિદ્ધ થએલી છે, અને જે મતો ચાલે છે, તેનો વિચાર એટલે જે બાબત એકજ રોગને લાગુ હોય છે એમ નહિં, તોપણ રોગના વર્ગને લાગુ હોય છે. અને **વિશિષ્ટ નિદાન**, ને **વિશિષ્ટ ચિકિત્સા**, એટલે પૃથક્ પૃથક્ રોગનો ને તેની ચિકિત્સાનો વિચાર.

આ ગ્રંથના પેહેલા ભાગમા **સાધારણ આરોગ્ય રક્ષણ વિધિ** ; અને બીજામા **વિશિષ્ટ આરોગ્ય રક્ષણ વિધિ** ; તેનું ઘટતું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવશે

આપણા આરોગ્યમાં ખામી પડવાથી જે રોગ થઈ આવે છે તે વિષે સારરૂપે ઉપર સમજાશ; પણ **આરોગ્ય એ શું?** તથા તેનાં લક્ષણો કયાં મુખ્ય છે, તે સમજવું બાકી રહ્યું તે હવે ટુંકમાં પ્રથમ કહી પછી તે મેળવવાના રસ્તા વિષે આગળ ચાલીએ.

આરોગ્ય એટલે આપણા મનુષ્યના શરીરમાં પ્રત્યેક ઈંદ્રિય તથા અંગ નિર્વિકારી હોય છે અને પોત પોતાના નિયમિત વ્યાપાર વગર અડચણે કર્યા જાય છે, એવી જે શરીરની સ્થિતિ, તેને આરોગ્ય કહે છે. જો અન્નાશય (હોજરી) તથા આંતરડામાં પોતાનું સઘળું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય હોય અને તેમનો વ્યાપાર અન્ન ઉપર સારી રીતે ચાલતો હોય, હૃદય અને તેમની નળીઓ સારી સ્થિતિમાં હોય, તેમાંથી લોહીનું વહેવું બરોબર ચાલતું હોય, ફેફસાં આખાં હોય, અને લોહીને જોઈએ તેટલો વાયુ ગ્રહણ કરવા દેતાં હોય, ભેજું નિર્વિકાર હોય, અને તેથી સર્વ મનોવ્યાપાર યોગ્ય રીતિએ ચાલતા હોય, તથા જો પસીનો કાઢી નાખવાને ત્વચામાં સામર્થ્ય હોય, તો આરોગ્યનાં મુખ્ય લક્ષણ મળ્યાં એમ જાણવું. ત્યારે કાંઇપણ નઠારી તેમજ દુઃખ ભરેલી નિશાનીનો આપણને ભાસ થતો નથી; અને આપણાં નિમેલાં કામ ઉપર લક્ષ દેવાને આપણને સામર્થ્ય રહે છે. એ અવસ્થામાં રહેવું એ મોટામાં મોટું આરોગ્યનું સુખ-ફળ છે. અને એથી વિરૂદ્ધ અવસ્થામાં રહેવું એ એક ભારે વિપત્તિરૂપ દુઃખદ રોગસ્થિતિ છે. પરમ કૃપાળુ જગત્કર્તાએ એવો નિયમ બાંધ્યો છે કે જો આપણે આપણા શરીરની ઈંદ્રિઓ તેમજ અવયવોને કાંઇ નુકશાન ન પોહોચે એમ સંભાળ લઇએ તો તેઓ પોતાના મૂળ નીરોગિપણામાં અચળ રહે, અને તેવું બન્યાથી આપણે આયુષ્યની મુદત સુધી આરોગ્ય રહીએ, પણ જો આપણે તેમને નિર્વિકારી રાખવાને સંભાળ ન લઇએ, તો આપણે આરોગ્ય રહેવું મુસ્કેલ છે. ઉદાહરણ, અતિશય ઉપરાઉપર અને વખત વીસા પછી, તેમજ નુકશાન ભરેલો ટાઢો ખોરાક ખાવાની ટેવ રાખ્યાથી, અન્નાશયને મુકરર નુકશાન પહોચે છે. તેમજ મળમૂત્રની ખણુશ થઇ છતાં તેને દબાવી રાખવાથી તેના ભાગોને નુકશાન પોહોચે છે, ને તેમાંથી આપણને મુત્રાશય કે સફરાં (ત્રિવળી) તેમજ આંતરડાં આદિ શરીરનાં અવયવના-ભાગોમાં નુકશાન પહોંચે છે. ઘણા વિચાર, અભ્યાસ ને ફીકરથી મગજને, હૃદયને, તથા તેના ભાગોને નુકશાન પહોંચે છે. અને જ્યારે ત્વચા ગર્મ હોય અને તે ઉપર ટાઢો પવન લાગે ત્યારે તેનાં છિદ્રો પૂરાય જાય છે, માટે તેમાંથી પસીનો નીકળી શકતો નથી. એ પ્રમાણે આપણામાં ત્રુટ પડવાથી અથવા કાંઇ સંજોગે કોઇ ફેરફાર થવાથી પેમ્પક-

ઇંદ્રિય અવયવ વિકાર પામવા યોગ્ય અથવા તેની ક્રિયામાં અવ્યવસ્થા થવા યોગ્ય થાય છે અને તેનું પરિણામ તેજ રોગ. અને તે રોગ ઘણો વધી પડે છે એટલે ઘણીખરી વાર મૃત્યુ પણ આવે છે; માટે ખુલ્લું દીસે છે કે, આરોગ્યનું સંરક્ષણ કરવાને આપણે કેટલાએક ધારા પ્રમાણે ચાલવું જોઇએ એટલે આરોગ્ય વિષેના નિયમોને માનવા જોઇએ. આપણું સ્વાભાવિક બળ તેમજ આરોગ્ય આપણા શરીરમાં રહે એવી રીતે ચાલવાની ટેવ આપણે રાખવી એ એક માણસ માત્રની ફરજ છે.

કેટલાએક રોગો ઓધે ઉતરે છે. વળી કેટલાએક ઉડવાથી તેમજ સ્પર્શથી થાય છે, એટલે વાયુ મચ્છર, મક્ષિકા વિગેરે તેમને એક મનુષ્ય કે પ્રાણી પાસેથી બીજા મનુષ્ય કે પ્રાણી પાસે લઇ જાય છે, અથવા એકબીજા અડવાથી થાય છે. માટે પરિણામ એવું થાય છે કે આ જાતના રોગનાં મૂળ સાથે જેઓને કાંઇજ સંબંધ નથી એવા ઘણા મનુષ્યોને એ રોગ થાય છે, તથાપિ એવે સર્વ પ્રસંગે વ્યાધિવાળાં મનુષ્યો ગમે તેવાં નિર્દોષ હોય તોપણ તે મનુષ્યની ભુલચુકથીજ થાય છે એમ જાણવું. માબાપ અથવા વડવાઓને અથવા બીજા પૂર્વજોને એ રોગ અધિકરે થયા હશે. અને પછી તેમને લીધે તેમનાં છોકરાંને પ્રાપ્ત થાય છે. જે લોકો ગીરદી અથવા મોટા શહેરોની સાંકડી અને ખરાબ જગાએ રહે છે, તેમજ નિરોગી અને પુરતો ખોરાક ખાતા નથી, પોતે સ્વચ્છ ને સુઘડ રહેતા નથી, તથા પોતાના ઘર ને સાફ રાખતા નથી, તેઓમાંથી એ જાતના રોગ પેદા થાય છે. માટે સ્પષ્ટ દીસેછે કે આપણે સરૂ તથા આપણી મનુષ્યજાતિને સારૂં આરોગ્યનું સંરક્ષણ કરવાનાં યોગ્ય સાધનો યોજવાં એ આપણો ધર્મ છે. જે માણસ જન્મથી નિરોગી હોય તેની તેવી સ્થિતિ જારી રાખવા નીચે લખેલી બાબતો યાદ રાખી તે પ્રમાણે વર્તવાની ઘણી અગત્ય છે

ઘરની જગ્યા સુકી તથા સ્વચ્છ જોઇએ, તથા તેમાંથી ચોખી હવા રાત્રિ દિવસ વહેવી જોઇએ, ઘણુંકરી એકવાર તેણે આખે શરીરે નહાવું જોઇએ, દરરોજ સાફ તોવાથી ઓઢો, કોરો ખોરાક ન લેવો; અને જો ઉષ્ણ કટીબંધની હદ બહાર રહેતો હોય તો તેમાં ઓછામાં ઓછા આઠ દશ તોલા જીવરૂપ (પ્રાણિજ) ખોરાક જોઇએ, વળી દરરોજ બે ટાણાં એકજ જાતનો ખોરાક ન ખાવો, તેમજ એક ટંક ઘણી જાતનો પણ ન ખાવો, ને કોઇ કડી વસ્તુનો ઔષધ વિના ઉપયોગ ન કરવો, કેમકે તે આમાશયમાં તેમજ આંતરડામાં અન્નરસનું બરોબર આસપાસ થતું નથી, શરીરનાં

પ્રત્યેક ભાગ ઢીલા, જડ ને નિર્બળ થાય છે, મગજમાં ઝીણા વિચાર કરવાનું સામર્થ્ય નથી રહેતું, નિર્બળ થાય છે, ને આપણી સ્વતંત્ર કાયા પરતંત્ર જેવી થાય છે, શરીર નબળું થઇ અનેક રોગનાં બીજ રોપાય છે, તેમજ પ્રાણનાશ થાય છે. ઓછામાં ઓછી અર્ધી ઘડી અને બને તો વધારે વાર ખુલ્લી હવામાં ફરવું શરીર સંબંધી ને મન સંબંધી કસરત રાખવાને કાંઇપણ ઉદ્યોગ જોઇએ; અને તેમાં દરરોજ ત્રણ પ્રહર ગુજરવા જોઇએ. એ પ્રમાણે માણુસ કામે વળગ્યો હોય તો તેણે પોતાની ફુરસદના વખતમાંથી કાંઇક કાળ દરરોજ આનંદકારક ગમનમાં કાઢવો ; ભીનાં લુગડાં પહેરીને કદી એક ક્ષણપણ બેસવું નહીં અથવા જે ઓરડામાં ટાઢો વાયુ આવતો હોય ત્યાંપણ બેસવું નહીં આઠ પહોરમાંથી પાછલા બે પહોર નિદ્રા લેવી. મનમાં ઘણી ફીકર ન રાખવાને સંભાળ લેવી જોઇએ, તથા ખોટા ભાગ્યથી જે દુઃખ ને દીલગીરી ઉપજે તે ધીરજથી મહન કરવાને યત્ન કરવો જોઇએ. જો એ ધારા પ્રમાણે સઘળાં મનુષ્યો પોતાનો નિર્વાહ કરે તો કેટલેક કાળે રોગોનું નામ પૃથ્વી ઉપર થોડુંજ રહે. અને મનુષ્ય જાતિનું સુખ એટલું બધું વધી જાય કે હમણાં તે વિષે આપણાથી કાંઇજ કલ્પના થતી નથી.

"અરે ધન્ય આરોગ્ય ? તારી કિંમત સુવર્ણ તથા સંપતિથી ઘણીજ વધતી છે, છવને તું મોટો કરે છે અને જ્ઞાન મેળવવાને તથા સદ્ગુણની રૂચિ તારાથીજ વધે છે. જે મનુષ્ય પાસે તું છે, તેને બીજા કશાની થોડીજ ગરજ છે અને જે માણુસ એવું અભાગ્યું છે કે તેની પાસે તું નથી, તે તારા માટે ને બીજી સર્વ વસ્તુઓને માટે મોહમાંજ રહે છે. આરોગ્ય તથા આયુષ્ય વૃદ્ધિ કરવાનાં મુખ્ય સાધનોમાં મુખ્યત્વે કરીને મિતાહાર, ખુલ્લો વાયુ, સહેલી મહેનત ને થોડી ચિંતા, એ ચાર વસ્તુઓ છે." અને સ્વચ્છતા એ એનું મુખ્ય સાધન છે.

આવી રીતે આરોગ્ય તથા રોગની, ટુંક મૂળતત્વ રૂપે ઉપોદ્ઘાતથી સમજણ આપી એથી તે વિષે કાંઇ સમજ પડી ચુકી હશેજ, તેથી તે, ને માટે આગળ ચાલવામાં સુજ પાડવાને સામર્થ્યવાન્ કરશેજ.

आरोग्यविनाशक कारण विचार.

જે વાત આરોગ્ય નાશ પામવાની પેહલાં હોય ને પ્રત્યક્ષ અથવા પરંપરા સંબંધથી આરોગ્યનો નાશ કરે છે તેને **આરોગ્ય વિનાશક કારણો** એમ કહે છે. તેમાં અનેક પ્રકારનાં પદાર્થો અને કાંઇ શક્તિ અથવા ધર્મ હોય

છે; જેમ—અશુદ્ધ હવા, સૌહદ્મીકો ન્યૂનાધિક આહાર, મળમૂત્રાવરોધાદિ, ઉષ્ણતા, શીતતા, અને વિજળી. આરોગ્યનો નાશ અને તેનાં કારણમાં જે સંબંધ છે, તે કયારેક કયારેક તદ્દન ઉઘાડો હોય છે; જેમ,—કાંઇ બાહેરના અણુરૂપ વિગેરે પદાર્થ શરીરમાં પેશીને દાહ (રોગ-વરમ) થાય છે. તે કારણ દુર કર્યાં તો આરોગ્ય સંપાદન કર્યા પ્રમાણે, કે રાખ્યા પ્રમાણેજ થાય છે. બીજા ઉદાહરણમાં તેનો સંબંધ એટલો સ્પષ્ટ નથી હોતો, પણ તે વારંવાર અનેક ઉદાહરણમાં જોવાથી માત્ર ધ્યાનમાં આવે છે, અને કયારેક કયારેક કારણની ક્રિયા એટલી ક્ષણિક હોય છે કે, તે ઉપર નજર પોહોચતી નથી, અને વાસ્તવિક જે કારણો હોય છે તે બીજી વિયોજીત બાબતોમાં મળેલાં હોય છે, (જે વાતની ક્રિયા બનતી નથી) ને તે વાતથી તે કારણો જુદાં કરવાં કઠણ પડે છે, અને કોઇ કોઇવાર અશક્ય થાય છે.

આરોગ્ય વિનાશક કારણો **અંતરંગ** અને **બહિરંગ** એ ભેદે કરીને બે પ્રકારનાં છે; એટલે તે શરીરમાંજ કાંઇ કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે અથવા પ્રગટ થાય છે, કિંવા શરીરની બાહેર હોય છે. રક્તમાં કાંઇ અપકારક પદાર્થ (જેનું વિયોજન થવાનું) તેનો ચય (જમાવ) થવો એ **અંતરંગ** છે, અને ઉષ્ણતા, શીતતા, અશુદ્ધ હવા, વિરૂદ્ધ આહાર, અભિઘાતાદિક, અને રસાયન વ્યાપારક, ને સુક્ષ્મરૂપ જંતુ આદિ એ સરખાં કાંઇ બીજાં, એ **બહિરંગ** કારણોનાં ઉદાહરણો છે. આરોગ્યવિનાશક સર્વ કારણો કહેવા એસવુ એ કંટાળો ઉપજાવનારી વાત છે. સામાન્યપણે **આરોગ્ય વિનાશક કારણો** આ પ્રમાણેઃ—જે યોગથી જીવિત ઉત્તેજનમાં (જેમ,—આહાર, હવા, ઉષ્ણમાન, પ્રકાશ ઇત્યાદિ) ફેરફાર થાય છે, અથવા મનોવિકાર અને મનોદોષ, એના ઘટતા નિયમોમાં વિઘ્ન થાયછે; જે પદાર્થથી કે સૂક્ષ્મ જંતુવિષથી શરીરને પીડા થાય છે; શરીરના બનતા અવયવ સાથે સંયોગ પામનાર રાસાયનિક પદાર્થ; ઘન, દ્રવ, અથવા સૂક્ષ્મ રોગબીજ અને વાયુરૂપી પદાર્થ જે બાહેરથી શરીરમાં પેશીને અથવા સ્વાભાવિક ક્રિયાથી શરીરમાં ઉત્પન્ન થઇને સવિષ (ઝેહેરી) કાર્ય કરેછે તે, ઇત્યાદિ.

આરોગ્યવિનાશક કારણોની ક્રિયા સર્વ મનુષ્ય ઉપર અથવા એક રીત ઉપર નિરંતર સરખી લાગુ થતી નથી, એ વાત ઘણા દિવસથી જાણમાં છે ઉદાહરણ; કાંઇ મનુષ્યો ઠંડીમાં ફર્યાં તો તેમાંથી મુખ્ય એકાદનેજ શરદી—સળેખમ થઇ આવે છે, બીજાને

અંતર ઇંદ્રિય અવયવોમાં દાહ (વરમ) થાયછે, અને બાકીનાંને કાંઇજ થતું નથી. એ ઉપરથી એવું ઉઘાડું દેખાય છે કે, જેને ટાઢ (ઠંડી) ની અસર થઇ તે, જેને કાંઇજ થયું નહીં તે કરતાં કાંઇ જુદીજ અવસ્થામાં હોવાં જોઇએ. જે કારણોથી એવો ભેદ થયો અથવા ઠંડીની અસર થવાને લાયક થવાયું, તે આરોગ્યવિનાશક કારણો સમજવાં, અને ઠંડીથી પ્રત્યક્ષ રોગ ઉત્પન્ન થયો એટલે ઠંડી એ રોગ ઉત્પન્ન કરવાનું ઉત્તેજક કારણ સમજવું. ઠંડીથી જેને વિકાર થયો તેને એક સરખો થયો નહીં ને રોગ પણ એકજ ઉત્પન્ન થઇ આવ્યો નહીં એ ઉપરથી રોગને પાત્ર થવાને મનુષ્યમાં જુદી જુદી લાયકાત હોય છે; એટલુંજ નહીં, પણ જે ઇંદ્રિય અવયવોમાં વિકાર થાય છે તેમાંપણ કાંઇ સ્થાનવિશેષી લાયકાત રોગ લાગુ પડવા જોગ હોય છે, એમ ખુલ્લું જણાઇ આવે છે.

આરોગ્યવિનાશક કારણોની ક્રિયા સમજવા સારૂ શરીરની સ્વાભાવિક રોગપ્રતિબંધક શક્તિ, જે પેલાં કહેલી છે, તે ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. સર્વ પ્રાણિના ઇંદ્રિય અવયવોની **રક્ષક શક્તિ** જેને "**સ્વાભાવિક ઔષધી શક્તિ**" એ પરિભાષામાં સંજ્ઞા આપેલી છે, તે સર્વ પ્રાણિમાત્રના અંગે રોગનો પ્રતિબંધ કરવાનું જે સામર્થ્ય છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એનાં ઉદાહરણો:—પ્રાણિદેહજન્ય ઉષ્ણતા વધીને તેના યોગથી ઠંડીનું અવગુણ કરનાર પરિણામ થતું નથી; આંખમાં રેતીનો કણ ગયો તો તે ખુંચીને આંસુ આવે છે, તે સાથે તે બહાર નીકળી જાય છે; ઝાડા અને ઉલટીના યોગથી અન્નમાર્ગના ક્ષોભકારી પદાર્થ નીકળી જાય છે. એ શક્તિ કેટલાંક મનુષ્યોમાં જન્મથીજ કમી હોય છે. એમ હોવાનું કારણ જોતા રહ્યા તો તે તે જાતના માબાપ તરફ હોય છે, અગવા તેના પૂર્વજો તરફ દેખીતું લાગુ પડે છે. જે મનુષ્યમાં એ શક્તિ કમી અથવા વધારે પ્રમાણથી ક્ષીણ થએલી નથી હોતી એવાં મનુષ્યો થોડાંજ જન્મે છે, એમ માનવાને સારો પુરાવો છે. જન્મકાળે કોઇ બાબત બનવાથી એ શક્તિ ક્ષીણ થાય છે એવાં મુખ્ય કોઇપણ ઉદાહરણમાં જે કારણોથી એ શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, તે રોગ કરવાનાં અને આરોગ્યવિનાશક કારણો છે, તે એકમાં વંશપરંપરા હોય છે. બીજામાં જન્મ પછી થાય છે. વંશપરંપરા જે આરોગ્ય વિનાશક કારણો છે, તે બે પ્રકારે કાર્ય કરે છે એમ જણાયું છે:—૧ લું, રોગ પ્રતિબંધક શક્તિ સર્વાંગે ક્ષીણ થાય છે. અને એમ થવાથી તે મનુષ્ય બીજા કરતાં રોગ કરનાર કારણોને વધારે લાયક થાય છે. ૨ જું, મૂળ શરીર શરીરપિંડ ઉપરજ કાંઇ કાર્ય બનવાથી, અવિકૃત પોષણ ક્રિયાથી નોખનોખી ત્વચા અને

ઇંદ્રિય અવયવો થવાની જેવી શક્તિ હોય છે, તેવી વિકૃત પોષણ ક્રિયાથી કોઇ અમુકજ રોગ થવાની શક્તિ આવે છે.

૧. જે કારણોથી સાધારણ આરોગ્ય રક્ષક શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, તે આ પ્રમાણેઃ— રોગને લીધે, ઘડપણથી, સાધારણ ક્ષીણ હોવાને લીધે, બીજ (ધાતુ)ની ક્ષીણતાવડે, મા અથવા બાપ અગર બેઉની શક્તિ અને જેમ કમી થઇને સંતતીમા રોગપ્રતિબંધક શક્તિ કમી થાય છે, વખતે એકજ કુળમાં માંહોમાહી લગ્ન કરવાથી જે સંતતિ થાય છે તેપણ રોગિષ્ટ થાય છે જાનવરોમાં નવીન અને નાહાની જાતિ ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયામાં જેમ થાય છે, તેમ મનુષ્યમાં થવાનો સંભવ છે, પરંતુ એ બાબતની બીજી ખાતરી કરવાની છે. એવી કાઇ જાતિ છે (જેમ,--હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાન કે પારસી) તેમાં માંહોમાંહી લગ્ન કરે છે, તોય તેથી જે ખરાબ પરિણામ થવાનું કહેલુ છે તે થતું હોય એમ બહુ જોવામાં આવતુ નથી

૨. કોઇ અમુકજ રોગની જેને વંશપરંપરા લાયકાત હોય છે, તે ઘણું કરીને મા અથવા બાપથી થનારા હોય છે, ઉદાહરણ, પાંડુરોગ, ગાઉટ અને રક્તજ મૂર્છા, ઇત્યાદિ. એવા રોગ જે મનુષ્યને આગે પેદા થઇ આવે છે તે તેના પેદા કરનારાનેજ હોવા જોઇએ એમ નથી, વચમાં એક પેઢી જઇને ત્રીજી પેઢીએ પણ એ રોગ થાય છે

વંશપરંપરાના રોગ જન્મથીજ અથવા જન્મ પછી તર્તજ થાય છે એમ નથી. તેમાંના થોડા રોગ વર્જ્ય કરીને બાકીના મધ્ય વયમાં અથવા ઘડપણમા ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવાને કાંઇ નિયમો છે એમ નથી. સાર્વદેહિક વિકારનું એકથી બીજે જવું એ સ્થાનિક વિકાર કરતાં વધારે હોય છે, અને આઘાતાદિક વિકાર હોય છે તેનું મુદ્દલ એકથી બીજે જવું થતુ નથી.

એ ઉપરથી આરોગ્યવિનાશક કારણોના બે વર્ગ થાય છે. એક વર્ગમાંનાં કારણો પ્રત્યક્ષ રોગોત્પાદક થતાં નથી, પરંતુ શરીરમાંના એક, અનેક, અથવા સર્વ વ્યાપાર (ક્રિયા) એવી રીતે બદલાય છે કે, તેણે કરીને શરીર પ્રત્યક્ષ રોગ ઉત્પન્ન કરવાને લાયક કારણોની ક્રિયાને પાત્ર થાય છે. બીજા વર્ગમાંના કારણો રોગને પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ ઘણું કરીને શરીરની ત્વચા અને ઇંદ્રિય અવયવના ધર્મમાં અને જીવિતસૂચક વ્યાપારમાં, બીજાં કાંઇ કારણોની અવ્યવસ્થા થઇને તેની ક્રિયામા અટકાવ કરવાની શક્તિ કમી થયા શિવાય અથવા તેના વ્યાપારમાં લાયકાત કર્યા શિવાય, એનામાં પ્રત્યક્ષ રોગ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય આવતુ નથી.

[અપૂર્ણ.]

ઉપલસરી, ગરમાળાનો ઉકાળો, ગોળ નાખી પાવાથી વાયુનો તાવ મટે. **કારવીસપ્તક** કલોંજીજીરૂં, લીંડીપીપર, ધરાખ, નગોડનાં બી, ગરણીનાં મૂળ, અતિવિષની કળી, ગોળ સાથે વાયુજ્વરમાં આપવો. **નાગરસપ્તક** સુંઠ, સુખડ, ખડસલીયો, મોથ, વાળો, કાળો વાળો, એનો ઉકાળો ઠંડો પાડી પાવાથી પિત્ત-ગરમીનો તાવ ઉતારે. **નિમ્બપલ્લવરજ**— લીંબડાનાં કુંપળીયાંને છાંયે સુકાવી ભુકો કરી રાખવો. અર્ધો તોલો ભુકો મધમાં ચટાડ-વાથી કફજ્વર મટે. **ત્રિફળાશૃત** મોટી હરડે, બેડાં, આમળાનો ઉકાળો, સાકર નાંખી પાવાથી તાવની બળતરા મટે. **માલતીયોગ** રતાંજળી ઓરસીયાપર ઘસીને ૦ાા તોલો કલ્ક લઇ તેમાં ચમેલીનાં પાનનો રસ તોલા ૨ નાખી પાવાથી તરીયો તાવ અટકે. **ગુડુચીયોગ** ગળો તોલો ૧, વાળો તોલો ૧ પાણીમાં બારીક વાટી લુગદી કરી તેમાં ૧૦ તોલા પાણી અને ચમેલીનાં પાનનો રસ ૨ાા તોલા મેળવી કપડે ગાળી પાવાથી ગરમીનો તાવ અને તરીયો તાવ મટે. **કર્કન્ધુફેન યોગ** અણીયાં બોરની બોરડીનાં ૪૦ તોલા પાનને કચરી તેમાં ૮૦ તોલા પાણી નાખી નાની રવાઇયે વલોવવાથી ફીણ વળે તે બળતરા સાથેના તાવ-દાહજ્વરમાં ચોપડવું આરામ થાય. **મહાર્હ યોગ** ઘસેલી સુખડમાં ચમારદુધલીનાં પાનનાં ઉપર પ્રમાણે ફીણ કાઢી સાથે ચોપડવાથી દાહજ્વર મટે. **ફળત્રિકાદિ ક્વાથ** ત્રિફળા, ગળો, પડવળ, અરડૂસી, નગોડ, કપુરી મધુરી આ ઉકાળો મધ સાથે પાવાથી કફ-શરદીનો તાવ ઉતરે. **દશમૂળ**નો ક્વાથ મધ સાથે પાવાથી કફજ્વર મટે. **કૃષ્ણાજટાપંચક** પીપરીમૂળ, કરીયાતું, ગરમાળાનો ગોળ, હરડે, મોથ એનો ઉકાળો ચળ નીકળતું હોય તેવા કફ વાયુનાં બે દોષના તાવને મટાડે તથા ભુખ લગાડે ખોરાક પચાવે. **પુનર્નવાયોગ** સાંટોડીનું મૂળ ધાવણા બાળકના મૂત્રમાં ઘસી મધ સાકર મેળવી પાવાથી વાયુ અને લોહીના ઉપદ્રવવાળો ગરમીનો તાવ ઉતરે. **આરગ્વધસપ્તક** ગરમાળો, હળદર, દારૂહળદર, મોથ, કરિયાતું, જેઠીમધનું મૂળ, પડવળનો કાઢો વાત પિત્તના તાવને ઉતારે. **પટોલચતુષ્ક** પડવળ, કડુ, લીંબડાની અંતરછાલ, હરડે એનો કાઢો કફપિત્ત જ્વરને ઉતારે. **આટરૂષાદિ કષાય** અરડૂસો, સુંઠ, પડવળ, ત્રિફળાનો ઉકાળો મધ નાખી પાવાથી કફ પિત્ત જ્વર મટે. **કટુત્રિકાદિ યોગ** સુંઠ, પીપર, મરી, ગળો, વાળો, જીરૂં, એનો કાઢો મધ સાકર સાથે આપવાથી ટાઢીયો તાવ ઉતરે. સાકર સાથે વાળાનું પાણી પાવાથી અથવા કડવી ગલકીનું ફુળ પાવલીભાર વાટી પાવાથી બધા તાવ ઉતરે. **શીતજ્વરહરરસ** અઘેડાનાં પાન, સીંધાલુણ, તીખાં, કાયફળ, જેઠીમધનું મૂળ સરખે ભાગે લઇ ખાંડી કપડે ચાળી, ઘોડીનું મૂત્ર અને કુંવારી કન્યાના મૂત્રમાં એકેક વાર પલાળી સુકાવી કપડે

ચાળી રાખવું. ટાઢીયા તાવમાં તથા બીજા તાવમાં બજરની પેઠે સુંઘાડવાથી તે તાવ ઉતરે. એ નસ્ય અધેડાના પાનના રસમાં મેળવી નાકમાં ટીપાં નાખ્યાં હોય તો ટાઢીયો તાવ અને આંખનાં દરદ મટે. **પુનર્નવાપંચક** સાટોડીનાં મૂળ, ગળો, મોથ, ગરમાળો, સુગળી એનો કવાથ તરીયા તાવને ઉતારે **તૃતીયહર યોગ** બે આની ભાર મીઠું, એકવિશ તીખાના દાણા, એકવીશ અઘેડાનાં પાન ખધાં ચાવી જવાથી તરીયો તાવ ઉતરે. **ભૃંગરાજયોગ** ભાંગરાનુ મૂળ શનિવારે નોતરી રવિવારે લઇ આવવું સુતરના દોરાથી હાથે બાંધવાથી તરીયો તાવ ઉતરે. **શ્રીપુંખયોગ** ધોળા ફુલના શરપંખાનું મૂળ રવિવારે લઇ આવી ડાબે હાથે બાંધવું રાતે આવતો તાવ ઉતરે. **ઉષ્ટ્રકંટક યોગ** ઉંટકંટાનું મૂળ ચોખાના ધોણ સાથે વાટી પાવાથી લોહીના વિકારથી થયેલો તાવ ઉતરે **સર્વજ્વરનિબર્હિણી ગોળી** હરડે, બેડાં, આમળાં, સુંઠ, પીપર, મરી, ચિત્રો, લીંડીપીપર, વાળો, પંચલવણ, મોથ, ભારંગી, ખડસલીયો, પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, વછનાગ ૨ તોલા સાથે ખાંડી કપડે ચાળી ૩ ત્રણ રતિભારની ગોળી પાણીથી કરવી. એકાંતરો, જીર્ણજ્વર, વિષમજ્વર, રાત્રિજ્વર તથા બીજા તાવમા સવાર સાંજ બબે કે ત્રણ ત્રણ ગોળી દુધ સાથે આપવી. **રસભૈરવ** પારદ ૪ તોલા, ગંધક ૮ તોલા, ઉપલસરી, સુંઠ, પીપર, મરી, ઉપલેટ, ધોળા વાળાના મૂળ, વજ, એળીયો, પ્રત્યેક ૪ ચાર તોલા લઇ કપડછાન ચૂર્ણ કરી અરણીના પાન, નાગરવેલના પાન અને આદુ પ્રત્યેકના રસમાં એક એક દિવસ સુધી સુકાવી કપડે ચાળી શીશીમાં ભરવો. માત્રા ૩ થી ૬ રતિ ભાર સવારે તથા સાંજે દશ મરીના દાણા સાથે પાણીથી આપવો. મુદતીયા, ટાઢીયા તથા નહીં દેખી શકાય એવા ઝીણા જંતુઓથી થનારા તાવ મટે. **ગૃહધૂમવટી** રસોડામાં વળી સાથે કે ભીતુ ઉપર જે ધુંવાડો જામેલો હોય છે તે લઇ કપડ ચાળી પછી તે પલળે એટલુ આકડાનું દુધ ભેળવી મગ જેવડી ગોળી કરવી. સવાર સાજ બબે ગોળી ઠંડા પાણીથી ખવરાવવી મગનું ઓસમણ વગેરે હળવો ખોરાક આપવો તો હાડીતાવ મટે. **અગ્નિદીપન ચૂર્ણ** ચવક, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ચીત્રો, સુઠ સરખે ભાગે ખાંડવાં ૪ થી ૮ વાલ ચૂર્ણ પાણી સાથે આપવું અથવા એકલુ પંચકોળ પણ પાણી સાથે આપવું. તાવને લીધે ભુખ મંદ પડી ગઇ હોય તે જાગૃત થાય. **સન્નિપાત જ્વરઘ્ન કવાથ** ધમાસો, દેવદાંરી, કડુ, પડવળ, મરડાશીંગી, કચુરો, પુષ્કરમૂળ અને દશમૂળ સરખે ભાગે ખાંડવાં. કોઇ પણ પ્રકારના સન્નિપાતમાં પાવો. **સન્નિપાતકુલાન્તક રસ** પારદ તોલા ૪, ગધક તોલા ૮, ચિત્રો, વાવડીંગ, સિંધાલુણ, સુંઠ, પ્રત્યેક બબે તોલા, વછનાગ ૮ તોલા નગોડના

પાનના રસમાં પલાળી એક માટીની હાંડલીમાં નાખી ચુલે ચડાવવું. બધું પ્રવાહી બળી જાય એટલે નગોડના રસની ભાવના દઇ તડકે સુકાવી બારીક ભુકો કરવો. માત્રા ૪ થી ૬ રતિ નવશેકા પાણી સાથે આપવો. બધા સન્નિપાત, ન્યુમોનિયા મટે. **કૃષ્ણભૈરવ રસ** પારદ ૮ તોલા, ગંધક ૮ તોલા, કળીયારી, અરીઠુ, કાસોંદરાની છાલ પ્રત્યેક સોળ સોળ તોલા લઇ સાથે મેળવી કાળા ધતુરાના રસમાં ૩ દિવસ ઘુંટવો. ૩ રતિ ભારની ગોળી વાળી સુકાવી શીશી ભરવી ભયંકર સન્નિપાત, ન્યુમોનિયા, શરીર ટાઢું પડી ગયું હોય, બકવાદ હોય, ગળામાં કફ ઘરઘર બોલતો હોય તેમાં ઘણું સારૂં કામ કરે છે. માત્રા ૪ થી ૬ ગોળી આદુ રસ અને મધ સાથે અથવા એકલા ઉના પાણી સાથે આપવી **સર્વો-જ્વરક્ષી ગુટી** પારદ, ગંધક, પ્રત્યેક ૮ આઠ તોલા, ગળોનો કડવો ઘન, મનશીલ, વછનાગ, ગરણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ, પ્રત્યેક ૧૬ સોળ તોલા, ત્રિકટુ, આંકોલ, કુકડવેલ પ્રત્યેક ૨૪ ચોવીશ તોલા ખાંડી બારીક કરી સરગવાનાં પાનનાં રસમાં પલાળી ૩ રતિભારની ગોળી વાળવી. ૪ થી ૮ ગોળીનો ભુકો કરી તેમાં વાલ ૧ કપુર મેળવી પાણી સાથે આપવાથી. એકાંતરા વગેરે તાવને ઉતાવળે ઉતારે છે. **સન્નિપાતાશનિ વટી** પારદ, ગંધક, મંડૂર ભસ્મ પ્રત્યેક ૪ ચાર તોલા, વછનાગ ૧૨ તોલા બધાં ખાંડી આદુ, ભાંગરો, બીજોરૂ, અરણી, નગોડ, પ્રત્યેકના રસની એકેક ભાવના આપી ૭ રતિભારની ગોળી વાળવી. બધા સન્નિપાત—ન્યુમોનિયામાં અપાય. ગરમી જણાય તો ટાઢા પાણીમાં થોડું કપુર નાખી પાવું. પથ્યમાં સાકરવાળું દુધ આપવું. સન્નિપાત મટે તે વખતે ઘણાને કાનના મૂળમાં સોજો થાય છે તે કર્ણક કહેવાય છે. **છિન્નાદિ કષાય** ગળો, ગોળ, બેડી ભોંરીંગણીનું પંચાંગ, અંદરજવ, કાળીપાઠ, વાળો, અરડુશી આનો ઉકાળો પાવાથી સન્નિપાત જ્વરનો કર્ણશોથ મટે છે. **શિગ્રુલેપ** સરગવાના મૂળની છાલ તોલા ૧૦માં એક તો.લો સાજીખાર નાખી સુરકામાં વાટી ચોપડવાથી કર્ણશોથ મટે. તે ઠેકાણે જળોથી લોહી કઢાવવાથી પણ આરામ થાય. જળો મુકાવ્યા પછી ઉનું ઘી થોડું પીવરાવવું. **રાજીકાયોગ** રાઇનો ભુકો સવાર સાંજ બન્ને આની ભાર ટાઢા પાણી સાથે પાવાથી તાવને લઇ ભુખ મંદ હોય, બરલ વધી હોય, વાયુ ગોટાનો ઉપદ્રવ જણાતો હોય, પેટમાં ઝીવડા થયા હોય એ બધું મટી જાય. **કૃમિઘ્ન ચૂર્ણ** નસોતર, ત્રિફળા, ત્રિકટુ, કાથો, ઇંદ્રજવ, વજ સમભાગે ખાંડવું ગોમૂત્ર સાથે પાવાથી કૃમિ મટે. **વિડંગાદિ ચૂર્ણ** વાવડીંગ, સિંધાલુણ, જવખાર, હરડે સમભાગે ખાંડવાં; ૦। તોલો ચૂર્ણ છાશ કે ગોમૂત્ર સાથે આપવું ઝીવડા મટે. **અલાદ્રેષ** કાળા કે લાલ ડાઘા થઇ જાય, છાતીમાં ગાંઠ નિકળે, સંજ્ઞા જતી રહે, શ્વાસ પણ આવે,

ગળામાં કફનું જાળું ચડે, આંખ, કાન, નાક આદિ ઇંદ્રિયોના દેખતા ઉઘડા માટે, રૂંવાડાં ઉભાં થઇ જાય તે તાવનો કે સન્નિપાતનો ડરી જવો નહીં. સાધ્ય જોગક માગે, પરસેવો વળે, છીંક આવે, હોઠમાં ગરો મૂતરી જાય (પાકે), પોતાનું માથું હરવખત ખજોવે, બધાં અવયવો અને ઇંદ્રિયો સારી દેખાય, સુસ્તી ઉડી જાય તે માણસને તાવ ઉતરવા આવ્યો કે ઉતરી ગયો એમ સમજવું (૨૬ ૩૨૨)

अतिसार संग्रहणी अर्शः चिकित्सा—ઝાડા મરડા હરસના ઉપાય.

जलातिक्रीडनतो भयेन क्रोधेन शोकादथ दोषतश्च ।
विरुद्धभोज्यात् कृमितोऽप्यजीर्णान्नृणामतीसाररुजा भवति ॥

पित्तादुष्ण सरक्त च कफाच्छीत कफान्वितम । वाताद्रूक्ष सशब्द च त्रिदोषात्सर्वते त्रिभि ॥
प्रवृद्धमप्यतीसारमपक्व स्तम्भयेन्न तु । विना रोगस्य वृद्धस्य गर्भिण्या बालकस्य च ॥
स्तम्भनाद्बहवो रोगा बलिन सम्भवन्ति हि । शालग्रहर्शादीनामस्तम्भात्पतन भवन ॥
नागरातिविषावासाभूनिम्बामृतकल्कके । सर्वज्वरहर क्वाथ सर्वातीसारनाशन ॥
लाजामण्डेन यूषेण यवाग्वा तमुपाचरेत् । ज्वरातिसारहृद्द्रव्यै साधितेन भिषग्वर ॥

विश्वा सविश्वा शमयत्युदीर्णं समाहिणी वह्न्यतिदीप्तिकारिणी ।
घनो गुडूचि कुटज किराता त्रिश्चौषध बालकशुक्रकटज ॥
एते कषाया विहितातिसार सशोणित सज्वरमाशु हन्यात ॥
विश्वाभयाछिन्नरुहाम्बुवाहशुक्रावचैषा क्वथित कषाय ।
पीता जयद्वातभवातिसार सानाहशूल गुदशूलमाशु ॥
सशर्करं शारिजलाभयश्रीचूर्णं मधुक्षीरयुत नराणाम ।
पित्तातिसार शमयत्युदीर्णं जल यथा प्रज्वलित हुताशम् ॥
ह्रीबेरशालमलभूकिशोसिन्धूत्थसौवर्चलशुक्रकन्दा-।
चूर्ण चलेनाशिशिरेण पीत श्लेष्मातिसार शमयत्युदीर्णम ॥
जल सगैरं सदृशगवरमतापयामि सहित क्वथित्वा ।
पिबेदतीसारगद सशूले पित्ताद्भव दाहसमन्वितं च ॥

शर्करा दाडिम पथ्या त्वक्च गिरिमल्लिका । समामिश्र चूर्णमतीसारहर परम ॥

वातारिमूलेन्द्रयवाभयाभिर्दुग्धेन तुल्यं सलिलं क्वथित्वा ।
पीतं सुगीतं मधुना विमिश्रं ज्वरातिसारस्य हरं वदन्ति ॥
भूनीरवल्लीस्वरसः सुतप्तः समापचूर्णः पलमात्रपीतः ।
हरत्यतीसारमतिप्रवृद्धं शुंठीसितापिप्पलियुक् समस्तम् ॥
बब्बूलपत्राणि जलेन पिष्ट्वा पिबेदतीसारविनाशनाय ।
मुस्ताकुटजत्यौषणनागराणि प्रसह्यतीसारनिवारणानि ॥
अंकोलमूलं परिपिष्य यत्नात्तुवांबुमात्रं रुधिरातिसारे ।

कासमर्दकजं मूलं पिष्ट्वा तंदुलवारिणा । अतिसारगदे देयं व्याघ्रीबिल्वप्रभायुतम् ॥
प्रपचेत्सर्पिषा पथ्या लेहपानेतियन्ननः । शिशिरा सा प्रदातव्या अतिसारिणि दुर्बले ॥
कुटजत्वक्कूवलाबिल्वं जलेन सह पेषयेत् । क्षिपत्वा चातिविषाचूर्णं पाययेदतिसारिणम् ॥
भृंगराजरसो दध्ना सहातीसारनाशनः । धत्तूररसः पीतो मधुना सर्वजं हरेत् ॥

अरलुवल्कलकल्कजपिण्डी वातनाशनसुपर्णनिबद्धा ।
मृत्स्नयोपरि सुलेपितपृष्ठाग्नौरवन्हिपरिपाचिता शुभा ॥
स्वरस आशुहरत्यतिसारं शीतलः समधुशर्करमिश्रः ।
सगुदशूलमुपद्रवयुक्तं सवमिदाहतृषारुधिरात्तम् ॥

कुटजत्वग्विषावासान्यमोधत्वग्लवंगकाः । सूक्ष्मचूर्णीकृतं सर्वं जठराग्निविवर्धनम् ॥
ग्रहणीं निग्रहेदाशु वातपित्तकफोद्भवाम् । मरिचस्य भाग एकश्चत्वारः कुटजस्य च ॥
द्विभागं नागरं ग्राह्यं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् । द्विगुणेन गुडेनास्य वटिकाः कल्पयेद् बुधः ॥
दशगोल्यः प्रदातव्या ग्रहण्यां तक्रसंयुताः । पीतास्तंदुलतोयेन कर्कधूमूलसंयुताः ॥
अतिसारं हरन्त्याशु दुर्धरं ग्रहणीगदम् । रक्तार्शसां गदं घोरं रक्तपित्तं च सर्वजम् ॥

छिन्नोद्भवांबुधरभेषजभंगुराभिः क्वाथीकृतं च सलिलं ग्रहणीगदघ्नम् ।
धान्याजमोदजलभेषजबालबिल्वचूर्णं जयेद् ग्रहणिकामतिसारगणम् ॥

पारदं शुद्धगंधं च विजया सूतवादरात् । रसैः संमर्दयेद्यत्नात्ततः शंखोदरे क्षिपेत् ॥
शंखं तं सुधया लिप्त्वा शुष्कं भांडे विपाचयेत् । अजाजीयुगलेनाथ दद्यादौषधवल्लकम् ॥
शूलाग्निमांद्यगुल्मेषु ग्रहण्यामरुची भ्रमे । कुष्टकं चित्रकं त्रिकाब्धिपाब्धिगिरिमल्लिका ॥
चूर्णं तक्रयुतं हन्याद्ग्रहणीशोफकामलाः ।

वृद्धस्य शूनकरपादमुखस्य जंतोर्नष्टानलस्य विविधग्रहणीयुतस्य ।
सश्लेष्मणो गतबलस्य हतस्वरस्य कार्या क्रिया न विबुधैः सुयशोर्थिभिश्च ॥

सिन्धूत्थदृग्गाधवधानसीना सम्यक्कृजोभिर्विपचद्दि तावद् । लेहत्वमागच्छति यावदेव ॥

मुशीतल क्षौद्रयुतानिमार लेहो हरत्यामसया विपक्षम् ।

सवदन वा यत्तृष्णमय प्रवाहिका च ग्रहणीं चिरोत्थाम् ॥

अर्शांसि सम्यग्विलय प्रयाति पापानि विष्णोरिव चिन्तनेन ॥

चतुर्गुणा घृतरङ् समिश्वा तीक्ष्ण तदर्धेन रसोर्धमस्य ।

कपित्थतोयैश्चणकप्रमाणा गुटी ग्रहण्या सलिलेन युक्ता ॥

शृगबेरप्रतिविषाविश्चमोचरसेन च । भुजगवल्या गुटिका सर्वातीसारनाशिनी ॥

शिशु चन्द्रयश शुक्ा पथ्यैषा चूर्णमाचित् । पयमा या नर सम्यग् वातोत्था ग्रहणीं जयेत् ॥

तिक्तन्द्रबीजघनकोटजभगुराभि पथ्यारसाजनमहौषधधातकीभि ।

क्वाथा हरेत्सगुदशूलमतिप्रवृद्ध पित्तोद्भव बहुविध ग्रहणीगद च ॥

हरीतकीपिप्पलिवन्हिहिंगुश्चाचूर्ण जयेत्तक्रनिपीतमेरम् ।

तक्रेण मिश्रा सिल केवला वा सश्लेष्मशला ग्रहणीं निहन्ति ॥

मूत्रग्रहाय शिशिर वपुरप्रसादो हिक्कापि च श्वसनमनरतीव दाह ।

एतानि यस्य युगपद्गुपाश्रयन्ति नून प्रयाति यमसद्मनि सोतिमारी ॥

विना पुरीष पवनप्रवृत्ति प्रवर्तते मूत्रमकृच्छ्वारम् ।

अग्न पटुत्व मृदुतोदरस्य स्यायस्य तस्यैव गतोतिमार ॥

वन्हिसादोरुचिस्त्राणा शोपालस्यबलक्षय । शकृत्सपृथ्य सरुच ग्रहणीं त विदुर्बुधा ॥

गुदमध्ये वहिर्वापि भवति चर्मकीलका । अर्शास्युक्तानि तान्येव सक्षेपेणयन विस्तर ॥

वाताद्रोघ स्वरान्जोपा पित्ताद्रक्त कफेद्गुरु । सन्निपाते सनिपात सर्वदोषकराणि च ॥

पलगनीनानि विमर्द सम्यक् सुधापयोभिर्गुटिका विधेया ।

समेविना सा विनिहन्ति नूनमर्शांसि वातोत्थवणमभवानि ।

क्वाथ पुनर्नवनिगालितश्च सोवर्चलक्षारविडेन्द्रजैव ॥

धान्याजमोदादाडीमलोध्रकृष्णास्तु पालिका । त्रिपला शर्करा दया कपित्थ तुचतुष्पलम् ॥

हैयगवीयेन सम तिलाना चूर्ण युतं शर्करया निहन्यात् ।

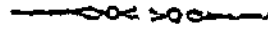
अर्शांसि दुष्टान्यपि पित्तजानि दिनैरनल्पैश्च चिरतनानि ॥

अश्वगन्धं सघृत्य सिद्धसौर्पसमुद्भवम् । मूल पीत जयेदर्शोगदमाशु सुदुस्तरम् ॥

केवलाब्राजमाषाश्च भुक्ते य सर्पिषाम्बुना । तस्यार्शांसि क्षय याति यथापान्यर्थमादरे ॥

शुध्ध रस समवलिं सुख्द विमर्द्य सपिप्पलक द्विगुणलोहरजोभिमिश्रम् ।

तावत्पचेद्द्रवति लोहमये च यावच्छाणे क्षिपेच्च कदलीदलयुग्ममध्ये ॥
जातो रसः पर्पटिकाभिधानः समस्तदुर्नामकरोगहारी ।
संसेवितो वल्लचतुष्कमात्रमार्तस्य पुंसस्तनुवृद्धिकारी ॥
रसगगनकतुल्यं लोहगंधौ च सर्वं क्रमविधिपरिवृध्धे लोहपात्रे क्षणैकम् ।
धवलकुसुमवल्ल्याः पाचयित्वा द्रवैस्तद्द्विपजलसहितं तन्मर्दयेद्यामपादम् ॥
सितवसुवसुपथ्यान्यूषणाक्षामलानां दिवसयुगलमेतद्भावयेच्चातियत्नात् ।
स जयति किल पुंसश्चार्शसां रोगमुग्रं दिवसयुगलयुगलमेतत्सेवतो वल्लमात्रम् ॥
तिलाभयारुष्करनागरेण गुडेन युक्तेन निसेवते यः ।
दुर्नामपांडूदरकासगुल्मज्वरादिरोगा न भवति तस्य ॥
तिलाग्निकव्योपविडंगपथ्याचूर्णं गुडेनाथ जयेत्समस्तान् ।
दुर्नामकान्पाण्डुगदान् कृमींश्च कासाग्निसादज्वरगुल्मरोगान् ॥
ज्वरातिसारौ वमिरंगसादो गुदप्रपाकः श्वयथुः शरीरे ।
हृच्छूलतृष्णा ह्यरुचिश्च यस्य सोऽर्शोविकारी विजहाति जीवम् ॥ (३३३–३९०)

પાણીમાં બહુ ન્હાવાથી, ભયથી, ક્રોધથી, શોકથી, વાયુ, પિત્ત, કફના ઉપદ્રવથી, પ્રકૃતિ, દેશ, કાળ અને ઋતુને અનુસરતો ખોરાક નહી લેવાથી, જીવડાના ઉપદ્રવથી, અજીર્ણથી ઝાડાનુ દરદ થાય. ગરમીના ઝાડા હોય તો ગરમ લોહીવાળો હોય, શરદીના હોયતો કફ અને આમ સાથે ઝાડો ઉતરે, વાયુના કોપથી રૂક્ષ અને શબ્દ સાથે ઉતરે. ત્રિદોષના કોપથી મિશ્ર લક્ષણ જણાય. ઝાડો સખત થતો હોય છતાં પક્વ ન થયો હોય ત્યાંસુધી સ્તંભક-અફીણ, જેવી દવા આપવી નહી. પણ ઝાડાનો દરદી દુબળો હોય, સગર્ભા સ્ત્રી હોય, બાળક હોય તો સ્તંભનની દવા આપવી. બળવાન માણસને ઝાડો અપક્વ હોય અને અટકાવે તો અનેક ઉપદ્રવ થાય છે અને નબળા માણસને નહી અટકાવવાથી મરણ નિપજે છે.

[1]શુંઠીષષ્ઠક કષાય સુંઠ, અતિવિષની કળી, અરડુસીનાં પાન, કરીયાતું, ગળો, કડાછાલ, સમભાગે ખાંડવાં આનો ઉકાળો તાવ સાથેના કે તાવ વિનાના ઝાડાને મટાડે.

---

૧ ઉકાળા માટે ભુકો ૧ તોલો, પાણી ૩૦ તોલા, ૭ાા તોલા રહે એટલે ગાળી શીશીમાં નાખી તેમાં મધ ૧ તોલો મેળવી દિવસમાં બે કે ત્રણ વખત એકલું અથવા બીજી કોઇ દવા સાથે આપવું. આ ક્રમ બધા ઉકાળામાં સમજવો. ભુકાથી ૩૦ ગણું પાણી મુકવું અને ચોથા ભાગનું રાખવું.

પ્રમેહમાં આપવી. **મેહનાશન ચૂર્ણ** રીંગણી, હળદર, દારૂહળદર, ભોંયઆમલી, બધાં તાજાં સમભાગે લઇ ખાંડવાં ૦। થી ૦॥ તોલો ચૂર્ણ પાણીથી આપવું. બધા પ્રમેહ મટે. **મેહહારિ ચૂર્ણ** ધાણા, જીરૂ, શાહજીરૂ, સમભાગે ખાંડવાં. ૦। થી ૦॥ તોલો ચૂર્ણ પાણી સાથે બધા પ્રમેહમાં, પિત્તના વિકારમાં, મોતીગંધમાં, અરૂચિમાં આપવું. **તિલયોગ** ૪ તોલા કાળા તલ સવારમાં ખાવાથી પેશાબ ઘણો થતો હોય તો અટકે. હળદર અને દારૂહળદરનું સરખે ભાગે કરેલું ચૂર્ણ ૦। તોલો તલના તેલમાં ચાટી ઉપર ટાઢું પાણી પાવાથી પ્રમેહ મટે. **પ્રમેહારી લોહ** હરડે, બેડાં, આમળાં, પીપરીમુળ, ચીત્રો, સુંઠ, પીપર, મરી, તમાલપત્ર, નાગકેશર, મોથ, તજ, એલચી, ચવક, અમરવેલ, વજ, કાથો, શાહજીરૂ, આમલીના કાતરા, ધોળી મુશળી, વાવડીંગ, મીઠું, દાડમ, અજમો, ચગ્ન, આસોંધ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ પ્રત્યેક ૪ ચાર તોલા, લોહભસ્મ ૨૦ તોલા બધાં સાથે મેળવી પછી ભાંગરો, સાકર, ધરાખ, આમળાં, સુંઠ પ્રત્યેકની અકેક ભાવના દઇ ૩ રતીભારની ગોળી વાળી છાંયે સુકાવવી. માત્રા ૨ થી ૪ ગોળી શીયાળામાં ૨થી ૪ વાલ ગળોનું સત્વ અને અર્ધા તોલા ઘી સાથે; ચોમાસામાં તુલસીના રસ સાથે અને ઉનાળામાં સાકર સાથે આપવી. પ્રમેહના દરદીએ ચિકાશ વિનાના પદાર્થો ચોખા વગેરે રૂક્ષ અન્નપાન ખાવું **જલયોગ**—સવારમાં ઉઠીને ટાઢું પાણી પ્રકૃતિ પ્રમાણે પીવે અને રાત્રે સુતી વખતે ૦। તોલો હરડે પાણીથી ફાકે તો પ્રમેહનો રોગ મટી જાય. વીર્યસ્રાવ (શુક્રમેહ) માં મધ સાથે, મધુમેહમાં મીંઢીઆવળના બેઆનીભાર ભુકા સાથે, રક્તમેહ-લોહીના તથા બળતરાવાળા પ્રમેહમાં ગુંદીની અંતરછાલના રસ સાથે અથવા હીરાબોળ વાલ ૧ મેળવેલા બીયાના ઉકાળા સાથે **બંગભસ્મ** આપવાથી તે તે પ્રમેહરોગ મટે. **કૃષ્ણાયોગ** લીંડીપીપર અને સાકરનું સમભાગે ચૂર્ણ કરવું તેને હરડેના સ્વરસની ભાવના આપી ગોળો વાળી ઉપર વડનાં પાન વીંટી દોરા બાંધી દાણાના ઢગલામાં ૧ મહીનો રાખી મુકવું; પછી ભુકી ૦। થી ૦॥ તોલો ૧ વર્ષ સુધી સવારમાં ટાઢા પાણી સાથે ખાવાથી બધા પ્રમેહ મટે કાંતિ, સ્મરણશક્તિ, બળ, બુદ્ધિ, આયુષ્ય વધે; વૃદ્ધ પણ જુવાન થાય; ગઠપણ મોડું આવે. **વાજીગંધાયોગ** આસોધનું ચૂર્ણ બેઆનીથી પાવલીભાર સવારમાં મધ ઘી સાથે ચાટવું ૨ મહીના પછી માત્રા વધારી ૧ તોલા સુધી કરવી; એવી રીતે ૧ વર્ષ આ પ્રયોગ સેવે તો વૃદ્ધ જુવાન થાય. **ત્રિકંટાદિ પ્રયોગ** ગોખરૂ, શતાવરી, મુશળી, કૌચાંનાં બીજ સમભાગે ચૂર્ણ કરવું. ૦। થી ૦॥ તોલો ચૂર્ણ મધ સાકરમાં ચટાડી ઉપર દુધ પાવું

વીર્ય વધે બેચેની સુસ્તી મટે કામ જાગ્રત થાય. **કામદેવ રસ**[1] પારદ તોલા ૮, ગંધક તોલા ૧૬, વછનાગ તોલો ૧॥ અળસીના તેલમાં કાલવી વાલુકાયંત્રમાં નાખી ચંદ્રોદયની પેઠે પકાવવો લાલ થઇ જશે તે રક્તવર્ણ ચંદ્રોદય તોલા ૮ આઠ, અકલકરો, એલચી, અફીણ, જાયફળ, પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ તોલા ૨ બે લઇ બધાં સાથે મેળવી પાણીમાં કાલવી લુગદી કરી સપાટ તળીયાના તપેલાને તળીયે ચોપડવો પછી લવીંગની ધુંવાડી અર્ધો કલાક આપવી સુકાય જાય એટલે ઉખેડી ઘુંટી ૨ થી ૩ રતિ માત્રા, કસ્તૂરી, કપૂર અને કાળા મરીનું સમભાગે કરેલું ચૂર્ણ રતી ૧ મેળવી મોમાં નાખી ઉપર પાણી પાવું બધા પ્રમેહ મટે, વીર્ય વધે, ઘણો કામ જાગ્રત થાય, વીર્ય સ્તંભન થાય, બળ વધે, આ રસ ખાનારે ખાટું દહીં, ખાટાં આથણાં તથા બીજી ખાટી વસ્તુ રસ ચાલતો હોય ત્યાંસુધી ખાવાં નહીં મધુર અન્નપાન જમવા. **શરપુંખયોગ** શરપંખાનું મૂળ ગ્રહણને દીવસે ગ્રહણ વખતે લઇ આવવું તેની વીંટી કરી અંગુઠે પેરવાથી વીર્યસ્તંભન થાય. **જનનેંદ્રિયવર્ધકયોગ** બેઠી ભોરીંગણીનાં ડોડવાં, કનકબીજ, કમળનાં પાન, મરેઠી, ચિત્રક, સમદરફળ, સિંધાલુણ સમભાગે લઇ પાણીમાં વાટી ચોપડવું. જે પ્રમેહના દરદીને વીર્યનો ઘણો સ્રાવ થાય, તરસ લાગે, મૂર્ચ્છા, ચકરી, બેચેની વધે અને શરીરપર ફોડકીયું ફુટી નીકળે તે દરદી બચે નહીં. (૩૯૧–૪૧૮)

मूत्रकृच्छ्र अश्मरीचिकित्सा. મૂત્રકચ્છ્-પથરીના ઉપાય.

बस्तौ लिंगे कुक्षिदेशे च शूले मूत्रं स्वल्पं दुःसहं तन्मुहुः स्यात्
वातादेतल्लक्षणं वेदितव्यं पित्तादक्तं दाहयुक्तं च पीतम् ॥
बस्तौ लिंगे कुक्षिदेशे च शोफो मूत्रं शीतं श्लेष्मणः पिच्छलं च ।
सर्वैर्लिंगैः संवृतो दुःसहं तन्मूत्रं कृच्छ्रं जायते सन्निपातात् ॥
पूर्वं शूलं कुक्षिदेशे कटौ स्यात्पश्चाद्रोधो जायते मूत्रमुष्णम् ।
एते रोगैरश्मरीरोगचिन्हं ज्ञात्वा कुर्याद्भिषजान्वा चिकित्साम् ॥
पारदाद् द्विगुणं गंधं रसैरेषां विमर्दयेत् । श्वेतवसुभिषड्मातविशालानां भवे रसैः ॥

---

[1] પાઠમાં લખેલ બનાવટમાં થોડો ફેરફાર કર્યો છે.

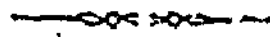
गुडं मूषोदरे क्षिप्त्वा जलयंत्रेण पाचयेत् । वल्लयुग्मं ददीताम्यं पाषाणगदशुत्तये ॥
कषायं सघृतं दद्यान्मूत्रकृच्छ्रात्प्रमुच्यते । शकाख्या दुग्धिका चैव पिष्ट्वा कौलत्थवारिणा ॥

हरीतकीसैंधवकोलचूर्णं विभीतकं निर्मलिकापयुक्तम् ।
पिबत्त्ववाण्णेन जलेन चैनद्विमुच्यते मूत्रगदादि कृच्छ्रात् ॥
श्वेत खण्ड पत्रनिर्यूहवेण पीतं हन्यान्मूत्रकृच्छ्रं सदाहम् ।
भूकूष्माण्ड वन्धनाय निशायां गुर्वे क्षुण्णं सर्पिषा सम्प्लुतं च ॥

मूत्रप्रद तथान्मयां भक्षयदम्लेनतमम् । तुरगपुच्छकेशं वा लिंगे सचालयत्सुधीः ।
विश्वानिकटवरुणक्वथितं च जलं पिबेत् । यवक्षारगुडौ पीतावश्मरीगदशुत्तये ॥

पथ्याश्वगन्धे च समाल्यासा पाषाणभेदं क्वथितं कषायं ।
क्षारेण पीतं महजं सदाहं सद्यो विनश्येत्खिल मूत्रकृच्छ्रम् ॥

भागा गुडस्य चत्वारो द्वौ भागौ यावशूकया । पलार्धं भक्षयेन्मात्रा मूत्रकृच्छ्रं सुदारुणे ॥
नाद्ये मुहूर्त शीतं यो जलं पिबति नित्यशः । मूत्रकृच्छ्रं क्षयं याति कुलत्थादकभोजनात् ॥

મૂત્રકૃચ્છ્રમાં મૂત્રનળીમાં, બરતીમાં, પેડુમાં, શળ નીકળે, બ્રળતો ખત થોડું થોડુ ગતન સાથે મુશ્કેલીથી પેશાબ ઉતરે એ વાયુના મૂત્રકચ્છનું લક્ષણ છે પિત્ત-ગરમીના કૃચ્છમાં બળતરા થાય, લાલ પેશાબ ટીપે ટીપે ઉતરે શરદી-કફના મૂત્રકૃચ્છમાં બ તીમાં, લિંગમાં-પેડુમાં સોજો થાય, પેશાબ ઢો, કફનાળો, ચીકણો અને ટીપે ટીપે ઉતરે એ અથવા ત્રણ દોષના સંબંધમાં મિશ્રિત ચિન્હ જણાય **પથરી**ના દરદમાં પેડુમાં, કમરમાં પ્રથમ શૂળ નીકળે, પછી પેશાબ અટકી જાય, ગરમ ઉતરે. **અશ્મરીનાશન રસ** પારદ તોલો ૮, ગંધક તોલો ૧૬, સાથે ઘુટી ઘોળો આકડો, કુવાર, છડામણા, પ્રત્યેકના રસની એકેક ભાવના દઈ ગોળો વાળી મુસમાં મુકી જળયંત્રથી પકાવવુ માત્રા ૩ થી ૬ રતી ૧ તોલો છડામણાના મૂળને અથવા ૧ તોલો દુધીને કળથીનો ઉકાળો તોલા ૧૦ માં નાખી, ઉપરથી આત્રા ભેળવી તેમાં ૧ તોલો ઘી નાખી પાવાથી પથરી અને મૂત્રકૃચ્છ મટે **મૂત્રકૃચ્છ્ર નાશન ચૂર્ણ** હરડે, સીંધાલુણ, બોરનો ગર્ભ, બેડાની છાલ, નિરમળી સમભાગે ખાંડી ॥ થી ૧ તોલો નવશેકા પાણી સાથે આપવાથી મૂત્રકચ્છ મટે **નિગ્રહયોગ** પાકેલા ૧ લીંબુનો રસ નિચોવી તેમાં રા તોલા સાકર નાખી પાવાથી મૂત્રકૃચ્છ મટે **ભૂકુષ્માંડ યોગ** ભોંયકોળુ (દમવેલાની ગાંઠ) ને

Published under the patronage of—
H. H. the Maharaja Thakore Saheb Sir Bhagvat Sinhjee Bahadur,
G.C.I.E., M.D., LL.D., D.C.L., F.R.C.P., F.R.S.E., F.B.U. &c

पारद

अने

आयुर्वेद ग्रन्थमाला.

गुजराति अने संस्कृत मासिक.

Mercury & Ayurvedic Series monthly magazine
(Published Monthli in Gujarati & Sanskrit.)

વર્ષ ૨. વિક્રમ સંવત ૧૯૭૬; માઘ માસ. અંક ૨.

Vo. 2. February 1920. No 2.

Edited & Published by,
Rasavaidya Jivaram Kalidas
Gondal--Kathiawar. India

પ્રકાશક અને અધિપતિ રસવૈદ્ય જીવરામ કાળીદાસ.
રસશાળા, આયુર્વેદાશ્રમ; ગોંડળ—કાઠીઆવાડ.

વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સાથે હિન્દમાં ૨-૦-૦; પરદેશમાં ૩-૦-૦.

માસિક સંબંધી પત્રવ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરવો.
મેનેજર—રસશાળા, આયુર્વેદાશ્રમ; ગોંડળ—કાઠીઆવાડ.

॥ ॐ ॥

पारद

अने

आयुर्वेद ग्रन्थमाला

गुजराती अने संस्कृत मासिक.

Mercury & Ayurvedic Series;—Monthly.

(Published Monthli in Gujarati & Sanskrit).

२. विक्रम संवत् १९७६ माघ. इ. स. १९२० फेब्रुआरी. अंक २.

सुरगुरुगोद्विजहिंसापापकलापोद्भवं किलासाख्यम् ।
तदपि च शमयति यस्मात्कोन्यस्तस्मात्पवित्रतरः ॥
तस्य स्वयं हि स्फुरति प्रादुर्भावः स शांकरः कोपि ।
कथमन्यथा हि शमयति विलसन्मात्राच्च पापरुजम् ॥

આયુર્વૈદિક ઔષધક્રિયા

અને તેના ફેલાવાના અવરોધો.

આયુર્વેદિક ઔષધક્રિયા અને તેના ફેલાવાના અવરોધો.

પરદેશી દવાઓના હિંદુસ્તાનમાં વધતા ફેલાવાનું મુખ્ય કારણ તે તે દેશની સરકારની સહાયતા છે. ઇંગ્રેજી દવાઓની હિંદમાં દિવસે દિવસે વધતી ખપતીનું મુખ્ય કારણ ઇંગ્રેજ સરકારની સહાયતા સાથે અખિલ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં ઇંગ્રેજી વૈદક સાહિત્યનું એક સરખું શિક્ષણ અને એકજ પદ્ધતિથી બનતી દવાઓદ્વારા ઉપચાર એ મુખ્ય છે. તેમ દરેક દુનીયાનાં વૈદાંમાં પણ એકજ ધોરણે અને રાજ્યની સહાયતા સાથે કામ ચાલતું હોવાથી તે તે દેશની દવાઓ સુશોભિત વેશમાં અને ચિત્તાકર્ષકપણે પ્રજાની આગળ રજુ થાય છે. દરેક દેશના દવા બનાવનારાઓ દવાની બનાવટોમાં, પેક કરવામાં, મોકલવામાં નીચેનાં તત્વોનું પૂર્ણતયા પાલન કરે છે. એટલે એક દવા યા મિક્ષ્ચર તૈયાર કરવા વાસ્તે જે જે વસ્તુઓની

શાસ્ત્રમાં બતાવેલાં અને હાલના જમાનાને ધોરણે બનેલાં જુદાં જુદાં યંત્રો-સંચાઓથી આપણે કામ લઇ શકીએ એમ છીએ. અને જ્યાં પાશ્ચાત્ય યંત્ર ઉપયોગમાં આવી શકે ત્યાં તેની પુરી સહાયતા પણ લઇ શકાય. આપણાં પ્રત્યેક ઔષધ સંબંધે ઉચિત યંત્રનું સાહાય્ય મેળવી શકીએ, અને કેટલીક ક્રિયા હાથેથી પણ કરી પડે એટલે આયુર્વેદિક ઔષધો હાલના જમાના પ્રમાણે બનાવવા જતાં અને દરેક દેશ બંધુને પોચાડવાના કામમાં સફળતા મેળવવા યંત્ર અને માણસ બંનેની સહાયતા અપેક્ષિત છે. યંત્રોના વિશેષ ઉપયોગ માટે આપણે દરેક ઔષધ, યંત્રોની સહાયતાથી બનાવી, તેનો ઉપયોગ કરી તેને માટે યોગ્ય સિદ્ધાંતો બાંધી શકીએ એમ છીયે. પેકીંગ વગેરેમાં યુરોપનું અનુકરણ કરવામાં કાંઇ વાંધા ઉપસ્થિત થાય એમ નથી

દેશીઔષધની મહત્તા ઇંદ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને રસાયન શાસ્ત્રની રીતિયે આપણાં ઔષધોને ધોરણસર મુકવામાં કાંઇપણ અડચણ પડે તેમ નથી. આપણા વૈદ્યોને પ્રત્યક્ષ શારીરનો અનુભવ નહી હોવાથીજ કયા ઔષધના, કયા અવયવપર, કયા તત્ત્વે શી અસર કરી તે તેઓ ઓછુ સમજી શકતા હશે પણ તેથી હેતુમાં કે ફલિતમાં ફેર પડતો નથી. દાખલા તરીકે પારદની રસકપુર જેવી બનાવટથી ઉપદંશનો વ્યાધિ શમે એ ઇંદ્રિયવિજ્ઞાન, કેમિસ્ટ્રી અને બીજા શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કયા તત્વે શું કામ કર્યું એ જાણનારા ડાક્ટરો તે વ્યાધિનું શમન કરે છે તેમજ વૈદ્યો પણ રસકપુરના યોગવાળાં ઔષધોથીજ તે દરદ શમાવે છે જો કે વૈદ્યો ઇંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે તત્ત્વનિશ્ચય અને કેમિસ્ટ્રીનું રહસ્ય નહી જાણતા છતાં ડાક્ટરોના જેવું બલ્કે તેથી વધુ સારૂં કામ કરી શકે છે એટલે આપણે માની શકીએ છીએ કે આપણા ત્રિકાળદર્શી અને પ્રત્યક્ષ શરીરના અનુભવવાળા પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જે જે દરદ માટે જે જે ઔષધ નિર્માણ કરી રાખ્યાં છે તે રસાયનશાસ્ત્ર અને ઇંદ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આધારેજ કરેલાં છે, અને આગળ વધીને કહીએ તો આપણા મહર્ષિ પ્રણીત ઔષધોમાં વિશેષતા એ છે કે હાલના જમાનાની બુદ્ધિ પ્રમાણે તૈયાર થતાં ઔષધો થોડાંજ વર્ષોમાં ફેરફારને પાત્ર બને છે, ભિન્ન ભિન્ન દેશના લોકોને એક સરખો ગુણ આપતાં નથી, ત્યારે એ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ હજારો વર્ષ પહેલાં નિર્માણ કરેલાં સિદ્ધયોગો અને સિદ્ધ ઔષધો આજ દિવસ સુધી દુનીયાના દરેક ભાગમાં રહેનારા દરેક માણસને તે તે રોગમાં અચુક ફાયદો કરનારાં અને રોગ નાશ કરનારાં નિવડે છે આ વાત આપણીજ નથી પણ યુરોપ, અમેરિકાના મોટા મોટા વિદ્વાનોની અનુભવસિદ્ધ છે આયુર્વેદિક અને યુનાની ઔષધોની આ મહત્તા ઓછી છે? હજારો વર્ષો થયાં એ

આયુર્વેદિક ઔષધિઓજ આર્યાવર્તની પ્રજાનાં જીવન બચાવ્યાં છે અને ખરૂં કહીએ તો વિદેશી દવાનો પગપેસારો નોતો, આર્યોના શરીરમાં વિદેશી દવાએ પ્રવેશ નોતો કર્યો અને આયુર્વેદિક, પુરાની ઔષધ ઉપરજ હિન્દી પ્રજા નભતી હતી તેના કરતાં હાલ અનેક રીતે દેશની શારીરિક અધોગતિ છેલ્લા એકાદ સૈકાથી થતી ચાલી છે. તેમજ આયુર્વેદનું એ પણ એક મહત્વ તથા શાસ્ત્રીયત્વ સિદ્ધ થાય છે કે અંગ્રેજ સરકારના કે દેશી રાજાઓના આશ્રય કે મદદ વિના અને નાનાવિધ રાજ્ય પરિવર્તનમાંથી પસાર થવા છતાં આર્ય ઔષધની ઉત્તમતા જળવાઇ રહી છે. અને આ અમૃત સંજીવની વિદ્યા પુનઃ પલ્લવિત થયેલી હોય કે થવાની હોય તેમ જગત્ આગળ ઉભીજ છે.

અનુભવસિદ્ધ કરો. આપણે આ વિદ્યાને કે આ શાસ્ત્રનાં ઔષધોને જમાના પ્રમાણેના પોષાકથી વિભૂષિત કરી હષ્ટપુષ્ટ બનાવી દુનીયા આગળ મુકી શકીએ તો આપણા પૂર્વજો જેઓ જગત્ આખાના કલ્યાણમાંજ પોતાનું કલ્યાણ માનતા હતા તેઓનાં અંતરાત્માઓની વાંછના પૂર્ણ થાય અને કરોડો આર્યોના જીવન રક્ષણ કરવા ઉપરાંત દુનીયાનો પણ ઉપકાર આ શાસ્ત્ર કરી શકે. યુરોપનાં વૈદ્યકશાસ્ત્ર કે તેઓનાં ઔષધો ફ્નેહમંદ થવાનું કારણ તેમનું નિશ્ચિત બંધારણ, પ્રયોગો અને સત્ય ઉપર હોવાનું દુનીયાની નજરમાં તેઓએ આણ્યું છે; તેમ આપણે પણ એજ ગુણનું અવલંબન કરવું અપેક્ષિત છે. આપણાં વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં કલ્પના, શ્રદ્ધા અને અતિશયોક્તિનાં તત્વો વધુ હોવાનો આ૦૦ણાં શાસ્ત્રોપર આક્ષેપ છે પણ આ અનુભવ લીધા વિના કરાતી વાતો છે. આપણે એક રીતે કબુલ કરીશું કે આપણાં શાસ્ત્રો પૈકી અર્વાચીન સમયમાં બીનજોખમદાર વિદ્વાનોએ કર્યા હોય તેમાં કદાચ અતિશયોક્તિનું તત્વ વધુ હોય પણ જે માન્યગણ્ય આયુર્વેદના દેવતરૂપ મહર્ષિઓએ વિરચિત સંહિતાઓ અને રસશાસ્ત્રો છે તેમાં કાંઇપણ અતિશયોક્તિ હોય એમ આપણે, અનુભવ લઇ ખાત્રી કર્યા વિના માની શકીએ નહી. કોઇપણ સામાન્ય બાબતને પણ ખાત્રી કર્યા વિના તુચ્છકારી નાખવી એ વિદ્વાનોનું લક્ષણ નથી. તેથી આપણે ખાત્રી રાખીએ છીએ કે વિદ્વાન્ પુરૂષો અનુભવ લીધા વિના કે સત્યાસત્યનું પરીક્ષણ કર્યા વિના કોઇપણ વાત બહાર મુકતાજ નથી એટલે એવી વાતો કરનાર બીનજોખમદાર માણસોજ છે હું એમ કહેવા નથી માગતો કે તેવી અતિશયોક્તિ ભરેલાં વર્ણનો અક્ષેપાર્હ હોય છતાં સ્વીકારી લેવાં; મારૂં હાર્દ એજ છે કે સત્યાસત્યની પરીક્ષા પછીજ સિદ્ધાંતવાદ સ્વીકારવો. યુરોપના વિદ્વાનોને પોતાના પૂર્વજોના વિચારો અને સિદ્ધાંતોને કર્વમાં મુકવાની દરેક પ્રકારની

શાસ્ત્રમાં બતાવેલાં અને હાલના જમાનાને ધોરણે બનેલાં જુદાં જુદાં યંત્રો-સંચાઓથી આપણે કામ લઇ શકીએ એમ છીએ. અને જ્યાં પાશ્ચાત્ય યંત્ર ઉપયોગમાં આવી શકે ત્યાં તેની પુરી સહાયતા પણ લઇ શકાય. આપણાં પ્રત્યેક ઔષધ સંબંધે ઉચિત યંત્રનું સાહાય્ય મેળવી શકીએ, અને કેટલીક ક્રિયા હાથેથી પણ કરવી પડે એટલે આયુર્વેદિક ઔષધો હાલના જમાના પ્રમાણે બનાવવા જતાં અને દરેક દેશ બધુને પોચાડવાના કામમાં સફળતા મેળવવા યંત્ર અને માણસ બન્નેની સહાયતા અપેક્ષિત છે. યંત્રોના વિશેષ ઉપયોગ માટે આપણે દરેક ઔષધ, યંત્રોની સહાયતાથી બનાવી, તેનો ઉપયોગ કરી તેને માટે યોગ્ય સિદ્ધાંતો બાંધી શકીએ એમ છીએ. પેકીંગ વગેરેમાં યુરોપનું અનુકરણ કરવામાં કાંઇ વાંધો ઉપસ્થિત થાય એમ નથી

દેશીઔષધની મહત્તા

ઇંદ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને રસાયન શાસ્ત્રની રીતિએ આપણાં ઔષધોને ધોરણસર મુકવામાં કાંઇપણ અડચણ પડે તેમ નથી આપણા વૈદ્યોને પ્રત્યક્ષ શારીરનો અનુભવ નહી હોવાથીજ કયા ઔષધના, કયા અવયવપર, કયા તત્વે શી અસર કરી તે તેઓ ઓછું સમજી શકતા હશે પણ તેથી હેતુમાં કે ફળિતમાં ફેર પડતો નથી દાખલા તરીકે પારાની રસકપૂર જેવી બનાવટથી ઉપદંશનો વ્યાધિ શમે છે એ ઇંદ્રિયવિજ્ઞાન, કેમિસ્ટ્રી અને બીજા શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કયા તત્વે શું કામ કર્યું એ જાણનારા ડાક્ટરો તે વ્યાધિનું શમન કરે છે તેમજ વૈદ્યો પણ રસકપૂરનાં યોગવાળાં ઔષધોથીજ તે દરદ શમાવે છે જો કે વૈદ્યો ઇંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે તત્વનિશ્ચય અને કેમિસ્ટ્રીનું રહસ્ય નહી જાણતા છતાં ડાક્ટરોના જેવું બલ્કે તેથી વધુ સારૂં કામ કરી શકે છે એટલે આપણે માની શકીએ છીએ કે આપણા ત્રિકાળદર્શી અથવા પ્રત્યક્ષ શરીરના અનુભવવાળા પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જે જે દરદ માટે જે જે ઔષધ નિર્માણ કરી રાખ્યાં છે તે રસાયનશાસ્ત્ર અને ઇંદ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આધારેજ કરેલાં છે અને આગળ વધીને કહીએ તો આપણા મહર્ષિ પ્રણીત ઔષધોમા વિશેષતા એ છે કે હાલના જમાનાની બુદ્ધિ પ્રમાણે તૈયાર થતાં ઔષધો થોડાંજ વર્ષોમાં ફેરફારને પાત્ર બને છે, ભિન્ન ભિન્ન દેશના લોકોને એક સરખો ગુણ આપતાં નથી, ત્યારે એ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ હજારો વર્ષ પહેલાં નિર્માણ કરેલાં સિદ્ધયોગો અને સિદ્ધ ઔષધો આજ દિવસ સુધી દુનીયાના દરેક ભાગમાં રહેનારા દરેક માણસને તે તે રોગમાં અચુક ફાયદો કરનારાં અને રોગ નાશ કરનારાં નિવડે છે આ વાત આપણીજ નથી પણ યુરોપ, અમેરિકાના મોટા મોટા વિદ્વાનોની અનુભવસિદ્ધ છે આયુર્વેદિક અને યુનાની ઔષધોની આ મહત્તા ઓછી છે? હજારો વર્ષો થયાં એ

આયુર્વેદિક ઔષધોએજ આર્યાવર્તની પ્રજાનાં જીવન બચાવ્યાં છે અને ખરૂં કહીએ તો વિદેશી દવાનો પગપેસારો નોતો, આર્યોના શરીરમાં વિદેશી દવાએ પ્રવેશ નોતો કર્યો અને આયુર્વેદિક, યુનાની ઔષધ ઉપરજ હિન્દી પ્રજા નભતી હતી તેના કરતાં હાલ અનેક રીતે દેશની શારીરિક અધોગતિ છેલ્લા એકાદ સૈકાથી થતી ચાલી છે. તેમજ આયુર્વેદનું એ પણ એક મહત્વ તથા શાસ્ત્રીયત્વ સિદ્ધ થાય છે કે ઇંગ્રેજ સરકારના કે દેશી રાજાઓના આશ્રય કે મદદ વિના અને નાનાવિધ રાજ્ય પરિવર્તનમાંથી પસાર થવા છતાં આર્ય ઔષધની ઉત્તમતા જળવાઇ રહી છે. અને આ અમૃત સંજીવની વિદ્યા પુનઃ પલ્લવિત થયેલી હોય કે થવાની હોય તેમ જગત્ આગળ ઉભીજ છે.

આપણે આ વિદ્યાને કે આ શાસ્ત્રનાં ઔષધોને જમાના પ્રમાણેના પોષાકથી વિભૂષિત કરી હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવી દુનીયા આગળ મુકી શકીએ તો આપણા પૂર્વજો કે જેઓ જગત્ આખાના કલ્યાણમાંજ પોતાનું કલ્યાણ માનતા હતા તેઓનાં અંતરાત્માઓની વાંછના પૂર્ણ થાય અને કરોડો આર્યોના જીવન રક્ષણ કરવા ઉપરાંત દુનીયાનો પણ ઉપકાર આ શાસ્ત્ર કરી શકે. યુરોપનાં વૈદ્યકશાસ્ત્ર કે તેએનાં ઔષધો ફતેહમંદ થવાનું કારણ તેમનું નિશ્ચિત બંધારણ, પ્રયોગો અને સત્ય ઉપર હોવાનું દુનીયાની નજરમાં તેઓએ આણ્યું છે; તેમ આપણે પણ એજ ગુણનું અવલંબન કરવું અપેક્ષિત છે. આપણાં વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં કલ્પના, શ્રદ્ધા અને અતિશયોક્તિનાં તત્વો વધુ હોવાનો આપણાં શાસ્ત્રોપર આક્ષેપ છે પણ આ અનુભવ લીધા વિના કરાતી વાતો છે. આપણે એક રીતે કબુલ કરીશું કે આપણાં શાસ્ત્રો પૈકી અર્વાચીન સમયમાં બીનજોખમદાર વિદ્વાનોએ કર્યાં હોય તેમાં કદાચ અતિશયોક્તિનું તત્વ વધુ હોય પણ જે માન્યગણ્ય આયુર્વેદના દેવતરૂપ મહર્ષિઓએ વિરચિત સંહિતાઓ અને રસશાસ્ત્રો છે તેમાં કાંઇપણ અતિશયોક્તિ હોય એમ આપણે. અનુભવ લઇ ખાત્રી કર્યા વિના માની શકીએ નહી. કોઇપણ સામાન્ય માણસને પણ ખાત્રી કર્યા વિના તુચ્છકારી નાખવી એ વિદ્વાનોનું લક્ષણ નથી. તેથી આપણે ખાત્રી રાખીએ છીએ કે વિદ્વાન્ પુરૂષો અનુભવ લીધા વિના કે સત્યાસત્યનું પરીક્ષણ કર્યા વિના કોઇપણ વાત બહાર મુકતાજ નથી એટલે એવી વાતો કરનાર બીનજોખમદાર માણસોજ છે હું એમ કહેવા નથી માગતો કે તેવી અતિશયોક્તિ ભરેલાં વર્ણનો અક્ષેપાર્હ હોય છતાં સ્વીકારી લેવાં; મારૂં હાર્દ એજ છે કે સત્યાસત્યની પરીક્ષા પછીજ સિદ્ધાંતવાદ સ્વીકારવો. યુરોપના વિદ્વાનોને પોતાના પૂર્વજોના વિચારો અને સિદ્ધાંતોને કાર્યમાં મુકવાની દરેક પ્રકારની

अनुभवसिद्ध करो.

સિદ્ધ આરોગ્ય રક્ષણશાસ્ત્ર.

લેખક-આર્યવૈદ મયારામ મુંદરજી જેતપરવાળા.

(ગયા અંકના ૭૩મા પાનાનું અનુસંધાન.)

એ બેઉ વર્ગ, આરોગ્યવિનાશક અને રોગકારક કારણો છે. રોગ પેદા કરવામાં સામાન્ય રીતે બેય વર્ગના પણ કાર્ય બને છે, એટલે આરોગ્યવિનાશક કારણ હોવા વિના અથવા રોગોત્તેજક કારણથી રોગ પેદા થવાનો નહીં; પરંતુ એ નિયમને ઘણા અપવાદ છે. રોગોત્તેજક કારણ કોઇ કોઇ વાર એટલાં પ્રબળ હોય છે કે, સારી દ્દઢ પ્રકૃતિના મનુષ્યની રોગપ્રતિબંધકશક્તિને પાછળ હઠાવે છે. એકાદા સપાટાથી પઠાડ કે તડકો ધરો તો દાહ (રોગજ્વર) ઉત્પન્ન થાય છે, અતિપ્રમાણથી અયોગ્ય અન્નનું સેવન કર્યું તો પક્વાશયના વ્યાપારમાં ગેરસોઇ થાય છે, અને એકાદા સ્પર્શસંચારી રોગનું ?? કોઇ કોઇ વાર એટલું એકત્ર થાય છે કે, તેણે કરીને જે મનુષ્ય હરેક રોગની લાયકાત પેદા કરનાર કારણથી નિખાલસ મુક્ત હોય છે, તેને પણ વિકાર (રોગ) ઉત્પન્ન થાય છે. એથી ઉલટાં, જે કારણ સામાન્યપણે રોગ થવાની લાયકાત પેદા કરનારાં હોય છે, તે બહુ વિશેષ થયાં તો બીજા કારણો વચમાં થયા શિવાય પ્રત્યક્ષ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ઉદાહરણ, ઉષ્ણતા એ શરીરશક્તિ કમી કરીને રોગ જે ઉત્તેજનકારી કારણ હોય છે, તેનું કાર્ય બનવા વિશે શરીરને લાયક કરે છે, પણ જ્યારે અત્યંત ઉષ્ણતા હોય છે ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ પણ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ઉષ્ણદેશમાં લડાઇના પ્રસંગે કેવળ તડકાની લૂ લાગીને જે મૃત્યુ આવે છે, તે ઉપરથી એ વાત સાબીત થાય છે.

આ બે વર્ગ શિવાય ત્રીજા એક વિશેષ કારણનો વર્ગ માને છે, એટલે જે કારણથી કાંઇ વિશેષ જાતિના રોગ થાય છે, તે અન્ય પ્રકારથી કદિ પણ થવાના નહીંજ.

આવી રીતે આ આરોગ્યવિનાશક, ને રોગકારક કારણોની મૂળતત્વરૂપે મૂળ સમજ છે હવે તેને વિસ્તારવાર આગળ કહીએ

શરીરને રોગને લાયક બનાવનારી વિશેષ હેતુપરંપરા—૧. સર્વ પ્રકારનાં કારણો, પછી તે વંશપરંપરાના હો અથવા બીજા પ્રકારનાં હો, પણ જે પોષણક્રિયાને બિગ

કરીને શરીરને નિર્બળ સ્થિતિમાં આણે છે તે; ૨. જે કારણોથી પોષણક્રિયાનું અધિકપણું થઇને સર્વ અંગમાં લોહીનું વિશેષપણું થાય છે તે; ૩. જે કારણોથી શરીરમાં વિશેષ રોગ (જેમ, ગાઉટ, પાંડુરોગ ઇત્યાદિ) ઉત્પન્ન થવાની લાયકાત થાય છે તે; ૪. પ્રકૃતિ—શરીરમાં અમુક વિલક્ષણ પ્રકાર બનીને જુદી જુદી પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ, રજ પ્રકૃતિ, પિત્ત પ્રકૃતિ, અને તામસ પ્રકૃતિ. રોગકર સૌક્ષ્મિકો, ઉષ્ણતા, ઠંડી, દુષ્ટ હવા, અતિ શ્રમ, અનેક તરેહના પ્રકૃતિ બાધક ધંધા, શક્તિપાત કરનાર સ્રાવ, (જેમ વિલંબી નાડીવણ, પ્રદર, પ્રમેહ, ભગંદર, કર્ણસ્રાવ, નાખોરી ફુટયા કરવી, ઇત્યાદિ) અતિ મદ્યપાન, અમુક વખત અગાઉ થઇ ગયેલા રોગ, વંશપરંપરાની રોગ થવાની લાયકાત, મનની અવ્યવસ્થા, વય, સ્ત્રીપુરૂષાદિ જાતિ, ખરાબ ટેવ ને વ્યસન, અતિપૌષ્ટિક આહાર કરીને મહેનત ન કરવી, એ સર્વે રોગને લાયક કરનારા કારણોનાં ઉદાહરણો છે.

રોગ કરનારાં કારણોમાંનાં મુખ્ય કારણો—જે કારણો યાંત્રિક રીતે અથવા રસાયનિક રીતે કાર્ય કરે છે તે; અયોગ્ય આહાર તે; અતિ વ્યાયામ અથવા અલ્પ વ્યાયામ (મહેનત) તે; મનની ક્ષીણતા અથવા ક્ષોભ તે; મનનો વિકાર અને લાગણીઓનું બરોબર ન થવું અકળાવું તે; સ્રાવનો વધારો તે; મળ મૂત્રાદિકનો જમાવ—અટકી રહેવું તે; અસ્વચ્છપણાથી વર્તવું; ખાળ, કુંડી વિગેરે અસ્વચ્છ ને સડતી રાખવી તે; ઉષ્ણમાનનું વધવું ઘટવું તે; દેશજ તેમજ સૌક્ષ્મિક જંતુઓવડે થનારા મહામારીના (કોલેરા જેવા સંહાર કરનારા ઉડતા રોગ) અને સ્પર્શસંચારે થનારા સૌક્ષ્મિક જંતુના રોગનાં વિષ, ચેપ ઇત્યાદિ એ સર્વ પ્રસક્ત રોગ કરનારાં કારણોનાં ઉદાહરણો છે.

હવે એ આરોગ્યવિનાશક અને રોગ કરનારા કારણોમાંનાં મુખ્ય મુખ્ય કારણોની સમજ પાડવા માટે તેપર વિસ્તારથી વિવેચન કરીએ અને તે પ્રત્યેક માટે જુદી જુદી રીતે કાંઇ વર્ણવીએ.

प्रमाणथी के गुणथी अयोग्य आहार—આરોગ્ય અને શક્તિ એને સારા રાખવા સારૂ જે ખોરાકનો ઘનભાગ જરૂરનો છે તે શરીરમાંની ઉષ્ણતા અને સ્નાયુને ત્વચાની ખપતીના પ્રમાણથી હોવો જોઇએ. એ ઉપરથી તે કેટલો જોઇએ, તેનો મનુષ્યના મનની ને શરીરની મેહેનત ઉપરથી નિશ્ચય કરવો. એ વિષે ઘણે ઠેકાણે જોઇને તદન અલ્પ

પ્રમાણુ ૨૪ કલાકમાં ૧૭ ઔંસ, અને પુરતુ પ્રમાણુ ૩૬ ઔંસ ઠરાવેલ છે એ માપ મેહેનત કરનાર, ને મેહેનત ન કરનાર એ બંનેનું પણ કર્યુ છે. જોકે ઘણું કરીને મનુષ્યની ટેવ અને આહારનું પ્રમાણુ એમાં કાંઇ મેળ છે, તોય કાંઇ કાંઇ વિલક્ષણપણાથી તેમાં ફેર પડે છે બે મનુષ્યો એક ધંધો કરતાં છતાં જે આહારથી એકનુ પોષણ થાય છે, તેજ અને તેટલાજ પ્રમાણુના આહારથી બીજું ભૂખે મરે છે.

અતિશય ખોરાક--પ્રમાણુ કરતાં વધારે તાણીને અન્ન ખાધું તો, તેનાથી જઠરવ્યાપાર બગડીને અજીર્ણ થાય છે, અને ઉલટી પેદા થઇને અન્ન બાહેર નીકળે છે. ઉલટી ન થઇ તો તે ઉપર જઠરરસનો પુરતો વ્યાપાર ન બનીને તે આંતરડામાં જાય છે, અને તેનો વ્યાપાર બગડીને શળ અને ઝાડો થાય છે. જો અન્ન સ્નિગ્ધ ને પૌષ્ટિક હોય અને પાચક શક્તિનો વિપાક સારો થતો હોય તો સર્વ અંગમાં રક્તાધિક્ય થાય છે. તેમ થયું એટલે પાદાગ્રરોગ (ગાઉટ) ચામડીના રોગ ઇત્યાદિ થવાનો સંભવ હોય છે, અને પૌષ્ટિક અન્નનું અતિમાત્ર ભોજન કર્યુ ને મેહેનત કરવાનુ આળસ કર્યુ તો મેદવૃદ્ધિ થાય છે તે ચર્મ નીચે થઇ તો અંગ જાડુ થયાની માત્ર અડચણુ થાય છે, પણુ જ્યારે તે મેદ (ચર્બી) અંતરં ઇંદ્રિય અવયવોમાં અગર તેની ઉપર જામે છે, ત્યારે તેનો વ્યાપાર બંધ થઇને અથવા તેને વિઘ્ન થઇને, તેથી ભયંકર ઉપાધિ થાય છે તે તે ઇંદ્રિય અવયવોની ફરતું અથવા તેની અંદર મેદ જામવાને લીધે, અથવા જે ત્વચાના જે જે ઇંદ્રિય અવયવો બનેલા છે, તે ત્વચાની જગ્યા તે મેદે લેવાથી થાય છે. હૃદયની ફરતો એક ઇંચ અથવા તે કરતાં વધારે જાડાઇનો મેદનો થર બને છે, એમ કોઇ કોઇ વાર જોવામાં આવેછે. તેનાથી એકાદું મનુષ્ય કાંઇ ઉતાવળનું કામ કરતાં, ભારે તણાતો ડગલો શરીરને ઘાલવાથી જેવી તેને અડચણુ થાય છે તેવી હૃદયને અડચણુ થાય છે. સ્નાયુના સૂક્ષ્મ તંતૂના મધ્યમાં મેદનો સંચય થઇને તે ઉપર દાબ પડવાથી તે કૃશ થાય છે, અને કયારેક ક્યારેક અમુક ઠેકાણે 'સારકસ્ એલિમેંટન' નો નાશ કરીને સારકોલેમમાં તેની જગ્યા ચર્બીકણુ (મેદ) લે છે.

આહારના પ્રમાણુનો પોષણુ વ્યાપાર સાથેજ કેવળ સબંધ છે, એમ નથી, પણુ પ્રાણીદેહજન્ય ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરવામાં પણુ તેની જરૂર છે. ઉદાહરણુ, ઉષ્ણુ દેશ કરતાં શીત દેશમાં આહાર વધારે જોઇએ છીએ, અને એકજ દેશમાં ઉષ્ણ ઋતુ કરતાં શીત

ઋતુમાં તે વધારે જોઇએ છીએ, ને ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થ પણ વધારે સેવવા જોઇએ છીએ.

અલ્પ ખોરાક—તદન અન્ન પાણી તજી દીધું તો એવા ઉપવાસથી ઘણાને ૮—૧૦ દિવસમાં મૃત્યુ આવે છે, અન્ન વર્જ્યું એટલે પ્રથમ દર્દી કૃશ થાય છે, મોઢું ફીકું થાય છે, સ્નાયુ નિર્બળ થાય છે, નાડી પણ બળહીના થાય છે. પછી કાંઇ વખતમાં બીજા પ્રકારનાં લક્ષણો થાય છે. નાડીની ગતિ ઉતાવળી થાય છે, પ્રલાપ થાય છે, કોઇ કોઇવાર છાતિનો થડકો થઇ હૃદયમાં ધડધડાટ થાય છે ને માથું દુખે છે. એ લક્ષણો ઉપરથી જોકે શરીરવ્યાપાર વધ્યો હોય એમ જણાય છે, તોપણ મુદ્દે તો ક્ષીણતા વધે છે, પ્રાણિદેહજન્ય ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થતી બંધ થાય છે, અને મૂર્છા અથવા ક્ષીણતા થઇને મૃત્યુ થાય છે. મરવા પછી જઠરની ત્વચા જોઇ લેવાથી દાહ થવા પ્રમાણે દેખાય છે. એકાદા મનુષ્યે અન્ન તદન વર્જ્ય કરવા પછી તેને ફરીને અન્ન દેતાં બહુજ સાવધ રહેવું જોઇએ. પ્રથમ દ્રવરૂપ આહાર જોઇએ. અને તે થોડો થોડો ને વારંવાર દેતાં રહેવું.

નિસ આહાર તદન થોડો ને પ્રાણ ધારણ કરવામાં અસમર્થ હોય તો ભુખ બેશી જાય છે, અને ભુખથી કાંઇ વખત જીવ વ્યાકુળ થઇને ત્યારબાદ કાંઇ દિવસે અન્ન અભાવ થાય છે. જ્ઞાનતંતુઓની ક્ષીણતા થાય છે. એ સર્વ જીવનવ્યાપારની ક્ષીણતા ઉપરથી, બુદ્ધિ અને સારૂં નરતું જાણવાની શક્તિ ક્ષીણ થવા ઉપરથી, અને સાધારણ જ્ઞાનશક્તિ કમતી થવા ઉપરથી સાબીત થાય છે. અન્નથી બે કાર્યો થાય છે. પ્રત્યેક જીવનવ્યાપારથી જે ત્વચાનું ખપી જવું થતું જાય છે તેની જગાએ નવી ત્વચા થાય છે. પ્રાણિદેહજન્ય ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરવામાં જે પદાર્થ કામ લાગે છે, તેનો એક મુખ્ય ભાગ અન્ન છે. શરીરનું પોષણ સારૂં હોવા સારૂ અન્નમાં નૈટ્રોજન તત્વ હોનારા પદાર્થનું યોગ્ય પ્રમાણ હોવું જોઇએ, અને પ્રાણિદેહજન્ય ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરવામાં કારબોન હોનારા પદાર્થનું પુરતું પ્રમાણ હોવું જોઇએ. એટલા માટે બે જાતીનાં અન્ન જરૂર જોઇએ. એટલે નાઇટ્રોજનવાળાં અને કાર્બોનવાળાં. પરંતુ શરીરવ્યાપાર સારી રીતે ચાલવા સારૂ ચાર પ્રકારના અન્ન સેવન કરવાની જરૂર છે. ૧. ત્વચા આદિનું પોષણ થવાને નાઇટ્રોજનવાળાં પદાર્થો. ૨. દહનથી પ્રાણીદેહજન્ય ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થવા સારૂ કાર્બોનવાળાં પદાર્થો. ૩. સ્નેહપ્રચુર પદાર્થ—જેની ક્રિયા બે પ્રકારની છેઃ—પ્રાણિદેહજન્ય ઉષ્ણતા રાખવી, અને નાઇટ્રોજનવાળા પદાર્થની વિપાક (પાચન) કરવામાં કાંઇ પ્રકારથી સહાય કરવી. ૪. ક્ષાર

પદાર્થ એ અસ્થિ ત્વચાને પૂર્ણ કરવા સારૂ ખપે છે. કયા કયા પદાર્થનું કેટકેટલું પ્રમાણ જોઇએ, એનો નિશ્ચય સ્વબુદ્ધિથી અને અનુભવે થાય છે. તોપણ ઉદાહરણ માટે સાધારણ પણે કહીએ તો, એક સારા તન્દુરસ્ત ને મેહેનતુ આદમીને તે માંહેલા દરેક ખોરાકની દરરોજ કેટલી જરૂર છે તે નિચે પ્રમાણેઃ—

(પાણી વિના વજન)	ઔંસ.	પ્રમાણ.
નાઇટ્રોજનવાળા પદાર્થ.	૪ ૫૮	૧
ચરબીવાળા.	૨.૯૬	.૬
સ્ટાર્ચ (પરશુદી ને સાકરાદિ ચીજો)	૧૪ ૨૫	૩
ક્ષાર (સર્વ મળી)	૧.૦૫	.૨
	૨૨.૮૪	૪.૮

આ વજન પણી વિના સુકા ખોરાકનું છે. પણ હમેશાં ખોરાકની સાથે પાણી હોય છે તે સુદ્ધાં ગણીએ તો સુમારે ૪૦ ઔંસ ખોરાક જોઇએ. તે શિવાય પીવાને પાણી ૫૦ થી ૮૦ ઔંશ દર દિવસમાં જોઇએ છીએ દર માણસનો ખોરાક થોડો કમી જાસ્તી હોય છે. તેનું કારણ તેના શરીરનો બાંધો, મહેનત તથા દેશની હવા છે. થંડા દેશમાં ગરમ મુલક કરતાં થોડો વધારે ખોરાક જોઇએ છીએ. એ પ્રમાણે એ સર્વ ભક્ષ્ય પદાર્થ જરૂરના છે. એમાંથી એકાદની પણ ન્યુનતા થઇ તો તેની ગેરહાજરીથી શરીરમાં અમુક દિવસમાં રોગ થાય છે. પોષણને જરૂરના જે ઘટક અવયવો છે; તે સર્વ જેમાં હોય એવાં અમુક ખાવાનાં પદાર્થો તે ; ઉદાહરણ, રોટલીને દુધ અથવા દાળ ભાત શાક અગર ખીચડી ને દુધ. બીજી જાતિના એકાદ પદાર્થ કરતાં આમાંના મુખ્ય એક ઉપરજ ઘણા દિવસ ઉપજીવન થાય છે. ચોંયશીંગ વિગેરે જેમાં નાઇટ્રોજન ને કાર્બોનવાળા ભાગોનું ઘટનું પ્રમાણ છે, એવા એકાદા પદાર્થ ઉપર મનુષ્યનું ઉપજીવન થાય એમ કલ્પનાથી જણાય છે ખરૂં, પણ ચાલતા તે વિધિના પ્રસંગોમાં જોતાં એમ બનતું નથી. એનુ કારણ એ કે, એકજ પદાર્થ સદા ખાવું જારી રાખવાથી તેનો કંટાળો આવે છે, અને કાંઇ વખત જતાં તે પદાર્થ એટલો તો અરૂચિકર થાય છે કે, ભુખથી જીવ વ્યાકુળ થએલો ને જારી અન્ન તજી દઇ બીજું અમુક અન્ન ખાવા તરફ ધાય છે. પણ જો તે એકનુ એક અન્ન પુરતું પોષક હોય, તોય તેમાં ઉપરાઉપર ફેરફાર ન કરતાં એમ ને એમ જારી રાખવામાં આવે

તો તેથી સારૂં પોષણ ન થવાથી જે ખરાબ પરિણામ થવાનું તે થાય છે. આરોગ્ય રક્ષણ માટે પ્રાણિજ અને ઉદ્ભિજ અન્નનું ઘટતું પ્રમાણ હોવું જોઇએ. ઉદ્ભિજ અન્ન તદ્દન વર્જ્ય કર્યું તોય રોગોત્પત્તિ થાય, અને કેવળ ઉદ્ભિજ અન્ન ઉપરજ ઉપજીવન કર્યું તોય શરીર નિરોગ ને સશક્તિક રહેનાર નહિ.

હાનિકર આહાર--અન્નમાં ખરાબ રજકણ, રોગ બીજ, સડેલું કે બહુ જુનું તેમજ તૃણ કેશાદિ પદાર્થ હોવાથી અને તેમાં પોષક ગુણ ને ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ, અથવા એ બેઉ ન હોવાને લીધે તે ખરાબ પ્રકારનું થાય છે. અન્નમાં જે અનન્ય (અન્નભિન્ન) પદાર્થ હોય છે તે આ પ્રમાણે:--મીઠું, ખારો, મરચાં, હવેજ, મસાલો, અથાણાં મુરબ્બાદિ. એ અલ્પ પ્રમાણમાં ઉપયોગી છે, ને તેમાં મુખ્ય કેટલાંક પાચનશક્તિને બહુ સહાય કરનારાં છે. પણ તે વધારે ખાવાથી જઠરની પિચ્છ ત્વચા (શ્લેષ્માવરણત્વચા) નો ક્ષોભ થાય છે, અને તેના વ્યાપારમાં ગેરસોય થાય છે, અથવા રક્તસંચય થાય છે, તે કોઇ કોઇને તો દાહ (વરમ) સુદ્ધાં પણ થાય છે. હરસ, મંદાગ્નિ જેવાં કેટલાક રોગનાં મૂળ રોપાય ને તેમાંથી બીજા મોટા રોગ થવાના સંપૂર્ણ સંભવ હોય છે.

પોષણ પુરતી રીતે ન થવાને લીધે શરીરમાંની ચર્બીનું શોષણ થઇ જાય છે. એટલે શરીરને ગર્મી પુરી પાડવા માટે ખોરાકમાં કાર્બોનવાળા પદાર્થ પુરતાં ન મળવાને લીધે, તેને બદલે, શરીરગર્મીને પુરી પાડવા શરીરમાંની ચરબી મેદ ખપવા લાગે છે. તેથી મનુષ્ય ભરાવદારપનું મટી ફીકું થએલું લાગે છે; અને મજ્જાતંતુ આદિ કરતાં ખાસ કરીની સર્વ ત્વચાની ક્ષીણતા થાય છે. પૌષ્ટિક દ્રવ્ય કમી હોવાથી રક્ત સારૂં થતું નથી. ને જે થાય છે તે પાતળું થાય છે, ને પોષણક્રિયા ક્ષીણ થાય છે. એમ થવાથી ખપનીવડે અથવા નાશથી જે ધાતુ પદાર્થ કમી થએલા હોય છે, તેની જગાએ બીજા ધાતુ પદાર્થ ઉત્પન્ન થતા નથી. અનેક ત્વચાની ક્ષીણતા, અને આંખમાં દાનિંઆ ઉપર ને બીજે ઠેકાણે ક્ષતો થવાં, એનું કારણ એ વાત ઉપરથી ખુલ્લું થાય છે. પેઢાં સુજીને વાદળી રંગ પીખાય જવાં, ને ઠેકઠેકાણે રક્ત ઝરી જામવું, અને બીજાં રક્તા (રક્તાં) નાં લક્ષણો ઉત્પન્ન થવાં, એ સર્વ રક્તની સ્થિતિ બગડવાથી થાય છે.

અપૂરતું પોષણ થવાથી ખરાબ પરિણામ થવાનાં ઉદાહરણો પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. અન્ન અને રોગ એ બે વચ્ચે જે સંબંધ છે તે એટલો તો છતરાયો છે કે, દુકાળ અને મરકી વિષેની કલ્પના ઘણા એકના મનમાં એક પછી એક ઉઠતી હોય છેજ. સુમારે

૨૫ વર્ષ આગળ આ સંબંધ વિષેનાં મનમાં ઠસવા જોગ કેટલાંક ઉદાહરણ બનેલાં છે, સન ૧૮૧૭-૧૮ માં કચ્છ ને કાઠીયાવાડમાં દુકાળ પડયો હતો. તે પછી સન ૧૮૧૯માં એક શક્તિપાત કરનારો તાવ પેદા થઇને, તેથી બેસુમાર મનુષ્યોનો સંહાર થયો. સન ૧૮૩૬ માં મરવાડમાં દુકાળ પડવા પછી પાલી શહેરમાં એવોજ તાવ પેદા થઇને, તેમાં સપડાયેલાં મનુષ્યોમાંથી મુખ્યત્વે કૈં મનુષ્યો મુવાં. સન ૧૮૪૫ માં આયર્લંડમાં બટેટાના પાકનો નાશ થવાને લીધે દુકાળ પડવાથી ઘણુંએક લોક ઉપવાસથી મર્યાં; પરંતુ તે પછી રોગથી જે મર્યાં તે સાથે ભુખથી મરેલાંની તુલના કરી, તો કશા લેખામાંજ નહીં.

અતિ ઉષ્ણતા લાગવાનું પરિણામ—કેટલાક અંશ સુધીની ને અલ્પ સમય પર્યંત આકરી ઉષ્ણતા કાંઇ પીડા થયા વિના સહન થઇ શકે છે જે ભઠ્ઠીની ઉષ્ણતા ૨૬૦ (ફ્યારનહેટ) થએલી હોય છે, ત્યાં નજીક લોક જઇને કાંઇવાર સુધી રહી શકે છે. પરસેવો ઓહોળો આવવો ને નાડી ઉતાવળી ચાલવી, બહુ તો એટલું પરિણામ તેપર થાય છે તેના શરીરના અંદરના ભાગની ઉષ્ણતા વધતી નથી. પણ અતિ ઉષ્ણતા નિરંતર સેવન કરતાં શરીરમાં ભયકર ખરાબી થવાની, અને શરીરને મહેનત પડેલી હોય, તો વિશેષ કરીને થવાની તે ફેરફાર થોડો થયો તો સતત જ્વરનાં ચિન્હો થાય છે. પરંતુ તે બહુજ જોરમાં થયો તો તો મજ્જાતંતુ જાળ પ્રસક્ષ કે એકબીજાના સંયોગે સપડાય ને શ્વાસોચ્છ્વાસક્રિયા મંદ થાય છે, અને કયારેક કયારેક મૂર્ચ્છા, ને કયારેક સંન્યાસ, ને શ્વાસાવરોધ થઇને મૃત્યુ થાય છે.

એ પરિણામ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉષ્ણતાનું કાર્ય કઇ રીતથી બને છે, એ માટે હજુ વિવાદ છે. પ્રસક્ષ મગજના વ્યાપારી ભાગ ઉપર કાર્ય કરીને મૂર્ચ્છાથી અથવા રક્તજ મૂર્ચ્છાથી મૃત્યુ આવે છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે. બીજાઓની કલ્પનાઓ એવી છે કે, પ્રથમ તેનું કાર્ય પેટ અંદરની મજ્જાના સોલર પ્લેક્સસ નામે ભાગ ઉપર થાય છે, અને પછી હૃદયનું કાર્ય બંધ પડે છે. કયારેકીક ધમનીનું ઉડવું, મસ્તક તપ્ત થવું, અને પ્રલાપ (બકારો), એ લક્ષણો કાંઇ ઉદાહરણોમાં સ્પષ્ટ હોવા ઉપરથી મગજનો દાહ છે એમ કેટલાકને જણાય છે આ તરફ રક્તની સ્થિતિમાં કાંઇ ફેરફાર થાય છે એ મત બહુજ પ્રબળ છે; અને કયા પ્રકારની વિકૃતિથી એ લક્ષણો થાય છે એનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે નિષ્ફળ થએલા છે. રોગ ઉત્પન્ન કરવામાં અતિ ઉષ્ણતાનું કાર્ય કઇ રીતીથી થાય છે, એ વિષે હજુ આપણું માનુષી જ્ઞાન બહુજ અલ્પ છે. એક રીતે તેનું

કાર્ય બનવા જોગ છે, તે રીતિ તરફ તત્વવેત્તાઓનું લક્ષ લાગેલું છે એમ જણાતું નથી. બાહ્યચર્મ તરફથી જે શીતકાર્ય કરનાર ક્રિયા બને છે તે કમી હોવાને લીધે રક્તની અને શરીરની ઉષ્ણતાનું માપ વધતું ન થઇ જાય એની ખાત્રી શું?

अति शैत्य लागवानुं परिणाम--જેમ કડક ગર્મી અમુક વખત પર્યંત રોગ ન થતાં સહન થઇ શકે છે, તેમજ બહુજ થંડી અમુક પ્રસંગે ઉપદ્રવ થયા શિવાય સહન કરવામાં આવે છે. ધ્રુવ તરફ રહેનાર અને તે તરફ પ્રવાસ કરનાર લોક એ આ વાતનાં ઉદાહરણો છે. એમાં પ્રાણિદેહજન્ય ઉષ્ણતા વધારે ઉત્પન્ન થવાથી થંડીનું ઉપદ્રવકારક પરિણામનું નિવારણ થાય છે. તે ઉષ્ણતા વધારે ઉત્પન્ન થવામાં કારણોનવ.ગા અસતી ભરતી અને ઉઘાડી હવામાં મોકળાપણે મહેનત એ અતિ જરૂરનું છે; પણ જ્યારે ઉષ્ણુતા ઉત્પાદક શરીર શક્તિનો અને ઉષ્ણુમાન કમી થવાનો સંબંધ તુટે છે, એટલે જેમ અન્ન અપૂર્તુ હોવાથી, શરીરને શ્રમ પડવાથી, અથવા અનેક શરીરવ્યાપાર મંદ ચાલવે કરીને શરીર નિર્જીર થાય છે. ત્યારે થંડીથી સર્વ દેહ ઉપર જોરાવર શામક કાર્ય બને છે, અને મૂર્ચ્છા ને સંન્યાસ થઇને મૃત્યુ થાય છે.

અસંત થંડી (હીમ પડે છે તેવી અને તેથી વધારે હદની) થી સુસ્તી આવે છે. અને નિદ્રા લેવાની ઇચ્છા થાય છે, પણ તે લીધી તો સંન્યાસ (અચૈતન્ય) થઇને મૃત્યુ થાય છે. કડક થંડીથી કોઇ કોઇ વાર કેફ કરવા મુજબ મનુષ્યની અવસ્થા થાય છે. બુદ્ધિ ફેરફાર થઇને જ્ઞાનનો ઘટાડો થાય છે, ને મદ્યપાન કરેલા મનુષ્યની પેઠે પ્રશ્નના ઉત્તર તે તરફથી ઘટતી રીતે મળી શકતા નથી. એવું થંડીનું પરિણામ ઘણુંકરીને જેનું પોષણ સારી રીતે થતું નથી તે ઉપર થાય છે. ઉષ્ણ કટિબંધમાંના દેશોમાં થંડીથી સ્પષ્ટ પરિણામ થનાર નહીં એમ કદાપિ જણાશે; પરંતુ થંડીની અસરનો અટકાવ કરવાની શક્તિ પ્રાણિદેહજન્ય ઉષ્ણતા કરવાના પ્રમાણથી હોય છે એ વાત લક્ષમાં રાખવી જોઇએ. એ શક્તિ ઉષ્ણતાના વધારાની લાંબી અસરથી કમી થાય છે એ જાણવામાં છે. એ ઉપરથી એમ થાય છે કે, સમશીતોષ્ણ દેશમાં જે થંડીનું માપ વગર જોખમી હોય છે, તે ઉષ્ણ દેશમાં અસંત ઉપદ્રવ કરનાર હોય છે.

પ્રસક્ષપણે થંડીની અસર થએલ મનુષ્યો આ તરફની ઇસ્પિતાલોમાં વારંવાર જોવામાં આવે છે, તેમજ મોટી મોટી હિંદુસ્તાનની ઇસ્પિતાલોમાં જોવામાં આવતાં હશે, એ અનુમાન કરવામાં શંકા જેવું છે નહીં. ડિસેંબર અને જાનેવારી મહિનામાં રાત્રીએ

तुरगगन्धाक्काथेन विपचदाज्यमुत्तमम् । ऋतुकाले मुहु पीत वध्याना गर्भद परम् ॥

सिन्धूत्थ शरपुन्न पयसा सघृष्य वामर नितयम् ।

पीत चेदृतुकाले नारीणा गर्भद श्रेष्ठम् ॥

मिधुरामठयोश्चूर्ण क्वथित्वा काजिके सह । तेन मा मृतगर्भापि मूते तूर्ण च बालकम् ॥

क्काय क्षीरेण सक्काथ्य गुडूचीमूलसभवम् । स्तन्यहीनाश्च या नार्य पिबेयुर्वामरत्रयम् ॥

मधुना विमिश्रितैरेश्च तिले मद्दार्कराम्बुजतलैश्च जले ।

अविपूर्णगर्भपतने मुतनो परिभक्षितैर्भवति नैव भयम् ॥

गव्य वा माहिष मर्पिः कटुतैलेन सयुतम् । तिक्कालज्ञावनीरात्रीतुरगीभिश्च साधितम् ॥

चतुर्भागावशेषेण कुचास्तेन विमर्दिता । भवति श्रीफलाकारा. कठिनाश्च विशालिन. ॥

श्यामाविषेक्ष्वाकुवचामृताभिस्तैल विपक्व मधून करोति ।

कुचौ युवत्या॰ कलशप्रकाशौ पानेन नस्येन विमर्दनेन ॥

शमान्हाया रात्रिसिन्धूत्थमिश्राल्लेपात्कदा योनिजातो विनश्येत् ॥

विशति झटिति योनिर्नि सृता कारवल्ल्यास्तुषजलपरिपिष्टस्यैव मूलस्य लेपात् ॥

नारीणा तु सह शूल कामगेहसमुद्भवम् । भक्षणाद्यावशकस्य यावमुद्यविलेपनात् ॥

योनेर्नवाभवरस सुरमाशिखरीदलस्य सहिता निहित ।

कुरुते नितातसुभग च भग विगतव्यथ च किल सकुचितम् ॥

उशीरमासीजलचन्दनैश्च सपद्मके केमरकुष्ठयुक्ते ।

निरात्रमुद्वर्तनक वरांगे प्रक्लेददुर्गधविनाशहेतु ॥

क्वाथस्तिलाना त्रिदिन निपीतो भारगिविश्वामगधामरीचै ।

तारुण्यभावे विगतेपि नार्या. पुष्प प्रशस्त प्रकटीकरोति ॥

तैलेन सिन्धूत्थविमिश्रितेन ऋतौ प्रलेपो भगरन्ध्रमध्य ।

करोति रडा निदिन कदाचिद्गर्भं न धत्ते किल निश्चित तत् ॥

पुष्पीपत्र च लोध्र च समभागानि कारयेत् । दद्यात्लेपो भगस्याथ प्रसूताप्यक्षता भवेत् ॥

वेतसस्य च मूलानि क्वाथयेन्मृदुवन्हिना । भगप्रक्षालनात्तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥

वचानीलोत्पल कुष्ठ मरीचानि तथैव च । अश्वगधा हरिद्रा च गाढीकरणमुत्तमम् ॥

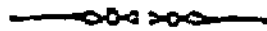
बिल्व चातिविषा मुस्त विश्वैषा चूर्णमिकृत् । क्षौद्रावलीढ बालाना ज्वरातीसारनाशनम् ॥

हरिद्राद्वयमध्द्याह्वमिहीशक्रयवै मह । शिशोर्ज्वरातिसारघ्न क्वाथ स्तन्यविशोधन ॥

शृगीशठीवत्सकशाकराम्नाचूर्ण शिशूना मधुनावलीढम् ।

श्वासं च कासं च कफं निहंति चिरप्रवृध्यां च वमिं क्षणेन ॥
एलीयकः पूतनया निपीतः श्लेष्मानिलानाहहरः शिशूनाम् ।
मुरोचनो वन्हिविवर्धनश्च शकाकषायो मधुना विमिश्रः ॥
सयावशूको विनिहंति मूत्रग्रहव्यथां गोक्षुरजः कषायः ।
शिलाजतुः सद्घननादमूलरसेन युक्तः किल बालकानाम् ॥
दीपानलोर्ष्णीकृतपक्वपीनं भुजंगवल्लीदलमर्भकस्य ।
आनाहपीडां जठरे निवध्यां निहंत्यजीर्णं पयमानिलार्तिम् ॥ (४३१-४५१).

॥ इति पंचमः समुदेशः ॥

મૃત્તિકાયોગ--કાળી માટી તોલો ૦॥ ગાયના દુધમાં ડોઇ કાંકરી કાઢી પાવાથી તથા **શાલ્મુયોગ:** ભીંડીવેલનાં પાન તોલા ૨ ચોખાના ઓસામણમાં વાટી પાવાથી રક્તપ્રદર મટે. વાળો, દશમૂળ સરખે ભાગે ખાંડી તેમાંથી ૧ તોલો ભુકો પાણીમાં વાટી સ્વરસ કરી પાવાથી શ્વેત અને રક્ત પ્રદર મટે. **ઘનનાદયોગ** તાંદળજાનું મૂળ તોલો ૧ ગાયના દુધમાં મેંદા જેવું વાટી મધ નાખી પાવાથી. **બલાદિયોગ** બળદાણાનું મૂળ તોલો ૧, બોરનો ગર્ભ તોલો ૧, ગોળ તોલો ૦॥ સાથે વાટી પાવાથી પ્રદર મટે. **લાક્ષાદિયોગ** બોરડીની લાખ તોલો ૦॥ ઘીમાં શેકી બારીક કરી દુધ સાથે પાવાથી રક્તપ્રદર મટે. **રક્તચંદનાદિયોગ** ચોખાના ઓસામણમાં ઘસેલી રતાંજળી તોલો ૦॥, કમળકંદ તોલો ૧, સાકર તોલો ૧॥ સાથે વાટી પાવાથી તથા **તંદુલીયાદિયોગ** તાંદળજાનું મૂળ તોલો ૧, સાકર તોલા ૨, બીવાની છાલ તોં. ૧ વાટી ચોખાના ઓસામણ સાથે પાવાથી રક્તપ્રદર મટે. **ધાત્રીયોગ** આમળાંનાં બી તોલો ૧ ચોખાના ઓસામણમાં વાટી પાવાથી તથા **નાગકેશરાદિયોગ** નાગકેસર તોલો ૦, મોથ તોલો ૦॥, સાકર તોલો ૧॥ સાથે વાટી ચોખાના ઓસામણમાં પાવાથી શ્વેતરક્તપ્રદર મટે. **ઇંદીવરયોગ** કમળનો કંદ તોલો ૧॥ શેડકઢુ (ધારોષ્ણ) દુધમાં વાટી પાવાથી ગર્ભ રહે. **જપાયોગ** જાસુદનાં ફુલ તોલો ૧, જાસુદનું મૂળ તો. ૦॥ ઉકાળો કરી ઠારી પાવાથી વાયુ પિત્ત કફ વગેરે દોષને કારણે ગર્ભ બરાબર પોષાતો ન હોય તે પુષ્ટ થાય. **તુરંગગંધાયોગ** આસોંધ તોલા ૧૦ ને પાણીમાં વાટી તેથી દસગણું પાણી અને ૫ ગણું

ઘી નાખી પાણી બળી જતા સુધી પકાવી ગાળી લેવું, ૨ થી ૪ તોલા ઘી હમેશા સવારે ચાટી ઉપર ગાયનુ દૂધ પાવાથી ગર્ભાધાન થાય **સિંધૂરથાદિયોગ** સીંધાલુણ તોલો ૦।. સરપંખાનુ મૂળ તોલો ૦। દૂધ સાથે વાટી ઋતુસ્નાના બાદ ૩ દિવસ પીએ તો ગર્ભ રહે **મિંઢાદિચૂર્ણ** મિંઢાલુણ અને શેકેલી હીંગ સરખે ભાગે ખાવડા ૦॥ તોલો માત્રા સુરેખા તોલા ૫ મા ગરમ કરી પાવું તો આડો આવેલો ગર્ભ અંદરથી તથા સ્ત્રી કષ્ટાતી હોય તો તુરત પ્રસવ થાય **શુદ્ધીયોગ** ગળોનું મૂળ તો ૦। દૂધમાં વાટી પાવાથી ધાવણ વધે **ગર્ભરક્ષક યોગ** તલ તોલા ૫ ને વાટી મધમા મેળવી ચાટી તેના ઉપર સાકર, કમળકંદ, વાળો, એનો સરખે ભાગે ખાંડી ૨ તોલા ભુકનો કરેલો ઉકાળો પાવાથી ગર્ભસ્રાવ થઇ જતો હોય તે અટકે, ગર્ભ પોષાય **સ્તનપુષ્ટીકરણઘૃત** કઠ, ગીઆમણી, [illegible], આસોંધ, પ્રત્યેક તોલા ૧૦ ખાંડી ઉકાળો કરી તેમા ૨૦ તોલા અગરીયુ તેલ અને ૪૦ તોલા ભેંસનુ ઘી પકાવવું. પાણી બળી જાય એટલે ઘી ગાળી લેવું ચોપડવાથી સ્તન [illegible] થાય. તથા **શ્યામાદિઘૃત** નગુરીમરુરી, અતિવિષ, ગેરુ, મૂળ, [illegible], ગળો એ સર્વ ઓસડી-યાના ઉકાળામા ઓસડીયાં બરોબર તેલ અને ઓસડીયાથી બમણું ભેંસનુ ઘી નાખી પકાવવું ચોપડવુ, પાવું, નાકમા ટીપા નાખવા **શકાખહારિ લેપ** ઇંદ્રામણાંના ડોડવા, [illegible], સીંધાલુણ સરખે ભાગે ખાંડી ગરમ કરી ચોપડવાથી યોનિકંદ મટે **કારેલાદિ** [illegible] કારેલીના મૂળને [illegible] ના ઓસામણમા વાટી ચોપડવાથી નિકળેલો ગુપ્ત ભાગ [illegible] બેસી જાય અને યોનિકંદ મટે **યોનિગળાહરયોગ** જરખાર ૦। તોલો નવશેકા પાણીથી પીવરાવવો તથા [illegible] અથવા ગોરખમુંડી પાણીમા વાટી ગરમ કરી ચોપડવુ તો ગુહ્યભાગમાં નિકળતા ચમકા બંધ પડે **યોનિગાઢકરયોગ** તુળશીના પાન, અરડૂસાના પાન આંબલીના પાન સરખે ભાગે વાટી ટીકડો કરી ગુહ્યભાગમા ગરમ કરી ચોપડવાથી ગાઢ [illegible]

[illegible] ધનાશન યોગ વાળો, જટામાંસી, કઠો, વાળો, સુખડ, [illegible] કોઈ અથવા પાણીમા મેળવી ગુહ્ય-

સુનુજનન યોગ ભાંગરો, સુંઠ, [illegible] ના ઉકાળા સાથે પાવાથી આવે **ગર્ભપ્રતિબંધક** [illegible] વખતે ગુહ્યભાગ [illegible] [illegible] ના પાન, [illegible],

कर्तारि [illegible]

गुर्वादय च [illegible] च समभागानि [illegible] । दधाल्पं

तैलमन्य च मूलानि [illegible] । [illegible]

[illegible] कुष्ठ [illegible] तथैव च । [illegible] हरिद्रा

[illegible] । [illegible]

* [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

સમભાગે વાટી ગુહ્યભાગમાં પ્રસવ થયા પહેલાં ચોપડવાથી ક્ષત (પીડા) થયા વિના છોકરૂં જન્મે. **ગાઢીકરણ યોગ** નેતરનાં મૂળના ઉકાળાથી ગુહ્યભાગ હમેશાં ધોવું. **ગાઢીકરણ યોગ** વજ, કમળ, કુઠ, મરી, આસોંધ, હળદર, સમભાગે ખાંડવાં ૧ તોલાનો ઉકાળો કરી પ્રક્ષાલન કરવું.

બાળકોના રોગ–જ્વરાતીસારહર યોગ બીલીનો ગરભ, અતવશેકની કળી, મોથ, સુંઠ, સમભાગે ખાંડવાં. ૩ થી ૯ રતિ મધમાં ચટાડવાથી તાવ સાથે થતા ઝાડા મટે. **જ્વરાતીસારહ્ન પ્રયોગ** હળદર, જેઠીમધ, બેઠી ભોરીંગણીનું મૂળ, અંદરજવ સમભાગે ખાંડવાં. ॥ તોલાનો ઉકાળો કરી મધ નાખી પાવો. **શ્વાસાદિ હર પ્રયોગ** કાકડાસીંગી, કચુરો, કડાછાલ, જેઠીમધ, રાસ્ના, સમભાગે ચૂર્ણ કરવું. ૨ થી ૬ રતી મધ સાથે ચટાડવું. શ્વાસ–સસણી, ઉધરસ, કફ, ડબરી વગેરે દરદ મટે. **આનાહાદિહર પ્રયોગ** એળીઓ તોલો ॥, હરડે તોલો ૧, સાથે ખાંડવાં ૨ થી ૩ રતી પાણીમાં વાટી પાવાથી આફરો, મળબંધ, વાયુ, કફ વગેરે મટે **મંદાગ્નિહર પ્રયોગ** ઇંદ્રામણાનાં મૂળનો ઉકાળો મધ સાથે પાવાથી રૂચિ અને જઠરાગ્નિ વધે **મૂત્રકૃચ્છ્રહર પ્રયોગ** ગોખરૂનો ઉકાળો, જવખાર સાથે પાવાથી અટકી ગયેલો પેશાબ છુટે. અથવા નાંદળાના મૂળનો ઉકાળો, ૧ થી ૩ રતી શિલાજીત નાખી પાવાથી પણ મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે. **ઉદરરોગહર પ્રયોગ**—નાગરવેલનું પાકેલું પાન તેલને દીવે તપાવી નીચોવી રસ કાઢી તેમાં જરા દૂધ મેળવી પાવાથી આફરો, બંધકોશ, અપચો વગેરે મટે. (૪૩૧–૪૭૨)

ઇતિ પંચમ: ૫ સમુદ્દેશ.

श्वास, कास, हिक्का, स्वरभंग, आमवात, पाण्डु, कामला, क्षयरोग चिकित्सा
શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, સાદ બેસી જવો, સંધીવા, પાંડુ, કમળો, ક્ષયરોગના ઉપાયો.

भार्ङ्गीशुण्ठ्यतिविषापथ्यानां मधुना वटी । खादेत्साय प्रभाते च कासश्वासविनुत्तये ॥
प्रातर्निपीतथलपङ्कजाता रसो भवेच्छोणितकासहारी ।
वारीन्दुपत्नीरजसा विमिश्रो द्यलं मुखाद्धारयति क्षणेन ॥
फलत्रिकं त्रिकटुकं निर्गुंडी कटुका वचा । मुण्डीवासामृताब्राह्मीभृंगराजोऽश्वगंधिका: ॥

समान्येतानि सर्वाणि कल्पयेद् भिषजांवरः । शुंठी त्रिंशतिभागा स्याद्भार्ग्या विंशतिस्तथा ॥
लवंगापत्रतुल्येन माक्षिकेण विमर्द्य च । कोलमानाश्च कर्त्तव्याद् गुटिकाः कुशलो भिषक् ॥
हृदयस्थं गलस्थं वा कफजालं सुदुःसहम् । मंदं च रक्तपित्तं च नाशयेद्विजया वटी ॥

छिन्नोद्भवामरिचरोहिणीशृंगवेरैः क्वाथं पिबेत्सरसकासविकारनाशम् ।
सशाखिना मगधजा रसोत्तमेन पीता भवेत्सकलकासहरी जराघ्नी ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली गजपिप्पली । चूर्णं तन्मधुना लीढं श्लेष्मकासप्रणाशनम् ॥
अश्वत्थस्य त्वचाक्षारः पिप्पलीचूर्णसंयुतः । क्षौद्रेण सह संयुक्तो जीर्णश्लेष्महरः परः ॥
सिताविभीतकभवं चूर्णं कासनिवर्तनम् । क्षौद्रेण सह संसृष्टं भृष्टतण्डुलशालिना ॥
फलत्रिकं त्रिकटुकं भार्ङ्गी कुष्ठमुस्तकम् । एतानि समभागानि सार्द्धानि लवणानि च ॥
उष्णेन पयसा चूर्णं हिक्काश्वासहरं परम् ।

मरिचशिमुकंभैषवचूर्णं निशि दिन पयसा शिशिरे ।
कफगदनिर्गमचयं हृदयार्तिप्रीनसगदं वमनं ॥

शिगन्धी पिप्पलीमूलं वासा द्राक्षा हरीतकी । मधुना वटिका चैषा पक्वकासनिबर्हिणी ॥

पथ्याक्षधात्रीफलपिप्पलीनां चूर्णं प्रभाते मधुनावलीढम् ।
संवेदन पित्तसमुद्भवं च हृदुःखजाड्यं हरति प्रसह्य ॥
कुमारिकापत्ररसोऽपि गाढः पीतः सविश्वः श्वसनापहः स्यात् ।
अनिद्रताश्च बहुदोषजातं शिरागदं हन्ति नृणां क्षणेन ॥
बीजपूरगन्धैश्च मिश्रा वर्ति[illegible] मुविभूतिः ।
पानपित्तकफभवशिरो हन्ति यथामिव भूधरशृंगम् ॥

विषाम्बुपथ्यानां गुडेन गुटिका कृता । ऊर्ध्वंभासं तथा श्वासे हृदयस्थे कफे हिता ॥
कृष्णानिसमस्य बीजानि पत्रभिर्विधितानि च । अत्ति यो मागमात्रं चेत् श्वासरोगादिमुच्यते ॥

शुण्ठीकृष्णाभिभवाना रसोभिर्लीढं क्षौद्रं सुश्वासत्वं करोति ।
श्लेष्माढ्यं चर्वितं क्वाथं वासामूलं कृतं मेघशृंगी सुगन्धा ॥
शुण्ठीनिशामार्गविमृष्टा कृष्णामलकसा सह मेषशृंगी
चूर्णं सितार्धकयुतं विलीढं श्वासविनाशाय नरस्य शीघ्रम् ॥
केसरजलशिरनिरुवारेसः प्रवाहकसमः भूतमानतम् ।
हीनमात्रमसपक्षकुशानां पुष्पमर्दलित प्रति दोषम् ॥
धत्तूरमूलसह[illegible] शिन्दव हृदय पर्णियं ।

मासमात्रमवनीतलसंस्थं शुद्ध 'आसववरो भवतीत्थम् ॥
पलार्धमात्रं च निषेवतेस्य भृंगासवः पाण्डुनिषूदनः स्यात् ।
फलत्रिकच्छिन्नरुहाहरूपकिराततिक्तैश्च कृतः कषायः ॥
निहंति माक्षीकयुतं चिरोत्थं सकामलापाण्डुगदामवातम् ।
हरवीर्यशुल्वबलयश्च समा महिषाख्यकस्त्रिगुणितः कथितः ।
विषमत्र गुग्गुलुसमं विहितं सकलं विमर्ध सलिलेन ततः ॥
यवमात्रमत्र हरपूजनतः क्षयपाण्डुनाशनमिदं कुरुते ।
सुरदालिशुष्कफलचूर्णमथो चिरकामलागदहरं भवति ॥
नस्यतो नयनरोगचयं सलिलं निपितमथ नासिकया ॥
दारोर्निशाक्षवरतिक्तशिवामलाना कांडरुहाम्बुदकमूलशतावरीभिः ॥
शर्करासहगतो हि कषायो माक्षिकेण सहलोचनरुग्घ्नः ॥
त्रिफलदारुनिशागजकेशरं सफलपत्रकदिङ्ककन्यकाः ।
सममितानि समा सितशर्करा मधुयुतं च लिहेत्सकलौषधैः ॥
हरति पाण्डुगदं सहलीमकं जठररुक्सहितं सहकामलम् ॥
विडंगं पूतना कन्या पिप्पलीधान्यशर्कराः । श्रीफलं सर्वमेकत्र चूर्णितं कमलापहम् ॥
त्रिकटुकाब्दविडंगचित्रकाः कासमर्दवरलोहजचूर्णम् ।
मधुयुतं च लिहेत्पयसा ना सपदि कामलया परिमुच्यते ॥
मुस्तकामिकविडंगदारवः शैलजातकसुवर्णमाक्षिकाः ।
नागकेसरनिशाकटुम्भिका द्राविडीदलफलत्रिकत्वचः ॥
मंक्षुतैश्च परिचूर्णितैः समैः शर्करात्रिगुणिकाष्टभागिकम् ।
लोहचूर्णममलं विनिक्षिपेत्पाण्डुरोगविनिवृत्तये शुभम् ॥
आमवातकरिकेसरिरूपो योग एष विबुधैः सुसंमतः ।
बब्बूलतरुपत्राणां रसो दुग्धसमन्वितः । सशोफं वातपित्तोत्थं हन्ति पित्तं सुदारुणम् ॥
गुरुसिन्धुशणक्षारश्चाग्निमंथरसैः सह । पिष्ट्वा शोफार्दितानां च प्रलेपः शोथहारकः ।
अग्नेरपाटवमतिश्वसनं च कासः शीतज्वरोतिकृशताबलवर्णहानिः ।
विड्भेदनं च वमनं रुधिरं स्रवेच्चेत्तस्य स्मृतं हि गदराजविपाकलक्ष्म ॥
दानैर्जपैर्गुरुसुरार्चनया तपोभिः शास्त्रोक्तपुण्यकृतिभिर्द्विजवन्हिभक्त्या ।
संसेवनात्सदनु सूतवरस्य नान्यत्कार्येण याति भिषजां खलु साध्यतां सः ॥

त्वक्पुष्पपत्रफलमूलकृतोरुपायै क्वाथावलेहगुटिकासवचूर्णमुख्यैः ।
नो साध्यता व्रजति रोगरूपा नराणां सूत विना गदगजव्रजसिंहमेकम् ॥
सूतेन तुल्यं कनकस्य भस्म द्वाभ्यां समं मौक्तिकचूर्णमुक्तम् ।
तुल्यो बलिष्टङ्कणवद्पादभागो रसात्काजिकपिष्टमेतत् ॥
गोलं विधायाथ मृदावलिप्य संशोष्य भाण्डे लवणाभिपूर्णे ।
पचद्दिनाते पुटपाकलीला नाम्ना प्रसिद्धः कुमुदेश्वरोऽयम् ॥
स्मृत्वा शिवं शिवकरं करुणासुधाब्धिं गत्वा शरण्यममरं शरणं नतागः ।
सर्पिर्मरीचरजसा परिमिश्रितं तद्वल्लं लिहेच्च गदराजविनाशनाय ॥
पित्ताधिक्ये मागधिक्षौद्रमिश्रं लिह्यान्मासं मुद्गशाल्योदनानि ।
आज दुग्धं गोदधि स्वादु हृद्यं भोज्यं शस्तं द्विर्निवारं बलिष्टम् ॥
तैलं बिल्वं रामठं कारवेल्लं शाकं वर्ज्यं राजिकाकारमर्दम् ।
विभावितं सैंधवमर्कदुग्धे गोक्षीरपीतं गलरोगहारि ॥
विड्बन्धनाशाय सितासमेतं मूलं निपीतं यत्रचिंचिकाया ।
सूतस्तथा टङ्कणगन्धकौ च जपालबीजं क्रमतोऽभिवृद्धि ॥
आर्द्रद्रवेणाथ विमर्द्य गव्य ज्वरप्रणाशाय विरेचनाय ।
रामठेन सहितं च काकिनीचूर्णकं सकलवातिनाशनम् ॥
भृङ्गभृङ्गसहितं हि जीरकं भर्जितं घृतयुतं निरेकहृत् ।
केवलापि विजयातिसारहृत्पित्तशोफशमनो घनध्वनि ॥
जाड्यशोपशमनं सुबोधनं मालतीप्रसवमात्स्यधारितम् ।
विक्रान्तं पिप्पलिरक्तचन्दनं कस्तूरिकाचिनरहस्तिकेसरा
तृटिस्तुगाक्षीर्यगरुश्च शुंठी त्वक्काश्मीरवरागमत्रा ।
कक्कोलजातीफलहेमवालं सर्वं समांश तगरं च चूर्ण्यं ॥
सिताष्टभागं पलपादमानं भुक्ते क्षयापद्रवनाशमारि ।
विडभेदनं क्षीणबलं गताग्निं अनात्मवन्तं च विशापितं क्षयम् ॥
असाध्यरूपं तमुदाहरति हतस्वरं हीनवपुः श्रियं च ॥ (३७२-४७५)

॥ इति षष्ठः समुद्देशः ॥

કાસાદિહરીવટી—ભારંગી, સુંઠ, અતિવિષ, હરડેદળ સરખે ભાગે લઇ ખાંડી મધમાં ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. ૬ થી ૧૨ ગોળી રાત દિવસમાં મળી ઉધરસ શ્વાસમાં આપવી. ઉધરસ સાથે લોહી પડતું હોયતો પીપળાનાં કુણાં પાન તોલા ૪ વાટી થોડું પાણી નાખી રસ કાઢવો તેમાં બેઆનીભાર વાળો અને બેઆનીભાર નગોડનાં બીનો ભુકો નાખી પાવો. **વિજયાવટી** હરડે, બેડાં, આમળાં, સુંઠ, પીપર, મરી, નગોડ, કડુ, વજ, ગોરખમુંડી, અરડુસી, ગળો, બ્રાહ્મી, ભાંગરો, આસોંધ પ્રત્યેક એક એક તોલો, સુંઠ ૨૦ તોલા, ભારંગી ૨૦ તોલા સાથે ખાંડી કપડે ચાળી બે ભાગ મધ અને એક ભાગ ઘી મેળવી ચણા જેવડી ગોળી વાળવી. ૬ થી ૧૨ ગોળી ગરમ દુધ સાથે આપવાથી ગળાનો કફ, છાતીનો કફ, ઉધરસ, દમ તથા છાતીનાં બધાં દરદ મટે અને પડતું લોહી અટકે. **શ્વાસહરપ્રયોગ** ગળો, મરી, નગોડનાં બી, આદુ સરખે ભાગે ખાંડવાં; ૧ તોલા ભુકાનો ઉકાળો કરી તેમાં ૧ વાલ લીંડીપીપરનો ભુકો અને બે વાલ સીંધાલુણ મેળવી નવશેકો પાવો. **રક્તકાસહર** ચૂર્ણ ચિત્રો, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ગજપીપર સરખે ભાગે ખાંડવાં ૦। થી ૦।। તોલો ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી ઉધરસ સાથે લોહી પડતું હોય તે બંધ થાય. **પીપળાની** છાલને બાળી તેનો ખાર કાઢવો તે ખારના ભુકા બરોબર લીંડીપીપરનો ભુકો મેળવવો; બેઆનીભાર ભુકો મધ સાથે ચાટવાથી જુની ઉધરસ અને જુનો કફનો રોગ મટે. સાકર, શેકેલાં બેડાની છાલ સમભાગે ખાંડવાં ૦। થી ૦।। તોલો ભુકો મધ સાથે ચાટવાથી ઉધરસ મટે. **હિક્કાશ્વાસહર ચૂર્ણ** હરડે, બેડાં, આમળાં, સુંઠ, પીપર, મરી, ભારંગી, કુષ્ટ, શોધેલી ધોળી ચણોઠી સરખે ભાગે ખાંડવાં; ૦। થી ૦।। તોલો ચૂર્ણ ઉના દુધ સાથે પાવાથી હેડકી, દમ, ઉધરસ મટે. **મરિચાદિ ચૂર્ણ**, મરી, સરગવાનાં બી, સીંધાલુણ સરખે ભાગે ખાંડવાં. ૦। તોલો ચૂર્ણ રાત્રે ઉનાં દુધ સાથે પાવું; કફરોગ, વાયુના રોગ, છાતીનાં દરદ, સળખમ, ખાંસી વગેરેમાં હિતકર છે. **કાસહરી વટી** લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, અરડુસી, ધરાખ, હરડે બધાં સરખે ભાગે ખાંડવાં ચણા જેવડી ગોળી કરવી. ૬ થી ૮ ગોળી ગરમ પાણી કે દુધ સાથે આપવી. **પથ્યાદિ ચૂર્ણ** હરડે, બેડાં, આમળાં, લીંડીપીપર સરખે ભાગે ચૂર્ણ કરવું ૦। તોલો ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાથી મોનું સુકાવું, પિત્તવિકાર, મોંમાં ખોટી ગરમી વગેરે મટે. **કુંવારના** ગરભ ઉપર બે વાલ સુંઠનો ભુકો છાંટી ખવરાવવાથી ૧૫-૨૦ દીમાં શ્વાસ, હેડકી, ઉધરસ, બરલ, ગાંઠ વગેરે મટે. બીજોરાનો ક્ષાર, સીંધાલુણ અને મોરપીછની રાખ સરખે ભાગે મેળવી રાખવાં. ૨ થી ૪ વાલ મધમાં ચટાડવાથી વાયુ પિત્ત કફની હેડકી મટે. **વિશ્વાદિ ગુટી** સુંઠ, મોથ, હરડે

સરખે ભાગે ખાંડવાં બધાંથી બમણો ગોળ નાંખી ચણીબોર જેવડી ગોળી વાળવી; ૪ થી ૮ ગોળી ઉના દુધ સાથે આપવાથી ઉર્ધ્વશ્વાસ, ખાંસી, છાતીનો કફ મટે. **કાળા ધતુરાનાં** બી પહેલે દિવસે ૨, બીજે દિવસે ૪, ત્રીજે ચોથે દિવસે ૫ પાંચ, આઠમા દિવસ સુધી ૫ પાંચ; ૯ થી ૧૨ દિવસ સુધી ૧૦ દસ દસ; ૧૩ થી ૧૫ દિવસ સુધી ૧૫ પંદર બી વાટી મધમાં ચટાડવાં, પછી ૧૬ થી ૨૦ દિવસ સુધી ૧૦ દસ બી; ૨૧ થી ૨૫ દિવસ સુધી ૮ આઠ આઠ બી; ૨૬ થી ૩૦મા દિવસ સુધી હમેશાં ૫ પાંચ બી ખાવાથી શ્વાસનો રોગ મટે. **ગોરખમુંડી**, લીંડીપીપર, સુંઠ સમભાગે ખાંડવાં ૧૨ થી ૨૪ રતી ભુકો મધમાં ચટાડવાથી સાદ ઉઘડે. **શેકેલાં બેડાંની** છાલનો ભુકો ૦। તોલો છાસ સાથે ખાવાથી, **અરડુસીનું** મૂળ ચાવવાથી અથવા **મરડાશીંગી** મોમાં રાખી ચાવવાથી સાદ ઉઘડે. **હિકકાનાશનચૂર્ણ**—સુંઠ, હરડે, પીપરીમૂળ, છડ, લીંડીપીપર, આમળાં, મરડાશીંગી, સરખે ભાગે ખાંડવાં ૦। તોલો ચૂર્ણ મધ સાકર સાથે ચટાડવાથી હેડકી મટે. **ભૃંગાસવ** કાળો ભાંગરો ૬૪ તોલા, નગોડ ૬૪ તોલા, હરડે ૩૨ તોલા, જુની સોપારી ૩૨ તોલા, ધાવડીના ફુલ ૨૪ તોલા, પાણી ૨૭ રતલ, ગોળ ૬ રતલ સાથે મેળવી ચીનાઇ માટીની બરણીમાં ભરી પેક કરી જમીનમાં ખાડો ગાળી ૧ મહીનો રહેવા દેવું, પછી ગાળી શીશા ભરવા; ૨ થી ૪ તોલા આસવ પાવાથી ૨ મહીનામાં પાંડુરોગ અને કમળો મટે. **ફલત્રિકાદિક્વાથ** હરડે, બેડાં, આંમળાં, ગળો, અરડુસો, કરીયાતુ સમભાગે ખાંડી ૧ તોલાનો ઉકાળો કરી મધ સાથે પાવાથી કમળો, પાંડુ મટે. **હરવીર્યરસ** પારદ, ગંધક, તામભસ્મ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા, શુદ્ધગુગળ ૧૫ તોલા, વછનાગ ૧૫ તોલા સાથે મેળવી રતીભારની ગોળી કરવી ૧ થી ૨ ગોળીને વાટી તેમાં રતીભાર શિવપુજનનું ભસ્મ મેળવી આપવાથી ક્ષય અને પાંડુરોગ મટે. કુકડવેલના ફળનો ભુકો કરી સુંઘાડવાથી સાંજ વખતનો કમળો મટે. કુકડવેલના ફળને પાણીમાં વાટી થોડાં ટીપાં નાક વાટે પાવાથી આંખના રોગ અને કમળો મટે. **દાર્વ્યાદિ ક્વાથ** દારૂહળદર, બેડાં, કરીયાતું, હરડે, આમળાં, ગળો, દશમૂળ, શતાવરી સરખે ભાગે ખાંડવાં; ૧ તોલાનો ઉકાળો કરી મધ સાકર નાંખી પાવાથી આંખના બધા રોગ મટે. **ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ** હરડે, બેડાં, આમળાં, દારૂહળદર, નાગકેસર, બોરીઉમરીનાં પાન અને ફળ સરખે ભાગે ખાંડી કુંવારના રસમાં પલાળી સુકાવવું. ૦। તોલો ભુકી મધ સાકરમાં ચટાડવાથી પાંડુરોગ, કમળો, પેટનાં દરદ મટે. **વિડંગાદિ ચૂર્ણ** વાવડીંગ, હરડે, નાગરમોથ, પીપર, ધાણા, સાકર, ટોપરૂં સરખે ભાગે ખાંડવાં, ૦। થી ૦॥ તોલો પાણી સાથે આપવાથી કરમીયા મટે.

ત્રિકટુકાદિ લોહ સુંઠ, પીપર, મરી, મોથ, વાવડીંગ, ચિત્રો, કાંસીદરાની છાલ સરખે ભાગે ખાંડવાં ૦। તોલો ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું. ઉપર દુધ પાવું કમળો મટે. **આમવાત-કરિકેસરી લોહ** લોહભસ્મ ૮ તોલા, સાકર ૭ તોલા, મોથ, ચિત્રો, વાવડીંગ, દેવદાર, શીલાજીત, સુવર્ણમાક્ષિક, નાગકેસર, હળદર, સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બેડાં, આમળાં, તજ પ્રત્યેક ૧ એક તોલો સાથે ખાંડવાં ૪ થી ૧૨ રતી પાણી સાથે આપવાથી પાંડુરોગ સંધિવા વગેરે મટે. **બાવળનાં** પાન તોલા ૨ ને દુધમાં વાટી પાવાથી વાયુ, પિત્તનો સોજો, પિત્તવિકાર વગેરે મટે. **શોફઘ્નલેપ** મગ, સીંધાલુણ, શણના બીને બાળીને કાઢેલો ખાર સરખે ભાગે લઇ અરણીના રસમાં વાટી ચોપડવાથી **બધી** જાતનાં સોજા મટે.

દાનથી ગુરૂ અને દેવપૂજનથી, શાસ્ત્રોક્ત પુણ્યકર્મથી, બ્રાહ્મણ અને અગ્નિપૂજનથી અને મુખ્યત્વે કરી પારદવાળા ઔષધના સેવનથી ક્ષયરોગ મટે છે આ રોગમાં કાષ્ઠૌષધીથી જોઇએ તેવો ફાયદો થતો નથી. **કુમુદેશ્વર રસ** પારદ તોલા ૪, સુવર્ણભસ્મ તોલા ૪, મોતીની ભસ્મ તોલા ૮, ગંધક તોલા ૮, ટંકણખાર તોલો ૨ સાથે સરકામાં વાટી ગોળો કરવો તેના પર કપડું અને કપડા ઉપર માટી બબે આંગળ ચોપડી તડકે સુકાવી મીઠું ભરેલી માટલીની વચમાં મુકી સાંજે ૫૦ છાણાનો અગ્નિ દેવો સવારે ઘુંટવો ૧ વાલમાં મરી વાલ ૧, ઘી તોલો ૦।, મધ તોલો ૦॥ મેળવી કલ્યાણકર કરૂણાળુ શરણાગત વત્સલ શંકરનું સ્મરણ કરી ચાટવું તેથી વાયુપ્રધાન ક્ષયરોગ મટે. પિત્તપ્રધાન ક્ષયરોગમાં લીંડીપીપર વાલ ૧ અને મધ સાથે ચટાડવું ૧ મહીનામાં આરામ થાય. મગ, ચોખા, બકરીનું દુધ, ગાયનું મીઠું દહીં વગેરે પૌષ્ટિક અને સ્વાદિષ્ટ ખોરાક આપવો. પથ્યમાં તેલ, બીલાં, હીંગ, કારેલાં, રાઇ, કરમદાં એ બંધ કરવાં. ક્ષયરોગની દવા ચાલતી હોય તેમાં જુદા જુદા ઉપદ્રવ થાય તો થોડો વખત તે દવા બંધ કરી થયેલા ઉપદ્રવનો ઉપચાર કરવો. સીંધાલુણને આકડાના દુધમાં પલાળી સુકાવવું. ૨ થી ૪ રતી ગાયના દુધ સાથે પાવાથી ગળાના બધા રોગ મટે. આ રસ ચાલતો હોય તેમાં ઝાડો કબજ થાય તો ભોં-આમલીનું મૂળ પાવલીભાર વાટી સાકર મેળવી પાવું. તાવ આવે તો પારો, ગંધક, ટંકણ પ્રત્યેક ૧ તોલો, નેપાળાના બી ૩ તોલા, આદુના રસની ભાવના દઇ સાથે વાટી ૧ થી ૨ રતી ઉના પાણીમાં દેવું તેથી તાવ ઉતરે અને મળનો બગાડ નીકળી જાય. ઉલટી થાય તો ૨ રતી શેકેલી હીંગ અને ૨ રતી કોડીની ભસ્મ મધમાં ચટાડવી. ઝાડા થાય તો શેકેલી ભાંગ અને

રોગનું ચૂર્ણ સાથે વાટી એમ નીમાર બુરી મધ સાથે ચટાડવી. એટલી રોગી આમેથી પણ નાશ કરે છે. મોટે મોકૂંત ગર્ભ આવે તો [illegible] તેને મોળતો [illegible] પાણીથી આપવો. મેં [illegible] ને ગમેથીના પાન [illegible] મેમાં [illegible]. [illegible] ચૂર્ણ ત્રિફલાની છાલ, હરડીપીપર, [illegible], ચિત્રો, નાગકેસર, એલચી, [illegible], અગર, [illegible], લવીંગ, કેસર, [illegible], [illegible], [illegible], દરેક એક એક તોલો [illegible] તો ૭, અને સાકર તોલા ૮ સાથે ખાંડવાં. [illegible] ૧૨ થી ૨૪ [illegible] મધ [illegible] આપવાથી [illegible] બધા ઉપદ્રવ શમે, [illegible] આવે. નિર્બળતા ઓછી થાય. ભૂખ ઉઘડે [illegible] (પારાવાળી [illegible]) સાથે ઉપયું ચૂર્ણ [illegible] કરે [illegible] જે [illegible] થાય, [illegible] થાય, ભૂખ મરી જાય, તેનું મન ખાવામાં કે [illegible] પોતાના તાબામાં ન રહે. શરીર કૃશ થઈ જાય, [illegible] રોગી [illegible]. [illegible] ઉપન્ન [illegible] થઈ જાય તે [illegible] નથી. (૩૭૩-૪૦૫).

(ઇતિ પંચ: સમુદ્દેશ:).

[illegible] ।

[illegible] च [illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] च [illegible] ॥

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

निम्बुद्रवो गंधकचूर्णमिश्रो विलेपनात्सिध्मकिलासहारी ।
निम्बूरसो वा नवसारयुक्तो दूर्वाविलेपोपि च केवलो वा ॥
परिमर्द्य भृंगं विभूमकं जलजंबूमभिदीप्य खपरे ।
नवनीतयुतं विलेपनं हरति व्यंगगदं च सत्वरम् ॥
सिन्दूरटंकणरसंगधकसोमराजीचूर्णं घृतेन महितं तनुलेपनेन ।
पामाविसर्पगजचर्मविचर्चिकण्डूरोगादिराशु किल सप्तदिनैर्विनश्येत् ॥
आरण्यकोपलसमुद्भवभूतिरंगसंमर्दनेन बधिरं हरति प्रसह्य ।
चूर्णं करंजतरुमूलभवं निपीतं शीतोदकेन पिचुमात्रमथो नराणाम् ॥
दद्रुघ्नलाक्षामलकैः समांशैः शुल्वेषु पिष्टैरथ कांजिकेन ।
आमप्ररात्रे कुरुते नरो यो लेपं शरीरे विगतास्य दद्रुः ॥
शिवाविभूतिर्नवनीतयुक्ता विलेपनात्स्फोटविचर्चिकादीन् ।
विनाशयत्याशु तिलोत्थतैलैर्वा यक्षवृक्षोद्भवपत्रभूतिः ॥
तैलेन धत्तूरफलस्य भूतिः पुटप्रदग्धस्य विमर्दनेन ।
शिरःप्रलेपो विहितो नराणां सकीटकं दारुणकं निहन्ति ॥
मनस्विनी टंकणनव्यसारस्नुहीपयोभिर्मृतूर्णं विमर्द्य ।
कायाप्रलेपो व्रणवेदनायां पाषाणविद्रावण एष योगः ॥
मनःशिलाटंकणगंधतालाः क्षारद्वयं ब्राह्मणवृक्षभूत्या ।
चूर्णं समांशं सकलं विमर्द्य कार्यः प्रलेपो व्रणकीलिकानाम् ॥
दुष्टव्रणो याति शमं नराणां एकेन शैलस्य विलेपनेन ॥
विश्वामृतासैंधवयक्षवृक्षपत्राणि तक्रेण दृढं विमर्द्य ।
कृतप्रलेपो हरति प्रमथ्य भगंदरार्तिं चिरकालजाताम् ॥

धत्तूरदन्त्यन्धेन व्रणाद्वालो बहिर्व्रजेत् । बहिर्भूतः प्रयत्नेन रक्षितव्यः परं त्रुटन् ॥
त्रुटितोनिरुजः कुर्यावच्चि मरणं भवेत् ॥

मृताश्वदंष्ट्रा सलिलप्रपिष्टा हरेद्विलेपाद्बहुवालुकार्तिम् ।
धत्तूरपत्रं घृतलिप्तमीषदुष्णं विधायोपरि बंधनीयम् ॥

बलादलकृता पिण्डी स्नायुकोपरि बंधयेत् । शोफे वातारिपत्राणि सस्निग्धानि च बन्धयेत् ॥
माषान्हिंगुयुतान् पूर्वमुन्यत्तो तस्य दापयेत् । भर्जितांश्चणकान्वाथ क्वथितं तुवरीजलम् ॥

मुष्टमात्रेण तेनैव शीघ्रमेतेषां यदि भवेत् । यदि भुक्तेन तेनैव ज्वरो दाहः प्रशाम्यति ॥
भोज्या ऋतुमतीनां च सर्वं वर्जयेत ध्रुवम् । गोपुरगजेन्द्रा सूर्य विसर्गे समस्थिति ॥
ततश्चतुर्दशे रोगमुक्तयाय स्नानमाचरेत् ॥ शीघ्रापचार. सर्वस्य. सर्वगाविफलादय ॥
पुन विवर्जयेत्तगलकमल च भोजयेत । अनेन विधिना रोगी मांगल्यं स्वास्थ्यमाप्नुते ॥
त्रिभिर्नोदार्गत रेवा मुस्ताम्ब गर्भवतीम । त्रिभिर्द्या रोगमुक्तेभ्यो यदपि तदुच्यते ॥
स्नापित उदस्थाशु भाग वामगुरुस्तनेन । यशोदा केवला वापि वामा पीता गर्भगा ॥

रेणुश्च सिद्धा निशिनिरुक्त च पिप्पलतन्त्ताश्वका विमिश्रा ।
सिताजल शर्करया निपीता, गलतपित्त रक्तपित्त, स्यु ॥
सौवीरपाणगन्धन्दनेश्च ह्रीबेरनिम्बामलकै मुखिन्दैः ।
लेपो हरेद्दाहमतिसारान यदुनि तस्मा इति रोगरूपान ॥
उदुम्बरास्यस्य तेरापिबेद पत्र सम शर्करया निपीतम ।
मुखान्तरदत्तसुमेनि नासि मूर्च्छीवाग किल तत्क्षणेन ॥
नागारब्धं रुधिरं गृहस्य महूगरस्य च नस्यमुख्यम् ।
घृतस्य वा शर्करया युतस्य नगरोगोमाहिषनिहरस्य ॥
भानुभृदन्तरंगाक्षजेतता रुधिरस्रुतिवेदना ।
मान्त्रादिलस्तथा सर्वाशय चार्दितं शमयति द्विजर्षाणाम् ॥
नासिकस्तुल्यां स्मोदत दन्तसाइत्मन भवेद्ध्रुवम् ।
दार्विशाखारिग्रथीगुरुनीलध्यानम्नाक्षामलाना कषाय. ।
पीत शीत: शुद्धीसमित प्रशान्ति दूर्वा इन्यादुदुस्वकफेकाफम ॥
मूर्धापर्णी वारिकन प्रवीन हन्यान्छिर पवदूर्वाणिपाभावम् ।
मातुलिङ्गनिर्गप्रशिवाभि वाषिकन पविपर्तिनगृहमम ।
स्थित धनम्मारिनमांवत्सामस्तधन विनिहन्ति ॥
धात्री निर्गुण्डी श्मशिकाया अनेन लेपो विहितो ललाटे ।
हन्तिद्युति सततरुजस्य शीर्षं यथा वहिरिन्द्रधाम ॥
तैलं वचा मालतीपत्रपिष्टं स्यन्दनीशो गदिसत्वरमूत्राम् ।
शान्तिर्हितस्य भवति दुर्गिकं कदमा करदमेकमूर्ण ॥
शर्करागम्ब्ररमरम सीतेन मर्दनेन विमर्दं ।

यॆंजनं विदधति प्रतिवेलं शाम्यतीक्षणरुजः किल तेषाम् ॥

पथ्याप्रलेपो नयनामयेषु सपित्तजातेषु हितः प्रयुक्तः ।

दग्धालकान्मानवमस्तकस्य नेत्रेंजयेत्पुष्पविनाशनाय ॥

शिवाक्षपथ्यामहितं प्रभाते कुमारिकापत्रभवं द्रवं च ।

पिण्डी निबध्धा नयने निशायां मरीणुपुष्पीप्रभवा घृताक्ता ॥

आनक्तरात्रं नयनामयांश्च रात्र्यंधतां नाशयति ध्रुवं सा ।

मरीचकृष्णागदराजमज्जासमुद्रफेनार्कसिताः समानाः ।

सर्वैः समं स्याद्रसकं सुशुध्धं क्षौद्रेण सार्धं मसृणं विमर्द्य ॥

इदं नराणां नयनामयघ्नं सर्वोध्यहार्यंजनमेव शस्तम् ।

काचार्मपुष्पार्जुनबिन्दुमुख्यान्रोगान्हरेन्नेत्रभवान्समस्तान् ॥

धनपुत सूर्यदल विपक्व वन्हौ विधृत्यैषदपि प्रपीड्य ।

सपूतिदुर्गंधियुतं सशूलं कर्णामयं हंति सुपूरितोसौ ॥

कर्णे निषिक्तं सह सैंधवेन गोमूत्रमेकं विनिहंति पीडाम् ।

निम्बुद्रवः सैंधवशृंगबेरकपर्दिकाभूतिसमेत एव ॥

तैलं पक्वं देवदालीफलेन कर्णे क्षिप्तं कर्णबाधिर्यहारि ।

तुंबीपत्रोत्थै रसैर्वापि तैलं पत्रोत्थैर्वा वाजिमारस्य पुष्पैः ॥

पीतानि पीतपुष्पाया देवदालीफलानि चेत् । सर्वाणि नाशमायान्ति विषाणि मूत्रसंयुतम् ॥

सुदाडिमीबादरऋक्षमूलमरण्यजातस्य तिलस्य चैव ।

एषां प्रलेपो विहितो जलेन विषं हरेद्वृश्चिकजातमाशु ॥

सपत्रमूलां सहदेवदालीं सिताम्बुसाकं परिमृद्य सम्यक् ।

विषस्य नाशाय नराय सर्पदष्टाय रिष्टाकलिताय दद्यात् ॥

जलेन घृष्टं कृतमालमूलं नस्ये प्रयुक्तं विषमाशु हन्ति ।

फलैरपक्वैः पिचुमंदजातैर्भुक्तैर्नरो जीवति सर्पदष्टः ॥

कुष्ठं वचा त्र्यूषणकं च सर्वं भूनागसाकं सुदृढं विमर्द्य ।

अक्षप्रमाणा गुटिका विधेया धेका प्रदेयाहिविषे विषघ्नी ॥

अंकोलिकामूलभवा निपीता जलेन छली पलयुग्ममात्रा ।

विषाणि च स्थावरजंगमानि सोपद्रवाण्यप्यचिरेण हन्यात् ॥

एका शुंठी ह्यपि वत्सनाभविष कपित्थस्य फल च भुक्तम् ।
शम्याकपुष्पीप्रसव जलेन धुस्तूरबीजोत्थविषं सदैव ॥
गोधूमशष्यामलकाक्षकाणां स्नुहीपयोभि परिमर्दितानाम् ।
पुपूलिका खर्परके विपक्वा घृतेन योज्या जठराणि हन्ति ॥
निम्बूरसो व्योषयुतो निहन्ति गुल्मं समीरप्रभव नराणाम् ।
शेफालिका खण्डयुताथ देया दुग्धेन गोधूमभवा निपीता
स्नुह्यर्कदुग्धैर्लवणानि पञ्च विभावयेत्सप्तदिनं ततस्तैः ।
प्रयुज्य वज्रीशकलानि वन्हौ पच्याद् द्वियाम पुटपाकरीत्या ॥
स्वशीतमाकृष्य विचूर्णयित्वा प्रभातकाले पिचुमात्रमद्यात् ।
अष्टोदरे पञ्चविधे च गुल्मे शूले विसूच्या श्वयथौ प्रतूल्याम् ।
दग्ध्वानले कच्छपपृष्ठभाग विभावयेद्धातुजलैर्दिनैकम् ।
शाणोन्मितं शीतजलेन पीत सर्वोदराण्याशु निहन्ति नृणाम् ॥
जग्ध्वा घृष्ट वरुणस्य मूल घृतेन मिश्र त्रिदिन निपीतम् ।
अतिप्रवृद्ध विनिहन्ति पुंसा वातोदरीय लघु भोजनेन ॥
मृगादनीपक्वफलस्य माद्र क्वाथो निपीतो निशि वा प्रभाते ।
जलोदर शोषयति प्रवृद्ध यथा रविर्वृष्टिमुपक्लिन्नोर्वीम् ॥
सशर्करा दुर्मदजातभूति शूल हरेत्सा परिणामसंज्ञम् ।
गोधूममाषैर्विहित मदक घृतप्लुत शूलविकारहारि ॥
शुंठी सुराह्वौ शतपुष्पिका च मृगाङ्कः सर्वमिद समांशम् ।
विचूर्ण्य मुष्टिप्रमित नराणामन्त्रप्रवृद्धिं विनिहन्ति सद्य ॥
दार्वीनिशासिन्धुभव समांश सर्पिर्युत तत्र समग्रोत्थाम् ।
अन्त्रप्रवृद्धिं विनिहन्ति नून पथ्याकुलीपत्रविबन्धन च ॥
पारद द्विगुणगन्धकयुक्त मर्दित मसृणमायसपात्रे ।
पाचयेच्चरणहेमविमिश्र तारयुक्तमथ ताम्रयुत वा ॥
क्षालयेद् द्रुतमथोदरयुग्मे भावयेन्मुनिघनध्वनिभृंगैः ।
धाम्यया त्रिफलयाथ जयन्त्या स्यूरणेन दहनेन च मुद्गा ॥
कन्यकाशिरभार्ङ्गिवाम्या सिन्दुवारजले श्रमसेयम् ।

Published under the patronage of—
H. H. the Maharaja Thakore Saheb Sir Bhagvat Sinhjee Bahadur; G.C.I.E; M.D, L.L.D; D.C.L. F.R.C.P; F.R.S.E; D.B.U. &c.

पारद

अने

आयुर्वेद ग्रन्थमाला

गुजराति अने संस्कृत मासिक.

Parada & Ayurveda Granthmala monthly magazine

(Published Monthli in Gujarati & Sanskrit.)

વર્ષ ૨. વિક્રમ સંવત ૧૯૭૬, ફાગણ માસ. અંક ૩.

Vo. 2. March 1920. No 3.

Edited & Published by,
Rasávaidya Jivaram Kalidas
Gondal—Kathiawar, **India**

પ્રકાશક અને અધિપતિ રસવૈદ્ય જીવરામ કાળીદાસ.
રસશાળા, ઔષધાશ્રમ; ગોંડળ—કાઠીઆવાડ.

વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સાથે હિન્દમાં ૨-૦-૦; પરદેશમાં ૩-૦-૦.

માસિક સંબંધી પત્રવ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરવો.

મેનેજર—રસશાળા, ઔષધાશ્રમ; ગોંડળ—કાઠીઆવાડ.

॥ ॐ ॥

पारद

अने

आयुर्वेद ग्रन्थमाला

गुजराती अने संस्कृत मासिक.

Mercury & Ayurvedic Series;—Monthly.

(Published Monthli in Gujarati & Sanskrit).

वर्ष २. विक्रम संवत् १९७६ फागण. इ. स. १९२० मार्च. अंक ३.

करकलितकपाली कुंडली दंडपाणि
स्तरणितिमिरनीलो व्यालयज्ञोपवीती ।
क्रतुसमयसपर्याविघ्नविच्छेदहेतु
र्जयति वटुकनाथः सिद्धिदः साधकानाम् ॥

આયુર્વેદિક ઔષધક્રિયા

અને તેના ફેલાવાના અવરોધો.

(ગયા અંકથી પુરૂં).

...पणी फार्मसीओ-नी परिस्थिति.

તે મુખ્ય કર્મવીર અથવા પુરૂષાર્થ કરનારા માણસની સાથેજ, તેણે આદરેલો યત્ન વિરમે છે અને તેણે સ્થાપેલી સંસ્થા આગળ નહીં વધતાં પડી ભાંગે છે ત્યારે યુરોપમાં બીજી શૈલી છે; ત્યાં પાંચ દશ ભાગીદારો [illegible] સંસ્થા ખોલે છે જેમાં દરેક માણસ નિષ્ણાત હોય છે અને દરેક જુદું જુદું કામ વ્હેંચી લઇ પ્રારંભ કરે છે; યુરોપમાં દાકતરને રોગની પરીક્ષા અને ઉપચારોજ કરવાના હોય છે આપણે ત્યાં તે સાથે દવાઓ બનાવવાનું પણ વૈદ્યને માથે હોય છે. યુરોપનો દાકતર દરેક ફાર્મસીનો ચુસ્ત પ્રશંસક હોય છે. ત્યારે આપણા વૈદ્યો વગર આશ્રયે પોતાને બાહુબળે ઉભી થયેલી ફાર્મસીઓને નિંદવામાં પોતાનો વખત ગાળે છે. યુરોપની ફાર્મસીવાળાઓ પોતાની હરીફ ફાર્મસી આગળ વધવામાં જે ઉદ્યોગને અવલંબે છે તેનાં કરતાં નવીન નવીન શૈલીથી વધુ આગળ વધવાનો ઉદ્યોગ કરે છે ત્યારે આપણે ત્યાંની ફાર્મસીવાળાઓ એક બીજાને ઉતારી પાડવામાંજ પુરૂષાર્થ માને છે; તેથી લોકોનો વિશ્વાસ કોઇપણ સંસ્થા ઉપર નિશ્ચિત રૂપે ટકતો નથી; તેમ આપણા ફાર્મસી ખોલનારા વિદ્વાનો મુડી વિનાના હોયછે જેમ તેમ કરી તેવી સંસ્થા ઉભી કરે છે તો તેને

મદદ આપનાર કોઇ મળતુ નથી. રાજા રજવાડા, સરકાર કે મ્યુનીસીપાલીટી કોઇ તરફથી પણ તેને ઉત્તેજન મળતુ નથી. તેમ આપણા દેશી દવાઓ બનાવનાર મોટો નફો મેળવી સાહુકાર થઇ જવાના લોભી પણ હોય છે, જો કે તેઓ એ લાભને નફાના નામથી નથી ઓળખાવતા પણ તેઓના પર્યાયવાચક નામને લોકો સમજી શકે છે તેઓએ જાણવુ જોઇએ કે જમાનો બુધ્ધિનો છે હરીફાઇનો છે બુદ્ધિ બળ, પ્રમાણિકપણુ, નિસ્વાર્થવૃત્તિ અને સચોટ પ્રમાણોથી આયુર્વેદીય ઔષધોની ઉત્તમતા સિધ્ધ કરવાની શક્તિ વગેરેની તથા જરૂર જણાય ત્યાં અન્ય દેશોના જ્ઞાનનો લાભ લઇ આયુર્વેદને આયુર્વેદ રાખીનેજ પૂર્ણ કરવાની જરૂરી છે. આપણી જુદી જુદી ફાર્મસીઓમાના એકના એક ઔષધમા રગ સ્વાદ બનાવટ ગુણ આકાર અને કીમતમા તફાવત હોવાથી શાસ્ત્રીય ઔષધને પણ લોકો આદરણીય માનતા નથી અને મનમા શકાને સ્થાન મળે છે શ્રદ્ધા ઉડી જાય છે તર્ક પામે વિશ્વાસ ટળી જાય છે ગયેલો પાછો આવી શકતો નથી.

આપણા આર્યભાઇઓ ડોકટરો બને છે અને ડોકટરી પદવીઓ મેળવી ડાકટરી ધધામા પોતાનુ અને પોતાના કુટુબનુ પરિપાલન કરે છે અને તેમ કરવા પહેલા ઇગ્રેજી દવા બનાવનારી કંપનીઓના એજન્ટ રીતે એજન્ટ બનવુ પડે છે અને દવાઓની બાબતમા તેઓ કેવળ પરાધીન થઇ જાય છે તે દાક્તરના યુધ્ધે બરાબર બનાવી આપ્યુ છે આપણા

આપણા ડાક્ટરો ઇંગ્રેજી કમ્પનીયોના દવા વેચનારા એજન્ટો છે

આર્યભાઇઓ ડાકટર થવા ઇચ્છતા હોય તેઓ તેવી પદવીઓ મેળવે તેમા આપણને વિરોધ નથી. તેઓ ઇચ્છે તો યુરોપના ધોરણે ઉપચાર કરે, પણ તેઓ જે ઔષધો વાપરે તેનુ શિક્ષણ દેશી ભાષામા તેઓને મળવુ જોઇએ. અને હિન્દમાજ યુરોપની ઢબે બનતા ઔષધોનો તેઓએ ઉપયોગ કરવો જોઇએ આપણા ડાક્ટરોને પોતાની માતૃભાષામા શિક્ષણ મળતુ નથી આ મહાન વિચારણીય પ્રશ્ન છે આપણો બિચારો ડાકટર પોતાને શિખવેલી ફાર્માકોપીઆમાના સેંકડો ઓસડીયા હિન્દમા થાય છે અને તેનુજ રૂપાંતર થઇ અત્રે આવે છે તે ભાગ્યેજ જાણે છે. પોતે જે જે ઓસડીયાના ગુણ દોષ સબધે સારૂ જ્ઞાન ધરાવે છે તે ઓસડીયા ઠબલામોઢે હિન્દનો એક ગામડીયો તેને લાવી આપી શકે એમ છે તે ભાગ્યેજ સમજે છે. ઇગ્લીશમા વૈદુ શિખેલા ડાકટરને એનીથીડીય એટલે એનીથીડીય, બેલ એટલે બેલ, કેશઆ એટલે કેનગા ઓ જેસી રાઇઝા લીકરીસ એટલે બેસી રાઇઝા લીકરીસ શિખવવામા આવેલુ હોય છે. પણ તે ભાગ્યેજ સમજે છે કે સુવાદાણા, બીલા, કલબો અને જેઠીમધના મુળીયા જેવા મેંકડો ઓસડીયા ગાડા ગાડે પોતાના દેશમા અલ્પ મૂલ્યે મળી શકે એમ છે. લન્ડનના એક પ્રાઇવેટ પ્રેક્ટીશનરને ત્યા મારા એક મિત્ર ગયેલા તે વૈદ્ય હતા તેમના દવાખાનામા જોતા જોતા એક ઉમદા બરણી ઉપર Stramo nium [illegible] સ્ટ્રામોનીયમ લીફ ઝ છાપેલું અને બરોઝની કપનીનું લેબલ હતુ. ડાકટરને પુછતાં જણાયુ કે એ મરકી અહીં ઇગ્લાંડમા આવતી છે તેને ફલ્લુ અગર બે ચાર આનામા આથી ચારગણા પાઉડ અહીંથી મગાવી દઉ તો ‘ડાક્ટર વિસ્મિત થયા ’ ધ

સ્ટ્રામોનીયમ લીકુસ આંહી મળે છે ?' પ્રશ્ન કર્યો કોલેજમાં યુરોપીયન પ્રોફેસરે સ્ટ્રામોનીયમ એટલે ધતુરો એમ શિખડાવ્યું હોય તો બીચારો તે જાણી શકે ને ? હિન્દમાં તો તે આડે વગડે ફુગે છે અને ઈંગ્લાંડમાં ખામ વાવે છે ત્યારેજ થઇ શકે છે આવીજ રીતે સંખ્યાબંધ ઓસડીાં માટે આપણા ડાક્ટરો અજ્ઞાત હોય છે. દેશી ભાષામાં દેશી વિદ્વાનો દ્વારા યુરોપનું વૈદું શિખવવામાં આવે અને હિન્દમાંજ તેઓને જોઇનાં ઔષધો બનાવવાનાં કારખાનાં નિકળે તો દેશને આર્થિક દૃષ્ટિએ અતુલિત લાભ પહોંચે જાપાનીસ લોકો યુરોપનું વૈદું પોતની ભાષામાં શીખી પદવીધર ડાક્ટરો બનાવે છે. હિન્દની ભાષાઓ ક્લિષ્ટ અને અસંસ્કારી નથી કે શિક્ષકોને કે શિષ્યને તે મુશ્કેલ જણાય. ડોક્ટરી અભ્યાસમાં દેશી ભાષાનું પ્રાધાન્ય થાય તો આપણા ડાક્ટરોને ઘણું ઉજ્વળ અને આનંદપ્રદ શિક્ષણ મળે; અને આયુર્વેદ તરફ તેઓનો તિરસ્કાર કે બાલકાપણું જતું રહે. ઉલટું આયુર્વેદ તરફ તેઓ માનથી જોવા લાગે તેમ થાય તો આયુર્વેદમાંથી ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન તેઓ મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય. આ બધું ઇંગ્રેજ સરકારની મદદ વિના બનવું જો કે મુશ્કલ છે, પરંતુ પોતાના શાસ્ત્રની ઉન્નતિ માટે દેશી રાજા મહારાજાઓ ધારે તો એવી કોલેજો કાઢવા જરૂર શક્તિમાન્ થઇ શકે. તેઓ પાસે સત્તા છે. પૈસો છે. અને બુદ્ધિ પણ છે. માત્ર દેશી ભાષાનું અને દેશનું અભિમાન તેઓમાં દાખલ થાય તો જરૂર આ કાર્ય પાર પડે. તે સાથે દેશી પ્રજામાં પણ અનેક લાખપતિ અને કોટિપતિઓ પડેલા છે તેઓ ધારે તો પણ કાંઈ કરીઃ શકે કોઇ પણ પ્રકારનો શુભારંભ થાય તો સરકારને સહાયતા આપવાની ફરજ પડે. સરકારને પ્રચ્છાયે કે અનિચ્છાએ પ્રજાની પાછળ ખેંચાવુંજ પડે ડાક્ટરોને સંસ્કૃત ભાષાને અને આયુર્વેદને તેઓના આભૂષણ રૂપ બનાવવામાં આવે તો તેઓનું એકાંગી અપૂર્ણ ડાક્ટરીપણું પૂર્ણ થાય. અને આયુર્વેદના ઉપચારમાં વિઘ્નરૂપ થવાને બદલે સહાયભૂત થાય. ડાક્ટરોએ દેશી, વનસ્પતિના ગુણ ધર્મ કે આયુર્વેદીય ઔષધોના પ્રયોગો જાણવાની જરૂરી છે તેટલીજ જરૂરી આયુર્વેદિક ઔષધો બનાવનારી ફાર્મસીઓ કે સંસ્થાના પ્રચાલકોએ આયુર્વેદના અભ્યાસ ઉપરાંત પાશ્ચાત્ય વૈદાંના અભ્યાસની છે. પરંતુ શોક છે કે ચિકિત્સાનો એકાદ ગ્રંથ વાંચી વૈદ્ય થઇ બેસનારો કે પુરી સંસ્કૃત ભાષા પણ નહીં સમજી શકનારો ફાર્મસી ખોલનારો પોતાના વૈદ્ય નામનું સાર્થક્ય જે શાસ્ત્રથી થાય છે તેને પણ પૂરે જાણવાને શ્રમ લેતો નથી તે પૌર્વાસ અને પાશ્ચાત્ય ગ્રન્થોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા બેસે એ તો શક્યજ ક્યાંથી હોય

આપણી અને યુરોપની કાર્યશ્રેણી.

યુરોપના ઔષધોનો ફેલાવો થવાના અનેક કારણો પૈકી ભિન્ન ભિન્ન કાર્યોના વિભાગો એ પણ મુખ્ય કારણ છે તેઓની બધી ફાર્મસીઓમાં બનતી દવાઓ ખાસ ધોરણે, ખાસ ધ્યાનપૂર્વક, ખાસ શુદ્ધતા સાથે. ખાસ ચોકસાઇ—બારીકીથી બનાવાય છે; તથા દરેક ફાર્મસીનાં પ્રત્યેક શાસ્ત્રીય ઔષધોનાં રૂપ, રંગ, સ્વાદ, ગુણ, આકૃતિ આદિમાં વિભિન્નતા નથી દેખાતી. તેમજ ત્યાં પ્રત્યેક કાર્ય કરનારાઓ પણ જુદા જુદા હોવાથી વ્યવસ્થિત અને સારૂં કામ થઇ

શકે છે. તેઓમાં રસાયનશાસ્ત્રીઓ જુદા તેને આધારે બનતા ક્ષાર ટીંચર તથા બીજાં મિશ્રણો બનાવનારા ફાર્માસિસ્ટસ જુદા અને રોગો ઉપર ઔષધ બનાવનારા ચિકિત્સકો (ફીઝીશીઅન) પણ જુદા હોય છે. એકજ વિજ્ઞાનની આ ભિન્ન ભિન્ન શાખાવાળાઓમાં એટલી સહાનુભૂતિ, વિશ્વાસ અને સત્યપરાયણતા હોય છે કે તેથી તેઓ લોકોની પણ સહાનુભૂતિ અને વિશ્વાસ મેળવી શકે છે. ફીઝીશીઅન એક દવા યા પ્રીસ્ક્રીપ્શન લખી આપે તે ગમે તે ફાર્મસીમાં જઈ બીમાર વિના સંદેહે મેળવી શકે અને ધાર્યાં પ્રમાણે ગુણ થાય. આપણી દેશી દવાઓ બનાવનારી સંસ્થાઓમાં આવા પ્રકારનું કાંઈ ધોરણ છે? એક દરદીને કોઈ વૈદ્ય અમુક ઔષધ ખાવાની સલાહ આપે અને તે દરદી એમનું એક ઔષધ જુદી જુદી ફાર્મસીમાંથી ખરીદે તો તે એક ઔષધ જુદી જુદી ફાર્મસીનું રૂપ, રંગ, સ્વાદ, ગુણ, આકાર અને કિંમતમાં જુદું જુદુંજ હશે. બે સાલ પહેલાં મુંબઈના એક આયુર્વેદિક ઔષધપર વિશ્વાસ ધરાવનાર મોટા ધનાઢ્ય વાણિયા ગૃહસ્થ ઔષધ લેવા અત્રે આવેલા તેઓ મુંબઈમાં હતા ત્યારે આ કારખાનામાંથી અને બીજી ફાર્મસીઓમાંથી ઘણી દવાઓ મંગાવતા તેથી જુદી જુદી ફાર્મસીઓમાંથી કેટલાંક એકના એક ઔષધ જુદા જુદા રૂપનાં મેળવેલ આરોગ્યવર્ધની, ચંદ્રપ્રભા, પૂર્ણચન્દ્રોદય, સુવર્ણ વસંતમાલતી વગેરે દવા ૩-૪ ફાર્મસીની તેમની પાસે હતી બીજેજ દિવસે તેમણે આરોગ્યવર્ધનીનો પાક બનાવ્યો. પારદ, ગંધક, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, શિલાજીત વગેરે દવાઓ તેમની નજર આગળ વજન પ્રમાણે નાખી લીંબડાના પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટી ગોળીઓ વાળી આપી. સુકાયા પછી બધી ગોળીઓ સાથે બીજી સંસ્થાની ગોળીઓ મેળવી તેમને ભેદ બતાવ્યો અને એક થયા કે મારી નજર આગળ શાસ્ત્રીય પાઠ પ્રમાણે જે ગોળીઓ બનાવવામાં આવી છે તેથી બીજી ફાર્મસીઓની ગોળીઓ રૂપ, રંગ, સ્વાદમાં શા માટે નથી? અને તેના એક બે નંબર શા માટે છે? તેનો ઉત્તર તેમના ચિત્તે તેમને જે આપ્યો હોય તે ખરો. તેજ વખતે પૂર્ણચન્દ્રોદય ગોળી બનાવવાની હતી એટલે સુવર્ણ, પારદ, ગંધક એ ત્રણેને વજનસર તેમની આગળજ નાખવાનું બતાવી સોળ પહોર ઘુંટીને ગોળી ઉતરવાં સુધી તેમને રોક્યા હતા. તેમની નજર આગળ કોડી ૧૦ રૂપીઆના તોલા લેખે ૮ તોલા ચન્દ્રોદય તેઓ લઈ ગયા કે જે બીજી ફાર્મસીઓમાંથી તેઓ ૫૦-૬૦ કે ૭૫ રૂપીએ ૧ તોલો લેતા. આપણાં ઔષધો સંબંધે આટલી જનતાની અસમંજસતા એ શું આપણી પ્રગતિનું ચિહ્ન છે? શું લોકોનો વિશ્વાસ આવી અસમાનતાથી મેળવી શકાશે? નથી આપણી ફાર્મસીઓમાં એકાદ વિદ્વાનજ બધા કામ પર દેખરેખ રાખનારો અને બધાં કામોમાં નિષ્ણાત મનાય છે ત્યાં બહોળા પ્રમાણમાં અને પ્રગતિકારક વ્યાપાર ક્યાંથી કરી શકાય? વૈદ્યો, અને દરદીઓએ પ્રજાનો વિશ્વાસ પ્રથમ મેળવવાની જરૂરી છે. ઔષધક્રિયાની સુધારણામાં અને ઔષધોના ફેલાવામાં યુરોપનાં શ્રમ, વિશ્વાસ, સહાનુભૂતિ, કામ કરવાની નિયમિત એકતા વગેરે ગુણોનું આપણે અનુકરણ કરવું જોઈએ.

अखिल भारतीय आयुर्वेदिक फार्माकोपिया.

આયુર્વેદની ફાર્માકોપીયા બનાવ્યા વિના કદી પણ ઔષધક્રિયાની સરલતા નહીંજ આવે અને ત્યાં સુધી દરેક દવા બનાવનારી સંસ્થામાં અને વૈદ્યોમાં ઔષધક્રિયા સંબંધે મતભેદ રહેવાનોજ. સિદ્ધ ઔષધમાં વપરાતાં ઓસડીયાનાં હરેક પ્રાંતમાં ભિન્ન ભિન્ન નામો હોય છે મૂળ પાઠ સંસ્કૃતમાં હોય છે. અમુક સંસ્કૃત નામને બદલે એક પ્રાંતમાં કાંઇ અને બીજા પ્રાંતમાં કાંઇ ઓસડીયું લેવામાં આવે છે ક્રિયા ભિન્નતાનો અપાર છે **અખિલ ભારતીય આયુર્વેદિક ફાર્માકોપીયા** બને તો હિન્દનો હરકોઇ ભાગનો માણસ પ્રત્યેક ઔષધની ક્રિયા એકજ ધોરણે કરે. દરેક શાળા ફાર્મસીવાળાનાં ધોરણ પણ સમાન રહે. કિંમતની સમાનતા જળવાય આ કામ એક વૈદ્ય કે એક સંસ્થા તરફથી ભલે ઉપાડી લેવામાં આવે પણ છેવટે તે કાર્ય નિખિલ ભારતીય વૈદ્ય સમ્મેલનના હાથ નીચે જાય અને સુધારા વધારા સાથે સમ્મેલન તરફથી સત્તાવાર રીતે બહાર પડે તો પછી તેની સમાનતા હમેશાં જાળવી રાખવા કાયદાના બળનો ઉપયોગ પણ લઇ શકાય. ત્યારેજ તે સત્યરૂપમાં ટકી રહે, સરલતા વધે. નવીન નવીન શોધ થાય, શોધક બુદ્ધિ ખીલે, શાસ્ત્રીય કાર્યો કરવાનો ઉત્સાહ ઉદ્ભવે, વૈદ્યોમાં પરસ્પર પ્રેમ લાગણી વધે અને લોકોનાં મન ખેંચાય. આ કામ વાસ્તે સરકારની અથવા દેશી રાજ્યોની સહાયતાથી સત્તાત્મક સભા પણ થવી જોઇએ આ સભા વિચારપૂર્વક આયુર્વેદિક શિક્ષણ અને ઔષધ ક્રિયા સંબંધી કાયદા કાનુન બનાવે જે આખા હિંદની ફાર્મસીઓ અને વૈદ્યોને બંધનકારક થાય. આ સભાના આખા હિન્દના વિદ્વાનો પ્રતિનિધી હોય, તે દ્વારા અખિલ ભારતીય આયુર્વેદિક ફાર્માકોપિઆ બનાવવાનું પદ્ધતિસર ચણુ થાય આ કાર્ય વિકટ છે સમય, શ્રમ, અને સંપત્તિનો અમિત વ્યય કરનારૂં છે. મુક્ત હસ્તે સહાયતા દેનારા ધનાઢ્યો અને રાજાઓ બહાર પડે તથા સ્વદેશ અને સ્વશાસ્ત્રવત્સલ વૈદ્યો અને ડાક્ટરો પોતાના દેહ શાસ્ત્ર માટે અર્પણ કરવા તૈયાર થાય ત્યારે આ કાર્ય સિદ્ધ દશાએ પહોંચે એમ છે.

બ્રીટીશ ફાર્માકોપીઆની ચોથી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૯૮માં નિકળી ત્યાર પછી બે વર્ષે એટલે ૧૯૦૦ માં યુનાઇટેડ કિંગડમની જનરલ મેડીકલ કોન્સીલ જેના હાથમાં વૈદ્યક સંબંધી શિક્ષણ કાયદા કાનુન ફાર્માકોપીઆની સુધારણા વધઘટ કરવી સલાહ કરવાની સત્તા છે તેણે **ઇંડિયા અને સંસ્થાનો માટે વધારો** બહાર પાડયો. ૧૯૦૧ માં હિંદી ગવર્નમેન્ટની વિનતિથી આ **વધારાને** પુનઃ સુધારવામાં આવ્યો અને ભારતવર્ષને ખાસ ઉપયોગી થઇ પડે એવું તેનું રૂપાંતર કર્યું. જેનું નામ **ધી ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇંડિયા એડીશન** રાખ્યું છે. આયુર્વેદિક ફાર્માકોપીઆ બનાવનારા હિન્દના વૈદ્યોને આ ગ્રન્થ માર્ગદર્શક થઇ પડે તેમ છે; પરંતુ આયુર્વેદની ફાર્માકોપીઆ બનાવતાં પહેલાં વિદ્વાન્ વૈદ્ય ડાક્ટરોએ સંમિલિત રહી કેટલોક સમય આયુર્વેદના બધા ગ્રન્થોનાં સંશોધન કરી

આયુર્વેદિક ઔષધક્રિયા અને તેના ફેલાવાના અવરોધો.

પણ ભિન્નતાદિ દોષો દૂર કરી યોગ્ય રચના કરાવવી જરૂરી છે. રસાયનશાસ્ત્ર, શારીર, ઇંદ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, બોટાની, પ્રાણિવિદ્યા આ પાચે શાસ્ત્રો સંબંધી સપ્રમાણ આધારભૂત ગ્રન્થો આર્ય ભાષામા તૈયાર કરવા જોઇએ જેનું શિક્ષણ વૈદ્યક શાળાઓમાં અપાવવા માટે પ્રાચીન અર્વાચીન સિદ્ધાંતો (થીઅરી) ઉપર વિવેચના કરી મંથન કરી અનુરૂપ પ્રયોગોનો આવિર્ભાવ પ્રકાશમાં લાવવો જોઇએ આ બધાં કામો તથા **સત્તાત્મક સભા** કે જે સ્વાર્થ અને પક્ષપાત વિનાના વાનપ્રસ્થ થયેલા, પરાર્થે જીવન ગાળવા તૈયાર થનારા, વિદ્વાન વૈદ્ય ડાક્ટરોની બનેલી હોય તે ઉભી કરી એ ઉદારતામાધન તાનો અને રાજાઓની સહાયતા વિના અશક્ય છે દેશકાળ પરિસ્થિતિ અને પ્રાચીન પ્રયોગોની રચના સંબધે ગંભીરતાથી શાંત મને વિચારી નિર્ણયપર આવવાથી અવશ્ય ઇષ્ટલાભ મેળવી શકાયજ. બ્રીટીશ ફાર્માકોપીઆ એ બ્રીટીશ ચલાવી સામ્રાજ્યના મહાન્ ભેજાવાળા ઓસાજ વિદ્વાનોનું મિષ્ટ ફળ છે તેનું અનુકરણ આપણા વિદ્વાનોએ અવશ્ય કરવુ જોઇએ આપણી ઔષધ ક્રિયાની ભિન્નતા અને વિચિત્ર પદ્ધતિને લીધે આયુર્વેદિક ફાર્માકોપીઆ કંઇ જુદા પ્રકારની થાય એ બનવા જોગ છે પણ તે દેશી વૈદ્યને, ડાક્ટરોને અને વૈદ્યોને પ્રેમગન્થીથી બાંધી રાખવા માટે સાધનરૂપ થઇ શકે. આગળ યુરોપમા પણ એકજ ઔષધ માટે ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો વપરાતા હતા ધીમે ધીમે તેઓ મૂળ માતૃભાષા લેટીન અને ગ્રીક તરફ વળ્યા, અને આખા યુરોપે લેટીન ભાષા સ્વીકારી યુરોપમા અનેક ભાષા છતા લેટીન ભાષાએ તેના વૈદ્યનું ઐક્ય જાળવી રાખ્યું તેમ આપણે ત્યાં સંસ્કૃત માતૃભાષા હોવાથી અને હીંદની દરેકે દરેક ભાષાને સંસ્કૃત ભાષા સાથે નિકટ સંબંધ અને પૂર્ણ માન હોવાથી તેમ હાલના વખતમા હિંદી ભાષા પણ દરેક હીન્દીની માતૃભાષા જેવી હોવાથી હિન્દના વૈદ્ય પદ્ધતિસર ગુથવાનું, સાચવી રાખવાનું અને એકવાક્યતા કરવાનું તે સમર્થ સાધન છે યુરોપની પ્રત્યેક પ્રજાની ફાર્માકોપીઆમાં સમાનતા જળવાઇ રહે માટેજ ઇંટર નેશનલ કોન્ફરન્સીઝ યુરોપના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમા ભરવામાં આવે છે ત્યાં થયેલા ઇંટરનેશનલ એગ્રીમેન્ટને સૌ કોઇ માન આપે છે આપણા શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોને પૂર્ણરૂપે અને ઔષધોપચારના સમાનતાના ધોરણને જગતની સમક્ષ મુકવા ઇચ્છતા હોઇએ તો પ્રાંત પ્રાંતના વૈદ્ય ભાઇઓએ સ્વાર્થ છોડી દેશના હિતને માટે તથા શાસ્ત્રના ઉદ્ધાર માટે દીક્ષા લેવી જોઇએ. અનેક વૈદ્ય સન્યાસીઓ કર્મયોગી સન્યાસીઓ પ્રકટવા જોઇએ અને આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવાનું અને તેને સફળ કરવાનું વ્રત તેઓએ લેવું જોઇએ. તેમાં સિદ્ધિ મેળવવાના મહાભારત પ્રયત્નો તેજ તેઓના આત્મકલ્યાણનો મસ માર્ગ છે તેવા મહાન્ આત્માઓના ભેજામાથી પ્રકટ થયેલી **અખિલ ભારતીય આયુર્વેદિક ફાર્માકોપીઆ** વૈદ્યને અને ફાર્મસીવાળાને માર્ગદર્શક બને, દરેક ફાર્મસી, કે વૈદ્ય ઉક્ત સભામા રજીસ્ટર થઇ આયુર્વેદિક ફાર્માકોપીઆ પ્રમાણે દવાઓ બનાવવાને કાયદાથી બંધાયેલા રહે નિયમભંગ કરનાર કે ઉક્ત સભાના સભ્યોને દરેક ફાર્મસીનો વહીવટ, ઔષધો તથા ઔષધીય ખાનગી બાબતો પણ તપાસવાની તથા ભુલ ચુક માટે શિક્ષા કરવાની સત્તા રહે ત્યારે એ કામ પૂર્ણતાને પામે.

આપણો ચિકિત્સા-ઉપચાર વિભાગ પૂર્ણ વિકસિત છે. તે વિકસિત વિભાગને વ્યવસ્થિત બનાવવો જોઇએ. શાસ્ત્રીય ઔષધો બનાવવામાં પુરાતન યંત્રોમાં સુધારણા કરવી જોઇએ. પારદના અઢાર સંસ્કારો તથા ધાતુવાદના અનેક અનુભવમાં નહીં મુકાયેલા ગ્રન્થોનાં સત્યોનું દોહન કરવું જોઇએ તે માટે સાંપ્રતકાલીન યંત્રોની સહાયતા પણ જ્યાં જ્યાં ઉપયુક્ત હોય ત્યાં લેવી જોઇએ. સત્ય, સમાનતા અને ઐક્યના સિદ્ધાંતો હૃદયચક્ષુ સામે રાખવા જોઇએ. મોટા પાયાપર વિશ્વાસપાત્ર ફાર્મસીઓ કાઢવી જોઇએ. દરેક ફાર્મસીએ દવામાં ખર્ચાતા પૈસા ઉપર જુજ નફો લઇ ઔષધો પ્રજાને વેચવાં જોઇએ પ્રત્યેક વૈદ્યે દવા બનાવવાનો શ્રમ અને વખત બચાવી તેનો આયુર્વેદના ઉપકારના અન્ય કાર્યમાં વ્યય કરવો જોઇએ. વિશ્વાસ્ય ફાર્મસીઓમાંથી દવાઓનો ઉપયોગ કરી પોતે શાસ્ત્રીય શોધ-ખોળમાં પોતાનો સમય-અવકાશ વ્યતીત કરવો જોઇએ. ફાર્મસીવાળાએ પણ સત્યપરાયણતા જાળવી રાખી વૈદ્યો અને જનસમાજ નિરાશ ન થાય તેમ ઔષધ ક્રિયામાં સાવધાન રહેવું જોઇએ. સરકાર, દેશી રજવાડા અને લક્ષાધીશ ધનવાનો તરફ ડેપ્યુટેશનો મોકલી તેઓની ખાત્રી કરી આપવી જોઇએ કે અમારી પ્રક્રિયા સમયાનુકૂળ હરીફાઇમાં મેલી શકાય તેવી છે થોડા વખતમાં, થોડા ખર્ચમાં વધુ દવાઓ તૈયાર કરી થોડી કીંમતે વેંચી શકાય તેવું ધોરણ સમર્થ વિદ્વાનોએ કે વૈદ્યસંમેલને ફાર્મસીવાળાને શિખવવાનું જોઇએ. આપણે કર્તવ્ય માટે જોખમદાર છીએ ફળ ભલે પરમાત્માના હાથમાં હોય; પણ કરેલું કામ નિર્થક જતું નથી. અસ્તુ.

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

બાળકોનું આરોગ્ય.

લે-મીસીસ એફ્ એસ હેલીસ 'લીડર' વુમન્સ ક્રીશ્ચીન ટેંપરન્સ યુનીયનનાં સુપરીંટેંડેંટ.

આવતા માસમાં દીલ્હી ખાતે મળનાર બાળક અને બાળ ઉછેરના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન હીંદની તંદુરસ્તીમાં પ્રથમ અગત્યતાનો બનાવ છે. બાળકોના ગંભીર મરણ પ્રમાણનાં કારણો શોધી કાઢવાં તે તેમાં સુધારો કરવાનું પ્રથમ પગથીઉં છે. લેડી ચેમ્સફર્ડે પ્રજાનું આ બાબત તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને તેમને યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપવાને માટે હીંદના બાળકોના જીવનમાં જે જે ખરાબી રહેલી છે તેની પુર્ણ તપાસ કરવી જરૂરની છે; એક કારણ એવું છે કે જે કદી ભુલાઇ જવું ન જોઇએ. પ્રજા આવી જરૂરી બાબતથી અજ્ઞાન રહે તે માટે રાજ્યકારીઓ તેમજ આરોગ્ય શાસ્ત્રીઓ બન્ને એક સરખા જવાબદાર છે. સાયન્સે હમણાં જનનેન્દ્રીયના રોગો ઉપર કેટલીક ચોકકસ વાતો પ્રકટ કરી છે. સાયન્સે ખુલ્લું કર્યું

છે કે રાષ્ટ્રીય જીવનનો ઝરો મુળથીજ બગડેલો છે. અજ્ઞાન ગરીબી, અને હવા પાણીની અસરથી તંદુરસ્તીને નુકશાન કરનારાં તત્વો ઘણા છે ખરાં, તો પણ તેથી એક અઠવાડી આની અંદરની ઉપરના બાળકોને કશું નુકશાન થવું જોઇએ નહીં બાળકના જન્મ પછે લાનુંજ કોઇક કારણ હોવું જોઇએ એ કારણ ઉપદંશનો વ્યાધી છે નાની ઉમરમાં મરી જતાં અને મુવેલા જન્મેલા બાળકોમાં મોટા ભાગે આ વ્યાધીજ કારણરૂપ છે.

જનનેન્દ્રીયના રોગો જેને પરિણામે પીડા, દુઃખ, અને હાડમારીજ આવી પડે છે. તેને ખુલ્લા કરવામાં સાયન્સે કંઇ ભુલ રહેવા દીધી નથી. છતાં સાયન્સ જણાવે છે કે આ રોગ રૂપી શત્રુ અજીત નથી, અને પુછે છે કે આ રોગો આપણે મટાડી શકીએ, પણ ત્યાર પહેલાં અટકાવી શાં ન શકીએ ? એક નુકસાન સુધારવું અને થતું અટકાવવું એ બેમાં સમાજને વધુ ફાયદો શાથી છે ? ૧૯૧૭માં મુંબઈના ના. સરજન જનરલે જાહેર કર્યું હતું કે, આજના વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં " રોગની અટકાયત " એ મહા મંત્ર છે. જો આમ હોય તો પછી વૈદ્યકશાસ્ત્ર જો આ રોગોને સાજા કરવામાં જેટલી મહેનત લે છે તેથી પણ વધારે મહેનત એ રોગના અટકાવમાં ન લે તો તો પછી તે પોતાના બોલ્યા વિરૂદ્ધ વર્તતું કહેવાય.

અને જ્યાં સુધી આ રોગોના ફેલાવાના સાધનો રૂપ આપણા શહેરની ગેરીઓમાની વેશ્યાઓ દુર ન થઇ શકે ત્યાં સુધી આ વાત કેમ બને ? અને જ્યાં સુધી નીતી ભંગ થનાર પુરૂષ અથવા સ્ત્રીને ગુન્હેગાર ગણવાનો કાયદો ન ઘડાય ત્યાં સુધી આના ઝેરના કુવાઓનો નાશ પણ કેવી રીતે કરવો ? આ બાબતમાં પુષ્કળ મહેનત લઇને બનતુ જ્ઞાન મેળવનાર અને લંડન વીજીલન્સ એસોશીએશનમાં ૩૦ વર્ષ સુધી કામ કરનાર તથા અનીતિના ઉપયોગને માટે થતુ સ્ત્રીઓનું વેચાણ અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવા માટે યુરોપ અને આખા અમેરીકામાં ફરી કાયદાઓ ઘડાવનાર મી. ડબલ્યુ. એ. કુટ કે જેઓ હમણાંજ ગુજરી ગયા તેમણે જાહેર કર્યુ હતું કે દુર્ગુણના આ મોટા વ્યાપારનો અંત માત્ર કાયદાથીજ આવી શકે તેમ છે, તેમના મનમાં છેવટ સુધી દૃઢ હિત હતું અને તેને માટે તે પ્રાર્થના કરતા હતા. કચરો સાફ કરવાનું આ પ્રાથમિક કાર્ય કેળવણી અને ધર્મથી થઇ શકે તેમ નથી યુરોપમાં ધર્મ, નિયમ અને તપાસથી આ દુરાચાર ઓછો કરવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયેલા છે, અને સત્તાવાળાઓએ એમ કબુલ પણ કર્યું છે, કે જે શહેરોમાં વેશ્યાવૃત્તિ એક વ્યાપાર રૂપે ચાલતી હોય, ત્યાં એમજ સમજવાનું છે કે લોકોની તેને માટે અનુમતિ છે, વ્યાપાર રૂપે ચાલતો દુરાચાર રોગ વધારે છે એટલુંજ નહીં પણ ગુન્હો પણ વધારે છે.

આજના સુધારાના જમાનામાં સાયન્સે જે નવીન અંતઃકરણ બનતું શકય કર્યું છે. તે અંતઃકરણે આ જાહેર પ્રજાના દુરાચારને અટકાવવાના ઉપાયો લેવા જોઇએ. રાજ્યે

એક એવો કાયદો ઘડવો જોઇએ કે જેથી હિન્દના યુવક વર્ગને શિક્ષણ મળે તેમજ સ્વચ્છંદમાં પડતો અટકી જાય. લોકોની પ્રીતિ ઉપર કાયદાની અસર અસંત જોરાવર છે. દેશનો કાયદો તો તરતમાંજ વ્યક્તિનો પોતાનો અંતઃકરણનો કાયદો થઇ પડે છે એવું ઇતિહાસ બતાવે છે. બીજી કોઇ પણ રીતે પ્રજાના ધ્યાનમાં એ વાત નહીં આવે કે ભવિષ્યની પ્રજાને બગાડનાર ચેપી દુર્ગુણો ગુન્હારૂપ છે, અથવા તો હિન્દની તંદુરસ્તીને ઉત્પન્ન થનાર બાળકોના પિતાએ પવિત્ર રહેવાની જરૂર છે.

હિન્દમાં અત્યારે નવીન અંતઃકરણ જાગ્રત થયું છે. આપણી પાસે વૈદ્યકશાસ્ત્રની કોંગ્રેસ તથા ગુપ્ત દરદોપરનાં કમીશનનો રીપોર્ટ આવેલો છે અને તે ઉપરથી સુધરેલી દુનીયામાં કદી ન જણાયલા એવા વ્યભિચારના ગંભીર નુકશાનો આપણા જાણવામાં આવેલા છે. આ માટે એ દુર્ગુણ જેમ બને તેમ જલદી દુર કરવાની જરૂર છે વળી હિન્દમાં "બાળકોના સુખ" ને માટે જે નવી યોજના તૈયાર થાય તેમાં નિર્દોષ બાળકોની થતી કતલ ઉપર પણ સારી રીતે ધ્યાન આપી તે અટકાવવી જોઇએ.

આની શરૂઆત થઇ ચુકી છે. બધા પ્રાંતોમાં જાહેરમત જાગૃતિમાં આવ્યો છે. બધી ધારા સભાના સભાસદો પાસે આ વાત રજુ કરવામાં આવી છે. હિન્દની બધી મ્યુનીસીપાલીટીઓની મદદ માગવામાં આવી છે. એક કાયદો ઘડવા માટે વાયસરોયને મોકલવાની એક અરજીપર ૭૦૦૦ ઉપરાંત સ્ત્રી પુરૂષોએ સહી કરેલી છે. લકનઉમાં મળેલી વીમેન્સ ક્રીશ્ચીઅન ટેમ્પરન્સ યુનીઅનની સભામાં ડો. તેજ બહાદુર સપરૂને એક બીલ તૈયાર કરવા વિનંતિ કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

જેઓને પોતાની માતૃભુમીના હિતને માટે ઉમેદ હોય તેઓએ આ દુરાચાર દુર કરવાને માટે તત્પર થઇ જવું જોઇએ એવી હું વિનંતિ કરૂં છું.

ગામની સ્વચ્છતા.

ઘણા પ્રાચીનકાળના શહેરોની રચનાનાં વર્ણનો પુરાણ મહાભારતાદિમાં વાંચીયે તો જણાય છે કે તે વખતે પ્રજાની તંદુરસ્તી દરેક રીતે જળવાય તેવીજ નગરની બાંધણી થતી હતી. તેવી બાંધણીની પુરાતની રચના હાલમાં પણ હીંદમાં કોઇ કોઇ શહેર કે ગામમાં જોવામાં આવે છે; પણ ઘણેભાગે તો કોણ જાણે કયા કારણે છેલી કેટલીક સદીઓથી ગામ રચના અશાસ્ત્રીય ઘોરણેજ થાય છે; જેને પરિણામે લોકો રોગિષ્ટ બને છે અને ગામમાંથી રોગિષ્ટ જંતુઓ અને ગંદકી કદી પણ નાબુદ થતાં નથી. શહેરોમાં મ્યુનિ-

સીપાલીટી ખાતુ આ બાબતમાં બજાજ રાખે છે. રાજા કે મોટા મોટા ધનવાનો તેમાં રહેતા હોય છે વેપારનાં મથક ગણાય છે અને જીવનયાત્રાના સુખ સાધનોની જરૂરી મળવાની ગરજ હોય છે છતાં ગામની ગંદકી એટલી બધી વ્યાધિકારક હોય છે કે લોકોનો મોટો ભાગ બીમારજ રહે છે શહેર કરતાં હજી ગામડાંનાં માણસો સારૂં આરોગ્ય ભોગવતા જોવામાં આવે છે. ગામડાની રચના શાસ્ત્રાધારે હોતી નથી તો પણ ખુલ્લા અને મેડી વિનાનાં બેઠી બાંધણીનાં મકાન, ખુલ્લાં ફળીમાં ફરતા વાડા, કસરત કરવાનો મહાવરો, ખુલ્લી હવા અને શુદ્ધ જળ વગેરે સાધનો કુદરતી રીતે તેઓનું આરોગ્ય સાચવી રાખે છે. તેઓને ઝાડે-જંગલ જવાનું ગામ બહાર કે વાડામાં હોય છે. ખરાબ પાણી જવા માટે ગામવચાળે કે ફળીમાં ગટરો કે ખાળ કરવી પડતી નથી જગાની પથરાયુ અને હવા તથા તડકાનું પુષ્કળ આવાગમનવાળાજ તેઓનાં મકાન હોવાથી મ્યુનિસીપાલીટી વિના પણ તેઓનું આરોગ્ય જળવાય છે. જુદા જુદા જનપદનાશક રોગોના ઉપદ્રવો વેળા જરૂરના ઔષધાદિ સાધનો નહીં મળવાથી તેઓનો મરો થાય છે પણ તે સિવાય હમેશા તેઓ આનંદથી પોતાની ગરીબયાત્રા ચલાવ્યે જાય છે. ગામડાના ગરીબ માણસ જેટલું શહેરનો રાજા કે શ્રીમાન્ શારીરિક સુખ ભાગ્યેજ અનુભવતો હશે. ગામડાનાં માણસોને ૩ વખત જેવી કકડીને ભુખ લાગે છે તેવી ભુખનું સ્વપ્નું પણ શહેરના માણસોને નહીં હોય. કાગળ જેવી એકાદ રોટલી કે કડછી ભાત વધુ ખાવામાં આવી જાય તો બીચારાને બે દીવસ સુધી સોસવાવુ પડે છે ગામડાની નાટકશાળા પણ ખુલ્લી હોય છે કે જે ચોરો અથવા માંડવી કહેવાય છે. મહાભારત રામાયણ કે તેવાં આખ્યાનો સાંભળવા માટે ખુલ્લી જગામાં સેંકડો માણસો ભેળા થાય છે નાટકોમાં આથી બધું 'ઉલટું' છે જ્યાં ચાર ચાર માળના મકાનો કે માળામાં તેઓ રહે છે. દરેક ઠેકાણે પાયખાનાં બેહદ ગંદા અને રસોડા કે સુવા બેસવાના ઓરડાને લગતાં હોય છે કે જ્યાં પાંચ મીનીટ પણ ઉભાં રહેતાં તમ્મર આવે સાધારણ શહેરોમાં દરેકને ઘેર પાયખાના હોતાં નથી ત્યારે એક શેરીમાંનાં ૧૦૦ ઘરોમાંથી ૭૫ ઘરનાં માણસો તો શેરીનો વચમાં ચાલવાનો માર્ગ બાદ કરી બન્ને બાજુ મળ-મૂત્રાદિની હાજતો કરી મુકે છે. ઘરમાં વપરાતાં પાણી જવાની ગટરો દરેક ઠેકાણે હોતી નથી એટલે રાતવરત લોકો ફળીમાં કે પોતાની ડેલીની આજુબાજુ કે શેરીમાં ગંદાં પાણી ઢોળ્યા કરે છે એટલે બાર માસમાં એક દિવસ પણ શેરીઓ સુકાએલી દેખાતી નથી. તેની આસપાસ [illegible] ગંદકીનું ઉમેરણ થતાં રોગોત્પાદક જંતુઓ ઉછરે છે. આ સ્થિતિ કાઠીયાવાડના દરેક મોટા ગણાતા શહેરની છે. છતાં તેને ગટર કે રાજ્યધાનીની સુધારણા કે સ્વચ્છતા માટે દરેક રાજા પણ કાળજી રાખતા નથી કારણ ગંદી જગામાં રહેવાનો આનંદ તેઓએ ચાખેલો હોતો નથી ગામબહાર વિશાળ મહેલો અને બગીચાઓમાં પોતે રહેતા હોવાથી દરેકને તેવાં સુખી માની લે છે. કેટલાંક શહેરોમાં તો આગળના કરતાં વસ્તી બમણી ત્રણ ગણી વધી પડી છે પણ તેને પ્રમાણ માટે નવી જગા આપવાનું કેટલાક રાજ્યો યોગ્ય માનતા નથી અને ડબલ સંકડામણથી અનેક દરદનો ભોગ લોકોને એક ઠેકાણે પુરાઈ રહે

છે. ના. જામ સાહેબે જામનગરને સુધારવા માટે પહેલ કરી છે અને કાઠીઆવાડમાં જામનગર એ શાસ્ત્રીય રીતે ગોઠવાઇ ગયેલું ગણાશે પણ તેમ કરવા જતાં પ્રજાને જે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી હોય તેમાં રાજ્યએ રાહત આપવી જોઇએ. એટલે એક માણસને થયેલું નુકસાન ભરી આપ્યા વિના તેના મકાનને ભાંગી નાખી તેને યોગ્ય જગા બીજે આપ્યા વિના તેની જગા સંભાળી લેવી એવી રીતે હજારો કુટુંબોને મુશ્કેલીમાં ઉતારીને નગર રચના કરવામાં આવે તે પણ અક્ષમ્ય છે. તેમ એક રાજા એકાદ ગામને સુધારી લીયે અને પોતાના તાબાનાં બીજા અનેક શહેરો જુની હાલત પ્રમાણે રહ્યાં હોય તે એ રાજ્યની સુધારણા કહેવાય નહીં. બ્રિટિશ હિન્દમાં શહેર બાંધણીનું અને તેને લગતું કામ અધિક પ્રભુત્વ ધરાવતી મ્યુનીસીપાલીટીયુ કરે છે પણ તે મોટા રસ્તાઓને સુંદર રાખવામાં જેટલી કાળજી રાખે છે તેટલી ગલી ગુંચીયુ માટે રાખતી નથી. ખરી રીતે તો ગલી ગુંચીયુ અને નાની મોટી શેરીયુમાંજ હજારો માણસો વસે છે તેમ મધ્યમ વર્ગના માણસો પણ ત્યાંજ રહે છે. કે જેઓને રહેવાની જગા સાંકડી હોય છે તથા ઘરમાં કે ઘરની આસપાસ સ્વચ્છતા રાખવાનાં સાધનો ઓછાં હોય છે અને મ્યુનીસીપાલીટીની પણ તેવે ઠેકાણે ઓછી કાળજી રહે છે. અમદાવાદ જેવું મોટું વેપારનું મથક અને લાખોની વસ્તીવાળું શહેર છતાં તેની નાની મોટી ગલીયું જોનાર ત્રાસ પામી જાય; અને તેવી ગલીયુંમાં એકાદ રાજાને કે યુરોપીયનને ફેરવ્યો હોય તો તેને ચક્કર આવી જાય એટલી ગંદકી હોય છે. આ શું મ્યુનીસીપાલીટીની કુશળતા સૂચવે છે? સાર્વજનિક સ્વચ્છતા માટે આપણે રાખવી જોઇએ તેટલી કાળજી રાખતા નથી. ઘણી વખત મ્યુનીસીપાલીટી ઘરોની આજુબાજુની ગલીયું કે નાની મોટી શેરીયુને સાફ રખાવે છે પણ મુળ ઘરજ ગંદાં હોય હવા પ્રકાશની આવ જાવ થતી ન હોય તો આજુબાજુની સ્વચ્છતાથી ઘરોમાં રહેનારાઓને કશો પણ લાભ થતો નથી; અને સાર્વજનિક આરોગ્ય બગડે છે. માટે પ્રથમ દરેક શહેરની નવી રચના કરવાનું કામ દેશી રાજાઓએ અને મ્યુનીસીપાલીટીએ હાથ ધરવું જોઇએ. દેશ દરિદ્રી થયો છે. મોંઘવારી વધ્યા કરે છે તેમાં આવાં મોટાં કામો કેમ થઇ શકે એ પ્રશ્ન છે. પણ લાખો રૂપીયાના વેપાર કરનારા, લાખો રૂપીયાનાં કર અને વ્યાજ ઉપજાવનારા અને પ્રજા પાસેથી લાખો રૂપીયા વસુલ કરનારા રાજાઓનું તથા નાં. સરકારનું કર્તવ્યજ એ છે અને પ્રજાનાં નાણાં વડે ભરાયેલી તેજુરીઓનો ઉપયોગ પણ એજ છે. ધનનું રક્ષણ કરવા માટે તેજુરીઓ ભરવામાં આવતી નથી. દેશનું દારિદ્ર મટાડવા માટે લોકોને પોત પોતાના ધંધામાં ઉત્સાહિત કરવા જોઇએ એ જો ખરૂં છે તો એ ઉત્સાહ અને નવીન નવીન કામ કરવાનો ઉત્સાહ વધારવા માટે પ્રજાને રહેવાની સુખમય સગવડ પ્રથમ આપવી જોઇએ. જુના શહેરમાં ગરદી થવા માંડે એટલે પ્રજાને ગામબહાર સુરક્ષિત જગા મળી શકે તેમ કરવું જોઇએ. પુના જેવાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં તેમજ થાય છે ગામબહાર જ્યારે લોકોને જગા આપવામાં આવે ત્યારે વ્યવસ્થિત રીતેજ વધ્યા કરે તેમ થવું જોઇએ શહેરનો વધારો થાય એ કાંઇ ખરાબ નથી પણ સારૂંજ છે ગામની સંકડામણને લીધે

પ્રજાને ગામબહાર પ્લોટ પાડી દેવામાં આવે તો આરોગ્ય જાળવવા સાથે પ્રજાનો અને તે સાથે હુન્નર ઉદ્યોગનો વિકાસ થાય છે. કાઠીઆવાડમાં તેનો દાખલો રાજકોટ છે. જીનપરા તરફ શહેરનો જે વધારો થાય છે અને વ્યવસ્થિત રીતે પ્લોટ પાડી જે ગામ-રચના કરેલી છે તે જોવા જેવું છે તેથીજ ત્યાંની વસ્તીમાં હજારોનો વધારો થયો છે રાજાને જમીનનાં નાણાં ઉપજે છે તે નાણાંનું વ્યાજ ખેતી કરતાં અનેકગણું વધુ મળી શકે છે અને પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય છે.

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

કેળાંનું વાવેતર

તથા તેની ઉછેરવાની પદ્ધતિ.

છઠી માર્ચ ૧૯૨૦ના "ન્યુ ઇન્ડીયા"ના સાપ્તાહિક વધારામાં નીચલો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છેઃ—

"કેળાની જાતો ઘણી છે જેવાં કે રાતાં કેળાં, લીલાં કેળાં, તથા ખાખી રંગનાં કેળાં; વળી પીળાં કેળાની પેટા જાતો છે, જેવી કે મલપ્રવાલા, નાગાવાલા અને ચક્કીકાલા મલઇવાલા જાતનાં કેળાં મદુરા, કોઇમ્બતુર, સાલેમ, રાજવાલા, રસ્તાલા વગેરે સ્થળે થાય છે; નાગાવાલા જાતનાં કેળાંને ખુણાપર લીલા પટા હોય છે અને તે બેંગલોરમા થાય છે; ચક્કીકાલા જાતના કેળાંના છેડા લીલા હોય છે અને ઉત્તરમાં થાય છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં સાધારણ રીતે થતાં કેળાંની આ કેટલીક જાતો છે આ સઘળી જાતનાં કેળાં ફળ તરીકે વાપરવામાં આવે છે, માત્ર એક જાતનાં પીળાં કેળાંજ શાક તરીકે વપરાય છે. તે એકલાંજ કેળાંનું શાક કરવામાં આવે છે અથવા કોઇ બીજી જાતનાં શાકની સાથે મેળવીને તેને રાંધવામાં આવે છે. તે બહુ પુષ્ટિકારક અને આરોગ્યદાયક હોય છે અને વળી તે રેચક પણ હોય છે રેચક પદાર્થ તરીકે તે પ્રાતઃકાળે અથવા રાત્રે દુધ સાથે કીંવા દુધ વિના લઇ શકાય છે. અમેરીકામાં તાવથી પીડિત દર્દીઓને કેળાંના લોટમાંથી બનાવેલી કાંજી આપવામાં આવે છે શરીરમાં જ્યારે ચોખા કે સાબુ ચોખાની કાંજી પણ ટકતી ન હોય ત્યારે ઉક્ત કાંજી ટકે છે. જમેકામાં કેળાં એ મજુરોનો એક મુખ્ય ખોરાક છે.

એમ કહેવાય છે કે પુરાં કેળાંમાં ગોળ બી હતાં અને તેના મધ્ય ભાગમાં હજી આપણને અત્યંત નાનાં બી પ્રાપ્ય થાય છે. કેટલાંક જંગલી જાતનાં કેળાંમાં તો બી એટલાં

નાનાં થઇ ગયાં છે કે તે નરી આંખે દેખાતાં પણ નથી. કેળ જ્યારે કાળી, રાતી અથવા રેતાળ જમીનમાં રોપવામાં આવે ત્યારે તે સારી રીતે ઉછરે છે અને ત્રણ ચાર વર્ષ પર્યંત સારો પાક આપે છે. જો કેળનાં છોડની સારી માવજત લેવામા આવી હોય તો તે રોપ્યા પછી દશ બાર મહીનામાં ફળ આપે છે.

રોપવાને માટે ઉત્તમ ઋતુ—વર્ષાકાળ એ કેળ રોપવાને માટે ઉત્તમોત્તમ ઋતુ છે. જેમાં પાણી જલદી સુકાતું નથી. જે કાળી ભુમીમાં પ્રતિવર્ષ સરાસરી ૩૦થી ૩૫ ઇંચ વરસાદ થતો હોય તેમાં કેળ રોપવી જોઇએ. જેમાં પાણી જલદી સુકાઇ જાય એવી રાતી ભુમીમાં જો પ્રતિવર્ષ સરાસરી ૫૦ થી ૭૦ ઇંચ વર્ષાદ થતો હોય તો તેમાં વર્ષાકાળમાં કેળ રોપી શકાય છે. ભેજવાળી જે જમીનમાં ૫૦ થી ૭૦ ઇંચ કે તેથી વધુ વર્ષાદ થતો હોય તેમાં શીયાળામાં કેળ રોપી શકાય છે.

રોપવાની રીતી—જુદી જુદી જાતની કેળોનાં કદ જુદાં જુદાં હોય છે, એટલા માટે એક સ્થાનમાં માત્ર એકજ જાતની કેળ રોપવી યુક્ત છે. કેળ રોપ્યા પુર્વે જમીનને નિદાન બેવાર ચાસીને સરખી કરવી જોઇએ. કે જેથી પાણી એક જગ્યે ભરાઇ ન રહે. જેમ વધારે વાર ચાસવામાં આવશે તેમ વિશેષ લાભ થશે ક્યારા આઠથી દશ ફુટને અંતરે કરવા જોઇએ, તેમનો વ્યાસ બે ફુટનો હોવો જોઇએ અને તે બે ફુટ ઉંડા હોવા જોઇએ. ક્યારા પુરી દીધા પૂર્વે ખોદેલી માટીમાં પાંદડાં તથા વનસ્પતિનો ભુકો અને ઘણું જુનું ગાયનું છાણ અથવા ઘોડાની લાદ ભેળવવી જોઇએ. કેળની એવી સંભાળ રાખવી જોઇએ કે તેના મૂળને જેમ બને તેમ ઓછી ઇજા થાય ઇજા પામેલાં સર્વ મૂળ કાપી નાંખવાં જોઇએ. જો આવી રીતે બગડેલાં મૂળ કાપી નાંખવામાં નહીં આવે તો છોડ સારી રીતે ઉછરશે નહીં.

બહુ ઉંડે અથવા બહુ ઉપર કેળ રોપવાથી નુકસાન થશે. જો બહુ ઉંડે રોપવામાં આવશે તો મૂળ ગુંગળાઇ જશે અને પ્રગતી કરી શકશે નહીં અને જો બહુ ઉપર રોપવામાં આવશે તો મૂળ બળી જશે અને છોડ પવનની સામે ટકી શકશે નહીં. પાંદડાં અને મૂળોની વચ્ચે યુક્ત સમાનતા રાખવાને માટે રોપવાનાં છોડનાં પાંદડાં પ્રમાણુસર કાપી નાંખવાં જોઇએ, કારણકે જો સર્વ પાંદડાં રહેવા દેવામાં આવે તો વરાળરૂપે ભેજ એટલો બધો બહાર નીકળી જશે કે મૂળો જોઇતું પાણી પુરૂં પાડી શકશે નહીં અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ પાંદડાં સુકાઇ જશે અને છોડનાં વિકાસમાં બાધા થશે. યુક્ત પ્રમાણમાં પાંદડાં કાપી લઇ ભેજને બહુ બહાર નીકળી જતો અટકાવી નિસર્ગને યથાશક્તિ સહાય કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે.

ખાતર-રોપ્યા પછી બે મહીને જ્યારે છોડ દ્દઢ રીતે ભૂમીમાં ચોંટી ગયા હોય ત્યારે છોડથી

ત્રણ ફુટ સુધીની સર્વ બાજુની ૭ ઇંચ ઉંડી જમીન ખોદી લેવી જોઇએ અને તે સ્થાનમા ત્રીસ કે ચાળીસ રતન ગાર કે ઘોડાનું છાણ ૩ થી ૪ રતન એરંડીનો ખોળ અને એક રતન રાખ પાથરવી જોઇએ અને પછી તેની ઉપર કાઢી લીધેલી માટી નાખવી જોઇએ જો કે મગફળીનો ખોળ એરંડીના ખોળ કરતા સારો હોય છે તો પણ ઉંદરોને આવતા અટકાવવાને માટે પહેલીને બદલે બીજીજ જાતનો ખોળ વાપરવો જોઇએ, કારણકે ઉંદરો મગફળીના ખોળના શોખીન હોય છે અને એ વાર તેઓ પાછળ પડયા એટલે તેમને દુર કરવા બહુ મુશ્કેલ થઇ પડે છે તેઓ મગફળીનો ખોળ ખાઇ જાય છે એટલુજ નહીં પરંતુ છોડના મૂળ અને કંદ પણ ખાઇ જાય છે એટના માટે મગફળી, કપાશીઆ, કોપરા કે એવી કોઇ સ્વાદિષ્ટ વસ્તુનો ખોળ વાપરવો ન જોઇએ શોકની વાત છે કે રાખ ખાતર તરીકે કેટલી બધી ઉપયોગી છે તે લોકો જાણતા નથી—આનું કારણ કદાચ તે બહુ સસ્તી છે એ હશે લાકડાની રાખમા ૩૩ ટકા ચુનો અને ૪ થી ૬ ટકા પોટાશ રહેલો હોય છે ચુનો જમીનની ફળદ્રુપતા વધારે છે. જમીનના કેટલાક તત્વોની સાથે જોડાઇને તે પોટાશ અને ઇતર ઉપયોગી પદાર્થોને છુટા પાડે છે પોટાશ છોડને મજબુત અને નીરોગી બનાવે છે એટલુજ નથી, પરતુ ફળને મિષ્ટ બનાવે છે અને તેની છાલને બહુ પાતળી બનાવે છે

પહેલો વરસાદ પડે ત્યાર પછી બે પખવાડીએ, છોડ રોપ્યા પછી બે મહીને પુરેતા ખાતર જેટલુંજ ખાતર પુરવુંજ જોઇએ

પાણી કેટલી વખત સુધી પાવુ તેનો આધાર બે ચીજોપર રહેલો છે—આબોહવા અને જમીનની જાત શીત ઋતુમા ભેજવાળી જમીનમા છોડોને દશ દિવસે એકવાર પાણી પાવુ, પરતુ ભેજ વિના જમીનમા આઠવાડીએ એકવાર પાણી પાવુ અને રાતી જમીનમા પાચ દીવસે એકવાર પાણી પાવુ

સભાળપૂર્વક મહિનામા એકવાર ઘાસ અને સમય નીંદણુ કાઢી નાખવુ જોઇએ અને નીંદણનો લીલા ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરવો જોઇએ બે ત્રણ વાર પાણી પાયા પછી સમગ્ર ખેતરમા ખરપી ફેરવી જોઇએ વર્ષમા એકવાર ઉંડો ચાસ કરવો જોઇએ અને એમ કરવાને માટે ઉત્તમોત્તમ વખત વર્ષાઋતુ પુર્ણ થયા પછી નો છે.

વર્ષાઋતુમા સમગ્ર પાણી બહાર કાઢી નાખવાની ગોઠવણ કરવી જોઇએ—ખાસ કરીને જ્યા ૪૦ ઇંચથી વધુ વરસાદ પડતો હોય એવી ભેજવાળી જમીનમા તેવી ગોઠવણ અવશ્ય કરવી જોઇએ આ વિષયના સબંધમા મી ટનબુ કેમોર જણાવે છે કે થોડા પાણીને બદલે વધુ પાણીથી અધિક નુકશાન થાય છે જો પાણી થોડુ હોય તો જીવન ક્રિયા વધારે ધીમેથી ચાલે છે અને થોડા વખત સુધી વિશ્રામ બધ પડે છે અને જ્યારે

પુનઃ પાણી મળે ત્યારે પુનઃ વિકાસ થવા લાગે છે: આથી ફળ આવતાં વિલંબ થાય છે, એ સિવાય બીજુ નુકસાન થતું નથી, પરંતુ ઘણા પાણીથી પાકને બહુ નુકસાન થાય છે.

ઘણાં અને મોટાં ફળો મેળવવાને માટે કેળના મુખ્ય છોડની જોડે માત્ર એકજ પીલો ઉગવા દેવો જોઇએ. શેષ પીલાઓ પખવાડીઆમાં એકવાર કાપી નાંખવાં અને કેળનાં છોડની આસપાસ લીલા ખાતર તરીકે જમીનમાં પુરવાં; કારણકે કેળનાં પીલાંમાં નાઇટ્રોજન અને પોટાશનો ઘણો ભાગ હોય છે.

આંબા, નારંગીનાં ઝાડ આદિ વૃક્ષો ૨૫ થી ૩૦ ફુટને અંતરે રોપવા જોઇએ. આ ઝાડો જ્યારે તરતનાં રોપેલાં હોય ત્યારે તેમને થોડો છાંયો જોઇએ છીએ અને તેમની વચ્ચે કેળ અથવા પોપૈયાના છોડ રોપવા હમ્મેશાં ઇષ્ટ હોય છે. વળી ત્રણ ચાર વર્ષે મોટાં ઝાડોને ફળ આવવા લાગે ત્યાંસુધી આ છોડો પાક આપે છે. અાથી પૈસા ઉત્પન્ન થાય છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ કેળ વગેરેને માટે સમગ્ર ખેતરને પાણી પાવામાં આવે છે અને ખાતર પુરવામાં આવે છે તેથી મોટા ઝાડોનો અદ્‌ભુત રીતે વિકાસ થાય છે અને તેઓ જલદી ફળ આપવા લાગે છે.

જો કેળનાં છોડ એકજ ખેતરમાં ત્રણ ચાર વર્ષો કરતાં અધીક સમય પર્યંત રાખવામાં આવે તો તેને આસવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ થઇ પડે છે, પરંતુ કોઇ યુક્તિથી આ મુશ્કેલી નિવૃત્તિ કરવામાં આવે તો પણ જમીનને આરામ આપવાનો પ્રશ્ન બાકી રહે છે; કારણકે ત્રણ ચાર વર્ષમાં જમીન એટલી બધી નિઃસત્વ બની જાય છે કે છોડોને જો કોઇ બીજા ખેતરમાં લઇ જવામાં ન આવે તો ફળ ઘણાં થોડાં અને નાનાં આવે. એટલા માટે દર ત્રણ ચાર વર્ષે કેળ જુની જમીનમાંથી કાઢી નવી જમીનમાં રોપવી જોઇએ અને જુની જમીનમાં કોઇ બીજોજ પાક કરી તે પાકનો લીલા ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરવો જોઇએ.

જો અમારા કોઈ વાચકો મોટા વિસ્તારમાં કેળનો પાક કરવા ઇચ્છતા હોય તો અમે તેમને મી. ડબલ્યુ. ફૅસેટનું "The Banana, its Cultivation, Distribution and Commercial Uses." એ પુસ્તક વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ. એ પુસ્તક લંડનની 'ડકવર્ક' એન્ડ કંપનીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

એ પુસ્તકમાં તેમણે મુખ્યતઃ વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં કરવામાં આવતી કેળની ખેતી સંબંધી વિવેચન કર્યુ છે, પરંતુ તે ઘણે અંશે અત્રેની પરીસ્થિતિને પણ લાગુ પડે છે."

ખાંડ.

એપ્રીલ ૧૯૧૯થી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ સુધીના નવ માસમાં ૧૮૦૪૬૬૦૦૦ અઢાર કરોડ, ચાર લાખ, છાંસઠ હજાર રૂપીઆની ખાંડની આયાત હીંદમાં થઇ એટલે ૧ વર્ષની આયાત લગભગ ત્રેવીસ કરોડ રૂપીયાની થવા જાય છે. ખાંડ અને સાકર એ ચીજની, હિન્દમાં એટલી બધી વપરાશ વધી પડી છે કે તેને અટકાવવાનો હવે રસ્તો નથી. માત્ર દેશમાં ખાંડની બનાવટનાં કારખાનાં નિકળે અને ખજુરી તથા શેરડીનાં વાવેતરનો બહોળો ફેલાવો કરી ખાંડની પેદાશ વધારવામાં આવે તોજ કરોડો રૂપીઆ પરદેશ જતા અટકે અને લડાઇ જેવે વખતે પ્રજાને થતા હાલ અટકે. હિન્દ એ ખાંડની જુની જન્મભૂમી છે છતાં અટાણે વિદેશી ખાંડ ઉપર આટલો બધો આધાર તેને રાખવો પડે છે. તેમાંથી બચાવવા ના. સરકાર કાંઇ યત્ન કરતી નથી. જ્યારે જર્મની અને ઓસ્ટ્રીયાના શોધકોએ બીટ નામના કંદમાંથી સાકર બનાવવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી ત્યારે તે દેશની સરકારે તેઓને આર્થિક મદદ આપી સસ્તી કીંમતે પોતાની ખાંડ પરદેશોમાં વેંચી શકે તેવી સગવડ કરી આપી. પોતાની સરકારની એ સહાયતાનો હેતુ એજ હતો કે પરદેશોમાં ખાંડ-બનાવનારાં કારખાનાં પડી ભાંગે અને તેમજ થયું. ત્યારે તે ખાંડના વેપારીઓએ એકદમ ભાવ વધાર્યા અને પોતાની સરકારે આપેલી મદદનો બદલો પણ તેને મળી ગયો. જે વખતે લોર્ડ કર્ઝન હિન્દનો વાઇસરોય હતો ત્યારે ઓસ્ટ્રીયા જર્મનીની ખાંડ ઉપર મોટી જગાત નાખી પણ તેનો લાભ હીંદી પ્રજા લઇ શકે તેમ ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં હિન્દમાં કાઢયા નહીં અને જર્મની ઓષ્ટ્રીયાની ખાંડ અટકતાં મોરીશસ ટાપુના ખાંડ બનાવવાવાળા ગોરા લોકોને ફાયદો થયો અને તેઓ જર્મની ઓષ્ટ્રીયાની ખાંડ કરતાં ઓછે ભાવે હિન્દમાં ખાંડ વેચવા લાગ્યા. હિન્દનાં ખેતરો એટલા બધા ટુકડાઓમાં વેંચાયેલાં છે કે તેમાં શેરડીનું વાવેતર કરી ખાંડ બનાવી શકાય નહીં તે માટે ઘણી મોટી લાંબી પહોળી જમીનમાં શેરડીનું વાવેતર કરવું જોઇએ તોજ ખાંડ સોંઘી કીંમતે મેળવી શકાય. એટલે શેરડીના વાવેતર માટે વિશાળ જમીન નિરાળી કાઢવાનું કામ સરકાર કે દેશી રાજ્યો કરી શકે; પણ આજ સુધીમાં ખાંડની બેહદ મોંઘવારી છતાં અને પરદેશથી કરોડોની ખાંડ દેશમાં આવે છે તે જાણતા છતાં કોઇ તે માટે યત્ન કરતું નથી. વિદેશી વેપારીઓને વગર અટકાયતે હિન્દમાં વેપાર કરવા દઇ હિન્દી વેપારને માટીમાં મેળવ્યો. વગર અટકાયતના વેપારની ના. સરકારની નીતિ ખાંડના સંબધમાં બદલી ત્યારે હિન્દને થતું નુકશાન અટકાવવા તથા ખાંડની બાબતમાં હિન્દને પોતાના બાહુબળ ઉપર આધાર રાખતું કરવાને બદલે મોરીશસના ખાંડના ગોરા વેપારીઓને ફાયદો કરી દીધો. ખાંડની જકાતમાંથી સરકારને ૫-૬ કરોડ, રૂપીઆની પેદાશ છે તે રકમ પણ જો હિન્દમાં ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં ઉભા કરવામાં ના. સરકાર વાપરે તો આ ઉદ્યોગ બે ચાર વર્ષમાં પગભર, થઇ જાય અને એક પૈસાની પણ ખાંડ બહાર દેશની આવે નહીં. હિન્દમાં ઉત્તમોત્તમ ખાંડ સાકર બનાવવાની પદ્ધતિ જુનામાં જુના વખતથી એટલે હજારો વર્ષ થયાં ચાલી આવે

છે છતાં સરકાર તરફથી ઉત્તેજન નહીં મળવાથી તથા તે ઉદ્યોગને જીવતો રાખવાની સરકારની બીનકાળજીથીજ એ ઉદ્યોગ પડી ભાંગ્યા જેવો થઇ ગયો. આ દેશમાં ઘણા ભાગોમાં ખજુરીનાં વૃક્ષ એટલાં બધાં છે કે તેમાંથી લાખો ટન સાકર બનાવી શકાય. હાલમાં પણ ખજુરીમાંથી ઘણી સાકર બને છે પણ તેને મોટા પાયા ઉપર વિસ્તારવામાં આવે તો ખજુરીનાં વૃક્ષો પણ ઘણી ખાંડ પુરી પાડે એક વીઘા જમીન શેરડીથી જેટલી ખાંડ થાય છે તેથી પણ વધુ ખાંડ એક વિઘાનાં ખજુરીના ઝાડથી થઇ શકે છે. શેરડીનું તો વર્ષોવર્ષ વાવેતર કરવું પડે છે પણ ખજુરનાં બી એકવાર વાવી દીધાં એટલે ૫–૬ વર્ષમાં ખજુરીના વૃક્ષ તૈયાર થાય છે પછી તેમાંથી રસ નિચોવી તેનો ગોળ બનાવી તેમાંથી સાકર બનાવી શકાય છે અને ખજુરનાં વૃક્ષ લગભગ ૨૫ થી ૩૦ વર્ષ સુધી રસ આપી શકે છે આ કામ શેરડીની ખેતી કરતાં ઓછી મહેનતનું અને ઓછા ખર્ચનું છે. આટલી બધી સગવડ જે દેશમાં છે તેના લોકોને પરદેશી ખાંડથી ના. સરકારે બચાવવી જોઇએ જ્યાં સુધી પરદેશી સાકર આવતી એકદમ અટકાવી દેશી કારખાનાં મોટા પાયાપર કાઢવાની કાળજી ના. સરકાર નહીં બતાવે ત્યાંસુધી દેશમાં સરળતાથી ખાંડ નહીં બની શકે.

કાગળ—એપ્રીલ ૧૯૧૯થી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ સુધીમાં હિન્દમાં કાગળોની આયાત ૧૮૧૧૭૫૦૦૦ અઢાર કરોડ, અગીયાર લાખ, પંચોતેર હજાર રૂપીઆની થઇ. જુના વખતમાં હિન્દમાં કાગળો બનતા પણ તેની ખીલવણી થઇ નહીં અને તેવી સંસ્થાઓ પડી ભાંગી હાલમાં દરેક દેશમાં કાગળની ખપતી વધી છે તેમ હિન્દમાં પણ મોટા પ્રમાણમાં કાગળોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે અને દાડે દિવસે તે વધવામાંજ છે. કાગળો બનાવવાનાં સાધનો હિન્દમાં ઘણાં મળી શકે એમ છે તેની શોધ–ખોળ અને પ્રયોગો કરવા જોઇએ. કેટલાક વિદ્વાનોએ વાંસ વગેરે ચીજના પ્રયોગથી સિદ્ધ પણ કર્યું છે કે અમુક વસ્તુઓ માંથી બહોળા જથામાં કાગળો બની શકે પણ તે કામ સરકારે અથવા સરકારી સહાયતા મેળવેલી દેશી કંપનીઓએ હાથમાં લેવું જોઇએ તો થોડાજ વર્ષમાં હિન્દનાં કારખાનાં હિન્દને જોઇતો કાગળ પુરો પાડી શકે.

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

ઇન્દોરમાં ૧૧ મું વૈદ્ય સમ્મેલન.

ઘણા ઉત્સાહથી ઇંદોરમાં ૧૧મુ નિખિલ ભારતવર્ષીય આયુર્વેદિક મહાસભાનું અધિવેશન સમાપ્ત થયું તેનો જસ પં. જગન્નાથપ્રસાદ શુકલને તથા ઇંદોરના કાર્યવાહક વૈદ્યભાઇઓને ઘટે છે. સંમેલનનો સંપૂર્ણ રીપોર્ટ હજી મળ્યો નથી પણ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયેલા ટુંકા ખબર ઉપરથી જાણી શકાયું છે કે સમ્મેલન અને પ્રદર્શન ઘણા ઉત્સાહપૂર્વક સફળ થયું.

ડાક્ટર સત્યપ્રસાદજીનું ભાષણ પ્રભાવશાલી હતું આયુર્વેદ તરફ તેઓએ પોતાની પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ પ્રગટ કરી તેઓએ કહ્યું કે આ યુગ વિજ્ઞાનનો છે વિજ્ઞાનમાં પૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો એ હાલમા મોટામા મોટું જરૂરી કામ છે. જો આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન અને ક્રિયાત્મક ચિકિત્સાશાસ્ત્રનુ પૂર્ણ જ્ઞાન અને અનુભવ મેળવવો એ રોજ કાર્ય કરી શકાય

સભાપતિ શ્રીમાન્ ગણનાથ સેન મહાશયનું ભાષણ સંસ્કૃતમાં થયું. તેઓએ તેમાં મુખ્ય વાત ઉપાડી તે વૈદ્યકનું મોટું વિદ્યાલય સ્થાપવા બાબતની હતી. તેઓએ જણાવ્યું કે વૈદ્યકશાસ્ત્ર ગ્રન્થાધ્યયન માત્રથી સમજી શકાતુ નથી તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રત્યક્ષાનુભવ, રોગપરીક્ષા, ઔષધીપરિચય, ક્રિયાકુશળતા, શારીરજ્ઞાન વગેરેની જરૂરી છે અને તે માટે ઉપકરણ, રસશાળા, અને ઉપયોગી સાધન સામગ્રીની જરૂરીઆત છે. આપણા દેશમાં વૈદ્યકશાળાઓ થોડી ઘણી હોય પણ સમગ્રસાધન સામગ્રીથી યુક્ત અને આરોગ્યશાળા યુક્ત હોય કે જેમા ૪–૫ વર્ષ અભ્યાસ કરવાથી યોગ્ય અને શાસ્ત્રીય વૈદ્ય તૈયાર થયા કરે

વૈદ્યોને માટે ઉપયોગના વિષયોવાળા ગ્રન્થો તૈયાર કરવામાં આવે, આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયની બને તેટલી વિશેષ સ્થાપના કરવામા આવે, વૈદ્યકશાળાઓને નભાવવાના આર્થિક સાધનોની તૈયારી રાખવામા આવે, દરેક પાઠશાળામાં એકજ પ્રકારનો પાઠ્ય ક્રમ રાખવામા આવે એ પણ જરૂરનુ છે

આગળ ચાલતા તેઓએ કહ્યું કે પ્રાચીન સમયમાં યુરોપીયનોયે આયુર્વેદમાંથીજ બધાં યંત્રો લીધેલા છે, તો પછી તેઓ પાસેથી કાઇ વાતો આપણે શીખીયે તેમાં શુ દોષ છે? અનેક રોગજ્ઞાનના યંત્રો સ્ટેથોસ્કોપ, થર્મોમીટર વગેરે યંત્રો તથા યંત્રો વગેરેની અગ્નિતાપદ્વારા સંશોધન પદ્ધતિ, જીવાણુ કારણવાદ વગેરે બાબતો આપણે તેઓ પાસેથી જાણવી જોઇએ દેશકાળ પરિસ્થિતિના બદલવાથી જુના રોગ લુપ્ત થાય છે અને નવા ઉદ્ભવે છે તેવા રોગોના જ્ઞાન જ્યાં જ્યા એકત્રિત થયા હોય તે આપણે મેળવવાં જોઇએ.

છેવટે તેઓએ કહ્યુ કે ઘણા હર્ષની વાત છે કે ચોતરફ આયુર્વેદની ઉન્નતિનાં ચિન્હો જોવામા આવે છે. હરિદ્વારમાં શ્રીયુત્ સુખવીરસીંહ મહાશય એક મહાવિદ્યાલય ખોલવાનો યત્ન કરી રહ્યા છે યુક્તપ્રાન્તના અધિપતિયે ૫૦ પચાસ હજાર રૂા. નું દાન આ કામ માટે આપેલ છે ડેરાગાઝી લોકલ બોર્ડ ગવર્મેન્ટની અનુમતિથી આયુર્વેદીય ધર્માર્થ ઔષધાલય કાયમ કરેલ છે. દિવસે દિવસે આ પ્રમાણે આયુર્વેદ તરફ વધતી અનુકૂળતાના વખતમાં આપણે આર્યવૈદ્યકના મોવડીએ તથા વૈદ્યભાઇઓએ વ્યક્તિગત દ્વેષ, અભિમાન આદિ મનોમાલિન્યને તિલાંજલિ આપી એક થઇ લક્ષ્ય તરફ આગળ વધવુ જોઇએ. તેમ થયા વિના આયુર્વેદના ઉદ્ધારની આશા ન રાખી શકાય. આ કામ માટે હિન્દીવાનોએ અવિચ્છિન્ન અને સતત પરિશ્રમ કરવો જોઇએ અને તે હિન્દીવાનોનો પરમ ધર્મ છે.

અમેરિકામાં ચેપી દરદો માટે સાવચેતી.

અમેરિકાની પ્રજાની આરોગ્યતા સાચવનારી સરકારી એજન્સીઓએ નેસનલ કોંગ્રેસ પાસેથી૨૫ લાખ ડોલર જેટલી રકમ માગી છે ૧૯૧૮ના જુલાઇથી રાજ્યની અને મ્યુનીસીપાલીટીની સરકાર ચામડીનાં ચેપી દરદો હઠાવવાના કાર્યમાં પ્રજાકીય મંડળોની સાથે સંહકારમાં જોડાઇ છે. જો કોંગ્રેસ માગેલી રકમ આપશે તો આ સહકાર ચાલુ રહેશે એમ કહેવાય છે, અને જુદા જુદા સ્ટેટ્સ, મ્યુનીસીપાલીટીઓ અને ખાનગી ખાતાઓ પાસેથી માગેલી આશરે ૧ કરોડ ડોલર જેટલી રકમ એ રકમમાં ઉમેરવામાં આવશે.

૧૯૧૮ના જુલાઇમાં કોંગ્રેસ ઇંટર ડીપાર્ટમેન્ટલ સોસ્યલ હાઇજીન બોર્ડ સ્થાપવી તે માટે એક બીલ પસાર કર્યું હતું, અને તેને માટે અમલદારો નીમ્યાં હતા. બીલમાં જાહેર તંદોરસ્તી ખાતામાં ગુપ્ત દરદોનાં એક વીભાગનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે માટે ૨ લાખ ડોલર જુદા રાખ્યા હતા. અને આ વિભાગ ઉપર નીચે પ્રમાણે ફરજો નાંખવામાં આવી હતીઃ—

(૧) ગુપ્ત દરદોના કારણો, સારવાર અને અટકાવની તપાસ કરવી અને અભ્યાસ કરવો.

(૨) સ્ટેટ્સની અંદર આવા રોગો અટકાવવા અને કમી કરવા માટે સ્ટેટ બોર્ડની સાથે સહકાર કરવો.

(૩) જુદા જુદા સ્ટેટોની અંદર અંદરના વ્યવહારમાં આવા રોગોનો ફેલાવો અટકાવવો.

આ બીલની શરતો મુજબ જુદા જુદા સ્ટેટોના તંદુરસ્તી ખાતાને જાહેર તંદુરસ્તી ખાતાની સાથે સહકાર કરી ગુપ્ત દરદો અટકાવવાના ઉપાયો લેવા માટે કામ કરવા સારૂ ૧૦ લાખ ડોલરની રકમ વ્હેંચી આપવામાં આવનાર છે. સ્ટેટ્સે એમ કબુલ કરેલું છે કે ત્રીજોરી ખાતાના સેક્રેટરીએ ઘડેલા નીયમો પ્રમાણે મળેલી રકમમાં વધારો કરવામાં આવશે.

ગુપ્ત દરદોની અટકાયત માટે કાર્ય કરવાનું દરેક જુદા જુદા સ્ટેટે પોતાને માટે પોતાને માથે લઇ લીધું છે. જાહેર તંદુરસ્તી ખાતુ તેમાં સહકાર આપશે અને જુદા જુદા ખાતાઓ વચ્ચે એકસંપી કરાવશે.

ગુપ્ત ભાગોના દરદો અટકાવવાને માટે અમેરીકન સોશ્યલ હાઇજીન એસોસીએશન તરફથી હમણા પ્રગટ થયેલા એક ચોપાનીયા પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે લેવામાં આવી છેઃ—

૧. વૈદકીય ઉપચારો—પહેલાં પત્રો લખીને તબીબોનો સહકાર મેળવવામાં આવ્યો હતો અને તેમને લખવામાં આવેલા પત્રોમાં મુખ્ય શરત એ હતી કે કાયદા

પ્રમાણે તેઓએ ગુપ્ત દર્દોના દર્દીઓનો રીપોર્ટ કરવો જોઇએ. જરૂરી સારવાર કરવી જોઇએ. અને તેવા દરેક દર્દીને સુચનાનુ એક ચોપાનીયું મફત આપવું જોઇએ. આવી સુચનાઓની ૧૩૫૦૦૦ ઉપરાંત નકલો છપાઇને પ્હોંચવામાં આવી છે. ૧૯૧૮ની સપ્ટેમ્બરથી ૧૯૧૯ના જાન્યુઆરી સુધીમાં તબીબોના રીપોર્ટ પ્રમાણે એક સ્ટેટમાં ૨૪૪૭૭ દર્દીઓ માલુમ પડયા હતા. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા ૪૮૫૦૦ દવા વેચનારાઓને એવા પત્રો લખી મોકલવામાં આવ્યા હતા કે તેઓએ ગુપ્ત દરદોનાં દર્દીઓને કંઇ દવા આપવી નહીં, અને તેમને તેને લગતુ વાંચન મફત પુરૂં પાડવું ૫૦ ટકા જેટલા તબીબોએ અને ૬૦ ટકા જેટલા દવા વેચનારાઓએ આના જવાબ વાળ્યા હતા અને પ્રજાના આ પરોપકારી કાર્યમાં પોતાની મદદ આપવા તત્પરતા બતાવી હતી.

૨. શિક્ષણના ઉપાયો:—એ બાબતમાં શીક્ષણ ફેલાવાને માટે જુદા જુદા ચોપાનીઆ પ્રગટ કરીને બધે પ્હોંચવામાં આવેલા છે તે સીવાય સીનેમેટોગ્રાફની ફીલ્મોનો પણ ઉપયોગ કરવામા આવે છે અને આ કાર્યોમાં આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ગૃહસ્થો અને બાનુઓની કલબો, વેપારી મંડળો, વાઇ એમ સી. એ. દેવળો, જાહેર લાઇબ્રેરીઓ વગેરે મંડળોની પણ મદદ મળી છે.

૩. કાયદાના ઉપાયો:—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં દરેક શહેરે ખુલ્લી વેશ્યાવૃત્તિ બંધ કરવા માટે કાયદાઓ થયા છે અને ગુપ્ત રોગોનાં અટકાવને માટે પ્રજામાં ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિમાં સ્ટેટ્સના તંદુરસ્તી ખાતાઓ સાથે સરકારે તથા જાહેર પ્રજાએ જે સહકાર દરશાવ્યો છે તે ઘણો ઉત્તેજક છે.

હિન્દુસ્થાનની ના. સરકાર અને દેશી રાજ્યોએ પોતાની પ્રજાના આરોગ્ય માટે આટલી કાળજી બતાવી હોય એમ કહી શકાશે? હિન્દુસ્થાનને મુકાબલે અમેરિકાની પ્રજાની સખ્યા એકદમ ઓછી છે છતાં ત્યા પ્રજાનાં ચેપી રોગોના અટકાવ માટેજ કરોડો રૂપીઆનું ખર્ચ સરકાર અને પ્રજા માથે ઉઠાવી રહ્યે છે. હિન્દી પ્રજા તેને મુકાબલે ગરીબ છે પણ ના. હિન્દી સરકાર અને દેશી રાજ્યો ગરીબ નથી. તેઓ લાખો રૂપીઆના બીન જરૂરી ખર્ચો કરે છે તે જોતાં તેઓ ધારે તો પ્રજાના આરોગ્ય માટે નાણાંની મોટી રકમ ખરચી શકે અને તેમ થાય તો દર વર્ષે હજારો પ્રાણીઓ પ્લેગ, કોલેરા, ઇન્ફ્લુએન્ઝા અને ઉપદંશાદિ ચેપી દરદોથી મૃત્યુ વશ થાય છે તેઓ બચે અને સામાન્ય પ્રજાનું આરોગ્ય ઉત્તમ રહ્યા કરે. ૭૦૦ દેશી સસ્થાનોમાં મ્હૈસુર જેવાં બે ચારજ હશે કે જેઓ પ્રજાના આરોગ્ય માટે વધુ કાળજી રાખતાં હોય અને તે માટે પૈસાનો વ્યય ઉત્સાહપૂર્વક કરતાં હોય દિલારતૃપ્તિમાં ખર્ચાતા લાખો રૂપીઆનો બચાવ કરી આ દિશામાં બધુંનાં સ્ટેટો ઉદારતા બતાવે તો રોગોપદ્રવથી પ્રજાના નાશને લીધે તેઓને આડકતરી રીતે જે મહાન નુકશાન થાય છે તે બચે અને પ્રજામાં વાહ વાહ કહેવાય.

आर्द्रकेन दिनसप्तकमेकं वत्सनागजरसैः क्षणमेकम् ।
पाचितं तमनले विधिनैव पर्पटीरसवरः किल सिद्धः ॥
सर्वरोगशमनस्त्वनुपानै रोगराजशमनोखिलरुग्घ्नः ।
द्विवल्लकः पर्पटिकाख्यसूतो धत्तूरबीजैः सह पंचभिश्चेत् ॥
घृतेन गव्येन युतोवलीढ उन्मादनाशाय भवेद्वलिष्ठः ।
साज्यं पयो माषभवं च मंडं पथ्ये बुधो बृंहणमन्नमद्यात् ॥
शुष्कं च शाकं परिवर्जनीयं कुष्माण्डकारल्लकतैलकाद्यम् ।
ध्यानं विदध्याद्वृषवाहनस्य दानं जपो होमविधिः स्वशक्त्या ॥
उन्मादनाशाय महेशधूपं नस्यं तथेक्ष्वाकुभवस्य तैलैः ।
ब्राह्मीरसेनाष्टगुणेन हैयंगवीनमेभिः परिपाचनीयम् ॥
मुण्डीवचापिप्पलिकुष्ठविश्वानलोत्पलैः सैंधवमिश्रितैश्च ।
द्विवल्लकः पर्पटीकाख्यसूतो ब्राह्मीघृतेनानुदिनं निपीतः ॥
निहन्त्यपस्मारगदं नराणामुन्मादमुग्रं मनसो भ्रमं च ।
नस्यं तथा शक्करकर्णरक्तैः कर्कोटिकामूलरसेन वापि ॥
रुद्राक्षमाला स्वकरेथ धार्या महेशमन्त्रस्य सदैव जापः ।
एतै रुपायैर्द्विजदेवतानां भक्त्या ह्यपस्मारगदोपयाति ॥
कांतालगंधाः पविहेमताराः प्रवालनीलांजनवन्हिजाराः ।
शंबूकशुक्तिर्लवणानि पंच वराटिका सागरफेनमेतत् ॥
सर्वं समं द्वादशभागमात्रः सूतस्ततः श्लक्ष्णमिदं विचूर्ण्य ।
विभावयेद्वासुधापयोभिर्दिनद्वयं चित्रकजद्रवैश्च ॥
क्षिप्त्वा रवेः पात्रपुटे मृदाथ लिप्त्वाथ मातंगपुटे पचेत्तत् ।
तेन प्रसिध्यः शिवभैरवाख्यः स शृंगवेरेण समं प्रदेयः
अतो धनुर्वायुरुपैति शांतिं सर्जोत्थतैलस्य विमर्दनेन ।
क्वाथं विदध्याद्दशमूलजं वा नस्यं कटूष्णं द्विजवन्धमुक्त्यै ॥
वल्लद्वयं पर्पटिकाख्यसिध्धः रसोनयुक्तस्त्वनुपानभेदात् ।
वातारिविष्वादहनामृतानां पक्षाभिघातानिलनाशनाय ॥
सर्जस्य तैलेन वपुः सदैव विमर्दयेच्छांतिमुपैति तेन ।
पक्षाभिघातः कटुतुंबिबीजतैलेन वा निम्बफलोद्भवेन ॥

कृष्णावचानागरचव्यवह्निपाठाविडंगेन्द्रयवैः समांशैः ।
हिंगूग्रगन्धाद्विजयष्टिकौन्तीमातंगकृष्णातिविषान्वितैश्च ॥
यमर्णपाजाजियुगाजमोदान्वितैः समस्तैस्त्रिफला द्विभागा ।
एभिः समो गुग्गुलुराजमिश्रो भुक्तो हरेत्पक्षवधानिलार्तिम् ॥
समुद्धरेत्सर्जरसस्य तैलं यंत्रेण तावत्कलिकाभिधाने ।
विमर्दयेत्तेन नतुनंगणा दुष्टस्य वायोः प्रशमाय नूनम् ॥
गोमायुपारावतकुक्कुटानां पित्तैः प्रलेपः प्रशमाय वायोः ।
वदूयूरुजंघाभुजवेदनासु शस्तः नराणामपि सप्रमीसु ॥
तुरंगगंधा सितचन्द्रयुक्ता घृतेन भुक्ता कटिरुग्घ्नी ।
धन्तूरतैलस्य विमर्दनेन शमं प्रयात्याम्लपयाहुवाख्यः ॥
सिन्धो ग्राः पर्पटिकाभिधानः शतावरीक्वाथयुता निपीतः ।
वातारिविश्वामगधाश्वगंधारास्नायुक्तोर्दितवातहारी ॥
वक्त्रं विमर्द्यानिलशत्रुतैलैः सर्जोन्थितैर्लैप्यथवा दिनान्ते ।
शिग्रुविमन्थानिलभिद्दलानां बाष्पो विधेयोऽर्दितकष्टनाशः ॥
फलत्रिकं निम्बनरेशत्वचा च वासापटोलीक्वथितं च सर्वम् ।
सगुग्गुलु राज्यवसानकाले पीतं भवेदर्दितवातहारि ॥ ६६७ ॥

॥ इति ७ सप्तमः समुद्देशः ॥

॥ संवत १९१२ अ. १४ वर्षे, शाके १७७८ प्रवर्तमाने माघमासे
कृष्णपक्षे पूर्णिमायां शुक्रवासरेऽस्य ग्रन्थस्य लेखने समाप्तम् ॥

इति ग्रंन्थः समाप्तः

ગલિતકુષ્ઠનાશન રસ કુપીપકવ પારદ, અભ્રકભસ્મ, ગંધક, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ. કરંજનાં બી, શિલાજીત, હરડે, બેહેડાં. આમળાં, ગુગળ, ચિત્રો, ઝેરકોચલાં બધાં સરખે ભાગે લેવાં પછી ભાંગરી મધ ઘીમાં કાલવી શીશીમાં મંદ અગ્નિથી ૭ દિવસ પકાવવું માત્રા ૧ થી ૨ વાલ મધ ઘીમાં ચટાડી ઉપર દુધ પાવું. ગલત્કોઢ, પત, વિસ્ફોટક, ઉપદંશ વગેરે લોહીબગાડનાં દરદ મટે. પથ્યમાં મીઠું, મરચું, તેલ, રીંગણાં, ખાટું, આ- સંગ, વગેરે છોડવાં. દુધ, સાકર, ચોખા, ઘઉં વગેરેનો ખોરાક આપવો. મોરપીંછાં કુષ્ઠનો ક્ષત પ્રદેશ સુખ ગરમ પાણીથી ધોવો અને મધ ચોપડવું. **શ્વેતકુષ્ઠહરી ગોળી**

માણુ, રાતા વટાણાના મૂળ, પારો, ગંધક. હીંગ, બાબચી, લીંબોળી, તંગ, ચિત્રો, નાગર્ભસ્મ સરખે ભાગે ખાંડી ગૌમૂત્રમાં વાટી વાલ વાલની ગોળી વાળવી ૩ થી ૪ ગોળી મધ સાથે ચાટી ઉપર દુધ આપવાથી સફેદ કોઢ મટે. કુષ્ટ રોગમાં ખિચડી ફાયદાકારક છે. મીઠું, મરચું, ખારાં પદાર્થ અને ખાટાં ખાવા દેવાં નહીં. સરસીયું તેલ ચોળી તડકે રાખવાથી ફોલ્લા ઉપડી ફુટી જઇ સફેદ કોઢ મટે છે તેમ લાંબો વખત લીંબડાનું સેવન કરવાથી પણ મટે છે. ગંધકને લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવાથી, નવસારને લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવાથી અથવા ગ્રોને પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી શ્વેત કુષ્ટ મટે. કીસમાં જાબાંજવાને બાળી રાખ કરવી માખણમાં કાલવી ચોપડવાથી કાળા ડાઘ, દાઝું વગેરે મટે. સિંદુર, ટંકણ, ગંધક, બાબચી સરખે ભાગે ખાંડી ઘીમાં કાલવી ચોપડવાથી ખસ, દાદર, ખરજવું, ખજવાળ, રતવા તથા ચામડીનાં દરદ મટે. કુષ્ટને લઇ ચામડી બેરી થઇ ગઇ હોય તો અડાયાં છાણાની રાખ તે ભાગમાં ઘસવાથી તથા કરંજનું મૂળ ાા થી ાા તોલો હમેશાં પાવાથી કુવાડીવાનાં બી, લાખ, આમળાં સમભાગે ખાંડવાં ત્રાંબાના વાસણમાં સુરકા સાથે વાટી ૭ દિવસ સુધી ચોપડવાથી ગમે તેવી દાદર મટે. હરડેની રાખ માખણમાં ચોપડવાથી અથવા બેડાંની રાખ તલના તેલમાં ચોપડવાથી ફોલ્લા, કરોળીયા વગેરે ચામડીનાં દરદ મટે. શરાવસંપુટમાં ધનુરાના ફળને બાળી રાખ કરવી તેલમાં કાલવી માથે ચોપડવાથી જંતુ તથા ટાલ મટે. મનશિળ, ટંકણ, નવસાર સરખે ભાગે ખાંડી ભુંગળીયા થોરના દુધમાં ઘુંટી ચોપડવાથી ગમે તેવું સખત ગુમડું ફુટે અને પીડા ઓછી થાય. મનશીળ, ટંકણ, ગંધક, હરતાળ, જવખાર, સાજીખાર, આબરાની રાખ સરખે ભાગે મેળવી પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી ગુમડું ફુટે. શીળો નામનું કાંટાળું જનાવર થાય છે તેની રાખ કોરેકોરી ભરનીંગર, ભગંદર કે નાસુરમાં ગો સુધી દાબવી પછી પાટો બાંધી દેવો ૧૫-૨૦ દિવસે અંદરથી રૂઝાઇ જશે. સુંઠ, ગળો, સીંધાલુણ, બેડાંનાં પાન સરખે ભાગે ખાંડી છાસમાં વાટી ચોપડવાથી લાંબા વખતનું ભગંદર રુઝાય.

ધનુરાનાં પાન વાટી લુગદી કરી ઉપર બાંધવાથી વાળો બહાર નીકળી જાય બહાર નિકળ્યા પછી પોતાની મેળે તુટીને પડી ન જાય ત્યાંસુધી સંભાળ રાખવી. અકસ્માત તુટવાથી બહુ પીડા થાય છે. મરેલા કુતરાની દાઢ પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી, ધતુરાનું પાન ઘી ચોપડી ગરમ કરી બાંધવાથી અથવા બળદાણાનાં અથવા ખપાટના પાનની લુગદી બાંધવાથી વાળો નીકળી જઇ પીડા શાંત થાય. મોળો ચડે તો એરંડાનાં પાન બાંધવાં.

છોકરાંને ઓખો કે અછબડા નીકળે છે તેમાં ઓખાનાં ચિન્હ જણાય એટલે હિંગવાળું અડદનું શાક, શેકેલા ચણા, તુવેરનું ઓસામણ એમાંનું કાંઇ પાવું દેવું એટલે ઓખો બહાર નીકળી જશે જેથી તાવ બળતરા શાંત થશે રજસ્વલાસ્ત્રીનો ઓછાયો પડવા દેવો નહીં અડાયા છાણાનો ભુકો ચોપડવો ૧૪ દિવસ પછી બાળકને નવરાવવું અને પછી સાકર ત્રિફલા વગેરેના ઠંડા ઉપચાર કરવા ઘી બંધ રાખવું છાસ ભાત ખાવા દેવાં.

અરડુસીનાં પાન અથવા પંચાંગ વાટી સ્વરસ કાઢી સાકર નાખી પાવાથી ગમે ત્યાંથી પડતું લોહી બંધ થાય. ખડસલીયો, કડુ, કરીયાતુ, ધઉલો, ઉપલસરી, અરડુસી, સાકર, વાળો સરખે ભાગે વાટી પાવાથી પડતુ લોહી, ગરમીનો તાવ વગેરે મટે. વાળો, કમળફુલ, અગર, સુખડ, કાળાવાળાનાં મૂળ, લિંબડાની છાલ, આમળાં સરખે ભાગે વાટી ચોપડવાથી માથામાંથી નાકમાથી કે બીજે ઠેકાણેથી પડતું લોહી અટકે. **ઉમરા**ના પાકેલાં ફળ અથવા અંજીર તોલા ૫ ના નાના કટકા કરી તેમા ૩ થી ૪ તોલા સાકર વાટેલી ભરભરાવી ખવરાવવાથી મોઢામાંથી પડતું લોહી બંધ થાય **ગોળ**નું પાણી કરી તોલા ૨॥ માં દસ ટીપાં આદુરસનાં મેળવી નાકમાં ટીપા નાખવાથી અથવા **ઘી** ઉનું કરી તેમાં જરા સાકરની બારીક ભુકી મેળવી તેના ટીપાં નાખવાથી અથવા **ગાય** કે **ભેંસના છાણને** કપડે નિચોવી રસ કાઢવો તેમાં જરા સાકર મેળવી તેનાં ટીપાં નાખવાથી નાકમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય. **અરડૂસી**નાં પાન ચાવવાથી દાંતમાંથી લોહી પરુનો સ્ત્રાવ થતો હોય તે અટકે. કપુરી મધુરી સાથે **ચમેલી**નાં પાન ચાવવાથી દાંતનો દુખાવો-પીડા મટે ચોખા સાથે તલ રાંધવા તેમાં થોડાં પાન તુલસીનાં અને ટોપરાનું ખમણ મેળવી ખાવાથી દાંતનો દુખાવો-પીડા મટે. **મુખરોગહર ક્વાથ** દારૂહળદર, ધરાખ, જાવંત્રી, ગળો, હરડે, ઉપલસરી, ગળો, આમળાં સમભાગે ખાંડવાં ૧ તોલા ભુકાનો ઉકાળો કરી મધ નાખી પાવાથી મોનું પાકવું તથા મોની કોઇપણ જાતની પીડા મટે **ગોરખમુંડી**નું ચૂર્ણ તોલો ૦॥ છાસ સાથે અથવા સુરકા સાથે પાવાથી મોની ખરાબ ગંધ મટે. **અર્ધાવભેદકહર લેપ** લીંડીપીપર, મરી, લોદર, મનશીળ સરખે ભાગે ખાંડવાં સુરકામાં વાટી અગ્નિપર તપાવી ચોપડવાથી આધાશીશી કે અર્ધા માથાનો દુખાવો મટે. **તલવણી**નાં બી પાણીમાં વાટી માથે ચોપડવાથી હરકોઇ જાતની માથાની પીડા મટે **ચમેલી**નાં પાન વાટી લુગદી કરી આંખે મુકવાથી અથવા **જાસુદ**નાં ફુલને વાટી તે રસનાં આંખમાં કે નાકમાં ટીપ નાંખવાથી ઉઠેલી આંખ સારી થાય. **સાકર ખાપરીયું** એકને કાંસાની થાળીપર બારીક વાટી તેમાં દાડમના ફૂલનો રસ મેળવી આંજવાથી આંખનાં બધાં દરદ

તથા રતાંધળાપણું મટે. **નયનામયહર અંજન** મરી, લીંડીપીપર, બેડાંના ઠળીયાનાં મીંજ સમુદ્રફીણ, ત્રાંબાનો ભુકો, સાકર સરખે ભાગે લેવાં અને બધાંની બરાબર ખાપરીયું લેવું પછી બહુજ બારીક ઘુંટાવવું અંધાપણું, ફુલું, વેલ, પરવાળાં, મોતીયો, પડળ વગેરે આંખના બધા રોગોમાં અંજાય

આકડાના પાન ઉપર ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર તપાવવું હથેળી ઉપર ચોળી રસ કાઢી કાનમાં નાખવાથી કાનના સણકા પરૂ દુર્ગંધ વગેરે મટે **ગૌમૂત્રમાં** જરા સિંધાલુણ મેળવી કાનમાં નાખવાથી કાનમાં નીકળતું શળ સણકા મટે **લીંબુના રસમાં** સીંધાલુણ, આદુનો રસ અને કોડીની રાખ મેળવી કાનમાં નાખવાથી પણ કાનનું શૂળ મટે. **કુકડવેલના** ડોડવાંને પાણીમાં વાટી તેમાં તલનુ તેલ પકાવવું કાનમાં ટીપાં નાખવાથી બેરાપણું મટે. **તુંબડીનાં પાનને** વાટી રસ કાઢી તેમાં તેલ પકાવવું અથવા કરેણના ફુલને વાટી તેલમાં કકડાવવાં એ તેલ કાનમાં નાખવાથી પણ બેરાપણું મટે.

પીળા ફુલની **કુકડવેલનાં** ડોડવાને ઉકાળી તેમાં માણસનું કે ગાયનું મૂત્ર મેળવી પાવાથી બધાં ઝેર ઉતરે દાડમનું મૂળ, બોરડીનું મૂળ, વગડાવ તલનું મૂળ સાથે ખાંડી પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી વીંછીનું ઝેર ઉતરે. **કુકડવેલનું** પંચાંગ લઇ ખાંડી તેનો **૨૫** તોલા ભુકાની લુગદી કરવી તેમાં ૧૦ તોલા સાકર અને ૮૦ તોલા પાણી મેળવી ચોળી રસ કાઢવો દર દસ દસ મિનીટે પાવાથી સર્પનું ઝેર ઉતરે. ગરમાળાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી નાકમાં ટીપાં નાખવાથી ગમે તે જાતનું ઝેર ઉતરે સર્પ કરડયો હોય તે માણસને લીંબડાની કાચી લીંબોળી ૨ થી ૪ શેર થોડી થોડી કરીને ખવરાવવી તો બચી જાય. **વિષઘ્ની ગુટી** કુઠ, વજ, સુંઠ, પીપર, મરી, અગસીયાં સરખે ભાગે ખાંડી વાટી વાલ વાલ વાલની ગોળી કરવી ખાખરાના મૂળના ઉકાળા સાથે દર દસ દસ મિનીટે ચાર ચાર ગોળી આપવી તો સર્પનું ઝેર ઉતરે. **આંકોલના** મૂળની છાલને પાણીમાં વાટી પાવાથી ખનિજ અને જંતુદંશજન્ય બધાં ઝેર ઉતરે. ૧ થી ૨ શેર ગોળ ખવરાવવાથી તથા કબીલાનાં ફળ ખાવાથી વછનાગનું ઝેર ઉતરે શંખાવલીનું પંચાંગ પાણીમાં વાટી પાવાથી ધતુરાનું ઝેર ઉતરે.

ઘઉં, દરડે, બેડાં, આમળાંનો ડાંડલીયા થોરના દુધમાં રોટલો કરી કપડાના બેવડમાં મુકી પેટપર બંધાણ કરવાથી બધાં પેટનાં દરદ મટે. **લીંબુનો રસ** તોનો ના માં ત્રિકટુનું ચૂર્ણ તોલો ૦ા ખાવાથી વાયુનો ગોળો મટે. **અરણીના** મૂળનો ઉકાળો સાકર સાથે પાવાથી ગુલ્મ મટે. **વજ્રક્ષાર** પંચલવણને ડાંડલીયા થોરના અને આકડાના દુધની સાત દી ભાવના દેવી પછી ભુંગળીયા થોરના કટકામાં એ ભરી હાંડલીમાં નાખી ૬ કલાક પકાવવું સ્વાંગનશીત થયે બધાને ખાંડી નાંખવા ૩ થી ૬ વાલ ટૂંકે ઉના પાણીથી

આપવું આદ જાતના પેટનાં દરદ, પાચ પ્રકારનાં ગુલ્મ, શળ, કોલેરા, સોજા, પેટની આદ વગેરેમાં ઉત્તમ છે. કાચખાની છાલને બાળી આકડાનાં પાનના રસની એક દિવસ ભાવના દેવી ૭ થી ૪ વાલ ઠંડા પાણી સાથે પાવાથી બધાં પેટનાં દરદ મટે. વાયવરણાના મૂળને પાણીમાં વાટી ઘી સાથે પાવાથી અને હળવો ખોરાક આપવાથી વાયુથી થયેલુ પેટનું દરદ મટે. ઇંદ્રામણાનાં ફળનો ધારો રસ કપડે ગાળી સવાર સાંજ પાવાથી જલોદર ૨૦ દિવસમા મટાય છે અધેડાના પચાગની રાખ ા થી ાા તોલો, સાકર તેટલીજ મેળવી નવશેકા પાણીમાં પાવાથી પરિણામ શળ (ખોરાક પચવા આવે તે વખતે નિકળતું પેટનું શળ) મટે પઉં, અડદ, ઘી સાથે ખોરાક આપવો. ગોરખમુંડી, ધોળીમુશળી, કાળીમુશળી, શતાવરી, ભાગરો સમભાગે ખાંડવા ાા થી ૧ તોલો ઉના પાણી સાથે ખવાથી સારણગાંઠ કે વધગાંઠ મટે દારૂહળદર હળદર, સીંધાલુણ સમભાગે ખાંડનાં ા થી ાા તોલો ચૂર્ણ ઘી સાથે ચટાડવાથી વાયુની સારણગાંઠ મટે સારણ કે વધગાંઠ ઉપર દરડે અને નેરવેલનાં પાન કે ૮૬ ગાડી બાંધવાથી કે ચોપડવાથી આરામ થાય

સ્વર્ણસિદ્ધપર્પટી રસ પારદ તોલા ૪, ગંધક તોલા ૮, સુવર્ણભસ્મ તોલો ૧, મેળવી પર્પટી ટાળની પછી ભુકો કરી અગથિયો, તાંદળજો, ભાગરો, અરડૂસી, ત્રિફળા, અગણી, ત્રિકટુ, ચિત્રો, ગોરખમુંડી, કુંવાર, ભારંગી, નગોડ દરેકના રસ કે ઉકાળામાં એક એક દિ ભાવના દેવી અને આદુના રસની ૭ દી ભાવના દેવી પછી વછનાગ તોલા ૧ નો ઉકાળો કરી ભાવના દેવી પછી અગ્નિ ઉપર થોડો વખત સેકી ઘુંટી શીશો ભરવો અનુપાનભેદથી બધાં દરદમાં અપાય, વાત પિત્ત કફ બધા રોગમાં ફાયદો કરે. ૨ થી ૬ રતિ માત્રા ગાયનું ઘી અને ૨ થી ૪ ધતુરાનાં બી સાથે ચટાડવાથી ગાંડપણ મટે આ ઔષધ ચાલતું હેય ત્યારે ઘી, દુધ, અડદ જેવી ચીજો અને પૌષ્ટિક વસ્તુઓ ફાયદો કરે છે. લીલાં શાકની સુકવણી, કોળુ, કારેલાં, તેલ વગેરે ચીજો બધ કરવી મહાદેવનું પૂજન, દાન, જપ, હોમ તથા માહેશ્વર ધુપની ધુંવાડી હમેશાં કરવી કડવી તુંબડીના ગરભમાં તેલ પકાવવું તેના ટીપાં નાકમાં નાખવા ઉન્માદ-ગાંડપણ મટે બ્રાહ્મીઘૃત માખણ તોલા ૮૦ બ્રાહ્મીનો રસ રતલ ૮ લઇ તેમાં ગોરખમુંડી, વજ, પીપર, કુઠ, સુંઠ, ચીત્રો, કમળ, સિંધાલુણ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલાની લુગદી કરી પકાવવું પાણીનો ભાગ બળી જાય એટલે ઘી ગાળી લેવું. ૭ થી ૮ રતિ ઉંપલો રસ અને બ્રાહ્મીઘૃત તોલો ૧ ચટાડી ઉપર દુધ પાવું. અપસ્માર, વાઇ, ઉન્માદ, મનનો ભ્રમ, વિચારવાયુ વગેરે મટે. એ દરદીને ગધેડાના કાનના લોહીના ટીપાંનું અથવા વાંઝકોલીના મૂળ-કંદના રસનાં ટીપાનું નસ્ય આપવું રૂદ્રાક્ષની માળા હમેશાં પહેરાવવી ૐ નમ શિવાય નો મંત્ર હમેશાં જપવો આલસ્યુ દેવ ગુરૂ અગ્નિની ભક્તિ કરવી તો અપસ્માર મટે.

શિવભૈરવ રસ પુટ પક્વ કાંતલોહભસ્મ, હરતાળ, ગંધક, વૈક્રાંતભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, રૌપ્યભસ્મ, પ્રવાળભસ્મ, સુરમો, મયૂરનું પિત્ત, શંખભસ્મ, શુક્તિભસ્મ, પંચલવણ, વરાટિકાભસ્મ, સમુદ્રફીણ દરેક એક એક તોલો અને રસસિંદૂર ૧૨ તોલા સાથે ખાંડી આકડાનું દુધ, થોરનું દુધ અને ચિત્રાના ઉકાળામાં એક એક દિવસ ઘુટી ગોળો વાળી ત્રાંબાના શરાવસંપુટમાં મુકી કપડમાટી કરી લઘુપુટનો અગ્નિ આપવો. ૨ થી ૪ રતિ આદુરસ અને મધમાં આપવાથી ધનુર્વા, આંચકી, તાણ મટે. રાળનું તેલ ચોપડવું ઉપર દશમૂળનો કાઢો પાવો. દાંતની ડાઢ વળી ગઇ હોય તો મરીનો કે ત્રિકટુનો ભુકો સુંઘાડવો. પક્ષાઘાત, અર્ધાંગવાયુ, સ્પર્શાજ્ઞાન વગેરેમાં શિવભૈરવ અથવા સ્વર્ણસિદ્ધપર્પટી રસ ૨ થી ૬ રતિ, લસણ ૮ થી ૧૦ કળી સાથે ખવરાવી ઉપર એરંડાનું મૂળ, સુંઠ, ચિત્રો, ગળો, સરખે ભાગે ખાંડી તેનો ઉકાળો પાવો અને રાળનું તેલ ચોળવું. કડવી તુંબડીનાં બીના તેલથી અથવા લીંબોળીના તેલથી શરીર ચોળવું તો પણ પક્ષાઘાત મટે છે **પક્ષાઘાતનાશન ગુગળ**-લીંડીપીપર, ચોપચીની, સુંઠ, ચવક, ચિત્રો, કાળીપાઠ, વાવડીંગ, ઇંદ્રજવ, હિંગ, વજ, જેઠીમધ, નગોડનાં બી, ગજપીપર, અતિવિષ, સરસવ, જીરૂં, શાહજીરૂં, ઓડીઅજમોદ, દરેક તોલો એક એક અને હરડે, બેડાં, આંબળાં પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લઇ ખાંડવા-બધાંની બરાબર-શોધેલો ગુગળ મેળવી ૪ રતીભારની ગોળી વાળવી. ૪ થી ૮ ગોળી પાણી સાથે ખવરાવવી. નળિકાયંત્રથી કાઢેલું રાળનું તેલ ચોળવું અથવા શિયાળ પારેવાં કે કુકડાના પિત્તનું મર્દન કરવું તેથી કંમર, સાથળ, જાંગ, ભુજા વગેરે અવયવો તથા સાંધામાં નિકળતા-સબાકા તથા વાની ગમે તેવી પીડા રાંજણ વગેરે મટે -આશોધનો ભુકો ૦। થી ૦॥ તોલો સાકર ઘી સાથે ચટાડવાથી કંમરની પીડા [ટચકીયું] અને બાવડું ઝલાઇ ગયું હોય તે [અપબાહુક] મટે. ધતુરાનાં બીનું તેલ ચોળ્યું હોય તો પણ આરામ થાય. સિધ્ધપર્પટી રસ ૨ થી ૪ રતી શતાવરીના ઉકાળા સાથે અથવા એરંડાનાં મૂળ, સુંઠ, પીપર-આસોંધના કવાથ સાથે પાવાથી અર્દિત [અડદીયોવા-અધુ મોઢું ફરી જવુ] એ વાયુ મટે છે. એરંડીનું તથા રાળનું તેલ મોઢે ચોળવું તથા મોઢાને સરગવો અરણી અને એરંડાનાં પાનની બાફ આપવી, ત્રિફળા, લીંબડાની છાલ, અરડુસી, પડવળ એના ઉકાળામાં ગુગળનો ભુકો બે આનાથી-પાવલી ભાર નાખી રાત્રે પાવાથી અર્દિત વાયુ મટે. (૬૬૭).

(ઇતિ ૭ સપ્તમ: સમુદ્દેશ:.)

[સંવત ૧૯૧૩ અ૦ ૧૪ વર્ષે શાકે ૧૭૭૯ના માઘ માસના શુકલ પક્ષની પૂનમ શુકરવારે આ ગ્રન્થ લખાયો.] આ પ્રમાણે છેવટે-લખ્યા તિથિ જણાવી છે.

ગ્રન્થ પૂર્ણ થયો.

——∞——

पारद अने आयुर्वेद ग्रन्थमाळानो

प्रथम १ ग्रन्थ.

व्यासगणपत अथवा योगसमुच्चय

संशोधक अने अनुवादक

रसवैद्य जीवराम कालीदास, अध्यक्ष

रसशाला, औषधाश्रम; गोंडल – काठीआवाड.

Parada and Ayurveda granthmala

No. 1.

Vyasganpat or Yogasamutchaya

Edited By

Rasavaidya Jivaram Kalidas.

Proprietor the Rasashala Aushadhashrama

Po. Gondal-Kathiawar; India.

विक्रम संवत् १९७६ चैत्र मास — March 1920, A.D

मूल्य ०-१२-० बार आना. — Price 0-12-0.

વ્યાસગણપત અને યોગસમુચ્ચય

આ ગ્રન્થ માટે બે શબ્દ.

આ ગ્રન્થની હસ્ત લિખિત એક પ્રત પાંચ વર્ષ પહેલાં પ્રાપ્ત થયેલી જે ૬૩ વર્ષ પહેલાં લખાયેલી હતી. બીજી હસ્તલિખિત પ્રતો મોકલવા એક બે વૈદ્ય મિત્રોએ વચન આપેલું તે રજીસ્ટર બુકપોસ્ટથી મોકલવાનુ જણાવેલ તે પ્રતો તપાસી મેળવી તુરત પાછી આપી દેવાનું કબુલેલ તેના બદલા તરીકે કાંઇ પૈસાની અપેક્ષા હોય તો તે પણ આપવા કહેલ છતાં જુના ગ્રન્થોમાંનાં રત્નો જનસમાજ સામે કેમ મુકી શકાય વગેરે કારણે આદર્શ પુસ્તક તરીકે ઉપયોગ કરવા ઉદારતા બતાવી શકયા નહીં. મને પ્રાપ્ત થયેલુ પુસ્તક લહીયાના અજ્ઞાનપણાથી અને ઉત્તરોત્તર અનેક પ્રતો લખાયેલી તે પ્રત્યેકમાં કાંઇને કાંઇ ભુલો રહી જતાં પ્રાપ્ત થયેલી પ્રતનો પ્રત્યેક શ્લોક અશુદ્ધ હતો અને કેટલીક અશુદ્ધિ તો એવી હતી કે તે શ્લોકજ ચાલી શકે એવો નહોતો એટલે આ ગ્રન્થને પ્રકાશિત કરવો એ ઘણો વખત ગાળવાનુ અને શ્રમનું કામ હતુ તોપણ જુનો અને અપ્રસિદ્ધ થયેલો ગ્રન્થ લોકોપયોગી છે તો પ્રસિદ્ધ કરવોજ એ હેતુથી દરેક અશુદ્ધિ સુધારી અને ઘણા શ્લોકો ધડા વિનાના હતા તેનો આશય સમજી નવા શ્લોકો રચી ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

આ ગ્રન્થકાર કયારે થઇ ગયો તે બાબતની માહિતી કાંઇ મળી શકતી નથી એટલે તેની સાલ જાણી શકાતી નથી પણ ગ્રન્થકારે વર્ણવેલા પોતાના વંશજોમાંના સોઢલ વૈદ્ય ગુજરાતનો રહેવાશી રાયકવાળ સમવાયનો બ્રાહ્મણ હતો તેનું વત્સગોત્ર અને વ્યાસ અવટંક હતી તેણે બનાવેલો સોઢલનિઘંટુ અને ગદનિગ્રહ અપૂર્વ ગ્રન્થ છે. તેની છઠ્ઠી પેઢીનો વ્યાસ ગણપત છે. બીજો મલ્લદેવ નામનો વિદ્વાન્ પોતાના વંશમાં ગણાવ્યો છે તે મલ્લદેવ એ બૃહત્ યોગતરંગિણીના કર્તા ત્રિમલ્લ ભટ્ટ કે કોઇ બીજો તે નક્કી કહી શકાતું નથી. કારણ ત્રિમલ્લ ભટ્ટ ગુજરાતના રહેવાશી નહોતા અને પોતે ભટ્ટની અવટંક ધરાવતા હતા. પણ ગદનિગ્રહ અને સોઢલનિઘંટુના કર્તા સોઢલ તો આનાજ વંશના હતા એમ માની શકાય છે. આથી એટલું જણાય છે કે આ ગ્રન્થકાર ગુજરાતનો રહેવાશી રાયકવાળ બ્રાહ્મણ વત્સગોત્રજ અને વ્યાસ અવટંકવાળો હતો તેથી વધુ માહિતી કે સાલ મળી શકતી નથી.

પુરાતન વખતથી વેદોનું, શાસ્ત્રોનું અને અન્ય ગ્રન્થોનું રક્ષણ બ્રાહ્મણોજ કરતા આવ્યા છે; એટલે હાલના વખતમાં જુદા જુદા વિષયોના હસ્તલિખિત ગ્રન્થો જે ભાઇઓ પાસે હોય તેઓએ તે ગ્રન્થોને પેટી પટારામાં બેસી રાખી કંજુસના ધનની પેરે ઉધઇ ખાવા દેવાં નહીં જોઇએ. પણ દેશ અને જગત્ના હિત માટે પ્રકાશ પાડવામાં આગળ વધવું. આ રસશાળા તરફથી તેવા જુના ગ્રન્થો અથવા જુનાં સાહિત્યો બહાર પડ્યા કર-

વાનાં છે તેમાં એકલે હાથે કામ થઇ શકવાનું નથી. ઘણાં સાધનો આવશ્યક છે. મુખ્ય મુશ્કેલી હસ્તલિખિત પુસ્તકો મેળવવાની છે તેવાં પુસ્તકો ઘણે ભાગે બ્રાહ્મણોના ઘરમાં, દેશી રજવાડામાં કે તેઓની ખાનગી લાઇબ્રેરીઓમાં, પુરાણાં દેવસ્થાનોમાં, આચાર્યોના કે સાધુઓના મઠોમાં વગેરે ઠેકાણે હોય છે. અમારાં પુસ્તક લઇ જઇ કિમિયા ગોતી મોટા ધનાઢ્ય થશે, ચમત્કારિક મંત્રો તેમાં હશે તેનો લાભ લઇ લેશે, ગુરૂ પરંપરાથી પુસ્તક બીજાને આપવા મનાઇ છે તે કેમ અપાય, પુસ્તક પાછું ન મળે તો શું થાય, અમે નિર્ધન સ્થિતિમાં રહીયે અને પુસ્તક લઇ જનારો તેમાંથી પૈસાદાર થઇ જાય તો તે કેમ સહન કરી શકીયે વગેરે અનેક કારણોને લીધે લખેલાં પુસ્તકો જ્યાં છે ત્યાંજ સડયા કરે છે, પણ સૂર્યનો પ્રકાશ દેખવાને પણ તે ભાગ્યશાળી થતાં નથી. એવાં પુસ્તકો મેળવવા માટે પુસ્તકના પ્રમાણમાં બની શકે તેટલો આર્થિક અથવા બીજો લાભ આપીનેજ પુસ્તક મેળવવાનો મારો યત્ન છે અને કોઇ પુસ્તકથી વધુ લાભ મળી શકે એમ હોય તો તેમાંથી અમુક હિસ્સો તેને આપવાની કબુલાત પણ આપુંછું અને કેટલાક પરોપકારી વિદ્વાનો કાંઇ પણ આશા વિના પણ મોકલે છે.

નાગાર્જુનકૃત રૂદ્રયામળઅંતર્ગત ૧૮૦૧ શ્લોકવાળો ધાતુકલ્પ અને ૬૫૫૧ શ્લોકવાળો **પારદકલ્પ, પાર્વતીપુત્ર નિત્યનાથ સિદ્ધવિરચિત રસરત્નાકરનો** ૨૦૩૪ એ હજાર ચોત્રીસ શ્લોકનો અલૌકિક **ઋદ્ધિખંડ, ભૈરવસિદ્ધિકલ્પ, વૈદ્યભાસ્કરોદય,** નાગાર્જુનકૃત **રસરત્નાકર,** પરશુરામકૃત **સુવર્ણતંત્ર, મરાઠી ધાતુવાદ, જૈન ધાતુવાદ** વગેરે હસ્તલિખિત ગ્રંથો એક એક બબે પ્રતો જુદા જુદા મિત્રો અને સાધુ પુરૂષો પાસેથી મળેલી છે તે દરેક એક પછી એક પ્રકટ થશે. હાલમાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનાં સાધનો દુર્મિળ છે. એટલે કાગળ અને છપાઇ પ્રથમની સ્થિતિને કાંઇક મળતા દરના થશે ત્યારે જરા પણ વિલંબ વિના ઉપરના અને બીજા જે જે ગ્રન્થ મળશે તે પ્રકટ પ્રકટ કરવા ધાર્યું છે. આ રસશાળા તરફથી પ્રકટ થતા ગ્રન્થો પાછળ હું પોતે જે વખત ગાળીશ તેની મહેનતામણ કે વટાવ કાંઇ પણ લીધા વિના કાગળ છપાઇ અને પોસ્ટેજનું જે ખરચ થશે તેટલી (પડતી કીમતે) પ્રાચીન પુસ્તકો ફેલાવવાનું નક્કી કરેલ છે. જે જે સંત અને શાસ્ત્રપ્રેમી ભાઇઓ તરફથી હસ્તલિખિત ગ્રન્થો મળશે તે તેનો આભાર પ્રકટ થતા ગ્રન્થ સાથે માનવામાં આવશે. આ ગ્રન્થમાળા સંબંધે પોતાથી બનતી કોઇપણ પ્રકારની મદદ કરવા ઇચ્છતા ભાઇઓને શક્ય મદદ આપ્યા કરવા વિનંતિ કરૂંછું.

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

આ ગ્રન્થની અનુક્રમણિકા.

વર્ષની ઉમર સુધી તો તેનાં મા બાપોથી છાની ક્રિયા ચાલે છે; પણ છોકરો કાંઇક ઉમરમાં આવતો જાય છે એટલે તેને અટકાવવાનું તેના માતપિતાને અશક્ય થઇ પડે છે. એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ સિવાયની જાતિના વિદ્યાર્થીઓની ભેરૂબધીમાં બ્રાહ્મણોના છોકરા પણ એ રવેડે ચડી જાય છે. કારણકે પંદર સતર વર્ષની ઉમર સુધી તો તેઓની એવી માન્યતા હોય છે કે બીડીમાં શું ગરી ગયું છે. હિંદુ ધર્મ તો ખોટો છે અથવા તેમાં ઘણી વાતો હસી કઢવા જેવી છે એવી માન્યતા છોકરાઓની બંધાઇ જાય છે એટલે બીડી પીવી, હિંદુ કે હિંદુ સિવાયની હોટલોમા ચા પીવો તથા બીજી કેટલીક ચીજો નહીં ખાવાની રૂઢીને કે ધર્મને તેઓ માનતા નથી. કારણ હિંદુ ધર્મનું કે આરોગ્ય વિષયક શિક્ષણ તેઓને મુદલ આપવામા આવેલુ હોતુ નથી આચાર, પવિત્રતા તથા નિત્યનૈમિત્તિક કર્મથી તેઓ બહિષ્કૃત થઇ જાય છે, એ ભાવના વિદ્યાર્થીઓને ઉંડા ખાડામા ઉતારે છે., તેમ નાનપણમાં લગ્ન થવાને લીધે અથવા સાંસારિક સ્ત્રી વિષયક વાર્તાનો તેઓને પરિચય થતો હોવાથી નાનપણમાં પરણેલ હોય કે ન પરણેલ હોય પણ બ્રહ્મચર્ય ૧૨-૧૫ વર્ષની કાચી વયમાં ખંડિત થાય છે. વૈદ્યો હકીમો કે પૌષ્ટિક પેટંટ દવા વેચનારાઓના ચોપડા તપાસાય તો તેવી દવા લેનારા સેંકડે ૫૦ ટકા તો વિદ્યાર્થીઓ હોય છે એમ જણાશે ૧૮-૨૦ વર્ષની વયે વિદ્યાર્થી સાવચેત થાય છે, કારણ તે વખતે પોતાની સ્ત્રી સાથે ખરો સંસાર માંડે છે પણ તે વખત પુરૂષત્વ તો શૂન્યજ થઇ ગયેલુ હોય છે. એવી સ્થિતિમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ આપઘાત કરવા તયાર થયેલાના દાખલો આ શાળામાં ઘણા નોંધાયા છે અને ઘણા દાખલામા તો વિદ્યાર્થી નપુંસક જેવી સ્થિતિમાં જેમ તેમ જીંદગી ગાળે છે અથવા જવા લાયી છાપામા વાચેલી દવા મંગાવી ખાધા છતાં હતાશ થાય છે ત્યારે છેલી નિદ્રાએ સુવુ એજ માત્ર એક ઉપાય તેને જણાય છે શાળામા ભણતા વિદ્યાર્થીઓના શરીરો જોવાથી કેટલી બધી નિરાશા થશે કે શું ભવિષ્યની દેશનો ઉદ્ધાર કરનારી આ પ્રજા છે? વિદ્યાર્થીઓના શરીરો તેના ક્ષીણ થવામા નાનપણથી બીડીની ટેવ તથા તે ટેવને લીધે થયેલી ફેફસાની ક્ષીણતા, હૃદયની નિર્બળતા, મગજની ભ્રમણા વગેરે ચિન્હો તેને જણાય છે. તેથીજ ભણી ગણી ડીગ્રી લઇ તૈયાર થનારા વિદ્યાર્થીઓમાથી ઘણા ક્ષયરોગ જેવા દરદમાં ઘેરઇ જઇ આ લોકને છેલા પ્રણામ કરે છે તેમાં દરતેદોષથી કે કાચી વયે વિષયોપભોગથી નાશ કરેલુ વીર્ય અને તોડેલુ બ્રહ્મચર્ય એ મુખ્ય બાબત ઘણે અંશે હોય છે આ નાશકારક પરિણામ લાવનારૂ નહી છુટવા જેવુ વ્યસન છે કે જે બીજા દુરાચારો તરફ ખેંચે છે..

વિદ્યાર્થીઓ સિવાય મોટા માણસો અને તેમા બ્રાહ્મણો પણ બીડીના વ્યસનમાં ફસાએલા હોય છે કેટલાકની માન્યતા હોય છે કે પરદેશનુ પાણી ન લાગે, ખોરાક પચી જાય, ઝાડો સાફ આવે એમ જુદા જુદા માણસો બીડીની તારીફ કરતાં જુદા જુદા ગુણોનો ભંડાર બીડીમાં છે, એમ માને છે. પણ તે કેવળ ભ્રમ છે, બીડીનુ વ્યસન પોતે રાખવુ એ પોતાની ભવિષ્યની ઉન્નતિની અધો-

ગતિ કરવા જેવું છે એમ દરેકે સમજવું જોઇએ; અને ગામના માન્ય ગણાતા પુરૂષો કે જેઓ ગમે તે જાતિના હોય તો પણ તેઓએ બીડીનું વ્યસન છોડી દેવું પોતાની મોટી ઉમરને લીધે ન છોડી શકાય તો પોતાના છોકરા કે ગામના છોકરા ન દેખે તેમ પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી લેવી પણ બીડી પીવાને ઉત્તેજન મળે તેવી રીતે જાહેરમાં બીડી પીવું અટકવું. હાલમાં તો એક નાનામાં નાના ગામડામાં જશું અને ખાનગી રીતે તપાસશું અથવા યુક્તિથી વાતો કરશુ તો ગામનો મોટો ભાગ બીડી પીતો માલમ પડશે. તેમાં હવેના વખતમાં તો બ્રાહ્મણોને પણ અપવાદ રહ્યો નથી. વખતે ગામડાનાં પાંચ-દશ બ્રાહ્મણો, તેના વ્યસની નહી હોય પણ સેંકડે ૯૫ બ્રાહ્મણો તો તેમાં ફસાયેલાજ હશે.

આપણા વૈદકશાસ્ત્રમાં ધુમ્રપાનનું વર્ણન છે છુટ છે પણ તે જુદી જુદી પ્રકૃતિ કે દરદના માણસે જુદાં જુદાં ઓસડીયાની બીડી પીવી એવું લખ્યું છે. તેમાં પૌષ્ટિક બીડી પણ છે પણ તેને તો કોઇ ઓળખતું નથી માત્ર તંમાકુની જડદાની કે તેવી ઝેરી ચીજોની બીડી પીવી એવોજ ઉન્માદ આખા દેશમાં ફેલાયો છે તેની અટકાયત જો કે કાયદાથી થશે પણ બહુ થોડી. ખરી રીતે તો ગામના પંચ અથવા આગેવાનોએ શાસ્ત્રીય રીતે બીડી સંબંધે ચર્ચા ચલાવી તેના દોષ બતાવી દેવા જોઇએ. તેવા હેન્ડબીલો છપાવી નિશાળોમાં લાખોની સંખ્યામા વેંચવા જોઇએ; તથા દરેકે દરેક હીંદી કુટુંબે પોતે ગમે તેવી નાતનો હોય ભલે પોતાને બીડી પીવામાં ધર્મનો બાદ ન હોય પણ બીડીને એ ઝેરી વસ્તુ ગણી, પોતાની પ્રજાના આસુરી અવગુણોનું તાનપણુથી આવાહન કરનારી રાક્ષસી ચીજ ગણી બીડી તરફ સમતમાં સખત સુગ પેદા કરી, નહીં પીવા બાબતના આકરામાં આકરા ધાર્મિક સોગન લઇ પોતાના કુટુંબમાંથી બીડીનું વ્યસન કાઢી નાખવાની કોશીષ કરવી જોઇએ. દરેક કુટુંબ આ પ્રમાણે કરે તો દિવસમાંથી આ બદી નિઃશેષ થાય; બીડી પીવી એ નવીન પ્રજાનું ભવિષ્ય ભયંકર રીતે બગાડનારૂં પહેલું પગથીયું છે. તેમાંથી વિદ્યાર્થી બચે તો બીજા અનાચારથી અલગ રહેવાનું તેઓમાં સામર્થ્ય આવે અને ભવિષ્યની જીંદગી સફળ કરવાનું તેઓને સહેલું થઇ પડે. ઇશ્વરના ઘરનો, કુદરતનો, ભવિષ્યની પ્રજા બનતા વિદ્યાર્થીઓના અંતરાત્માઓનો અને તેઓની ભવિષ્યની પત્નીઓ થનારી કુમારિકાઓનો આ કંઇ થોડો આશીર્વાદ છે? એજ આશીર્વાદ દેશનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ થઇ શકે. અસ્તુ !

'પ્રિન્સિપિયા' નામનો ગ્રન્થ લખ્યો છે તેને વાંચનાર ન્યુટનના મૃત્યુ વખતે ૨૦ વિશ માણસો પણ ઇંગ્લાંડમાં ન હોતાં. કેપ્લર સરખો જ્યોતિષશાસ્ત્રી લખે છે કે "ખુદ ઈશ્વરે જો મારા સરખો સૃષ્ટિ નિરીક્ષણ કરનારો ૬ હજાર વર્ષે મોકલ્યો તો મારા ગ્રન્થના વાંચનારા મેળવવા માટે મારે ૧૦૦ મા વર્ષની તો રાહ જોવીજ જોઈએ" આગલા સમયમાં શોધ પ્રસિદ્ધ કર્યા બદલ શાન્તિ, પ્રસિદ્ધિની અને પૈસાની તો આશાજ ન હોતી પણ ઉલટું શિક્ષા, કેદખાનું, અગ્નિકાષ્ઠભક્ષણ ઇત્યાદિ બક્ષિસ મળવાનીજ આશા હતી.

આપણા દેશમાં આજ એક હજાર વર્ષ થયાં આ શાસ્ત્રાભ્યાસ બાબતનું ઘોર અજ્ઞાનજ છે 'જગન્મિથ્યાવાદી,' શંકરાચાર્યે અને તેના શિષ્યોએ 'વૈશેષિક તત્વજ્ઞાનના' પુરસ્કર્તાઓને તેઓના નિર્ભય બુદ્ધિવાદ માટે પરમાણુભક્ષક એવાં ગંદાં નામ આપેલાં છે. આધ્યાત્મિક તત્વજ્ઞાન બાબતની આપણા વિદ્યાર્થીઓની ગ્રાહકશક્તિ જબરી છે પણ 'સંસાર અસાર છે' એ મતનો પ્રસાર થવાથી સમાજપોષક શાસ્ત્રો માટે પ્રયત્નજ થતો નથી. ઉપનિષદાદિ વેદાંત ગ્રન્થોનું પરિશીલન અને પ્રકાશન કરનાર રાજા રામમોહનરાયે લોર્ડ આમહર્સ્ટને આ જગન્મિથ્યાવાદી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ બંધ કરાવી પાશ્ચાત્ય આધિભૌતિક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો દ્વારા હિન્દુસ્થાનમાં શરૂ કરવા માટે વિનંતિ કરી હતી; અને આજ પણ તેજ વિનતિ કરવા જેવી આપણી શોચનીય સ્થિતિ હોય એ આપણું દુર્દૈવજ સમજવું.

બંગાળમાં પ્રથમના ૬૦ વર્ષ સુધી તો કેવળ વાઙ્મય વિષયક શિક્ષણ આપવાનોજ સપાટો ચાલ્યો હતો. તે પછી છેલ્લાં ૨૦ વર્ષ થયાંજ રસાયન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ થયેલો છે. પરંતુ એટલા વખતમાં એકલી પ્રેસીડેન્સી કોલેજની રસાયનશાળા તરફથીજ ૧૩૦ લેખ લખવામાં આવ્યા છે એમ રસીકલાલ દત્તની યાદી ઉપરથી સમજાય છે. પ્રો. વોટસનની પ્રયોગશાળામાંથી ૨૪–૨૫ નિબંધ લખાયેલા છે. હાલમાં લંડન અને અમેરિકાના રસાયનશાસ્ત્ર મંડળના કાર્યક્રમોમાં, ખુદ બંગાળમાં કિંવા અન્યત્ર શિખતા બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ તરફથી લખાયેલા લેખો જોવામાં આવે છે.'

ઇ. સ. ૧૯૧૨માં લંડનમાં ભરાયેલી સર્વદ્વીપ વિશ્વવિદ્યાલયની જે કોંગ્રેસ મળી હતી તેમાં હું અને ડો. સર્વાધિકારી નિમંત્રણ ઉપરથી ગયા હતા. ત્યાં પ્રો. પીઅરસનના આગ્રહ ઉપરથી મેં એક ભાષણ કર્યું તેમાં હિન્દુસ્તાનની યુનિવર્સિટીએ આપેલી પદવીઓ "કાળા આદમી" પ્રમાણે કમી દરજ્જાની ગણવામાં આવે છે એ વાત સારી નથી એમ મેં જણાવ્યું; કારણ હિન્દુસ્થાનના લોકોએ કરેલા શોધ ઉપરથી એમ નહી કહી શકાશે કે તે પાશ્ચાત્ય યુનિવર્સિટીની ડોક્ટરની પદવી મેળવવાને નિઃસંશય પાત્ર છે. એક યુનિવર્સિટીના વિદ્વાને મને એમ કહ્યું કે મી. નીલરત્નધારના લખેલા લેખ માટે તે યુનિવર્સિટીની ડોક્ટરની પદવી આપવાને તે એક પગે તૈયાર છે; તેમજ લંડનની યુનિવર્સિટીએ મગની ડી. એસ સી. ની

પદવી લઇ આવેલ ડૉ. વિમાનવિહારી દેવ અને હેમેંદ્ર કુમારસેન ગુપ્ત અને પોતાના નિબંધો ઉપરથી લંડન અને એડીબરોની ડી. એસ. સી. લઇ આવેલા વ્રજેન્દ્રનાથ અને સુધામય ઘોસ તેઓ પણ નામાંકિત રસાયનશાસ્ત્રજ્ઞ છે.

બાબુ રસિકલાલ દત્તનો શોધ તો અપૂર્વ છે. પ્રસિદ્ધ જર્મન રસાયનશાસ્ત્રી કેઈ જે શોધ કર્યો તેજ દત્તે તેની પહેલાં આંહીં કર્યો હતો એમ લંડન કેમિકલ સોસાયટીના જર્નલમાં લખ્યું છે. તીલક્તધારને ઇગ્લાંડમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નિબંધમાં તજ્જ્ઞ (Authority) ગણ્યા છે. જ્ઞાનચંદ્ર ઘોસ અને જ્ઞાનેન્દ્રનાથ મુકરજી ઓના શોધ અમેરિકન કેમિકલ સોસાયટીના જર્નલમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. પી. કે, દત્તને તેના નિબંધ બદલ લિડ્સની એમ એસ. સી. ની પદવી મળી છે, અને ત્યાં સ્ફોટક પદાર્થોની કૃતિ માટે શોધ કરે છે. એક વખતે તર્કશાસ્ત્રની માથાકુટ કરનારા પ્રદેશમાં આજ રસાયનશાસ્ત્રનું પુનરૂજ્જીવન થઇ ડૉ. ઘોસ સરખા શાસ્ત્રજ્ઞ નિકળવા મંડ્યા એ મોટી અભિમાન લેવા જેવી વાત છે.

ભૌતિક શાસ્ત્રાભ્યાસની કેટલી જરૂરી છે, તે રસ્તે ફરનારા છોકરાને સુદ્ધાં સમજાવા લાગ્યું છે બંગાળમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ મુબઇ કરતાં ઓછી છે એ મોટી શરમની વાત છે; પરંતુ અમે પણ 'બંગાળના રસાયન અને ઔષધીનં કારખાનું' કાઢી અત્યાર લ કરેલો છે. પ્રથમ આ કારખાનાની મુડી ૮૦૦ રૂ. ની હતી તે આજે ૫ લક્ષ હઇને તેણે ૮ એકર જમીન રોકી છે અને હજી પણ તે વધશે એમ લાગે છે. એમ. એસ. સી. ની પદવીથી કમી દરજ્જાના તેમાં માણસ નથી. પાશ્ચાત્ય તજ્જ્ઞોની આમાં મદદ લેવી નહીં એવો અમારો નિશ્ચય છે. આમાં હાલ રેચક્ક્ષાર (Mag. sulf). ટનો મોટે નિકળે છે અને તે ઇગ્લાંડમાં પણ મોકલાય છે તેમજ દારૂ ગોળા માટે સરકારને એસીડો પણ પુરા પાડવામાં આવે છે.

આપણામાં કેટલીક અજ્ઞાત વાતને દૈવી સમજવામાં આવે છે તે પૈકી ઘણીજ વાતુનો ઉકેલ શાસ્ત્રોયે કરેલ છે. ભૌતિક શાસ્ત્રો પણ આજ 'રાષ્ટ્રસંજીવની' થઇ બેઠાં છે; તેથી આપણે પણ તે સાધ્ય કરવા જરૂરના છે. હાલમાં સરકાર તરફથી કે લોકો તરફથી પુરૂં ઉત્તેજન મળતું નથી. કોલેજના પ્રોફેસરોને કામ ઘણું હોય છે એટલે શોધક બુદ્ધિ છતાં તેઓને વખત મળતો નથી એમ એસ. સી. પર્યંત શિક્ષણ દેનારી પ્રયોગશાળા માત્ર એકજ છે તેમાં ઘણા મહત્વાકાંક્ષી તરૂણે ને જગા મળતી નથી. રીચર્સ સ્કોલર્શિપ ગવર્મેંટે એકજ રાખી છે. એ બધી વાત ધ્યાનમાં લેતાં આવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં આવડું કામ કેમ થયું એજ આશ્ચર્યની વાત છે. એ સ્થિતિ જઇ સારી સ્થિતિ આવે તે માટે 'યુનીવર્સિટી કોલેજ ઓફ સાયન્સ' આ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી છે તેમાં પ્રોફેસરોનું મુખ્ય કામ શોધ એજ રહેશે.-(ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રોયના એક ભાષણનો સારાંશ).

ઇન્દોરમાં ૧૧ મું વૈદ્ય સમ્મેલન.

(૨)

ઓલ ઇંડિયા આયુર્વેદિક કોન્ફરન્સની બેઠક ઇંદોરમાં નિર્વિઘ્ને સફળતાપૂર્વક સમાપ્ત થઇ ઇંદોરના મોટા મોટા વૈદ્યો બીજા પ્રાંત અને નગરથી આવેલાં પ્રતિનિધિગણ ડા: સરયુપ્રસાદ વૈદ્ય પ્યાલીરામ વગેરે સવારમાં સભાપતિનું સ્વાગત કરવા સ્ટેશને ગયા હતા. પ્રમુખ શ્રીયુત મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથ સેન એમ. એ; એલ. એમ. એસ. પં. ગોપાલાચારલુ, વૈદ્યનરેશઆયર, વૈદ્યજગન્નાથપ્રસાદ સુકલ વગેરે સજ્જનો સાથે ઉતર્યા. પ્રમુખ અને તેના સાથીઓને પુષ્પના હાર પહેરાવવામાં આવ્યા-મોટા સરઘસના આકારમાં ઉતારે સ્વારી પહોંચી આખા શહેરે સત્કાર કર્યો.

સમ્મેલનનું કામ રા વાગે શરૂ થયું પ્રથમ હીંદી અને સંસ્કૃત ગીત ગાવામાં આવ્યા પ્રમુખની ચુંટણી થયા પછી પત્ર અને તારો વાંચવામાં આવ્યા કે જેઓ આવી શક્યા હોતા. પ્રમુખે સંસ્કૃતમાં લાંબુ ભાષણ આપ્યું; એ સાથે સાથે તે ભાષણના ઉપયોગી ભાગનું હીંદીમાં ભાષાંતર પણ કરતા જતા હતા. પ્રમુખે કહ્યું કે આયુર્વેદિક ચિકિત્સા મે હીંદમાં ઋતુ અને જળ વાયુને અનુકૂળ છે અને એ ચિકિત્સામાં આપણને પ્રથમથીજ સફળતા બની રહી છે. સાંજ સુધી તેઓનું ભાષણ થતું રહ્યું. તેજ દિવસે ઇંદોરના મંત્રીએ આયુર્વેદિક પ્રદર્શન પણ ખોલ્યું. જેમાં હિમાલયની જડી બુટીઓ, યંત્રો, સિદ્ધ ઔષધો વગેરે અસંખ્ય ચીજો હતી. રાત્રે વિષય નિર્ણાયક કમીટી નિમાણી.

બીજે દિવસે જનરલ સેક્રેટરીએ સમ્મેલનની ઉન્નતિનો રીપોર્ટ રજુ કર્યો. પછી કેટલાંક લેખ વાંચવામાં આવ્યા. ઇન્ફ્લુએન્ઝાના ઉપચાર સંબંધે લાંબો વખત મનોરંજક સંવાદ ચાલુ રહ્યો. કેટલાક વૈદ્ય ડાકટરોએ અનુભવેલી જડી બુટીઓનાં વર્ણન કર્યા. પછીથી કેટલાંક ઠરાવ પાસ થયા. તેમાંના થોડા નિચે પ્રમાણે.

આ સમ્મેલન યુવરાજ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સનું પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વાગત કરે છે.

આ સમ્મેલન નમ્રતાપૂર્વક મહારાજા હોલકરને પ્રાર્થના કરે છે કે તેઓએ આયુર્વેદિક હાસ્પીતાલોની ફરી સ્થાપના કરવી.

આ સમ્મેલન હિંદના બધા દેશી રાજાઓને પ્રાર્થના કરે છે કે તેઓએ પોતપોતાના રાજ્યમાં દેશી આયુર્વેદિક હાસ્પીતાલો ખોલવી.

આયુર્વેદ વિદ્યાનો અનુભવી અને પાસ થયેલા વૈદ્યોનું એક રજીસ્ટર બનાવવામાં આવે તે માટે એક સબ કમિટી રચવી. જે તેનાં નિયમ વગેરેની રચના કરે.

વૈદ્ય લોકોની એવી એક સબ કમિટિનું સંગઠન કરવામાં આવે કે જે બજારમાં વેચાતાં ઓસડીયાની પરીક્ષા કરતા રહે.

તે સિવાય બીજા પણ ઠરાવો પાસ કરવામાં આવ્યા છેવટે ઇંદોરના મહારાજાનો સંદેશો વાંચવામાં આવ્યો.

"ઇંદોર મહારાજાની સમ્મેલનના કાર્ય તરફ પૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે અને તેઓ સમ્મેલનની સફળતાની ઇચ્છા રાખે છે".

સમ્મેલન એક દિવસ વધુ લંબાયું હતું અલાહાબાદમાં વૈદ્ય મહાવિદ્યાલય ખોલવા માટે ફાળો એકઠો કરવામાં આવ્યો જેમાં સારી રકમ મળી. પ્રમુખે તેમાં ૫૦૦૦ પાંચ હજાર રૂપીઆ ભર્યા.

હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની પોંચ.

બૃહતયોગતરંગિણી—ત્રિમલ્લભટ્ટનો રચેલો આ અપૂર્વ ગ્રન્થ છે આ ગ્રન્થ આનંદાશ્રમ તરફથી છપાયો છે. તો પણ હસ્તલિખિત પ્રતોમાં કાંઇ કાંઇ તફાવત જણાતો હોવાથી બીજા છપાવનારા તેમાં સુધારો વધારો કરી શકે છે. તેમ એક ગ્રન્થની પ્રાચીનતા પણ લિખિત કોપી ઉપરથી જાણી શકાય છે. આ ગ્રન્થ રા. રા. ભાઇશ્રી મોહનલાલ વલ્લભજી દેશી, રામપુરા બજાર કોટા રાજપુતાના; એમના તરફથી મળેલ છે. એક વૈદ્યક માસિકમાં ત્રિમલ્લ ભટ્ટ સંવત ૧૮૦૩માં થઇ ગયા છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું હતું, પણ આ લખેલી પ્રતમાં લખ્યા તિથિ । संवत् १७९१ श्रावण शुदि पौरनवासी दिन शनी । આ પ્રમાણે જણાવી છે અને તે લખનારે પણ એક લખેલી પોથી ઉપરથી ઉતારી હતી. એક વિદ્વાનનું કહેવું એમ હતું કે ત્રિમલ ભટ્ટ સંવત ૧૨૦૦ના સૈકામાં થઇ ગયા છે તે કેટલે અંશે ખરૂં છે એ શોધકોને જણાશે. આ ગ્રન્થ છપાઇ ગયો છે છતાં પણ જુની પ્રત મોકલવા માટે મોકલનાર ભાઇનો ઘણો ઉપકાર માનું છું.

વૈદ્યચિંતામણી નામના ગ્રન્થની હસ્તલિખિત પ્રત કોઇ નામ વિનાના ગૃહસ્થ તરફથી મળેલ છે પણ તેમાં પાનાં ઘણાં ખંડિત છે. કોઇ ગૃહસ્થની પાસે તેની લખેલી પ્રત હોય તો મોકલવા કૃપા કરશે. તપાસીને તુરત તેમને પાછી મોકલી આપવામાં આવશે. તેમાં પ્રારંભનો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે. वार्गीशाद्या सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्यास्युश्च तं नमामि गजाननम् પછી ગ્રન્થકર્તા પોતાની ઓળખાણ આપતાં લખે છે કે श्रीवत्सगोत्रतिलकं जगद्वैद्यपितामहम् । अमरेश्वरभट्टस्य प्रियसूनुं, गुणान्वितम् । वल्लभेन्द्रविरचितं जनानां हितकारणम् । वैद्यचिंतामणिं नाम भैषज्यग्रन्थमुत्तमम् । વત્સ ગોત્રમાં

જન્મેલા, જગતના વૈદ્યોમાં અગ્રહણી, અમરે [illegible] ભટના પુત્ર વજ્રમેક નામના વૈદ્ય વૈદ ચિંતામણી નામનો આંરાગનો ગ્રન્થ રચ્યો [illegible] પ્રથમજ ચંદ્રોદયની બનાવટ આપે છે આ ગ્રન્થની મોટી પ્રત મોકલનારનો ઘણો ઉપકાર માનવામાં આવશે અને તે ગ્રન્થ છાપી પ્રસિદ્ધ થયે લોકો ઉપર ઉપકાર થશે આ ગ્રન્થના [illegible] પાના મોકલનાર ગૃહસ્થે શા માટે પોતાનું નામ [illegible] નથી જણાવ્યું તે સમજી શકાતું નથી તો પણ મોકલનાર ભાઈનો ઘણો ઉપકાર માનુંછું જે ભાઈઓ હસ્તલિખિત ગ્રન્થ છપાય ત્યાર અથવા પોચ સ્વીકારવામાં આવે તે વખતે તેઓની ઈચ્છા નહીં હશે તો અમો તેઓના નામ પ્રકટ નહીં કરીયે પણ અમારી જાણ માટે પોતાનું નામ [illegible] જણાવશે તો ઠીક પડશે.

યજ્ઞ.

યજ્ઞ આ શબ્દ ઉચ્ચારતાંજ હોમ હવન એવો અર્થ જુના વિચારના લોકોના મનમાં ઉદ્ભવે છે. ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો આત્મયજ્ઞ સર્વત્યાગ એવો તેનો અર્થ કરે છે યજ્ઞ એ શબ્દનો વ્યાપક દૃષ્ટિથીજ અર્થ કરવો જોઈએ સૃષ્ટિનો આરંભજ મૂળ યજ્ઞથી છે સાગરામાં જે પ્રમાણે વાયુની લહેરીઓ ઉત્પન્ન થાય તેમ ઈશ્વરના મનમાં "એકોહં બહુ સ્યામ્" 'હું એક છું તે અનેક થાઉં' એવી સ્ફૂર્તિ થઈ પ્રકૃતિના યોગથી આત્મયજ્ઞ કરી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી પ્રથમ યજ્ઞ થયા પછી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ એમ સર્વ ધર્મોમાં છે. ખનિજ, ઉદ્ભિજ, અંડજ, જરાયુજ એ ચાર કોટીમાં યજ્ઞનુંજ તત્વ દૃષ્ટિએ પડે છે ખનિજમાંથી ઉદ્ભિજ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉદ્ભિજમાંથી અંડજ અને જરાયુજ ઉત્પન્ન થાય છે અને વૃદ્ધિ પામે છે "જીવો જીવસ્ય જીવનમ્" એ યજ્ઞનુંજ તત્વ છે આ યજ્ઞમાં એટલોજ દોષ છે કે તે અનુમતિથી થતો નથી બુદ્ધિની અનુમતિ નહીં હોવાથી યજ્ઞ એ શબ્દ તે ઠેકાણે પૂર્ણપણે અન્વર્થક નથી મનુષ્યોના સંબંધમાં તો 'મમૈવાંશો જીવલોકે' એમ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે ત્યારે ઈશ્વર પ્રમાણે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો પોતાની વાસનાદિકનો યજ્ઞ કરવો જોઈએ હેતુપૂર્વક યજ્ઞ કરવાનું સામર્થ્ય તેમાંજ છે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં જુદા જુદા પ્રકારના યજ્ઞો કહ્યા છે તેના મનુષ્યની લાયકાત પ્રમાણે જે જે યજ્ઞ કરવો જોઈએ તે તે ક્રમવાર કહ્યા નથી, મનુષ્યે પોતાની બુદ્ધિ ચલાવી તેનો ક્રમ લગાડવો જોઈએ [illegible] નો વિચાર કરે " [illegible] ." સમજણ જુદા જુદા અધિકારના લોકોને જુદા જુદા માર્ગે ચાલવાનું જે ધર્મમાં કહ્યું નથી તેનું તેજ [illegible] એવું નામ [illegible] પડી [illegible] નહીં શ્રીકૃષ્ણે પહેલો યજ્ઞ "શબ્દાદીન્વિષયાનન્યે ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહ્વતિ" એને [illegible] પ્રમાદ આળસ, નિદ્રા આદિ તામસી વિકારોવાળા લોકો માટે આ યજ્ઞ છે [illegible] પ્રમાણે રહેવા કરતા વિષય સેવનજ કરે એમ આ યજ્ઞ કહેવાનો શ્રીકૃષ્ણનો ઉદ્દેશ છે માનસિક શક્તિનો આ લોકોમાં અભાવ

હોવાને લીધે તેની ઉત્ક્રાંતિ થવા માટે વિષયસેવન ભગવાને કહ્યું છે. એમ વિષય સેવન કરતાં કરતાં "યે હિ સંસ્પર્શના ભોગા દુઃખયોનય એવ તે" એમ તેઓને જણાવા લાગશે અને "શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહ્વતિ" એ સંયમરૂપી અગ્નિમાં ઇંદ્રિય યંત્ર કરવાની તેઓમાં યોગ્યતા આવશે. આ તપોયજ્ઞ દ્રવ્યયજ્ઞ કરતાં વધું મહત્વનો છે. આગળ જતાં એ સંયમ યજ્ઞથી પોતાનું શરીરજ માત્ર સારૂં રહેવું જોઇએ, એવી સ્વાર્થ બુદ્ધિ તેને રહેતી નથી. આત્મ-બ્રહ્મજ્ઞાનસુખની લાલસા તેને ઉત્પન્ન થશે અને દેહ એ સાધ્ય નહીં હઇને સુખ મેળવી લેવાનું એક સાધન છે એવી તેની ખાત્રી થાય છે અને "સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે, આત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુહ્વતિ જ્ઞાનદીપિતે" સર્વ ઇંદ્રિયનાં, અને પ્રાણનાં કાર્યોને જ્ઞાનથી પ્રકટાવેલા આત્મ સંયમ યોગરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે-આ યજ્ઞ કરવાનો તેને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે આખા શરીરમાં ક્રિયા રૂપે રહેલી શક્તિનો ઇશ્વરી કાર્ય માટે ખર્ચ કરવાને તે તૈયાર થાય છે આ યજ્ઞ ઉપનિષદોમાંનો છે. આપણા સ્મૃતિ ગ્રન્થોમાં ૧ અધ્યાપન-બ્રહ્મયજ્ઞ, ૨ તર્પણ-પિતૃયજ્ઞ, ૩ હોમ-દેવયજ્ઞ, ૪ બલી-ભૂતયજ્ઞ, ૫ અતિથિપૂજન-નૃયજ્ઞ એમ પાંચ મહાયજ્ઞ કહેલા છે. અધ્યાપન એટલે વેદ શિખવવા એવો રૂઢ અર્થ છે પણ થોડો વ્યાપક અર્થ લક્ષમાં લઇએ તો વેદ એટલે જ્ઞાન અર્થાત્ લોકોને ઉપયોગી જ્ઞાનવાળા બનાવવા એ અધ્યાપન કહેવાય. ઋગ્વેદમાં આયુર્વેદ, યજુર્વેદમાં ધનુર્વેદ, સામવેદમાં ગાંધર્વવેદ અને અથર્વવેદમાં સ્થાપત્યવેદનો સમાવેશ થાય છે. ત્યારે વૈદ્યકશાસ્ત્ર, લશ્કરી શિક્ષણ, સંગીત વિદ્યા અને કળા કૌશલ્ય વિગેરેનું શિક્ષણ આપવું એને અધ્યાપન કહી શકાય. બીજો પિતૃયજ્ઞ એટલે પિતૃઓનું તર્પણ કરવું આ બાબતમાં મતભેદ છે. પિતૃને તૃપ્ત કરવા તેમાં તલ પાણી શા માટે આપવું? હાલના આ પાણી પીનારા પિતૃઓ જે પિતૃલોકમાં છે તો તેઓ આથીજ તૃપ્તિ પામવા જોઇએ. તેઓ તલ અને પાણીથી કેમ તૃપ્ત થશે? કોઇ સંકલ્પ મનમાં ઉદ્દભવે છે ત્યારે તે સંકલ્પ મનમાં રાખી પાણી મુકવાનો આપણામાં રિવાજ છે આપણા પૂજ્ય પિતરોએ જે જે મોટાં મોટાં કામો કર્યાં હોય તે મનમાં લાવી તેઓની કીર્તિને ડાઘ ન લાગે તેવાં કાર્યો હું હમેશાં કરીશ એજ સંકલ્પ પિતૃયજ્ઞ વખતે કરવાનો છે. ભૂતયજ્ઞ અને નૃયજ્ઞ એટલે ઘર બહાર જઇને બળીદાન નાખી આવવું એ ભૂતયજ્ઞ કે નૃયજ્ઞ નથી. પોતાના ગામના અનાથો, અપંગોના પોષણમાં શક્તિ પ્રમાણે ભાગ લેવો ગૃહાગત મિજમાનની સત્કારપૂર્વક સુશ્રુષા કરવી અને મનુષ્યોના સંરક્ષણ માટે કરેલી સંસ્થાઓને ગજા મદદ આપ્યા કરવી તે અનુક્રમે ભૂતયજ્ઞ અને અતિથિપૂજન છે.

ઉપર પ્રમાણેના વિવેચનથી વેદવિહિત યજ્ઞ કાર્યને ગૌણ માનવાનો મારો કહે- આશય નથી યજ્ઞ શબ્દમાં યજ્ઞ નામ લેવાથી જે પ્રકારના અર્થ લોકોના હૃદયમાં : છે તેનેજ માત્ર યજ્ઞ કહેવાતો નથી પણ યજ્ઞ શબ્દનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે આત્મ આણી માત્રની સેવા, સ્વાર્થત્યાગ વગેરે કાર્યો પણ યજ્ઞમાંજ અંતર્ભૂત થઇ ગયે છે.

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

ઇન્ફલુએન્ઝા—ENFLUENZA

ઇન્ફલુએન્ઝાએ ગઇ સાલ ૧૯૧૮મા વણ્ ચાર મહીના સખત ત્રાસ વરતાવ્યો હતો યુરોપના સઘળા જગલી અને સુધરેલા દેશોમાં ફાટી નીકળ્યો હતો. મે મહિનામાં સ્પેનમા ભયંકર ત્રાસ ફેલાવ્યો હતો અને ફ્રાન્સમા ૮૦ લાખ કેસ થયા હતા સતરમી સદીની આખર પછી ૧૮૮૩ સુધીમા પાંચ સાત વખત આ રોગે યુરોપમાં હુમલા કર્યા હતા, અને પ્રલયકાળ વર્તાવ્યો હતો ગશિયન, તુર્કસ્થાન, ચીનખંડ અને કાનડામાં એમજ વખતે શરૂ થઇ સને ૧૮૮૯ના ડિસેમ્બર મહીનામાં આખા યુરોપમાં ફેલાઇ ગયો આ રોગ- [illegible] ઋતુમાં અથવા અમુક જાતની હવામાં પેદા થાય છે એવુ કાંઇ નથી, પરંતુ ઉદ્ભિજ, અગા કોઇ પણ જાતના હવામાનવાળા દેશમાં જુદા જુદા ચિન્હો સાથે ઉદ્ભિજ ઉત્પન્ન ... પ્રાદુર્ભાવ થયા પછી ૭ થી આઠ અઠવાડીયાથી વધુ દિવસ આનું વૃદ્ધિ પામે છે " ૧૮૯૦ની સાલમા આ રોગ યુરોપમા ફેલાયો ત્યારે સેંટપીટર્સબર્ગ છે કે તે અનુમતિથી ...ગાવમા સેંકડે ૯૦, માર્ગીશબર્ગમાં સે. ૬૭, બર્લીનમાં તેનું ફળ પૂર્ણપણે અ... ...માણસ આ રોગના ભોગ થયા હતા. આ રોગ ફેલાવા એમ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે. ત્યારે ... તેનો એક દાખલો બસ છે, મેટ્રોપોલીસ બર્ગમાં દિકનો યજ્ઞ કરવો જોઇએ. હેતુપૂર્વક કે, તેનો એક દાખલો બસ છે, ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં જુદા જુદા પ્રકારના ગનાલયોમાં ૨૨૦ માણસો એમજ પ્રમાણે જે જે યજ્ઞ કરવો જોઇએ ને તે ... કર્યા ' તેનો ક્રમ લગાડવા અથવા ... " ૮ જુદા જુદા અધિકારના લોકોને જુદા જુદા માર્ગે ... અવસ્થાના માણસોને નથી હોતું તેને ... નામ ... પછી ... નહીં ... એવો અનુભવ દાનિત્યવાનને ... ' એવો ... છે પ્રમાદ મા ભયંકર રીતે ... હલકોવાળા લોકો માટે ... યુરોપનાં મરણપ્રમાણ ... એમ ... મનસિક ... જાણી શકીએ કે દિલ્હી

લોકોનાં શરીરો કેટલાં બધાં બગડી ગયેલાં છે. ઇંગ્લાંડમાં ૧૮૪૭ સાલમાં આ મરજ જોરમાં હતો છતાં એકંદર મરણ પ્રમાણ ૮ આઠ હજાર ઉપર ગયું નહોતું, ત્યારે હિન્દુસ્થાનમાં એકલા મુંબઇ શહેરમાં આ રોગ શરૂ થયા પછી માત્ર ૧૫-૨૦ દીવસમાં ૮ આઠ હજારથી વધુ મરણ નોંધાયા હતાં. ૧૮૯૧ સાલમાં લંડન શહેરની વસ્તી ૪૦ લાખની હતી ત્યાં ૧૫ દિવસમાં ૨૩૦૦ બે હજાર ત્રણસો મરણ થયેલાં હતાં, ત્યારે પુનાં શહેરની લોક સંખ્યા સવા લાખની હોવા છતાં ૧૫ દીવસમાં ૨૩૦૦ બે હજાર ત્રણસો મરણ નોંધાયા હતાં. એવીજ રીતે યુરોપના કોઇ પણ શહેરની કિંવા દેશની મૃત્યુ સંખ્યા હિન્દુસ્થાનના શહેર સાથે અગર પ્રાંત સાથે સરખાવી જોઇએ તો યુરોપ કરતાં પચીસ ત્રીસગણું મરણ પ્રમાણ માલુમ પડશે. ઇટાલીમાં ૧૮૯૧ સાલમાં આ મરજ ૬ મહીના ચાલુ હતો અને તેટલા વખતમાં ૩ કરોડ લોક સંખ્યામાંથી ૧,૮૪,૦૦૦ એક લાખ ચોરાશી હજાર મરણ થયાં. આ પ્રમાણ દર હજારે ૬ પડ્યું. ત્યારે હિન્દુસ્થાનની ૩૦ કરોડની વસ્તીમાંથી એકંદર મરણ પ્રમાણ ૬૦થી ૬૨ લાખ સુધી થયાં.

આ રોગ શારીરિક અને માનસિક શ્રમ હદ ઉપરાંત કરવાથી, પૌષ્ટિક અન્નપાન અને સારાં કપડાં લત્તાં નહીં મળવાથી, સ્વચ્છ ઘર, ખુલી હવા, અજવાળામાં રહેવાના સ્થાનને અભાવે વધે છે; અને તેથી મૃત્યુનું પ્રમાણ ઘણું વધી પડે છે અને તેથીજ ગરીબ લોકોનો વધુ મરો થયો છે.

આ રોગની ઉત્પત્તિ માટે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એકમત નથી. પણ આર્યવૈદકના મત પ્રમાણે હવા અને પાણીના બગાડાથીજ આ રોગ થાય છે ઇટાલીયનોનો આગળ એવો મત હતો કે ગ્રહોની યુતિ અને દૃષ્ટિથી આ રોગ થાય છે અને હિન્દુશાસ્ત્ર પણ એ મત સાથે મળતું થાય છે. કેટલાક લોકો માને છે કે આ રોગ ચેપી છે અને તે એક માણસથી બીજા માણસને લાગુ પડે છે પણ તે સત્ય નથી. અનેક દરદીઓની સારવાર કરનાર વૈદ્ય ડાક્ટર અને સ્વયંસેવકો બચી શક્યા છે એટલી વાત ખરી છે કે દરદીના વધુ સંસર્ગમાં આવ્યાથી આ રોગ બીજાને લાગુ પડે પણ તેમ થાય તેથી ચેપી છે એમ કહી શકાય નહીં. સાધારણ તાવના પણ દરદીના વધુ સંસર્ગમાં આવવાથી સાજા માણસને તાવ લાગુ પડે છે એટલે એ તો નક્કી છે; કે આ રોગ લાગુ પડ્યો હોય તેવા દરદીનો શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવો નહીં, કે તેનાં કપડાં પેરવાં ઓઢવાં નહીં કે તેના ઓરડામાં સુવું નહીં; અને તેમ કદાચ કરવું પડે તો પણ સુશ્રુષા કરનારો માણસ પોતાના શરીરની સંભાળ રાખે, પોતાનું પેટ સાફ રાખે, કડવાણી પીતો રહે, ઝાડાનું ઓસડ લીધાં કરે, ન્હાઇ ધોઇ સ્વચ્છતા જાળવે તો તે માણસ બચી શકે.

આ રોગને ચેપી રોગ કહેવો કે કેમ એ પણ શંકાસ્પદ વાત છે કારણ જંતુથી ફેલાના મરકી જેવા ચેપી રોગ આના જેટલી ટુંકી મુદતમાં એક ગામમાં અને ગામેગામ એકદમ ફેલાતા નથી. પણ હવા અને પાણીમાજ મુખ્ય બગાડો થતો હોય એ સંભવિત છે. કારણ કેટલાક ગામડા એટલા દુર અને જંગલમાં હોય છે કે ત્યાંના માણસોને શહેરના માણસો સાથે કવચિતજ પરિચય થાય છે અને તેથીજ તેવાં ઘણાં ગામડાં પ્લેગ જેવા દરદના ભોગ થયા નથી. અર્થાત્ પ્લેગના ચેપથી તેઓ બચી શક્યા છે, ત્યારે તેજ લોકો અથવા તો નેહમાં, પોતાની તજોરીમા કે ઝુંપડામા છુટા જવાયા રહેનારાં લોકો પણ કોઈના સંસર્ગમાં આવતાં નથી છતાં તેવા માણસો પણ આ તાવમાં સપડાયા છે ત્યારે આ રોગ ચેપી ન કહેવાય પણ હવામા અને હવા દ્વારા પાણીમા એવો બગાડ થતો હોય કે, જેથી ગમે તે દુરના ખુણામાં રહેનારાઓને પણ તે બગડેલી હવા સપડાવે અને તેવા લોકો કાળને આધીન થાય ઋતુ બદલતી વખતે હવાનું ઉષ્ણતામાન જ્યારે અસ્થિર હોય છે અને તેને લીધે જેઓની પ્રકૃતિ પ્રથમથીજ બગડતી ચાલી આવતી હોય છે; આમ ક્ષિપ્રરસ, બાદી, અજીર્ણ ઇત્યાદિ ચિન્હો જણાતા હોય તેવાં માણસોને બગડેલી હવાની જલદી અસર થાય છે અને બગડેલા પાણી તેવા લોકોમાં રોગનો ઉપદ્રવ વધારી દેવામાં મદદ કરે છે ઘણે ભાગે આ રોગનુ મૂળ કારણ પાણી પણ ગણાય. ઉનાળામા ભેળો થયેલો કચરો થોડા ઘણા વરસાદથી નદી નાળામાં જાય ત્યાં, અથવા ઠેક ઠેકાણે તે કચરો સડવાથી નદીના અને તળાવના પાણી બગડવાનો સંભવ હોય છે તેમજ વરસાદના પાણીમાં અનેક પદાર્થ પિગળી જાય તે મળ પણ પાણી સાથે શરીરમાં દાખલ થાય છે આહાર વિહાર તથા રહેઠાણની સગવડ વિનાના અને મોંઘવારીને લીધે પેટપુર્ણ અન્ન નહીં મેળવી શકનારા માણસેજ લાચારીએ આ રોગથી મરણ પામ્યા હતા. હિન્દમાં મરણ પ્રમાણ ભયંકર રીતે વધી પડવાનું મોંઘવારી એ પણ એક કારણ હતુ.

તો પણ સ્ત્રી પુરૂષ ગરીબ, શ્રીમંત, વૃદ્ધ, બાળક, જુવાન, સશક્ત, અશક્ત, એવાં બધા માણસો આ રોગમાં સપડાણા છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે આ રોગ કદાચ ચેપી હોય તો તે ચેપ-સાંસર્ગિક બીજ હવા મારફત એક ગામથી બીજે ગામ અથવા એક વતનમાંથી બીજા વતનમાં ફેલાય છે એક વર્ષની અંદરના છોકરાં પણ આ રોગથી મરણ પામ્યા છે, એટલે આ રોગ ચાલુ થયા પછી બહુજ સંભાળ રાખે તેજ બચી શકે છે. આ દરદ એક ગામમાં દાખલ થયું એટલે પછી પાંચ હાથની કોટડીમાં રહેનાર કે મોટા બંગલામા રહેનાર દરેક તેમા સપડાય છે. (આગળ ચાલશે).

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

પ્રકીર્ણ અને નોંધ.

એક સ્ત્રીને ૨૭ છોકરાં—જર્મન રાજધાની બરલીનમાં ૩૮ વર્ષની ઉંમરની એક સ્ત્રીને ૨૭ છોકરાં થયાં છે. તેમાં ત્રણ વખત ૩ ત્રણ બાળકોને એક સાથે અને ૪ વખત ૨ બે બાળકોને જન્મ આપેલો છે. હાલમાં તે બરલીનમાં રહે છે.

પૃથ્વીની ગોળાઈ—એક માઇલે ૭ ઇંચની હોય છે.

જાડો છોકરો-હેનીમેસન નામનો છોકરો ઇંગ્લાંડમાં લીસેસ્ટરમાં રહેતો હતો તે દુનીયાના સઘળા છોકરાઓમાં જાડો હતો. તે હાલ ૧૫ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો. તેની છાતીનું માપ ૬૪॥ ઇંચ, હાથની જાડાઇ ૨૩ ઇંચ, અને સાથળની જાડાઇ ૩૮ ઇંચની હતી તેને ચિત્રકામનો શોખ હતો.

મીઠું—એપ્રિલ ૧૯૧૯થી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ સુધીના નવ માસમાં ૧,૮૦,૩૬૦૦૦ એક કરોડ, એંશી લાખ, છત્રીસ હજાર રૂપીઆનું મીઠું હિન્દમાં આવ્યું. હીંદ ત્રણ બાજુએ સમુદ્રથી ઘેરાયેલું છતાં દરવર્ષે કરોડો રૂપીઆનું મીઠું પરદેશથી આવે ત્યારે હિન્દનાં માણસો મીઠું મેળવી શકે એ કેટલી શરમની વાત છે? હિન્દી સરકારની કેટલી બેદરકારી? હિન્દના દરેક સમુદ્ર કાંઠેનાં બંદરોમાં મીઠું પકવનારી દેશી કંપનીયો ઉભી થાય અને તેને સરકાર સહાનુભુતિ બતાવે તો દેશને કેટલો લાભ થાય? પણ મીઠું [illegible]ત કરતી પરદેશી કંપનીયોની નારાજી સહન કરવાની શક્તિ હિન્દી સરકારમાં જોઇએ મીઠું એ વૈદ્યકદ્રષ્ટિએ એક અમૃત જેવી ચીજ છે; તેનો છુટથી ઉપયોગ લોકો કરી શકતાં નથી તેથીજ લોકોનું આરોગ્ય બગડે છે. હિન્દી સરકાર પ્રજાના આરોગ્યને સીધી રીતે બીજી બાબતોમાં મુક્તહસ્તે મદદ કરે ત્યારે ખરૂં, પણ વગર ખર્ચે મીઠા જેવી ચીજનો છુટથી ઉપયોગ પ્રજા કરી શકે એવી સગવડ કરી આપે તો પણ પ્રજાના આરોગ્ય માટે સરકારે મોટી મદદ આપેલી પ્રજા માનશે.

દારૂ—એપ્રીલ ૧૯૧૯થી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ સુધીના નવ માસમાં ૨,૭૪,૯૧,૦૦૦ બે કરોડ, ચમોતેર લાખ, એકાણું હજાર રૂપીયાનો દારૂ હિન્દમાં આવ્યો પ્રજાનું આરોગ્ય જાળવવા અને ભયંકર દરદોથી પ્રજાને બચાવવા સરકાર જે રકમ તીજુરીમાંથી કાઢી શકતી નથી તેની જોગવાઇ માટે આવી નકામી ચીજોની એકદમ અટકાયત કરી દેવી

જોઇએ. અથવા આવી ચીજની ઉપજ આખી પ્રજાના આરોગ્ય માટે વાપરવાની તજવીજ કરવી જોઇએ, અથવા આ ખાતુ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં સોંપવુ જોઇએ કે જેથી વર્ષોવર્ષ વધતી જતી દારૂની બદીઓ ઓછી થાય આ બદીને લીધે જે દન્દોનો ફેલાવો અને બીજા અનેક ગુન્હા થાય છે તે અટકે અમેરિકાયે આ બાબતમાં દુનીઆને અનુકરણીય દાખલો બેસાડયો છે.

૩૫૦ વર્ષના યોગી--કરીમગંજ ખાતે નેપાલના રાજાઓના ગુરૂ જાણીતા યોગી સચ્ચિદાનંદજી આવ્યા છે. તેઓ કલંબીબાબાના નામથી હિમાલયમાં પ્રસિદ્ધ છે. મૂળ મહારાષ્ટ્રના વતની છે. તેઓને મળવા માટે લોકોનો મોટો ધસારો થાય છે. હિન્દી ભાષા બોલે છે. ગરીબ તવગર અને રાજાઓ તેઓને ઘણા માન સાથે પૂજે છે. તેઓની ઉમર હાલ ૩૫૦ વર્ષની છે. માંસ સિવાય બધો આહાર લે છે અને જાતિભેદ ગણતા નથી. ઇ. સ. ૧૫૨૬ની પાણીપતની છેલ્લી લડાઇનું તેઓને તાજું સ્મરણ છે, અને પ્લાસીની લડાઇને તો કાલ સવારની વાત ગણે છે. યોગશાસ્ત્ર, પ્રાણાયામ, આસન, વ્યાયામ-વગેરે નિયમોના પાલનથી આટલું દીર્ઘાયુષ્ય મેળવી શકાયું છે એમ તેઓ કહે છે તેમના શિષ્ય વિશુદ્ધાનંદજી ૮૨ વર્ષની ઉમરના છે તેને સ્વામીજી બચ્ચુ કહે છે.

હાલમાં તો યુરોપ અમેરિકામાં મનાવા લાગ્યું છે કે ઇચ્છા પ્રમાણે માણસ દીર્ઘાયુષી થઇ શકે. જો કે તે વાત સાબીત કરી બતાવાઇ નથી. અને ૧૨૦ વર્ષથી વધુ ઉમરનો એક પણ માણસ દુનીયાપર હયાત નથી. પરંતુ ઇચ્છિત આયુષ્ય મેળવનાની આર્યોની પૌરાણિક અને વૈદકીય વાતોને બે દસકા પેલાં તો હસી કાઢવામાં આવતી અને ૫૦૦ કે હજાર વર્ષના આયુષ્ય ભોગવનારા આર્યાવર્તના રાજાઓ અને ઋષિ મુનીયોની વાતો એ એક પ્રકારની કલ્પિત વાતો મનાતી હતી ઉપર જણાવેલા યોગીની હયાતી અને દીર્ઘાયુષ જાણીતું છે પણ એ દાખલા શિવાય પણ પૌરાણિક અને પ્રાચીન ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ હતું. તેઓએ ભોગવેલું આયુષ્ય મેળવી શકાય એ આર્યોની વાતને ૧૦-૨૦ વર્ષથી દુનિયાની પ્રજા સાચી માનવા લાગી છે.

ગોંડળના ડાક્ટર રાજકુમારનું સ્વાગત.

કેળવણી, જાતમહેનત, સ્વાવલંબન, જમાનાને અનુસરતા સુધારા, સ્વદેશાભિમાન વગેરે ગુણોથી વિભૂષિત વ્યક્તિઓ જગતમાં જોવામાં આવે છે તે ઘણે ભાગે સામાન્ય સ્થિતિમાંથી ઉચ્ચ દરજ્જે ચડેલા હોય છે. ઉલટું શ્રીમાન્ પૈસાવાળા, રાજા રજવાડા કે તેવા સુખરૂપ સ્થિતિના મનુષ્યો ઘણે ભાગે વિલાસોપભોગાદિમાંજ પડેલા દેખાય છે. પરંતુ ખાવાં પીવાં પહેરવાં ઓઢવાં ગાડીઘોડે ફરવાં અને એશઆરામ ભોગવવા એ સુખને ક્ષણિક, નૈમિત્તિક અને નશ્વર સુખ માનનારા તથા વિદ્યા અને તેના આનંદ જન્ય સુખને અનશ્વર, છેલ્લા શ્વાસ સુધી ટકનારૂં અને આ લોક પરલોકનું શ્રેય સંપાદન કરાવી આપનારૂં સુખ માની તે પ્રત્યે યત્ન કરનારા પુરૂષો થોડાજ નિકળે છે અને તેમાં પણ શ્રીમંત કે રાજાઓનાં સંતાનો વિદ્યા તરફ પ્રવૃત્ત થાય કે તેમના માતા પિતા પ્રવૃત્ત કરે એ દુર્લભ છે. તેમાં પણ વધુ દુર્લભ અને અશક્ય જેવું તો એ છે કે પૈસાને કાંકરાની પેઠે ખર્ચી મેળવેલી ડીગ્રીથી વિદ્યાવાળા કહેવરાવવાની હોંસને તિલાંજલી આપી જાત મહેનત કરી, દસકાઓ સુધી વિદ્યા મેળવવા એક સાધારણ સ્થિતિના માણસની પેઠે વર્ત્તન રાખી શ્રમપૂર્વક વિદ્યા મેળવવી કે તેવી રીતે મેળવેલી વિદ્યામાં ખરો આનંદ છે એમ સમજવું રાજકુમારો કે લક્ષ્મીપુત્રો માટે આશા ન રાખી શકાય એવી વાત છે.

આજે અમે જેનું અભિનંદન કરવા ઇચ્છીએ છીએ તેઓ એક રાજકુમાર છે એમ જાણીને નહીં, તેઓના રાજ્યમાં અમે રહીએ છીએ માટે વખાણ કરવા જોઇએ એમ ધારીને નહીં, તેઓ એક મોટા સ્ટેટના રાજકુમાર છે તેમ માનીને નહીં પણ તેઓએ એક સામાન્ય સ્થિતિના વિદ્યાર્થીની પેઠે વિલાયતમાં રહી ૨૭ વર્ષોના પરિશ્રમને અંતે જે ઉત્તમ વિદ્યા મેળવી છે તે બદલ તેમનું અભિનંદન કરીએ છીએ. સર્વ કોઇ જાણે છે કે ગોંડળના નામદાર ઠાકોર સાહેબ એમ. ડી. થયેલા ડાક્ટર છે બીજી અનેક ડિગ્રીઓમાં આ ડાક્ટરી ડિગ્રી તેઓને બહુ પ્રિય છે કે જે ડિગ્રી તેઓએ પણ શ્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરીને મેળવેલી છે. આંગ્લ વૈદ્યકની સાથે આર્યવૈદ્યક જ્ઞાનનું પણ તેઓમાં ઉમેરણ થયું છે અને આર્યવૈદ્યકના ઇતિહાસનું એક પુસ્તક લખી આર્યવૈદ્યની ઉત્તમતા બતાવીને સિદ્ધ પણ કરી આપેલ છે. તેવા ડાક્ટર પિતાના ડાક્ટર પુત્ર પણ તેઓથી અધિક કુશળ થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

આટલી પ્રસ્તાવના અમે જેઓ માટે કરીએ છીએ તે ગોંડળના દ્વિતીય કુમારશ્રી ભૂપતસીંહજીનો જન્મ તા ૨૫ મે ૧૮૮૮ના રોજ થયો હતો. પાંચ વર્ષની વયે તેઓને સ્કોટલેંડના રાજનગર એડિનબરોમાં શિક્ષણ માટે સ્ત્રી શિક્ષકની સંભાળ તળે રાખવામાં આવ્યા હતા. પોતાના માતા પિતા કરતાં બીજે ભલે સ્વર્ગ જેટલું સુખ હોય પણ પાંચ વર્ષનું બાળક

માતા પિતાથી વિરહિત એક દિવસ પણ રહી શકે ? અજાણ્યા દેશમાં અજાણ્યા માણસને પોતાનું બાળક સોંપી દેનાર માવતરનું હૃદય કેટલું બધું દઢ જાણવું ? અમને ખાત્રી છે કે ગમે તેવાં દઢ મનનાં માબાપ પણ પોતાનાં બચ્ચાંથી વિખુટાં પડતાં અને હજારો ગાઉને છેટે પોતાના બચ્ચાંને મોકલી આપતાં તેમનાં પથ્થર જેવા દિલ પણ પિગળ્યા વિનાં રહે નહીં તો પછી રાજકુટુંબનાં બાળક કે જેઓ સેંકડો માણસોથી ખમાં ખમાં કરાતાં હોય અને ફુલની પેઠે રક્ષાયેલાં હોય તેનાં માબાપને પ્રિય શીશુથી જુદું પડતાં કેટલું કષ્ટ અને દુઃખ થયું હશે એની કલ્પના કરવીજ બસ છે. છતાં તેવાં દુઃખને માથે વ્હોરી લઇ બાળકથી જુદાં પડનારાં મા બાપનાં અંતઃકરણો કેટલાં દૈવી હોવાં જોઇએ. બાળકનું ભવિષ્ય સુધારવા માટે વિદ્યાદાન અપાવવું એ તેઓને શિશુપ્રેમ કરતાં વધુ મહત્વનું લાગ્યું અને શિશુવિયોગનું અસહ્ય દુઃખ સહન કરી પોતાના બાળકની જીંદગી સુધારી. તેઓને ૧૮૯૬માં ત્યાંની પબ્લીક સ્કુલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. સને ૧૮૯૭માં એડીનબરો નજીક કારગી ફીલ્ડની શાળામા દાખલ કરવામાં આવ્યા હતાં જ્યાં ૧૯૦૦ સુધી રહ્યા હતા. સન ૧૮૯૮માં અગ્યાર વર્ષની કુમળી વયે બધા વિષયમાં ઉત્કૃષ્ટતા બતાવવાથી તેમને બે ઇનામ આપવામાં આવ્યા હતાં અને તેઓની વર્તણુક ઘણીજ સંતોષકારક જાહેર કરવામાં આવી હતી. અંગ્રેજી, ગણિત અને લેટીનના વિષયોમાં તેઓ પોતાના વર્ગમાં પહેલે નંબરે હતા. ઇ. ૧૯૦૦ના વર્ષમાં પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ સંપૂર્ણ થવાથી તેઓ હેરોની વડી શાળામાં દાખલ થયા. તેઓના શિક્ષકોએ નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો. "**સાહિત્ય અને બીજા વિષયોમાં કુમારશ્રીનું જ્ઞાન ઘણું સારૂં છે, અને તેને શિક્ષણ આપવાનું કામ આનંદદાયક લાગે છે આવડી નાની ઉમરનો બીજો છોકરો ધ્યાનશક્તિ અને સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરવામાં વધારે ચતુર અમે જોયો નથી લેટીન ગદ્ય અને ઇંગ્રેજીમાં તેમનાં જેટલા વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે**" આ વર્ષમાં તેઓને 'પ્યુપિલ રૂમ' ઇનામ મળ્યું હતું. તેમના એક શિક્ષકે જણાવ્યું હતું કે "**હું પશ્ચિમખંડ ઉપર મેળવેલી જીત માટે પુર્વખંડને** *અભિનંદન આપું છું*".

સન ૧૯૦૦નાં ડિસેમ્બર માસમાં કુમારશ્રી ગોંડળ આવ્યા અને ૧૯૦૧માં હેરો ગયા. ત્યાં ગયા પછી પરીક્ષાના પરિણામે તેમને બે ધોરણ એક સાથે ચડાવવામાં આવ્યા. અભ્યાસમાં તેઓ વિચારશીલ અને સાવચેત હતા તેમની સમાનવયના શિષ્યો કરતાં આ ગુણો તેમનામાં વિશેષ હતા. સન ૧૯૦૮માં હેરોનો અભ્યાસ પુરો થયો અને કેંબ્રીજની યુનીવર્સીટીમાં દાખલ થયા. ત્યાં વૈદ્યકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સન ૧૯૧૧ના ડિસેમ્બરમાં ઘેર આવ્યા અને દિલ્હીના રાજ્યાભિષેકના ભવ્ય મેળાવડામાં પોતાના પિતાશ્રી સાથે દીલ્હી ગયા, અને ત્રણ મહીના રોકાઇ માર્ચ માસમાં વિલાયત ગયા. સન ૧૯૧૬માં વૈદ્યકની એલ. આર. સી. પી; (L,R,C,P; Licenciate of the Royal College

of Phisician લાઇસેન્સેટ ઓફ ધી રોયલ કોલેજ ઓફ ફીઝીસીયન) અને એમ. આર. સી. એસ; (M. R. C. S; Member of the Royal College of Surgeons મેમ્બર ઓફ ધી રોયલ કોલેજ ઓફ સરજન્સ) એટલે રોગચિકિત્સક (ઉપચારક) અને શસ્ત્રક્રિયાકુશળ એ બન્ને પદવીઓ મેળવી. ત્યાર બાદ કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સીટીની (એમ. બી, Bechelor of Medicine બેચલર ઓફ મેડીસીન) નામની ઉત્તમ અને માનવંતી ડિગ્રી મેળવી કે જે ડીગ્રી ઔષધક્રિયામાં નિપુણતા બતાવે છે. અને M. D; જેટલી મોભાવાળી છે; આ ડીગ્રીવાળા માણસો રોયલ કમીશન એટલે બાદશાહી સીવીલ મેડીકલ સર્વિસ મેળવી શકે છે.

એ પ્રમાણે ના. કુમારશ્રી ૨૭ વર્ષ જેટલો ઉમરનો મોટો ભાગ વિલાયતમાં અભ્યાસમાં ગાળી વિજય મેળવી વૈદ્યક વિદ્યાના દરેકશાસ્ત્રમાં નિપુણતા સંપાદન કરી હાલમાં સ્વદેશ પધાર્યા છે અને ગોંડળ સ્ટેટની પ્રજા દેશી પોષાકમાં સજ્જ થયેલા પોતાના વિદ્વાન્ રાજકુમારને જોઇ હર્ષિત થાય છે. અને પોતાના માતા પિતા અને કુટુંબીજનો જેઓએ તેઓનો વિયોગ ઉચ્ચ આશય માટે લાંબો કાળ સહ્યો હતો તેઓ પણ અત્યારે પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. આ રસશાળાના અને માસિકના હજારો ગ્રાહકો તેઓના ભવિષ્યને ઉજ્વળ ઇચ્છે છે અને આશા રાખે છે કે તેઓ દીર્ઘાયુષી થઇ દેશબંધુઓની અને પ્રાચીન આર્યવૈદ્યકશાસ્ત્ર-આયુર્વેદની સેવા કરવામાં પણ સાફલ્ય મેળવશે. જો કે પ્રાચીન આયુર્વેદ સંબંધે આજસુધીમાં તેઓને જાણવાનું કે અનુભવવાનું થોડું મળ્યું હશે પણ હવે પોતાને ઘેર પોતાના પિતાશ્રીના સહવાસમાં રહેતાં આયુર્વેદની ઉત્તમતા માટે વિશેષ જ્ઞાન તેઓ મેળવી શકશે. જો આયુર્વેદ માટે અમેરિકાના અને યુરોપના ડા. વિલસન એમ. ડી; ડા. જ્યોર્જ કલાર્ક એમ. એ; એમ ડી; ડૉ. વાઇઝ એમ. ડી; વગેરે અનેક વિદ્વાન ડાક્ટરોએ પણ ઉંચા અભિપ્રાયો જણાવ્યા છે અને તેમાંના ઘણા ડાક્ટરો તો આયુર્વેદના ગ્રન્થો ચરકસંહિતા વગેરેને આધારે પોતાના દરદીઓની સારવાર પણ કરે છે અને મુક્ત કંઠે તેનાં વખાણ કરે છે. ડૉ. હિપોક્રેટસ જેને દવાઓને લગતા શાસ્ત્રનો પિતા ગણવામાં આવે છે તેણે પોતાની મેટેરિયામેડીકાનું મૂળ વસ્તુ આયુર્વેદ-હિન્દુ વૈદ્યનાં પુસ્તકો ઉપરથી લીધું હતું તે જણાવે છે કે **"ચોથા સૈકામાં જ્યારે ગ્રીક લોકોએ હિન્દની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેઓએ હિન્દના વૈદ્યોને અદ્ભૂત રીતે રોગો મટાડવાની શક્તિ ધરાવનારા જોયા હતા જે દરદો ગ્રીક ડોક્ટરો સાજા ન કરી શકતા તે સાજા કરવા માટે અલેકઝાંડર ધી ગ્રેટે પોતાના રસાલામાં હિન્દના વૈદ્યોને રાખ્યા હતા."** લંડનની કિંગ્સ કોલેજના ડૉ. રોયલ જણાવે છે કે **'આપણે યુરોપી વૈદ્યનાં મૂળ માટે હિન્દુઓના આયુર્વેદીય ગ્રન્થોના આભારી અને ઋણી છીએ"** આવા દાખલા ઘણા આપી શકાય એમ છે. અમે કુમારશ્રીને અભિનંદન સાથે ભલામણ કરીએ છીએ કે આપ જે વૈદ્યકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી આવ્યા છો તેની બરાબરી

કરનારૂજ દેશી વૈદાનું શાસ્ત્ર છે કે જેને આધારે હજારો વર્ષ થયાં આર્ય પ્રજા પોતાના આરોગ્ય જાળવતી આવી છે અને રોગોથી બચતી આવી છે પણ તે શાસ્ત્ર થોડાજ વખત થયાં સમર્થ કરનારા વિદ્વાનો અને પોષક મહીપાળોને અભાવે ઉચ્ચ સ્થિતિએ પોંચી શક્યું નથી, પણ હિન્દુસ્તાનને નિયમે તેનો પ્રકાશ પણ એક સમયે જગતને દીપાવશે કે જેને પ્રકાશિત કરવાનો બોજો અને ફરજ આપ જેવા વિદ્વાનો અને આપના વિદ્વાન્ પિતાશ્રી જેવા મહીપાળોની ઉપર છે આપની ભવિષ્યની કારકીર્દી ગોંડળની પ્રજાને અને હિન્દી પ્રજાને લાભદાયક નિવડે અને યશસ્વિની થાય એમ ઇચ્છી આપના ચિરપ્રવાસના ફળરૂપે જે વિજય યુરોપની પ્રજા સમક્ષ મેળવ્યો છે તથા દેશનું અને દેશી રાજ્યોનું પદ દીપાવ્યું છે તે માટે અભિમાન સાથે ધન્યવાદ આપીએ છીએ આપના નગર ગમનમાં આવતી આયુર્વેદની, દેશી વૈદ્યોની અને દેશ પ્રેમીઓની આશા પરમેશ્વર સફળ કરો અને આપે વર્ષોના શ્રમને અંતે મેળવેલી વિદ્યાનું સાર્થક થાઓ હિન્દી પ્રજા આપ કુમારશ્રી પાસેથી જે સાર્વજનિક લાભની આશા રાખે છે તે એકાદ અંગ્રેજી દેશી વૈદાની તુલનાત્મક પુસ્તક લખી કાઢવાથી પૂર્ણ થતી નથી એક સામાન્ય ગૃહસ્થ કે જે પોતે આજીવિકા ચલાવવા ડિગ્રી મેળવે છે અથવા ડાક્તરી ડીગ્રી મેળવેલો વિદ્વાન્ આર્થિક ઉપાધીથી દબાઇ ગયેલો હોય છે અને તેમાંથી મુક્ત થવાને જે વ્યવસાયમાં પ્રારંભથી જોડાય છે તેમાંથી આગળ વધી શકતો નથી એટલે તેઓ વિલાયતી દવા વેચનારી કંપનીઓના એજન્ટ બને છે પણ દેશને તેવા વેપારી ડાક્તરોની થોડી જરૂર છે અને તેવા ડાક્તરોથી દેશને લાભ પણ થોડો છે જેવી રીતે વકીલાત ડીગ્રી મેળવનારાથી દેશને લાભ કરતાં હાની વધુ છે પણ તેવા વકીલો પણ પોતાની બુદ્ધિથી દેશને અપૂર્વ લાભ પહોંચાડી શકે છે તેના લોકમાન્ય તિલક, પટેલ, માલવીયા, અને મહાત્મા ગાંધી જેવા પ્રત્યક્ષ દાખલા છે તેવીજ રીતે ડાક્તર કે રસાયનશાસ્ત્રીઓ પ્રફુલ્લચંદ્રરાય, રમેશનાથ દત્ત, નીલરત્ન ધર, કે સર્વાધિકારી જેવાઓ દેશને લાભ પહોંચાડી શકે તેવા વિદ્વાનો ઘણે ભાગે નિર્ધન હોય છે પણ ડાક્તરી વિદ્યા, રસાયન, સર્જરી વિગેરે શાસ્ત્રોમાં નિપુણ થએલા આપ પોતાની સેવા દેશને સમર્પણ કરો તો આપને લાખો રૂપિયાની મુડી મેળવવાની સગવડ છે અને તેથી લાખો રૂપીઆની દેશી અને વિદેશી દવાઓ બનાવનારા કારખાનાને પોતાની બુદ્ધિથી ઉભા કરી શકો તેમ દેશને મોટો લાભ પોંચાડવા સાથે પોતે પણ લાખો રૂપીઆ મેળવી શકો તે સાથે અંગ્રેજી વૈદકના દરેક શાસ્ત્રને દેશી ભાષામાં પ્રકાશિત કરી આયુર્વેદના ફેલાવ માટે ઉપકાર કરી શકો અને આયુર્વેદને પોતાનું શાસ્ત્ર માનીને માટે પોતાનો થોડો સમય પણ ખર્ચવા યોગ્ય માનો તો પ્રત્યેક હિન્દીના અંતઃકરણમાં પ્રીતિનું સ્થાન મેળવો

હિન્દી પ્રજા આપ પાસેથી ભવિષ્યની મોટી મોટી આશા રાખે છે તેમાં સાફલ્ય મેળવવું એ હાલના જમાનામાં લક્ષ્મીસાધ્ય છે, તેની અનુકૂળતાવાળો માણસ

સ્વદેશ પ્રેમી હોય તો ધારે તે કરી શકે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે કુમારશ્રી સ્વદેશ પ્રેમી અને સ્વશાસ્ત્ર પ્રેમી થઇ ઇશ્વરે તેઓને જે શાસ્ત્રમાં નિપુણ બનાવ્યા છે તે દ્વારા દેશને અને શાસ્ત્રને બનતો લાભ આપશે અને તે કામમાં તેઓના વિદ્વાન્ પિતાશ્રીની જોઇતી મદદ મેળવશે.

આ વખતે અમે ગોંડળના નામદાર ઠાકોર સાહેબશ્રીને ધન્યવાદ આપીએ છીએ કે આપે વિદ્યાની પાસે પુત્રવાત્સલ્યને ગૌણ ગણિ આપનાં સંતનોને વિદ્યાર્જન માટે દરિયાપાર હજારો ગાઉને અંતરે મોકલવાનું સાહસ કરેલ છે; તેના ફળ તરિકે મૂર્તિમાન્ નામદાર કુમારશ્રીને વિદ્યાધર થયેલા આપ જુઓ છો. લડાઇ જેવા વિષમ વાતાવરણમાં પણ કુમારશ્રીએ પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કરેલ છે તે આપની વિદ્યા દેવી પ્રત્યેની ભક્તિનુંજ ફળ છે. આવીજ રીતે થોડા સમયમાં કુમારશ્રી નટવરસિંહજી, કુમારશ્રી કીર્તિસિંહજી અને કુમારીશ્રી તારાબા સાહેબ એ આપનાં પ્રિય શીશુઓ પણ આપે નિર્મેલું લક્ષ્ય સફળતાપૂર્વક વેધી પોતાના માતા પિતાના ખોળાને શોભાવશે અને પોતાના દર્શનથી પ્રજાને આનંદિત કરશે કે જેઓ ૧૫-૨૦ વર્ષ થયાં સરસ્વતીની સુશ્રુષા માટે દરિયાપાર તપ કરી રહ્યાં છે. અમને ખાત્રી છે ગોંડળના રાજકુમારો અને રાજકુંવરીઓ હિન્દી પ્રજાને અને હિન્દના રાજાઓને અનુકરણ કરવા લાયક દૃષ્ટાંતરૂપ થશે, તેમ તેઓ પોતાના જ્ઞાનનો લાભ પણ હિન્દી પ્રજાને આપશે તથા નામદાર ઠાકોર સાહેબશ્રી પણ તેઓને આર્થિક અનુકૂળતા કરી આપશે કે જેથી પોતાનું અને પોતાના રાજ્યનું અમર નામ રહી જાય.

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

વિશેષ વિજ્ઞાપન.

નવા ગ્રન્થનો આરંભ અને હવે પછીનું ધોરણ.

આ અંકથી નવા ગ્રન્થનો આરંભ કરતાં ગ્રાહકબંધુઓ અને મિત્રોને જણાવવાનું કે આ વખતે રોગોપચારનો એટલે રસાયનિક ઔષધોનો સારો ગ્રન્થ પ્રકટ કરવાનો વિચાર હતો પણ માર્ચ મહિનાના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોનાં નામોમાં શ્રીપાર્વતી પુત્ર **શ્રીનિત્યનાથ સિદ્ધનો** રચેલો રસાયનખંડાંતર્ગત **વાદિખંડ-ઋદ્ધિખંડનું** નામ જણાવવામાં આવ્યું હતું તે નામ વાંચતાં સંખ્યાબંધ ગ્રાહકે અને રસાયન ધાતુવાદ દેહલોહસિદ્ધિના પ્રેમી વૈદો અને ઘણા મિત્રોએ એ ગ્રન્થનો આરંભ કરવા આગ્રહ સાથે ભલામણ અને વિનંતિઓ કરી. તેથી આ ગ્રન્થ મોંઘો જતાં અને સામાન્ય જનસમાજને કે

માત્ર ઉપચાર કરવાના ઉદ્યમવાળા વૈદ્ય ભાઈઓને કદાચ પ્રીતિજનક ન જણાય એવો છતાં તે વિદ્યાના જીજ્ઞાસુ અને પ્રેમીજનોને ઉપયોગી અને દુર્લભ્ય હોવાથી તેમ આની શોધમાં હજારો મનખો લાગેલા હોવાથી આ ગ્રન્થજ હાલમાં ચાલુ કરવાનું યોગ્ય જણાયું છે જો કે કેટલાક વૃદ્ધ અને બુદ્ધિમાન્ વિદ્વાનોએ આ ગ્રન્થ નહિ પ્રસિદ્ધ કરવાની ભલામણ કરી હતી અને તે પણ કેટલેક અંશે માનવા જેવી હતી.

શ્રી નિત્યનાથસિદ્ધનો રચેલો **રસરત્નાકર** પાંચ ખંડાત્મક છે ૧ રસખંડ, ૨ રસેંદ્રખંડ, ૩ વાદિખંડ, ૪ રસાયનખંડ, અને ૫ મંત્રખંડ. રસખંડ વૈદ્યોને રોગોપચાર માટે ઉપયોગી છે. રસેંદ્રખંડ દરદીઓને ઉપયોગી છે. દેહ લોહ સિદ્ધિના જીજ્ઞાસુને વાદિખંડ-ઋદ્ધિખંડ ઉપયોગી છે વધીને કે દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છનારા માટે રસાયનખંડ છે અને મંત્રશાસ્ત્રપર પ્રીતિવાળાને ઉપયોગનો મંત્રખંડ છે. તેમાં રસખંડ, રસેંદ્રખંડ, અને રસાયનખંડ છપાઇ ગયા છે વાદીખંડ અને મંત્રખંડ હજી સુધી છપાયા નથી. તેની હસ્તલિખિત પ્રત પણ દુર્લભ્ય છે અને આખા હિન્દમાં દસ વિશ લખેલી પ્રત ભાગ્યેજ હશે. આ વાદિખંડની હસ્તલિખિત એક પ્રત અમારા પરમ મિત્ર અને રસશાસ્ત્રના મહાન્ શોધક રા. રા. નારાયણરાવ પ્રભાકર વિનોદ, વિનોદ બાગ વડોદરા એમની પાસેથી મળી હતી અને વાદિખંડની અને મંત્રખંડની એકેક પ્રત મહાત્મા શિવાનંદ સિદ્ધ હિમાલય નિવાસી પાસેથી મળી હતી તેઓ બન્નેનો ઘણો આભાર માનુંછું અને આ ગ્રન્થનો લાભ લેનારાઓએ પણ તેઓનો ઉપકાર માનવો. મંત્રખંડ પણ એટલો બધો આકર્ષક અને સિદ્ધ ફળદાયી છે કે તે છપાયે મંત્રશાસ્ત્રનો અપૂર્વ લાભ મેળવી શકશે હાલમા તો વાદીખંડ-ઋદ્ધિખંડ છપાવવાનું શરૂ કરીએ છીએ.

આ ગ્રન્થમાળા મૂળ સંસ્કૃત ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે પ્રગટ થાય છે પણ આ માસિકના ગ્રાહક મરાઠી હીંદી અને બીજી ભાષાવાળા ગ્રાહકો મૂળ ગ્રન્થની માગણી વધુ કરે છે તેથી હવે પછી મૂળ ગ્રન્થ છપાઇ રહ્યા પછી તેનું ભાષાંતર શરૂ થશે અથવા ઠીક જણાશે તો એક ફાર્મ મૂળ ગ્રન્થનું અને એક ફર્મ તેના ભાષાંતરનું એવી રીતે પ્રગટ થશે એટલે મૂળ ગ્રન્થ અને ભાષાંતર ગ્રન્થ જુદાં જુદાં અથવા બન્ને ગ્રન્થ સાથે ગ્રાહકો બંધાવી શકશે. જેથી ગુજરાતી નહી સમજનારા ગ્રાહકો મૂળ ગ્રન્થ થોડી કીંમતે મેળવી શકશે અને ગુજરાતી ભાષાંતર ખરીદનારાઓને પણ સગવડ થશે તેવી રીતે દરેક ગ્રન્થ માટે ધોરણ રખાશે.

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

पारद अने आयुर्वेद ग्रन्थमाला

द्वितीय २ ग्रन्थः

श्री पार्वतीपुत्र श्री नित्यनाथसिद्ध विरचितो

रसरत्नाकरांतर्गततृतीयः

वादिखण्डः, ऋद्धिखण्डः

संशोधकः प्रकाशकश्च

रसवैद्य जीवराम कालीदास

अध्यक्ष रसशाला, औषधाश्रम; गोंडल-काठीआवाड.

Parada & Ayurveda Granthamála;

No. 2

Vadikhanda or Riddhikhanda

Third Part of

Rasaratnakara

By

Shri Párvatiputra Shri Nityanátha Siddha.

Edited By

Rasavaidya Jivarám Kalidas

Managing proprietor Rasashálá, Aushadháshrama.

Post Gondal, Káthiáwar; India.

विक्रम संवत् १९७६ फाल्गुनमास April 1920, A. D.

मूल्य १-८-० Price 1-8-0

॥ श्री पार्वतीपुत्र नित्यनाथ विरचित ॥

॥ १ प्रथमोपदेशः ॥

॥ मंगलाचरणम् ॥

सृष्टं येन विदा विदात्मरसमस्तजोजलभूगुणा
मन्त्रविच्छिवशक्तिभैरवरत्नाश्रीकर्णपचाननाः ।
ईशोरुद्रमुरारिधातृविबुधाश्चन्द्रार्कतारागणा.
मायं पातु चराचरं जगदिदं निर्नामनामाभिधः ॥
मृतं सूतवरा वरं च कनकं गजा ....
नाधूमाविति तत्क्षणादघहरं शेयारसेवायुनः ।
सख्यामर्बुदकोटिलक्षमयुतं युक्त्या सहस्रं शतम्
दत्ते खेगतिमक्षय शिवपदं तस्मै परस्मै नमः ॥

नत्वा श्री भैरवीं देवीं पार्वतीं सिद्धमनतिम् । रसरत्नाकरं वक्ष्ये देहलोहशिवकरम् ॥

रसनामानि तन्निरुक्तिः एतद्ग्रन्थनिर्माणम्

शिवबीजं सूतराजा पारदश्च रसेन्द्रकः । एतानि रसनामानि तथान्यानि शिवामये ॥
दत्ते शिवपदं सिद्धिं साधकानां महोत्तमाम् । शिवबीजं तदाख्यातं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
मनःपराशिवासूनस्तेन सूत समीरितः । ससारस्य परं पारं दत्तेसौ पारदस्ततः ॥
रसभिन्नानि लोहानि देहान्यपि सुसेवनात् । रसेन्द्रस्तेन विख्यातो द्रवत्वाच्च रसः स्मृतः ॥
रसशास्त्रेषु सर्वेषु शम्भुना सूचितं पुरा । रसो रसायनं दिव्यं सूचनानैव बुध्यते ॥
सिध्दैः शिवमुखात्प्राप्तं तेषां सिध्यं तु साधनात् । संप्रदायक्रमो युक्तिस्ते स्वशास्त्रेषु गोपितम् ॥
मयापि तन्मुखात्प्राप्तं साधितं बहुधा ततः । रसशास्त्राणि सर्वाणि समालोक्य यथाक्रमम्
साधकानां हितार्थाय प्रकटीक्रियतेधुना । न क्रमेण विना शास्त्रं न शास्त्रेण विना क्रमः
शास्त्रं क्रमयुतं दृष्ट्वा यः करोति स सिद्धिभाक् ॥

आचार्यः

आचार्यो ज्ञानवान् दक्षो रसशास्त्रविशारदः । मन्त्रसिध्दो महावीरो निश्चलः शिववत्सलः ॥
देवीभक्तः सदाधीरो देवतायागतत्परः । सर्वाम्नायविशेषज्ञः कुशलो सत्कर्मणि
एवं लक्षणसयुक्तो रसविद्यागुरुः भवेत् ॥

शिष्यः

गुरुभक्ताः सदाचाराः सत्यव्रता दृढव्रताः । निरालस्याः स्वधर्मज्ञाः सन्मार्गपरिपालकाः ॥
दम्भमात्सर्यनिर्मुक्ताः कुलाचारेषु दीक्षिताः । अत्यतसाधकाः शांताः मन्त्राराधनतत्पराः ॥
इत्येवं लक्षणैर्युक्ताः शिष्याः स्युः रससिध्दये ॥

अनुचराः

सहायाः शोभनाः सर्वे यथा शिष्यास्ततोधिका. । कुलीनाः स्वामिभक्ताश्च कर्तव्या रसकर्मणि ॥

कुपात्रशिष्याः, गुरुसेवया विद्यासिद्धिः

नास्तिका येदुराचाराश्चुंबका गुरुतल्पगाः । विद्यां गृहीतुमिच्छंति ये चौर्येण बलाच्छलात् ॥
न तेभ्यः सिध्यते किंचिन्मणिमंत्रौपधादिकम् । कुर्वंति यदि मोहेन नाशयंति स्वकं धनम् ॥
इहामुत्र सुखं ते च नाप्नुवंति कदाचन । तस्माद्भक्तिबलादेव संतुष्यति यथा गुरुः ॥
तथा शिष्येण संप्राह्या रसविद्यात्मसिध्धये । हस्तमस्तकयोगेन वरं लब्ध्वा सुसाधयेत् ॥

रसशाला, रसमंडपः

आतंकरहिते देशे धर्मराज्ये मनोरमे । उमामहेश्वरोपेते समृद्धनगरे शुभे ॥
कर्तव्यं साधनं तत्र रसराजस्य धीमता । अत्यतोपवने रम्ये चतुर्द्वारोपशोभिते ॥
तत्र शाला प्रकर्तव्या सुविस्तीर्णा मनोरमा । सम्यग्वातायनोपेता दिव्यचित्रैर्विचित्रिता ॥
तत्समीपे समे दीर्घे कर्तव्यं रसमण्डपम् । अतिगुप्तं सुविस्तीर्णं कपाटार्गलभूषितम् ॥
ध्वजच्छत्रवितानाढ्यं पुष्पमालाविलंबितम् । भेरिकाकलघटादिभृंगीनादविनादितम्
तन्मध्ये वेदिका रम्या कर्तव्या लक्षणान्विता ॥

रसलिंगं, तत्पूजनफलं, ध्यानम्

निष्कत्रयं हेमपत्रं रसेंद्रं नवनिष्ककम् । अम्लेन मर्दयेद्यामं तेन लिंगं तु कारयेत् ॥
दोलायंत्रे सारनाले जंबीरस्थं दिनं पचेत् । तल्लिंगं पूजयेत्तत्र शोभनैरुपचारकैः ॥
लिंगकोटिसहस्रस्य यत्फलं सम्यगर्चनात् । तत्फलं कोटीगुणितं रसलिंगार्चनाद्भवेद् ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणि गोहत्यायास्तथायुतम् । तत्क्षणाद्विलयं यांति रसलिंगस्य दर्शनात् ॥
स्पर्शनात्प्राप्यते मुक्तिरिति सत्यं शिवोदितम् । वाङ्मायां श्रीं अघोरेण मंत्रराजेन चार्चयेत् ॥
अष्टादशभुजं शुभ्रं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् । प्रेतारूढं नीलकंठं रसलिंगं विचिन्तयेत् ॥
वाङ्माया श्रींकारराजशक्तिबीजरसांकुशा । दत्तमोक्षप्रदा तेषां कामविद्यारसांकुशी ॥
अनया पूजयेद्देवीं गंधपुष्पाक्षतादिभिः । नंदीभृंगीमहाकालकुलीगणपूर्वदिक्क्रमात् ॥

रसदीक्षा

रसदीक्षा शिवेनोक्ता दातव्या साधकाय वै । यथोक्तेन विधानेन गुरुणा मुदितात्मने ॥
सुमुहूर्ते सुनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते । कलशं तोयसम्पूर्णं हेमरत्नफलैर्युतम् ॥
स्थापयेद्रसलिङ्गाग्रे दिव्यवस्त्रेण वेष्टितम् । गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैश्च प्रपूजयेत् ॥
प्रभाते हवनं कुर्यात् योनिकुण्डे शुभेऽनले । तिलाज्यैः पायसैः पुण्यैः शतपुष्पादिकैः स्रुचा ॥
अघोरेण रसाङ्कुश्या हेमात शिष्यमाह्वयेत् । कालिनीशक्तिसंयुक्तं रससिद्धिपरायणम् ॥
यस्याः सङ्कुचिताः केशाः श्यामा या पद्मलोचना । सुरूपा तरुणी चित्रा विस्तीर्णजघना शुभा ॥
सङ्कीर्णदशना पीनस्तनभारेण नम्रिता । कुचालिङ्गनस्पर्शकोमला मृदुभाषिणी ॥
अश्वत्थपत्रसदृशयोनिविवरेण शोभिता । कृष्णपक्षे ऋतुमती सा नारी कालिनी स्मृता ॥
रसबन्धे प्रयोगे च उत्तमा रससाधने । तदभावे सुरूपा तु काचित्स्यात्तरुणाङ्गना ॥
तस्या देयं त्रिसप्ताहं गन्धकं घृतसंयुतम् । पश्चात् प्रभाते तु सा भवेत्कालिनीसमा ॥
एवं शक्तियुतो योगी दीक्षयेत्तु गुरूत्तमः । सुस्नातमभिषिञ्चेत मन्त्रितैः कलशोदकैः ॥
अघोरामङ्कुशां विद्यां दद्याच्छिष्याय सद्गुरुः । यथाशक्त्या च शिष्येण दातव्या गुरुदक्षिणा ॥
अथाज्ञया गुरोर्मन्त्रं लक्षं लक्षं पुरश्चरेत् । दशांशेन हुनेत्कुण्डे त्रिकोणे हस्तमानके ॥
कमलं चतुरस्रं च चतुर्द्वारैः सुशोभितम् । जातिपुष्पं निक्षिप्याथ पूर्णस्मिन्कन्यकार्चनम् ॥
कृत्वाथ प्रविशेच्छालां शुभां दिशां सर्वदिशाम् । षट्कोणमण्डलं तत्र सिन्दूरेण द्विहस्तकम् ॥
वेदिकायां लिखेत्सम्यक् तद्बहिश्चाष्टपत्रकम् । कमलं चतुरस्रं च चतुर्द्वारेषु शोभितम् ॥

संग्रहणीपडदार्थाः

कर्णिकायां न्यसेत्स्वर्णं रौप्यं स्वर्णेरङ्गितम् । तन्मध्ये रसराजं तु पलानां शतमानकम् ॥
पञ्चाशत् पञ्चविंशद्वा पूजयेद्रसलिङ्गवत् । वज्रवैक्रान्तवज्राभ्रकान्तपाषाणटङ्कणम् ॥
भनागमन्थकं चैतत् पत्रपत्रे न्यसेत्क्रमात् गन्धतालकमार्क्षिकशिलाखर्परभूनागम् ॥
राजावर्तो गैरिकं च स्याता उपरसा अमी दृश्या अष्टदले चैते पूर्वादीशानगं क्रमात् ॥
रसकं सिन्दूरं ताप्यं चपलं तुत्थमञ्जनम् । हिङ्गुलं सस्यकं चैव स्याता चैते महारसाः ॥

पूर्वादीशानपर्यंतं मंत्राद्यैः संप्रपूजयेत् । पूर्वद्वारे स्वर्णरौप्ये दक्षिणे ताम्रसीसकौ ॥
सर्वमेदपरेण पूजयेदंकुशान्वितम् । पश्चिमे वगकांतौ च उत्तरे मुण्डतिक्ष्णके ॥
विडं कांजिकमंत्राणि क्षाराम्ललवणानि च । कोष्ठी मूषा वंकनाळी तुषांगारवनोपलाः ॥
भस्त्रिका दंशिकानेका शिला खल्वान्युलूखलम् । स्वर्णकारोपकरणाः समस्ततुलनानि च ॥
मृत्काष्टताम्रलोहास्थपात्राणि विविधानि च । दिव्यौषधीनां वर्गाश्च रंजकबंधनानि च ॥
एतानि द्वारपार्श्वेषु मूलमंत्रेण पूजयेत् । वाग्मायां ह्रीं नमः र्हं च र्हं च पंचाक्षरो मनुः ॥
अनेन मूलमंत्रेण भैरवं तत्र पूजयेत् । सर्वेषां रससिद्धानां नाम संकीर्तयेत्तत ॥

रससिद्धाः

व्यालाचार्यश्चंद्रसेनः सुबुद्धिर्नरवाहनः । नागार्जुनो रत्नघोषो सुरानंदो यशोधनः ॥
इन्द्रगुप्तः समाडम्यथनर्दी सुरसेनकः । आगमो नागबुद्धिश्च खण्डः कापालिको हरः ॥
कामारिस्तांत्रिकः शंभुर्लको लंपटशारदौ । बाणासुरो मुनिश्रेष्ठो गोविंद. कपिलोबलिः ॥
एते सर्वे तु भूपेन्द्रा रससिध्धा महाबलाः । विचरंति सर्वलोके निरारोग्यपरायणाः ॥
सप्तविंशति संख्याका रससिध्धिप्रदायकाः । यद्याः पूज्याः प्रयत्नेन ततः कुर्याद् रसार्चनम् ॥
हर्षयन्द्विजदेवादींस्तर्पयेदिष्टदेवताः । कुमारीयोगिनी योगीश्वरानन्यांश्च साधकान् ॥
तर्पयेत्पूजयेद्भक्त्या यथाशक्त्याथ तोषयेत् । इत्येवं सर्वसंभारयुक्तं कुर्याद्रसोत्सवम् ॥
सर्वविघ्नप्रशांत्यर्थं सर्वेप्सितफलप्रदम् । अन्यथा यो विमूढात्मा मंत्रदीक्षाक्रमाद्विना ॥
फलमिच्छति सूतस्य साधनं गुरुवर्जितम् । नासौ सिध्धिमवाप्नोति यत्नकोटिशतैरपि ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रोक्तां कारयेत्क्रियाम् ॥

सम्यक्सूतसाधनसोज्वला गुरुयुता राजाश्रयालंकृता
नानाकर्मपराङ्मुखा रसपराश्चार्द्धैर्जनैश्चान्विताः ।
मात्रायन्त्रमुषाककर्मकुशलाः सर्वौषधीकोविदा–
स्तेषां सिध्यति नान्यथा विधिवलाच्छ्री पारदः पारदः ॥ २-७६ ॥

इतिश्रीपार्वतीपुत्रश्रीनित्यनाथसिद्धविरचिते रसरत्नाकरांतर्गतो
वादिखण्ड–ऋद्धिखंडापरनामकः
प्रथमोपदेशः ॥ १ ॥

भक्त्या शास्त्रविचारणादनुदिनं पूजाविधेः पालनात्

आत्मानन्दनिमज्जनात्परहितं कर्तव्यभावान्वितात् ॥

नित्यं सद्गुरुसेवनादनुभवात्सूक्ष्मस्य सद्भावनात्

दृश्यते रससिद्धयो निरवलात्सत्संप्रदायात्स्फुटम् ॥ १ ॥

रसादिलोहपर्यंतं शोधने मारणे हितं । भावनाया रुचिश्चैव नानावर्गो निगद्यते ॥

अंगे नाशे भवेन्मूलं द्रव्यं सर्वांगतो भवेत् । समा भावना च विज्ञेया रसराजस्य कर्मणि ॥

क्षाराः

तिलापामार्गकदलीचित्रकार्द्रकमूलकम् । शिग्रुमोक्षकचामान् सर्वमेतं पुटं दहेत् ॥

समालोड्य जलैर्वस्त्रे बध्वा स्राव्य ततो जलम् । शोधयेत्पाचयेदग्नौ मृद्भाण्डे चूल्लिकोपरि ॥

स्राव्य क्षारावशेषं तत्क्षारमिदं स्मृतम् ॥

श्वेतवर्गः

चूर्णं टंकं शंखशुक्ति वराटं शुक्रवर्गकं ॥ कपोतपुष्पप्राणा शिखिकुक्कुटयोः शिरः ॥

अम्लवर्गः

चांगेरीचणकाम्लं च मातुलुंगाम्लवेतसम् । विचानारंगजंबीरमम्लवर्गं इति स्मृतं ॥

लवणानि

सामुद्रं सैंधवं काचं विडाख्यं च सुवर्चलम् । चूर्णीकान्तसमारभ्य लवणपंचकम् ॥

क्षारत्रय—स्वर्जिका च यवक्षारं टंकणं च तृतीयकम् । क्षारत्रयमिदं स्यात् ॥

मूत्रवर्गः—अथातो महिषीगवी । नारामेषीभगेणीना मूत्रवर्गोयमीरितं ॥

मित्रपंचकम्—मध्वाज्यटंकण गुंजा गुडं स्यान्मित्रपंचकम् ॥

पित्तवर्गः—नरशिखिगौमत्स्यपित्तानि पित्तवर्गके ॥

वसापंचकम्—मत्स्याहिनरमेषीणा शिखिना च वसा मता ॥

रक्तवर्गः

मंजिष्ठा कुंकुम लाक्षा दाडिमं रक्तचन्दनम् । खदिरं करवीरं च रक्तवर्गमिदं भवेत् ॥

पीतवर्गः

कुसुंभं किंशुकं निशा पतंगं मदयंतिका । पीतवर्गो ह्ययं ख्यातो ह्यथ दिव्यौषधीगणः

दिव्यौषधीगणः

अजकर्णा शंखपुष्पी रुदंती काकतुंडिका । हंसपादी व्याघ्रनखी चंडाली क्षीरकंदकः ॥
वंध्याकर्कोटकी रंभा गोजिह्वा कोकिलाक्षकः । शाकवली हेमवल्ली पातालगरुडी शमी ॥
कटुतुंबी वज्रलता सूरण वनसूरणम् । मेषशृंगी चक्रमर्दो जलकुंभी शतावरी ॥
गुंजा कोशातकी नीली आखुकर्णी त्रिपर्णिका । कुक्कुटी कृष्णतुलसी पुखा श्वेतापराजिता ॥
गरुडी लांगली ब्राह्मी चांगेरी पद्मचारिणी । अजामारी काकमारी देवदालीन्द्रवारुणी ॥
कालजंघा शिलिशिखा सर्पाक्षी नागवल्लीका मत्स्याक्षी कृष्णधत्तूरो बला नागबला जया ॥
मुण्डी महाबला पृथ्वी त्रिविध चित्रकं निशा । मूर्वा कांचानर्न धान्या पेटारी सूर्यवर्तकः ॥
विष्णुक्रांता कारवल्ली चाकुची सिंधुवारिका । शणपुष्पी खण्डकारी मंजिष्ठा पीलुकं वचा ॥
स्नुही रक्तस्नुही बिल्वं कार्पासः कुकुणी तथा । पलाशाकालविजया मेघनादार्कसर्षपाः ॥
ब्रह्मदंडी महाराष्ट्री श्वेता रक्ता पुनर्नवा । उदुंबरः सोमलता कुंभीपुष्पार्कमूलीकम् ॥
तिलपर्णी कृष्णजीरं भ्रमरी वृश्चिकालिका । करवीराग्निमथनी बृहती भूमिपाटली ॥
बदरी लज्जरी लाक्षा कणा वर्तुलपत्रिका । अपामार्गो भूकदंबो विषमुष्टीश्वरीलता ॥
गोरंभाबदरी जाती मुशली सहदेविका । एरंडः सेलवशृंगी पथ्या मण्डूकपर्णिका ॥
सर्जको बालको हिंगु लक्ष्मणा हस्तिमूलिका । क्षीरवृक्षाश्च सर्वे ते तथा नानाविधं विषम् ॥
दिव्यौषधीगणः ख्यातो रसराजस्य साधने । व्यस्तं चाथ समस्तं वा यथालाभं प्रयोजयेत् ॥

विषवर्गः

तीव्रगंधरसैर्युक्तो विविधैस्तु वनोद्भवैः । मर्दनात्स्वेदनात्सूतो म्रीयते बन्धमाप्नुयात् ॥
रक्तशृंगी कालकूटं हारिद्रं सक्तुकं तथा । सौक्तकं विषवर्गः स्यात् मूषाकरणमुच्यते ॥

मूषाविधिः

तुषं वस्त्रं समं दग्धं तत्पादांशा तु मृत्तिका । कूर्मपाषाणपादं च वज्रवल्ल्याद्रवैर्दिनम् ॥
मर्दयेत्कारयेन्मूषां वज्राख्यां रसबंधने । वल्मीकमृत्तिका चैव पुराण लोहकिट्टकम् ॥
श्वेतपाषाणकं चैव सर्वं चूर्णं समं समम् । सर्वतुल्यं तुषदग्धं सर्वं तोये विमर्दयेत् ॥
मूषासंपुटकं कुर्यात्तलं लिप्याच्च तेनवै । सर्वकार्यकरा होषा वज्रमूषा महाबला ॥
गारा दग्धा तुषा दग्धा दग्धा वल्मिकमृत्तिका । गजाश्वानां मल दग्धं यावत्तत्कृष्णतांगतम्
पाषाणभेदीयंत्राणि कृष्णा मुच सम समम् । वज्रवल्याद्रवैर्मर्द्य दिनवा शोषयेद्दृढम ॥
तेन कोष्ठी वंकनाली वज्रमूषाश्च कारयेत् । वर्तुला गोस्तनाकारा वज्रमूषा प्रकीर्तिता ॥

मूर्च्छने मारणे बधे द्वक्मेलापके हिता । सैव छिद्रान्विता पृष्ठगभीरा मारणोचिता ॥
प्रस्था श्रीचक्राकारा बीजनिर्वाहणे हिता ॥

रसशोधनम् १ प्रकार

शुध धान्याम्ल तु य दिन पुनर्नवद्रवे । मर्दित तप्तखल्वे तु यन्त्रमूपाग्नि पचेत् ॥
भूधरस्थ पुनैकेन सकु भृत्य विमर्दयेत् । पूर्वद्रावैस्तु समर्द्य चारयेत्तत्पुन पुन ॥
सर्व पुन पुन पाच्य दशवार तु पूर्ववत् । पातयेत्पातनायन्त्रे सम्यक् शुध्धो भवेद्रस ॥

रसशोधनम् २ प्रकार

अथवा पारद मर्द्य तप्तखल्वे दिनावधि । कुमारीरजनीचूर्णे पात्य पातनयन्त्रके ॥
पुनर्मर्द्य पुन पाच्य सप्तवार त्रिशुध्यये । सयुक्त सर्व सूतेन तप्तखल्वे विमर्दयेत् ॥
शोधने चारणे चैव जारणे च विशेषत । मूर्च्छने मारणे चैव बधने च प्रशस्यते ॥

तप्तखल्व

अजाशकृतुषाग्निश्च भगर्ते त्रितय क्षिपेत् । तस्योपरि स्थित खल्वं तप्तखल्वमिदमवेत् ॥
खल्वं लोहमय शस्त मर्दक चैव लोहजम् । तदभावे शिलोद्भूत यथायोग्य च मर्दकम् ॥

हिंगुलाकृष्टपारदः १ प्रकार

अथवा हिंगुलात्सूत ग्राहयेत्तन्निगद्यते । गोमूत्रैर्माहिषैर्मूत्रैस्तिलतैलसुराम्लकै ॥
सप्ताह हिंगुल पाच्य लोहपात्रे क्रमाग्निना । चालयेल्लोहदडेन द्रव दत्वा पुन पुन ॥
सद्रवतत् समादाय शिखिपित्तेन भावयेत् । दिनाते पातनायन्त्रे पातयेत्तत्सुवन्हिना ॥
चतुर्यामात्समुध्दृत्य पारद त नियोजयेत् । सप्तकञ्चुकनिर्मुक्त ख्यातोय शुद्धपारद ॥

हिंगुलाकृष्टपारदः २ प्रकार

दिनैक हिंगुल खल्वे मर्द्यमम्लेन केनचित् । पातयेत्पातनायन्त्रे दिनाते तत्समुद्धरेत् ॥
विना कर्माष्टकेनैव सूतोय सर्वकार्यकृत् ॥

सर्वसिद्धमतमेतदीरित सूतशुद्धिकरमद्भुत परम् ।
अल्पकर्मविधि भूरिसिद्धिद देहलोहकरणे प्रशस्यते ॥

रसशोधन ३ प्रकार

रसस्य दश माषेन गधदत्वा विमर्दयेत् । जम्बीरगन्धद्रवैर्याम पाच्य पातनयन्त्रे ॥
पुनर्मर्द्य पुन पाच्य सप्तवार विशुद्धये ॥ २ ५२ ॥

इतिश्री पार्वतीपुत्रश्रीनित्यनाथसिद्धविरचिते
रसरत्नाकरातर्गत वादिखण्डे ऋद्धिखण्डापरनामके
द्वितीयोपदेश ॥ २ ॥

આ માસિકના ગ્રાહકોને ખબર.

આ માસિક અકટોબર મહિનાથી શરૂ થયું છે એટલે તે સાલના ત્રણ અંક પ્રગટ થયા પછી જાનેવારીથી નવું વર્ષ બેઠું તેનો આ ચોથો અંક છે. કુલ સાત અંક ગ્રાહકોને આજ સુધીમાં પહોંચ્યા એટલે ૧૯૧૯ના ત્રણ અંકના ૦-૮-૦ અને આ સાલનું બાર માસનું લવાજમ ૨-૦-૦ મળી અઢી રૂપીઆ ગ્રાહકોને ખાતે રહે છે. ઘણા એક ગ્રાહકોનું લવાજમ મળી ગયું છે પણ હજી ઘણાનું મળેલ નથી; તેઓએ હવે પછીનો અંક બહાર પડયા સુધીમાં મ. ઓ. થી મોકલી આપવું. તેટલા વખતમાં નહીં આવે તેઓને આવતો અંક વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે. જેઓ ગ્રાહક રહેવા ન ઇચ્છતા હોય તેઓએ અગાઉ ખબર આપવા અને માસિકના મળેલા ૭ અંક પાછા મોકલવા

ગ્રાહકોને એ બાબતનું સ્મરણ આપીએ છીએ કે ગમે તેવી મુશ્કેલી છતાં આ માસિક હવે કદી પણ બંધ પડશે નહીં. છાપખાનાની પરાધીનતા હોવાથી બહાર પડતાં વિલંબ લાગે છે તે ખામી જેમ બને તેમ દૂર કરવાની દરેક કોશેશ કરીએ છીએ. પણ હજી લડાઇની ઉપાધી ચાલુ હોવાથી નવા છાપખાનાની સગવડ નહીં કરી શકાય ત્યાં સુધી થોડો વિલંબ થાય એ બનવા જોગ છે ગ્રાહકબંધુઓએ તે હાલ થોડા માસ દરગુજર કરવું થોડાજ વખતમાં છાપખાનાની પરાધીનતા દૂર થશે.

ગ્રાહકોએ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ માસિક એ કાંઇ વર્તમાનપત્રોની ખબરો નથી કે સમય ચાલ્યા ગયા પછી નિરૂપયોગી થઇ જાય. વૈદ્યક અને શાસ્ત્રીય વિષયોનુ સાહિત્ય ૪ ફાર્મનું પુરૂં પાડવામાં કોઇ પણ ખામી આવવા દેશું નહીં એ ખાત્રી આપીએ છીએ.

જીવરામ કાળીદાસ વૈદ્ય.

ભારતના ઉદ્ધારક લોકમાન્ય તિલક મહારાજ.

જન્મ
તા. ૨૩ મી જુલાઈ
૧૮૫૬ ઈ. સ.

દેહાવસાન
તા. ૩૧ જુલાઈ રાતના ૧૨-૪૦
૧૯૨૦ ઈ. સ.

Published under the patronage of—
H. H. the Maharaja Thakore Saheb Sir Bhagvat Sinhjee Bahadur;
G.C.I.E; M.D, L.L.D; D.C.L; F.R.C.P; F.R.S.E; F.B.U. &c.

पारद

अने

आयुर्वेद ग्रन्थमाला

गुजराति अने संस्कृत मासिक.

Parada & Ayurveda Granthmala monthly magazine
(Published Monthli in Gujarati & Sanskrit.)

વર્ષ ૨. વિક્રમ સંવત ૧૯૭૬, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ માસ. અંક ૫-૬.

Vo. 2. May June 1920. No 5-6.

Edited & Published by,
Rasavaidya Jivarám Kálidás
Managing proprietor—**Rasashálá Aushadháshrama**
Gondal—Kathiawár, **India**.

પ્રકાશક અને અધિપતિ રસવૈદ્ય જીવરામ કાળીદાસ.
માલેક—રસશાળા, ઔષધાશ્રમ; ગોંડળ—કાઠીઆવાડ.

વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સાથે હિન્દમાં ૨-૦-૦; પરદેશમાં ૩-૮-૦.

માસિક સંબંધી પત્રવ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરવો.
મેનેજર—રસશાળા, ઔષધાશ્રમ; ગોંડળ—કાઠીઆવાડ.

PRINTED AT THE GONDAL TOWN PRINTING PRESS,
GONDAL, BY KEVALCHAND KAN.I.

આ માસિકના નિયમો.

૧ આ માસિક ઈંગ્રેજી મહિનાની આખર તારીખે બહાર પડે છે.

૨ વૈદ્યકશાસ્ત્રના લેખોની સાથે સંસાર, વ્યવહાર, શિક્ષણ, ઉદ્યોગ, કળા કૌશલ્ય, તથા ધર્મના લેખો પણ પ્રકટ થશે.

૩ ગ્રાહક થવા ઇચ્છનારે માસિક વાંચી પ્રસંદ પડે તો નામ નોંધાવવું. લવાજમ મ. ઓ થી મોકલવું. વી. પી કરવામાં આવતું નથી.

૪ આ માસિકના ગ્રાહકોને રસશાળા ઔષધાશ્રમ તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો સરળતાથી મળે છે

વર્ષ ૨, અંક ૫-૬, ૧૯૨૦ મે અને જુનના વિષયો.

॥ ॐ ॥

पारद

अने

आयुर्वेद ग्रन्थमाला

गुजराती अने संस्कृत मासिक.

Parada & Ayurveda Granth málá -Monthly.

(Published Monthly in Gujarati & Sanskrit).

वर्ष २. विक्रम संवत् १९७६ वैशाक. इ. स. १९२० मे. अंक ५.

यस्यानंभवेन मंगलफलासंभावितेन स्फुर—
ध्धाम्ना सिद्धरसामृतेन करुणावीक्षासुधासिन्धुनां ॥
भक्तानां प्रभवप्रसंहृतिजरारोगादिरोगाः क्षणा—
च्छान्ति यांति जगत्प्रधानभिषजे तस्मै परस्मै नमः ॥ १ ॥

ઓલ ઇન્ડિયા આયુર્વેદિક કોન્ફરન્સની ૧૧ મી બેઠક ઇન્દોર.

(નિખિલભારતવર્ષીય એકાદશમ વૈદ્યસમ્મેલન ઇન્દોર)

(સંપૂર્ણ રીપોર્ટ)

તા. ૩૧-૩-૧૯૨૦ સવારના ૮॥ વાગે

આજ ઘણા દિવસોથી જેની ચર્ચા થાતી હતી તે ૧૧ માં વૈદ્યસમ્મેલનનો શુભ [illegible]ય પ્રાપ્ત થઇ ગયો. આજે સવારે સાડા આઠ વાગ્યાની ટ્રેનમાં સમ્મેલનના પ્રમુખ મહા-[illegible]ધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેન એમ. એ; એલ એમ. એન્ડ એસ; પધાર્યા. તેઓનો

આરોગ્યરક્ષાને માટે કોઇએ ઇન્દ્ર પાસે ચિકિત્સાવિજ્ઞાન શીખી લાવવું જોઇએ. તેથી ભરદ્વાજે ઇન્દ્ર પાસેથી ચિકિત્સાવિજ્ઞાન શીખી લાવી ઋષિઓને તે શિખવ્યું. તે ઋષિઓમાંના આત્રેય ઋષિએ પોતાના ઘણા શિષ્યોને ચિકિત્સાવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપ્યું અને તે પ્રકારે ક્રમે કરીને ભારતમા ચિકિત્સાશાસ્ત્રનો પ્રચાર થયો.

બંધુઓ, આજે પણ દેવોની ઉપમા આપી શકાય તેવા અમીરોને માટે વૈદ્ય ડોક્ટરોની કમી નથી, પરંતુ ગામોમાં, ઝુંપડીમાં રહેવાવાળા ગરીબ લોકોની ચિકિત્સા માટે વૈદ્ય નથી. ઉપર્યુક્ત સ્થિતિને અંગે આ વૈદ્યસમ્મેલને યોગ્ય વૈદ્ય તૈયાર કરવાની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવો જોઇએ. વૈદ્ય કેવો હોવો જોઇએ? સુશ્રુતે વૈદ્યનું લક્ષણ લખ્યું છે. સુશ્રુત કહે છે કે "વૈદ્ય કુલીન, સ્વસ્થ, સુંદર શુદ્ધ આચારવાળો, બળવાન, ઉદાર, ચતુર, ક્ષમાશીળ અને બુદ્ધિમાન હોવો જોઇએ. તેને શાસ્ત્ર અને ક્રિયાનું વ્યાવહારિક પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઇએ. જેઓ ક્રિયાનુ શિક્ષણ મેળવ્યા વગર ધૃષ્ટતાથી ચિકિત્સા કરતા હોય તેઓને સરકાર તરફથી શિક્ષા મળવી જોઇએ" અથવા એમ પણ કહે છે કે, એક પાંખવાળું પંક્ષી જેમ ઉડી શકે નહિ, તેમ વિદ્યા તથા ક્રિયા ન જાણનાર વૈદ્ય ઉપયોગી નથી.

ભાઇઓ, સુશ્રુતના ઉપદેશપર ધ્યાન દેનાર શાસ્ત્રવિશારદ અને ક્રિયાકુશળ વૈદ્યો તૈયાર કરો. સમ્મેલને આયુર્વેદની પરીક્ષા તો ચાલુ કરી દીધી છે, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને તેથી અનુભવ અને ક્રિયાત્મક જ્ઞાન મળતાં નથી. આવી સ્થિતિને અંગે પરીક્ષાઓથી વાસ્તવિક વિશેષ લાભ નથી. નિપુણ વૈદ્ય તૈયાર કરવા માટે આયુર્વેદિક કોલેજોની આવશ્યકતા જણાતી જાય છે. તે કોલેજો એવી હોવી જોઇએ કે જેમાં વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતાનુસાર શિક્ષણ અપાતું હોય અને જેની સાથે હસ્પિતાલનો સંબંધ હોય. દેહલીમાં ત્રણ લાખની પુંજીથી આયુર્વેદિક-યુનાની કોલેજ સ્થાપવામાં આવી છે. પ્રયાગમાં પણ એક આયુર્વેદિક વિદ્યાલય ખોલવાનો વિચાર ચાલે છે. હિન્દુ-વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ આયુર્વેદને સ્થાન મળવાનું છે. આપ સર્વ ભાઇઓએ પ્રયત્ન કરી વિદ્યાલયોના પાઠ્યક્રમો એવા રખાવવા જોઇએ કે જેથી શાસ્ત્રીય અને ક્રિયાત્મક બંને પ્રકારનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને મળી શકે. એટલુંજ નહિ પણ યોગ્ય ચિકિત્સક તૈયાર કરવા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે આયુર્વેદ વિદ્યાલય ખોલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, અને સરકારને પ્રાર્થના કરી આવાં વિદ્યાલયોનો સરકારી ચિકિત્સા વિભાગ સાથે સંબંધ રખાવવો જોઇએ. આયુર્વેદિક કોલેજોમાંથી નિકળેલા વિદ્યાર્થીઓને ચિકિત્સા કરવાને માટે સરકાર તરફથી (લાયસેન્સ) પરવાનગી અપાવવી જોઇએ, કે જેથી સારા હકીમો દ્વારા ભારતની રક્ષા થાય. ઔષધિઓ, આપ આયુર્વેદીય લઇ શકો પરંતુ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન, પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રમાંથી લીધા સિવાય ચાલે તેવું નથી. જો કે સુશ્રુત સંહિતામાં શારીર શાસ્ત્રનું સારૂં વર્ણન છે. તો પણ તેમાં ઘણી બાબતો નથી, અને જે છે તેમાંની કેટલીક પ્રમાણ યોગ્ય નથી.

એકાદની નિ. ભા. વૈદ્ય સમ્મેલનના સભાપતિનું ભાષણ.

સેતુબંધથી હિમાલય સુધી ભારતવર્ષના ચક્રવર્તી, સાગર સાથે અર્ધી પૃથ્વીના અધિનાથ પોતાના પ્રબળ પ્રતાપથી, જેણે તરફનુ ધર્મવાળા દુર્દાન્ત જર્મન વગેરે અને રાજાઓનાં પરાક્રમોને જીતી લીધાં છે જમીન ઉપરની, પાણીની અને આકાશની લડાઇમાં જેણે અપ્રતિહત પરાક્રમ બતવ્યું છે એવા, વળી મૈત્રી, કરૂણા, પ્રસન્નતા અને ક્ષમા ગુણોથી ખેંચાયેલા, અનેક રાજાઓથી વન્દિત પ્રજાવત્સલ અને મહા ઉદાર હૃદયવાળા શ્રીમાન્ સમ્રાટ પાંચમાં જ્યૉર્જ જેના વિજયથી વિજયી, જેના ગૌરવથી ગૌરવવાળા અને જેના શાંતિ સુખથી શાંતિ સુખવાળા અમે આનંદ કરીએ છીએ ને રાજાનો વિજય થાઓ વિજય થાઓ વળી હાથ જોડીને ભગવાન ત્રિલોકના નાથને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે રાજાની, રાજ્યનું ધર્મપૂર્વક શાસન કરવાની એવી સ્વાભાવિક બુદ્ધિને વધારે ને વધારે ઉજ્જવળ કરે અને બધા રાજપુરૂષોને ભારતીય પ્રજાના કલ્યાણ માટે એ માર્ગે (ધર્મશાસ્ત્રને માર્ગે) ચાલવાને પ્રેરે ।

વળી થોડા વખતમાં થવાના રાજકીય સુધારા પ્રમાણે જેના હાથમા અમુક રાજકીય ખાતાઓનુ સુકાન આવશે તે ને આપણા ભાવિ રાજપુરૂષો પાસે આપણે માગણી કરીએ છીએ કે આખી ભારતીય પ્રજાનુ રક્ષણ કરવાની જેનમા શક્તિ છે તે ભારતગૌરવરૂપ આયુર્વેદને તમે ભારતવાસી તો ન ભૂલી જશો'

. અહો આજે સમગ્ર ભારતવર્ષના વૈદ્યોના પ્રાણને સાથે જોડનાર આ વૈદ્ય સમ્મેલનનો નવો યુગ બેઠો જણાય છે. કારણકે બધા ભારતીય રાજાઓના ભૂષણરૂપ, આર્યધર્મના રક્ષણ માટે જેણે કમર કસી છે એવા, પ્રાચીન જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ઉદ્ધાર માટે જેઓ એકતાનતાથી પ્રયત્ન કરે છે એવા, મહારાષ્ટ્ર રાજના ગૌરવના સૂર્યરૂપ પૂજ્ય શ્રી ૧૦૮ મહારાજાધિરાજ રાજરાજેશ્વર શ્રી તુકોજીરાવ હોલ્કર મહારાજાની રાજધાની ઇંદોર નગરીમાં આમંત્રેલી આ મહાસભા કાંઇક નવીજ શોભા ધારણ કરે છે. આટલા વખત સુધી અમારા મંદ ભાગ્યથી, અથવા ભારતીય સ્વતંત્ર રાજાઓની કૃપા ન હોવાથી. આ વૈદ્યસમ્મેલન દેશી રાજના રાજ્યમાં આજ દિવસ સુધી નહોતુ થયુ, તે વાત શલ્ય પેઠે આયુર્વેદના ઉપાસકોના હૃદયમાં ખુચતી હતી તે શલ્ય રમતમાં કાઢી નાખનાર તથા વૈદ્યોના હૃદયને કરૂણારૂપી અમૃતથી તૃપ્ત કરનાર વૈદ્યોમા ઉત્તમ વૈદ્ય જેવા આ નરેન્દ્ર ધન્વતરિ (હોલ્કર મહારાજા) જય પામે છે. જરૂર આ શુભ કાર્યથી હોલ્કર મહારાજાનું નામ ચિરસ્મરણીય રહેશે. પહેલાં શ્રીમાન્ કોચીન નરપતિએ સભાપતિપણુ સ્વીકારીને આ સમ્મેલનને બહુ માન આપ્યું હતું. પણ હવે શ્રીમાન્ ઇંદોરના નરાધીશે પોતના પડખામાં લીધેલુ આ વૈદ્યસમ્મેલન ઘણા વખત સુધી એમની કીર્તિ ગાશે આપણે આશા રાખીએ છીએ કે પોતાના રાજ્યની વિશાળ મર્યાદામાં વૈદ્યક ચિકિત્સાનો સારી રીતે પ્રચાર કરીને તથા શહેરે શહેરમાં આયુર્વેદીય આરોગ્યશાળાઓ સ્થાપીને

નીરોગી થયેલાં પ્રજાજનોના આશીર્વાદથી વધારે માન મેળવતા આ રાજા શતાયુ થાઓ વળી, આજ પ્રશસ્ય માર્ગે ચાલતા પ્રખ્યાત ભારતીય રાજાઓ વિમળ કીર્તિ અને પુણ્ય રાશિને મેળવશે એમ આપણે વિશ્વાસ રાખીએ છીએ

હવે તમે પોતાના કામના મોટા નુકસાનને ન ગણીને, તથા મુસાફરીનાં અનેક જાતનાં દુઃખોને સહીને માત્ર આયુર્વેદ ઉપરના પ્રેમથી પોતાના ખર્ચે જુદા જુદા દેશથી અહીં સુધી આવ્યા છો તે અજ્ઞાનીઓના અને વિરોધીઓના તિરસ્કારરૂપી સમુદ્રમાં ડુબી ગયેલ વૈદ્યકરૂપ અમૃતના કુંભને ઉદ્ધારવાની ઇચ્છાથીજ છે, એ માટે અનેક સભાઓ જીતીને જેણે પુષ્કળ યશ મેળવ્યો છે એવા, પરોપકારના વ્રતવાળા, તથા અતિશય ઉદાર ચરિત્રવાળા તમોને પણ માન આપીએ છીએ આપણો પ્રયત્ન નિષ્ફળ છે એમ ક્ષણવાર પણ શંકા ન કરવી. હાલમાંજ જેની તાજી ઉગેલી કળીથી દિશાઓ સુગંધિત થઇ રહી છે એવા આપણા મનોરથોને થોડા વખતમાં ફળ આવવાના છે એ બાબતનો પ્રિય સંદેશો હું આપને છેવટના ભાગમાં સંભળાવીશ

ગયા વર્ષમાં વૈદક વિદ્યારૂપી સમુદ્રના રત્નભૂત કેટલાક મહાત્માઓ પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું કર્યા વગરજ પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતાં લોકમાં સંચરી ગયા છે, એ ઘણા ખેદની વાત છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને આખા ભારતવર્ષમા જેની ખ્યાતિ છે, એવા પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય બેય ચિકિત્સામાં પંડિત, પુંસવન, ત્રિદોષ વિચાર વગેરે અનેક ગ્રન્થો લખનાર કવિરાજ સુરેન્દ્રનાથ ગોસ્વામી તથા સમગ્ર આયુર્વેદ રૂપ સમુદ્રના મન્થાચલરૂપ તથા વનૌષધિ રૂપ પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થના બનાવનાર રાજાને લાયક ભિષગ્વર કવિરાજ વિરજાચરણ કવિ ભૂષણ તો ખાસ યાદ આવે છે આ બેય વૈદો કલકત્તા મહાનગરમાં રહેતા હતા, મારા પરમ મિત્ર હતા, નવાં નવાં આયુર્વેદીય તત્ત્વોને બ્હાર પાડવામાં કુશળ હતા અને પૈસો મેળવવામાં ઉદાસીન ચિત્ત રહીને શાસ્ત્રની ઉપાસનાનેજ જીવનનું મુખ્ય પ્રયોજન માનતા હતા. આવા શાસ્ત્રોપાસન પરાયણ વૈદો પચાશ વર્ષની ઉમ્મરમાંજ સ્વર્ગે સીધાવ્યા એમાં વૈદોની મંદ ભાગ્યતા ઉપર આક્ષેપ મુકવાનોજ અમારા, એમના વિયોગ વિધુર—હૃદયમાં વિચાર આવે છે.

હે આર્યો, ગયા વર્ષોમાં, અત્યુજ્જ્વલ જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ઉપદેશક અને સર્વથા, મારાથી વધારે બુદ્ધિશાળી આયુર્વેદાચાર્યોએ, અને મે પણ યથામતિ, વૈદકના ઇતિહાસનું તથા ત્રિદોષ તત્વો વગેરે વિષયોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. માટે એજ વિષયમાં ફરી પ્રવૃત્તિ કરવાથી કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળો તથા વિશાળ મેધાવાળા આપને ઉદ્વેગ થશે એવી શંકાથી, અને આજે કહેવાનો વિષય બહુ ઉપયોગી હોવાથી જુની પદ્ધતિ છોડી દઇને કાંઇક સમયોચિતજ કહીશ. વળી ઓછી વિદ્યાવાળો અને ઓછા વાગ્વૈભવવાળો હું બધું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ કહી પણ શકીશ નહિ. પહેલાંના સભાપતિઓએ ન કહ્યું હોય એવું ઝાઝું મારે મારે કહેવાનું રહ્યું પણ નથી. તો પણ પહેલાના સભાપતિઓએ જે સૂત્રરૂપે કહ્યું તેનો ભાષ્યરૂપે હું વિસ્તાર કરું

છું તેનો આપ સાવધાનતાથી વિચાર કરી કાંઇક કર્તવ્યનો નિર્ણય કરશો એવી આશાથીજ હું આ બોલું છુ

પહેલાં તો વૈદ્યકના ઉદ્ધારનું પ્રયોજન વિચારીએ, પણ આ બાબતમાંજ કેટલાક તો વાંધો લે છે. તેઓ કહે છે કે વૈદું કાંઇ તળિયા વગરના સમુદ્રમાં ડુબી ગયેલું નથી. કે એનો ઉદ્ધાર કરવાની જરૂર હોય. કારણ કે હજી હજારો દરદીઓ આયુર્વેદિક ચિકિત્સાના પ્રભાવથી બેઠા થઇને બીજાઓને (પરદેશી ડાક્ટરોને) આશ્ચર્ય પમાડે છે. આમ કહેનારાઓને અમે કહીએ છીએ કે; ખરી વાત છે, હજારો ઉઠે છે પણ જો આર્ષયુગનું આયુર્વેદિક જ્ઞાન પૂર્ણરૂપે પ્રગટ થાય તો લાખો દરદીઓ ઉઠી શકે. ક્યાં ગઇ જતુકર્ણ, પરાશર, ક્ષારપાણિ, કપિલ, ગૌતમ વગેરેની કાયચિકિત્સા સંબંધી સંહિતાઓ ? ક્યાં ગયા ઔપધેનવ, ઔરભ્ર, ભોજ, વૈતરણ, પુષ્કલાવત, ગોપુરરક્ષિત વગેરેના શલ્યતંત્રો ? ક્યા ગઇ વિદેહાધિપ, નિમિ, કાંકાયન, ગાર્ગ્ય, ગાલવ, સાત્યકિ, શૌનક વગેરેની શાલાક્ય સંહિતાઓ? ક્યાં ગયાં આથર્વણોનાં ભૂત વિદ્યાતંત્રો ? ક્યાં ગયાં જીવક, પર્વતક, બન્ધક, હિરણ્યાક્ષ વગેરેનાં કૌમારભૃત્ય તંત્રો ? ક્યાં છે તે તક્ષકના દંશના વિષને પણ દુર કરનાર અગદતંત્ર સંબંધી કાશ્યપસંહિતા અને અલંબાયન, ઉશનસ, સનક અને લાટ્યાયન વગેરેયે કરેલાં વિષતંત્રો ? ક્યાં લુપાઇ ગયાં વસિષ્ઠ, માણ્ડવ્ય, વ્યાડિ, પતંજલિ વગેરેના રસાયનતંત્રો ? ક્યાં ગયાં કુચુમાર, બાભ્રવ્યનાં કરેલા વાજીકરણતંત્રો ? માત્ર તે તે તંત્રોજ લુપ્ત થઇ ગયાં છે એટલુંજ નથી પણ તે તે ક્રિયાની કુશળતા પણ નષ્ટ થઇ ગઇ છે. ક્યાં ગયું સુશ્રુત ભોજ વગેરેએ ઉપદેશેલું શવચ્છેદ કરીને પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા કરીને મેળવેલું શારીરજ્ઞાન ? જે પ્રત્યક્ષ શારીરજ્ઞાનની સ્તુતિ કરતાં પ્રાચીનોએ કહ્યું છે કે:—प्रत्यक्षतश्च यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टं च यद्भवेत्। समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्धनम् ॥ જે પ્રત્યક્ષ જોયેલું છે અને જે શાસ્ત્રથી જાણ્યું છે તે બેય સાથે લેવાથી જ્ઞાન વધે છે. યંત્રો, શસ્ત્રો અને બન્ધોનો પ્રાચીનોને જે પરિચય હતો તે હવે ક્યાં છે ? અથવા યંત્ર વગેરેના પ્રયોગોમાં જે કુશળતા હતી તે ક્યાં છે? શાસ્ત્રમાં કહેલું મૂઢગર્ભનું જ્ઞાન કેને છે ? અથવા મૂઢગર્ભને કાઢવાની કળા આજ કોણ જાણે છે ? ક્યાં છે સોમલતા. શ્રાવણી. મહાશ્રાવણી, બ્રહ્મસુવર્ચલા વગેરે રસાયન ઔષધિઓ ? કોણ કરે છે જરા મરણ દૂર કરનાર પારા ઉપર ૧૮ સંસ્કારો ? ક્યાં દેખાય છે પંચકર્મ કરાવવાની કુશળતા ? અથવા ક્યાં છે નાડીજ્ઞાનની તથા અરિષ્ટ જ્ઞાનની તે કુશળતા ? આ રીતે વૈદ્યનાં સેંકડો અંગોનો લોપ થઇ ગયેલો દેખાય છે. માટે હાથ જોડીને વિનંતિ કરૂં છું કે વૈદ્યનાં ઉદ્ધારનું પ્રયોજનજ નથી એવી મોહ કરનારી બુદ્ધિ ન થાવ

આ પ્રસંગમાં મેં પહેલાં કહેલું યાદ આપું છું. "આ રીતે જ્યારે મુખ્ય એ આર્ષ સંહિતાઓનાં, અનેક ઋષિ નહીં એવાં માણસોએ જે રૂપે ગોઠવેલાં તે રૂપે, બે હજાર વર્ષના લહીઆઓએ કરેલી ભૂલોથી તથા ક્ષેપકોથી ભરેલ બે જીર્ણ ખોખાં બાકી

રહ્યાં છે, આ ઉપરાંત આ બે સંહિતાઓ ઉપર આધાર રાખતા અષ્ટાંગ હૃદય, ભાવપ્રકાશ, શાર્ઙ્ગધર, ચક્રદત્ત, બંગસેન વગેરે સંગ્રહ ગ્રંથો થયા છે ખરા, પણ શારીર, વનૌષધિ વગેરે વૈદ્યનાં પૂર્વ અંગો અંધકારમાં વીંટાઇ ગયાં છે, અને કાયચિકિત્સા સિવાયનાં આયુર્વેદના બીજાં અંગો નષ્ટ થઇ ગયાં છે; ત્યારે આ ગૂઢ શક્તિવાળો, સમગ્ર જગતના આશ્ચર્યરૂપ વૈદ્યકરૂપી વડ સુધારા વધારાથી સર્વથા જીવાડવો જોઇએ. એ બાબતમાં કોણ સમજુ ઉદાસ રહી શકે ? માત્ર કાયચિકિત્સારૂપ એક અંગથીજ માંડ માંડ જીવતો છતાં લગભગ સમગ્ર ભારતીય પ્રજાના પ્રાણ બચાવવાને સમર્થ આ આયુર્વેદ પશ્ચિમાચલ ઉપરનાં ઝાંખા કિરણોવાળા સૂર્ય પેઠે હજી પણ પરદેશી ચિકિત્સા શાસ્ત્રરૂપ ચન્દ્રને ઝાંખો પાડી દે છે. પણ નવા તેજથી ઉદય પામે તો દશે દિશાઓને ઉજ્જવલ કરતો તેજ આયુર્વેદ શું શું ન કરે એ અમે કહી શકતા નથી." (પ્રત્યક્ષ શારીરનો ઉપેદ્ઘાત).

આ પ્રમાણે વૈદક ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે, એમ ઠર્યા પછી પણ કયો માર્ગ લેવો એમાં અનેક મતભેદો છે. કેટલાક કહે છે કે વિલુપ્ત થયેલા ગ્રન્થોને ખોળી કાંઢો કેટલાક કહે છે જે ગ્રન્થો છે તેનોજ સારીરીતે ઉંડો વિચાર કરો: બીજાઓ વળી ઉપદેશ કરે છે કે હિમાલયના શિખરો ઉપર ફરી ફરીને દિવ્ય ઔષધિઓનો શોધ કરો. આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરનારાઓની મતલબ એ છે કે આથી વધારે કાંઇ કરવાની જરૂર નથી. આ લોકોને અમારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે—આ કાર્યો જરૂર કરવા જોઇએ. પણ એટલાથી જે જ્ઞાન લુપ્ત થઇ ગયું છે તે પૂરપૂરૂં હાથ નહિ આવે. વળી આમ કહેનારાઓને અમે પૂછીએ છીએ કે વિલુપ્તગ્રન્થો કદાચ ન મળે તો શું નવીન જ્ઞાન મેળવીને નવા ગ્રન્થો ન લખવા ? જો બહુ વિચાર કર્યા છતાં પણ વર્તમાન ગ્રન્થોમાં જરૂર જાણવા યોગ્ય કેટલાક વિષયો ન મળે તો શું આંખ મીંચીને બેસી રહેવું ? વળી હિમાલયના શિખરોમાં ભટક્યાં છતાં કોઇ ઓળખાવનાર ન મળ્યાથી દિવ્યૌષધો ન ઓળખી શકાયાં તો શું પ્રયોગ વગેરે પરીક્ષાઓથી નવી ઔષધિઓના ગુણોનું નિરૂપણ ન કરવું ? માટે પુષ્કળ આપ્તોપદેશ હોય કે ન હોય તો પણ અજાણ્યા અને જાણીતા વિષયોની પોતાના અનુભવથી પરીક્ષા કરવી, તથા અનેક પરીક્ષા કરનારાઓના મત સાથે સરખાવી પોતાની પરીક્ષાનું ખરાપણું તપાસવું તે વૈદ્યોને હિતકારક છે. માટે નિશ્ચળતાસિદ્ધાંતને વળગી રહેવાની જરૂર નથી. આટલાથી આપ્તઉપદેશ ઉપરની ભક્તિને ધક્કો પહોંચશે એવી શંકા ન કરવી. પ્રાચીનોએ કહ્યું છે કે:—"વેદ એ આપ્તાગમ છે. વળી જે કાંઇ બીજું પણ વેદથી અવિરુદ્ધ, પરીક્ષકોએ રચેલું શિષ્ટોએ સ્વીકારેલું, અને લોકના કલ્યાણ માટે ચાલેલું શાસ્ત્ર હોય તે પણ આપ્તાગમ છે" (चरक सू. अ ११) વળી ભગવાન્ ધન્વંતરિ સુશ્રુતને કહે છે કે:—"પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમથી અવિરુદ્ધ એવું મારૂં કહેવું તું સાંભળ." (सुश्रुत—सूत्रस्थान). વળી માત્ર નવીન વસ્તુ ગ્રહણ કરવાથી

આયુર્વેદની ન્યુનતા કરીએ છીએ એમ પણ કાંઇ ઠરતુ નથી. કારણ કે મોટે ભાગે પ્રાચીન ગ્રન્થો લુપ્ત થઇ ગયા છે.

આ વૈદ્ય સમ્મેલનના અગાઉની બેઠકના પ્રમુખ કોચીનના મહારાજાનું મહત્વનું વચન મને આ વખતે યાદ આવે છે તેઓ બોલ્યા હતા કે "બધા ગ્રન્થો મેળવ્યા વિના આયુર્વેદનું પૂર્ણ સ્વરૂપ જાણી શકાય એમ નથી. અને તેનું પૂર્ણ સ્વરૂપ જ્ઞાન થાય તો ભિન્ન ભિન્ન વિષયોની ન્યૂનાધિકતાની સમીક્ષા કરવાની સરલતા પડે." અથવા ભલે આપણામાં ન્યૂનતા હોય પૂર્ણ બ્રહ્મ શિવાય કોઇ વસ્તુ જગતમાં પૂર્ણ નથીજ. ગમે તેમ વિચારીએ પણ આયુર્વેદની કાળે કરીને જે ન્યૂનતા સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે તે પૂર્ણ કરવી અને તેમાં કરવા જોઇતા દરેક યત્ન કરવામાં આપણે પ્રમાદ રાખવો નહીં જોઇએ (અપૂર્ણ પ્રમુખનું બાકીનું ભાષણ આવતા અંકમાં છપાશે).

તા ૧ એપ્રિલ ૧૯૨૦

આજ સવારે ૮ વાગેથી ફરી વિષયનિર્ણાયક કમિટિનું કામ શરૂ થયું. તે બરાબર ૧૧॥ સુધી ચાલ્યું એ વાદવિવાદનો રંગ ઢગ દેખવાથી જાણી શકાતું હતુ કે આર્યવૈદોમાં આયુર્વેદની ઉન્નતિ અને પ્રચારની બાબત તીવ્ર મતભેદ હોવા છતાં પણ ઘણી ઉત્સુકતા વધેલી છે. સવારે વિ. નિ. કમીટીની બેઠક થવાને લીધે સમ્મેલનનું કાર્ય ૧ ને બદલે ૧॥ વાગે શરૂ થયુ આજ પણ ભીડ ઘણી હતી સમ્મેલનના ચાલકોએ આજની ટીકીટ મફત પણ તે તાં,,જેથી સમ્મેલનમાં એવો નિરૂત્સાહ ન જોવામાં આવ્યો કે જેવો બીજા ઉપદેશેનું ગરચેછે દિવસે જોવામા આવે છે આરભમાં પં. કૃષ્ણાચાર્યજીએ સંસ્કૃતમાં ગારીગ્ન નની સ્તુતિ કરનાં પ્રાચરણ કર્યું. તેમણે કહ્યુ કે હિન્દે તન મન અને ધનનો ખર્ચ ममामतम्नदुमयं भूयो ज्ञानविवर्धनम् 'શ્રીનો ગુરૂ હતું. જગદ્ગુરૂ નામ ધારણ કરી ભૂમંડળને એય સાથે લેવાથી જ્ઞાન વધે છે. યંત્રો, ે દુર્ગુણોને લઇ આપણને દેશી દવાઓ છોડી પરદેશી ક્યાં છે ? અથવા યંત્ર વગેરેના પ્રયોગોમાં ં, સર હુકુમચંદજી આવ્યા) આપણે પરમાત્મા પાસે જ્ઞાંન કેને છે ? અથવા મૂઢગર્ભને કાઢવાની પ્રચાર માટે પ્રયત્નશીલ બનાવે.

શ્રાવણી, મહાશ્રાવણી, બ્રહ્મસુવર્ચલા વગેરે રસ ગોપાલાચાર્યુએ આયુર્વેદ મહામંડળનો ૧૯૧૯ દૂર કરનાર પારા ઉપર ૧૮ સંસ્કારો ? ક્યાં કે મદ્રાસમાં હિન્દી ભાષાનો પ્રચાર ઓછો અથવા ક્યાં છે નાડીજ્ઞાનની તથા અરિષ્ટ હિન્દીમાં લખવાનું સાહસ કરેલ છે. સેંકડો અંગોનો લોપ થઇ ગયેલો દેખાય છે. ે છાપેલો આપની સમક્ષ રજુ કરી વૈદ્યનાં ઉદ્ધારનું પ્રયોજનજ નથી એવી મોહ કરનાર કાર્યાલય પ્રયાગથી બદલી મદ્રાસ લાવવામાં

આ પ્રસગમાં મેં પહેલાં કહેલું યાદ ॥ તોપણ યથાશક્તિ કામ કરવામાં પ્રમાદ આપ સહિતાઓનાં, અનેક ઋષિ નહીં એવા વિવરણ તૈયાર થયાં નથી એટલે તે હજાર વર્ષના વહીઆઓએ કરેલી ભૂલોથી ત

ઓલ ઇન્ડિયા આયુર્વેદિક કોન્ફરન્સની ૧૧મી બેઠક ઇંદોર.

વર્ષોમાં આયુર્વેદની જે ઉન્નતિ થઇ તે જાણવું કઠણ છે, તોપણ આયુર્વેદ તરફ પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચાયું છે એ ચોક્કસ વાત છે. હિન્દના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં તે તે પ્રાંતની ભાષાદ્વારા આયુર્વેદનો પ્રચાર કરવાની વ્યવસ્થા થઇ રહી છે વખત આવી પહોંચ્યો છે કે આપણે તન, મન, ધન લગાવી તેની વૃદ્ધિ કરવામાં તત્પર થઇએ.

મહામંડળના પ્રાંતીય સભ્યોની સંખ્યા ૨૨૦ છે ૧૮૨ સામાન્ય સભાસદ છે સ્થાયી સાન્તીનાં આખા વર્ષમાં ૬ અધિવેશન થયાં. કેટલાક પ્રાંતોમાં સારવાર કરવામાં આવતા દરદીઓનાં રજીસ્ટર રખાવવામાં આવ્યાં હતાં આખા હિન્દના વૈદ્યોયે એવાં રજીસ્ટર રાખવાની જરૂરી છે. આધુનિક નિઘંટુ બનાવવાનો પ્રસ્તાવ સફળ નથી થયો.

બંગાળ અને મહારાષ્ટ્ર દેશ આયુર્વેદના પ્રચારમાં પાછળ છે તેઓએ તથા ગુજરાત કાઠીઆવાડ વગેરે પ્રાંતોએ પ્રાંતીય મંડળોની સ્થાપના કરવી જોઇએ.

મહાવિદ્યાલયનો આરંભ પાઠશાળાના રૂપમાં થયો હતો રીવાં અને અલવરના રાજાઓએ હજારો રૂપિયાની મદદ કરી. ૧૯૧૯માં ૧૨ સંબદ્ધ સંસ્થાઓ હતી. હિન્દી, મરાઠી, ગુજરાતી, અંગ્રેજીમાં એક આયુર્વેદ ડિરેક્ટરી તૈયાર કરી હતી પરંતુ પ્રકાશિત કરવા માટે વૈદ્યોની સંમતિ મળી નહીં. હર્ષની વાત છે કે દેશી રાજ્યોમાં આયુર્વેદનું અધ્યાપન અને સ્વદેશી ઔષધાલયની વ્યવસ્થા થઇ રહી છે. ત્રાવણકોર સ્ટેટમાં આયુર્વેદનું શિક્ષણ આપનારાં ૮૨ વિદ્યાલય, વનસ્પતિના બગીચા અને દેશી દવાખાના છે. તે રાજ્યે એ કામોમાં ૩૫,૨૦૦ રૂપિયા ખર્ચ કરેલા છે અને દિવસે દિવસે તે સ્ટેટમાં આયુર્વેદની ઉન્નતિ થઇ રહી છે. તે માટે ધન્યવાદ. મહીસુર સ્ટેટમાં ૩૨ પાઠશાળા આયુર્વેદના શિક્ષણની છે. અને મકાન વગેરે માટે સહાયતા આપવાનું વચન મળી ચુકેલ છે. તે સિવાય ભરતપુર, વડોદરા, ગ્વાલીયર, હૈદ્રાબાદ, દક્ષીણ વગેરે ઠેકાણે જુનાની વૈદ્ય સાથે આયુર્વેદની ઉન્નતિ પણ થઇ રહી છે. કોચીન સ્ટેટમાં વૈદક કળા શાળાઓ, આતુરાલયો અને રૂગ્ણાલયો છે. ત્યાંના મહારાજા અને યુવરાજ આયુર્વેદના મોટા અભિમાની છે અને રાજકુમાર રાયવર્મા તો આયુર્વેદીય ચિકિત્સા-ઉપચારમાં કાબેલ છે. એ પ્રમાણે ભાષણ કર્યા પછી પં. ડી. ગોપાલાચાર્લુએ શ્રી ધન્વંતરી જયંતિની આવશ્યકતાપર ભાર મુક્યો અને તેનું વર્ણન કરતાં તેઓએ બતાવી આપ્યું કે તે દ્વારા આયુર્વેદનો પ્રચાર કેવી રીતે થઇ શકે છે. પછી તેઓએ વૈદ્યસમ્મેલન પત્રિકાની ચર્ચા કરી પ્રથમ આ ત્રૈમાસિક હતું ૧ વર્ષથી દ્વૈમાસિકના રૂપમાં નીકળે છે તેને માસિકના રૂપમાં કાઢવું જરૂરી છે પૈસાની તંગીને લઇ તેમ થઇ શકતું નથી તોપણ પં. ગોપાલાચાર્લુના ઉદ્યોગથી માસિક થવા સંભવ છે. ત્યાર પછી તેઓએ આયુર્વેદ મહામંડળને માટે સહાયતા કરવાની પ્રાર્થના કરી અને બતાવ્યું કે મંડળની કુલ આવક ૨૧૭૨ રૂા. થઇ અને ખર્ચ ૩૬૦૬ રૂા. થયું મંડળનું કામ આગળ ચલાવવા પં. ગોપાલાચાર્લુએ ૨૦૦૦ પોતાની ગાંઠના ખર્ચ્યા.

આ વખતે પ્રમુખ ઉઠ્યા તેઓએ કહ્યુ રીપોર્ટ બહુ મોટો છે. બાકીનો ભાગ કાલ સંભળાવવામાં આવશે પં. ટી. ગોપાલાચાર્યુએ જે ૨૦૦૦ ખર્ચ્યા છે તે માટે તેઓને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

તે પછી મુંબઇના ડા. પોપટ પ્રભુરામે ' આયુર્વેદ શિક્ષણ ' નામનો પોતાનો નિબંધ વાંચવા માંડ્યો તેઓએ જણાવ્યું કે મારા ૨૦ વર્ષના અનુભવથી આયુર્વેદ વિદ્યાલયમાં જે અભ્યાસક્રમ નિશ્ચિત થયેલ છે તે હું આપની પાસે રજુ કરૂં છું પ્રમુખે પોતાના ભાષણમાં જે ક્રમ બતાવ્યો છે તેનાથી મારો નિશ્ચિતક્રમ જુદો નથી. તે પછી ડા. પોપટભાઇએ પોતાનો ગુજરાતી ભાષામાં લખેલો નિબંધ વાચવા માંડ્યો, તેમાં એમણે, નિદાનચિકિત્સા અને સુતિકાશાસ્ત્ર ઉપર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં હોવાથી થોડા માણસો તેનું રહસ્ય સમજી શક્યા હતા

તે પછી પં. બાબુરામ શર્મા M. B સંમ્પાદક આયુર્વેદવર્ન્નાપથી પ્રકાશ જલાલાબાદ મેરઠ એમનો ' શસ્ત્ર વિના શસ્ત્રસાધ્ય રોગોના ઉપચાર ' નામનો લેખ વાંચવા રજુ થયો પણ લેખક હાજર નહી હોવાથી વાંચવામાં આવ્યો નહીં.

તે પછી શ્રીમતી લક્ષ્મીબાઇ ભાગવત એમણે ઇન્ફ્લુએન્ઝા ઉપરનો પોતાનો નિબંધ સ્કૃતમાં લખેલો વાંચવા માંડ્યો તેનો સારાંશ એ હતો કે આ રોગની માતૃભૂમિ રશિયા . ઇટાલી દેશના લોકો સમજે છે કે અનિષ્ટ ગ્રહોને લીધે આની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ નુમાન કરી શકાય કે આ રોગ શીતવિકાર સંભવજ્વર છે. જે સ્વભાવથી અસાધ્ય નથી પરંતુ, તેનો પ્રચાર અતિ શીઘ્ર થાય છે. ગત વર્ષમા આખા હિન્દમાં ૬૦ લાખ મરણ થયાં. પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં આ રોગની ઉત્પત્તિ વાયુ, જળ, દેશ અને કાળના અનારોગ્યકર લક્ષણોથી કહેલ છે. એ પછી વિદુષી લક્ષ્મીબાઇએ એ લક્ષણોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરી બતાવ્યું કે બુખારામાં ૧૮૮૯માં આ રોગની ઉત્પત્તિને વખતે કોઇ યુરોપીયન પંડિતે તેની પૂર્વ સ્થિતિનું વર્ણન લખી રાખેલ છે તે આર્યવૈદ્યકના લક્ષણો સાથે મળતું છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાં કેટલાકનો મત એવો છે કે આ રોગનો સંબંધ દેશકાળ સાથે નહીં પણ મનુષ્ય જાતની રહેણીકરણી ઉપર આધાર રાખે છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે આ રોગ જંતુઓથી થાય છે આ તાવની ઉત્પત્તિ દોષત્રયના પ્રકોપથી થાય છે. માટે પ્રથમ લંઘન આપવું ,ઉચિત છે. પછી દરદીને વમન આદિના ઉપચાર પછી ઔષધોનું વર્ણન કર્યું.

તે પછી ગ્વાલીયરના રાજવૈદ્ય રામેશ્વર શાસ્ત્રીએ ' આયુર્વેદીય રસ પ્રયોગ અને કાષ્ઠૌષધી પ્રયોગ ' નામના વિષયપરનો સંસ્કૃત લેખ વાંચ્યો તેમણે જણાવ્યું કે આયુર્વેદમાં એવું લખ્યું છે કે એકજ ઔષધથી અનુપાનભેદથી અનેક રોગ મટી શકે છે

તે વાત હાલના વખતમાં અસંભવિત જણાય છે. પરંતુ વેદ જો 'સત્ય' વદનો ઉપદેશ કરે છે તે પોતે ખોટું ન બોલે. આપણું અસદાચરણ, અક્રિયાકુશળતા, ઔષધીઓની અલ્પ વીર્યતા તથા દુષ્પ્રાપતા વગેરે કારણોને લઇ વેદવચનની સત્યતા આપણે બનાવી શકતા નથી. આમલક રસાયન, હરીતકી રસાયન આદિ રસાયનોના બળથીજ પ્રાચીન ઋષીઓ હજાર વર્ષ સુધી ગઢપણ અને દુર્બળતા વિના જીવી શકતા. હાલમાં ધર્મ તરફ ગ્લાનિ થઇ ગઇ છે રસાયન સિદ્ધિમાં સદાચરણની ઘણી જરૂરી છે છેવટે તેમણે ઔષધી અલ્પવીર્ય થવાનાં કારણ બતાવી બ્રહ્મ સુવર્ચલા આદિત્યપર્ણી અજશૃંગી જેવી દુષ્પ્રાપ્ય વનૌષધીઓનું વર્ણન કર્યું.

તે પછી મુંબઇના ડાક્ટર દેશાઇએ ઇન્ફલુએન્ઝા ઉપર હિન્દીમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું તેઓએ કહ્યું કે વિલાયત અને ઇટાલીમાં આને ' અનિષ્ટ ગ્રહજ્વર ' કોકણમાં ' સોડાતાપ ' ફ્રાન્સમાં ' લાગ્રિપી ' કહે છે. આ તાવ રોગીને કમજોર બહુ કરી દે છે માટે નબળાઇ ન આવવા દેવી જોઇએ. ફેફસાં નાસિકા સ્વચ્છ રાખવાં. હિંગ અને કપુરથી હૃદયની ગતિ સારી રહે છે, ફેફસાને ઉત્તેજન મળે છે અને શ્વાસનળી શુદ્ધ થાય છે કપુરથી કફ ઉપર આવે છે એ બન્ને ચીજો એક માસો લઇ મધમાં ગોળી વાળવી અને પાન બીડી સાથે આપવી કસ્તૂરી પણ કામ કરે છે તેથી મગજતંતુ રક્તાભિસરણ અને ફેફસાને ગતિ મળે છે નવસાર ઘણી સારી દવા છે તેની ૧ માસો માત્રા જેઠીમધ અને ભોરીંગણીના રસ સાથે દિવસમાં ૩ વખત આપવો તેથી સેંકડે ૯૭-૯૮ દરદીઓ સારા થયા છે ફેફસામાં સોજો ન આવ્યો હોય તો નગોડયનો શેક ફાયદો કરશે તેનાં પાનનો રસ પણ સારો પ્રયોગ છે. અને ઇન્ફલુએન્ઝાના રોગીને ભુખ્યો નહીં રાખવો વમન વિરેચન લંઘન સશક્ત માણસો માટે છે. ચોખાનું ઓસામણ, કાળાં મરી, સીંધાલુણ, મીઠા સાથે આપવું એ પણ એક દવા છે સેંકડે ૯૦-૯૫ દરદીઓને સુરદામાં શોષ થાય છે તેને શોરવા-માંસરસ આપવો લાભકારી છે. આ રોગમાં રોગી કોઇ કોઇ વખત શીઘ્ર મરી જાય છે તેના હૃદયમાં લોહી જામી જાય છે. નવસાર લોહી ન જામવા દેનારી દવા છે મારા મત પ્રમાણે આ રોગમાં દારૂ આપવો જોઇએ રોગીને ખુલ્લી હવામાં રાખવો જોઇએ.

પ્રમુખે કહ્યું અભ્રકભસ્મ, નવસાર, નારદીય લક્ષ્મીવિલાસ, મહાલક્ષ્મીવિલાસ વગેરે દવા અમે આપીએ છીએ તેથી હજારો દરદીઓ બચ્યા છે. લંઘન સહન કરવાની શક્તિ દરદીમાં રહેતી નથી. લીંડીપીપર સુંઠ દુધમાં પકાવી આપીએ છીએ અમે દારૂ આપીએ નથી (હીવર હીયર) ધતુરો પણ હૃદયને ઉત્તેજન આપે છે. તે પછી તરાનાના શેઠ મગનીરામજીએ કહ્યું કે મેં કંગી (અતીબળા) ખરેંટીનાં મૂળ કાળાં મરી સાથે આપ્યાં ઘણા દરદીઓ સારા થયા.

તે પછી ઠરાવ રજુ કરવામાં આવ્યા. પહેલા ત્રણ ઠરાવ પ્રમુખે રજુ કર્યા અને પસાર થયા.

ઠરાવ ૧ લો—પરમ માનનીય ભારત સમ્રાટના યુદ્ધ વિજય માટે આ મહાસભા અત્યંત આનંદ જાહેર કરે છે અને આશા રાખે છે કે હવે શાંતિના વખતમાં હિન્દી પ્રજાના રક્ષણ માટે આયુર્વેદીય ચિકિત્સા-ઉપચારનો અધિક પ્રચાર કરી ભારત સમ્રાટ પ્રજાની કૃતજ્ઞતાને વધુ પ્રાપ્ત કરશે.

ઠરાવ ૨ જો—ભારત સામ્રાજ્યના યુવરાજ સાહેબ હિન્દમાં પધારે છે તે માટે આ મહા સમ્મેલન આનંદ સાથે તેઓનું સ્વાગત કરે છે.

ઠરાવ ૩ જો—નીચે લખેલા આયુર્વેદના પ્રેમી સજ્જનોના સ્વર્ગવાસ માટે આ મહાસભા અંતઃકરણપૂર્વક શોક દર્શાવે છે અને તેઓના કુટુંબને સહાનુભૂતિ જણાવે છે.

વૈદ્યરત્ન પરમેશ્વર મૂસદ મદ્રાસ, કલકત્તાના કવિરાજો નગેન્દ્રનાથસેન, સુરેન્દ્રનાથરાયજી, કરૂણાકુમાર ગુપ્ત, વિરજાચરણગુપ્ત, સુરેન્દ્રદાસ ગોસ્વામી, પં. દામોદરલાલ દિક્ષીત જબલપુર, પં. ઘનસ્યામ બાપુભાઇ વેગડા, પં. પ્યારીમોહન વૈદ્ય અલીગઢ, કૃષ્ણશાસ્ત્રી ઝર્લલંડમ મદ્રાસ, ડા. સા અયલ પંડિત મદ્રાસ વૈદ્ય વિ આર મહાદેવશાસ્ત્રી મદ્રાસ, પી. સુંદરશાસ્ત્રી મદ્રાસ, કે એસ નટેશશાસ્ત્રી મદ્રાસ, પં. અયોધ્યાપ્રસાદ ચતુર્વેદી વિહાર, આ ભૂ. રામચંદ્ર શર્મા અજમેર, પં. કુલદીપક મિશ્ર વૈદ્ય વિહાર, માધવ દિવાકર વડોદરા, પં. ટેકનાથ ઝા, મહાવીર મિશ્ર વિહાર, યુક્ત પ્રદેશના વૈદ્યો ગોવકૃષ્ણશર્મા, રઘુનંદન શર્મા, રઘુનાથજી, રામનાથજી, નામજીવનજી, મનમોહનજી, રમકૃષ્ણજી, કેનરાયણજી, ચંદ્રશેખરજી, શ્યામલાલ દીક્ષિત, સત્યપ્રસાદ, મહીસુરના પં. શ્રીનિવાસ અનુશાસ્ત્રી, વૈ. વિ. ટી. એસ. ઇશ્વર મદ્રાસ, પં. શાસ્ત્રી પ્રભુરામ-પ્રભાશંકર મુંબઇ

ઠરાવ ૪ થો—નવા રાજકીય સુધારા પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રાંતો માટે જે જે પ્રધાનો નિમાય તેઓને આ સમ્મેલન અભિનંદન આપવા સાથે પ્રાર્થના કરે છે કે દેશની પ્રજાના પ્રાણરક્ષણાર્થ આયુર્વેદીય ઉપચાર માટે તેઓ અવશ્ય સહાયતા આપશે. અને પ્રધાનોની ચુંટણીમાં મત આપનારા (વોટર્સ) ભાઇઓને આગ્રહ સાથે જણાવે છે તેઓ પ્રતિનિધિ ચુંટવા વખતે એવાજ મહાપુરૂષોને પોતાનો મત (વોટ) આપે કે જેઓ રોગથી ભયભીત થયેલી હિન્દી પ્રજાના રક્ષણ માટે આયુર્વેદનો બહુલ પ્રચાર કેટલો આવશ્યક છે એ સમજતા હોય અને તે બાબતમાં સહાયતા કરવાનું વચન આપતા હોય.

એ ઠરાવ રજુ કરતા પુનાના વૈ. પં. કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે બી. એ એ કહ્યું કે ભાવી નવીન શાસન વ્યવસ્થા પ્રમાણે આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્ય વિભાગ દેશી દિવાનોના તાબામાં આવવાના છે. કેટલોક વખત પહેલાં મ્યુનીસીપાલીટી અને ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડો મારફત આયુ-

વૈદીય દવાઓનો ફેલાવો કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હતો પરંતુ મેડીકલ રેજીસ્ટ્રેશન એક્ટને લીધે તે પણ અટકી ગયું. સરકારી ચિકિત્સા (ઉપચાર) વિભાગના ઘણા મોટા અધિકારી સર પોર્ડ હ્યુડીસે કહ્યું હતું કે આર્ય અને પશ્ચિમ વૈદ્યકના તત્વોમાં કાંઇ તફાવત નથી. એકની ઉન્નતિ અટકી ગઇ છે અને બીજાની થઇ રહી છે. એવી સ્થિતિમાં ભવિષ્યના પ્રધાનોએ આયુર્વેદના પ્રચાર માટે અવશ્ય ધ્યાન દેવું જોઇએ; અને મત આપનારાઓએ પણ એવા સજ્જનોને પોતાનો મત આપવો કે જેઓ આયુર્વેદના પ્રેમી અને પૃષ્ઠપોષક હોય. શ્રી પ્રતાપસીંહશર્મા ઋષિકેશવાળાએ કહ્યું કે પરમાત્માનો નિયમ છે કે સૂર્ય પશ્ચિમમાંથી આવી પૂર્વમાં ઉગે છે એવીજ રીતે આયુર્વિદ્યાનો પુનરુદય હિન્દમાં થવાનો છે. પં. કિરણચંદ્ર કંડાભરણે કહ્યું કે આર્યવૈદ્ય જો રોગી ઉપર શસ્ત્ર પ્રયોગ કરે તો કાયદો તેમાં બાધા નાખે છે. તેથી આપણી શસ્ત્ર ચિકિત્સામાં ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી આશા છે નવા ભારત મંત્રી આ બાધાને હટાવશે આ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

ઠરાવ પંચમો—આ સમ્મેલન મહારાજા ઇંદોર નરેશને ભક્તિ અને બહુ માનપૂર્વક પ્રાર્થના કરે છે કે તા. ૨૭-૨-૧૫ના ઇંદોર વૈદ્યપરિષદ્‌ના સાર્વજનિક અધિવેશનમાં સ્વીકૃત ઠરાવ પ્રમાણે શ્રીમંત પોતાની રાજધાનીમાં એક આદર્શરૂપ આયુર્વેદ કંપાઉડશાળા તથા વૈદ્યશાળા સ્થાપન કરવાની કૃપા કરશો અને આપના રાજ્યના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં જેવા કે આગળના સમયમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ઔષધાલયો હતા તેવા આયુર્વેદ વિદ્યાશાળાઓ અને ઔષધાલયો આયુર્વેદના અધિક પ્રચાર માટે સ્થાપિત કરી પ્રજાજનનું અનુરંજન કરશો.

તેવીજ રીતે આ સમ્મેલન હિન્દના સમસ્ત રાજા મહારાજાઓને પ્રાર્થના કરે છે કે તેઓ પોતાના રાજ્યમાં આયુર્વેદના અધિક પ્રચાર માટે અનુગ્રહપૂર્વક આયુર્વેદ આરોગ્યશાળા સ્થાપિત કરી પ્રજાની પ્રાણરક્ષાનો અધિક ઉપાય કરશો.

વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે આ ઠરાવ રજુ કરતાં જણાવ્યું કે એલોપેથીની આજસુધીમાં જે ઉન્નતિ થઇ છે તે રાજ્યાશ્રયના કારણેજ થયેલી છે. આપણા આયુર્વેદની ઉન્નતિ પણ રાજ્યાશ્રયપર અવલંબિત છે. ગામોગામ આયુર્વેદ આરોગ્યશાળાઓ ખોલવી ઘણી જરૂરની છે આ વાત તરફ બધા દેશી રાજાઓએ ધ્યાન દેવું જોઇએ. આ ઠરાવને ટેકો આપતાં ડા. લાલજીભાઇએ કહ્યું કે સ્વર્ગસ્થ શ્રીમંત તુકોજીરાવ મહારાજના સમયમાં ઇંદોર રાજ્યમાં દેશી દવાખાના રાજ્યાશ્રય નીચે હતાં. હાલ અને લોકોને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હક મળી ગયેલો છે માટે તેનો ઉપયોગ પ્રજાએ આયુર્વેદીય ઔષધાલયોની સ્થાપનામાં કરવો જોઇએ. ઠરાવને વધુ ટેકો આપતાં નાશિકના પં. વામનશાસ્ત્રી દાતારે કહ્યું કે દેશી રાજ્ય એ સ્વરાજ્યજ છે અને સ્વરાજ્યનું કર્તવ્ય પુરુષાર્થનું રક્ષણ કરવું એ છે માટે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવી આપનારા આયુર્વેદની ઉન્નતિમાં દેશી રાજા મહારાજાઓએ અગ્રેસર થવું જોઇએ પછી પં. જગન્નાપ્રસાદ શુકલે અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે ભરતપુરના રાજાએ સર્જરી સિવાય બીજા કામો માટે આર્યવૈદ્યકનો

ઉપયોગ કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે તેવીજ રીતે શ્રીમાન્ ઇંદોર નરેશ અને દેશી રાજાઓ પણ આયુર્વિદ્યાના પ્રચારમાં સહાયક થાય. દુનિયાની સર્વ ચિકિત્સા (ઉપચાર) પ્રણાલીમાં આપણી આર્યચિકિત્સાપ્રણાલીજ શ્રેષ્ટ છે. વિદેશી ચિકિત્સાવિધિ ખરચાલી છે દેશી દવાઓથી એક દરદી એકથી બે આનાને ખરચે નિરોગી થઇ શકે છે તેનો લાભ સાબીત કરવા માટે સાધનભૂત એ॥ આયુર્વેદીય આરોગ્યાલયો ખોલવાં જરૂરનાં છે તે પછી પં. શિવસેવક તિવારી, પં. આનંદચરણ વેદાંતી અને અને બાબુ ગોપાળગંમ મુખોપાધ્યાયના ભાષણો થયા પછી ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

ઠરાવ ૭ મો—આ સમ્મેલન નિશ્ચિત કરે છે કે આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ અને આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયનું કામ ચલાવવા માટે તથા હિન્દમાં પ્રત્યેક પ્રાંતમાં આયુર્વેદનો પ્રચાર વિશેષ રીતિથી કરવા માટે પ્રત્યેક પ્રાંતમાં તેજ પ્રાંતના વૈદ્ય મંડળના ખર્ચે ઓછામાં ઓછા એક વિદ્વાન વૈદ્યની યોજના કરવી અને તેને ઠેકાણે ઠેકાણે મુસાફરી કરાવી તેના વ્યાખ્યાન વગેરે મારફત આયુર્વેદનો પ્રચાર વધારવાનો પ્રબંધ કરવો જોઇએ.

મદ્રાસના પં. વેંકટાચલ શાસ્ત્રીએ સંસ્કૃતમાં આ ઠરાવ રજુ કર્યો અને પં. નારાયણદત્તજીએ અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે આયુષ્યની ઇચ્છા રાખનારા સ્ત્રી પુરૂષોએ આયુર્વેદપર શ્રદ્ધા રાખવી જોઇએ અને વૈદ્યમંડળને સહાયતા કરવી જોઇએ. લોકોને ઉપદેશ કરવાનો ભાર તે તે પ્રાંતના વૈદ્યો ઉપર છે તે પછી પ્રમુખે કહ્યું કે લોકોનેજ નહીં પણ સ્વયં વૈદ્યોને પણ ઉપદેશો આપવાની જરૂરી છે અને તે ઉપદેશના ખર્ચ માટે પૈસાની પણ જરૂરી છે એ બન્ને નહી મળે તો આ ઠરાવ કાગળપરજ રહેશે.

આજ ના ૧-૪-૨૦ને રોજ સાંજે ૬॥ વાગે સભા બરખાસ્ત થઇ રાત્રે ૮ વાગેથી ૩॥ વાગ્યા સુધી વિ. નિ. સમિતિની બેઠક ચાલુ હતી. તીવ્ર વાદ વિવાદ થયો. તીવ્ર મતભેદ જોવામાં આવતો હતો. કેટલાક એવા ઠરાવ પણ સ્વીકૃત થયા કે જે સમિતીના કામકાજના રજીસ્ટરમાં તો દાખલ કરવામાં આવ્યા પણ સમ્મેલનમાં રજુ કરાયા નહીં. સમિતીની ચર્ચા અને સભાસદોમાં મતભેદના ભાવને જોઇ અનુમાન થતું હતું કે આ ભેદભાવ સમ્મેલનમાં દેખાયા વિના રહેશે નહીં અને છેવટે તેવુંજ થયું. સમિતીની બેઠક વધુ વખત ચાલવાથી બીજે દિવસે સવારે સમ્મેલનનો કાર્યારંભ ન થઇ શકયો લગભગ ૨॥ વાગે બપોરે કામ શરૂ થયું આજ પણ સભાસદો અને પ્રેક્ષકોની હાજરી ઘણી હતી.

તા. ૨ એપ્રિલ ૧૯૨૦.

શરૂઆતમાં, મંગળાચરણ થયા પછી પં. ડી. ગોપાલાચાર્યુએ રીપોર્ટનો બાકીનો ભાગ વાંચવો શરૂ કર્યો. ૧૯૧૩ ફ્રરવરી માં સમ્મેલનનું કાર્ય વિવરણ લખવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાર પછી આજસુધીનો રીપોર્ટ જોવાથી જાણી શકાય છે કે સમ્મેલન દિવસે દિવસે

આગળ વધ્યા કરે છે. સમ્મેલનને આધારેજ આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ નામની સંસ્થા કાયમ થઇ છે. આખા હિન્દમાં તેના સભાસદો ફેલાયલા છે. વિદ્યાપીઠ તરફથી ૩ પરીક્ષા નક્કી કરાયેલ છે વૈદ્ય, વિશારદ અને આચાર્ય. ૧૯૧૩માં જ્યારે એક વિદ્યાર્થી વૈદ્ય પરિક્ષામાં સમ્મિલિત હતો ત્યાં ૧૯૧૯માં ૩૫૦ વિદ્યાર્થી હતા. હાલ પરીક્ષા લેવાનાં ઠેકાણાં ૨૯ છે. રીપોર્ટના વર્ષમાં આચાર્યની પરીક્ષામાં ૨૫, આયુર્વેદ વિશારદની પરીક્ષામાં ૧૧૮ અને વૈદ્ય પરીક્ષામાં ૧૦૭ વિદ્યાર્થીઓ પાસ થયા છે. ઠેઠ કાસ્મીરથી માંડી લંકા સુધીના પરીક્ષા આપનારાઓ દાખલ થાય છે અને બ્રહ્મદેશમાં પણ એક પરીક્ષાનું કેન્દ્ર છે. આ કામ હજી પણ સારી રીતે કરી શકાય જો એક સ્થાયી સમિતિ આ કામ માટે જોડવામાં આવે. શિક્ષાપદ્ધતિમાં પણ સુધારો કરવાની જરૂરી છે. બંગાળામાં આયુર્વેદની શાળાઓ ઘણી ઓછી છે એ ખેદની વાત છે.

આ પ્રમાણે લાંબો રીપોર્ટ વંચાઇ રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીના નામ સંભળાવી પ્રમુખને હાથે સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવતાં હતાં. તે સમયનું દસ્ય ઘણું ગંભીર, પવિત્ર, હૃદયગ્રાહી અને આર્યજનો માટે આહ્લાદકારી હતું. પ્રમુખનો ધીર ગંભીર ભાવ, શાંત પ્રસન્ન મુખમુદ્રાને જોઇ પ્રાચીનકુલપતિઓનું સ્મરણ થયું હતું. વિદ્યાર્થીઓ નમ્ર ભાવથી સભામંચપર આવતા હતા અને સભાપતિ ઘણા પ્રેમ અને વાત્સલ્ય ભાવથી પ્રમાણપત્ર આપતા હતા તે સંસ્કૃતમાં લખેલાં હતા. અને હાલના વખતને અનુસરી ઉપદેશ પૂર્ણ હતા.

આચાર્યાનુશાસન "હે પુત્ર ભગવાન ધન્વંતરિ તારૂં કલ્યાણ કરો ગુરૂ પાંસે તું આયુર્વેદ ભણ્યો છો તેથી આ મહાસભા તુંને પ્રમાણપત્ર આપે છે તે લઇ તન, મન, ધનથી તારે દરદીઓના આરોગ્ય માટે યત્ન કરવો. જીવન ચલાવવા માટે પણ દરદીઓ પાસેથી વધુ પડતા પૈસા ન લેવા. દરદીઓની રહસ્ય વાતો બહાર પાડવી નહીં. સત્ય વ્રત બ્રહ્મચર્ય અને નમ્રતાનું પાલન કરવું. બ્રાહ્મણ, ગુરૂ, દરિદ્રી, મિત્ર, પ્રવ્રજીત, સાધુ, અનાથ, તથા અતિથીનો ઉપચાર પોતાના કુટુંબી માણસો પ્રમાણેજ કરવો".

શિષ્યપ્રતિજ્ઞા "હું ગુરૂ પાસે આયુર્વેદશાસ્ત્ર ભણ્યો. ક્રિયાકુશળતાનો અભ્યાસ કર્યો અને આ મહાસભાના સભાસદોએ આદર સાથે મારો સ્વીકાર કર્યો અને પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું. હવે પછી હું ઋષિવૈદ્યોના ધર્મોનું ઉલ્લંઘન કરીશ નહીં અને ભગવતી આયુર્વેદ વિદ્યાનો અભ્યાસ વગેરેથી યથાશક્તિ વિસ્તાર કરીશ. દરદીઓની પુત્રની પેઠ સારવાર કરીશ અને હમેશાં તન, મન, ધનથી બીજાનું કલ્યાણ કરવામાં મગ્ન રહીશ એવી હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું"

ત્યાર પછી ગ્વાલીયરના પ. રામેશ્વરશાસ્ત્રી આચાર્યને પરીક્ષામાં સર્વ વિષયોમા અને
બધા વિદ્યાર્થીઓમા પહેલા કલાસમાં પ્રથમ નંબરે પાસ થયેલા હોવાથી સોનાનો ચાંદ
અને ફર્સ્ટ ક્લાસ સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવ્યું. તેમજ લક્ષ્મીબાઇ ભાગવતને પણ સોનાનો
ચાંદ અને સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવ્યું ત્યાર પછી પ્રમાણપત્રો મેળવનારા બધા વિદ્યાર્થી-
ઓને બોલાવી પ્રમુખે ઉપદેશ કર્યો કે તમોએ જે ઉંચી પરિક્ષા પાસ કરી છે તેનો એવો
અર્થ નથી કે તમે આયુર્વેદમા પારગત થઇ ગયા છો કિન્તુ એમ સમજો કે તેનુ કિંચિન્માત્ર
જ્ઞાન થયું છે. ચિકિત્સા (ઉપચાર) નો ઉદ્દેશ ધનોપાર્જન નથી પણ પરહિત કરવું તે છે
શાસ્ત્ર પણ તેવો જ ઉપદેશ કરે ' તે પર ધ્યાન આપી પ્રમાણપત્રમાં આપેલા ઉપદેશ
પ્રમાણે વર્તજો તે પછી પ્રમુખે રીપોર્ટપર પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કરતાં જણાવ્યું કે
આપણે ઉત્સાહમા શિથિલતા ન આવવા દેવી જોઇએ પોતાના ઘરનું કામ સમજી વૈદ્યોએ
આમાં મદદ કરવી જોઇએ. પરીક્ષાના કેકાણા વધારવાનો અમારો મત નથી કેમકે તેથી
નિરીક્ષણ કાર્ય બરાબર થતુ નથી નાના પ્રદેશમાં એક અને મોટા પ્રદેશમાં બે સ્થાન
બસ ગણાશે. તે પછી કેટલાક વૈદ્યોએ વિવેચન કર્યા પછી રીપોર્ટ સ્વીકૃત કરાયો.

તે પછી ગત વર્ષના વૈદ્ય સમ્મેલનના પ્રદર્શનના મંત્રી શ્રી ભાગીરથજી વૈદ્યે સમ્મેલન
સમિતી તરફથી જેઓએ લેખ ઔષધ વગેરે મોકલ્યાં હતાં તેઓને ચાંદ અને સર્ટિફિકેટ
આપવાની ક્રિયા કરી.

તે પછી બદનાવર (ધાર) નિવાસી પં પન્નાલાલજી શર્માએ જડીબુટીઓના સંબંધમાં
પોતાનો ૧૨-૧૩ વર્ષનો અનુભવ જણાવ્યો તેમણે કેટલીક વનૌષધીઓનાં નામ જણાવ્યા
કે જેને બદલે વૈદ્ય અને ગાંધી લોકો કાંઇનું કાઇ બાંધી દીયે છે અથવા જેની પરીક્ષા
વિવાદગ્રસ્ત છે. અથવા જે મુશ્કેલીથી મળી શકે એવી કે દુર્લભ છે સર્પવિષને તુર્ત ઉતા-
રવાવાળી બુટીઓનાં નામ પણ તેમણે જણાવ્યા અને તેના પ્રત્યક્ષ નમુના તથા ચિત્ર
પણ પ્રદર્શનમા જોવાનો આગ્રહ કર્યો. તે પછી આયુર્વેદ વિદ્યાલય સમિતિના સહાયક મંત્રી
પં. જગન્નાથપ્રસાદ શુકલ ઉભા થયા અને વિદ્યાલય સંબંધી કાર્યક્રમ સંભળાવવા લાગ્યા
તેમણે કહ્યું કે સ્વર્ગસ્થ પં. શંકરદાજીશાસ્ત્રી પદેયે નાશિકમાં વૈદ્યસમ્મેલનનો આરંભ
કર્યો ત્યારથી વિદ્યાલયની સ્થાપનાની ચર્ચા થઇ રહી છે. સ્વર્ગસ્થ રીવા નરેશના સંકેત
પ્રમાણે ગણ્ય માન્ય વૈદ્યોનું એક ડેપ્યુટેશન ચીફ કોન્ફરન્સ પાંસે દીલ્હી ગયું હતું તે વખતે
વિદ્યાલયની એક યોજના તૈયાર કરવામાં આવી અને રીવા તથા અલવરના મહારાજાએ
વચન આપ્યાં તે પ્રમાણે પ્રયાગમા વિદ્યાલય સ્થાપવાનો નિશ્ચય
ત્યાનો નિશ્ચય ઘણો ખરો થઇ ગયો છે પ્રયાગના એક રહીશ
શરૂઆતમાં મંગળાચરણ ઇમારત મફત બનાવી દેવાનું આશ્વાસન આપ્યું છે અને
ભાગ વાંચવો શરૂ કર્યો. ૧૯૧૩ ઇનુ હજાર રૂપિયા અલાઇદા કાઢી રાખ્યા છે. વિદ્યાલયને
ત્યાર પછી આજસુધીનો રીપોર્ટ જરૂરી પડશે પૈસા ભેળા કરવા એક ડેપ્યુટેશન તુરતમાં

નિકળવાનું છે. આ ફંડમાં નીચેના વિદ્વાનોએ અને બીજાએ નીચે પ્રમાણે રકમ ભરી છે પ્રમુખ મહાશય કવિરાજ ગણનાથસેન ૫૦૦૦), પં. રમેશ્વર મિશ્ર કાનપુર ૨૦૦૦), પં. કન્હૈઆલાલજી કાનપુર ૨૦૦૦), પં. વ્રજવિહારી ૧૦૦૦), આપણે વૈદ્યોએ આ કામમાં આગળ વધી અન્ય આયુર્વેદ પ્રેમીઓને માટે ઉદાહરણરૂપ થવું જોઇએ. ત્યાર પછી ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.

ઠરાવ ૮ મો—આ સમ્મેલન આ દેશના વૈદ્યોને આગ્રહપૂર્વક અનુરોધ કરે છે કે તેઓ નિ. ભા. વૈદ્ય સમ્મેલને કરવા ધારેલા આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયની સ્થાપનામાં તન, મન ધનથી મદદ કરે અને પોતાના તરફથી એવું દેખાડે કે જેથી આ કામમાં દેશવાસીઓનો ઉત્સાહ એની મેળેજ વધે. વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે ઠરાવ મુકયો તથા કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે, કવિરાજ પ્રતાપસિંહ શર્મા, કે. ટી. નટેશશાસ્ત્રી દ્રવિડ મદ્રાસ વગેરેના ટેકાથી પસાર થયો.

ઠરાવ ૯ મો—આ સમ્મેલન નક્કી કરે છે કે યથાર્થશાસ્ત્રજ્ઞ અને ઉપયુક્ત વૈદ્યોનું આયુર્વેદના ગૌરવ અને રક્ષણ માટે મેડીકલ રજીસ્ટ્રેશન જેવું વૈદ્યોની સૂચી (રજીસ્ટ્રેશન વિધિ) પ્રવર્તાવવામાં આવે અને એ કામ માટે નીચેના ગૃહસ્થોની એક કમિટી નિયમો ઘડી કહાડવા નિમવામાં આવે અને તે કમિટી આવતી સાલના સમ્મેલનમાં નિયમાવલી રજુ કરે. અને તે સ્વીકારાયા પછી આવતું સમ્મેલન તેને અમલમાં મેલે.

કમીટીના સભ્યો નીચે પ્રમાણે છે. કવિરાજ ગણનાથસેનજી એમ. એ. એલ. એમ. એસ. (બંગાળ), પં. ગોપાલાચાર્લુ વૈદ્યરત્ન (મદ્રાસ), પં. જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય (મુંબઇ), કવિરાજ પ્રતાપસિંહજી (યુ. પી) પં. કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે (દક્ષિણ), પં. લક્ષ્મીરામજી સ્વામી (રાજપુતાના), પં. પ્યાલીરામજી (મધ્યભારત), વૈદ્યરાજ ગોવીંદપ્રસાદજી (સી. પી.), બાપુસાહેબ સાકણ (બરાડ), ઠાકુરદત્તશર્મા (પંજાબ), પં. શિવકુમાર મિશ્ર (બિહાર ઉડીસા), સી. સ્કન્દા (સીલોન)

આ ઠરાવને પં. પ્યાલીરામજીએ રજુ કરતાં કહ્યું કે આ ઠરાવનો ઉદ્દેશ એ છે કે આયુર્વેદના સારા વિદ્વાન્ અને તેનું શિક્ષણ મેળવેલા વૈદ્યોનાં નામ એક રજીસ્ટરમાં દાખલ કરવામાં આવે અને તે લોકોજ પ્રમાણભૂત મનાય. રજીસ્ટર બનાવવા અને વૈદ્યોનાં નામ દાખલ કરવાના સંબંધમાં નિયમો બાંધવા માટે એક કમિટી નિમવાની જરૂરી છે. આ યોજનાથી કેવળ અમૃતસાગરને આધારે પડીકાં બાંધી દેનારા વૈદ્યોથી વિદ્વાન્ વૈદ્યોની રક્ષા થશે. ઠરાવને ટેકો આપતાં નાનલશાસ્ત્રી તથા પં. પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે આ ઠરાવ જાતીયગૌરવનો સંચાર કરવાવાળો છે. જેનું માન અને પ્રતિષ્ઠા નથી તે જીવન માટે યોગ્ય નથી. આ ઠરાવથી ઉંટ વૈદ્યો અને વિદ્વાન્ વૈદ્યોનો ભેદ ખુલો થાશે આ કામ માટે નિમેલી

કર્યો કે શ્રીમંત ઇંદોર નરેશને તેમના આયુર્વેદ તરફના પ્રેમને માટે ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે. પં. ડી. ગોપાલાચાર્યુએ ટેકો આપ્યો પછી બધાએ ઉભા થઇ ધન્યવાદના ધ્વનિ સાથે ઠરાવ પસાર થયો.

ઠરાવ ૧૩ મો—તે પછી આયુર્વેદનો અધિક પ્રચાર કરવાનો ઠરાવ શેઠ સર હુકમચંદજીએ રજુ કર્યો રાજા મહારાજાઓ પાસે ડેપ્યુટેશન લઇ જવાની જરૂરીયત બતાવતાં તેમણે પંડિત માળવીયાજીનું અનુકરણ કરવાની સલાહ આપી તે ઠરાવના ટેકામાં ડા. સરજૂપ્રસાદે કહ્યું કે સો કરોડ ૭૦ લોક આયુર્વેદથી લાભ મેળવે છે છતાં તેને માટે એક પણ વિદ્યાપીઠ છે ? તે સ્થિતિમાં આયુર્વેદની ઉન્નતિ કેમ થઇ શકે ? લોક તન, મન, ધન આપવાની વાતું તો કરે છે પણ તેમ કરતાં નથી. તેમનું ભાષણ ઉત્સાહપૂર્વક થયું હાલનો વખત આયુર્વેદના શિક્ષણ માટે અનુકૂળ છે એમ બતાવતાં અને વૈદ્યોને શિક્ષણ આપવાની બાબતમાં જોર દેતાં તેમણે તે ઠરાવને ટેકો આપ્યો ફરી શેઠ હુકમચંદ ઉઠ્યા અને બોલ્યા કે સમ્મેલન બાદ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જવાથી આયુર્વેદની ઉન્નતિ નહી થાય આયુર્વેદ એ હિન્દુસ્થાનની ચીજ છે. પૂનામા તિલક મહારાજાએ વિદ્યાની ઉન્નતિ ઇચ્છી બહુ સ્વાર્થ ત્યાગ કરી ઉન્નતિનો માર્ગ દેખાડી આપ્યો (હીયર હીયર તાળીઓ)

ઠરાવ ૧૪ મો—તે પછી પં. લક્ષ્મીરામજીસ્વામીએ એવા આશયનો ઠરાવ રજુ કર્યો કે વૈદ્ય સેઠોએ પોતે આયુર્વેદની ઉન્નતિ માટે ધન દાન કરવું જોઇએ જ્યાંસુધી આ પણે પોતે આગળ નહીં પડીયે ત્યાંસુધી બીજા તરફથી લાભની આશા કેમ રખાય ? પં. જગન્નાથપ્રસાદ શુકલે તેને ટેકો આપ્યો અને સહાયતા માટે વૈદ્યોને વિનંતિ કરી પ્રો. ગવળી બોલ્યા વૈદ્યોએ નિશ્ચય કરી રાખવો જોઇએ કે જ્યાંસુધી ધન્વંતરી પેટીમા કાંઇ રકમ ન નાખે ત્યાંસુધી કોઇ દરદીની ચિકિત્સા ન કરે બીજાઓના ટેકાથી ઠરાવ પસાર થયો

તે વખતે વિપનગરના સ્વામી શિવાનંદે એક બે આની વિદ્યાલય માટે આપી જેનું લીલામ કરવામાં આવ્યું ડૉ. પોપટ પ્રભુરામે ૧૦૨૫માં ખરીદી તે વખતે પ્રમુખે કહ્યું કે આ સરતામાં ગઇ નીચે લખેલા ગૃહસ્થોએ ફાળામાં રકમો ભરાવી ગોવિંદપ્રસાદશાસ્ત્રી જબલપુર ૧૦૦૧, રામાવતાર મિશ્ર દાનાપુર ૧૦૦૧, પાંડુરંગ ચિંતરામ સાઠે દમોહ ૧૦૦૧, કિશનચંદ્ર કંગાભરણ દિલ્હી ૧૦૦૧, પં. ગોપીનાથ આચાર્ય ૧૦૦૧, પં. લક્ષ્મીરામ શાસ્ત્રી ૩૦૧, પં. ભવજી ત્રિકમજી ૧૦૦૧, પં. નંદલાલજી વૈદ્ય લખનૌ ૧૦૦૧, પં. બ્યાલીરામ દ્વિવેદી ૨૦૦૧, પં. ગણેશદત્તશર્મા ઇંદોર ૧૦૦૧, નાનાસાહબ કેળકર ઇંદોર ૧૧૦૧. ત્ર્યંબકલાલ ત્રિભુવન મની મુંબઇ ૧૧૦૧, પં. નારાયણદત્તશાસ્ત્રી ૨૦૦૧

ઠરાવ ૧૫ મો—કવિ નાનેદ્ર કામમેને આયુર્વેદીય સ્વાઓનો ગેરલાભ કરવાવાળા જોઇન્ટ સ્ટોક કંપનીઓનો નિષેધ કરનારો ઠરાવ રજુ કર્યો અને કહ્યું કે આ સમ્મેલન તેથી કેમ સંભા

સાથે સંબંધ રાખતી નથી. તે બાબતમાં જરૂરી પત્રવ્યવહાર કરવો જોઇએ. પં. રામભજન-શર્માના ટેકાથી ઠરાવ પસાર થયો.

ઠરાવ ૧૬ મો—ડો. પોપટ પ્રભુરામે ઠરાવ રજુ કર્યો કે શેડી ચેમ્સફર્ડની પ્રસુતિસંસ્થામાં આયુર્વેદીય બ્લોક પણ હોવી જોઇએ. તેવી યોજના તૈયાર કરવા માટે એક કમીટી નિમવામાં આવે મુંબઇ તરફથી કામ કરવાને હું તૈયાર છું શ્રી નિવાસજી ચતુર્વેદી એમ. એ. ના ટેકાથી ઠરાવ પસાર થયો.

ઠરાવ ૧૭ મો—તે પછી ડો. લાલજીએ વિષ તથા ઉપવિષ મળવામાં સરકાર તરફથી સરળતા થવા માટેનો ઠરાવ રજુ કર્યો ડો. પોપટ, શ્રી. વસાઇકર, પં. રામકૃષ્ણ વૈદ્યના ટેકાથી ઠરાવ પસાર થયો.

ઠરાવ ૧૮ મો—તે પછી કાનપુરના પં. કનૈયાલાલ વૈદે એવો ઠરાવ રજુ કર્યો કે ઘી દુધની મોંઘાઇને લઇ દુધ આપનારા પશુઓનો વધ બંધ કરવામાં આવે કેમકે દુધને અભાવે રોગીઓને પથ્ય પરેજમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ પડે છે ડો. સરજુપ્રસાદના ટેકાથી ઠરાવ પસાર થયો.

ઠરાવ ૧૯ મો—સરકારી હુકમને લીધે યુ. પી. તથા મદ્રાસ પ્રાંતની જે જે મ્યુની-સીપાલીટી આયુર્વેદનો સ્વીકાર નથી કરતી તેનો તે અટકાયત દૂર કરવા બાબતનો ઠરાવ પં. જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લે રજુ કર્યો અને પસાર થયો.

ઠરાવ ૨૦ મો—એક ઠરાવ એવા આશયનો પસાર થયો કે પરીક્ષા લીધા વગર પદવી ન આપવામાં આવે. પ્રાંતીય મંડળોને પદવી આપવાનો અધિકાર નથી અને વૈદ્ય પરીક્ષાનું નામ ભિષક્ પરીક્ષા રાખવામાં આવે.

ઠરાવ ૨૧ મો—પછી પરીક્ષાઓની ફી વધારવા બાબતનો ઠરાવ પ્રમુખે રજુ કર્યો તેનો ઘણો વિરોધ થયો પણ પછી થોડા ફેરફાર સાથે બહુ મતે ઠરાવ પસાર થયો. વૈદ્ય પરીક્ષાને માટે ૨ ને બદલે ૩, વિશારદ પરીક્ષા માટે ૩ ને બદલે ૫ અને આચાર્ય પરીક્ષા માટે ૫ ને બદલે ૧૦ ફી લેવાનો નિશ્ચય થયો.

ઠરાવ ૨૨ મો—આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ અને મહામંડળના કાર્યકર્તાઓની ચુંટણી અને મહામંડળ તથા વિદ્યાપીઠના નિયમોમાં ફેરફાર કરવા બાબતનો એક ઠરાવ પસાર થયો.

છેવટે પ્રમુખ પોતાનું સમારોપનું ભાષણ કરવા ઉભા થયા અને કહ્યું કે હવે બધાને પોતપોતાને દેશ જવું છે. એકબીજાએ ભુલી જશો નહીં. આપણે મળવું છે અને પરસ્પર

પ્રાણોને મેળવવાં છે પ્રયાગ સમ્મેલનના વિસર્જન વખતે મેં વૈદ્યભાઈઓને પ્રાર્થના કરી હતી. કે અદેખાઇ અને ક્ષુદ્રતાને તજી આપણે સગા ભાઇ પ્રમાણે વર્તન રાખવું જોઇએ. રોગીઓ સમક્ષ કે પરોક્ષ એકબીજાની નિંદા ન કરવી જોઇએ. પ્રયાગમાં બધા વૈદો પરસ્પર બેઠયા હતા તેજ દૃશ્ય આંહી દેખાડવું જોઇએ. ઘણા સજ્જનો નિબંધ વાંચી શકયા નથી, કવિતા સંભળાવી શકયા નથી અને ભાષણ પણ કરી શકયા નથી તેઓ કૃપા કરી ક્ષમા કરે. આવનું સમ્મેલન બમણા ઉત્સાહથી થાય મુંબઇમાં સમ્મેલનને આમંત્રણ કરવા માટે ડા. પોપટભાઇને ધન્યવાદ આપુ છુ. આયુર્વેદની ઉન્નતિ કરી શકીએ કે જેને જોઇ આખું જગત્ વિસ્મિત થઇ જાય આયુર્વેદ સમ્મેલન પોતાનું કર્તવ્ય નહીં ભુલે એવી પ્રાર્થના કરું છુ.

તે પછી ડૉ. પોપટભાઇ અને શ્રી નિવાસજી એમ. એ. એમણે પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યો અને તેમના ગુણગાન કર્યા, ૩૫ વાગે આનંદ, પ્રેમ અને સફળતાપૂર્વક સમ્મેલન સમાપ્ત થયું.

નિ ભા. આયુર્વેદિક સમ્મેલનનો પ્રદર્શન વિભાગ.

તા. ૩૦-૩-૨૦ વૈદ્ય પ્રદર્શન ખોલવાનું કામ ઇંદોરના મહારાજાને બહારગામ જવાનું થતાં ઇંદોરના ચીફ મીનીસ્ટર બાબુગવજીને હાથે કરવામાં આવ્યું. કલ્યાણમલ જૈન હાઇસ્કૂલના કેટલાક ભાગોમાં આ પ્રદર્શનની મનોહર સજાવટ કરવામાં આવી હતી. એક વિભાગમાં વૈદ્યકશાસ્ત્રના ગ્રન્થો જેમાં સુશ્રુતનું ઇંગ્રીશ ભાષાંતર, હસ્તલિખિત અને છાપેલા બીજા ગ્રન્થો રાખ્યા હતા ૨ વિભાગમાં નમુનાની વનસ્પતિ સુકી અને લીલો મેજ ઉપર વ્યવસ્થિત રીતે રાખવામાં આવી હતી વનસ્પતિના નમુના લગભગ ૧ હજાર હતા ઔષધોપયોગી ભાતભાતનાં ફુલ પાનનાં ચિત્રો ભિંતોપર ટાંગેલા અને ટેબલોપર મુકેલા હતાં તેની સંખ્યા લગભગ ડોઢ હજાર જેટલી હતી તેમાં શ્વેતપુષ્પની લક્ષ્મણા, મહાનિંબ, મહેંદી, ભીલામાં, ભૂમ્યામલકી, વિનોદિની, વત્સનાભ, પહાડી હંસરાજ, નાગાર્જુની, ત્રાયમાણ, વિદારી દંદપત્ર, નરમ, પુન્નાગ, હિંગુપત્રી, કોશાતકી, ઝિંગિકા, પડ્ભુજા, ગોપાળકકડી, પાષાણભેદ, કપિકચ્છુ, જીવંતી, કાસ્મીરી, પુષ્કરમૂળ, તામ્રકંટક, રૂદ્રજટા, સમુદ્રફળ, કોકિલાક્ષ, કાકોદુંબર, કુબેરાક્ષી, ભદ્રેલા વગેરે ઔષધીયુ જોવામાં આવતી હતી.

૪ ચોથા હોલમાં સિધ્ધૌષધોનો સંગ્રહ કરેલો હતો તેમાં અનેક પ્રકારની ભસ્મો, ગુટિકા, અવલેહ, આસવ વગેરે હતાં. ઔષધ આયુર્વેદિક છતાં દેખાવ વગેરેમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કાર દેખાતા હતા. ૫ પાંચમા હોલમાં પ્રાચીન વૈદ્યોના વિભાગની ચીજો રાખેલી હતી શરીર, ઇંદ્રિઓના ચિત્રો રાખેલાં હતાં આ પ્રદર્શન માટે મુંબઇ, મદ્રાસ, કલકત્તા, હંગેરા

હૈદ્રાબાદ, મધ્યપ્રાંત, કાઠીઆવાડ, સીંધ, બરાડ, મહારાષ્ટ્ર વગેરે ઠેકાણેના વૈદો અને કારખાનાવાળાએ ઔષધો મોકલ્યાં હતા. સીતારામ યશવંત માળવણકર, દુર્ગાસુતા પાર્થ સારથી મદ્રાસ, શેઠ નારણભાઇ કેશવલાલ પેટલાદ, એમ એસ. એ.બ.ઇ રાવળપિંડી, ધરણીધરજી સાગર, વૈદ્ય વ્રજવિહારીલાલ ટં ન, ભૈરવદત્તશર્મા હુગરુ, વૈદ્ય પન્નાલાલશર્મા અજમેર, લોકમણીશર્મા ધારશુલા, પં. કેદારનાથશર્મા કાનપુર, ડો બાપાલાલ શાહ, ઝંડુફાર્મસી મુંબઇ, વૈદ્ય પ્યાલીરામશર્મા ઇંદોર, રસશાળા ઔષધાશ્રમ ગોંડળ, હોલારામ ભુવનેશ્વરીપ્રસાદ જવાળામુખી વગેરે ઠેકાણેથી વનસ્પતિજ, રસાયનેક, ભસ્મ, માત્રા, ગુટિ, તૈલ, આસવ, અવલેહ, વિષઘ્ન અમદ વગેરે સિદ્ધ ઔષધીયું આવેલ હતી.

અનેક પદાર્થ પ્રેક્ષકોનાં ચિત્તને આકર્ષિત કરતાં હતાં અને વૈદ્યનિક શોધમાં પોતાનું બુદ્ધિ સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની સુચના, દેશની ઉન્નતિ ઇચ્છનારાઓ માટે કરતાં હતાં.

આપણી આયુષ્ય મર્યાદા.

(લેખક—શ્રી. દા. સાતવળેકર સ્વાધ્યાય મંડળ, ઔંધ).

મનુષ્યની આયુષ્ય મર્યાદા—માનવી આયુષ્યની મર્યાદા કેટલી છે આ બાબત કોઇની ગમે તેવી કલ્પના હોય તોપણ સાધારણ રીતે મનુષ્યનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું ગણાય છે એ માટે કોઇને શંકા નથી શાસ્ત્રદ્રષ્ટિની વાત બાજુએ રાખીએ અને હાલનો અનુભવ સ્વીકારીએ નહીં તો પ્રત્યેક મનુષ્ય એમજ કહેશે કે માનવી આયુષ્યની મર્યાદા ૧૦૦ વર્ષની છે. પણ હાલનો હિન્દુસ્થાનનો અનુભવ કેવો છે વારૂ? આપણું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું છે એવી કલ્પના હાલના હિન્દી મનુષ્યને (પછી ભલે હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તિ કિંવા ગમે તે હોય) નથી. તેને એમ જણાય છે કે આ ભૂમિના માણસો પ્રાચીનકાળમાં દીર્ઘાયુષી હતાં. તોપણ તેમની એવી સમજુતી થયેલી જણાય છે કે આપણું દીર્ઘાયુષ્ય થવું એ અશક્ય છે. જુની સમજુતીના હિન્દી મનુષ્યો કહેશે કે અહો પ્રાચીનકાળમાં સત્યયુગ હતો તેથી તે વખતે મનુષ્યોનાં આયુષ્ય ઘણાં હતાં હાલમાં છે કળીયુગ તેથી હાલમાં આયુષ્ય ન્હાનાંજ હોય અને આગળ આગળ વધુ ન્હાનાજ થવાનાં. આવા પ્રકારનો નિરૂત્સાહી દૈવવાદ જુનાં માણસોમાં ભરાઇ ગયો છે પણ હાલના સુશિક્ષિત માણસો તરફ નજર નાખશું તો તેઓ પોતાના આયુષ્યની બાબતમાં અત્યંત ઉદાસીન થયેલા દેખાય છે. તેઓમાં પૂર્વનો દૈવવાદ નથી પરંતુ તેને ઠેકાણે ઉત્સાહી પુરૂષાર્થવાદ નવીન શિક્ષિત મનુષ્યોમાં આવ્યો નથી એ અત્યંત ખેદની વાત છે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આયુષ્ય મર્યાદા—જુના લોકમાં સત્યયુગ અને કળિયુગની

કલ્પના જે પ્રચલિત થયેલી છે તે મૂળ પૌરાણિકકાળમા ઉત્પન્ન થયેલી હઇને તે મૂળ સનાતન વૈદિક ધર્મની કલ્પનાથી વિરુદ્ધ છે તેમા શકા નથી દૈવવાદ અને ધર્મવાદ એ બન્ને એકજ ઠેકાણે રહેવો શક્ય નથી દૈવવાદ એ એક પ્રકારનો મન અને બુદ્ધિનો રોગ હઇને ધર્મવાદ એ પુરૂષાર્થનો પ્રેરક છે ધાર્મિકમનુષ્યને પોતાની ઉન્નતિ બદલ શકાજ હોતી નથી મારા પુરૂષાર્થના જોર ઉપર હુ કર્તવ્યપાલન કરીશ, ધનાર્જન કરી આ લોકમા અભ્યુદય સપાદન કરીશ, સત્ય માર્ગે ચાલી મારૂ ઉચ્ચ ધ્યેય સફળ કરીશ અને છેવટે સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાપ્તિ કરી શકીશ, આ ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થવાદિ ધાર્મિક માણસના મનમા આળશી અને નિરૂત્સાહી દૈવવાદ અડકી પણ શકતો નથી

જો ખરા ધાર્મિક માણસને કોઇ કહે કે તારી જન્મકુડળી અમે જોઇ છે અને તે કુડલી પ્રમાણે તારૂ આયુષ્ય ૪૦ વર્ષનું છે તો તે ખરો ધાર્મિક માણસ કહેશે કે 'હું આ જન્મપત્રિકાને ફાડી નાખું છુ અને હુ મારી જન્મપત્રિકા આજરોજથી નવી બનાવવાનો છુ ' જો કોઇ સજ્જડ રીતે તેને ગ્રહોની સ્થિતિ બદલ ભય બતાવશે તો તે કહેશે કે 'તમારા ગ્રહ ગમે ત્યા હો હુ મારા પુરૂષાર્થ વડે મારા ગ્રહોના નવાં સ્થાન નિશ્ચિત કરીશ' હાલમા દૈવવાદને ધર્મનુ સ્થાન મળેલુ છે પણ આપણો સનાતન ધર્મ એવો પાગળો નથી આપણો ધર્મ ઉત્સાહપ્રદ પુરૂષાર્થી ધર્મ છે વૈદિક ધર્મ કહે છે કે कुर्वन्नेवह कर्माणि जिजीविषेच्छत समा યજુ० અ० ૪૦-૨ આ જગતમા સત્કર્મ કરતા કરતા સો વર્ષ જીવવાની પ્રયત્નપૂર્વક ઇચ્છા રાખવી એ વૈદિક ધર્મ છે. આ કળિયુગ હો કે સત્યયુગ હો તે બદલ કોઇએ મનમા ભીતિ કિંવા ઉદાસીનતા ધરવાની જરૂરી નથી. હુ પ્રયત્ન કરીશ અને મારૂં આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું કરીશ એવી પ્રબળ ઇચ્છા રાખવી એ ધર્મની દૃષ્ટિ છે

પુરૂષાર્થી મનુષ્યોનાં આયુષ્ય—૧૦૦ વર્ષ જીવવુ એ પ્રત્યેક મનુષ્યનો જન્મસિદ્ધ હક છે ઉત્તમ પુરૂષાર્થ કરવાથી આપણુ આયુષ્ય વધારી શકીએ છીએ અને ઉચ્છૃખળ વર્તન રાખવાથી આપણુ આયુષ્ય ઓછુ કરી શકીએ છીએ ૧૦૦થી વધુ વર્ષનું આયુષ્ય થઇ શકે છે એમ નીચેના વેદ મન્ત્રો કહે છે ' पश्येम शरद शत जीवेम शरद शत, शृणुयाम शरद शत, प्रब्रवाम शरद शत, अदीना स्याम शरद शत भूयश्च शरद शतात् યજુ० અ० ૩૬-૨૪ સો વર્ષ સુધી નેત્રોથી જોઇ શકીએ, જીવી શકીએ, કાને સાભળી શકીએ, મુખે બોલી શકીએ, દીન થયા વિના રહી શકીએ અને સો વર્ષથી વધુ પણ રહી શકીએ' ઉપરનું વેદવચન-ધર્મવચન સૂચવે છે કે સો વર્ષથી વધુ જીવવુ શક્ય છે, એટલુજ નહીં પણ કોઇપણ અવયવ-ઇંદ્રિયની ખામી-ખડિતપણુ થયા વિના જીવવુ શક્ય છે તેનો અર્થ એ કે પુરૂષાર્થથી પ્રાપ્ત કરેલું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષથી અધિક થાય છે જન્મસિદ્ધ હક સો વર્ષનો છે અને દુરાચારથી ૧૦૦ વર્ષથી ઓછુ જીવી શકીએ છીએ

આ ઉપરથી આપણા લક્ષમાં આવશે કે હાલમાં જે આપણું આયુષ્ય કમી થઇ ગયું છે તે આપણામાં રૂઢ થયેલા દુરાચારને લઇનેજ છે. તેમાં દૈવ-પ્રારબ્ધનો બીલકુલ સંબંધજ નથી. દૈવ નામનો કાંઇ પદાર્થજ નથી આપણાજ દુરાચારનું ફળ આપણે ભોગવવું પડે છે અને તેનેજ મૂર્ખ લોકો દુર્દૈવ કહે છે. જો એ ખરૂં છે, તો આપણે આયુષ્ય વધારવાની ખટપટ નહીં કરવી કે?

આયુષ્ય વધારી શકાય છે– જન્મતાંજ બ્રહ્મદેવે આયુષ્ય નિશ્ચિત કરેલું હોય છે એમ ઘણાની સમજ થઇ ગયેલી હોય છે એ સમજ અત્યંત તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય અને અધાર્મિક છે. વાસ્તવિક વિષે તો એવો પ્રકાર છેજ નહીં. પુરૂષાર્થ કરી અને આરોગ્યના નિયમોનું ઉત્તમ રીતે પાલન કરી આયુષ્ય વધારવું એ પ્રત્યેક માણસને માટે શકય વાત છે એ નક્કી છે. બ્રહ્મદેવે ભલે તેની મરજી પ્રમાણે લખ્યું હોય પણ આપણે આપણા પુરૂષાર્થથી તે ભુંસી નાખવા સમર્થ છીએ; પણ ખરી વાત એ છે કે બ્રહ્મદેવે વિધાતાએ કે બીજા કોઇએ કોઇનું પણ આયુષ્ય નક્કી ઠરાવેલજ નથી. વેદ કહે છે કે "मृत्योः पदं योपयतां यदैतद्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ऋग्वेद १०-१८-२, अथर्ववेद १२-२-२४ પોતાનાપરથી મૃત્યુનો પગ દૂર ખસેડી જ્યારે તમે પોતાના વધેલા આયુષ્યને ધારણ કરી પ્રગતિ કરશો, પ્રજા અને ધનના યોગે ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થઇ શુદ્ધ અને પવિત્ર થશો ત્યારેજ પૂજ્ય થશો" આ મંત્રમાં પુરૂષાર્થથી મૃત્યુનો પગ દૂર ખસેડી પોતાનું આયુષ્ય વધારી શકાય છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. જો એમ છે તો વિધાતાએ આયુષ્ય નિશ્ચિત કરેલ છે એ વાત તદ્દન ખોટીજ છે; માટે આયુષ્ય નિશ્ચિત છે એવી માન્યતા કોઇએ પોતાના મનમાં ઠસાવવી નહીં; પરંતુ હું મારૂં આયુષ્ય જરૂરજ જરૂર વધારીશ એવો ઉત્સાહી પુરૂષાર્થી ભાવ હમેશાં મનમાં રાખવો અને તે પ્રમાણે આચરણ રાખવું.

પૂર્વકાળના લોકોનાં આયુષ્ય—આ ભરતખંડના પ્રાચીનકાળના આર્યોની આયુષ્ય મર્યાદા ૧૦૦ વર્ષ કરતાં વધુ હતી. અરાયન નામના ગ્રીસ ઇતિહાસકારે પોતાના અનુભવથી જે હિન્દી પુરૂષોની આયુમર્યાદા લખેલી છે તે ૧૪૦ વર્ષની છે. તે લખે છે કે હિન્દુસ્થાનમાં ૧૪૦ વર્ષના મનુષ્યો ઘણા દેખાય છે અને સો વર્ષ પછીના મનુષ્યોને એક વિલક્ષણજ નામ આપવામાં આવે છે. આ સુમારે બે હજાર વર્ષ પહેલાની હિન્દી આયુમર્યાદાની સ્થિતિ હતી. હાલમાં હિન્દુસ્થાનમાં ૧૪૦ વર્ષનો કોઇ પણ મનુષ્ય મળતો નથી. અર્થાત્ આટલી અવનતિ આ બાબતમાં આપણી થઇ છે.

સુમારે ૫ હજાર વર્ષ પહેલાં આજ હિન્દુસ્થાનમાં માનવી આયુષ્યની મર્યાદા ડોઢસો વર્ષથી પણ અધિક હતી. તે વખતે રાષ્ટ્રીય ધડપડાટમાં અગ્રેસરત્વનું માન જે પુરૂષોને મળે છે તેવા પુરૂષો સો વર્ષથી ઓછું જીવ્યા ન હોતા. લડાઇમાં મરણ પામવાની વાત બાજુએ

રાખીએ તો માત્ર મોતથી અલ્પાયુ મર્યાની સંખ્યા તે વખતે થોડી હતી એમ અનુમાન કરવાના મહાભારતમાં ઘણા પુરાવા છે.

ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણ સરખા લોકોત્તર કાર્ય ધુરંધર પુરૂષ તે વખતની બધી હિલચાલમાં મુખ્ય ભાગ લેનારા હતા વીરોમાં મોટા શૂરવીર, તત્વજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ જ્ઞાની, ધાર્મિકોમાં ઉત્તમ ધર્મનિષ્ઠ, યોગીઓમા યોગેશ્વર, રાજકારણ કુશળ પુરૂષોમાં રાજનીતિજ્ઞ, રાષ્ટ્રભક્તોમાં મોટા લોકમાન્ય રાષ્ટ્રભક્ત એવા શ્રી કૃષ્ણ હતા. તત્કાલીન રાષ્ટ્રીય ઉથલપાથલમાં તેમના જેટલું કામ કરનારો કોઇજ ન હતો. દેશસેવામાં તત્પર અને દુર્બળ જનોનું સંરક્ષણ કરી સબળ દુર્જનોનો નાશ કરનારી તે રાષ્ટ્રીય વિભૂતિ [1] મરણ વખતે ૧૨૫ વર્ષની હતી. શ્રી કૃષ્ણનું મૃત્યુ અકાળ થયું હતું અને તે વખતે તેમના માબાપ [2] જીવતાં હતાં. અર્થાત્ માબાપની ઉમ્મર તેમના કરતા ૩૦ વર્ષની વધુ ગણીએ તો વસુદેવની ઉમ્મર શ્રી કૃષ્ણના મૃત્યુ વખતે ૧૫૦ દોઢસોથી વધુ હોવી જોઇએ અને દેવકીની ઉમ્મર પાંચ દસ વર્ષ ન્હાની હોય તો ૧૪૦ વર્ષની હોવી જોઇએ. શ્રી કૃષ્ણના મૃત્યુ વખતે વસુદેવ દેવકી રોહિણી વગેરે રૂદન કરતા હતા તેનું વર્ણન મહાભારતમાં અને ભાગવતમાં છે. રાજકીય ઉથલપાથલમા પડનારા અને રાત્રિ દિવસ દેશના ઉદ્ધાર માટે શ્રમ કરનારા પુરૂષોના આયુષ્ય ઉપાધીને લઇ ઓછાં થાય છે એમ કેટલાક સમજે છે તેઓએ આ પુરૂષોના આયુષ્ય જોવા.

મહાભારતના યુદ્ધ વખતે તે વખતના યોદ્ધાઓની ઉમ્મર નીચે પ્રમાણે હતી.

શ્રી કૃષ્ણ ૮૩ વર્ષ, ભીષ્માચાર્ય ૧૭૦ વર્ષ, ધર્મરાજ ૭૦ વર્ષ, ભીમ અર્જુન ૬૬ થી ૭૦ વર્ષ, ધૃતરાષ્ટ્ર ૧૦૫ વર્ષ, દુર્યોધન ૬૯ વર્ષ, દ્રોણાચાર્ય ૯૦ વર્ષ, કૃપાચાર્ય ૯૫ વર્ષ, કર્ણ ૮૨ વર્ષ, શકુની ૮૫ વર્ષ.

એ પ્રમાણે અવસ્થાનાં પ્રમાણ ઓછામાં ઓછાં આપ્યાં છે. ભીષ્માચાર્યની ઉમ્મર ઓછામાં ઓછી છે ઘણે ભાગે તેનાથી વધુ ઉમ્મર તે વખતે હોવી જોઇએ એમ માનવામાં હરકત નથી. કારણ તેમની જીંદગીમાં નીચેની ઘટનાઓ બની હતી

	ભીષ્માચાર્યની ઉમ્મરના વર્ષ, કેવડી ઉમ્મરે બન્યું ?
૧ ભીષ્માચાર્ય (સત્યવ્રત) નો જન્મ	૧
૨ ગુરૂકુળવાસ સમાપ્તિ યૌવરાજ્યાભિષેક	૨૦
૩ આ જન્મ વિવાહ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા	૨૨

[1] ભાગવત ૧૧-૬-૨૫.

[2] મહાભારત મૌસલપર્વ તથા ભાગવત ૧૧-૩૧-૧૮

૪	ભીષ્માચાર્યનો સાપત્ન બન્ધુ ચિત્રાંગદ વિશ વર્ષે ઉમ્મરમાં આવે છે અને ૮ વર્ષ રાજ્ય કરી મરે છે	૫૦
૫	ભીષ્માચાર્યનો બીજો સાપત્ન બન્ધુ વિચિત્રવીર્ય ઉમ્મરમાં આવી ગાદીએ બેસી ૭ વર્ષ રાજ્ય કરી મરે છે.	૬૩
૬	નિયોગથી ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુરની ઉત્પત્તિ	૬૫
૭	પાંડુ ઉમ્મરમાં આવી ગાદીએ બેસે છે	૮૩
૮	પાંડુ બાર વર્ષ રાજ્ય કરી રોગી થાય છે	૯૫
૯	દુર્યોધન, પાંડવો અને બીજા કૌરવોનો જન્મ	૧૦૦
૧૦	પાંડવોનો વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત થાય છે અને કૌરવ પાંડવને પરસ્પર દ્વેષનો પ્રારંભ	૧૨૦
૧૧	પાંડવોને નાનપણમાં છૂટા થઇ પરસ્પર સલાહ થઇ ઇંદ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય મળે છે.	૧૩૨
૧૨	પાંડવ ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કરી રાજસૂય યજ્ઞ કરે છે	૧૫૭
૧૩	પાંડવોનો વનવાસ અજ્ઞાતવાસ અને પછી મહાભારતનું યુદ્ધ	૧૭૦

આ પ્રમાણે ભીષ્માચાર્યની ઉમ્મર યુદ્ધ વખતે ઓછામાં ઓછી ૧૭૦ વર્ષની હતી એમ મહાભારત ઉપરથી જણાય છે અને તે અવસ્થામાં તેમનાં શરીરમાં કેટલું જોર હતું એ તે વખતનો ઇતિહાસ કહે છે. વ્યાસ મહર્ષિએ તે વખતે અથવા તે પછી થોડે વખતે મહાભારત ગ્રન્થ લખ્યો અને તે લખવાનું કાર્ય સુમારે ૩ વર્ષ ચાલ્યું હતું. 'સાઠી બુદ્ધિ નાઠી' એ મૂર્ખતા ભરેલી કહેવત હાલમાં ચાલે છે પણ પૂર્વકાળમાં એવાં વયોવૃદ્ધ માણસો આપણા રાષ્ટ્રમાં દેશસેવાના કામ ઉત્સાહપૂર્વક કરતાં. પુરૂષાર્થથી તે સમય હાલમાં પણ લાવી શકાય એમ છે.

ઇરાનમાંના સાદીકવી ૧૦૨ અને અત્તારકવી ૧૧૪ વર્ષ જીવ્યા હતા. નિઝામ ઉલ્મુખ ૧૦૫ વર્ષનો થઇ મરણ પામ્યો હતો. મલ્હારી ધનગર ઘાંટ આંબોલી મરણ વખતે ૧૧૫, પંડિત પ્રભાકરશાસ્ત્રી હયાત હાલ ઉમ્મર ૧૦૮ વર્ષની છે, રામશેઠ ભુરકી સોનાર સતારા મરણ વખતે ૧૦૫, સ. મહમદખાન કોલ્હાપુર ૧૦૩, સ. બહાદુરખાન કોલ્હાપુર ૧૦૧, મ. રામલાલ કાંગડી ૧૦૪ હયાત છે.

રોમાનીયા, બલ્ગેરીયા વગેરે દેશમાં સવાસો વર્ષની ઉમ્મરના માણસો હાલમાં પણ જોવામાં આવે છે. યુરોપના મુત્સદ્દી ૮૦-૯૦ વર્ષની ઉમ્મરે રાષ્ટ્રસેવાનાં પ્રચંડ કાર્યોનો બોજો પોતાને માથે ઉઠાવી તેમાં સાફલ્ય મેળવે છે; ત્યારે આપણા દેશમાંજ હાલમાં ઓછાં

આયુષ્ય કેમ છે ? તેનો વિચાર દરેકે કરવો જોઇએ અને જે દોષને લઇ હાલમાં આપણાં આયુષ્ય કમી થતાં આવ્યાં છે તે દોષ જલદી દૂર કરી આપણાં આયુષ્ય વધારવાં જોઇએ.

યુરોપના કેટલાક મ ણસોનાં આયુષ્ય-થેમસ પાર ૧૫૨ વર્ષ, હેન્રી જેકિન્સ ૧૬૯, મેરિ વિલિજ ૧૧૨, કાઉન્ટેસ ડેસ્મોંડ ૧૪૦, ડેથેગ્ગ્રન એ ન ૧૦૧. બાયબલમાંના ધર્માચાર્યોનાં આયુષ્ય અબ્રાહામ ૧૭૫, ઇઝાક ૧૮૦

ઉત્તમ નિયમોથી રહેનારો માણસ ૧૭૫ વર્ષની ઉમ્મર સુધી જીવી શકે છે એ વાત નિર્વિવાદ કરવા જેવી છે. એટલુ આયુષ પ્રાપ્ત કરવાનું કામ કષ્ટસાધ્ય છે એ ખરું પણ અસાધ્ય તો નથીજ. આજ પણ યુરોપમાં ૧૨૫ વર્ષથી વધુ ઉમ્મરનાં માણસો હયાત છે વિશેષે કરી ગાયના દુધની છાસ પીનારા વધુ દીર્ઘાયુષી થાય છે એવો સિદ્ધાંત ઘણા યુરોપીઅન ડૉકટરોએ બાંધ્યો છે અને યુરોપના જે પ્રાંતમાં ૧૨૫ વર્ષથી વધુ ઉમ્મરનાં માણસો છે તે ગયુનાં દુઝાણા માટે પ્રસિદ્ધ છે. ગમે તેમ હોય પણ આજસુધીના માનવી આયુષ્યનો ઇતિહાસ જોઇએ તો મનુષ્યની ઐતિહાસીક આયુષ્ય મર્યાદા પોણાબસો વર્ષની છે એમ કહેવામાં મુશ્કલ હરકત નથી.

શતાયુર્વૈ પુરૂષ—આ વચન બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમા છે નાગરીકોનું સર્વ સાધારણ આયુર્માન સો વર્ષનું છે એવુંજ આ વચનનુ તાત્પર્ય છે. પુરૂષ આ શબ્દનો અર્થ નાગરિક છે. નાગરીકોની સાધારણ આયુષ્ય (Average life સો વર્ષનું હોવું જોઇએ. નાગરિક જીવનની આ ઉચ્ચતમ અવસ્થા હાલના વખતમાં નીચે પ્રમાણે છે.

યુરોપમાં	નાગરીકોનું	સાધારણ	આયુષ્ય	૫૨
અમેરિકામાં	,,	,,	,,	૫૫
જાપાનમાં	,,	,,	,,	૫૮
ચીનમાં	,,	,,	,,	૪૦
ઇરાનમાં	,,	,,	,,	૪૨
હિન્દુસ્થાનમાં	,,	,,	,,	૨૫

આ પ્રમાણે સામાન્ય આયુષ્ય મર્યાદા છે આ ઉપરથી વૈદિક સમયમાંની દીર્ઘાયુષ્યની કસોટીએ પોંચેલો એવો એક પણ દેશ આજ પૃથ્વીની પીઠ ઉપરજ નથી એ સહજ લક્ષમાં આવશે. યુરોપ અને જાપાનનું આયુર્માન અધિક છે પણ વૈદિકકાળ પ્રમાણે આયુર્માન કરવા માટે હજી તેઓએ મોટો માર્ગ ઓળંગવાનો છે. આપણી હિન્દી લોકની સ્થિતિ તો અત્યંત દીન છે. જો આપણે આપણી ઉન્નતિ કરવામાં પોતાના જોરે કમ્મર બાંધશું નહીં તો આપણા ઉદ્ધારનો ઉપાય બીજો કોઇ કરે એમ નથી અને આપણું

આયુર્માન આથી પણ નીચે જવા નો સંભવ છે. ત્રિશ વર્ષ પહેલાં હિન્દુસ્થાનનું આયુર્માન સરાસરી ૩૩ વર્ષનું હતું તે આજ પચીસ વર્ષથી કાંઇ ઓછું થયું છે આ પ્રમાણે આપણા આયુષ્યનો એક સરખો હ્રાસ થતો જાય છે એ તરૂણોએ અવશ્ય વિચારવું જોઇએ.

[1] **આયુષ્ય કેમ વધારવું**—હાલમાં આરોગ્યવર્ધક અને શક્તિવર્ધક સંબંધી જે માસિક અને પુસ્તકો યુરોપ અને અમેરિકામાં નીકળે છે તેમાં એકમતે ચા, કોફી, કોકો, સીગારેટ, સિગર, તંબાકુ કોઇ પણ પ્રકારનું વ્યસન વગેરેનો સર્વ પ્રકારે નિષેધ કરેલો જણાય છે. દારૂ, ભાંગ, અફીણ વગેરે પણ સહારક પદાર્થોજ છે. એ સર્વ માદક પદાર્થોનો યુરોપમાં અટકાવ થવા લાગ્યો છે અને તે તરફ બેહદ સૂગ વધતી જાય છે ચા, કોફી, સીગારેટ, અને દારૂ એનું સમાજમાંથી એકદમ ઉચ્ચાટન થવું જોઇએ તોજ આયુષ્યવર્ધનના માર્ગમાં પહેલું પગથીયું આગળ વધ્યા એમ ગણાશે એ સિવાય બીજી મહત્વની વાત એટલે ટોનિક ઔષધો ઉપરથી લોકોનો વિશ્વાસ ઉઠવો જોઇએ ઔષધ વેચનારાઓએ કામોત્તેજક જાહેરાતો આપી તરૂણોને મોહિત કરી નાખ્યા છે. તેવાં ઔષધોથી (અને અતિ વિષયથી) શરીરોનો જેટલો નાશ થાય છે તેટલો દુર્વ્યસનોએ થયો નહીં હોય. તેવાં ઔષધો ઉપર વધુ પડતો વિશ્વાસ બેસવાથી માનસિક નિર્બળતા વધે છે રોગવૃદ્ધિ પામે છે પૈસા અને આરોગ્યનો નાશ થાય છે અને અકાળ મૃત્યુને આધિન થઇ છેવટે મૃત્યુવશ થવું પડે છે.

યોગ્ય અને સ્વચ્છ ભોજન, સ્વચ્છ હવા અને પાણી નિયમિત વ્યાયામ પચે તેટલું ખાવાની ટેવ, બ્રહ્મચર્ય, ઉત્સાહી, અને પુરૂષાર્થી રાષ્ટ્રસેવકોની સંગતિ, ધાર્મિક ગ્રન્થોનું વાંચન, ઇશ્વરભક્તિ વગેરે અનેક બાબતો છે કે જેને યોગે આયુષ્ય અને આરોગ્ય વધે છે. મલીન ખોરાક, ટાઢી મીઠાઇ, ખુશી પડે તેમ ખાવાં, ગંદી હવામાં રહેવા, સોડાવોટર, લેમોનેડ, કોલ્ડ્રીંક, બજારૂ મલીન ચા વગેરે કોઠો બગાડનારાં પીણાં, વ્યાયામ ન કરવો. આગ્રહ કરી કરાવી અજીર્ણ થાય તેટલું ખાવું, વ્યભિચાર, નિરૂત્સાહી, આળસુ લોકો સાથે હમેશાં રહેવું, નાટક જોવાં, નાટક અને સ્ત્રી વિષયક વાર્તાઓ વાંચવી, નાસ્તિક બનવું એવાં અનેક કારણો છે કે જેને યોગે આયુષ્ય ઓછું થાય છે. આયુષ્ય વધારવાના જે જે ઉપાય હોય તે તે સમજી લઇ તે પ્રમાણે આચરણ કરવું અને આયુષ્ય ક્ષીણ કરનારાં જે જે કારણ હોય તેને દૂર કરવાં એ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે અલ્પાયુ માણસ રાષ્ટ્રસેવા કરી શકે નહીં આપણી માતૃભૂમિને ઉત્સાહી, દીર્ઘાયુષી અને માતૃભક્ત પુરૂષોની હાલમાં આવશ્યકતા છે તરૂણ પુરૂષો આ માતૃભૂમિની આશા તરફ લક્ષ આપશે કે ? ઉપઃકાળ અકટોબર ૧૯૧૯.

---

[1] હવે પછીના અંકમાં આયુષ્યવર્ધક ઔષધોના પ્રયોગો પ્રગટ થશે.

રાજયક્ષ્મા અને ક્ષય

તેનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, ઉપચાર અને પથ્યાપથ્ય.

(લેખક—અધિપતિ).

કારણ સંપ્રાપ્તિ—આ રોગ ઘણો ભયંકર છે. આ દરદને ઇંગ્લીશમાં કન્ઝમ્પશન્ અથવા થાયસિસ્ કહે છે. આ રોગ દરદીઓના ક્રમે કરી રસ રક્ત માંસ મેદ મજ્જા વીર્ય વગેરે ધાતુઓનો ક્ષય કરી અંતે ક્ષય કરે છે; તેથી અન્વર્થક નામ શાસ્ત્રકારોએ આપ્યું છે. આ દરદમાં શરીરનાં ચરબી અને માંસનો ઘણી ઉતાવળે નાશ થાય છે; અશક્તિ વધે છે; ફેફસાં બગડી જાય છે; સર્વજાતિના અને સ્થિતિના લોક આ રોગના બળિદાનરૂપ થાય છે. તરૂણ અવસ્થામાં આનંદ કરનારા સ્ત્રી પુરૂષો ઉપર આ રોગ અચાનક હલ્લો કરે છે. આ મુંબઇ ઇલાકામાં દર વર્ષે આ એક ક્ષયરોગથીજ ડોઢ બે લાખ મરણ નિપજતા હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે; તેવીજ રીતે હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગમાં પણ ક્ષયરોગથી મરણસંખ્યા દરસાલ વધતી જાય છે અને એક દસકામાં પ્રથમ કરતાં ૪-૫ ગણું મરણ પ્રમાણ વધી પડયું છે. આ રોગ ઘણો ભયંકર છતાં અને દરેક સ્થિતિના લોકમાં તેનો પ્રચાર છતાં તેની ભયંકરતા તરફ પ્રજાનું અને રાજ્યનું ઓછું લક્ષ્ય ખેંચાણું છે તેનું કારણ આ રોગ તત્કાળમારક નથી એજ છે જ્યારે પ્લેગ, કોલેરા જેવા રોગમાં દરદી ત્વરીત મરણ પામે છે પરંતુ ક્ષયરોગમાં સારવાર કરનારાની થતી હાડમારી, કુટુંબીઓની ચિંતા, કામધંધો નહી કરવાથી ઉભી થતી આર્થિક મુશ્કેલી છેવટે દરદીનું મરણ થતાં તેના કુટુંબનું નિરાધારપણું અને દેશને તેવા ઉછરતા જુવાન મનુષ્યોની બુદ્ધિ અને સેવાની પડતી ખોટ એ બધા વિચારો મનમાં લાવીએ છીએ ત્યારે વિચારશીલ માણસના મનમાં બીજા અનેક દરદો કરતાં ક્ષયરોગની ભયંકરતા વધુ ઉદ્વેગજનક લાગે છે ક્ષયરોગ પોતાના શિકારને ગુપ્ત રીતે એવો મજબુતિથી પકડે છે કે એકદમ તે તેના પંજામાંથી છુટી શકતો નથી. શરીરનું વજન ઓછું થવા માંડે છે, તાવ હમેશાં રહ્યાં કરે છે, અન્ન ઉપર અરૂચિ થાય છે, ઉધરસ આવે છે, શ્વાસની ગતિ વધે છે, મળાવરોધ થાય છે. એવાં પૂર્વ ચિહ્ન જણાતાં તુર્ત ઉપાય કરવામાં આવે તો દરદ સાધ્ય થઇ શકે છે. પણ વખત લંબાતા મટી શકતો નથી.

ક્ષયથી થનારા મૃત્યુ ૨૫ થી ૩૫ વર્ષની ઉમ્મરના દરદીઓનાંજ વધુ હોય છે અને તેજ અવસ્થાનાં મનુષ્યો જગતને ઉપયોગી ગણાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ કુદરતી નિયમોથી અવળું વર્તન રાખવું એજ છે. બહુ દારૂ પીવો, બહુ બીડી સીગારેટ પીવી, અતિ વિષય, સડેલાં માંસાદિનો ખોરાક. મલીન ચા કોફી સ્ટેશનો ઉપર કે હોટેલુંમા પીવાં, હોટેલું અને વીશીનાં ખાણાં, અસંખ્ય માણસોના શ્વાસોચ્છ્વાસ ભરાઇ રહે તેવી

જગ્યાએ રહેવાં વગેરે કારણે પણ ક્ષયોત્પાદક છે. ક્ષય ઉત્પન્ન થયા પછી યોગ્ય સારવાર મળતી નથી કે યોગ્ય ઔષધ અને સ્વચ્છ હવા પાણીનો લાભ મળતો નથી તો દરદ વધી જઇ ભયંકર નિવડે છે. સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષો આ રોગમાં વધુ સપડાય છે. હાલમાં સુધારાના સમયમાં મનુષ્યોનું જીવન એવું કૃત્રિમ અને અસ્વભાવિક થઇ ગયેલું છે અને કુદરતી નિયમોનો ભંગ થઇ ગયો છે કે ક્ષયરોગ જે અટકાવી શકાય એમ છે તેનાથી દુનીયા આખીમાં દરસાલ ૩૦ થી ૪૦ લાખ મરણ નીપજે છે. એ શું અર્વાચીન સુધારાની ઉત્તમતા સાબીત કરે છે? ખરૂં તો એ છે કે હાલની બનાવટી સુધારણા નૈસર્ગિક નિયમોની વિરૂદ્ધજ પોતાની પ્રગતિ કરે છે અને તેથીજ ક્ષયરોગનું પ્રમાણ વધતું આવ્યું છે. અને એજ કારણ છે કે ગામડા કરતાં શહેરોનું મરણ પ્રમાણ વધારે હોય છે ગામડાનાં માણસો આખો દિવસ ખુલ્લી હવામાં મહેનત કરે છે અને રાત્રે ખુલ્લી હવાની આવજાવવાળા સાદાં મકાનોમાં સુવે છે, તેમ હરવા ફરવા કે જવા આવવા માટે બંધ ગાડીયું કે રોગ જંતુઓવાળી બેઠકું હોતી નથી, તેથી તેઓ ખુલ્લી હવાવાળે રસ્તે પગે ચાલીને જાય આવે છે, એટલે વ્યાયામનો પણ તેઓને લાભ મળે છે અને સૂર્યનો તડકો પણ તેઓમાં શરીર સેકે છે. ગામડાનાં લોકો ગરીબ છતાં, પોષક ખોરાક પુરતો નહીં મળવા છતાં, ખુલ્લી હવા, ખુલ્લો પ્રકાશ, મહેનત અને કરકસરપૂર્વક વર્તવાથી તેઓ સુખી અને નીરોગી જીંદગી ગાળી શકે છે; ત્યારે શહેરની ઘાટી વસ્તીમાં રહેનારા, ગાડીયે ફરનારા, બંગલાંમાં સુનારા અને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરનારા ગૃહસ્થો રોગાવસ્થામાંજ પોતાનાં આયુષ્ય પોતાને બોજારૂપ ભાસતાં શરીરો સાથે વિતાવે છે. તેમ ગામડાના લોકો દારૂ, માંસ, ચા, બીડી તથા હોટેલોના મલીન ખાણાંપીણાંથી અલગ રહે છે, બંધ હવાવાળી નાટકશાળાની કે ગંદા પાયખાનાની મજાથી પણ તેઓ અજાણ હોય છે, તેજ કારણ છે કે ગામડાના કરતાં શહેરના લોકો ક્ષયરોગના ભોગ વધુ થાય છે. મુંબઇ જેવા શહેરમાં કેટલાંક લોકોને દીવસે પણ દીવા કરવા પડે. છે તેવા મકાનમાં રહેનારા માણસો શુદ્ધ હવા અને ખુલ્લો પ્રકાશ ક્યાંથી મેળવી શકે? અને તેનું પરિણામ કેવું આવે? શહેરના મજુરો અથવા કામ કરનારા લોકો હવા વિનાના ઘરોમાં, કોટડીયુંમાં, દારૂની દુકાનોમાં અનેક રોગના કુંભમેળા જેવી નાટકશાળામાં રાત્રીઓ વિતાવે છે અને ઉજાગરા કરે છે; અને સ્ત્રીઓ દળવું, ખાંડવું, વાસણ માંજવા, માથાપર પાણી ભરવાં, કપડાં ધોવાં, રસોઇ કરવી વગેરે કામો કરવાથી, અનેપેક્ષિત કસરત આપનારાં ગૃહકૃત્યોને પોતાની આબરૂમાં ઉણપ લાવનારા ગણે છે. અને ખાવું, પીવું, સુવું, ગપ્પા મારવા અને આનંદ ભોગવવો એ સિવાય તેને કામ હોતું નથી. તેથી ખોરાકનું વિધિવત્ પાચન થતું નથી, ફેફસાં પ્રફુલ્લિત રહેતાં નથી, સ્નાયુ મજબુત થતા નથી, મન ભ્રમિત અને ગ્લાનિવાળું રહે છે, અને ક્ષય, હિસ્ટીરિયા, વાઇ જેવા કોઇને કોઇ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે; ઘણી સ્ત્રીઓને મેદ વધી જઇ વાંઝીઆપણું પ્રાપ્ત થાય છે, નિર્વિઘ્ને સુવાવડ થતી નથી, સુવાવડમાં અનેક વ્યાધિ થાય છે, શરીર નિર્બળ સુવારોગ ગ્રસ્ત થઇ જાય છે અને પછી

સુદૃઢ તથા કર્મક્ષમ થશે અને આયુષ્ય લંબાશે. એક મિનીટ સુધી શ્વાસ રોકી શકે તેનાં ફેફસાં નીરોગાવસ્થામાં છે એમ માનવું.

ક્ષયરોગનાં બીજ શરીરમાં દાખલ થયા પછી તેની વૃદ્ધિ થવાની સ્થિતિના ત્રણ ભાગ કરેલા છે. ઘણાં દરદીઓ તુર્તમાંજ ભયંકર સ્થિતિમાં આવી પડે છે. એકમાંથી બીજી અવસ્થામાં ક્ષયરોગ ક્યારે જાય છે તે અનુભવિ વિના જાણી શકાતું નથી તેમ દરેક દરદીને એ રોગ એક પછી બીજી અને પછી ત્રીજી સ્થિતિમાં એમ ક્રમે કરીને જાય છે એમ પણ નથી. તો પણ સાધારણ રીતે ક્ષયરોગની ૩ અવસ્થા કહેલી છે.

પહેલી અવસ્થા–શરીરમાં ઝીણો તાવ જણાય છે. શરીર આખો દિવસ ગરમ રહે છે. માથું વખતોવખત દુઃખે છે. ગળામાં ખરેરી પડે છે. સુકી ખાંસી આવે છે. સાદ બેસી જાય છે. શ્વાસ નળીમાં કફ અટકી જવાથી ઘોઘરો અવાજ નિકળે છે. થોડો થોડો ફીણવાળો કફ પડે છે. થોડો શ્રમ કરતાં શ્વાસ ચડે છે. શરીર હળવે હળવે ક્ષીણ થતું જાય છે. નબળાઇ વધે છે. આંખું ઉંડી ઉતરવા માંડે છે. રાત દિવસ શ્વાસ અને નાડી ઉતાવળે ચાલે છે હાથ પગમાં બળતરા થાય છે. છાતીનું સ્થિતિસ્થાપકપણું અને ફુલવાની ગતિ કમી થઇ જઇ છાતી કઠણ લાગે છે. છાતીએ ઠેકતાં ભાગેલા હાંડલા જેવો અવાજ થાય છે. ઝાડો કબજ થાય છે. એમાંનાં ઘણા ખરાં ચિન્હો પ્રથમાવસ્થામાં જણાય છે.

બીજી અવસ્થા–કઠણ થયેલી છાતી જરા નરમ પડે છે. તેમાં પરૂ અને કફ ઉત્પન્ન થઇ ઉધરસમાં બડખા પડે છે. કફનું પ્રમાણ વધે છે તેમાં કોઇ કોઇ વાર લોહી પણ દેખાય છે. રોગીના કફમાં સ્થિતિસ્થાપક તંતુ જોવામાં આવે તો રોગ ભયંકરરૂપ લેવાનો છે એમ માનવું. ઉધરસ એકસરખી આવવા લાગે છે તેથી રોગીને ચેન પડતું નથી. ઉંઘ આવતી નથી. તાવ જોરમાં આવે છે સવારે થોડો કમી થઇ બપોર પછી ચડવા માંડે છે. સવારે ૩–૪ વાગાને સુમારે પરસેવો વળે તે કોઇ વખત એટલો બધો આવે છે કે પથારી પણ ભીંજાઇ જાય છે. જેમ જેમ પરસેવો વધુ વળે છે તેમ શરીરમાંનું લોહી ઓછું થવા માંડે છે. શરીર અત્યંત ક્ષીણ થતું જાય છે અને અસ્થિપંજર જેવું થઇ જાય છે. ક્ષયના વિષાણુજંતુ આખા શરીરમાં ફેલાઇ જઇ આંતરડાની શ્લેષ્મલ ત્વચાને ખાઇ જઇ તે ઠેકાણે ક્ષત ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી ખાધેલું અન્ન પચ્યા વિના ઘણાને જેવું ને તેવું ઝાડામાં નીકળે છે. ક્ષયની બીજી અવસ્થામાં આ ક્ષય જન્ય સંગ્રહણી રોગ ઘણો ભયંકર છે. અને આ ચિન્હ જણાય તો દરદીનો ત્વરિત અંત આવે છે. તે સિવાય જીભ સુજી લાલ થાય છે. ચાંદાં પડે છે. આ સ્થિતિ થાય તો ફેફસાં એકદમ સડવા માંડે છે. કફ ઘણો પડે છે. તેની ગંધ પણ ખરાબ વધે છે અને હાંસડીનો ભાગ બેસી ગયેલો દેખાય છે.

ત્રીજી અને છેવટની અવસ્થા-ફેફસામાં ક્ષત અને વ્રણ પડી ઘણો ભાગ સડી બહાર પડે છે અને તેથી ફેફસામાં ખાડા પડે છે. તેમાં કફના બડખા ઘણા દિવસ અટકી જાય છે. ઘણા ખરા બડખા ઉધરસ આવતાં નિકળે છે અને તેમાં ઘણી દુર્ગંધ આવે છે ફેફસામાંની તંતુ સરખી નાડીઓ સંકોચ પામી તેને સડતા અટકાવવાનો યત્ન કરે છે, તેથી ફેફસાં એકદમ સડતાં અટકે છે. એ પ્રમાણે ફેફસાં સંકોચ પામવાથી છાતી ઉપર અને પાંસળાની મધ્યમાં ખાડા પડે છે. છાતી સપાટ તથા આંતર ગોળ થાય છે અને બીજું ફેફસાંના આચ્છાદન પડદા ઉપર સોજો આવવાથી તેમાં રૂઝ અને પીડા થાય છે તે સોજો વધી સડવા માંડે છે કોઇ કોઇવાર છાતીમાં છિદ્ર પડી પરૂ બહાર આવવા માંડે છે ક્ષયની સ્થિતિમાં તાવ ઘણેભાગે બપોર પછી ચડે છે, અને તે ૧૦૨ થી ૧૦૭ સુધી ચડે છે નાડીની ગતિ પણ ઘણી વધે છે. નીરોગી માણસોનું હૃદય દર મિનીટે ૭૦ થી ૭૫ વખત થડકે છે પરંતુ ક્ષયરોગીને આ અવસ્થામાં ૧૦૦ થી ૧૦૪ વખત થડકે છે. આ અવસ્થામાં ઇંગ્રેજી મત પ્રમાણે કોઇ પણ ઔષધથી સારૂં થઇ શકે નહીં તેને કુદરતી મદદ આપવી. નિસર્ગ દેવતા તે રોગ મટાડવાનો જે યત્ન કરે છે તેમાં ઔષધથી અડચણ આવે છે એમ ઇંગ્રેજી વૈદ્યોનો મત છે પણ આપણા શાસ્ત્રકારોએ તો કહ્યું છે કે જ્યાંસુધી કંઠમાં પ્રાણ છે અને જ્યાંસુધી ઇંદ્રિઓ સાબિત છે ત્યાં સુધી ઔષધ આપવુ.

ક્ષયનાં એકંદર લક્ષણોમા ઉધરસ, કીલુવાળા પીળા કે બીજારંગના બડખા, લોહી પડવું, શરીરનું વજન દિવસે દિવસે કમી થવુ, તાવ ચોવિશે કલાક રહેવો અને બપોર પછી ૧૦૨ થી ૧૦૭ સુધી ચડવો, નાડી અને શ્વાસની ગતિ વધવી, હૃદયનો થડકો દર મિનીટે ૧૦૦ થી ૧૪૦ પર્યંત અને શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ ૧૬ થી ૧૭ ને બદલે ૩૦ થી ૪૦ પર્યંત વધવી, શ્વાસ લેવામાં અને કાઢવામાં શ્રમ પડવો, છાતી સુકાયેલી સોજેલી લાલ થયેલી અને ચાંદાવાળી થવી, જઠરાગ્નિ મંદ પડવો, રાત્રે ખરો ઘણો પરસેવો વળવો, તાવ વધને મોઢું અને ગાલ લાલ થઇ જવા, ઝાડા થવા, ભુખ ન લાગવી, ગળામાં ખજવાળ આવી ઉધરસ આવવી, હિચકી થવી, સાદ બેસી જવો, હાથના નખ ગોળ અને વિકૃત થવા, પગે સોજો ચડવો, ભગંદર થવું, જે બાજુનું ફેફસું બગડેલું હોય તે બાજુનો હાથ અને આંખ વિકૃત થવાં, શરૂઆતમાં અભક્ષ્ય પદાર્થ ખાવાની અને સ્ત્રી સંગની તીવ્ર ઇચ્છા થવી વગેરે પૈકી ચિન્હો અને લક્ષણો જુદા જુદા દરદીઓને જણાય છે.

ઉપર લખેલા ચિન્હો પૈકી બે ચાર ચિન્હો હોય તેથી તેને ક્ષય ઠરાવી શકાતો નથી; પણ આપણા શાસ્ત્રકારો લખે છે કે ખંભો પડખાં અને હાથ પગમાં બળતરા થાય અને આખા શરીરમાં તાવ રહે એ ક્ષયનું પ્રારંભિક લક્ષણ અને સાદ બેસી જવો, શળ નીકળવું, ખંભો અને પડખાં સંકોચાવાં, તાવ, બળતરા, ઝાડા, લોહી પડવું, માથું ભારે, ખોરાકપર અરૂચિ, ઉધરસ એટલાં લક્ષણ હોય તે ક્ષયની સ્થિતિ સમજવી ક્ષયરોગી સ્ત્રી જ્યારે ગર્ભ ધારણ કરે છે ત્યારે

તે રોગથી મુક્ત થયેલી દેખાય છે પણ પ્રસવ થયા પછી સુવાવડમાં ક્ષય ભયંકરરૂપ પકડી પ્રાણઘાતક નિવડે છે. અંગ્રેજ ડાકટરો શરીરનું વજન વધવા કે ઘટવા ઉપર રોગનો વધારો કે ઘટાડાનો નિર્ણય કરે છે તેમ પાણીમાં કફ તરે તો સારો થશે અને બુડી જાય તો નહીં બચે આવી પણ સાધ્યાસાધ્યતાની પરીક્ષા છે.

'ક્ષયરોગ એ વંશપરંપરા ઉતરનારો (અનુવંશિક) રોગ નથી. ઘણા વૈદ્યો અને ડૉક્ટરો અનુવંશિક છે એમ કહે છે પણ તે ભુલ છે ઉપદંશ ગળતકોઢ-પીન વગેરે દરદો માબાપથી છોકરામાં ઉતરે છે તેમ ક્ષયરોગ માટે નથી. જમન પ્રો નીમીયર એમ. ડી. કે જે ફેફસાના રોગમાં નિપુણ ગણાય છે તેનો એવો મત છે કે "ક્ષયરોગ અથવા તેના જંતુ માતા પિતાથી સંતાનોમાં ઉતરત નથી. પરંતુ જે પ્રમાણે મુખાકૃતિ માબાપ પાસેથી મળે છે અને તેના જેવી દેખાય છે તે પ્રમાણે છાતીનો વિશાળ અથવા સંકોચાયેલો આકારજ વંશમાં ઉતરે છે." બીજા પણ યુરોપના ડાકટરોનો એવો અભિપ્રાય થવા માંડ્યો છે કે ક્ષયરોગ આનુવંશિક નથી, પરંતુ માબાપને થયેલો ક્ષય સંતાનોને લાગુ પડવાનાં બીજાં કારણો હોય છે. જેમકે જે મકાનમાં માબાપો રહેતા હતાં તે ભેજવાળાં ગંદાં, હવા પ્રકાશ વિનાના મકાનમાં છોકરાં રહેતાં હોય છે, માબાપને જેવા આહાર વિહાર કે વ્યસનની ટેવ હોય તેવી છોકરામાં પડે છે, આરોગ્ય જાળવવામાં તથા ફેફસાને વ્યાયામ આપવામાં છોકરાઓ નિષ્ફળ નિવડે છે, શરીરની કુદરતી શક્તિનો નાશ કરવાની ટેવ તથા બીજા વર્તમાન સુધારાના અનેક દુર્ગુણોજ માબાપ પછી છોકરાંને ક્ષયરોગમાં સપડાવે છે. ક્ષયરોગી માબાપોનાં બાળકો પ્રથમથીજ સદ્ગુણી અને નિસર્ગ-દેવતાને માન આપનારાં નિવડે તો તેઓ જરૂર આ રોગમાં સપડાય નહિ.

ત્યારે ક્ષયનું કારણ તેના જંતુઓ છે કે ? એ વિચારવું જોઇએ. ક્ષયનો સ્પેશિયાલિષ્ટ ડૉક્ટર ડેવિડ વોક એમ. ડી કહે છે કે "જ્યારે પ્રો. કોક ક્ષયરોગના જંતુઓ શોધી કાઢ્યા ત્યારે ડૉક્ટર લોકોએ તે ઉપરથી એવું અનુમાન કર્યું કે તે જંતુજ ક્ષયનું મૂળ અને એકલું કારણ છે. પણ એ તેઓના સમજ નિરાધાર છે" ઇંગ્લાંડના ક્ષયરોગ નિવારક ખાતાના મેનેજર અને માલેક પ્રો. રીચર્ડ હેનેલ કે જેણે ક્ષયરોગના હજારો રોગી સારા કર્યા છે તે પોતાના ૪૦ વર્ષના અનુભવથી કહે છે કે "ઘણા શોધક એમ કહે છે કે ફેફસાનો ક્ષય આનુવંશિક છે, બીજા કેટલાક એમ કહે છે કે ક્ષયનાં જંતુ શ્વાસ માર્ગે ફેફસામાં જવાથી ક્ષયરોગ લાગુ પડે છે, પરંતુ સરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી તેઓનો એ મત સાફ ખોટો છે એમ વારંવાર દેખાડવામાં આવ્યું છે". ડૉ. જે. ટી. રોબિન્સન એમ. ડી. કહે છે કે "ખટપટી અને લુચ્ચાં ડાકટરો જંતુ બાબતમાં જે સાચા ખોટા ગપ્પા મારે છે તેજ જંતુ આપણા મિત્ર છે. તે ગંદકી કાઢી નાખનારાં કુદરતના નોકરો છે. મલોત્સર્ગની તે એક સ્વાભાવિક રીત છે; અને શરીરમાંના સડતા અને ગંધાતા

મળને બહાર કાઢી નાખવાનો સ્વભાવિક ઉપાય છે. એ જંતુ રોગનું કારણ નથી પણ પરિણામ છે. (અર્થાત્ વ્યાધિજ શરીરમાં જંતુ ઉત્પન્ન કરે છે પ્રથમ દરદ થઇ પછી જંતુ ઉત્પન્ન થાય છે). શરીરમાંની શિરા અને સ્નાયુનું રૂપાંતર કરી તેમાંના નિર્જીવ અણુને અલગ કરે છે. જેને લીધે તેવા અણુને બહાર કાઢી શકાય છે. સમજુ પ્રજા વર્ગને છેતરવા માટે જે જે જંગલી, ખોટા અને અપ્રગલ્ભ સિદ્ધાંત શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે તે બધામાં જંતુ બાબતની વિચારપરંપરા અથવા થિઅરી અસંત વિક્કારવા યોગ્ય અને ખોટી છે. જે ખરૂં છે અને જે સાબિત કરવાને હું સમર્થ છું તે હું લખું છું".

આ પ્રમાણે કેટલાક ડાક્ટરોનો ઉપર મુજબનો ક્ષયજ જંતુ સંબંધે અભિપ્રાય છે; ત્યારે કેટલાક તે મતથી વિરૂદ્ધમાં છે તેઓ કહે છે કે જંતુથી દૂષિત થએલાં પદાર્થો પેટમાં જવાથી-શ્વાસ માર્ગે તેનો પ્રવેશ થવાથી ક્ષયરોગનો પ્રચાર થાય છે ક્ષયરોગી જનાવર કે માણસોનું દૂધ પાવાથી બાળકોને આ રોગ લાગુ પડે છે. તે પ્રથમ આંતરડામાં અને પછી ફેફસાં અને આખા શરીરમાં થાય છે. તરૂણ માણસોને ક્ષયરોગ થવાનું જંતુથી દૂષિત થયેલાં પદાર્થો ખાવાથી અને શ્વાસ માર્ગે શરીરમાં જવાથી થાય છે.

આ પ્રમાણે ડાક્ટરોમાં પરસ્પર વિરોધી વાદ ચાલે છે પણ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી વિચારતાં બન્ને વાદ ખરા છે.

ક્ષય થવાનાં કેટલાંક કારણો ઉપર બતાવ્યાં તે છે તેમજ ક્ષયરોગી માણસના કફનો સંસર્ગ થવાથી એટલે કફવાળાં વાસણને બરાબર સાફ કરવામાં ન આવે અને તે કફ ભોંયપર કે સુવાના ઓરડાની જમીનપર જ્યાં ત્યાં નાખવામાં આવે અગર ભુલથી પણ રહી જાય તો તેના જંતુઓ સારા માણસના શરીરમાં દાખલ થાય; પણ તે જંતુઓને માટે લાયક માણસ હોય તેનાજ શરીરમાં તે જંતુઓ જીવી કે વધી શકે છે. અર્થાત્ જે માણસનાં ફેફસાં નબળાં તથા વિકૃત હોય છે તેનેજ તે જંતુઓ અસર કરે છે પણ તંદુરસ્ત અને સ્વચ્છ ફેફસાંવાળા માણસના શરીરમાં જંતુઓ જાય છતાં અસર કરી શકતા નથી; તો પણ ક્ષયરોગી માણસના સહવાસમાં વધુ રહેવું એ જોખમ ભરેલું છે. ઘરમાં એક દરદી ક્ષયરોગી થવાથી ઘરનાં બીજાં માણસોને તે લાગુ પડવાના અનેક દાખલા બન્યા છે પશુને પણ ક્ષય થાય છે, અને તેના દુધને સેવવાથી નબળા ફેફસાવાળા માણસને દરદ તુરત લાગુ થઇ જાય છે. ખરાબ ખોરાક, ખરાબ હવા, પ્રકાશ વિનાનું ઘર, ચીંતા, કસરતનો અભાવ, પ્રાણાયામ (દીર્ઘશ્વાસોચ્છ્વાસ) લેવાની ટેવ ન રાખવી, શોક, અતિ વ્યાયામ, અતિવિષય, ઉજાગરો, હમેશાં અજીર્ણ રહેવું, મળાવરોધ, યૌવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પહેલાં ગર્ભાધાન, અતિ ભાષણ વગેરે કારણોએ ફેફસાં નબળાં પડેલાં હોય તેવા માણસપર ક્ષયના જંતુઓ સત્વર ફાવી જાય છે.

પ્રાથમિક ઉપાય—ક્ષયરોગવાળા કુટુંબ સાથે લગ્નાદિ વ્યવહાર રાખવો નહીં. જેના કુટુંબમાં ક્ષયરોગ ચાલતો હોય તેવા માણસના ઘરનું પાણી કે ખોરાક લેવા નહીં. ક્ષયરોગ

થયો છે અથવા થવાનો સંભવ છે એવો વહેમ પડે ત્યારથી ઇલાજ લેવા. ખુલ્લી હવા અને સૂર્યનો પ્રકાશ પુષ્કળ પડતો હોય તેવા મકાનમાં રહેવું. ગરમ કકડાં પહેરવાં. પવન શરીર ઉપર સીધો લાગવા દેવો નહીં. શારીરિક કસરત કરવી નહી. પ્રાણાયામ પુષ્કળ કરવા. ઉજાગરો બીલકુલ કરવો નહીં. દિવસે ઉંઘવું નહીં સ્ત્રી સંગ છોડવો. આરામ થયા પછી ૧ વર્ષ સુધી સ્ત્રી સંગ કરવો નહીં. ભણવું, વાંચવું, ગાવું કે હરવું ફરવું દરેક બાબત મનને પ્રિય લાગે તેટલીજ કરવી. શરીરને કે મનને શ્રમ પડે તેટલો વખત કાંઇ પણ કામ કરવું નહી. દરદ મટી ગયા પછી પણ બહુ મહેનત અને અતિ વિષયથી દૂર રહેવું અને પ્રાણાયામ સવાર સાંજ કરવાની ટેવ હમેશને માટે રાખવી. ક્ષયરોગમાં તાવ, ઉધરસ, ઝાડો, કબજીયત કે તેવા જે જે ઉપદ્રવ વધુ જોવામાં આવે તેનુ શમન કરનારાં ઔષધની પ્રથમ યોજના કરવી. અર્થાત્ હૃદય ફેફસાને બળવાન્ નીરોગી બનાવનારા ઔષધ સાથે તે તે ઉપદ્રવની દવા પણ પ્રમાણમાં મેળવતું જવું. ક્ષય રોગમાં ગમે તેવાં બીજાં ચિન્હો સાથે તાવ તો હોય છે. અને તાવ હોય ત્યાંસુધી પ્રથમ ઉપાય તાવનો કરવો. આ તાવ હમેશાં ચડ ઉતર થયા કરે છે. જ્યારે તાવ નથી એમ જણાય છે ત્યારે પણ તાવ હોયજ છે. તે સાથે દરદીની ભુખ પણ મરી જાય છે. તાવ કાબુમાં આવે તો બીજા ઉપદ્રવો શાંત કરવાનું રહેલું થઇ પડે છે આપણા શાસ્ત્રકારો લખે છે કે જે ઉપદ્રવ હોય તેનો ઉપચાર તે તે અધિકારમાં કહ્યા પ્રમાણે કરવો. ક્ષયરોગમાં લંઘન કરાવવું નિષેધ છે; પણ જો તાવ તથા તે સાથે અરૂચિ અને મંદાગ્નિ હોય તો તેને નિઃસંશય ૮ થી૧૫ દિવસનું લંઘન કરાવવું. અમારા હાથ નીચેના સંખ્યાબંધ દરદીઓ આવી સારવારથી સારા થયા છે. જ્યાંસુધી દરદીના શરીરમાં તાવ છે અને ભુખ બીલકુલ નથી, ત્યાંસુધી દુધ અને ખોરાક આપવાં તે ક્ષયના જંતુઓની વૃદ્ધિ કરવા જેવું અર્થાત્ રોગને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે. દુધ તો બીલકુલ આપવુંજ નહીં. ભુખ લાગવા માંડે અને તાવ ઓછો થવા માંડે ત્યારે મગનું ઓસામણ અને ગાળેલો થોડો ભાત અથવા તેવો સાદો ખોરાક થોડો થોડો ત્રણ ચાર વખત આપવો. ૧૦ થી ૧૫ લાંઘણ બરાબર થશે તો તાવ તદ્દન મટી જઇ ભુખ ઉઘડશે. ત્યારે દુધ ભાત અને તે દરદીને રૂચિ પડે તેવો વિશેષ દુધ સાથે ખોરાક થોડો થોડો શરૂ કરવો; તથા ક્રમે કરી વધારવો. એટલે લોહી વધવા માંડશે. થોડા વખતમાં બીજા ઉપદ્રવો પણ શમી જશે.

તાવ ઉતારવા માટે ઔષધમાં રત્નાગિરી રતિ ૩, અમૃતાસત્વ વાલ ૪, વગટિકાભસ્મ રતિ ૧૨ સાથે મેળવી ૮ ભાગ કરી દર બબે કલાકે આપવા. તાવ અટકાવવા આ પ્રયોગ સાથે ત્રિભુવનકીર્તિ ૩ થી ૬ ગોળી, મહાજ્વરાંકુશ ૨ થી ૪ ગોળી અથવા આરોગ્યવર્ધની ૩ થી ૬ ગોળી મેળવવી. તાવ સાથે ઝાડા હોય તો ઉપલા પ્રયોગ સાથે કર્પૂરસુંદરી ૪ થી ૮ ગોળી મેળવવી.

ક્ષયરોગમાં ઇંગ્રેજી દવા—વાપરનારાઓ કોડલીઅર ઓઇલ, સીરપ ફેરી આયોડાઇડ,

ઉપર મુજબ બતાવેલી માત્રાથી આ દરદમા હરકોઇ એક ઔષધ પણ આપી શકાય છે. ક્ષયરોગ માટે મે કડો ઔષધો બનાવેલ છે પણ જે જે ઔષધ વાપરવાથી વધુ ગુણકારી જણાયાં છે, જે જે ઔષધના પ્રયોગથી દરદીઓ સારા થયા છે તેજ ઔષધો રસશાળામાં બનતી ક્રિયા સાથે જણાવેલાં છે. એકજ ઔષધની બનાવટ જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં ભિન્ન હોવાથી માત્ર દરેક ઔષધનાં નામ માત્ર જણાવવાથી કઇ કૃતિ પ્રમાણેનું ઔષધ અમે સૂચવીએ છીએ એ વાપરનારાઓના ખ્યાલમાં આવે નહીં; તેમજ એકજ ઔષધ બીજાઓ જુદિ કૃતિથી કરતા હોય એમ જાણી આમાં જણાવેલાં ઔષધો પરિચિત હોવા છતાં દરેકની કૃતિ લખવાનું જરૂરનું જણાયું છે આમાં બતાવેલી માત્રા પુખ્ત ઉમ્મરના માણસની સમજવી. સ્ત્રીઓ બાળકો કે નાજુક પ્રકૃતિના માણસોને માટે પ્રકૃતિ પ્રમાણે માત્રા ઓછી અદકી કરવી.

ઉપર કહેલી ક્ષયરોગમાં વપરાનારી દવાઓ નીચે પ્રમાણે બને છે. બનાવટમાં ગ્રન્થકર્તાના લખાણથી કોઇ કોઇ ઠેકાણે અમારા અનુભવને લીધે ફેરફાર કર્યો છે.

૧ શિલાજતુ પ્રયોગ--(યો. ર. ૧૭૧) સુવર્ણ માક્ષિકભસ્મ, વાવડીંગ, શિલાજીત, લોહભસ્મ, હરડે, રસસિંદૂર સમભાગે મેળવવાં. માત્રા ૨ થી ૪ રતિ.

૨ ચતુર્મુખ રસ--(યો. ર ૧૭૭) પારદ, ગંધક, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ પ્રત્યેક એકેક તોલો, સ્વર્ણભસ્મ તોલો ૦ા એક દિવસ બધાને સાથે ઘુંટવાં. કુંવાર, ત્રિકટ, ત્રિફળા, સાટોડી કંથા, લવીંગ, ચિત્રો, કમળ પ્રત્યેકના રસની ભાવના દઇ ગોળો વળી એરાવસ પુસ્મા પેક કરી ધાન્યના ઢગલામાં ૩ દિવસ રાખી મુકવું. પછી ઘુંટી તૈયાર કરવું. ક્ષય તથા તેને અંગે થતા બધા ઉપદ્રવમાં માત્રા ૧ થી ૩ રતિ

૩ રાજમૃગાંક--(ભાવ ૭૧૦) રસસિંદૂર તોલો ૧, સુવર્ણભસ્મ તોલો ૧, તામ્રભસ્મ તોલો ૧, મનશીલ, ગંધક, ટંકણ પ્રત્યેક બબે તોલા લઇ સાથે ઘુટી પીળી કોડીયું (વનટી) માં તે ભુકો ભરવો પછી કોડીના મોં બકરીના દુધમાં ઘુટેલા ટંકણખાર વડે છાંદવાં પછી તે કોડીયુને એક હાંડલામાં ભરી તેના મોં છાંદી લઇ ગજપુટનો આંચ આપવો. ઘુંટી નાંખવું. વાયુ અને કફ પ્રધાન ક્ષયરોગ ત્વરિત શમે છે મરી ૨ વાલ, લીંડીપીપર ૧ વાલ, મધ ઘી સાથે માત્રા ૨ થી ૫ રતિ ચટાડવું.

૪ કનકસુંદર--(યોગ ર) પારદ, સુવર્ણભસ્મ, સુવર્ણ માક્ષિકભસ્મ, શુદ્ધ હરતાળ, શુદ્ધ મનશીળ, રાતું ખાપરીયું, ગંધક, શુદ્ધ મોરથુથુ પ્રત્યેક એક એક તોલો લઇ સાથે ઘુંટી આકડાના દુધ, અરણી, બોરાં, ચિત્રો, ભાંગરો, અરડુસી પ્રત્યેકની એક એક ભાવના દઇ, ગોળો વાળી, કપડામાં વીંટી, તેના ઉપર બબે આંગળ ઘોળી ધુળનો થર દઇ, સુકાવી, ૧૦ રતલ છાણામાં પકાવી, પછી દવા બહાર કાઢી ઘુંટી, અરડુના રસની ૧ ભાવના અને ત્રિકટુના ઉકાળાની ૧ ભાવના આપી તૈયાર કરવો. ગમે તે પ્રકારના ક્ષયમાં તથા તેના ઉપદ્રવોમાં આપવો માત્રા ૨ થી ૪ રતિ.

૫ સુવર્ણભૂપતિ--(યો. ૨. ૧૮૦) શુદ્ધ પારદ તોલો ૧, ગંધક તોલો ૧, તામ્રભસ્મ તોલા ૨, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, કાંતલોહભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, રૌપ્યભસ્મ, વછનાગ પ્રત્યેક એકેક તોલો, કાળા હંસરાજના રસમાં એક દિવસ બધાંને સાથે ઘુંટી વાલ વાલની ગોળીયું વાળી સુકાવી કપડમાટી કરેલી ચંદ્રોદય પકાવવાની અગ્નિશીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં ૮ કલાક ધીમા અગ્નિથી પકાવવું. સ્વાંગશીત થયે બધી દવા કાઢી લઇ ઘુંટી રાખવી. વાયુ, કફ, પિત્તના ઉપદ્રવથી થયેલો ક્ષય, આમદોષ, મંદાગ્નિ, શૂળ, મરડો, ઝાડા, શ્વાસ, ખાંસી, મળબંધ વગેરે દરદમાં તથા ક્ષયના બધા ઉપદ્રવોમાં મધ પીપર સાથે આપવો. માત્રા ૧ થી ૩ રતિ.

૬ પ્રાણદા પર્પટી--(યો. ૨. ૧૮૨) પારદ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, બંગભસ્મ, મરી, વછનાગ પ્રત્યેક એકેક તોલો, ગંધક ૬ તોલા કોયલાના અગ્નિમાં લોઢાના કડાયામાં પકાવી પર્પટી ઢાળવી. માત્રા ૨ થી ૩ રતિ.

૭ કુમુદેશ્વર--(રસાર્ણ.) શુદ્ધ પારદ, ગંધક, અભ્રકભસ્મ પ્રત્યેક એક એક તોલો, હિંગળો ૧॥ તોલો, મનશીળ ॥ તોલો, લોહભસ્મ ૨॥ તોલા શતાવરીના રસની ૧૪ ભાવના દેવી. ૨ વાલ મરીનો ભુકો, અને ૧ તોલો સાકર સાથે આપવો. ભયંકર ક્ષય તથા તાવ, ખાંસી, ઝાડા, મળબંધ વગેરે ક્ષયના ઉપદ્રવોને મટાડે છે. માત્રા ૨ થી ૩ રતિ.

૮ સુવર્ણ પર્પટી--(યો. ૨, ૧૮૩) સોનાનો વરખ અથવા ભસ્મ તોલો ૧, શુદ્ધ પારો તોલા ૮ માં સોનાનો વરખ અથવા ભસ્મને ઘુંટી નાખવી. પછી તેમાં ૮ તોલા ગંધક મેળવી પર્પટી ઢાળવી. પછી ખરલ કરવી. પિત્તપ્રધાન ક્ષયરોગમાં સાકર તોલો ॥ અને વંશલોચન વાલ ૪ સાથે અને વાયુ કફ પ્રધાન ક્ષયરોગમાં વંશલોચન વાલ ૪, લીંડીપીપર વાલ ૨ અને મધ સાથે માત્રા ૨ થી ૪ રતિ આપવી.

૯ મહાલક્ષ્મી વિલાસ--(ભૈ. ૨. ૯૨૦) અભ્રકભસ્મ તોલા ૧૬, રસસિંદૂર તો. ૧૬, બંગભસ્મ તો. ૪, રૌપ્યભસ્મ તો. ૨, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ તો. ૨, તામ્રભસ્મ તો. ૧, સુવર્ણભસ્મ તો. ૨, ભીમસેની કપૂર તો. ૮, જાયફળ, જાવંત્રી, વરધારાનાં બી, કનકબીજ પ્રત્યેક તોલા ૪ સાથે મેળવવાં. માત્રા ૨ થી ૪ રતિ.

૧૦ વસંતકુસુમાકર--(ભૈ. ૨. ૯૧૭) પ્રવાળભસ્મ, રસસિંદૂર, મોતીભસ્મ, અભ્રકભસ્મ પ્રત્યેક ૪ તોલા, રૌપ્યભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, લોહભસ્મ, નાગભસ્મ, બંગભસ્મ પ્રત્યેક એક એક તોલો બધાંને સાથે મેળવી અરડૂસી, હળદર, શેરડી, કમળપુષ્પ, ચમેલીના ફુલ, દુધ, કેળનો કંદ, સુખડ પ્રત્યેકની સાત સાત ભાવના દઇ કસ્તૂરી તોલો ૧ મેળવી ઘુંટવું. માત્રા ૨ થી ૬ રતિ.

૧૧ મહાલોકનાથ રસ--(ભૈ. ૨. ૧૭૬) શુદ્ધ પારદ તો. ૧, ગંધક તો. ૨. સાથે ઘુંટી તેમાં અભ્રકભસ્મ તોલો ૧ મેળવી કુંવારના રસમાં ઘુંટી સુકાવવું. પછી તામ્રભસ્મ અને લોહભસ્મ પ્રત્યેક બબે તોલા અને કોડીભસ્મ તોલા ૯ મેળવી પીલુડીના રસમાં ઘુંટી ગોળો વાળી હાંડલીમાં નાખી ગજપુટનો અગ્નિ દેવો. મધ, પીપર અને વંશલોચન સાથે માત્રા ૨ થી ૪ રતિ આપવી.

૧૨ અમૃતામૃત પર્પટી--(ગોંડળ રસશાળાની બનાવટ) સુવર્ણભસ્મ તોલો ૦ાા, રૌપ્યભસ્મ તોલો ૧, તામ્રભસ્મ તોલા ૨, લોહભસ્મ તોલા ૨, અભ્રકભસ્મ તોલા ૨, શુક્તિભસ્મ તોલા ૩, પારદ તોલા ૬, ગંધક તોલા ૧૨ બધાં સાથે મેળવી પર્પટી ઢાળવી. માત્રા ૨ થી ૬ રતિ.

૧૩ સુવર્ણ વસંતમાલતી--(યો. ૨. ૧૧૪) સુવર્ણભસ્મ અથવા વરખ તોલો ૧, મોતી તોલા ૨, કાળાં મરી તોલા ૪, રાતું ખાપરીયું તો. ૮ માખણમાં કાલવી લીંબુના રસથી ઔષધમાં ખટાઇ આવી જાય ત્યાંસુધી [૧]ઘુંટવું. મધ પીપર સાથે માત્રા ૨ થી ૩ રતિ.

૧૪ ક્ષયકેસરીલોહ--(ભૈ. ૨. ૨૪૨) સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બેડાં, આમળાં, એલચી, જાયફળ, લવીંગ પ્રત્યેક એક એક તોલો લાલરંગની લોહભસ્મ તોલા ૯ બધાં સાથે મેળવી બકરીના દુધની ભાવના દઇ સુકાવી તૈયાર કરવું. મધ સાથે માત્રા ૨ થી ૪ રતિ.

૧૫ કલ્યાણસુંદરાભ્ર--(ભૈ. ૨. ૨૪૫) અભ્રકભસ્મને આમળાં, મોથ, ઉભી ભોરીંગણી, શતાવરી, શેરડી, બીલીનો ગર્ભ, અરણી, વાળો, અરડૂસો, કાંકચ, બળદાણાના મૂળ પ્રત્યેકના રસની એકેક ભાવના દઇ સુકાવવું. ક્ષય, શોષ, શ્વાસ, કૃશતા, સોજા, સ્વરભંગ, શૂળ, નબળાઇ, અમ્લપિત્ત, આમદોષ, સંગ્રહણી, ઉલટી, અરૂચિ વગેરેમાં અપાય. માત્રા ૧ થી ૩ રતિ.

કાંચનાભ્ર--(ભૈ. ૨. ૨૪૯) સુવર્ણભસ્મ, રસસિંદૂર, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, પ્રવાળભસ્મ, હરડે, રૌપ્યભસ્મ, કસ્તૂરી, શુદ્ધ મનશીળ બધાં સરખે ભાગે લઇ ઘુંટવાં ક્ષયમાં તથા ક્ષયના હરકોઇ ઉપદ્રવમાં અપાય છે. માત્રા ૧ થી ૨ રતિ.

૧૭ હરનેત્ર રસ--(૨. રત્ના. ૩૨૬) શુદ્ધ પારદ તોલા ૫, સુવર્ણ માક્ષિકભસ્મ તોલા ૪, ગંધક તો. ૩, ટંકણ તો. ૨ સાથે મેળવી ખાંડી લુણીના રસમાં એક દી ઘુંટી ગોળો વાળી સુકાવવો. પછી ૧૪ તોલા ગંધકને ખાંડી લુણીના રસમાં ઘુંટી તે ગોળા ઉપર ચોપડવો પછી તે ઉપર કપડું વીંટી દોરા બાંધી વાલુકાયંત્રમાં પકાવવી સ્વાંગશીત થયે કાઢી ઘુંટવું. માત્રા ૨ થી ૪ રતિ.

---

૧ લગભગ ૨૧ દિવસે ખટાઇ આવશે.

૧૮ અર્કવટી—(ગોંડળ રસશાળા ઔ.) આકડાનાં ફુલના રવાખડાં તોલા ૨૦, લવીંગ તોલા ૧૦, અફીણ શોધેલું તો. ૫ સાથે ઘુંટી ગોળી બે રતિની વાળવી માત્રા ૪ થી ૮ રતિ.

૧૯ બૃહત્ વાસાવલેહ—(બૈ. ર. ૨૩૯) અરડુસીનું પંચાંગ તોલા ૪૦૦ લઇ ૬ ગણું પાણી મુકી ઉકાળવું; ચતુર્થાંશ પાણી રહે એટલે ગાળી લેવું. પછી તે ઉકાળામાં સાકર તોલા ૪૦૦ નાખી ધીમે તાપે પકાવવું. ઘાટું થઇ જાય એટલે સુંઠ, પીપર, મરી, તજ, તમાલ, એલચી, કાયફળ, મોથ, કુઠ, કપીલો, ધોળું જીરૂં, કલોંજીજીરૂં, નસોતર; પીપરીમૂળ, ચવક, કડુ, હરડે, તાલીસપત્ર, ધાણા પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લઇ ખાંડી કરેલું ચૂર્ણ નાખી ચાટવા જેવું થતાં સુધી પકાવવું. ઠંડું થઇ ગયા પછી મધ તોલા ૩૨ નાખી હલાવવું. આ ચાટણ ચટાડી ઉપર રહેજ ગરમ પાણી પાવું. બધી જાતની ખાંસી સ્વરભંગ, અસાધ્ય વાત કફપ્રધાન ક્ષય, આફરો, મંદાગ્નિ હૃદયરોગ, છાતીમાં ક્ષત થવાને લીધે થયેલો ક્ષય તથા મૂત્રરોગમાં અપાય છે. માત્રા ૧ થી ૨ તોલા.

૨૦ દ્રાક્ષાસવ—(ગો. ર. ૧૩૩) કાળી દ્રાક્ષ તોલા ૪૦૦, લઇ દસગણા પાણીમાં ઉકાળી ચતુર્થાંશ પાણી રહે એટલે ગાળી લઇ તેમાં ૨૦૦ તોલા મધ, ૨૦૦ તોલા સાકર, ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૬૪, વાવડીંગ, લવીંગ, જાવંત્રી, મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લીંડીપીપર, ચીત્રો, ચવક, પીપરીમૂળ, નગોડનાં બી, સુખડ, અગર, કપૂર પ્રત્યેક ૪ ચાર તોલા લઇ ખાંડી તેમાં નાખી ચીનાઇ બરણીમાં નાખી પેક કરી છાંદી લઇ ૧ મહીનો રહેવા દેવું; પછીથી ગાળી લઇ વાપરવું. હરસ, ક્ષય, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, નેત્રરોગ, મગજના ગળાના હૃદયના રોગમાં અપાય છે. તથા પૌષ્ટિક છે. માત્રા ૧ થી ૨ ઔંસ.

૨૧ તાલીસાદિ ચૂર્ણ—(બૃ. ગો. ૪૮૦) તાલીસપત્ર તોલો ૧, મરી તોલા ૨; સુંઠ તોલા ૩, પીપર તોલા ૪, વંશલોચન તોલા ૫, તજ તોલો ||, એલચી તોલો ||, સાકર તોલા ૩૨ સાથે ખાંડવાં ક્ષય, આફરો, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, ઉલટી, ઝાડા, શોષ, ઉધરસ, બરલ, તાવ એટલાં દરદમાં અપાય. માત્રા | થી || તોલો.

૨૨ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ—(યો. ર. ૧૭૦) સાકર તોલા ૧૬, વંશલોચન તોલા ૮,

લીંડીપીપર તોલા ૪, એલચી તોલા ૨, તજ તોલો ૧ સાથે ખાંડવાં. ખાંસી, શ્વાસ, ક્ષય, હાથ પગ શરીરમાં બળતરા, મંદાગ્નિ, પડખાનું શૂળ, અરૂચિ, તાવ, મોમાંથી પડતું લોહી એટલા દરદમાં અપાય. માત્રા ૦। થી ૦॥ તોલો.

૨૩ લવંગાદિ ચૂર્ણ--(યો. ર. ૧૭૦) લવીંગ, ચણકબાબ, વાળો, સુખડ, નડસળ, કમળપુષ્પ, કાળુંજીરૂં, એલચી, લીંડીપીપર, અગર, ભાંગરો, નાગકેસર, સુંઠ, મોથ, કપુર, જાયફળ, વંશલોચન દરેક એક એક તોલો અને બધાંથી અર્ધે વજને સાકર લઇ સાથે ખાંડવાં. રૂચિકર, જઠરાગ્નિવર્ધક, બળપ્રદ-વૃષ્ય, ખાંસી, હેડકી, સળખમ, મરડો, ઝાડા વગેરેમાં હિતકર માત્રા ૦। થી ૦॥ તોલો.

૨૪ એલાદિ ચૂર્ણ--(યો. ર. ૧૭૦) એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લવીંગ પ્રત્યેક એક એક તોલો, ખારેક ૨ તોલા, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, સાકર અને પીપર પ્રત્યેક એકેક તોલો સાથે ખાંડવું. માત્રા ૦। થી ૦॥ તોલો.

૨૫ કર્પૂરાદ્ય ચૂર્ણ--(યો ર. ૧૭૦) કપુર ૧, ચણકબાબ ૨, જાયફળ ૩, તમાલપત્ર ૪, લવીંગ ૫, ગળો ૬, કાળાં મરી ૭, લીંડીપીપર ૮, સુંઠ ૯ તોલા તથા બધાંની બરાબર સાકર મેળવી ખાંડવાં. બળતરા, ક્ષય, ઉર્ધ્વરસ, સાદ બેસીજવો, સળખમ, શ્વાસ, ફેફસી, અરૂચિ એટલાં દરદમાં વાપરવું. માત્રા ૦। થી ૦॥ તોલો.

ક્ષયમાં આપવાના ઉકાળા. દરેકની માત્રા ૧ થી ૨ તોલા.

(રસશાળા ઔષધાશ્રમ ગોંડળની બનાવટ)

૨૬ ઉકાળો ૧--ખરખોડીનાં મૂળ, જેઠીમધ, ધરાખ, કડાછાલ, કચુરો, એરડાનાં મૂળ, અરડૂસી, ગોખરૂ, બોંઆંબલી, ધમાસો સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૨૭ ઉકાળો ૨--લીંડીપીપર, અરડૂસી, અરણીનાં મૂળ, બળદાણાનાં મૂળ, ધમાસો, બેઠીભોરીંગણીનાં ડોડવાં, પડવળ, ખારેક, ખડસલીઓ પિતપાપડો, ખાખરાનાં મૂળની છાલ સરખે ભાગે ખાંડવાં

૨૮ ઉકાળો ૩--રાસ્ના, શતાવરી, આસોંધ, અરડૂસી, બેહો સમેરવો, જેઠીમધ, સૂંઠ, હરડે, ખારેક, મરડાશીંગી, કાળીપાટ સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૨૯ ઉકાળો ૪--અજમા, ખોડીઅજમોદ, વાવડીંગ, ધમાસો, સુંઠ, કાળીપાટ, લવડીનાં મૂળ, દુધેલી, મોથ, અરડૂસી, એલચી, ધાણા સમભાગે ખાંડવાં.

૩૦ ઉકાળો ૫--તજ, મોથ, આમળાં, દારૂહળદર, હળદર, અજમોદ, હરડે, લીંડીપીપર, અરડૂસી, સાકર, સાટોડીનાં મૂળ, શતાવરી, વિદારીકંદ, બેઠીભોરીંગણીનાં મૂળ, ભોંઆંબલી સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૩૧ ઉકાળો ૬—ભારંગી, કડુ, હરડે, અરણીમૂળ, કાંકચીઆ, મરાખ, કમળકંદ, અરડૂસી, સુંઠ, શતાવરી, ઉંદરકની, જાવંત્રી સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૩૨ ઉકાળો ૭--તજ, તમાલ, એલચી, શતાવરી, સુંઠ, પીપર, મરી, મેથી, વંશલોચન, ખેરસાર, પીપરીમૂળ, લવીંગ, આકડાનાં સુકાં રવાઇડાં, જેઠીમધ, સાકર સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૩૩ ઉકાળો ૮--કચુરો, વાળો, ઉભી ભોંરીંગણીના ડોડવાં, સાકર, સુંઠ, લીંડીપીપર, અરડૂસી, ખારેક, કુણી વડવાઇ, અતિવિષની કળી, મોથ, કાકડાસીંગી, હળદર સરખે ભાગે ખાંડવાં.

૩૪ ઉકાળો ૯--ચિત્રો, પીપરીમૂળ, મોથ, અરડૂસી, પુષ્કળમૂળ, બેઠો સુમેરવો, તુળશી, દુધીઓ વજ, ગળો, રાસ્ના, બેઠી ભોંરીંગણીમૂળ, સાકર, ભારંગી, સુંઠ, કાયફળ, દેવદાર સરખે ભાગે ખાંડવાં.

માંસ ખપતું હોય તેઓએ ઉપલા હરકોઇ ઉકાળા સાથે મોર, તેતર, કુકડાં, સુવર, ઉંટ, બકરાં ગેંડું, સાંસલાં, સિંહ, વાઘ, રીંછ, શીયાળ, ગીધ એમાંનાં હરકોઇ જનાવરનું તાજું માંસ ઉપરના હરકોઇ ઉકાળા સાથે અથવા ખોરાકની ચીજ સાથે ૧૬ ગણા પાણીમાં ઉકાળી અષ્ટમાંશ રહે એટલે ગાળી સુગંધી ચીજો અથવા તેજાનાનો ભુકો નાખી યથારૂચિ પીવું. અમુક એક જનાવરનું અથવા વધુનું મળી આખા દિવસમાં માંસનું પ્રમાણ ૫ થી ૧૦ તોલા પ્રારંભમાં લેવું. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયા પછી પ્રમાણ વધારવું.

પથ્યાપથ્ય—ક્ષયરોગવાળાને પથ્ય (હિતકારક) ચોખા, ઘઉં, મગ, ચણા, બકરીનું દુધ, ઘી, દહીં, માખણ, માંસભક્ષિ જનાવરોનું માંસ, સૂર્યનો તડકો, ખુલ્લી હવા નર્મદા, ગંગા જેવી મહા નદીનાં જળ, મધ, સાકર, કેળાં, ફણસ, આમળાં, ખજુર, નાળીએર; સરગવો, દ્રાક્ષ, સીંધાલુણ, મદ્ય, આસવ, સુવર્ણ, મોતી, તરૂણી સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ, (સંગ નહીં) તાંદળજો, બડેલો, રીંગણાં, ટીંડોરાં, લસણ, સુગંધી માલીસ, કપૂર, કસ્તૂરી, શ્વેતચંદન, ઉષ્ણ જળથી સ્નાન, ગરમ કપડાં અને હમેશાં ખુલી હવામાં પ્રાણાયામ (દીર્ઘ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવા) કરવા.

કુપથ્ય (હાનિકારક)--જુલાબ, મળ મૂત્રાદિનો વેગ રોકવો, મહેનત, સ્ત્રીસંગ, આફ લેવી, અજ્જન, ઉજાગરો, સાહસ કર્મ, કસરત, રૂક્ષ અન્ન, તાંબુલ, તરબુચ, કળથી, અડદ, લસણ, હીંગ, ખટાશ, કડવાં તુરાં તીખા પદાર્થ, પત્રશાક, ક્ષાર, કરેલા, દાહ કરનારી ચીજો, બંધીઆર હવા, સુર્ય પ્રકાશ વિનાનું મકાન, ખરાબ પાણી, ભાષણ, ચિંતા, શોક વગેરે વર્જ્ય છે

પેંચ અને અભિપ્રાય

આરોગ્યદર્પણ-ક્રાઉનપેજી ૧૬૦ પાનાનુ પુસ્તક કીંમત ૧-૦-૦ લેખક વૈદ્ય કાળીદાસ રણછોડભાઇ વીજાપુર ગુજરાત આ પુસ્તકમા હવા, પાણી, ખોરાક, વનસ્પતિવર્ગ, પ્રાણિજવર્ગ, ઋતુચર્યા, દિનચર્યા, નિદ્રા, ફેલાતા રોગ, વ્યસન વગેરે લોકોને હમેશાં સહવાસની અને પરિચિત મ મસેનુ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, જેથી સામાન્ય લોકોને પોતાના હમેશના વર્તનને સુધારવાના માર્ગો જડે એમ છે. ગ્રન્થ લોકોપયોગી છે.

ન્હાનાં ગામોની આરોગ્યતા--લ ધનજી ભ ડો. મહેતા L M. S. જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ વડોદરા કીંમત ૦-૧-૦ એક આનો. આ નાનકડુ પુસ્તક મુખ્યત્વે ન્હાનાં ગામડાઓ માટે લખાયેલું છે જો કે ગામડા અવ્યવસ્થિત અને અસ્વચ્છ હોય છે પણ શહેરના કરતા ગામડામા હવા પાણીની વિપુલતાને લીધે આરોગ્ય જળવાય છે. આ પુસ્તક શહેર સુધારણા માટે અને શહેરીઓ માટે પણ ઉપયોગી છે ખાળ, મોરી, ખોરાક, ઘરની બાંધણી, કચરો, ઉકરડા, પીવાનુ પાણી ચેપી દરદો વગેરે બાબતો ઉપર ટુંકું પણ ઉપયોગી વિવેચન કરવામા આવેલ છે બ્રીટીશ અને વડોદરા લોકલ બોર્ડોએ આ પુસ્તક મોટી સંખ્યામા ખરીદેલ છે.

ગુજરાતી પંચ--(અઠવાડિક) રાજદ્વારી વિષયનું ઉત્તમ જ્ઞાન, ગરીબ લોકો પણ મેળવી શકે એવુ આ પત્ર એ સરસ સાધન છે. મુખ્યત્વે કરી રાજદ્વારી અને તેમાં પણ આખા હિન્દે સ્વિકારેલ કોંગ્રેસપક્ષનું અનુયાયી છે દેશનો મત સરસ રીતે જગત સમક્ષ મૂકાવનાર કોંગ્રેસપક્ષજ છે અને દુનીઆએ હિન્દુસ્થાન તરફથી બોલનાર તરિકે કોંગ્રેસપક્ષનોજ સ્વીકાર કરેલ છે, એટલે કોંગ્રેસ અને તેના અગ્રણી પુરૂષો શું કહે છે તે બ્રિટિશ હિન્દની અને દેશી રાજ્યની પ્રજાએ હમેશાં જાણતુ રહેવાની જરૂરી છે

ધનાઢય લોકો ડેઇલી પેપરો મંગાવી જગત્ જ્ઞાન મેળવવા સમર્થ હોય છે પણ સામાન્ય સ્થિતિના માણસો વધુ કિમ્મતના ન્યુસપેપરો મંગાવી શકતા નથી; તેઓ માટે રાજદ્વારી સાથે સાંસારિક વ્યાવહારિક ઔદ્યોગિક અને સાર્વદેશિક ટુંકા સમાચારો પુરા પાડનારૂં આ એક અલ્પ મૂલ્યનું પેપર છે. તેના અધિપતિ વિદ્વાન્ અને ધર્મનિષ્ઠ છે વા. લ. ૩-૦-૦ ત્રણ રૂપીયા.

ઉદ્યોગી ભારતમાળા--(મરાઠી માસિક) સંપાદક રા. રા. જનાર્દન નરસિંહ દત્તે વા. લ. ૨ાા- ઇ. સ. ૧૯૧૯થી આ માસિક ચાલુ થયેલ છે. તેમાં ઇગ્લીશ હિન્દી અને મરાઠી ભાષામાં ઔદ્યોગિક લેખો પ્રગટ થાય છે. હિન્દુસ્થાનને ઉપયોગની હમેશની વપરાતી ચીજો સંબંધે માહિતીપૂર્ણ લેખો અને સમજુતી આપવામાં આવે છે. મરાઠી ભાષા સમજનારાને ઉદ્યોગ સંબંધી માહિતી મેળવવા માટે ઉપયોગી છે. સંપાદક વિદ્વાન્ હઇ આ માલા ચાલુ રહેશે તો દેશોપકાર થશે.

ખંડેલવાલ જૈન--(હિન્દી માસિક) ખંડેલવાલ જ્ઞાતિને કેળવવા ખરાબ રિવાજો દૂર કરવા, જમાનાને અનુસરતા પોતાના જુના ધર્મના અવિરોધી સુધારા દાખલ કરવા આ માસિક યત્ન કરે છે; લેખો મનનીય હોય છે. સંપાદક રા. રા. જવરચંદ શેઠી ઉત્સાહી વ્યુત્પન્ન શુદ્ધ વર્તનના માણસ છે. જ્ઞાતિ તરફથી ઉત્તેજન મળશે તો માસિક પોતાની જ્ઞાતિનું શ્રેય સાચવી શકશે હાલમાં ઘણા માસિકો અનિયમિત વખતે પ્રગટ થાય છે તેમ આ માસિક સંબંધે પણ બને છે પરંતુ ઘણી વખત મહીનાઓ સુધી દેખાતું નથી વા. મૂ. ૧ા ગોતમપુરા માળવા.

ઉષ:કાળમાળા--(મરાઠી માસિક) કાંદેવાડી મુંબઇ ૪. વા. લ. ૨ાા) ડેમી કદમાં ૩૨ પેજનો એક અંક નિકળે છે રાજદ્વારી તથા બીજા વિષયના લેખો પ્રગટ થાય છે. કોંગ્રેસપક્ષનું હોવાથી એજ નીતિ હમેશાં ચાલુ રાખશે તો લોકોની વધુ પ્રીતિ મેળવશે. સાંસારિક વ્યાવહારિક અને ઇતર વિષયના લેખો પણ પ્રગટ થાય છે "આમચ્યાં તિલ· વિવાહસ્થિતિ" "સ્ત્રી ધર્મ" "આમચી આયુષ્ય મર્યાદા" "અપમૃત્યુલા દૂર કરા" "રાષ્ટ્રીયત્વ વ તરૂણપિઢી" વગેરે લેખો મનનીય છે. આ માસિકની સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

વિશેષ હવે પછી.

હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની પોંચ.

રસાદિજટિલ પ્રયોગ સંગ્રહ--આ ગ્રન્થ રા. રા. આર્યવૈદ્ય મયારામ સુંદરજી જેતપુરના પ્રપિતામહ અને અમારા પિતૃકુટુંબ (ભાયાત) કૌથમીશાખીય વત્સગૌત્ર વ્યાસથી નથુરામ દામનો બનાવેલો અને સંગ્રહીત છે. આ ગ્રન્થ જામકંડોરડા પાંસેના મેવાસા ગામમાં વિક્રમ સંવત્ ૧૮૮૫માં એટલે લગભગ ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં લખાયેલો હતો મૂળ શ્લોક ઉપર રા. રા. મયારામભાઇએ ગુજરાતી ભાષાંતર કરીને મોકલેલ છે. મૂળ ગ્રન્થની સંસ્કૃત ભાષા સરલ છતાં સુધારવી પડે તેવી છે અને શ્લોક રચના પણ બરાબર નથી તોપણ ગ્રન્થનું હાર્દ ઘણું ઉત્તમ છે. ભસ્મ રસાયન જુદા જુદા દરદો ઉપર વાપરવાના રસો વગેરે ઘણાજ અનુભવ સિદ્ધ થયેલાં છે એટલે ઉપચાર કરનારા વૈદ્યોને આ ગ્રન્થ ઘણો ઉપકારક થશે આ ગ્રન્થનું પ્રથમ ભાષાંતર છાપવામાં આવશે અને પછીથી મૂળ ગ્રન્થ પ્રગટ થશે કારણકે મૂળ શ્લોકમાં ઘણીજ સુધારણા કરવાની જરૂર છે આ જુનો અને લોકોપયોગી ગ્રન્થ મોકલવા માટે વૈદ્યરાજ મયારામભાઇનો ઘણો ઉપકાર માનું છું.

રસરત્નાકરાંતર્ગત વાદિખંડ (ઋદ્ધિખંડ).

મોકલનાર--રા. રા. વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય બોરા બજાર સ્ટ્રીટ મુંબઇ કોટ. આ ગ્રન્થ કે જે આ માસિકમાં ગયા એપ્રિલ મહીનાના અંકથી સંસ્કૃતમાં છાપવો શરૂ કર્યો છે તેની હસ્તલિખિત પ્રત છે. શ્રી નિત્યનાથસિદ્ધ વિરચિત આ ગ્રન્થ એટલો બધો ગહન, ગંભીર અને આર્ય રસાયનશાસ્ત્રને પ્રકાશિત કરનારો છે કે તેનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં ગણાય. આ ગ્રન્થની હસ્તલિખિત બે પ્રત મને મળી છે અને રા. રા. જાદવજીભાઇ તરફથી આ ત્રીજી પ્રત મળે છે તે માટે ઘણો ઉપકાર માનું છું. ત્રણે પ્રતોમાં ન્યૂનાધિકતા જણાય છે પણ પ્રથમની બન્ને પ્રતો કરતાં આ પ્રત વધુ શુદ્ધ હોવાથી મૂળ છાપવામાં અને ભાષાંતર કરવામાં ઘણી સરળતા પડશે. રા. રા. જાદવજીભાઇના નામથી હિન્દના વૈદ્યો અને આર્ય વૈદ્યકક્ષેત્રમાં વિચરનારાઓ સુપરિચિત છે અને તેઓનું નામ મુખ્યત્વે કરી પ્રાચીન ગ્રન્થોનો સંગ્રહ કરી છપાવી જીર્ણોદ્ધાર કરનારા તરિકે વધુ પ્રખ્યાત છે. તેઓ તરફથી આયુર્વેદીય ગ્રન્થમાળા નામના માસિકપત્રનું કામ હૃદયંગમ થઇ પડયું હતું. પણ અનેક આવરણો, ઉત્તેજન ન મળવાની ખામી તથા યુદ્ધને લીધે ઉપજેલી મુસ્કેલીઓને લઇ તે માસિક બંધ પડયું. જો તે ચાલુ રહ્યું હત તો જુના ઘણા ગ્રન્થોનો લાભ પ્રજાએ લીધો હોત. પણ હું ઘણી વખત લખી ચુકયો છું તે પ્રમાણે વિદ્વાનો ધનહીન હોય છે અને લક્ષાધીશોનાં દ્રવ્યનો કિંચિન્માત્ર પણ લાભ તેઓ મેળવી શકતા નથી તેથી વિદ્વાનોએ આરંભેલા અનેક કાર્યો પૂર્તિ પામી શકતા નથી. રા. રા. જાદવજીભાઇએ પ્રસ્તુત ગ્રન્થ આ માસિકમાં શરૂ થયેલો જોઇ વગર માગ્યે આ ગ્રન્થની પ્રત મોકલી આપી એ તેઓની ઉદાર વૃત્તિને માટે ઘણો આનંદ ઉપજે છે. જ્યારે ઘણા ભાઇઓ પાસે જામિનગીરી આપવા તૈયાર થયા છતાં પણ લિખિત પ્રતો મળતી નથી. રા. રા. જાદવજીભાઇનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની વિનંતિ કરૂં છું કે આવીજ રીતે તેઓ પાસેના સંગ્રહ ગ્રન્થોનો લાભ આ માસિકના વાંચનારાઓને આપતા રહેશે.

શોક ! મહાશોક !!

લોકમાન્ય ગયા ! ! !.

હિન્દ દેવીના તિલક, ભારતના ઉદ્ધારક પિતા, હિન્દના કરોડો આબાળ-વૃદ્ધ મનુષ્યોને રોતાં મુકી કૈલાસ તરફ ગયા ! ! !

"લોકમાન્ય બાળગંગાધર તિલક તા. ૩૧ શનિવારે રાત્રે ૧૨ ઉપર ૪૦ મિનિટે કૈલાસવાસી થયા" આ ભયંકર શબ્દો હિન્દના પ્રત્યેક ખુણામાં હિન્દના તેત્રીસ કરોડ મનુષ્યોના હૃદયમાં વજ્ર પેઠે અથડાયા. હિન્દી પ્રજા પોતાના શરીરનું ભાન ભુલી ગઈ. આ અમે શું સાંભળીએ છીએ, શું વાંચીએ છીએ એ વિચારે દરેકનાં અંતઃકરણ વિહ્વળ કરી નાંખ્યા. હિન્દી પ્રજાનો જે ઇતિહાસ આજ સુધીમાં અવગત છે પ્રજાના જાણવામાં છે તેમાં તથા ઐતિહાસિક કાળ પહેલાં પણ લોકમાન્યના મરણ જેટલો વજ્રાઘાત આર્ય પ્રજાના હૃદયને થયોજ નહીં હોય એમ કહેવું એ સત્ય વાત છે. પોતાના નજીકના કુટુંબીના મરણ કરતાં પણ અનેક ગણો અધિક શોક લોકમાન્યના કૈલાસવાસથી પ્રજાને થયો છે. એનો પુરાવો લોકમાન્યના કૈલાસવાસના ખબર વિજળી વેગે હિન્દની દશે દિશામાં તથા મોટા શહેરો ઉપરાંતના નાના ગામડામાં બે દિવસની અંદર ફેલાઇ જતાંજ મહાસાગરના ભયંકર ખડભડાટની પેઠે આખો દેશ ખળભળી ઉઠયો. આખા દેશમાં હાહાકાર વરતી રહ્યો. આખા દેશનાં આબાળ વનિતા વૃદ્ધ યુવાન દરેક મુક્તકંઠે રૂદન કરવા લાગ્યાં. દરેક ઘર અગ્નિશૂન્ય થઇ ગયું. દરેક માણસની ક્ષુદ્ધા તૃષા નષ્ટ થઇ ગઇ. આખો દેશ બે દિવસ તો ચૈતન્યશૂન્ય જડ જેવો થઇ ગયો. હા હતવિધે તેત્રીસ કોટી મનુષ્યોમાં જે પ્રકાશક એકજ રત્ન હતું તે તેં નષ્ટ કર્યું.

વર્ષો થયાં લોકમાન્ય તિલક સાર્વજનિક (દેશહિતકર) કાર્યોમાં અહોરાત્ર શરીરના સંરક્ષણની દરકાર કર્યા વિના મંડ્યા રહેતા હતા. ઉત્તરાવસ્થાની નબળી શરીર સ્થિતિમાં એ અહોનિશ કરવામાં આવતા શ્રમે તેઓના શરીરને વધુ ક્ષીણ કર્યું. તા. ૧૨ જુલાઇ રોજ લો. તિલક મુંબઇ ગયા ત્યારે તાવની ચડઉતર થતી હતી વળી ઔષધો-પચારથી તાવ અટકી જતો હતો પરંતુ તા. ૨૦ જુલાઇ સુધી તો લોકમાન્ય હમેશ મુજબ પોતાનું કામકાજ કર્યેજ જતા હતા.. મંગળવાર તા. ૨૦ જુલાઇ રોજ સાંજે હવા ખાવા મોટરમાં બેસી છેટે ફરી આવ્યા તેમાં પવન લાગ્યો તેજ રાત્રે તેઓને તાવ આવ્યો આ છેવટનો મંદવાડ હતો અને તેમાંથી સાજા થયા નહિ. તેઓને મધુમેહનો વ્યાધિ ૧૨-૧૫ વર્ષથી હતો પણ પથ્ય અને ઔષધોપચારથી તે રોગ બીલકૂલ દેખાતો નહોતો; પણ અચાનક આ વ્યાધિયે તેઓનાં પ્રાણ શોષ્યા. મુંબઇ શહેર તેઓને પુના

લોકમાન્ય ગયા !!!

જેટલુ જ પ્રિય હતુ અને મુબઇમા તેઓના સ્નેહી મિત્રો હજારોની સખ્યામા હતા એટલે ઔષધોપચાર તથા સુશ્રુષા પુનામા ન થઇ શકત તેવી મુબઇમા થઇ તેઓના સ્નેહી મિત્રો અને સેવકોએ જે સેવા સારવાર કરી તે એકાદા મોટા રાજાને પણ ન મળી શકે એવી હતી પૈસાને બળે રાજા સેકડો ડૉક્ટર વૈદ્યને ભગા કરી શકે અથવા સેકડો નોકરોને પોતા પાસે હાજર રાખી શકે પણ લો તિલકની સેવા જે પ્રેમ અને ભક્તિથી થઈ શકી તે રકમ કે પૈસાથી થઇ શકે નહીં લોકમાન્યને તાવ આવ્યાના ખબર તેઓના સ્નેહી ડૉક્ટરોને મળતા તેઓએ જે એક વખત સરદારગૃહમા પગ મૂકો તે છેવટ સુધી કાઢ્યો નહીં અઠવાડીયા સુધી દવાખાનાના ખર્ચ, ધધો છુડાડી હજારો રૂપિયાના અગણિત નુકસાન ભોગવી, સેકડો રોગીઓ માટે કઠોર હૃદયે આખ આડા કાન કરી એ ડાક્ટરો રાત દિવસ ઉભે પગે હીંદપિતાની સેવા એક નિષ્ઠાથી કરતા ડૉ દેશમુખ, ડૉ રાવ ડૉ ગોપાળરાવ દેશમુખ, ડૉ ભડકમકર, ડૉ એરલકર, ડૉ આદરને ડૉ વેલણકર, ડૉ વેલકર, ડૉ સાઠે, ડૉ નવલે ડૉ પુરોહિત, ડૉ દેશ ઇ, ડૉ બખલે, ડૉ ગડબોલે, ડૉ ખરે ડૉ સાર્વેરકર વગેરે પચીસ ડાકટરોની નજર આગળ એ આઠ દિવસમા ખંજુ કામ નહેતું જે વાત ડોક્ટરોની તેજ લોકમાન્યના સેવકોની હતી છેલ્લા દસ દિવસમા એવો એક ક્ષણ કે એક નિમેષ માત્ર પણ ગયો નથી કે જ્યારે કમર બાધી ઉભા રહેલા, સર્વ પ્રકારની સેવા કરવા તૈયાર થયેલા સેવકોની દૃષ્ટિ તિલક ઉપર લગી નહી ન હોય તિલકની સેવનુ માન મને મળશે કે ? એવી આશા રાખનારા અને તે ન મળવાથી પોતાને હતભાગી સમજનારા અસખ્ય સેવકવર્ગ સરદારગૃહમા ઉભાજ રહેતા તિલકને ઉપયોગી થનાર એકાદુ કામ છુપે છુપે પણ કોઇ આપણને ચિધશે ? એવી આશા રાખનારા અનેક વોલન્ટીયરોની તિલકના ઓરડાના બારણા પાસેથી ચાર માળ ઉતરી રસ્તા ઉપરના દરવાજા સુધી અખડ લાઇન ૮ દી સુધી થઇ ગઇ હતી સરદારગૃહના માનેક પણ તિલકને પોતને ઘેર ન થઇ શકે તેવી વ્યવસ્થા કરી હતી અર્થાત્ આ મદવાડમા તિલકને પોતાના આયુષ્ય શિવાય દરેક વસ્તુ સુલભ થઇ હતી

લોકમાન્યના મદવાડના વર્તમાનથી આખુ મુબઇ શહેર તથા આખો હિદુસ્તાન ખળભળી ગયો હતો એટલે હિદમા મદવાડના ખબર પડતા તબીયતના ખબર પુછનારા અને સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા અસખ્ય તાર ઉપર તાર આવવા લાગ્યા તા. ૨૭ પછી ૪ દિવસમાં સેકડો તાર આવ્યા અને તેના ઉત્તર અપાયા નહોતા ત્યા તો પાછા સેકડો તાર આવી પડ્યા પણ તાર મોકલવાથી કે તારનો જવાબ મળવાથી સમાધાન થતુ નહોતું તેવા અસખ્ય સ્નેહીમિત્રો છેલ્લા એક બે દિવસમા આવ્યા તેમા શ્રીમત દાદાસાહેબ ખાપર્ડે, રા દાદાસાહેબ કરદીકર, ડૉ મુજે, રા ગગાધરરાવ દેશપાંડે, રા વિદ્વાસ, રા કેલકર, રા ગોખલે, રા ખાડીલકર, શિવરામપત પરાંજપે વગેરે હતા મહાત્મા ગાધીજી અને શ્રીમતી સરલાદેવી હમેશા બે વખત આવતા તેમજ સર નારાયણ રાવ

ચંદાવરકર બેરિસ્ટર જીણા, મૌલાના શૌકતઅલી, ના. રેંગલર પરાંજપે, ના. કામત, ડા. કિચ્લુ, મી. છોટાની, મી. દળવી, મી. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, રા બ. પી.બી. જોશી. શેઠ હંસરાજ પ્રાગજી, શેઠ લક્ષ્મીદાસ તેરશી, મી. શંકરલાલ બેંકર, રા. બ બ. કોલ્હટકર, રા. તુળજાપુરકર વગેરે સેંકડો ગણ્યમાન્ય પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ તેઓના ખબર પુછવા આવતા. મુંબઇમાં અને ઘણેભાગે આખા હિંદમાં તિલકના મંદવાડના ચિંતાજનક ખબર ફેલાતાં દેવપૂજા, રૂદ્રાભિષેક, શાંતિપાઠ, જપ, પ્રાર્થના વગેરે ચાલુ થયાં હતાં. અને દરેક જાતિનાં માણસ પોતપોતાના ઇષ્ટદેવ પાસે તિલકને શાંતિ થવાની માગણી કરતા હતા; તથા તિલકને આરામ થવા માટે હજારો રૂપિયાના દાન ધર્મો પ્રજાયે કર્યાં હતાં પણ કાંઇ કામ આવ્યું નહીં. આખર તારીખ ૩૧ મધ્યરાત્રે ૧૨-૪૦ વાગે તેઓનું પ્રાણોત્ક્રમણ થયું. તે વખતે તેઓની પુત્રીઓ, પુત્રો, જમાઇ અને મુંબઇ પુનાના અનેક સ્નેહીઓ તેઓ પાસે હતા. આ શોક સમાચાર સરદારગૃહ પાસે ઉભેલાં માણસોને જણાવતાં હજારો માણસો મુક્તકંઠે રૂદન અને શોક કરવા લાગ્યા. આખા શહેરમાં રાત્રે વર્તમાન ફેલાઇ ગયા. નાટકશાળાઓમાં આ ખબર પડતાં તેના મેનેજરોએ પ્રેક્ષકોને આ કરૂણાજનક બનાવ સંભળાવી અધુરાં નાટકો બંધ રાખ્યાં. સવારના વર્તમાનપત્રોદ્વારા આ ખબર મુંબઇના દરેક ખુણામાં પ્રસરી ગઇ અને લાખો માણસો તેઓનાં દર્શન કરવા સરદારગૃહ તરફ એકઠાં થવા લાગ્યાં. ૮ વાગતામાં ધોબી તળાવથી ક્રાફર્ડ મારકીટ સુધીના તમામ માર્ગો બંધ થઇ ગયા લોકમાન્યના દર્શનનો છેલ્લો લાભ દરેક લઇ શકે એવા હેતુથી સરદારગૃહના પહેલા માળના કઠોડાની બારીમાં એક સુખાસન ઉપર શબને પધરાવ્યું હતું. હજારો સ્ત્રીઓ તે મહાપુરૂષનાં છેવટનાં દર્શન અને પૂજા કરવા આવતી હતી. સ્ત્રીઓ લોકમાન્યના શબને પુષ્પ ચંદનથી વધાવી તેઓના ચરણમાં ભેટ ધરતી, અને તેઓને ચરણે પડી નમસ્કાર કરતી હતી. તેઓનું પ્રતાપી વદન કરમાયું નહોતું, ઉલટું અધિક તેજસ્વી દેખાતું હતું. સરદારગૃહના દરવાજા ઉપર શોક દર્શક કાળા વાવટા લટકાવ્યા હતા. રસ્તે ઉભેલા લોક શોકસાગરમાં ડુબી ગયેલાં દેખાતાં હતા. મનુષ્યસાગરના ઉછાળાથી ટ્રામ અને ગાડીઘોડા કે મોટરોનો વ્યવહાર અટકી પડયો હતો. પગે ચાલનારાઓ પણ એ રસ્તા ઉપર મુશ્કેલીથી પસાર થઇ શકતા હતા. મુંબઇના અને આખા હિંદના ઇતિહાસમાં આ બનાવ નોંધવા જેવો ગણાશે

લોકમાન્યની સ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લેવા તથા તેઓનાં છેવટનાં દર્શન કરવા આસપાસના ગામોમાંથી હજારો માણસો આવી પહોંચ્યાં હતાં. અને પુનેથી એક વધુ સ્પેશીઅલ ટ્રેન પણ આવી હતી. ભજન ગાનારી ટોળીયો પણ લોકોને વધુ શોકાતુર કરતી હતી. લોકમાન્ય ઉપર પુષ્પોનો વરસાદ થઇ રહ્યો હતો, અને તેઓના વદનનું દર્શન મુશ્કેલીથી થતું હતું. આખા શહેરમાં બે દિવસ હડતાળ પડી હતી. મીલો પણ બંધ થઇ હતી, લાખો મજુરો તિલક મહારાજનાં દર્શન કરવા ઉતરી પડયા હતા.

લોકમાન્ય ગયા !!!.

લોકમાન્યના શબને પોણા બે વાગતાં પાલખીમાં પધરાવ્યું અને પાલખી બહાર નીકળતાં મનુષ્યોના મસ્તકોનો જાણે સમુદ્ર ઉછળતો હોય તેવો દેખાવ થઇ રહેલો લોકમાન્યનું સરઘસ અબ્દુલરહેમાન સ્ટ્રીટમાંથી શરૂ થયું માર્ગમાં સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો સેંકડો ઠેકાણે પુષ્પથી વધાવતા નેત્રોમાં અશ્રુ લાવી પ્રણામ કરતા અને તિલક મહારાજનો જયજયકાર બોલાવતા પોતાનો શોક પ્રકટ કરતા હતા. જુમ્મા મસીદ નજીક સેંકડો મુસલમાન સ્ત્રી પુરૂષો દર્શન માટે ઉભાં હતાં તેઓએ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી. ઝવેરી બજાર, મારવાડી બજાર, ભુલેશ્વર રસ્તો, કાવસજી પટેલ તળાવ, ગીરગામ બેક રોડ સેંડ હર્સ્ટ રોડ એ મોટા રસ્તાઓમાં થઇ ઉતરે ચોપાટીના મેદાનમાં સરઘસ પોંચ્યું સરદારગૃહમાંથી નિકળી ચોપાટીએ પોંચતાં ૫ કલાક લાગ્યા. સરઘસમાં સર્વ જાતિના સર્વ દરજ્જાના નાના મોટા આજસુધીમાં ક્યાંય નહિ દેખાતા લોક જોવામાં આવ્યા. સરઘસમાં ૫ થી ૬ લાખ માણસો હતાં અને તેટલાજ માણસો ઘરબાર શેરી વગેરે ઠેકાણે દર્શન કરવા ઉભેલાં હતાં. મહાત્મા ગાંધી, મી. જમનાદાસ, મી. શૌકતઅલી, ડો. કિચલુ, મી. છોટાણી વગેરે ગૃહસ્થોએ પણ લોકમાન્યની પાલખીને ખાંધ આપી. ચોપાટી ઉપર પુષ્કળ મેદાન છતાં બેહદ ગરદી થઇ. શે. કાવસજી જહાંગીર, વસંતરાવ દાભોલકર, શેઠ જમનાદાસ વગેરેની ખટપટથી ચોપાટીના મેદાનમાં ગણપતિ વિસર્જન કરવાની પવિત્ર જગ્યાએ લોકમાન્યના શબનો દહનવિધિ થયો. એ મુંબઇના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ બનાવ છે. એક પારસી ગૃહસ્થે ચિતા માટે એક ખાંડી સુખડનાં લાકડાં તથા બીજા હિન્દુઓએ સુખડનાં લાકડાં મોકલ્યાં હતાં. સુખડના લાકડાની ચિતામાં શબને પધરાવી દહનવિધિ શરૂ થતાં લોકોનો આક્રંદ હૃદય ફાડી નાખે તેવો થયો ત્યાંપણ હિન્દુ મુસલમાન પારસી સ્ત્રી પુરૂષો તેઓની ચિતાની પ્રદક્ષિણા કરતાં હતાં. બ્રાહ્મણો મંત્રો ભણતા હતા. સમુદ્ર કિનારે પાલખી પહોંચ્યા પહેલાં લાલા લજપતરાય આવ્યા અને ખાંધ આપી હતી લોકમાન્યના શબને ગદ્‌ગદ કંઠે નમસ્કાર કર્યા. ત્યાર પછી દહનવિધિ ચાલુ થય તે વખતે એક યુવાને શોકના આવેશમાં હાય હિન્દનો હીરો ગયો હાય હિન્દનો પિતા ગયો એમ કહી ચિતામાં કુદકો માર્યો ત્યારે તેને ઘણી મુશ્કેલીથી બહાર કાઢવામાં આવ્યો તે શરીરે ઘણું દાઝી ગયેલો હોવાથી હાલ ઇસ્પીતાલમાં છે. એ પ્રમાણે લોકમાન્યની સ્મશાન યાત્રાનો સમારંભ કલ્પનાતીત થયો મુંબઇ શહેરમાં અથવા હિન્દના કોઇ પણ શહેરમાં આવી રીતે સર્વ જાતીનો લોક સમુદાય એકત્ર થઇ પોતાના નેતાને છેવટનું માન આપ્યું હોય એવો આ પહેલો બનાવ છે.

લોકમાન્ય તિલકનું જીવન ખાનગી કરતાં સાર્વજનિક વધુ છે. લોકોના જાણવામાં નહીં હોય એવી કોઇ વાત ભાગ્યેજ તેઓના જીવન ચરિત્રમાંથી કાઢી શકાશે. લોકમાન્યના જીવનમાં જે જે બાબત બનતી તે ઘણેભાગે પ્રજા સાથે સંબંધવાળીજ હતી અને તે દરેક વખતે પ્રગટ થતી એટલે આખા હિંદમાં લોકમાન્યના જીવન ચરિત્રનો ઘણો ભાગ તો અગવતજ છે.

તેઓનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૬ સાલમાં જુલાઇની ૨૩ મી તારીખે (શકે '૧૭૭૮' અશાડ વદ છઠ રોજ) થયો છે. ઇંગ્રેજી તિથી પ્રમાણે પાંસઠમું વર્ષ ઉતરી છાંસઠમું વર્ષ બેસતાં તેઓ કૈલાસવાસી થયા. તેઓની જન્મભૂમિ રત્નાગિરી શહેરમાં ચિત્પાવન બ્રાહ્મણ વર્ગમાં તેઓનો જન્મ થયો. ઇંગ્રેજ અને ચિત્પાવન બ્રાહ્મણ એ બન્નેમાં ઘણેભાગે દ્વેષબુદ્ધિ ચાલી આવે છે મહારાષ્ટ્રમાં આજ ઇંગ્રેજી રાજ્ય છે, ત્યાં તેઓની પહેલાં ચિત્પાવન બ્રાહ્મણ રાજા હતા. ઇંગ્રેજોયે ચિત્પાવનનું રાજ્ય લીધું. એટલે ચિત્પાવનો ઇંગ્રેજોનું રાજ્ય લેવાના છે, એવા સંશયને લઇ પરસ્પર વેરભાવ ચાલ્યો આવતો હોય એમ જણાય છે. લોકમાન્યનું મૂળ ગામ દાપોલી તાલુકામાં ચિખળગાંવ નામનું ગામ છે. ત્યાં તેમની ખેડ છે, તોપણ તેઓના વડિલો વિદ્યાવ્યાસંગી હતા. ગણિત અને સંસ્કૃત એ બે વિષયમાં પ્રવીણતા તેઓએ પોતાના પિતા પાસેથી મેળવેલી હતી. તેઓના પિતા ગંગાધરનો ધંધો શિક્ષણનો અને પોતે વૈય્યાકરણી હોવાથી લોકમાન્યે નાનપણમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જુની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે કરેલો હોવાથી તેઓનું સંસ્કૃત જ્ઞાન ઘણું ઉંચું થયું. પોતાની ૧૦ વર્ષની ઉમરે તેઓ પુનામાં આવ્યા. તે પછી તેઓનું આખું જીવન પુનામાં ગયુ. ૧૬ મે વર્ષે મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા આપ્યા પછી ૧૮૭૩ની સાલમાં તેઓ ડેક્કન કોલેજમાં ગયા. ત્યાં તેઓએ વિદ્યા સાથે શરીર સંપત્તિ પણ ઉત્તમ મેળવી. બી એ થયા પછી એલ એલ. બી.ના અભ્યાસ તરફ વળ્યા. તેઓના પિતા વગેરેની ઇચ્છા તિલક મુનસફ થાય એમ હતી, પણ તેઓના મનમાં સરકારી નોકરી કરવાનું કદિપણ આવ્યું નહીં. તે અરસામાં તેઓના પિતા મૃત્યુ પામવાથી પૈસા કમાવાનું દબાણ કોઇ કરે એમ રહ્યું નહીં એટલે ચિપલુણકરનું ઉજ્વળ અને નવીન ધ્યેય લોકમાન્યે સ્વીકાર્યું.

લોકમાન્ય કહેતા કે "જુઓ પ્રારબ્ધથી મનુષ્યનું ચરિત્ર કેવું બને છે તે. મારે શિક્ષક પ્રોફેસર થવું, વિશેષ કરી કોઇ પણ બાબતમાં સંશોધન કરી નવીન મત પ્રતિપાદન કરનારા ગ્રન્થ લખવા એમ મને લાગતું પણ છેવટે જોઉ છું તો મેં પોતે કાઢેલી શાળા અને કોલેજ છોડી દઇ રાજકારણમાં હું પડયો. મને લખવાનો અંતઃકરણપૂર્વક કંટાળો, એમ છતાં મારૂં આખું જીવન વર્તમાનપત્રોના સંપાદકના ધંધામાં ગયું" પણ આ બધો ખેલ પ્રારબ્ધનો કહી શકાય નહીં. કારણ લોકમાન્યને ગ્રન્થકાર કે પ્રોફેસર થવું તું શા માટે ? અને તેઓએ વર્તમાનપત્રો હાથમાં લીધાં અને પોતાને નહીં રૂચનારૂં લખવાનું કામ પોતાપર ઓઢયું તે શા માટે ? એનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાથી મૂળ હેતુ અને પ્રત્યક્ષ ક્રિયા એમાં ઝાઝો અંતર પડતો નથી એમ દેખાશે. તિલકને પ્રોફેસર થઇ ગ્રન્થો લખવાતા તે એટલા માટે કે જે પરકીય વિચારોના દબાણ નીચે આપણી બુદ્ધિ દબાઇ ગઇ છે તે વજન બની શકે તેટલું દૂર ફેંકી દેવું તેઓને જણાતું કે આપણા લોકોની બુદ્ધિ કાંઇ કમી નથી. આપણી સંસ્કૃતિ અને વિદ્યા બન્ને ઓજસ્વી છતાં કોઇ પણ વિષયમાં જોશું તો આપણો ઇંગ્રેજી પ્રોફેસર અગ્રેસર. તેનેજ સર્વ

પ્રકારનુ માન તેનેજ બધા મુગે મોઢે આદર આપે તેનીજ સ્તુતિ ગાય; અને તેઓના સિદ્ધાંતરૂપી હુકમ ગમે તેવા ખોટા સાચા, તર્કમા ન ઉતરે તેવા અને હીંદી લોકોને અપમાન કરનારા હોય તોપણ માથે ચઢાવવામા આવે એવી બાબતોની ચીડ લોકમાન્યને વિદ્યાર્થી દશામાજ આવી હતી એક વર્ડસ્વર્થ સિવાય બીજા કોઇ પણ પ્રોફેસરને માટે તેઓ લેશ પણ માન ધરાવતા નહીં. તેઓનો અધ્યયનનો વિષય ગણિત હતો અને તે વિષયના તેઓને મળેલા બન્ને પ્રોફેસરો બુદ્ધિ સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ તુચ્છ અને તિરસ્કરણીય છતા એ પ્રોફેસર દગના મોઢે પગાર લ્યે છે એટલુજ નહીં પણ ઉલટુ પોતાનુ શ્રેષ્ઠપણુ બતાવે છે એ વાત તિલક જેવા તેજસ્વી અને માનધન પુરૂષને કેમ રૂચે ? આવા અબુધ ઇગ્રેજો હિંદમા ગ્રન્થકાર અને શિક્ષક તરિકે આવી શકે છે, તેનુ મૂળ કારણ વિદેશી રાજ્ય અને વિશેષત ઇંગ્રેજોની સ્વાર્થી રાજ્યપદ્ધતિ એ તેઓને વિદ્યાર્થી દશામાજ માલુમ હતુ

ઇ સ ૧૮૭૯ને સુમારે એટલે તિલક એલ. એલ. બીનો અભ્યાસ કરતા હતા, અને ભવિષ્યના પોતાના આયુષ્યક્રમ બાબત પોતાનો વિચાર ચલવતા હતા, તે અરસામાં કે વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળુણકર સરકારી નોકરીનું રાજીનામુ દઇ પુને આવ્યા. અને તા ૨ જાનેવારી ૧૮૮૦ રોજ મોરોબા દાદાના વાડામા ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કુલની સ્થાપના કરી તેમા લો. તિલક જોડાણા પણ યુરોપીયન પ્રોફેસર પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં વિદ્યાર્થીઓને અવળો ઉપદેશ આપે છે, અને આપણાજ પૂર્વજોની નિંદા શિખવે છે, એવુ જણાતાં તેના ઉપાય તરીકે અને તે બાબતમા બધાઇ ગયેલા લોકમતને કેળવવા માટે તેઓને છાપનાનુ અને વર્તમાનપત્રની જરૂરી જણાઇ કોઇપણ ઉદ્યોન્મુખ રાષ્ટ્રને શરૂઆતની ચળવળમાં છાપખાના લેખનકળા અને વક્તૃત્વ એનીજ જરૂર વિશેષ હોય છે. એમ વિચારી કેસરી એ મરાઠી અને મરાઠા એ ઇંગ્રેજી એ બે પત્ર કાઢવાનુ નક્કી થયું તે પત્રો પોતાની માલિકીના છાપખાનામા સને ૧૮૮૧ના જાનેવારી મહીનાથી પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા શરૂઆતમાજ કોલ્હાપુર પ્રકરણ ઉપર કડક લેખ આવ્યા તેનુ છેવટ એમ આવ્યુ કે ૪ મહિનાની સાદી કેદની શિક્ષા તેઓને થઇ ૧૮૮૧ સાલથી જે હથિયાર સરકારે લો તિલકપર ઉપાડયું તે ૧૯૧૬ સાલ સુધી નીચે મુકયુ નહીં તે મુદત દરમ્યાન લોકમાન્ય ઉપર ૩ રાજદ્રોહના ગુન્હા કર્યાનો આરોપ આવ્યો અને બે ગુન્હા મળી ૭ વર્ષની કેદ તેઓએ ભોગવી

ન્યુ ઇગ્લીશ સ્કૂલ અને ફર્ગ્યુસન કોલેજ સાથેનો સબધ ૧૮૯૦ સાલમા તેઓને છોડવો પડયો, પણ શાળામા જન્મેલા 'કેસરી' 'મરાઠા' પત્રો સાથે તેઓનો પ્રથમનો સબધ સન ૧૮૯૧ સાલથી વધુ નિકટનો બન્યો કેસરી અને મરાઠા પોતાના હાથમાં લેવાની ઇચ્છા થવાનુ કારણ. પોતાનું ગુજરાન ચલાવવુ એ નહોતું પણ સાર્વજનિક ચળવળનુ એક જોરદાર સાધન પોતાના હાથમા લેવુ એ હતુ. ૧૮૯૧ સાલમાં કેસરી અને મરાઠા માલેકીહકથી સાત હજાર રૂપિયાના કરજના બોજા સાથે ખરીદ્યા

તે કર્જ પાછળનાં ૧૦ વર્ષ સુધી લો. તિલક ભરી શકયા ન હોતા. ૧૮૯૭ સાલમાં તેઓપર રાજદ્રોહની પહેલી ફરીયાદ થઇ ત્યારે લોકમાન્યની પાસે ૧ રૂપિયો પણ સીલક ન હોતો અને વર્તમાનપત્રો ઉપર કરજ હતુ ! ૧૮૯૧ સાલમાં કેસરીના ગ્રાહક ૪ હજાર હતાં તે ૧૮૯૭માં ૭ હજાર થયાં. ૧૮૯૮ સાલમાં લો. તિલક તુરંગમાંથી છુટી આવ્યા ત્યારે વર્તમાનપત્ર ઉપરનું કરજ ઉતર્યું હતું અને વડિલોપાર્જિત ૩ પીંજવાનું કારખાનું પડી ભાંગ્યું હતું પુનાના પ્લેગને લીધે વકીલી અભ્યાસ કરાવવાનો વર્ગ પણ બંધ થયો એટલે તે પછી લોકમાન્યને નિર્વાહનું સાધન "કેસરી" જ એકલું રહ્યું તે પછી તેઓની લેખિનીના પ્રભાવે કેસરીના હજારો ગ્રાહક વધી પડયાં. શ્રી ગાયકવાડ સરકાર પાસેથી ખરીદેલી એક વિશાળ જગામાં નવી ઇમારતો નવાં યંત્રો વગેરે સુધારણા થઇ તેમાં હજી પણ કેટલીક અધુરી છે. લોકમાન્ય વિલાયતથી એક નવીન છાપવાનું યંત્ર લઇ આવ્યા છે તેમાં દર કલાકે હજારો કોપી છપાઇ જાય છે; તે હમણાંજ ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. અને તે યંત્ર ચાલુ થયે આવતી સાલથી કેસરી દર અઠવાડીયામાં બે વખત છાપવાની તેઓએ યોજના કરી હતી એ યોજના સફળ થઇ નવા યંત્રથી કેસરીને નવા રૂપમાં નિકળેલું લોકમાન્યે નજરે જોયું નહીં એ બાબતનું મોટું દુઃખ ઉપજે છે.

કેસરીપત્ર મરાઠી ભાષામાં હોવાથી એક પ્રાંતમાં તેનો પ્રચાર છે તો પણ તેના વાંચનારાઓની સંખ્યા હિન્દુસ્થાનના કોઇપણ વર્તમાનપત્રના વાંચનારાઓ કરતાં અધિક (પ્રાયઃ ૫૦ હજાર) છે એ નિર્વિવાદ છે અને કેસરીની હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષામાં આવૃત્તિ નીકળે તો તે તે ભાષાના કોઇ પણ વર્તમાનપત્ર કરતાં તેના વાંચનારા અધિક મળે એ પણ નિઃસંશય વાત છે. અર્થાત્ લોકમાન્યે જે હેતુથી કેસરી હાથમાં લીધું તે તેઓએ કેસરી હાથમાં લીધા પછી ૨૦ વર્ષમાં પૂર્ણપણે યથાર્થ કરી દેખાડયું અને તે હેતુ એ કે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અને સાર્વજનિક ચળવળ. "આખા અઠવાડીઆ સુધી કેસરીમાં લખવાનો વિષય મારા મગજમાં ઘોળાયા કરતો" એમ લો. તિલક કહેતા પણ લખવાનું કામ તો એક કે બે દિવસમાંજ પૂરૂં કરી, બાકીના બચતા વખતમાં તેઓ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો અવાંતર ઉદ્યોગ ચલાવ્યે રાખતા. અને તેનુંજ ફળ કેસરીની લોકપ્રિયતા છે; અને તેથીજ જન્મારામાં કેસરી કોઇ દી વાંચ્યું નથી એવા પરપ્રાંતીય લોકોના મનનું પણ કેસરી આકર્ષણ કરે છે. લેખ લખવા સાથે તેઓમાં જે ઉત્તમ ગુણ હતા તેથીજ હિન્દુસ્થાનના સર્વ આબાલવૃધ્ધોને તેઓનું નામ પરિચિત થઇ ગયું છે; એટલુંજ નહીં પણ પ્રિય પણ થઇ પડયું છે. તે ગુણ એટલે મુખ્યત્વે કરી દેશભક્તિ, ધૈર્ય, એકનિશ્ચયપણું, સ્વાર્થત્યાગ.

લોકમાન્યના લેખમાં ચિત્તાકર્ષકપણું, રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ અને મર્મજ્ઞાન એ એટલું બધું પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલું દેખાય છે કે તેથી તેઓના મિત્રોમાંજ નહીં પણ તેઓના શત્રુઓમાં પણ વાહ વાહ કહેવાય છે. સરકારી અધિકારી સરકારી નોકર તરીકે તેઓની સ્તુતિ કરી

શકતા નથી પણ ખાનગી રીતે બોલવાનો પ્રસંગ આવતા અનેક પ્રસંગે અધિકારીઓ પણ મહાન્ આદર બતાવે છે મુંબઇના ટાઇમ્સપત્રે લો તિલકના મૃત્યુની નોંધ લેના તેમાં એક લાયક પત્રને ન શોભે તેવું લખ્યું છે પણ ટાઇમ્સને તેઓ પોતાના કટ્ટા શત્રુ છતાં લોકમાન્યના કેટલાક ગુણ તેનાથી નાકબુલ કરી શકાયા નથી ટાઇમ્સ કહે છે ' મી. તિલકની બુદ્ધિ શક્તિ વખાણવા જેવી હતી. તેઓના સંશોધક ગ્રન્થોની મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ પંડિતોએ માન્યતાદર્શક સ્તુતિનિજ કરેલી છે. જે ચળવળનું કામ તેઓએ આખી જીંદગી કર્યું તેમાં તેઓનુ ધૈર્ય, સાહસ અને અખંડ ઉત્સાહ દેખાતા હતા. તેનાં ભાષણો અને લેખ સાંભળનારા અને વાંચનારાઓને પણ તેની ફરી આવૃત્તિ કિંવાં રૂપાંતર થયા છતાં તેઓના મન ઉપર તેનું પરિણામ કેટલું થાય છે એનું કોઇને પણ આશ્ચર્ય લાગે છે. તેઓની ભાષા પદ્ધતિ અતુક ણીય છે. " આવા કર્તૃત્વવાન્ ધૈર્યશીળ અને ઉદ્યોગી પુરૂષને હાથે ઘણી ભુલ થઇ છે એમ કહેનારા ટાઇમ્સ જેવા તેઓના શત્રુઓ પણ લોકમાન્યના અમૂલ્ય ગુણોની સ્તુતિ કર્યા શિવાય નિંદા કરી શકે એમ નથી.

સરકારને લાગતુ કે આવો બુદ્ધિમાન સાહસી કર્તૃત્વવાન્ પુરૂષ આપણને મળ્યો હોયે તો કેટલી મજા આવત સરકાર અને તિલક એ બન્ને વચ્ચે ક્વચિત્ કોઇ બાબતમાં મતૈક્ય થતાંજ સરકારે તે મતૈક્યને અમૂલ્ય ગણી તેનો પ્રસક્ષ ઉપયોગ કરી લેવાનીજ ઇચ્છા દેખાડી. સમાજ સુધારકોને સમાજ સુધારણ એજ વિષય પ્રિય હોવાને લીધે તેઓને એમ લાગતુ કે આવો કર્તવ્યપરાયણ ભડ પુરૂષે સમાજ સુધારણાનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો હોય તો અપૂર્વ પ્રગતિ કરી શકત. તિલકની કોઇ પણ પ્રકારની 'સહાનુભૂતિ મેળવવા માટે તેઓ આતુર રહેતા તેમજ જે જે સહાનુભૂતિ સૂચક વાક્યો તિલકના મુખમાથી નિકળતા તેનો તુરત ઉપયોગ કરતા. પણ તિલકે પોતાનું આયુષ્ય દેશભક્તિ દેશની રાજદ્વારી પ્રગતિ કરવામાંજ ખર્ચવાનો સંકલ્પ કરેલો એટલે જુદા જુદા વર્ગના લોકોને તેઓ સંતોષ ન આપી શકે એ બનવા જોગ છે. તેથી જુદા જુદા સમાજ સાથે તેઓ નિકટ સંબંધ ન જાળવી શક્યા હોવાથી તેઓ અસંતુષ્ટ થાય એમાં શક નથી. તથાપિ લોકમાન્યે જે વિષય પોતાનો કર્યો તેમા તેમણે અલૌકિક ગુણ અને બુદ્ધિ પ્રગટ કરી એમ તેઓના પ્રતિસ્પર્ધિઓ પણ કબુલ કરે છે. સર ચંદાવરકર અને લોકમાન્યનો એકમત મળવાનો યોગ આખી જીંદગીમાં ક્વચિતજ આવ્યો હશે તો પણ હાલમાં તેમના મુખમાંથી તિલક સંબંધે 'ગ્રેટ' એટલે મહાનુભાવ એવું વ્યક્તિવર્ણન નિકળે છે. સરકાર સાથે વ્યવહારમાં આવતાં પરાકાષ્ટાનું નિર્ભયપણું એ એક અલૌકિક ગુણ તિલકમાં હતો સરકાર સંબંધે પ્રજાજનોના મનમાં અનેક વર્ષોની ટેવને લીધે થયેલી વધુ પડતી નમ્રતા ઉખેડી નાખી રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાન લોકોના મનમાં પ્રકટાવ્યું એ તેઓની કામગરી અમૂલ્ય અને નિશ્ચિત હતી. લોકમાન્ય સરકાર સંબધે લેખ અને વ્યાખ્યાનદ્વારા પ્રજા સમક્ષ આક્ષેપ કરતા ત્યારે લોકોને કદી પણ એમ લાગ્યું નથી કે તે અયોગ્ય છે પણ તેઓને

એજ આશ્ચર્ય લાગતું કે આજસુધીમાં અનેક વિદ્વાન્, પંડિત, વ્યવહારજ્ઞ, સમયજ્ઞ અને દેશભક્ત થઇ ગયા પણ સરકારને નિર્ભયપણે સ્પષ્ટ બોલનારો માણસ તો આજ પહેલો. સરકાર વિરૂદ્ધ સ્પષ્ટ બોલવાનું વ્રત લોકમાન્યે પ્રથમથીજ લીધું તે આખર સુધી પાળ્યું. તેઓની રાજદ્વારી ચળવળમાં નિર્ભયતા, સાહસિકપણું વગેરે ગુણો સાથે કાયદાની દૃષ્ટિમાં પણ ઉત્તમ કૌશલ્ય જણાતું હોવાથી સરકારને તેઓની રાજકીય હિલચાલમાં મોટી ભીતિ લાગતી. સરકારની પાસે સર્વ સાધનો ભરપૂર, પૈસા જોઇએ તેટલા, પૈસાથી વશ થનારા બુદ્ધિમાન્ માણસો જોઇએ તેટલાં, અધિકારનો શસ્ત્રભંડાર ભરેલો, બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના ગ્રહ ઉંચના વગેરે. ત્યારે બીચારા તિલક પાસે કાંઇ નહીં; માત્ર હરીફરી મગજ, જીભ અને લેખણ. એમ છતાં આ નિર્ધન, નિઃશસ્ત્ર, નિઃસૈનિક યોદ્ધાની ચડાઇનો ભય કોઇને શા માટે લાગવો જોઇએ? પણ ટાઇમ્સના કહેવા પ્રમાણે તે ભય લાગતો હતો ખરો. ચિરોલ સાહેબે " હિન્દુસ્થાનમાં અસંતોષ " નામના પુસ્તકમાં લો. તિલકને " એકંદર હિન્દુસ્થાનમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરનાર " એવી અને રૌલેટ કમીટીના રીપોર્ટમાં પણ તેવી પદવી આપી છે. તેઓયે લો. તિલકને કલંકિત કરવાના હેતુથી ભલે તેવી પદવી કે વિશેષણ આપ્યાં હોય પણ લો. તિલકના અભિમાની ભક્તોની નજરમાં તો તે વર્ણન તેઓ માટે બહુ માનારપદ છે. સરકાર તરફથી આવી નીંદા મેળવવાનું ભાગ્ય સેંકડોમાં એકાદાનુંજ હોય છે. જે લો. તિલકે પોતાના ચારિત્ર્યનું રક્ષણ કરી સરકાર સાથે અને બીજા અનેક શત્રુ સાથે આખી જીંદગી યુદ્ધ કરી " રાષ્ટ્રીય પ્રક્ષોભનો આદ્યગુરૂ " એ પદવી સરકાર તરફથી મેળવી મરણ પર્યંત ટકાવી તેઓની સ્તુતિ કરવા માટે તેઓના મિત્રોએ જુદા શબ્દ વાપરવાની જરૂરી નથી. લોકમાન્ય એ પદવી એકંદર સ્પૃહણીય છે. પણ " રાષ્ટ્રીય ચળવળના આદ્યગુરૂ " એ પદવી તેના કરતાં પણ સ્પૃહણીય નથી કે? તિલક મહારાજે ચિરોલ સાહેબ ઉપર ફરીયાદ માંડી હતી. તે " ફાદર ઑફ ઇંડિયન અનરેસ્ટ " એ શબ્દ માટે નહોતી. કેવળ ખાનગી ચારિત્ર્ય ઉપર પ્રહાર કરવા સરખી અને તે પણ ખોટી એવી બાબતો ચિરોલ સાહેબની બુકમાં હતી. તે માટેજ ફરીયાદ કરેલી. "ફાદર ઑફ ઇંડિયન અનરેસ્ટ" એ શબ્દ ગમે તેવા ભાષ્ય સાથે કોઇ ઉચ્ચારે તેમાં નિંદાનો લવલેશ પણ નિકળી શકતો નથી. 'લોકમાન્ય' આ શબ્દ પૌઢ છે, પણ " ફાદર ઑફ ઇંડિયન અનરેસ્ટ " એ શબ્દમાં લો. તિલકના પરાક્રમનું ગહન ગંભીર ગુણવર્ણન છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૨ની સાલમાં કોલ્હાપુર પ્રકરણ વખતે લોકમાન્યની ઉમર ૨૬ વર્ષની હતી. તે કેસમાં તેઓએ કાયદાનું જ્ઞાન અને શિક્ષા ભોગવવાનું અપૂર્વ ધૈર્ય દેખાડ્યું હતું. ૧૮૮૮-૮૯ના વર્ષમાં લો. તિલકે ક્રાફર્ડ મામલતદાર પ્રકરણમાં જે ચાતુર્ય બતાવ્યું તેથી તેઓની ઉદ્યોગશીલતાનો પુરાવો પુનાની પ્રજાને મળ્યો. ૧૮૯૧ની સાલમાં સમ્મતિબિલના પ્રસંગે લો. તિલકે ડો. ભાંડારકર વગેરે પંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો; તેમાં તેઓની કુશાગ્ર

બુદ્ધિ, સંસ્કૃત ગ્રન્થોનું ગાઢ પરિશીલન, વાદવિવાદની ઉત્તમ હથોટી લોકોના જોવામાં આવી. 'સમ્મતિનું વય' વધારવા માટે તાત્વિક કે નૈતિક દૃષ્ટિએ લો. તિલકની સમ્મતિજ હતી. માત્ર મુખ્ય મુદ્દો એજ હતો કે ધાર્મિક વિષયમાં સરકારે હાથ ઘાલવો નહીં. જરૂરની સુધારણા લોકમતથી કરવી. એ વાદ પછીજ લો. તિલકનું નામ મુંબઇ ઇલાકામાં પ્રસિદ્ધ થયું. ૧૮૯૨-૯૪ સાલમાં હિંદુ મુસલમાનનો કજીઓ ભયંકર થયો. તેમાં ખરો દોષ સરકારી અધિકારીઓનો હતો, એમ જણાવી આપ્યું ત્યારે હિંદુઓને જણાયું કે આપણો કોઇ એક રક્ષણકર્તા છે ખરો. ૧૮૯૪ સાલમાં બાપટ કમીશન પ્રકરણમાં લો. તિલકે અપૂર્વ બુદ્ધિ બળ દેખાડયું. પ્રતિપક્ષી ફિરોજશાહ મેતા વગેરેને હરાવી પરોક્ષ રીતે વડોદરા સરકારને મોટી મદદ કરી. મિત્ર માટે પોતાનું સર્વસ્વ ખરચી નાખવાનો લો. તિલકનો ગુણ બાબા મહારાજ પ્રકરણ પહેલાં બાપટ કમીશનના ઇતિહાસમાં મનોરંજક રીતે મળી શકે છે. ૧૮૯૫ સાલ પહેલાં લો. તિલકની કામગરી મહારાષ્ટ્રને એટલી બધી પસંદ પડી હતી કે મધ્ય ભાગને કાયદા કોંન્સીલની ચુંટણીની એક જગા મળતાંજ તે મતદારોએ લો. તિલકને આપી. ૧૮૯૭ સાલમાં પ્લેગને લીધે તથા પ્લેગ નિવારક જુલમી ઉપાયોને લીધે લોક અને સરકાર વચ્ચે જે ખટપટ થઇ તેમાં તકરારીપણાનું પ્રથમ માન પુના શહેરે મેળવ્યું. એ વખતે લો. તિલકે કરેલી લોકસેવા ઘણીજ વિધાયક હતી. તેઓના પ્રયત્નથી ખાનગી દરિપતાળું નીકળી, જડતી લેવા વગેરેની હેરાનગતિ ઓછી થઇ. લો. તિલકે કરેલી લોકસેવા વિકૃત કરી દેખાડવા માટે રેંડસાહેબના ખુનની જવાબદારી લો. તિલકની ચળવળ ઉપર નાખવાનો યત્ન થયો - થોડા વખતમાં સરકારને પોતાના કારભારની ભુલ કબુલ કરવી પડી અને તે બધી પ્લેગપ્રતિબંધક ઉપાયોને નામે જે જુલમી કૃત્યો થતા તે અટકયાં, પણ ૧૮૯૭ સાલમાં લો. તિલક ઉપર થયેલી ફરીયાદને લઇ નહક એક વર્ષ તુરંગવાસ તેઓને ભોગવવો પડયો. આખર પ્રો. મેકસ મુલર વગેરેની ભલામણોથી તેઓનો છુટકો થયો. હિંદુસ્થાનમાં રાજદ્રોહનો એ મહત્વનો પહેલોજ કેસ હતો એ કેસે લો. તિલક ઉપર આખા હિંદુસ્થાનની સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરી તેઓ માટે ફંડ જમા થયાં, મુંબઇના વેપારીઓ તેઓના જામીન પડ્યા, કલકત્તામાં ભેળા થયેલા પૈસા વડે મોકલાવેલા બેરીસ્ટરોએ તેઓને મદદ કરી. આખર નૈતિક વિજય લો. તિલકનોજ થયો.

૧૯૦૧ સાલમાં તાઇ મહારાજના દત્તક પ્રકરણની શરૂઆત થઇ. આ કેસમાં હાઇ કોર્ટના એક નિકાલ સિવાય લો. તિલકને અપયશ મળ્યું નહીં. તથા ઇસ્ટેટના કારભારપર નજર રાખવાના કામમાં તેઓનો અમૂલ્ય વખત રોકાતાં વર્ષોનાં વર્ષો નકામાં ગયાં. તે સિવાય પોતાની ગાંઠના ૩૦-૩૫ હજાર રૂપીઆ આ કેસમાં અગાઉ ખર્ચવા પડયા. પણ એક મિત્ર માટે મિત્રની કેવી ફરજ છે, તેનો મૂર્તિમાન દાખલો તેઓએ જગતને દેખાડી આપ્યો. ૧૯૦૫ સાલમાં કર્ઝનશાહીના જુલમથી સ્વદેશી, બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વગેરે

ચળવળ શરૂ થઇ અને તે બાબતમાં લો. તિલકે જે કામગીરી કરી તે આખું હિંદુસ્થાન જાણે છે. એ ચળવળનું પ્રાયશ્ચિત્ત લો. તિલકને આપવા માટે હિંદુસ્થાનમાં કોઇ ઠેકાણે અત્યાચાર થવાની રાહ સરકાર જોતી હતી. દરમ્યાન સુરતની કોંગ્રેસ ભાંગવાથી લો. તિલકની બાજુમાં પ્રજાનું કેવડું મોટું બળ છે તે જણાયાથી સરકારને વધુ દુઃખ થયું. ૧૯૦૮ સાલના એપ્રીલ મહિનામાં બોંબનો અત્યાચાર બંગાળામાં શરૂ થતાંજ સરકારે લો. તિલક ઉપર ખટલો કેમ કર્યો, તેમાં તિલકે એકાદ બેરિસ્ટર પ્રમાણે પોતાનો બચાવ કેમ કર્યો, ન્યા. દાવરે વર્તન કેવું રાખ્યું, માંડલેમાં કેદ રહી બધા આચાર્યોના ભાષ્યોને ઢાંકી દેનારૂં ગીતા ભાષ્ય (ગીતા રહસ્ય) કેવું રચાયું, હિંદુસ્થાનમાં રાજકીય પક્ષભેદ તીવ્ર થવાથી આ ખટલામાં મદદ કેવી થઇ, રાષ્ટ્રીયપક્ષ કેટલાંક વર્ષ કોંગ્રેસથી અલગ કેમ રહ્યો અને આખર ૧૯૧૪ની સાલમાં લો. તિલક કેદમાંથી છુટી આવ્યા પછી ફરી કોંગ્રેસમાં રાષ્ટ્રીયપક્ષ સામેલ થઇ તે પક્ષ મહા બળવાન્ બની પોતાના પક્ષની કોંગ્રેસ કેમ કરી લીધી, તેમાં યુદ્ધની મદદ મળવાથી સ્વ-રાજ્યની ચળવળને અનપેક્ષિત બળ કેમ આવ્યું, સ્વરાજ્ય સંઘ કેમ સ્થાપવામાં આવ્યો, તેના અધ્યક્ષ ઉપાધ્યક્ષ તરીકે લો. તિલકે સર્વ પ્રાંતમાં ચળવળ કેવી કરી, ચિરોલ કેસ અને હોમરૂલ લીગ ડેપ્યુટેશન એ બન્ને કામ માટે મહાયુદ્ધ ચાલુ છતાં વિલાયત કેમ ગયા, ત્યાં પ્રચંડ રાજકીય ચળવળ કરી મજુર પક્ષ અને ઇંગ્લાંડની પ્રજાનો મોટો ભાગ પોતા તરફ કેમ વાળી લીધો વગેરે બાબતો હાલ તુર્તની બનેલી હઇ લોકોના સ્મરણમાં હોવાથી તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. પણ તે પ્રત્યેક કાર્ય ઉપરથી લોકમાન્યની દેશ-ભક્તિ, ધૈર્ય, નિશ્ચયીપણું, અને સ્વાર્થત્યાગ વગેરે ગુણ મૂર્તિમાન્ નજરે પડે છે. લો. તિલક એ અલૌકિક પુરૂષ હતા એ બાબતનો કોઇનો મતભેદ નથી. આપણે હિંદનો જે અર્વાચિન કે પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણીએ છીએ તેમાં તો લો. તિલક જેવો એક પણ પુરૂષ થયો નથી કે જેણે આખા હિંદની લોકપ્રિયતા તેઓના જેટલી મેળવી હોય, કે લો. તિલકના જેટલું તેનું નામ લોકોની જીભે ચડ્યું હોય. બદ્રિકાશ્રમની યાત્રામાં મળનારા હિમાલયના પહાડના વનચર જે કૌતકથી યાત્રાળુઓ પાસે લો. તિલકની માહિતી પુછે છે તેજ કૌતુકપૂર્વક કોલંબો અને કંડી શહેરના સિંહલી લોક તેઓની પુછપાછ કરે છે. જંગલમાંના થોડી માણસાઇવાળા ભિલ્લ અને કોળી લોકો લો. તિલકનું નામ કાને પડતાંજ પરસ્પર હાથ જોડી તિલકને નમ-સ્કાર કરતા લોકોએ દેખ્યા છે. તેવીજ રીતે શ્રીમંત શેઠ શાહુકાર રાજા અધિકારી અને કેળવાયેલા લોકો પણ લોકમાન્યને એક અલૌકિક વિભૂતિ તરિકેજ માને છે અને પૂજે છે. પ્રથમ રાજેશ્રી પછી નામદાર પછી લોકમાન્ય એ પ્રમાણે ચડતી પાય-રીથી તેઓને પ્રજા તરફથી પદવી મળતી રહી અને તેઓના પરમભક્તો ભગવદવતાર તરીકે પણ પૂજે છે. કેટલાક વિદ્વન્માન્ય કેટલાક ધીગ્રેટ કિંવા મહાનુભાવ વગેરે વિશેષણો પણ રૂચિ પ્રમાણે આપે છે. પણ "લોકમાન્ય" એ પદવી આખા હિંદે માન્ય કરેલી અને તે તિલક માટેજ જાણે નિર્માણ થઇ હોય તેમ બન્યું છે, તિલક જેવો મહાપુરૂષ એકાદી સદીમાં કવચિત્ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા પુરૂષના મૃત્યુથી દેશને કેટલી હાની

પહોચી સમજવી ? એની કલ્પના વાચનારને તુર્ત આવી શકશે નહીં લો૦ તિલકનું સન્માન કરવું, લો૦ તિલકને પ્રિય વસ્તુ સમર્પિત કરવી, તેનો આનંદ મેળવવો તેઓના ભવ્ય ગુણ વર્ણન કરતા આપણા શબ્દોજ અપૂર્ણ છે એમ લાગવું તથા તેઓની આજ્ઞા એજ ઇશ્વરાજ્ઞા ગણવી એમ માનનારા લાખો માણસો આજ હિન્દના બધા પ્રાંતોમાં છે રાજાના શબ્દનું જે માન નથી તે આજ લો૦ તિલકના શબ્દનું છે વિદ્વાન્ લોકો પણ જેઓને મુગટ વિનાનો રાજા ગણે છે તેઓની હયાતીમા પ્રત્યેક પ્રાંતમા થએલો અદ્ભુત પૂર્વ સત્કાર જેઓએ નજરે જોયો છે તેઓને આ વર્ણન અતિશયોક્તિવાળું જરા પણ ભાસશે નહિ ઉલટું રાજાના સત્કાર સમારંભમા જે કૃત્રિમપણું જોવામા આવે છે તે લો૦ તિલક માટે કદાચ પણ જોવામા આવતું નહોતું લો૦ તિલકને રાજાના હુકમ પ્રમાણે મુગટ નહોતો તેમ રાજાના હુકમ પ્રમાણે સિંહાસન પણ નહોતું તિલક સરખા રાજાનું સિંહાસન લોકોના મનોમંદીરમા અક્ષયરીતે સ્થાપેલુંજ છે લો૦ તિલક ઉપર લોકોનો જો પવિત્ર, શુદ્ધ અને દૃઢ પ્રેમ હોય તો લોકમાન્ય એ પદવી તેઓએ હવે પછી અનંતકાળપર્યંત તિલક માટેજ રાખી મુકવી જોઇએ 'લોકમાન્ય' આ શબ્દ હવે પછીના હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમા કોઇ પણ ગમે તેવા મોટા માણસ માટે પણ વાપરવો નહી જોઇએ 'લોકમાન્ય' એટલે બાળ ગંગાધર તિલક એ સમીકરણ હિંદની પ્રત્યેક ભાષા હયાત હોય ત્યાંસુધી અબાધિત રહેવો જોઇએ લોકમાન્યે પોતાના આયુષ્યનો પ્રત્યેક ક્ષણ દેશ સેવામા કાઢ્યો તેઓ ૬૪ વર્ષ જીવ્યા પણ હીંદી પ્રજા જાણે એક નવયુવક ધુરંધર નેતા કે કદુગી ગયો હોય તેમજ માને છે, અને હજી તેઓ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવત તોપણ લોકોની માન્યતા તેવીજ રહેત જો પોતાનું આયુષ્ય આપી શકાતું હોત તો હિંદના સેંકડો માણસો તિલક માટે પોતાનો દેહ છોડી દેવા તૈયાર થાત પણ કાળની ગતિ અતર્ક્ય છે ભવિતવ્યતાને કોઇ મટાડી શકતું નથી આપણું એજ કર્તવ્ય છે કે તેઓની છબી આપણા અંતઃકરણમા દૃઢ કરી તેઓએ બતાવેલે રસ્તે પહોચીએ તથા અહોનિશ પ્રાર્થના કરીએ કે લો૦ તિલકનો જન્મ હિંદમા થઇ દેશનો પૂર્ણ ઉદ્ધાર થાય

હિંદી પ્રજા લોકમાન્યની વધારે મહાન્ ઋણી થઇ છે આપણે તેઓને કોઇનું સંનાકિક રાજા બાદશાહને ન મળે તેવું માન આપી કંઇક અંશે ઋણમુક્ત થયા છીએ પણ તેઓની હૈયાતીમા આપણાથી શક્ય હતું તેવું મહાન્ માન કે જે કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરિકે વધુ વખત ચુંટવાનું હતું તે ન આપી શક્યા જો કે તેઓ વિલાયત જવાને રસ્તે પડ્યા પછી આપણે એક વખત કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે ચુંટ્યા પણ તેનો લાભ તેઓ લઇ શક્યા નહીં અને આપણે તેઓના પ્રમુખ તરીકેના હિંદી જગત્સત્તાક શબ્દો સાંભળવા અને જગત્‌ને સંભળાવવા ભાગ્યશાળી થયા નહી તેઓને આટલા વર્ષ પ્રમુખ તરિકે નહીં ચુંટવાનું કારણ તેઓની ચુસ્ત સ્વદેશભક્તિજ હતું બીજાના જેવી દુધમા અને દહીમા પગ રાખવા જેવી તેઓની દેશભક્તિ નહોતી તેથીજ તેઓ ઉગ્ર નેસનેલીષ્ટ કહેવાયા અને

તેજ કારણે હીંદી પ્રજા તેઓને પ્રમુખ તરીકે ચુંટતી અટકી હતી. પણ હવે દુનીયાની ઉથલપાથલે આપણને જણાવ્યું છે કે લોકમાન્ય આપણે ધારતા હતા તેવા ઉગ્ર ન હતા પણ તેઓની પ્રજાકીય હકોની માગણીઓ ઘણી મૃદુ જતી અને ત્યારે આપણને વધુ પશ્ચાતાપ થશે કે તેવા મહાપુરૂષને એક વખત કોંગ્રેસના વ્યાસપીઠપર બેસારવા આપણે કમભાગ્ય રહ્યા. જેઓની યોગ્યતા એટલી બધી હતી કે કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકેનું માન આપવું એ અધિક ન હતું ભવિષ્યમાં હિન્દ સ્વરાજ્ય ભોગવતું થાય અને તે વખતે લોકમાન્ય હયાત હોય તો પહેલાં પ્રેસીડેન્ટ થવાનું માન મેળવવા તેઓજ લાયક અને હકદાર હતા. તેવા સમર્થ ધુરંધર પુરૂષ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા સુધી આપણે કોંગ્રેસ જેવી દેશનો અવાજ દુનિયાને સંભળાવનારી સંસ્થાના પ્રમુખ બનાવી તેઓને માનવંતા કરી આપણે કૃતકૃત્ય ન થયા. હવે આપણું તેઓ પ્રતિ શું કર્ત્તવ્ય છે અને કયા ઉપાયો વડે આપણે ઋણમુક્ત થઇએ એ બાબતનો વિચાર દેશના મહાન્ વિચારકો કરશેજ પણ જે બાબતમાં આખો દેશ એકમતજ હોઇ શકે તેવું માન તો હજી આપવુંજ જોઇએ અને તે એ કે આવતી કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે લોકમાન્યની ચુંટણી કરી તેઓની છબી કોંગ્રેસના પ્રમુખના વ્યાસપીઠપર પધરાવવી અને પ્રમુખનું કામકાજ કરનારા ઉપપ્રમુખ તરિકે લોકમાન્યના વિચારોની સાથે સર્વથા સમ્મત હોય તેવા ના. ખાપર્ડે, રા. કેળકરમાંના કોઇ પુરૂષની ચુંટણી કરવી. અથવા તો આવતી કોંગ્રેસના જે પ્રમુખ ચુંટાય તેમણે કોંગ્રેસના પ્રમુખના આસન ઉપર લોકમાન્યની છબી પધરાવી પોતે ઉપપ્રમુખ તરીકે કામ કરશે એમ જાહેર કરવું. આમ થાય તો આપણે દુનીયાને બતાવી શકીએ કે લોકમાન્યના વિચારો સાથે આખો દેશ સહમત છે. આજસુધીમાં કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરિકે ચુંટાએલા કેટલાક પ્રમુખો માટે આપણને એવો અનુભવ મળ્યો છે કે જેથી આપણે તે તે કોંગ્રેસ નિષ્ફળ ગયેલી માનીએ છીએ. શું તિલકમાં સુરેન્દ્રનાથ જેવી શોધક બુદ્ધિ ન હોતી? શું સર સીંહા જેવું રાજદ્વારી જ્ઞાન ન હતું? શું મીસીસ બેસંટ જેવી દેશભક્તિ ન હોતી? બધું હતું છતાં આપણે આવા મહાન્ નાયકને અલૌકિક બુદ્ધિ અને સામર્થ્યવાળા મહાપુરૂષને આટલું માન ન આપી શક્યા. તેઓના મૃત્યુ પછી અલૌકિક માન આપી આપણે કઇ અંશે ઋણમુક્ત થયા છીએ, પણ કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરિકે ઉપર પ્રમાણેનું માન આપવાથી આપણે વધુ ઋણમુકત થઇ શકીએ. અને એંગ્લોઇંડિયનોને, લોકમાન્યના શત્રુઓને તથા જગત્ આખાને બતાવી શકીએ કે લોકમાન્ય એ હિંદમાતાના પવિત્ર પુત્ર, હિંદીઓના પવિત્ર પિતા અને ઉદ્ધારક હતા એમ હિંદના તેત્રીશ કરોડ માણસો માને છે અને તેઓના રાજદ્વારી વિચારો સાથે આખો હિંદ સહમત છે. ત્યારેજ આપણે તેઓ ઉપર પવિત્ર પ્રેમ રાખનારા ગણાઇએ જગન્નિયંતા તેઓમાં આપણો અવિચળ પ્રેમ નભાવી રાખે.

Published under the patronage of—
H. H. the Maharaja Thakore Saheb Sir Bhagvat Sinhjee Bahadur;
G.C.I.E; M.D, L.L.D; D.C.L. F.R.C.P; F.R.S.E; F.R.U. &c.

पारद

अने

आयुर्वेद ग्रन्थमाला

गुजराति अने संस्कृत मासिक.

Parada & Ayurveda Granthmala monthly magazine
(Published Monthli in Gujarati & Sanskrit.)

વર્ષ ૨. વિક્રમ સંવત ૧૯૭૬, અશાડ માસ. અંક ૭.

Vo. 2. July 1920. No. 7.

Edited & Published by,
Rasavaidya Jivarám Kálidás
Managing proprietor—Rasashálá Aushadhásrama
Gondal—Kathiawár, India.

પ્રકાશક અને અધિપતિ રસવૈદ્ય જીવરામ કાળીદાસ.
માલેક—રસશાળા, ઔષધાશ્રમ; ગોંડળ—કાઠીઆવાડ.

વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સાથે હિન્દમાં ૨-૦-૦; પરદેશમાં ૩-૮-૦.

માસિક સંબંધી પત્રવ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરવો:
રસશાળા, ઔષધાશ્રમ; ગોંડળ—કાઠીઆવાડ.

આ માસિકના નિયમો.

૧ આ માસિક દરેક મહિનાની આખર તારીખે બહાર પડે છે.

૨ વૈદકશાસ્ત્રના લેખોની સાથે સમાચાર, વ્યવહાર, શિક્ષણ, ઉદ્યોગ, કળા કૌશલ્ય, તથા ધર્મના લેખો પણ પ્રકટ થાય છે.

૩ ગ્રાહક થવા ઇચ્છનારે માસિક વાંચી પસંદ પડે તો નામ નોંધાવવું. લવાજમ મ. ઓ. થી મોકલવું વી. પી. કરવામાં આવતું નથી.

૪ આ માસિકના ગ્રાહકોને રસશાળા ઔષધાશ્રમ તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો સસ્તાઈથી મળે છે.

૫ રસશાળા ઔષધાશ્રમમાંથી ૨૫ રૂપિયાની દવા ખરીદનારને ૧ વર્ષ સુધી આ માસિક મફત મળે છે.

વર્ષ ૨, અંક ૯, ૧૯૨૦ જુલાઇના વિષયો.

॥ ॐ ॥

पारद

अने

आयुर्वेद ग्रन्थमाला

गुजराती अने संस्कृत मासिक.

Parada & Ayurveda Granthamálá—Mont

(Published Monthly in Gujarati & Sanskrit).

वर्ष २. विक्रम संवत् १९७६ असाड. इ. स. १९२० जुलाइ. अंक ७.

यस्यारंभवेन मंगलकलासंभावितेन स्फुर—
द्धाम्ना सिद्धरसामृतेन करुणावीक्षासुधासिन्धुना ॥
भक्तानां प्रभवप्रसंहृतिजरारोगादिरोगाः क्षणा—
च्छान्ति यांति जगत्प्रधानभिषजे तस्मै परस्मै नमः ॥ १ ॥

અકાળ મરણને દૂર કરો.

(લેખક—શ્રી. દા. સાતવળેકર સ્વાધ્યાયમંડળ ઔંધ).

વાલ્મિકી રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં એક વાત છે તે એ કે એક બ્રાહ્મણનો છો... બાલ્યાવસ્થામાં મરણ પામ્યો. મા બાપ બેઠાં છોકરાનું મરણ પામવાની વાત તે વખતે લોકોના જાણવામાં નહોતી કારણ તે કાળ હાલના જેવો સુધરેલો નહોતો! એટલે ઋષિકાળનાં લોકોને માબાપ બેઠાં દીકરો મરી ગયેલો જોઇ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેઓ કહેવા લાગ્યાં, અહો નાનપણમાં આ છોકરો કેમ મરી ગયો? કોઇ પણ પ્રકારનું પાપ રાજ્યમાં થયું હોવું જોઇએ. રાષ્ટ્રીય પાપથીજ અકાળ મરણ થાય છે એ એમ નકી કરી તે વખતના આગેવાન માણસો શ્રી રામચંદ્ર પાસે ગયાં અને તે લોકપ્રિય થયેલ રાજાધિરાજને થયેલી હકીકત જણાવી કહેવા લાગ્યાં કે "હે રાજન્ બાલ્યાવસ્થામાં આજ પર્યંત છોકરાં કદી પણ

મર્યાં નથી કોઈ પણ પ્રકારનું રાષ્ટ્રીય પાતક થયા વિના અકાળ મરણ આવતું નથી એવી રીતે રાષ્ટ્રીય પુણ્યનો ભાગ રાજાને મળે છે તેમ રાષ્ટ્રીય પાતકને માટે પણ રાજા જવાબદાર છે માટે જે કોઈ રાષ્ટ્રીય પાતક થતું હોય તેનું નિવારણ કરો અને તમારી પ્રજામાનું અકાળ મરણ દૂર કરો ”

શ્રી રામચંદ્રજીને એ કહેવું ખરું લાગ્યું રાષ્ટ્રીય પાપ શબ્દ, જવાબદાર હું અર્થાત્ તે પાપને લીધે જો પ્રજામાં અકાળ મરણ પ્રસરેલું હોય તો તે બદલ પણ હું જવાબદાર છું એમ તેમણે માન્યું અને દુરાચારનો શોધ કરી પોતાની પ્રજાનું અકાળ મરણના ભયથી સંરક્ષણ કર્યું

‘દેશમાં થનારાં અકાળ મરણ માટે સત્તાજ જવાબદાર છે’ એ સમજણ પ્રાચીન કાળના આર્યોમાં વસ્તી હતી તેમાં શંકા નથી હાલના વિસમી સદીના સુધારાના શિખરે ચઢેલા લોકો આર્યોની એ માન્યતાને જંગલી સમજશે એમાં શંકા નથી પણ હવે આપણે આર્યોની એવી સમજણ કેમ થઈ તેનો જરા વિચાર કરીએ એ પ્રાચીનકાળમાં આર્યોમાં વેદનું જ્ઞાન હતું વેદોમાં એવું કહ્યું છે કે છોકરાનું મૃત્યુ તેના બાપની પછીજ થવું જોઈએ यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथा ऋतव ऋतुभिर्यान्ति साधु। यथा न पूर्वमपरो जहात्येवाधातरायूंषि कल्पयैषाम् ॥ ऋ० १०-१८ ‘જે પ્રમાણે એક દિવસ પુરો થયા પછી બીજો દિવસ આવે છે, જે પ્રમાણે એકની પછી બીજી ઋતુ આવે છે તેમ વડીલોની પીઠ છોકરાઓ છોડતા નથી તે પ્રમાણે હે ઈશ્વર આ બધાને આયુષ્ય આપ’ વડીલોની પીઠ છોકરા છોડતા નથી અર્થાત્ બાપના પહેલા છોકરા પરલોકવાસી થતા નથી આ વેદકાળની સમજણ રામના સમય સુધી ચાલતી આવેલી આપણે જોઈએ છીએ વડીલની પહેલા છોકરાનું મરવું એ રાષ્ટ્રીય આપત્તિ છે અને તે આપત્તિ બદલ રાજસત્તાજ જવાબદાર છે એમ રામચંદ્રના કાળ સુધી આર્ય લોક સમજતા હતા અકાળ મરણ થયું તો તે બદલ તે વખતના લોક રાજાને જવાબદાર ગણતા અને રાજા પણ પોતાનો દોષ કબુલ કરી પુનઃ દોષ ન થવાની ખબરદારી રાખતા એ પ્રાચીન આર્યોની વર્તન છોડી આપણે જેમ જેમ હાલના વખત તરફ આવીએ છીએ તેમ તેમ રાષ્ટ્રીય પાતક અધિક અધિક થતા ગયા છે કે શું એવો ભાસ થાય છે કારણ હાલમાં આપણી ભારત ભૂમિમાં અકાળ મરણનું સામ્રાજ્ય ફેલાઈ ગયેલું છે

હાલમાં આપણા હિન્દુસ્થાન દેશમાં “ ૫૦ પચાસ લાખ છોકરા દર વર્ષે મૃત્યુના મોમાં પડે છે” એનો વિચાર હાલના લોકોએ નથી કરવાનો કે? દર વર્ષે આપણાં આટલાં બાળકો ભાઈ બહેનો મરી મૃત્યુના ગોઝારામાં જાય! કેવો આ સંહાર અને કેવી હાલના આર્યોની શોચનીય દશા!

આટલો અનર્થ થાય છે તો તેનો ઉપાય જોઈએ તેવો કરવામાં નથી આવતો એ માટે જેટલું આશ્ચર્ય બતાવીએ તેટલું થોડુંજ છે કોઈ કહેશે કે એની સર્વ જવાબદારી

રાજસત્તાપર છે અને તે સત્તાએ આ આપત્તિનો ઉપાય કરવો. તે વાત ખરી હોય તો પણ આપણે પોતે જે કાંઇ કરી શકાય એમ છે તેટલું તો આપણે પ્રથમ કરવુંજ જોઇએ અને આપણે હાથે જે બાબત બની શકે એમ ન હોય તે માટે બીજાની મદદ માગવી એ ઠીક કહેવાય પણ અમારે માટે બીજાએ આમ કરવું કે સર્વ કરવું એમ તો બિમાર કે પાંગળા લોકજ બોલી શકે.

હિન્દુસ્થાનના લોક બિમાર નથી કે પાંગળા નથી જગતના બીજા દેશના લોકો જેવાંજ કર્તવ્યક્ષમ છે તેથી મને ખાત્રી થાય છે કે જો આ હિંદ માતાના પુત્રો મનપર લેશે તો તેઓ આખા જગતની આગળ જશે એજ સ્થિતિ અકાળ મરણ દૂર કરવા બાબત પણ છે. જો આપણે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયત્ન કરવા માંડીએ તો નક્કી આપણામાંનું અકાળ મરણોનું પ્રમાણ કમી થશે. અને જો તેવો મજબુત પ્રયત્ન થયો તો વૈદિકકાળની અકાળ મરણ રહિત સમાજ સ્થિતિ પણ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકશું એ વાત કષ્ટસાધ્ય હશે પણ અસાધ્ય (અશક્ય) તો મુદલ નથી

હાલમાં આપણામાં જોરદાર વૈદિકધર્મનો જીવન પ્રવાહ કમી થતો જાય તે ઠેકાણે મલિન વિચારોનું ડોળું પાણીજ માત્ર વધી પડયું છે કોઇ અકાળ મરણથી મર્યો તો કહે છે કે તેના કપાળમાં ઇશ્વરે તેટલુંજ આયુષ્ય લખ્યું હતું એવી આ મહા મૂર્ખપણાની સમજણ આપણામાં પ્રચલિત છે. ખરી રીતે તો પ્રત્યેક માણસને ઇશ્વરે સો વર્ષની આયુષ્યમર્યાદા એ હકનું આયુષ્ય ગણીને આપેલી છે જુઓ इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नुगादपरो अर्थमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरूची अन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ ऋ. १०-१८-४ ઇશ્વર કહે છે "સર્વ મનુષ્ય પ્રાણીને મેં આ આયુષ્યની મર્યાદા આપેલી છે એ સર્વ મનુષ્યમાંનો કોઇ પણ માણસ આ આયુષ્ય રૂપી ધનને વચમાંજ છોડી ન જાય સર્વ મનુષ્ય દીર્ઘ એવું સો વર્ષનું આયુર્માન પૂર્ણ થતાં સુધી જીવતાં રહો અને પર્વત નીચે અકાળ મરણને દબાવી દ્યે" પર્વત નીચે અકાળ મરણને દબાવી નાખી શકાય છે અને દરેક સો વર્ષ સુધી તો હક્ક તરીકે જીવી શકાય છે આ વેદોનો ધર્મ છે અને હાલની આપણી મલીન અને અધાર્મિક એવી સમજણ છે કે ઇશ્વરે આપણા કપાળમાં આયુષ્ય લખી રાખેલ છે! અહો! આર્ય પુત્રો ઉઠો! આવા નામર્દ જેવા આત્મઘાતકી વિચાર છોડીદ્યો અને આપણો ઉદ્ધાર આપણે હાથે કરો જો બીજા ઉપર અવલંબ્યો તેનું બધું બુડી ગયું સમજો આ કદી પણ ભુલો નહીં.

આપણા શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર વૈદિક ધર્મ પ્રમાણે આ કેવળ નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાંત છે કે 'પ્રત્યેક પુરૂષાર્થી માણસને સો વર્ષ સુધી જીવવાનો જન્મ સિદ્ધ હક્ક છે' અધિક પુરૂષાર્થ કરી તે પોણાબસો વર્ષ સુધી જેમ જીવી શકે છે તેમ ઘાતક ચાલચલગતથી આયુષ્યનો નાશ કરી શકે છે. આપણાં હાલનાં આયુષ્ય, આપણા નાશકારક વિચાર અને નાશકારક રીતભાતથીજ કમી થવા લાગ્યાં છે માટે તે બદલ આપણેજ જવાબદાર છીએ

જો તે આપણી ભુલ છે તો તેને સુધારવાને પણ આપણે ઉઠવું જોઇએ ને ડહાપણ કહેવાય.

કેટલાક લોક આ અકાળ મરણનું કારણ ઔદ્યોગિક અવનતિને કહે છે તેઓનું કહેવું એમ છે કે ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ થવાથી આપણી પાસે પુષ્કળ પૈસા થશે અને તેથી આપણે પેટપૂર્ણ અનપાન ખાઇ શકીશું કે જેથી અકાળ મરણથી બચી શકાશે એ વિચાર એક રીતે ખરો છે ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ થવાથી આપણે પૈસાદાર થઇએ અને તેથી દીર્ઘાયુષી થવાનાં અધિક સાધન આપણી પાસે થશે એ ખરૂં પણ હાલમાં જે સાધનો આપણી પાસે છે તે બધાં આપણે આપણું આયુષ્ય વધારવા માટે ખરચીએ છીએ કે આપણાં શરીર બાળી નાંખવા ખરચીએ છીએ, તેનો વિચાર દરેક માણસે પ્રમાણિકપણે કરવાની જરૂરી છે. ઉપરનું વિધાન બિનચુક ખરૂં હોત તો આપણામાંના શ્રીમાન્ લોક દીર્ઘાયુષી બન્યા હોત; પરંતુ વાસ્તવિક જોશું તો જ્યાં જ્યાં શ્રીમંતાઇ છે ત્યાં ત્યાં અપમૃત્યુ અધિકજ ફેલાયેલું દેખાય છે. ત્યારે નેરીજ શ્રીમંતાઇ બીજાઓ પાસે વધે તો તેથી તેઓનો અકાળ મરણમાંથી બચાવ કેમ થશે ? બીજી વાત એ છે કે જે કાંઇ શ્રીમંતાઇ આપણી પાસે છે તેનો ઉપયોગ આપણે આપણા નાશને માટે શા માટે ખર્ચવી ! એકલા મુંબઇ શહેરમાં ચિરૂટ, સીગારેટ, બીડી, તમાકુ વગેરેમાં મળી ૧ લાખ રૂપિયા દરરોજ દિવસ ઉગ્યે ખર્ચ થાય છે ને પૈસો વ્યર્થ નાશ પામે છે એટલુંજ નહી પણ તે ખર્ચ કરનારાનો પ્રથમ નાશ કરી પછી પોતે નાશ પામે છે. જે મનુષ્ય સાત સાત વર્ષ તમાકુનું સેવન કરે છે તેનું વીર્ય તદન બગડી જાય છે અને ત્યાર પછી તેને જે સંતતિ થાય છે તેમાં હૃદયની અશક્તિ અને લોહી બિગાડ એ જન્મસિદ્ધ દરદ થાય છે. એટલે પુરૂં આયુષ્ય ભોગવવા માટે તે જન્મથીજ નાલાયક હોય છે તે બાળકની પાછી સંતતિ તેનાથી પણ નબળી થાય છે ગયા ઇન્ફ્લુએન્ઝાના ઉપદ્રવ વખતે અમેરિકામાં એવો અનુભવ મળ્યો છે કે તમાકુ નહી [illegible] કરતાં તમાકુ પિનારાની મૃત્યુ સંખ્યા ભૂમિમાં અકાળ મરણનું સામ્રાજ્યજ ફેલાઇ ગયેલું છે. વાર્ષિક હેવાલમાં નવ વર્ષ

હાલમાં આપણા હિન્દુસ્થાન દેશમાં “ ૫૦ પચાસ લાખ પીનારાના ફાળામાં [illegible] મોંમાં પડે છે ” એનો વિચાર હાલના લોકોએ નથી કરવાનો તી. અર્થાત્ શરીરમાંથી એટલાં બાળકો બાઇ થઇને મળી મૃત્યુના ગોદમાં જાય ! કેરવામાં આવે છે તે માટે તેની હાલના આર્યોની શોચનીય દશા ! -ધી બાળકો એ આશ

આટલો અનર્થ થાય છતાં તેનો ઉપાય જેમણે તેવો કરવામાં પણ કરતા આવે છે માટે જેટલું આશ્ચર્ય બતાવીએ તેટલું થોડુંજ છે. કોણ કહેશે કે એ .

ઘાતક પેય માટે અઢી લાખ રૂપિયા દરરોજના ખરચાય છે તે સિવાય શ્રીમતી મદિરાબાઇ પોતાના સાથીદારો સાથે આપણી છાતી ઉપર નૃત્ય કરી રહી છે તે તો જુદુંજ. તાત્પર્ય કહેવાનું એટલું કે જગતના ઇતર રાષ્ટ્રો કરતાં આપણે ઔદ્યોગિક હ્રાસને લીધે ગરીબ છીએ પણ જે કાંઇ આપણી પાસે છે તે પણ આપણે આપણા નાશને માટે સુધારાની હોંસથી ખરચી નાખીએ છીએ પછી આપણને દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાપ્તિ કેમ થાય? અને અકાળ મરણનો ભય આપણી પાછળથી કેમ ઓછો થાય? ઠંડા દેશમાં ઘણી ભુખ લાગે છે તેથી તેઓનાં આંતરડાં થોડા ઘણાં ખરાબ થાય તો પણ હવાને જોરે તે પોતાની મેળે સુધરી જાય છે પણ ઉષ્ણ દેશના લોકોને પોતાનાં આંતરડાંની ખરાબી કરવી કેમ પોસાય? જે વૈદિકકાળમાં અપમૃત્યુ મુદ્દલ નહોતું તે વખતનું પેય ' ગોદુગ્ધ ' એજ હતું જુઓ मजं कृणुध्वं म हि वो नृपाणः। ऋ १०-१०-१८ " ગાયનાં ટોળાં નગ્નાડો તમો સર્વનું રક્ષણ કરનારૂં પેય તે તમોને આપશે " પ્રત્યેક ઘરમાં ગાયનાં ટોળાં (વ્રજ) હોવાં જોઇએ અને પ્રત્યેક ઘર ગાયથી શોભિત રહેવું જોઇએ દરેક માણસે ધારોષ્ણ દુધ ચા કાફીને બદલે પીવું જોઇએ. વૈદિકકાળમાં ગાયનું તાજુ દુધ પીવાનો રિવાજ હતો તેથી તે કાળના લોકો દીર્ઘાયુષી થતાં અને તે વખતે મા બાપની પહેલાં બાળકો મરતાં નહીં. હમેશાં કાંઇ પેય પીવું જોઇએ એમ જણાય તો ચા, કાફી, દારૂ વગેરે ઘાતક પેય નહીં પીતાં ગાયના દુધ પીવાની ટેવ પાડવી જોઇએ. દરેક માણસ ગાય ન રાખી શકે પણ દરેક કોઇ પણ ઠેકાણે તાજું ગાયનું દુધ પીવાની વ્યવસ્થા તો જરૂર કરી શકે માત્ર ઘાતક વ્યસનમાં ખર્ચનારાં નાણાં પોષક પદાર્થમાં ખર્ચવાનો નિશ્ચય સંકલ્પ વા પ્રતિજ્ઞા આર્યભૂમિના ઉત્સાહી પુત્રોએ કરવી જોઇએ નિશ્ચય કરવામાં આવે તો શું અશક્ય છે?

તે સિવાય ઉચિત વ્યાયામ, શુદ્ધ હવાનું સેવન, પ્રથમ વયમાં અખંડિત બ્રહ્મચર્યનું પાલન, દુષ્ટ વિચારો દૂર કરી ઉત્સાહી પુરૂષોના વિચાર હમેશાં મનમાં દૃઢ કરવા વગેરે બાબતો તરફ લક્ષ્ય આપવામાં આવે તો અકાળ મરણનો ભય દૂર થયા વિના રહે નહીં વ્યાયામ ન કરવાથી ખાધેલું અન્ન રોગરૂપ થઇ ખાનારાનેજ નાશ કરે છે શરીરમાંથી પરસેવો નિકળે તેટલો વ્યાયામ તો પ્રત્યેકે હમેશાં કરવો જ જોઇએ.

યોગના આસન અને પ્રાણાયામ એ યોગ સાધનામાંના બે ઉપાય ખાત્રીપૂર્વક આયુષ્યવર્ધક છે જે લોકો જુવાનીમાં વૃદ્ધ જેવાં દેખાતા હતા તેઓ આ બે ઉપાયોનું અવલંબન કરવાથી પંચાશી વર્ષ પછીની ઉમરે પણ જુવાન જેવા થયેલા છે આ વાતનો કેટલાકની પ્રકૃતિ ઉપર અનુભવ જોયેલો હોવાથી ' ખાત્રીના નિશ્ચય 'પૂર્વક આ વાત આંહી

જણાતું છું આપણા ઋષિ મુનીઓએ હજારો વર્ષ પૂર્વે આ યોગ સાધનાનો શોધ કરી અમરપણાની વસ્તી પ્રત્યેકને માટે સાધ્ય કરી મુકી છે. પછી તેઓનાજ વંશજો તેને ન અનુસરે અને અકાળ મરણને સ્વાધીન થાય તે સરખી તે ઋષીઓના આત્માઓને દુઃખજનક બીજી કઇ વાત થાય?

આપણી આગળ કેટલું મોટું રાષ્ટ્રકાર્ય આવી પડયું છે તે કરવા માટે આપણાં શરીર બળવાન, આપણાં મન ઓજસ્વી, આપણી બુદ્ધિ વિશાળ અને આપણો આત્મા તેજસ્વી બનવાની ઘણી જરૂરી છે, અને તેમ કર્યા છતાં આપણું આયુષ્ય દીર્ઘ અવશ્ય થવું જોઇએ. બીજા દેશોમાં નેવું નેવું વર્ષની ઉમરે રાષ્ટ્ર સભામાં આવેશપૂર્વક કામ કરી શકે છે અને આપણે ત્રીસ પચાસ પુરા થયા પહેલાં તો 'હું હવે ગરડો થયો' એવું અભદ્ર ભાષણ કરવાની ઘાતક ચાલ શરૂ થઇ છે તે છોડી દેવી જોઇએ અને ઉત્સાહપૂર્વક 'હું કદી પણ વૃદ્ધ થવાનો નથી પણ હું ખરો તરૂણજ છું' એવો મનનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ. વાત્સ્યાયન ઋષિ કહે છે કે आषोडशात्सप्ततिपर्यंतं यौवनम । સોળથી સીતેર વર્ષ સુધી યૌવનાવસ્થા છે આવી વાત્સ્યાયન મુનિના સમય સુધી સમજણ હતી એ જુઓ અને પોતાનું મન ઓજસ્વી કરો. જે આર્યોનો કદી પરાજય થયોજ નથી તેનાજ આપણે વંશજ છીએ. આપણી માતૃભૂમિની ઇચ્છા છે કે તેના પ્રત્યેક બચ્ચાંએ અકાળ મરણને દૂર હાંકી કાઢવું અને પુરૂષાર્થી બની પોતાનું અસ્તિત્વ દિવ્ય બનાવી આપણી માતૃભૂમિનું તેજ વધારવું. માતૃભૂમિની આ હાકને કોણ ઉત્તર દે છે તે જોવાનું છે.

મીઠાનો ઔષધીય ગુણ.

(ડા. વામન બાજી એલ. એમ. એસ: પુણા)

કોલેરાના આજારથી સપડાયેલા માણસના રૂધિરસ્રોતમાંની એકાદી નાડી ખોલી મીઠાનું ખારૂં પાણી મેળવ્યું હોય તો જેવોજ ચિંતામણીની માત્રા પ્રમાણે અથવા તેથી પણ વધારે સારો ગુણ આવે છે આ શોધ સર લેનાર્ડ રાજર્સે કરી છે. મીઠાનો બીજો ઉપયોગ ઇન્ફલુએન્ઝા અટકાવવા માટે લવણામ્બુનસ્ય છે પિત્તનો જુલાબ થયો હોય તેમાં પણ ૧ દ્રામ મીઠું ખવરાવવું જાતું એમ લાડર બ્રંટનના ગ્રન્થમાં લખ્યું છે. કોલેરામાં

મીઠું, પાણી સાથે ઉકાળી દેવું એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે. ડાકટર કે વૈદ્યોને ગ્રન્થોની પરવા હોયતોજ આ વાત થશે, પરંતુ આ ત્રણી ચિકિત્સા સુળસુળાટ વધેલી હોવાથી ભયંકર પ્રાણુહાનિ થાય છે દુધમાં મીઠું નાખવાથી દુધ બગડે છે એ જેમ ભ્રામક કલ્પના છે તેમજ દરદમાં મીઠાને કુપથ્ય કહેવું બરોબર છે ઉલટું જે ઋતુમાં દુધ બગડે છે તે વખતે થોડું મીઠું નાખી દુધ ગરમ કરવું એટલે દુધ બગડશે નહીં તેમજ રોગીને પુષ્કળ મીઠું આપવાથી ફાયદો થાય છે શરીરમાં પુષ્કળ મીઠું હોય તો લોહી ઉપર જંતુની અસર થતી નથી એ તત્વ સરકારી ડૉક્ટર વર્ગના જાણુવામાં ન હોવાથી મીઠાનો વાર્ષિક ખપ દર માણુસે ૨૦ રતલથી ઓછો થતાં સાર્વજનિક આરોગ્ય બગડે છે એ તરફ કોઇનું લક્ષ જાતું નથી. મીઠા ઉપરનો કર ઓછો થયાં કેટલોક વખત થયો પણુ તેનો ખપ ૧૧ાા રતલ ઉપરથી ૧૩ રતલ સુધી વધ્યો. મીઠનું પાણી પીવાનો રીવાજ પડે તો જમતા વખતે પણુ માણુસ મીઠું જરા વધુ ખાય છે અને ઘરમાં બમણું મીઠું વરે છે આખો દેશ જો બમણું મીઠું ખાશે તો સરકારને પણુ ૧૨ કરોડ રૂપિયા મળશે અને મીઠા ઉપરનો કર હજી વધુ ઓછો કરી શકશે. મીઠાનો ઉપયોગ ડૉકટરોએ ઇન્જેકશનથી કરવા કરતાં લોકોએજ અમૃતજળ પીવાથી મૃત્યુનું પ્રમાણુ ઘણું ઓછું આવશે રોગબીજ હવામાં અને પાણીમાં હોવા છતાં જીવવાનો નૈસર્ગિક હક માનવજાતિને છે અને તે હક લોહીમાં મીઠાના પ્રમાણુ ઉપર આધાર રાખે છે એ જર્મન તત્વ છે.

શુષ્ક ગર્ભ.

(લેખક—વૈદ્ય ઉમાશંકર પીતાંબર પેટલાદ).

ઇંદોર વૈદ્યસંમ્મેલનમાં વાંચેલો લેખ.

रागादिरोगान्सततानुषक्तानशेषकायप्रसृतानशेषान् ।
औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥ १ ॥

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના ૧ પુસ્તકના ૫ માં અંકમાં સુરત વૈદ્યસભાના મંત્રી વૈદ્ય ધીરજલાલ દલપતરામે ચર્ચાપત્રમાં જણાવ્યું છે જે સ્ત્રીઓને ગર્ભાધાન થયા પછી મિથ્યા આહાર વિહારથી અથવા કોઇ પણુ કારણે વાતપ્રકોપથી ગર્ભ શુષ્ક થઇ જાય છે તે ગર્ભને લૌકિકમાં છોડ થયું છે એમ કહેવામાં આવે છે એને શાસ્ત્રકારો નાગોદર ઉપવિષ્ટક

અને વાયુથી રૂદ્ધ થયેલો ગર્ભ એવા નામથી જણાવે છે આવો ગર્ભ ઔષધોપચાર કર-વાથી અથવા કુદરતથી બે ચાર છ અથવા એથી પણ વધારે વર્ષે હીલે થઇ પુષ્ટ થઇ જીવતું બાળક જન્મે છે એવો લોકોમાં અનુભવ છે અને આયુર્વેદના મુખ્ય ગ્રન્થોમાં પણ એ બાબત લખવામાં આવ્યું છે પરંતુ ટુંકાણમાં તેનાં કારણો અને ઉપાયો કોઇ વૈદ્ય આયુર્વેદશાસ્ત્રને આધારે અથવા ઇંગ્રેજી ગ્રન્થોને આધારે લખી મોકલશે તો આયુર્વેદજ્ઞ વૈદ્યોને મોટો લાભ થશે ".

તેના જવાબમાં આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના ૧ પુસ્તકના ૯ મા અંકમાં આ. વિ ના તંત્રીએ ધન્વન્તરી પત્રના તંત્રીનો અભિપ્રાય લખી , જણાવ્યો છે- જે " છોડ બંધાવું એ ખરો ગર્ભ નથી અથવા તો મૃત્યુ પામ્યા પછી છોડ બંધાય છે આવો મૃત્યુ પામેલો ગર્ભ ફરી જીવતો થાય એમ માનવું હાલના વિદ્વાનોના મતથી વિરૂદ્ધ છે એથી છોડ પાલવે છે એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે" તથા આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના તંત્રી પોતાના મત પણ જાહેર કરતાં જણાવે છે કે "ધન્વન્તરી પત્રના તંત્રીનો આ અભિપ્રાય પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકશાસ્ત્રને અનુસરતો છે ને એજ યથાર્થ છે એમ અમારો મત છે."

ઉપરના પ્રથમના સુરત વૈદ્ય સભાના મંત્રીએ લખેલ ચર્ચાપત્રના જવાબમાં ધન્વન્તરી પત્રના તંત્રીએ તથા આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના તંત્રીએ આપેલો અભિપ્રાય આયુર્વેદશાસ્ત્રના વચનોના પ્રમાણ સાથે અને પોતાના અનુભવ સાથે જો આપવામાં આવ્યો હોત તો આયુર્વેદશાસ્ત્રજ્ઞોને સંતોષ થાત તેમજ લોકોમાં ચાલતી પ્રસિદ્ધિ અને ચર્ચાપત્રમાં લખેલ મુદ્દો પણ સમૂળ છે કે નિર્મૂળ છે તે પણ નિશ્ચિત થાત પરંતુ તેમ કરવામાં આવ્યું નથી. વળી શાસ્ત્ર પ્રમાણ રહિત અને અનુભવ રહિત જણાવેલો મત પંડિતમાન્ય હોઇ શકે નહીં. માટે આયુર્વેદજ્ઞ વિદ્વાનોના સંતોષાર્થ નીચેનો લેખ પ્રગટ કરીએ છીએ કે જે શાસ્ત્રનાં પ્રમાણોથી તથા સદ્વૈદ્યોના અનુભવથી યુક્ત છે.

પ્રથમ દષ્ટિએ જોતાં ચર્ચાપત્ર લખનાર વૈદ્યરાજે ચર્ચાપત્રમાં છોડના સંબંધમાં *પ્રાચીન આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં જે ટુંકામાં વર્ણન કરેલું છે તેનો વિસ્તારથી કોઇ* વૈદ્યને વિવેચન કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરેલી છતાં તેમ નહીં કરતાં માત્ર પોતાના તર્ક બળથી તે પ્રશ્નને ઉડાવ્યો છે અને શાસ્ત્રનો આધાર આપ્યા સિવાય વિવેચકોએ પોતાનોજ મત જાહેર કર્યો છે અને આયુર્વેદશાસ્ત્રનો આમાં શું મત છે તે બીલકુલ જણાવ્યું નથી એ યોગ્ય થયું નથી વળી ધન્વન્તરી પત્રના તંત્રી વિશેષ ખુલાસામાં એમ જણાવે છે કે " છોડ બંધાવું એ ખરો ગર્ભ નથી અથવા ગર્ભ મૃત્યુ પામ્યા પછી છોડ બંધાય છે આવો મૃત્યુ પામેલો ગર્ભ ફરી જીવતો થાય એમ માનવું હાલના વિદ્વાનોના મતથી વિરૂદ્ધ છે એથી છોડ પાલવે છે એ માન્યતા ઠીક નથી. આ લખાણ આયુર્વેદશાસ્ત્રના મતથી વિરૂદ્ધ છે" ધન્વન્તરી પત્રના તંત્રીએ પ્રથમ ધન્વન્તરી મતનું અવલોકન કરવાની જરૂર

હતી કે જેથી પ્રાચીન ધન્વન્તરી મતની વિરૂદ્ધ પોતાનો મત જાહેર કરત નહીં. તેમજ ચરક સુશ્રુત અને વાગ્ભટમાં લખેલ 'છોડ' સંબંધી લેખને જોવાની જરૂર હતી કે જેથી પ્રથમ યોગ્ય રીતે ગર્ભ ધારણ થયેલો હોવા છતાં તે શા કારણથી છોડ થાય છે અને થયેલું છોડ કેવા ઉપાયોથી પાછું વૃદ્ધિ પ[illegible]મ[illegible] [illegible]માં મૃત થઇને રહે છે કે જીવનયુક્ત રહે છે એ સ[illegible] તેમજ તેના કારણનો કાર્યનો અને તેની ચિકિત્સાનો વિચાર કર્યા ન[illegible]. ને " ગર્ભ મૃત્યુ પામ્યા પછી છોડ બંધાય છે એથી છોડ પાલવે છે એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે" એમ પોતાનો મત જાહેર કર્યો છે. પરંતુ એ માન્યતા ભ્રમિત છે એમ પ્રાચિન આયુર્વેદશાસ્ત્રનાં મતપ્રમાણોથી વિદ્વાન આયુર્વેદજ્ઞ મહાશયો સહજ સમજી શકશે.

સુશ્રુત શારીર સ્થાનના અધ્યાય ૧૦ માં अल्पर्थे स्रवति रक्ते એ સૂત્રથી સગર્ભા સ્ત્રીને રજોદર્શન થાય તો તેની ચિકિત્સા કહી છે. એ રક્તસ્રાવ થવાથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતો અટકે છે અને તેનેજ બીજા આચાર્યો "ઉપવિષ્ટક" કહે છે. એમ ડલ્લણ (ટીકાકાર) કહે છે. અને તેમાં ચરકના શારીરસ્થાનના ૮ માં અધ્યાયના પ્રમાણથી જણાવે છે કે यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगाद्गर्भिण्या महति जातसारे गर्भे पुष्पदर्शनं अन्यो वा योनिस्रावः तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति निःस्रुतत्वात् सकालान्तरमवतिष्ठते सस्फंदश्च भवति तमुपविष्टकमित्याचक्षते । જે ગર્ભવતી સ્ત્રીનો ગર્ભ પુષ્ટ અથવા બળવાન્ થવા છતાં ગરમ અને તીક્ષ્ણ પદાર્થોના ઉપયોગથી રજોદર્શન થાય છે અથવા બીજો કોઇ યોનિસ્રાવ થાય છે તેનો ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતો નથી એટલુંજ નહીં પણ એ સ્રાવથી ઘણા કાળ સુધી ઉદરમાંજ રહે છે અને ફરક્યા કરે છે તેને "ઉપવિષ્ટક" એમ કહે છે. વાગ્ભટ પણ એજ અર્થને અનુસરીને શારીરસ્થાનના અધ્યાય ૨ જામાં જણાવે છે કે संजातसारे महति गर्भे योनिपरिस्रवात् ॥ वृद्धिमप्राप्नुवन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ उपविष्टकमाहुस्तं वर्धते तेन नोदरम् ॥ ગર્ભ બળવાન્ પુષ્ટ અને મોટો થવા છતાં યોનિસ્રાવ થવાથી વૃદ્ધિ નહીં પામતાં કોઠા (ગર્ભાશય) માંજ રહીને ફરકે છે. અને તેનાથી ઉદરની વૃદ્ધિ થતી નથી. કારણકે અંદરનો ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતો નથી પણ સુકાય છે. તેને "ઉપવિષ્ટક" કહે છે. તેની ચિકિત્સાને માટે પ્રથમ તો ઉપવિષ્ટકનું કારણ ઋતુસ્રાવ છે માટે પ્રથમ ઋતુસ્રાવ બંધ થવા માટે સુશ્રુતમાં વિસ્તારથી ચિકિત્સા લખી છે તથા અષ્ટાંગહૃદયના શારીરસ્થાનના ૨ જા અધ્યાયમાં પ્રારંભમાંજ सेव्यांभोजहिमक्षीरीवल्ककल्कान्यलेपितान् ॥ धारयेद्योनिवस्तिभ्यामार्द्रार्द्रान् पिचुनक्तकान् ॥

વાળો, કમળ, ચંદન અને વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષની છાલના કલ્કવડે લેપ કરેલાં અને અત્યંત ઠંડા રૂનાં પોલ અથવા કપડાના કટકા યોનિમાં અથવા બહાર અગ્નિસ્થાન ઉપર મુકવા વગેરે ચિકિત્સા વિસ્તારથી કહેલ છે. તેમજ સુશ્રુતમાં પણ શારીરસ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં જણાવેલ છે તે જીજ્ઞાસુએ વાંચી જોવા અહીં વિસ્તાર થવાના ભયથી લખ્યા નથી. એ પ્રમાણે રક્તસ્રાવ બંધ થઇને ગર્ભ જો ઉદરમાં રહ્યા હોય તો તેને રક્તસ્રાવથી જે હાની પહોંચી હોય તે નિવૃત્ત થઇ પુષ્ટ થવા માટે કહ્યું છે व्यवस्थिते च गर्भे गव्ये नोदुम्बर-शलादुसिद्धेन पयसा भोजयेत ॥ ઉમરાનાં કાચાં ફળો વડે ક્ષીરપાકની રીતીએ પાક કરીને એટલે દુધને પકવીને તે આપવુ અને દુધ ભાત જમવા આપવું વગેરે ઉપાય કરવા અને જો રક્તસ્રાવથી ગર્ભ પડી જાય તો તેને માટે કહ્યું છે કે अतीते लवणस्नेह-वर्ज्याभिर्यवागूभिरद्दालकादीनां पाचनीयोपसंस्कृताभिरदक्रमेत यावन्तो मासा गर्भस्य तावन्त्यहानि ॥ ગર્ભ પડી જાય તો કોદરા, બંટી, બાવટો, સામો વગેરે ક્ષુદ્ર ધાન્યોની પેયા (કાંજી) કરી તેમાં પાચન ચૂર્ણ નાખી મીઠું તથા ઘી નાખ્યા સીવાય મેળી આપવી. અને તે જેટલા માસ ગર્ભને થયા હોય તેટલા દીવસ આપવી. અષ્ટાંગ હૃદયના શારીરસ્થાનના ૨ જા અધ્યાયમાં પણ તેની ચિકિત્સા વિસ્તારથી કહેલ છે. વળી તેમાં અછર્ણાંગ સાથે ગર્ભપાત થયો હોય તે તેની ચિકિત્સા ભિન્ન લખી છે તેમાં કોને ૬ માસ પહેલા રક્તસ્રાવ થાય છે તથા જે અછર્ણાંગ સાથે ગર્ભસ્રાવ અથવા પાત થાય છે તે દુશ્ચિકિત્સ્ય છે માટે प्रत्याख्याय प्रसाधयेत એમ વાગ્ભટ જણાવે છે. અને તેની ચિકિત્સા વિસ્તારથી લખી છે તે અષ્ટાંગ હૃદય શારીરસ્થાનના ૨ જા અધ્યાયમાં જોઇ લેવા વિનંતિ છે

છઠ્ઠો ભાગ જેને "લીન" એવા નામથી કહેલ છે તેને માટે સુશ્રુત કહે છે કે वातोपद्रवग्रहीतान्यात स्रोतसां लीयते गर्भः सोऽतिकालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते तां मृदुना स्नेहादि-क्रमेणोपचरेत् उत्क्रोशरसमभिसाधितं वा स्नेहाद्यां यवागूं पाययेत् । माषतिलबिल्वशलादुसिद्धाकुल्माषान्नक्षयेत् मधुमाध्वीकं चानुपिबेत समगन्धम् । તેઓ વાતોપદ્રવ ગૃહીત હોય તો સ્રોતમાં ગર્ભ સુકાઇને ચોટી જાય છે અને વિકૃતિ કરે છે. તેને મૃદુ સ્નેહપ્રધાન ચિકિત્સા કરવી. અને તે આ રીતે કે ટીટોડીના માંસરસ વડે બનાવેલી અને ઘી નાંખેલી યવાગૂ વાનાનીને આપવી. વળી અડદ, તલ અથવા બીલીનાં કુણાં ફળોને બાફીને ખાવા આપવાં અને તે ઉપર મધ નાખીને મહુડાંનું મદ્ય આપવું અહીં કોઇ કહેનુ મદ્ય પાવાને

કહે છે. એમ સાત દિવસ પાવું. અષ્ટાંગ સંગ્રહમાં કહ્યું છે કે यस्याः पुनर्वातोपसृष्टस्रोतसो लीनो गर्भः प्रसुप्तो न स्पंदते तं लीनमित्याहुः ॥ જે ગર્ભાણી સ્ત્રીનાં સ્રોતો વાતોપદ્રવયુક્ત થાય છે તેનો ગર્ભ સુકાઈ જાય છે પ્રસુપ્તની પેઠે જ્ઞાન શૂન્ય થાય છે અને જરા પણ ફરકતો નથી તેને "લીન" કહે છે. અષ્ટાંગ હૃદયમાં પણ કહ્યું છે જે लीनाख्ये निस्फुरे श्येनगोमत्स्यसोत्क्रोशबर्हिजाः ॥ रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ॥ बालबिल्वं तिलान्माषा न्सक्तूंश्च पयसा पिबेत् ॥ समेदमांसमधुना कट्यभ्यंगं च शीलयेत् ॥ જેમાં જરા પણ સ્ફુરણ થતું નથી એવા "લીન" નામના ગર્ભમાં બાજ, ગૌ, મત્સ્ય, ટીંટોડી અને મોરના માંસનો રસ બહુ ઘી નાખીને આપવો. તથા અડદ અને મુળાના કાંદાને બાફીને તેનું પાણી ઘી નાખીને પીવા આપવું. કાચાં બીલાં બાફીને આપવાં તેમજ તલ તથા અડદ બાફીને આપવા. સાત્મ્ય હોય તો બધાં સાથે દૂધમાં આપવાં તથા જવનો સાથવો દૂધ સાથે આપવો. કહેલા માંસોમાં પણ મેદવાળી માંસનું ભક્ષણ કરવું અને સાથે દ્રાક્ષનો દારૂ આપવો. કમ્મર ઉપર વાતઘ્ન તેલ અથવા તલનું તેલ ચોળવું. વળી દરેક છોરવાળી સ્ત્રીને હર્ષયુક્ત રાખવી એમ કરવાથી શુષ્ક થયેલો ગર્ભ વૃદ્ધિ પામે છે પણ સુકો અને લુખો ખોરાક ખાવાથી તથા શોક, ભય કે ક્રોધનું સેવન કરવાથી ઘણે વર્ષે કષ્ટથી તે પ્રસવે છે અથવા જીંદગી સુધી તેનો પ્રસવ થતો નથી. માટે વાગ્ભટ કહે છે કે हर्षयेत् सततं चैनामेवं गर्भः प्रवर्धते ॥ पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्राज्जायेत नैव वा ॥ માટે દરેક શુષ્ક થયેલા ગર્ભને વૃદ્ધિ પમાડવા માટે શાસ્ત્રોક્ત ઉપાય કરીને પછી તેનો પ્રસવ કરવો જોઇએ. નહીં તો શુષ્ક થયેલો અને ગર્ભાશયમાં ચોંટી ગયેલો ગર્ભ તેની માતાને દુઃખ દીધા કરે છે અને બીજી પ્રસૂતિનો અટકાવ કરે છે પછી તે પ્રસૂતી કરની હો અથવા કૃત્રિમ હો.

છોરનો ત્રીજો ભેદ નાગોદર નામનો થાય છે અને તેને કેટલાએક આચાર્યો "નૈગમેષાપહૃત" પણ કહે છે તેને માટે સુશ્રુત કહે છે કે शुक्रशोणितं वायुनाऽभिपन्नमवक्रांतजीवमाध्मापयत्युदरं तत्कदाचिद्यदृच्छयोपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते तमेव कदाचित्प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः तत्रापि लीनवत् प्रतिकारः જીવન જેમાં રહેવું છે એવું શુક્રશોણિત જ્યારે વાયુથી મિશ્ર થાય છે ત્યારે તે ઉદરને ફુલાવે છે અને તે દૈવેચ્છાએ પાછું શાન્ત થઇ જાય છે ત્યારે તેને "નૈગમેષાપહૃત" કહે છે ને કોઇ વખત અત્યંત શુષ્ક થઇ ગયેલું હોય ત્યારે તેને "નાગોદર" પણ કહે છે. અને તેનો પણ "લીન" નામના છોરના જેવીજ ચિકિત્સા કરવી. અષ્ટાંગહૃદયમાં પણ શારીર અ ૨ માં કહ્યું છે કે

शोकोपवासरूक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात् ॥ वाते क्रुद्धे कृश. शुष्येद्गर्भो नागोदर तु तत् ॥ उदर वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरण चिरात् ॥ तयोर्बृंहणवातघ्नमधुरद्रव्यसंस्कृते ॥ घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भाश्च खादयेत् । तैरेव च सुतृप्तायाः क्षोभणं यानवाहनैः ॥ શોક, ઉપવાસ અથવા રૂક્ષાદિ અન્નપાનના સેવન વડે અથવા યોનીમાંથી થતાં અતિસ્રાવ વડે વાતપ્રકોપ થવાથી સ્ત્રીઓને ગર્ભ સુકાઇને કૃશ થઇ જાય છે આવા પ્રકારમાં સ્ત્રીનુ ઉદર વૃદ્ધિ પામેલું હોય તે પણ પાછું કૃશ થઇ જાય છે અને લાંબે વખતે ગર્ભનું સ્ફુરણ થાય છે પ્રથમ કહેલા ઉપવિષ્ટકમાં ગર્ભ કેવળ વધતો નથી તેમ કૃશ પણ થતો નથી ત્યારે નાગોદરમા તે વૃદ્ધિ નહીં પામતાં કૃશ થઇ જાય છે એટલો બન્નેમાં તફાવત છે. એ પ્રમાણે લક્ષણ આપીને તેની ચિકિત્સા માટે કહે છે કે એ ઉપવિષ્ટક અને નાગોદરમાં બૃંહણ ગુણવાળાં વાતઘ્ન અને મધુર રસવાળાં ઔષધ વડે સંસ્કાર કરેલ ઘી દૂધ અથવા માંસરસ વડે તૃપ્તિપર્યંત ભોજન કરાવવુ અને પશુઓના બે ત્રણ માસના આમ ગર્ભ ખવરાવવા તે ખોરાક વડે તૃપ્ત થયેલી ગર્ભિણી સ્ત્રીને અશ્વ, હાથી કે ઉંટ ઉપર બેસ રીને અથવા બળદના ગાડામાં કે ઘોડાગાડીમા બેસાડીને ખાડા ટેકરાવાળા વિષમ રસ્તામાં લઇ જવી જેથી વાહનના વિષમ ચલનને લીધે અંદરનો ગર્ભ ગર્ભાશયથી છુટો પડી જાય છે અને સહેલાઇથી પ્રસૂતી થઇ શકે છે એજ પ્રમાણે ચરક શારીરસ્થાન અ. ૮ માં કહ્યું છે કે उपवासव्रतकर्मपराया पुनः कदाहारायाः स्नेहद्वेषिण्याः वातप्रकोपणोक्तान्यासेवमानाया गर्भो वृद्धि न प्राप्नोति परिशुष्कत्वात्, स चातिकाल निष्ठते ऽतिमात्रस्पदनश्च भवति तमागोदरमित्याचक्षते ॥ तयोरुभयोरपि चिकित्सितविशेषमुपदेक्ष्याम ॥ भौतिकजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धाना सर्पि षामुपयोग पयसामामगर्भाणां च गर्भवृद्धिकरमन्नपानभोजनैश्चैव च घृतादिभिः सुमत्ताया अभीक्ष्णं यानवाहनाप्रमार्जनजृम्भैरुपपादनमिति ॥ ચરક શા અ. ૮ એકાદશી વગેરે ઉપવાસ, ગોનિંત્રાદિવ્રત અને વ્યવહારિક કર્મોમાં અત્યંત પ્રવૃત્ત રહેનાર, રૂક્ષ, પર્યુષિત અને હલકો ખોરાક ખાનાર, ઘી, દૂધમાં દ્વેષ રાખનાર એટલે નહીં ખાનાર અને વાતપ્રકોપ કરનારા કારણોનુ સેવન કરનાર સ્ત્રીનો ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતો નથી એટલુંજ નહીં પણ ઉલટો સુકાય છે. અને એ સુકાવાથી પોતાના પ્રસૂતિ થવાના સમયથી અધિક સમય ઉદરમાં રહે છે અને તે અધિક ફરકે છે તેને "નાગોદર" કહે છે એ ઉપવિષ્ટક અને નાગોદરમાં ચિકિત્સા વિશેષ બતાવીએ છીએ ભૌતિક, જીવનીય બૃંહણીય અને મધુર રસવાળાં તેમજ વાતહર ઔષધોમાં સિદ્ધ કરેલ ઘીનો ઉપયોગ કરવો. (ખાવામાં) તથા દૂધ સાથે પશુઓના આમ ગર્ભનો ઉપયોગ કરવો એટલે તેનો રસ કરી

દુધ સાથે આપવો અથવા તેનો ક્ષીરપાક કરવો અથવા તેને રાંધીને દુધ સાથે આપવો એ ગર્ભને વૃદ્ધિ કરનારા ઉપાયો છે. અને તેથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામી પ્રસૂત થાય છે. અથવા તેમ ન થાય તો ઉપર બતાવેલી ક્રિયા વડે જેનો ગર્ભ પુષ્ટ થયો હોય તેવી અને ઉપર કહેલા ખોરાક વડે તૃપ્ત થયેલી સ્ત્રીને વારંવાર અશ્વાદિ યાન ઉપર અથવા રથાદિ વાહનમાં બેસાડીને વિષમમાર્ગમાં ફેરવવી જેથી પુષ્ટ થઇ ગર્ભાશયથી છુટો પડેલો ગર્ભ તુર્ત બહાર પ્રસૂત થાય છે.

સુશ્રુતમાં "શુષ્ક" એવા નામનો ચોથો ભેદ કહેલો છે. પણ તે અન્ય ગ્રન્થકારોના મત પ્રમાણે નાગોદરમાંજ અંતરભાવ પામે છે માટે બીજા ગ્રન્થકારોએ આ ભેદ લખ્યો નથી. શુષ્કનું લક્ષણ આપતાં ધન્વંતરી જણાવે છે કે वाताभिपन्न एव शुष्यति गर्भः स मातुः कुक्षिं न पुरयति मन्दं स्पंदते च तं बृंहणीयैः पयोभिर्मांसरसैश्चोपचरेदिति। વાયુથી મળેલો ગર્ભજ સુકાય છે અને તે માતાના ઉદરને પુરતો નથી એટલે તેમાં ઉદર વધતું નથી અને મંદ મંદ ફરકે છે તેને બૃંહણીય ઔષધોમાં સિદ્ધ કરેલ દુધ વડે અથવા માંસરસ વડે ઉપચાર કરવો. એ ભેદને વધારે સ્પષ્ટ કરતા સુશ્રુતના ટીકાકાર ડલ્હણાચાર્ય કશ્યપ સંહિતાનું પ્રમાણ આપીને જણાવે છે કે गर्भनाड्यारसवहनादल्पत्वाद्वा बलस्य च॥ चिरेणाप्यायते गर्भस्तथैवाकालभोजनात्॥ अकुक्षिपूरणं गर्भो शुष्कश्च मन्द एव च॥ ગર્ભને પોષણ મળવાની નાડીનું વહન બંધ થવાથી અથવા પોષક રસની અલ્પતાને લીધે તથા અસમયમાં ભોજન કરવાથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામતાં ઘણો સમય લાગે છે અને ગર્ભ સુકાય છે. તેથી માતાનું ઉદર પુરાતું નથી અને મંદ સ્ફુરણ થાય છે. ૧

એ પ્રમાણે ઉપવિષ્ટક, લીન, નાગોદર અથવા નૈગમેષાપહૃત અને શુષ્ક એમ ચાર ભેદ છોડના કહ્યા છે, તેનાં લક્ષણો પણ થોડા થોડા તફાવતવાળા કહ્યાં છે અને તેની ચિકિત્સા પણ કહી છે. વળી તે છોડ મૃત થતું નથી પણ જીવનયુક્ત રહે છે એમ સુશ્રુતમાં ધન્વંતરી મુક્ત કંઠે કહે છે અને તે વાજબીજ છે. કારણકે બધા શુષ્કગર્ભોમા વાતપ્રકોપથી ગર્ભનાડી કે જે વાટે માતાના આહારરસમાંથી ગર્ભનું પોષણ થાય છે તે

૧ આ અષ્ટાંગહૃદયના લેખ ઉપરથી તથા ચરકના વચન ઉપરથી શુષ્ક થયેલ ગર્ભની ચિકિત્સા બે પ્રકારે થાય છે. એક તો ગર્ભને પ્રથમ બૃંહણ ઉપાયો વડે પુષ્ટ કરીને પછી તેને ગર્ભપતન માટે ઉપાય કરી ગર્ભ પાડી નાખવો. બીજો ઉપાય એ છે કે શુષ્ક થએલા ગર્ભને બૃંહણ ઉપાયો વડે પુષ્ટ કરી તેને કુદરત ઉપર રહેવા દેવો જેથી કુદરતી પ્રસૂતી થાય છે. એ બન્ને પ્રકારમાં શુષ્ક થએલા ગર્ભને પ્રથમ વૃદ્ધિ પમાડ્યા સિવાય તેની પ્રસૂતી કરવી નહીં કેમકે નહીં તો ગર્ભિણી સ્ત્રીનો નાશ થવા સંભવ છે એમ ગ્રન્થકાર માને છે પરંતુ હાલમાં ડાક્ટરો શુષ્કગર્ભને ઘણું કરીને વૃદ્ધિ કર્યા સિવાયજ ગર્ભનો પાત કરાવે છે.

સુકાને જવાથી ગર્ભને પોષણ મળતું બંધ થઇ જાય છે તેથી ગર્ભની વૃદ્ધિ થતી અટકી જાય છે તેથી તે કાંઇ મૃત થતો નથી પણ જેમ કોઇને બાહુશોષ નામનો વાતવ્યાધિ થયો હોય તેના બાહુમા વાતપ્રકોપથી ધમનીઓ શિરાઓની શુષ્કતાને લીધે રસનું વહન થતું અટકવાથી તેને મળતું પોષણ બંધ થઇને બાહુ કેવળ સુકાઇને લડમડે છે અને કાર્યાક્ષમ થઇ જાય છે પણ તેથી તેમાંનું જીવન જતું રહેતું નથી એજ પ્રમાણે ગર્ભને મળતું પોષણ અટકવાથી તેની વૃદ્ધિ થતી અટકે છે અને તેથી ઉત્તરકાળમા થનારી પ્રસૂતી થતી નથી પરંતુ તેથી તે મૃત્યુજ પામે છે એમ કહેવામા આવ્યું નથી અને મૃત ગર્ભના ચિન્હો તો જુદાંજ આ વિષય પુરો કરીને ચરક તથા સુશ્રુતમાં કહેલાં છે, માટે મૃતગર્ભથી આ શુષ્કગર્ભ ભિન્ન છે અને તેમા શાસ્ત્રોક્ત ચિકિત્સા કરવાથી વાતની નિવૃત્તિ થાય છે તેથી ગર્ભનાડી પાછી શુષ્ક મટીને વિકાસ પામે છે અને તેથી ગર્ભને માતાના આહાર રસનું પોષણ મળવા માંડે છે અને તેથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામે છે. એ વાત શાસ્ત્રથી, અનુભવથી અને તર્કથી તો સિદ્ધ છે પરંતુ તે શાસ્ત્રીય વિચારને નહીં સમજનારાઓ જેઓ ગર્ભને મૃત્યુ પામેલો સમજે છે તે તેઓની ગેરસમજ છે માટે તેમને સવિનય પ્રાર્થના કરવામા આવે છે કે તેમણે એક વખત ફરીથી કહેલો બધો વિષય ઉક્તગ્રન્થોમા જોઇ જવો અને પછી જે નિશ્ચય થાય તે લોકોમા પ્રસિદ્ધ કરવો આ લેખ કોઇના મતનું ખંડન કરવા લખાએલ નથી પરંતુ પ્રાચીન આયુર્વેદીય મતનું ખંડન થતું અટકાવવાને અને તેનું ગૌરવ સાચવી રાખવાને લખાએલ છે માટે તે પ્રાચીન મતમા કોઇને ઊહાપોહ કરવા મરજી હોય તો તેમણે ખુશીથી કરવો કારણકે તેમ થવાથીજ સત્ય શું છે તે જણાઇ આવે છે.

પાશ્ચાત્ય પંડિતોના અનુભવમા ઉપરના વિચારો આવ્યા ન હોય તેથી કરીને પ્રાચીન શોધકોનો મત ખોટો છે એ માનવું એ પણ ભ્રમભરેલું છે. કારણકે આ સિવાયના બીજા ઘણા એક વિચારો નવીન શોધકોના કરતા પ્રાચીન શોધકોના ભિન્ન છે અને તેથી પ્રાચીન વિચારો અસત્ય છે એમ માનવું એ ખોટું છે કારણકે નવીન શોધકો પોતાની શોધક બુદ્ધિથી સત્યને શોધે છે તેથી તેમને જ્યારે તે તે વસ્તુનો અનુભવ થશે ત્યારે તેઓ પણ તે તે વસ્તુનો જરૂર સ્વિકાર કરશે પણ જ્યાસુધી તેમને તે વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો નથી ત્યાસુધી તેઓ કબુલ ન કરે તેમા તેમનો દોષ નથી જો કે તેઓ હમણા સુધી અનુભવ ન થવાથી કબુલ ન કરતા હોય પણ અનુભવ થયે જરૂર કબુલ કરશે કારણકે

તેઓ સત્યના શોધક છે. અને એ પ્રમાણે તેમણે ઘણાએક નવાં જણાએલાં સત્યોને સ્વીકાર્યાં છે. અને સ્વીકારતા જાય છે

પ્રાચીન આયુર્વેદજ્ઞ પુરૂષોના કેટલાએક વિચારો હમણાં સુધી નવીન પાશ્ચાત્ય શોધકોના અનુભવમાં આવ્યા નથી તેનાં થોડાંએક ઉદાહરણો અમે નીચે આપીએ છીએ.

સુશ્રુત શારીરસ્થાન અધ્યાય ૨ જામાં જણાવ્યું છે કે ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् । आर्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥ ઋતુસ્નાતા થએલી સ્ત્રીને સ્વપ્નમાં પુરૂષ સંયોગ થાય તો વાયુ તેના રજને ગ્રહણ કરીને ગર્ભાશયમાં ગર્ભ કરે છે. વળી यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन ॥ मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥ રતાર્થિની બે સ્ત્રીઓ પરસ્પર જ્યારે સંયોગ કરે અને પરસ્પર એકબીજામાં પોતાના શુક્રનો પ્રવેશ કરે ત્યારે તે પિતૃજન્ય અસ્થ્યાદિરહિત ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. સુશ્રુતમાં નિદાનસ્થાનના ૩ જા અધ્યાયમાં અશ્મરી નિદાનમાં चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानाः तद्यथा श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति । કફમાંથી ઉત્પન્ન થનારી ચાર અશ્મરી થાય છે. ૧ કફ વડે, ૨ વાયુ વડે, ૩ પિત્ત વડે, ૪ શુક્ર વડે પ્રથમની ત્રણ બસ્તિ મુખમાં થાય છે અને શુક્રાશ્મરી મેઢ્ર અને વૃષણના મધ્યમાં શુક્ર વડે ઉત્પન્ન થાય છે એમ પ્રાચીન આયુર્વેદાચાર્યોનું માનવું છે તેનો હાલના નવીન શોધકોને અનુભવ ન હોવાથી સ્વિકાર કરે નહીં તેથી શુક્રાશ્મરી થતી નથી એમ મનાય નહીં કારણકે પ્રાચીન વિદ્વાનોને તેનો અનુભવ થયા પછીજ તેમણે ગ્રંથમાં લખેલું હોવું જોઈએ. તેજ પ્રમાણે નવીન શોધકો સમગ્ર વ્યાધ્યુત્પત્તિનું મુળભુત વાતાદિ દોષોનેજ કબુલ કરતા નથી તેથી દોષોની કલ્પના મિથ્યા છે એમ કોઇ પણ આયુર્વેદજ્ઞ વિદ્વાન્ કબુલ કરશે નહીં. માટે પાશ્ચાત્ય શોધકો છોડ પાલવે છે એ વાતને કબુલ ન કરે તેથી આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં એ વાત નથી તથા છોડ પાલવતું નથી એ વાત સિદ્ધ થતી નથી. કારણકે આયુર્વેદના પ્રસિદ્ધ ત્રણે ગ્રંથોમાં શુષ્ક ગર્ભને પુષ્ટ કરવાના ઉપાયો લખ્યા છે અને તેથી શુષ્ક થએલો ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે એમ શાસ્ત્રથી સિદ્ધ છે એટલુંજ નહીં પણ ભાવનગરના વિદ્વાન અને અનુભવી ઘણા વૈદ્યોને તેનો બહુ અનુભવ છે માટે તે અનુભવ આયુર્વેદજ્ઞ વિદ્વાનોની જાણને માટે નીચે આપીએ છીએ જેથી તેમનો સંશય દૂર થાય અને આયુર્વેદોક્ત ચિકિત્સામાં પ્રવૃત્ત થાય અને તેથી પ્રજાને લાભ થાય.

દાખલો ૧—આજથી ૧૭ વર્ષ પહેલાં ભાવનગરના રહીશ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ સવાઇલાલ ગીરજાશંકરની દીકરી સૌ. વીજળી બેનને પ્રથમ એક પ્રસવ થઇ ગયા બાદ ૧૮ વર્ષે ગર્ભાધાન થયું હતું તેને ૭ માસ થતાં સુદાએને છોડ થઇ ગયું હતું તેણે ઇંગ્રેજી અભ્યાસ કરેલી ડૉક્ટર સ્ત્રીઓને અને દેશી સુયાણીઓને બતાવી ખાત્રી કરી હતી કે અંદર છોડ થઇ ગયું છે તેને ઇંગ્રેજી દવા કરી હતી તેથી તે નીકળી ગયું નહોતું તેમ

વૃદ્ધિ પણ પામ્યુ નહોતુ દેશી સુયાણીઓએ દવા કરી હતી તેથી પણ કાઇ લાભ થયો નહોતો પછીથી ભાવનગરના વિદ્વાન્ વૈદ્ય લક્ષ્મીશંકર નરોતમને બતાવવાથી તેમણે અશ્વગંધા ચૂર્ણ તોલો ૦ાા એ પ્રમાણથી બે વખત દુધ સાથે થોડી સાકર નાખીને બે માસ સુધી આપ્યુ હતુ તેથી બીજે મહીનેથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો હતો ને પ્રસુતી થતા સુધીમા બે વર્ષ થયા હતા પ્રથમ ગર્ભાધાન થયા પછી ગર્ભસ્રાવ થયો નહોતો તેથી અહીં નવીન ગર્ભાધાનની શંકા નહોતી.

દાખલો ૨—ભાવનગરના જુના પ્રસિદ્ધ ડાક્ટર મહીપતરામ ગોવીંદરામ એલ. એમ એન્ડ એસના ધર્મપત્નીનો છે તેમને ૧૪ મે વર્ષે શ્રીમત આવ્યુ હતુ તેમાથી શ્રીમત કર્યા પછી ગર્ભ સુકાવાથી છોડ થઇ ગયુ હતુ તેને માટે ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ અને વૃદ્ધ ડાક્ટર બરજોરજીએ ઇલાજ કર્યો હતો મીડવાઇફના હાથથી ઇલાજ કર્યો હતો પોતે જાતે પણ દવા આપી હતી અને દેશી સુયાણીઓએ ઉપાય કર્યા છતા ગર્ભ પડી ગયો નહોતો તેમ વૃદ્ધિ પણ પામ્યો નહોતો. તેથી ઉપાયો બંધ કર્યા હતા પછી કુદરતથી પોતાની મેળેજ એ ગર્ભ પુષ્ટ થયો અને ૨૭ મા વર્ષમા કન્યાનો પ્રસવ થયો જે હાલ હયાત છે ગર્ભાધાન થયા પછી આ ગર્ભને પ્રસવ થતા ૧૩ વર્ષ થયા હતા અને ત્યાસુધી ફરકવુ વગેરે ગર્ભના ચિન્હો જણાતા હતા.

દાખલો ૩—લાખણકા ગામના ખવાસ મેઘાની દીકરીનો છે તેને બાવીસ વર્ષની ઉમ્મરે ગર્ભાધાન થયા પછી ૭ માસે ગર્ભ સુકાઇ જવાથી છોડ થઇ ગયુ હતું પછી ભાવનગરના વિદ્વાન્ વૃદ્ધ વૈદ્ય શુકલ હરીશંકર ગીરજાશંકરે તેને અશ્વગંધા વરધારો અને મોચરસ એ ત્રણનું ચૂર્ણ દુધ સાથે આપ્યું હતું તેથી તેને આશરે બે વર્ષે પુત્ર પ્રસવ થયો હતો.

દાખલો ૪—ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ ભટ્ટ ભાઇશંકર કલ્યાણજીના હાથથી બનેલ છે તેમના મોટા ભાઇ યજ્ઞેશ્વરના વહુને ૭ મહીને ગર્ભ સુકાઇ ગયો હતો તેની ચિકિત્સા વૃદ્ધ વૈદ્યરાજ ભાઇશંકર ભટ્ટજીએ કરી હતી તેથી બે વર્ષે પુત્ર પ્રસવ થયો હતો જે હાલ હયાત છે કે જેની ઉમ્મર અત્યારે ૫૫ વર્ષની છે આ સિવાય બીજા પણ ઘણા દાખલાઓ છે પરંતુ વિસ્તારના ભયથી લખ્યા નથી ॥ इति शिवम् ॥

કવિરાજ ગણનાથસેનનું ભાષણ.

(ગયા અંકના ૯૨ પાનાથી આગળ ચાલુ).

માટે વિલુપ્ત થયેલા ગ્રન્થો બની શકતા દરેક પ્રયાસે ખોળો અને પ્રકાશક કરો. દુષ્પ્રાપ્ય કે દુર્લભ ઔષધો જાણો અને ઉપયોગ કરો, પ્રાચીન ગહન ગ્રન્થોના ગૂઢાર્થ પ્રકાશિત કરો, પરંતુ એટલું ભૂલશોમાં કે આપ્તાગમથી વિશુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિ વડે નવું નવું જ્ઞાન મેળવવા અને પોતાના પ્રયત્નો વડે લોકોમાં આયુર્વેદનો ઉત્કર્ષ સ્થાપવાનો આ સમય છે.

પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનવિજ્ઞાન જોઇને જેની આંખો ચમકી ગઇ છે એવા આજના લોકો માત્ર પ્રાચીન વૈદ્યકના ઉત્કર્ષની વાતો કરવાથીજ વર્તમાન વૈદ્યના ઉત્કર્ષમાં વિશ્વાસ નહીં રાખે માત્ર મહારાજાધિરાજના વંશમાં હું જન્મ્યો છું એમ કહેવા માત્રથી ફાટલ કપડાં પહેરેલા મનુષ્યને, શ્રીમન્તો માન આપતા નથી. ખરેખર પોતાના પૂર્વજોના ઉત્કર્ષના જ્ઞાનથી અભિમાન વધે છે પણ તરત ગુણો નથી આવી જતા. માટે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરૂં છું કે ભલે પ્રાચીન ગૌરવોને યાદ કરો પણ જાતે ગુણ મેળવવાનો પ્રયાસ કરો. જેથી શલ્યશાલાક્ય વગેરે કર્મમાં હુશીઆર આપણા વિરોધીઓ (ડાક્ટરો) 'તે પૂર્વજોના આ વંશજો તો આવા છે' એમ હસે નહીં.

હજી આપણી ગુણસંપત્તિ માટે ઘણું કરવાનું છે. ઔષધોનો પરિચય થવા માટે ભેષજ સંગ્રહો Drug museums) અને ઔષધોદ્યાનો (Botanical gardens); ઔષધોના ગુણોની પરીક્ષા કરવા માટે અને ઔષધોના ગુણોના સંસ્કારો દ઼ઢ કરવા માટે ભેષજગુણ પરીક્ષાલયો (Pharmacological Laboratories); રોગનાં સ્વરૂપને બરાબર ઓળખવા માટે, ચિકિત્સામાં કુશળતા મેળવવા માટે, દરેક રોગ માટે ઔષધની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે, રોગીઓની રક્ષા માટે અને શિષ્યોને ભણાવવા માટે આરોગ્યશાળાઓ અને ધર્માદા દવાખાનાઓ (Indoor Hospitals and out door Dispensaries); શરીરના અવયવો જોવા માટે શવચ્છેદાગારો અને શારીર વસ્તુઓના સંગ્રહો (Dissection rooms and Anatomical Museums), વિકૃત શારીર જાણવા માટે વૈકૃતશારીર વસ્તુ ગૃહો Pathological Museums); રસાદિના સંસ્કાર માટે પ્રાચીન પદ્ધતિની રસશાળા અને એની બાજુમાંજ વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવા માટે નવીન પદ્ધતિની રસશાળા (Chemical and Pharmaceutical Laboratories) સ્થાપવાની અતિશય જરૂર છે. બીજાં વિજ્ઞાનાલયો પણ બની શકે તેમ ઉભાં કરવાં જોઇએ.

અને દરેક વસ્તુ મળી શકે-તેમ હોવાથી તેમજ-ઉપર બતાવેલી તાવની દવા દરેક જાતનો તાવ ત્રણ દિવસમાં મટાડે છે. જેથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

રસાદિ જટિલ પ્રયોગ સંગ્રહ.[1]

ગ્રન્થકર્તા—વ્યાસ દામસુત નથુરામ શર્મા મુ. જામ મેવાસા, વિ. સં. ૧૮૨૫, વૈશાખ.
ભાષાંતરકાર--આર્યવૈદ્ય મયારામ સુંદરજી જેતપુર.

ઇશ્વરસ્તુતિ.

મનુષ્યોના રોગરૂપ દુઃખનો નાશ થવાને માટે રસાયનરૂપ રસાદિ પ્રયોગ સિદ્ધિ સારૂ આ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં પ્રથમ મમ હૃદયમાં પરમાત્માનું ધ્યાન ધરૂં છું કે જે આ ગ્રન્થરૂપી મારૂં લોકકલ્યાણી કાર્ય સફળ થવામાં સહાય કરે.

ગ્રન્થ પ્રયોજન.

વિવિધ પ્રાપ્ત વૈદ્યોના સ્વાનુભવના જટીલ રસાદિક ઔષધ પ્રયોગ જણાએલ છે તે આ વૈદક ગ્રન્થમાં મનુષ્યના રોગોની શાંતિ થવાના હેતુથી તે વિધિ ગુણ વજન અનુપાન વગેરે માહીતી સહિત સંગ્રહ કરવામાં આવેલ છે.

રસજન્ય રસાયનના મુખ્ય ગુણ.

રસ-રસાયન યોગવાહિ, જરા તથા રોગનો નાશ કરનાર, વિકૃતિ પામેલા વાયુ પિત્ત ને કફને શુદ્ધ કરનાર, પૌષ્ટિક, આયુષ્ય દૃઢ કરનાર એવા મુખ્ય ગુણ રસાદિ ઔષધોમાં બનાવનાર રસરાજમાં પ્રત્યક્ષરૂપે છે.

પારદના પ્રયોગ નામો વિષે.

રસેંદ્ર. પારદ, સૂત, હરજ, સૂતક અને રસ એટલાં બુદ્ધિવાને પારાનાં યથાર્થ નામ રસકર્મને વિષે હોય ત્યાં જાણવાં

પારદ શોધન ગુણાદિ વિષે.

પારદ (રસૌષધરૂપે) સર્વ રોગને મટાડનાર તથા પુષ્ટ બનાવનાર છે. જેથી સૂત વૈદ્યોએ તેના ઔષધ કલ્પોમાં સાધિત થવું. એથી શરીરની તથા સુવર્ણાદિ ધાતુઓની સિદ્ધિ થઇ શકે છે.

[1] આ ગ્રન્થ મૂળ શ્લોકમાં છે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર રા. રા. મયારામભાઇએ કર્યું છે. હાલમાં ભાષાંતર આપીએ છીએ તે પુરૂં થયે મૂળ શ્લોકો છપાશે. ગ્રન્થકર્તા ઔદીચ્ય ખરેડી સમવાય, આશાવલ્લા (ભાયાણી) વ્યાસ, વત્સગોત્ર જામ કંડોરણા તાલુકે, મેવાસા ગામમાં વિક્રમ સંવત ૧૯૨૫ માં થઇ ગયા.

પારદ યોજના કરવા વિષે.

શોધેલો શુદ્ધ પારદ અથવા હિંગળામાંથી કાઢેલો પારદ રસ પ્રયોગોમાં યોજવાથી રોગોનો નાશ કરે છે. તથા કાંતિ પુષ્ટિ અને બળને આપે છે.

રસૌષધ પ્રયોગ ગુણાદિ.

પારદવાળાં ઔષધો રોગહર, યોગવાહિ (જેવી ઔષધી કે જેવા અનુપાન સાથે યોજવામાં આવે તે પ્રમાણે ગુણ કરનાર) અમૃત સમાન, શરીર મધ્યેના રસની વૃદ્ધિ કરી દરદરૂપે જામેલા (શોથરૂપી) રસ વડે થયેલા રોગોને ગાળી કમ કરી સુકવી મટાડે છે. જેથી તે રસશોષક પણ કહેવાય છે. વળી તે કૃમીઘ્ન હોવાથી દ્રશ્ય અને અદ્રશ્ય કૃમી (જંતુ) નો નાશ કરે છે. અને આમનાશક હોવાથી કાચા આમરસ વડે શરીરમાં થયેલા સંધીવાયુ શરદી, સસણી, કફ, પિત્ત વગેરે રોગોને મટાડે છે. તે રક્ત શોધક હોવાથી લોહીને વિકૃત મટાડી શુદ્ધ બનાવે છે. તથા યકૃત (કાળજા) ના રોગ અને શોથ (સોજા) ને મટાડે છે અને યકૃતમાં પિત્તના થએલા જમાવને નીચોવી આમરસતે નીચે લાવી દસ્તરૂપે નિકાલ કરે છે તથા કુષ્ટ રોગ અને ત્વચા રોગને મટાડે છે.

પારદ શોધન સંસ્કારાદિ.

આખો ચોખો હીંગળો લઇ ખરલમાં પરતી તે સાથે અષ્ટાંશ લોહચૂર્ણ મેળવીને પછી લીંબુ રસ વડે વાટી સુકવીને પછી કપડમટ કરેલ ડમરૂયંત્રમાં પેક કરી ચુલે ચડાવી તે નીચે બે પ્રહર સુધી તીવ્ર અગ્નિ આપી પકવવાથી અને પાકતી વખતે યંત્રને ઉપલે મથાળે જળપોત મુકવું.) જારી રાખવાથી યંત્રમાં તેમના ઉપલા પાત્રમાં પારદ વરાળ જામીને એકઠી થાય છે તે શીતળ થયે નીચે ઉતારી યંત્ર આડો કરી યંત્રનું કપડમટ ત્રોડી ઉપલા પાત્ર મધ્યે જામેલ પારદને વાળા પીછી વતે ધરવડી એકત્ર કરી તેમાંથી કાઢી લઇ શીશી કે શીશામાં ભરી બુચ દઇ સાચવવો. આમ મેળવેલો પારદ શુદ્ધ હોવાથી તેનું શોધન કરવું પડતું નથી અને તે દરેક રસાદિ ઔષધ પ્રયોગોમાં વાપરવો નિર્ભય છે. તે ઘટતા વજને ઔષધ સાથે સુક્ષ્મરૂપે મેળવીને વાપરવાથી અનેક રોગને મટાડવાને સમર્થ નિવડે છે.

પારદની કજ્જળી અને પર્પટિની કૃતિ.

પારદને ગંધક સમભાગે લઇને ખરલમાં મર્દન કરવાથી કાજળ પ્રમાણે શ્રેષ્ટ કાળા રંગની **કજ્જળી** નામધારી રસ બને છે તે ઘી લગાવેલ લોહપાત્રમાં નાખી ચુલાપર મુકી બોરડીના લાકડાના તાપ વડે ઉષ્ણ કરવાથી તેનો રસ થાય છે તેને ગાયનું છાણ જમીન ઉપર થાપડી તે ઉપર કેળનું પાન બેસતું કરી તે ઉપર તરત ઢાળી તે ઉપર તરત બીજું કેળનું પાન મુકી તે ઉપર ગાયનું છાણ દાબવું. ઠારવાથી મુર્છિતપારદ નામનો શ્રેષ્ટ **પર્પટી રસ** બને છે. તેનેજ **રસપર્પટી** કહેવામાં આવે છે. (અપૂર્ણ).

પોંચ અને અભિપ્રાય.

૭ ચેરાગ (ગુજરાતી)—પારસી કામનું ધાર્મિક જ્ઞાન ફેલાવેનારૂં આ ઘણું ઉત્તમ માસિક છે દરેક માણસે પોતાનો પરંપરાનો કે પોતાના શાસ્ત્રમાં નિર્માણ કરેલો ધર્મ પાળવો જોઇએ અને તે ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય સમજવું જોઇએ. પારસી કોમ એ વેપારી અને રાજ-કર્તા કોમ સાથે વધુ પરિચયમાં આવતાં ઘણે ભાગે પોતાનો ધર્મ ભુલતી જાય છે એમ જણાય છે તેઓને પોતાના ધર્મને પવિત્ર માર્ગે દોરવવા માટે આ માસિક ઘણું ઉપયોગી છે દરેક ધર્મના અનુયાયીએ એટલે પોતાના ધર્મના રક્ષણ માટે આનુ અનુકરણ કરવું જોઇએ. વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૩, ત્રણ. દસ્તુર કોટેજ લુનસી કુઇ નવસારી.

૮ ચિત્રમય જગત્ (ગુજરાતી)—આ માસિક ત્રણ ભાષામાં પ્રગટે છે મરાઠીમાં તેના ૧૫ હજાર લગભગ વાંચનારા છે એજ તેની ઉપયોગિતા અને પ્રજાપ્રિયતા બતાવે છે. મરાઠીને ધોરણેજ તેની ગુજરાતી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવામાં આવે છે સાહિત્ય, ધાર્મિક, ઇતિ-હાસ, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, ભુગોળ, રાજદ્વારી વગેરે વિષયોના તેના લેખો એટલા બધા મોહક અને જનમનઃકર્ષક છે કે એક વખત હાથમાં લેનાર પુરૂં વાંચી લીધા પહેલાં છોડી શકતો નથી. લડાઇ શરૂ થયા પછી થોડાજ વખતમાં આ માસિક શરૂ થયું હતું તેમાં લડાઇ સંબંધી લેખ કેસરીના સ સંપાદક ન. ચિ. ખાડિલકરની કલમથી લખાયેલા આવે છે અને તે એટલા બધા સાર્વદેશિક યુદ્ધ સ્થિતિ દર્શક આવે છે કે એ લેખ વાંચનાર માણસ આખા મહિનામાં થયેલી યુદ્ધની હિલચાલ અને યુદ્ધને લીધે થયેલું જગતનું પરિવર્તન સમજી જાય છે. ધાર્મિક લેખો સનાતન ધર્મને અનુસરતાં છતાં નવીન પરિસ્થિતિને ઘટે તેવા આવે છે અને બીજા દરેક લેખ અથવા લેખની પ્રત્યેક લાઇન સાહિત્ય પ્રેમી વિદ્વાનોને આનંદ આપે તેવી અને નવયુવાનોને બોધ સાથે જ્ઞાન આપે તેવી હોય છે. સ્ત્રી પુરૂષો અને વિદ્યાર્થીઓ તેમજ દરેક ધંધાદારી માણસે મગજને એક પ્રકારનો આનંદ આપવા અને સાર્વદેશિક જ્ઞાન મેળવવા આ માસિક વાંચવા ભલામણ છે. તે સાથે દરેક લેખનું રૂપ અંતઃકરણમાં ઉતારનારૂં ચિત્ર પણ હોય છે. આવા ઉપયોગી માસિક રાજદ્વારી નીતિમાં લોકમાન્ય તિલકને અનુસરતું છે એ વધુ આનંદ આપનારી બાબત છે આ માસિકનું વા. લ' ગ્લેજ કોપીના ૫-૮-૦ સાદી કોપીના ૩ ૮-૦ છે. ચિત્રશાળા પ્રેસ પુના સીટી.

૯ આત્માનંદ પ્રકાશ (ગુજરાતી માસિક)—જૈનધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારૂં અને તે તે ધર્મના રહસ્યો સમજાવનારૂં આ માસિક તેના અનુયાયીજનો માટે ઉત્તમ કામ કરે છે તેના લેખક ઘણા મુનિઓ અને સાધુઓ છે. સિવાય બીજા વિદ્વાનોના લેખો પણ આવે છે. આ માસિક જૈનધર્મ પ્રતિપાદક છતાં દરેક ધર્મ સાથે ભ્રાતૃભાવથી વર્તવાની જરૂરી પિછાને છે તેમ તેના લેખો અન્ય ધર્મીઓ માટે પણ ઉપયોગી જણાય છે. (વિશેષ હવે પછી.)